

ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ଓ ବିଦିଆରଞ୍ଜନ

ଡକ୍ଟର ଚନ୍ଦ୍ରକାନ୍ତ ପାଣିଗ୍ରାହୀ

ଶୃଙ୍ଗାର ତତ୍ତ୍ୱ ଓ ଓଡ଼ିଆ ରୀତି କାବ୍ୟ

ଡକ୍ଟର ବନମାଳୀ ବାରିକ

ମୟୂର ପବ୍ଲିକେସନ୍ସ
ଭୁବନେଶ୍ୱର

ଶୃଙ୍ଗାର ତତ୍ତ୍ୱ ଓ ଓଡ଼ିଆ ରୀତି କାବ୍ୟ

ଲେଖକ : ଡକ୍ଟର ବନମାଳୀ ବାରିକ

ପ୍ରକାଶକ : ମୟୂର ପବ୍ଲିକେସନ୍ସ

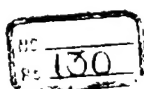
ଭୁବନେଶ୍ୱର-୭୫୧୦୦୧

ପ୍ରଚ୍ଛଦ : ନିଓଗ୍ରାଫିକ୍ସ, ୩୪୭, ଆର୍ୟ୍ୟ ବିହାର, ଭୁବନେଶ୍ୱର

ମୁଦ୍ରଣ : ଉଦ୍ୟୋଗ ପ୍ରିଣ୍ଟର୍ସ, ଭୁବନେଶ୍ୱର

୧୯୯୨

ମୂଲ୍ୟ

Srungar Tatwa O Odiya Riti Kavya

Dr. BANAMALI BARIK

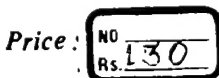
Published by :

Mayur Publications,

Kharavela Nagar, Bhubaneswar

1992

Price :

ଦିବ୍ୟଗତ
ପିତା ଦିବାକର ବାରିକ
ଓ
ମାତା ଭୁଲିଆ ଦେବୀଙ୍କ
ପବିତ୍ର ସ୍ମୃତିରେ

ସ୍ବାକୃଷ୍ଣ

ବ୍ରହ୍ମପୁର ସରକାରୀ ହାଧ୍ୟ ମହାବିଦ୍ୟାଳୟରେ ଅଧ୍ୟାପକ ରୂପେ ନିଯୁକ୍ତି ପାଇଲ ପରେ ମଧ୍ୟଯୁଗୀୟ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟ ପ୍ରତି ଏକ ଅହେତୁକ ଆସକ୍ତି ମୋ ଭିତରେ ଦେଖା ଦେଇଥିଲା । ତତ୍କାଳୀନ ବ୍ରହ୍ମପୁର ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟର ଓଡ଼ିଆ ବିଭାଗର ପ୍ରଫେସର ଓ ମୁଖ୍ୟ ଡକ୍ଟର କାନ୍ଧୁଚରଣ ମିଶ୍ର ପ୍ରସାବିତ କାର୍ଯ୍ୟରେ ସହାୟତା କରିବାକୁ ସମ୍ମତି ପ୍ରଦାନ କରିଥିଲେ । ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟ ଅର୍ଥ ଆୟୋଗ (U.G.C.) ତରଫରୁ ତିନି ବର୍ଷ ପାଇଁ ୧୯୧୬-୧୭ରୁ ୨୦୧୭-୧୮ ଶିକ୍ଷକ ଗବେଷକ ବୃତ୍ତି ଲାଭ କରି ଡକ୍ଟର ମିଶ୍ରଙ୍କ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ତତ୍ତ୍ୱାବଧାନରେ ଏହି ସଦର୍ଭ ଚିନ୍ତନରେ ପ୍ରବୃତ୍ତ ହେଲି । ତାଙ୍କର ଉତ୍ସାହ, ଉପଦେଶ ଓ ସହଯୋଗ ବିନା ମୋର ଲକ୍ଷ୍ୟ ସ୍ୱପ୍ନର ପରାହତ ହୋଇଥାନ୍ତା । ଆଜି ଏହାର ପ୍ରକାଶନ କାଳରେ ମୁଁ ତାଙ୍କୁ ହୃଦୟର ଗଭୀର କୃତଜ୍ଞତା ଜଣାଉଛି ।

ଗବେଷଣା ଉପଯୋଗୀ ଉପାଦାନ ସମୂହ ସମୟରେ ମୁଁ ଓଡ଼ିଶା ଓ ଓଡ଼ିଶା ବାହାରେ ଥିବା ବହୁ ଅନୁଷ୍ଠାନର ଦ୍ୱାରସ୍ଥ ହୋଇଅଛି । ସେଗୁଡ଼ିକ ହେଲା— ଜାତୀୟ ଗ୍ରନ୍ଥାଗାର (କଲିକତା), ବିଶ୍ୱଭାରତୀ ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟ (ଶାନ୍ତି ନିକେତନ), ବ୍ରହ୍ମପୁର ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟ (ବ୍ରହ୍ମପୁର), ରେଭେନ୍ସା ମହାବିଦ୍ୟାଳୟ (କଟକ), ଓଡ଼ିଶା ଗଜ୍ୟ ଅଭିଲେଖାଗାର (ଭୁବନେଶ୍ୱର), ଓଡ଼ିଶା ଗଜ୍ୟ ସମୂହାଳୟ (ଭୁବନେଶ୍ୱର), ଉତ୍କଳ ସାହିତ୍ୟ ସମାଜ (କଟକ) ବଂଶୀୟ ସାହିତ୍ୟ ପରିଷଦ (କଲିକତା) ଓ କଳିଙ୍ଗ ଭାରତୀ (କଟକ) । ଏହି ଅବସରରେ ସମ୍ପୃକ୍ତ ଅନୁଷ୍ଠାନଗୁଡ଼ିକର ନର୍ତ୍ତକ୍ୟ ଉଦାର ସହଯୋଗ ଶ୍ରଦ୍ଧାର ସହିତ ସ୍ମରଣ କରୁଛି ।

ବିଭିନ୍ନ ସମୟରେ ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ହରେକୃଷ୍ଣ ଦାସ, ଡଃ ଜ୍ଞାନକୀ ଚଲର ମହାନ୍ତି (ଭରଦ୍ୱାଜ), ଡଃ ଗଗନେନ୍ଦ୍ର ନାଥ ଦାଶ ଓ ବଂଧୁ ଡଃ ନରସିଂହ ବାମନ ପ୍ରଧାନ ଓ ଡଃ ସୁଧୀର ଚନ୍ଦ୍ର ମହାନ୍ତିଙ୍କ ପ୍ରେରଣା ଓ ପରମର୍ଶ ଏହି କାର୍ଯ୍ୟକୁ ସଫଳ କରିବାରେ ସାହାଯ୍ୟ କରିଛି । ସେମାନଙ୍କ ନିକଟରେ ମୁଁ କୃତଜ୍ଞ ।

ସର୍ବୋପରି ବ୍ରହ୍ମପୁର ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟର ଓଡ଼ିଆ ବିଭାଗ ମୋର ଗବେଷଣା କାର୍ଯ୍ୟରେ ସକଳ ସୁବିଧା ସୁଯୋଗ ଯୋଗାଇ ଦେଇଥିବାରୁ ବିଭାଗୀୟ ସମସ୍ତ ଶିକ୍ଷକ, ଗବେଷକ, ଛାତ୍ରଛାତ୍ରୀ ଓ କର୍ମଚାରୀ ଧନ୍ୟବାଦାର୍ହ ।

ଭୁବନେଶ୍ୱରର ଅଭିଜାତ ପ୍ରକାଶନ ସଂସ୍ଥା ‘ମୟୂର ପବ୍ଲିକେସନ୍ସ’ର ଅଧ୍ୟକ୍ଷ ଡକ୍ଟର ଭବଗ୍ରାହୀ ମିଶ୍ର ଏହି ଗବେଷଣାମୂଳକ ସଂଦର୍ଭର ପ୍ରକାଶନ ଦାୟିତ୍ୱ ଗ୍ରହଣ କରିଥିବାରୁ ମୁଁ ତାଙ୍କ ନିକଟରେ କୃତଜ୍ଞ ।

ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥର ପ୍ରସ୍ତୁତି ଓ ପ୍ରକାଶନକୁ ତ୍ୱରିତ କରିବାରେ ମୋର ସହଧର୍ମିଣୀ ଶ୍ରୀମତୀ ସନ୍ଦର୍ପିତ୍ରା ବେହେରାଙ୍କ ଅଦୋନ ଭୂଲିବାର ନୁହେଁ । ଅବଶେଷରେ ମୁଦ୍ରଣ କାର୍ଯ୍ୟରେ ଭଦ୍ୟୋଗ ପ୍ରିଣ୍ଟର୍ସ କର୍ମକର୍ତ୍ତା ବିଶେଷ ଶ୍ରମ ସୀକାର କରିଥିବାରୁ ତାଙ୍କୁ ମୋର ଆନ୍ତରିକ ଶ୍ରଦ୍ଧା ଜଣାଉଛି ।

ରଜ ସଜାତି

ଭୁବନେଶ୍ୱର

ବନମାଳୀ ବାରିକ

ବି:ଦ୍ର: ‘ଶୃଙ୍ଗାର ଚକ୍ର ଓ ଓଡ଼ିଆ ରୀତି କାବ୍ୟ’ ବ୍ରହ୍ମପୁର ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟର ପିଏଚ୍. ଡି. ଡିଗ୍ରୀ ନିମନ୍ତେ ଅନୁମୋଦିତ ସଦର୍ଭ (ଓଡ଼ିଆ ରୀତି କାବ୍ୟରେ ଶୃଙ୍ଗାର ଚେତନା,ର ପ୍ରକାଶିତ ରୂପ ।

॥ ସୂଚୀ ॥

ସୂଚନା ୧

ପ୍ରବେଶିକା ୪

ପ୍ରଥମ ଅଧ୍ୟାୟ

ଶୃଙ୍ଗାର ତତ୍ତ୍ୱ—

ଶୃଙ୍ଗାର ଓ ସାହିତ୍ୟସାଧୁ, ଶୃଙ୍ଗାର ଓ ଧର୍ମଭାବନା, ଶୃଙ୍ଗାର
ଓ ସଂସ୍କୃତି, ଶୃଙ୍ଗାର ଓ କାମଶାସ୍ତ୍ର, ଶୃଙ୍ଗାର ଓ ମନୋବିଜ୍ଞାନ ୨୨

ଦ୍ୱିତୀୟ ଅଧ୍ୟାୟ

ଶୃଙ୍ଗାର ଚେତନାର ପରଂପରା—

ବିଶ୍ୱସାହିତ୍ୟ, ଭରତୀୟ ସାହିତ୍ୟ, ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟ ୧୧୪

ତୃତୀୟ ଅଧ୍ୟାୟ

ରସବିନ୍ୟାସ : ବିପ୍ରଲମ୍ବ—

ପୃଷ୍ଠାଭାଗ, ବିରହ, ମାନ, ପ୍ରକାସ, କରୁଣ, ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ୧୮୭

ଚତୁର୍ଥ ଅଧ୍ୟାୟ

ରସବିନ୍ୟାସ : ସମ୍ବେଶ—

ମିତ୍ର, ସଙ୍ଗୀତ, ସପନ, ସମ୍ପର୍କମାନ, ନାୟିକାରୂପ ଓ
ନାୟିକାରୂପ, ମୁଖ୍ୟ ଓ ଗୌଣ, କୃଷ୍ଣକାବ୍ୟ ୨୫୨

ପଞ୍ଚମ ଅଧ୍ୟାୟ

ବସ୍ତୁବର୍ଣ୍ଣନା

ନଗର, ଅରଣ୍ୟ, ପଟ୍ଟ, ନଦୀ, ସରୋବର ଜଳକେଳି,
ଉପବନ, ଫାଲ, ଚନ୍ଦ୍ରେନ୍ଦ୍ରାଦୟ ରଜନୀ, ପ୍ରଭତ, ଦେଶଭର,
ରତ୍ନବିନ୍ଦୁ ପ୍ରଭୃତି

୩୦,

ଷଷ୍ଠ ଅଧ୍ୟାୟ

ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ନିରୂପଣ-

ନାୟିକା ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ - ରୂପ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ, ଗୁଣ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ,
ଭୂଷଣ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ, ସାମଗ୍ରିକ, ନାୟକ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ -
ରୂପ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ, ଗୁଣ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ, ଭୂଷଣ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ,
ସାମଗ୍ରିକ, ଅନ୍ୟାନ୍ୟ

୩୧,

ସପ୍ତମ ଅଧ୍ୟାୟ

ବିବିଧ ପ୍ରସଙ୍ଗ-

ନାମକରଣ, ଚଣ୍ଡି, କାବ୍ୟ ଗୌରବ, ପୃଷ୍ଠଜନ୍ମ,
ସତ୍ୟରକ୍ଷା, ମନ୍ତ୍ର ସାଧନା, ତାତ୍ପରିକତା, ବ୍ରତାଚରଣ,
ଛଦ୍ମବେଶ, କାଞ୍ଚଲେଖା, ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ସମକାମୀତା ପ୍ରଭୃତି

୪୧

ଉପସଂହାର ୪୨

ଗ୍ରନ୍ଥସୂଚୀ ୪୩

ସୂଚନା

ଉପସ୍ଥାପିତ ସଦର୍ଭରେ ମଧ୍ୟଯୁଗୀୟ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟ ଅଧ୍ୟୟନର ଏକ ନୂତନ ପ୍ରୟାସ କରାଯାଇଛି । ସୀମିତ ସମୟ ଓ ସୁଯୋଗ ମଧ୍ୟରେ ବିଶାଳ କାବ୍ୟ ପରଂପରାର ବିସ୍ତୃତ ବିଶ୍ଳେଷ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଅସମ୍ଭବ । ପୁନଶ୍ଚ ବହୁ କବିଙ୍କର ଦୃଷ୍ଟି ସଭର ଅଧ୍ୟାବର୍ଷ ଲେକଲେଚନ ଅବରଳରେ ବିଦ୍ୟମାନ । ସଂଗ୍ରହାଳୟଗୁଡ଼ିକରେ ସାଇତାହୋଇ ରହିଥିବା ଅଧିକାଂଶ ପାଣ୍ଡୁଲିପି ଏତେ ପ୍ରାଚୀନ ଯେ ସେସବୁର ବ୍ୟବହାର ଅତ୍ୟନ୍ତ ଆୟାସସାଧ୍ୟ । ଉଷା ଓ ଲିପି ଦୃଷ୍ଟିରୁ ସେଗୁଡ଼ିକର ସାଧାରଣ ପଠନ ମଧ୍ୟ ସହଜ ନୁହେଁ । ସୁତରାଂ ପୋଥି ସମୂହର ବ୍ୟାପକ ସଂଗ୍ରହ, ସୁସରକ୍ଷଣ ଓ ଶୁଦ୍ଧ ସଂପାଦନା ତଥା ଓଡ଼ିଆ କାବ୍ୟ ସାହିତ୍ୟର ପୂର୍ଣ୍ଣାଙ୍ଗ ଇତିହାସ ସଙ୍କଳନ କର ନହେବା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଏ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଉଚିତର ଚର୍ଚ୍ଚାର ସୀମା ସବୁବେଳେ ସ୍ପଷ୍ଟିତ ହୋଇ ରହିବ ।

ଏହା ପୂର୍ବରୁ ଓଡ଼ିଆ ରୀତିକାବ୍ୟ ସଂପର୍କିତ ଛଅଗୋଟି ସଦର୍ଭ ବିଭିନ୍ନ ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟର ସ୍ନାତ୍ତକ ଲେଖକ କରୁଛନ୍ତି । ସେଗୁଡ଼ିକର ରଚୟିତା ହେଲେ—ଡକ୍ଟର ଉପେନ୍ଦ୍ର ନାଥ ମହାନ୍ତି (ବିଶ୍ୱଭାରତୀ), ଡକ୍ଟର କୁଳମଣି ମହାପାତ୍ର (ଭୁବନେଶ୍ୱର), ଡକ୍ଟର ସୁଦର୍ଶନ ଆର୍ଯ୍ୟ (ବ୍ରହ୍ମପୁର), ଡକ୍ଟର ସତ୍ୟ ନାରାୟଣ ଆର୍ଯ୍ୟ (ବ୍ରହ୍ମପୁର), ଡକ୍ଟର ଶ୍ରୀମତୀ ଶାରଦା ମହାନ୍ତି (ଭୁବନେଶ୍ୱର), ଡକ୍ଟର ଗଙ୍ଗାଧର ବଳ (ବ୍ରହ୍ମପୁର) । ସେମାନଙ୍କର କୃତି ସଂପର୍କରେ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ସଚେତନ ଥାଇ ଏହି ସଦର୍ଭ ପ୍ରସ୍ତୁତିରେ ମୁଁ ନିଜକୁ ନିୟୋଜିତ କରିଛି ।

ସୀମିତ ପରିସର ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଚୀତିଯୁଗର ସକଳ କବି ଓ ସେମାନଙ୍କ କାବ୍ୟ ସଂଭର ଆଲୋଚନା ଅତ୍ୟନ୍ତ ହୋଇ ପାରିନାହିଁ । ପ୍ରସଂଗର ଗୁରୁତ୍ୱକୁ ଉଦ୍ଭବ କରି କେତେକଟା ପ୍ରଧାନ ଓ ଅପ୍ରଧାନ କବିଙ୍କର ସୁନିର୍ବାଚିତ କାବ୍ୟାବଳୀ (ପ୍ରକାଶିତ ଓ ଅପ୍ରକାଶିତ) ଅଧ୍ୟୟନ ନିମନ୍ତେ ଗୃହୀତ ।

ଆଲୋଚନାକୁ ଅଧିକ ତଥ୍ୟ ନିର୍ଭର କରିବା ପାଇଁ ସଂସ୍କୃତ, ହିନ୍ଦୀ, ବଙ୍ଗଳା, ଇଂରାଜୀ ଆଦି ବିଭିନ୍ନ ଭାଷାରେ ରଚିତ ଗ୍ରନ୍ଥ ତଥା ପତ୍ର ପତ୍ରିକାର ଆବଶ୍ୟକୀୟ ସାହାଯ୍ୟ ନିଆଯାଇଛି । ବିଭିନ୍ନ ସମୟରେ ବହୁ କବି, ଅଧ୍ୟାପକ, ଗବେଷକ ଓ ସମୀକ୍ଷକଙ୍କ ସହ ବ୍ୟକ୍ତିଗତ ଆଳାପ/ପରମର୍ଶର ସୁଯୋଗକୁ ଏହି କାର୍ଯ୍ୟରେ ବିନିଯୋଗ କରିବାର ସୌଭାଗ୍ୟ ମୋତେ ମିଳିଛି ।

ଆଲୋଚନାର ମାର୍ଗ ସଂବନ୍ଧରେ ଏଠାରେ କିଛି ଉଲ୍ଲେଖ କରିବା ବିଧେୟ । (କ) ଓଡ଼ିଆ ରୀତି କାବ୍ୟର ଏକ ବିଶିଷ୍ଟ ବିଭବକୁ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଭାବେ ବିଶ୍ଳେଷଣ କରିବା ଏହି ସନ୍ଦର୍ଭର ମୁଖ୍ୟ ବିଷୟ । ତାହା ହେଉଛି-ଶୂଙ୍ଗାର ଚେତନାର ବିବିଧ ବୈଚିତ୍ର୍ୟ ସହ ଆମ କାବ୍ୟ ସାହିତ୍ୟ ଭିତ୍ତିରେ ତାହାର ସ୍ୱରୂପ ନିରୂପଣ । (ଖ) ମଧ୍ୟଯୁଗୀୟ ସାହିତ୍ୟର କେବଳ ନିନ୍ଦା ବା ପ୍ରଶଂସା-ସମାଲୋଚନାର ଏଇ ଏକଦିଗଦର୍ଶୀ ଧାରାକୁ ପରିହାର କରାଯାଇ ନିରପେକ୍ଷ ସିଦ୍ଧାନ୍ତରେ ପହଞ୍ଚିବାର ଯତ୍ନପରେନାସ୍ତ୍ର ପ୍ରଚେଷ୍ଟା ଏହି ସନ୍ଦର୍ଭର ଅନ୍ୟତମ ଦିଗ । (ଗ) ଭରତୀୟ ସାହିତ୍ୟ (ମୁଖ୍ୟତଃ ସଂସ୍କୃତ ଓ ହିନ୍ଦୀ) ପରିପ୍ରେକ୍ଷୀରେ ଓଡ଼ିଆ କାବ୍ୟ ସଂପଦର ତୁଳନାତ୍ମକ ଅଧ୍ୟୟନ କରାଯାଇ ଆଲୋଚନାର ଦିଗକୁ ଏଥିରେ ଯଥାସଂଭବ ସଂପ୍ରସାରିତ କରାଯାଇଛି । (ଘ) କେତେକ ଅପ୍ରକାଶିତ କାବ୍ୟର ସହାୟତାରେ ରୀତି କାବ୍ୟ ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ନୂତନ ତଥ୍ୟର ଅବତାରଣା ହେବୁ ବହୁ ଅଜ୍ଞାତ ଓ ଅନାଲୋଚିତ ଦିଗର ସଂଧାନ ଦେବାକୁ ଏହା ସମର୍ଥ । (ଙ) ଆଧୁନିକ ସାହିତ୍ୟ ଜିଜ୍ଞାସା ଆଲୋଚନାରେ ଓଡ଼ିଆ ରୀତି କାବ୍ୟର ବିବିଧ ସମସ୍ୟା ଏଥିରେ ଯଥା ସଂଭବ ଅନୁଶୀଳିତ ।

ସଂଶ୍ଳିଷ୍ଟ ସନ୍ଦର୍ଭ ସାତଗୋଟି ଅଧ୍ୟାୟରେ ବିଭକ୍ତ ।

ପ୍ରଥମ ଅଧ୍ୟାୟରେ ‘ଶୂଙ୍ଗାରତତ୍ତ୍ୱ’ ବିଷୟକ ବିଶଦ ଆଲୋଚନା ସ୍ଥାନ ପାଇଛି । ସାହିତ୍ୟ ଶାସ୍ତ୍ର, ଧର୍ମଭବନା, ସଂସ୍କୃତ, କାମଶାସ୍ତ୍ର ଓ ମନୋବିଜ୍ଞାନ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଶୂଙ୍ଗାରର ଗୁରୁତ୍ୱ ଓ ଗୌରବ ସହ ପରିଚିତ ହେବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ପରବର୍ତ୍ତୀ ଆଲୋଚନାର ମାର୍ଗ ପ୍ରସ୍ତୁତ କରିବା ନିମନ୍ତେ ଏହା ଉଦ୍ଦିଷ୍ଟ । ଦ୍ୱିତୀୟ ଅଧ୍ୟାୟରେ ‘ଶୂଙ୍ଗାର ଚେତନାର ପରମ୍ପରା’ ବିଶ୍ଳେଷିତ । ବିଶ୍ୱ ସାହିତ୍ୟ, ଭରତୀୟ ସାହିତ୍ୟ ଓ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟ-ଏହିପରି ତିନିଗୋଟି ଭାଗରେ ଏହି ପରମ୍ପରାର ସୂତ୍ର ଦେଖାଇ

ଦିଆଯାଇଛି । ଚୂଡ଼ାୟ ଅଧ୍ୟାୟରେ ଓଡ଼ିଆ ରୀତିକାବ୍ୟ ଆଧାରିତ ‘ବିପ୍ରଲମ୍ବ’ ପ୍ରସଂଗର ଆଲୋଚନା ପ୍ରଦତ୍ତ । ଏଥିରେ ଓଡ଼ିଆ କବିର ଶାସ୍ତ୍ରୀୟ ଧାରା ଅନୁସରଣ ଓ ବିରୁଦ୍ଧାଚରଣ ତଥା ଚତୁର୍ଥପଦିତ ସଫଳତା ଓ ବିଫଳତା ସ୍ପଷ୍ଟଭାବେ ସୂଚିତ । ଚତୁର୍ଥ ଅଧ୍ୟାୟରେ ସେହିପରି ‘ସଂଭୋଗ’ ପ୍ରସଂଗର ବିବିଧ ବୈଚିତ୍ର୍ୟ ଉଦ୍‌ଘାଟନ ନିମନ୍ତେ ପ୍ରସାସ କରାଯାଇଛି । ବହୁ ଜ୍ଞାତ ଓ ଅଜ୍ଞାତ ତଥ୍ୟାବଳୀରେ ଏହି ଆଲୋଚନା ସମୃଦ୍ଧ । ପଞ୍ଚମ ଅଧ୍ୟାୟରେ ‘ବସୁ ବର୍ଣ୍ଣନା’ ଅନ୍ତର୍ଗତ ଶୃଙ୍ଗାର ଚେତନାର ସ୍ୱରୂପ ଆଲୋଚିତ । ଓଡ଼ିଆ ରୀତି କବିର କାବ୍ୟଦୃଷ୍ଟି କିପରି ନିବିଡ଼ ଭାବରେ ଶୃଙ୍ଗାର ଭାବଜ୍ଞାନ ତାହାହିଁ ଏ ସ୍ଥଳର ପ୍ରତିପାଦ୍ୟ ବିଷୟ । ଷଷ୍ଠ ଅଧ୍ୟାୟରେ ‘ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ନିରୂପଣ’ ପ୍ରସଂଗ ତୁଳନାତ୍ମକ ଭାବେ ସମୀକ୍ଷିତ । ଆହରଣ ଓ ମୌଳିକତାର ଭୂମିକା ଏବଂ ଶୃଙ୍ଗାର ଦୃଷ୍ଟିର ରୂପ ରୂପାନ୍ତର ଏ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଯଥାରୀତି ଉଲ୍ଲିଖିତ । ସପ୍ତମ ଅଧ୍ୟାୟରେ ‘ବିବିଧ ପ୍ରସଙ୍ଗର’ ଅବତାରଣା କ୍ରମେ ଶୃଙ୍ଗାର ଚେତନାର ନାନାବିଧ ରହସ୍ୟ ପ୍ରତି ସଂକେତ ପ୍ରଦାନ କରାଯାଇଛି । ପ୍ରଚଳିତ ବହୁ ସିଦ୍ଧାନ୍ତର ବିଶେଷ ଏବଂ ଅନାଲୋଚିତ ବହୁ ନୂତନ ସମସ୍ୟାର ସୂଚନା ଏଥିରେ ଉଦ୍‌ଘାଟିତ । ପରିଶେଷରେ ଉପଲେଖ ଅଧ୍ୟାୟନର ସଂକ୍ଷିପ୍ତ ଉପସଂହାର ସମ୍ବଦେଶିତ ।

କେତେକ ସନ୍ଦେହର ଅବସାନ ନିମନ୍ତେ ଏଠାରେ ଏକ ସ୍ପଷ୍ଟୀକରଣ ଆବଶ୍ୟକ । ତାହା ହେଉଛି—(୧) ଯେଉଁ ସକଳ ଓଡ଼ିଆ କାବ୍ୟକୁ ଆଧାର କରି ଏହି ସନ୍ଦର୍ଭଟି ଉପସ୍ଥାପିତ ତାହାର ଏକ ତାଲିକା ଯଥା ସ୍ଥାନରେ ପ୍ରଦତ୍ତ । (୨) ଅଧିକାଂଶ ପ୍ରାଚୀନ କାବ୍ୟର ଶୁଦ୍ଧ ସଂପାଦନା ହୋଇ ନଥିବାରୁ ଉଦ୍ଧୃତି ଗ୍ରହଣ ବେଳେ ପ୍ରକାଶିତ/ଅପ୍ରକାଶିତ ପାଠର କୌଣସି ପରିବର୍ତ୍ତନ କରାଯାଇନାହିଁ । ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ସ୍ଥଳ ବିଶେଷରେ ଅର୍ଥ-ପ୍ରତୀତିଗତ କଳିକତା, ବନାନଗତ ତ୍ରୁଟି ଆଦି ଦେଖାଦେଇପାରେ । (୩) ସଂସ୍କୃତ ଗ୍ରନ୍ଥଗୁଡ଼ିକରେ ବହୁଳ ପାଠାନ୍ତର ଦୃଷ୍ଟିଗୋଚର ହେଉ ଥିବାରୁ ଉଦ୍ଧୃତ ଶ୍ଳୋକଗୁଡ଼ିକୁ ଏକ ଏକ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ସଂସରଣରୁ ନିଆଯାଇଛି ।

ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟ ଚର୍ଚ୍ଚା କ୍ଷେତ୍ରରେ ଏହି ଉଦ୍ୟମ କିଛି ସଫଳ ହେଲେ ମୋର ଶ୍ରମ ସାଥୀକ ହେବ ।

ପ୍ରବେଶିକା

“Art and Science have always been independent methods of discovering and presenting truth”. ୧

ଓଡ଼ିଆ ରୀତିକାବ୍ୟର ବିପୁଳ ପ୍ରକାଶ ଯେପରି ଐଶ୍ଵର୍ଯ୍ୟମଣ୍ଡିତ ସେହିପରି ବିସ୍ତୃତ-ସମୃଦ୍ଧ । ବିଧିବଦ୍ଧ ସମାଲୋଚନାର ଅଭାବରୁ ତାହା ଅଦ୍ୟାବଧି ସପକ୍ଷ ଓ ବିପକ୍ଷବାଦୀମାନଙ୍କର ବିଚକ୍-ବିଷୟ ହୋଇ ରହିଛି । ନିରପେକ୍ଷତାର ମାନଦଣ୍ଡରେ ଉକ୍ତ କାବ୍ୟଧାରାର ଯଥାର୍ଥ ମୂଲ୍ୟାଙ୍କନ ଆଜି ଆମ ସମ୍ମୁଖରେ ଏକ ଉପସ୍ଥିତ କର୍ତ୍ତବ୍ୟ । ପରଂପରାପ୍ରୀତି ଓ ସ୍ଵଦେଶପ୍ରବଣତା ସତ୍ୟ ସଂଧାନ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଘୋର ଅନ୍ତରୟ ସୃଷ୍ଟି କରେ । ସଂପ୍ରତିକ ସାହିତ୍ୟ-ସମୀକ୍ଷା ଏଥିପ୍ରତି ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ସଚେତନ । ଏହି ପରିପ୍ରେକ୍ଷୀରେ ଉପସ୍ଥାପିତ ସନ୍ଦର୍ଭର ରୂପ ପରିକଳ୍ପିତ ।

‘ରୀତି’ ଓ ରୀତି କାବ୍ୟ—

ସଂସ୍କୃତ ଅଳଂକାର ଶାସ୍ତ୍ରରେ କାବ୍ୟର ଆତ୍ମା ରୂପେ ‘ରୀତି’ର ଗୌରବ କୀର୍ତ୍ତିତ (ରୀତିରମ୍ଭା କାବ୍ୟସ୍ୟ) ୨ । ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ ବାମନ-ହେଉଛନ୍ତି ଏହି ମତବାଦର ପ୍ରତିଷ୍ଠାତା । ରୀତିର ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ବୁଝାଇବାକୁ ଯାଇ ସେ କହିଛନ୍ତି—‘ବିଶିଷ୍ଟା ପଦ ରଚନା ରୀତିଃ’ ୩ । ଅର୍ଥାତ୍ କାବ୍ୟର ଶୋଭା ବର୍ଦ୍ଧନ ନିମନ୍ତେ ରଚନାରେ ଯେଉଁ ବିଶେଷ ପ୍ରକାର ଶବ୍ଦ ଯୋଜନା କରାଯାଇଥାଏ ତାହାହିଁ ରୀତି । ଅଳଂକାର ଗ୍ରନ୍ଥରେ ବହୁବିଧ ରୀତିର ଉଲ୍ଲେଖ ଦେଖାଯାଏ । ସେଗୁଡ଼ିକ ମଧ୍ୟରେ ଗ୍ରୀତୀ, ବୈଦର୍ଭୀ ଓ ପାଞ୍ଚାଳୀ ପ୍ରଧାନ ।

ଗୁଣ ହେଉଛି ରୀତିର ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ବିଧାୟକ ଶକ୍ତି । ଏହାର ସଂଖ୍ୟା ଦଶ-ଓଢ଼ଃ, ପ୍ରସାଦ, ଶ୍ରେଷ୍ଠ, ସମତା, ସମାର୍ପି, ମାଧୁର୍ଯ୍ୟ, ସୌକୁମାର୍ୟ୍ୟ, ଉଦାରତା, ଅର୍ଥବ୍ୟକ୍ତି ଓ କାନ୍ତି । ବୈଦର୍ଭୀରେ ସକଳ ଗୁଣ, ଗ୍ରୀତୀରେ ଓଢ଼ଃ ଓ କାନ୍ତି ଏବଂ ପାଞ୍ଚାଳୀରେ ମାଧୁର୍ଯ୍ୟ ଓ ସୌକୁମାର୍ୟ୍ୟର ସମାବେଶ ଦେଖାଯାଏ ୪ ।

ସଂସ୍କୃତ ଆଳଂକାରିକ ‘ରୀତି’ ଓ ପ୍ରାଚୀନ କାବ୍ୟ ସାହିତ୍ୟ ହିନ୍ଦୀ, ଓଡ଼ିଆ, ମରଠୀ) ପରଂପରାରେ ବ୍ୟବହୃତ ରୀତି ମଧ୍ୟରେ ବିରଟ ପାର୍ଥକ୍ୟ ବିଦ୍ୟମାନ । ଶେଷୋକ୍ତ କ୍ଷେତ୍ରରେ ରୀତିକୁ ବ୍ୟାପକ ଅର୍ଥରେ ଗ୍ରହଣ କରାଯାଇଛି । ଏଠାରେ ଏହା ଏକ ଆଳଂକାରିକ ଆଦର୍ଶ ନୁହେଁ; କାବ୍ୟ ରଚନାର ନିୟମାନୁବନ୍ଧ ଧାରା ମାତ୍ର । ସକଳ ଶାସ୍ତ୍ରୀୟ ମତବାଦ (ରସ, ରୀତି, ଧ୍ବନି, ଅଳଂକାର, ବକ୍ତୋକ୍ତି, ଔଚିତ୍ୟ ଆଦି) ଦ୍ବାରା ଏହି ଧାରା ପରିପୁଷ୍ଟ । ସାହିତ୍ୟର ଐତିହାସିକ ଆଲୋଚନା ପରିପ୍ରେକ୍ଷୀରେ ଏହା ରୀତି କାବ୍ୟ ରୂପେ ପରିଚିତ । ହିନ୍ଦୀ ସାହିତ୍ୟ ସମୀକ୍ଷକ ଡକ୍ଟର ଉତ୍ତାରଥ ମିଶ୍ରଙ୍କ ଉକ୍ଷାରେ—“ଏସେ ହି ରୀତି କାବ୍ୟ ଉପ ନାବ୍ୟ କୋ କହେଁଗେ କିମ୍ବେ ଅଳଂକାର, ରସ, ରୀତି, ବକ୍ତୋକ୍ତି ଆଦି କେ ଉଦାହରଣ କେ ରୂପ ମେଁ ଯା ଜନକା ଧ୍ୟାନ ରଖ କର କାବ୍ୟ ଲିଖା ଗୟା ହୋ, ଜନକେ ଲକ୍ଷଣ ରୁହେ ନ ଭି ଦିୟେ ଗୟେ ହୋ ।”^୫

ରୀତି ଯୁଗର ନାମକରଣ—

ରୀତି ଯୁଗର ନାମକରଣକୁ କେନ୍ଦ୍ରକରି ଆଲୋଚକମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ନାନା ମତ ମତାନ୍ତର ଦୃଷ୍ଟିଗୋଚର ହୁଏ । ଏହି ଯୁଗକୁ ପଣ୍ଡିତ ସୂର୍ଯ୍ୟନାରାୟଣ ଦାଶ ‘ମୁସଲମାନ ଯୁଗ’ (ଦିବ୍ୟସିଂହ ପୂର୍ବଯୁଗ ବା ଧନଞ୍ଜୟ ଯୁଗ—ଦିବ୍ୟସିଂହ ଯୁଗ ବା, ଉପେନ୍ଦ୍ର ଯୁଗ ବା କାବ୍ୟଯୁଗ) ‘ମରହଟ୍ଟା ଯୁଗ’ (ବୋ ଉପେନ୍ଦ୍ର ଯୁଗ) [ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ଇତିହାସ—୨ୟ, ୩ୟ, ୪ର୍ଥ], ଶ୍ରୀ ସୁରେନ୍ଦ୍ର ମହାନ୍ତି ‘ଆଦି ମଧ୍ୟଯୁଗ’ ଓ ‘ଉତ୍ତର ମଧ୍ୟଯୁଗ ବା ଅଳଙ୍କାରଯୁଗ’ [ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ଜନବିକାଶ] ଡକ୍ଟର ମାୟାଧର ମାନସିଂହ ‘ପୌରାଣିକ ଓ ଆଳଂକାରିକ କବିତା’ [ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ଇତିହାସ], ଶ୍ରୀ ପଠାଣି ପଟ୍ଟନାୟକ ‘ରୀତି ସାହିତ୍ୟ ଓ କାବ୍ୟଯୁଗ’ [ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ଇତିହାସ], ଡକ୍ଟର ଗୋପାଳ ଚନ୍ଦ୍ର ମିଶ୍ର ‘ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ମଧ୍ୟଯୁଗ’ [ଚଳିତ ଶତାବ୍ଦୀର ଭରତୀୟ ସାହିତ୍ୟ] ନାମରେ ନାମିତ କରିଛନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ଅଧ୍ୟାପକ ଗୌରୀକୁମାର ବ୍ରହ୍ମା (ରସ କଲୋଳ ସମୀକ୍ଷା), ଅଧ୍ୟାପକ ବୃନ୍ଦାବନ ଚନ୍ଦ୍ର ଆର୍ଯ୍ୟ (ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ସକ୍ଷିପ୍ତ ପରିଚୟ),

ଡକ୍ଟର ଦେବୀ ପ୍ରସନ୍ନ ପଟ୍ଟନାୟକ (ସାହିତ୍ୟ ଚୀନ୍ତା), ଡକ୍ଟର ବଂଶୀଧର ମହାନ୍ତି (ବିଦଗ୍ଧ ଚିନ୍ତାମଣି ପରିଚୟ), ଅଧ୍ୟାପକ ଚିନ୍ତାମଣି ବେହେରା (କାବ୍ୟ ଓ କଳାକାର), ଡକ୍ଟର କେ. ଭି. ବୋଲଟନ୍ (ଦେଶ, କାଳ, ପାତ୍ର ଓ ଫକୀର ମୋହନ ପୃ:୪) ପ୍ରଭୃତି ସମୀକ୍ଷକଙ୍କ ଦ୍ଵାରା ‘ରୀତିଯୁଗ’ ନାମକରଣ ସମର୍ପିତ । ମଧ୍ୟଯୁଗର କାବ୍ୟସାଧନା ଏକ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଶିଳ୍ପ-ଧର୍ମାନୁସାରୀ ହୋଇଥିବା ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଏହାକୁ ରୀତିଯୁଗ କହିବା ଯଥାର୍ଥ ।

ହିନ୍ଦୀ ସାହିତ୍ୟର ଉତ୍ତର ମଧ୍ୟଯୁଗକୁ ଡକ୍ଟର ନଗେନ୍ଦ୍ର ରୀତି କାବ୍ୟ କି ଭୂମିକା), ଡକ୍ଟର ଭଗୀରଥ ମିଶ୍ର (ହିନ୍ଦୀ ରୀତି ସାହିତ୍ୟ), ଡକ୍ଟର ଜଗଦୀଶ ଗୁପ୍ତ (ରୀତିକାବ୍ୟ ସଂଗ୍ରହ) ପ୍ରମୁଖ ସମାଲୋଚକଗଣ ‘ରୀତିକାଳ’ ରୂପେ ସ୍ୱୀକୃତି ପ୍ରଦାନ କରିଛନ୍ତି । ଆଗରୁ ଗମତରୁ ଶୁକୁଳ ମତରେ (ହିନ୍ଦୀ ସାହିତ୍ୟ କା ଇତିହାସ) ଏହି ଯୁଗର ନାମ ରୀତିକାଳ ପରିବର୍ତ୍ତେ ‘ଶୃଙ୍ଗାର କାଳ’ ହେବା ଅଧିକ ଯୁକ୍ତିଯୁକ୍ତ । ମିଶ୍ର ବଂଧୁ ଦ୍ଵୟ (ବିନୋଦ) ଓ ଡକ୍ଟର ଗମ କୁମାର ବର୍ମା (ହିନ୍ଦୀ ସାହିତ୍ୟକା ଐତିହାସିକ ଅନୁଶୀଳନ) ଏ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ଯଥାକ୍ରମେ ‘ଅଳଂକୃତ କାଳ’ ଓ ‘କଳାକାଳ’ର ପକ୍ଷ ସମର୍ଥନ କରନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ହିନ୍ଦୀ ଜଗତରେ ରୀତିକାଳର ବ୍ୟବହାର ସର୍ବାଧିକ । ଡକ୍ଟର ଗୁପ୍ତ ଲେଖିଛନ୍ତି—“ନାମକରଣ କେ ଭନ୍ ପ୍ରୟନ୍ନେ କେ ବାଦ ଭି ରୀତି କାଳ’ ନାମ ହିଁ ସର୍ବାଧିକ ପ୍ରଚଳିତ ହୁଅ, ଯହ ନିର୍ବିବାଦ ହେ ।”^୨

ରୀତି ଯୁଗର ସମୟ ସୀମା

ଅଧ୍ୟାପକ ଗୌରୀ କୁମାର ବ୍ରହ୍ମା ତାଙ୍କର ‘ରସକଲ୍ଲୋଳ ସମୀକ୍ଷା’ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଖ୍ରୀ ୧୬୫୦ରୁ ୧୮୫୦—ଏହି କାଳକୁ ରୀତିଯୁଗ ଆଖ୍ୟା ପ୍ରଦାନ କରିଛନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ସେ କହନ୍ତି—୧୫୫୦ରୁ ୧୬୫୦ ମଧ୍ୟରେ ଏହି କାବ୍ୟଧାରା ଜମା ବିକଶିତ ହୋଇ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟକୁ ପରିପୁଷ୍ଟ କରିଥିଲା ।^୩ ଡକ୍ଟର ବଂଶୀଧର ମହାନ୍ତିଙ୍କ ମତରେ “ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ଇତିହାସରେ ରୀତି କାବ୍ୟର ଯୁଗ ଖ୍ରୀ ୧୬ଶ ଶତାବ୍ଦୀର ପ୍ରଥମ ଭାଗରୁ ଖ୍ରୀ ୧୯ ଶ ଶତାବ୍ଦୀର

ଶେଷଭାଗ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବିସ୍ତୃତ । ଏହା ଦୀର୍ଘ ୩ ଶହ ବର୍ଷର ସାହିତ୍ୟ ।” ଅଧ୍ୟାପକ ବୃନ୍ଦାବନ ଚନ୍ଦ୍ର ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ ‘ରୀତିଯୁଗର ଆଦି ଚାର୍ଯ୍ୟବହୁ କବି ଗୋଷ୍ଠୀ’କୁ ୧୫୫୦ରୁ ୧୬୫୦ ଏବଂ ରୀତିଯୁଗକୁ ୧୬୫୦ରୁ ୧୮୮୦ ସମୟ ସୀମା ମଧ୍ୟରେ ରଖିଛନ୍ତି । ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ସକଳ ଆଲୋଚକ ପ୍ରାୟତଃ ଏହି ତିନି ଶହ ବର୍ଷକୁ ୧୫୫୦-୧୮୫୦ ରୀତି କାବ୍ୟର ଉନ୍ନେଷ ଓ ଉତ୍ତରଣ କାଳ ରୂପେ ସୀକୃତି ଜଣାଇଥିବା ଦେଖାଯାଏ ।

ରୀତି କାବ୍ୟର ପୃଷ୍ଠଭୂମି-

କ) ରାଜନୈତିକ : ଖ୍ରୀ ୧୫୬୮ରେ ଓଡ଼ିଶାର ଶେଷ ସ୍ୱାଧୀନ ହିନ୍ଦୁ ରାଜା ମୁକୁନ୍ଦଦେବଙ୍କ ପରାଜୟ ଓ ମୃତ୍ୟୁ ପରେ ରାଜ୍ୟର ଶାସନ ବ୍ୟବସ୍ଥା ଆଫଗାନମାନଙ୍କ କରଗତ ହେଲା ଏବଂ ଖ୍ରୀ ୧୫୯୨ରେ ଏହା ମୋଗଲମାନଙ୍କ ହାତକୁ ଗଲା । ମୋଗଲ ଦରବାର ପକ୍ଷରୁ ନିୟୁତ ସୁବାଦାରମାନେ ସେତେବେଳେ ପ୍ରଜାମାନଙ୍କ ସୁଖ ଦୁଃଖ ବୁଝିବା ପରିବର୍ତ୍ତେ ଲୁଣ୍ଠନ ଓ ଅତ୍ୟାଚାରରେ ଲିପ୍ତ ରହୁଥିଲେ । କେନ୍ଦ୍ରୀୟ ଶାସନ କ୍ରମେ କ୍ରମେ ଦୁର୍ବଳ ହୋଇ ପଡ଼ୁଥିବାରୁ ଉପତବର୍ଷର ଉରିଆଡ଼େ ଅରଜକତା ଦେଖାଦେଇଥିଲା । ଖ୍ରୀ ୧୬୦୭ରେ ହାଶିମ୍ ଖାଁ ଓଡ଼ିଶାର ଶାସକ ହୋଇ ଆସିଲେ । ଐତିହାସିକ ତତ୍ତ୍ୱର ମହତାବ କହନ୍ତି-“ହାଶିମ ଖାଁଙ୍କ ଶାସନ ଉତ୍ତର ଅତ୍ୟାଚାରର ଏକ ବିସ୍ତୃତ କାହାଣୀ । ସେତେବେଳେ ଅର୍ଥ ଆହରଣ କରିବାହିଁ ଏକମାତ୍ର ଶାସନକାର୍ଯ୍ୟ ବୋଲି ବୁଝା ଯାଉଥିଲା” ।^{୧୦} କେଶୋଦାସଙ୍କ (ହାଶିମ ଖାଁଙ୍କ ସାହାଯ୍ୟକାରୀ) ହିନ୍ଦୁ ପୀଡ଼ନ ଓ ଶ୍ରାମ୍ୟର ଲୁଣ୍ଠନ ଓଡ଼ିଶା ଇତିହାସରେ ଏକ କଳକିଂଚ ଅଧ୍ୟାୟ । କଲ୍ୟାଣ ମଲ୍ଲ, ମଜ୍ରାମ ଖାଁ ପ୍ରଭୃତି ସୁବାଦାରମାନଙ୍କ ଅମଳରେ ଓଡ଼ିଶାର ଅବସ୍ଥା କ୍ରମେ ଶୋଚନୀୟ ଆକାର ଧାରଣ କରିବାକୁ ଲାଗିଲା । ବାରମ୍ବାର ଆକ୍ରମଣ ଓ ଅତ୍ୟାଚାର ହେତୁ ତତ୍କାଳୀନ ଦେଶୀୟ ରାଜନ୍ୟ ମଣ୍ଡଳୀ ହାନିବୀର୍ଯ୍ୟ ହୋଇ ପଡ଼ିଥିଲେ । ପ୍ରଜାମାନଙ୍କର ଆର୍ଥିକ ଓ ମାନସିକ ଅଧୋଗତିର ସୀମା ନଥିଲା ।

ଖ : ୧୬୫୧ରେ ଓଡ଼ିଶା ମରହଟ୍ଟାମାନଙ୍କ ଅଧିକାରଭୁକ୍ତ ହେଲା । ସର୍ଗତ ପ୍ୟାରୀମୋହନ ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ ଲେଖିଛନ୍ତି- “ଓଡ଼ିଶାରେ ମରହଟ୍ଟାଙ୍କ ଶାସନ ସମୟକୁ ଅତ୍ୟାଚାର ଓ ଅରଜକତାର ସମୟ ବୋଲିଲେ ଅତ୍ୟୁକ୍ତି

ହୁଅଇ ନାହିଁ । ଓଡ଼ିଆମାନେ ଅର୍ଦ୍ଧଶତ ବର୍ଷ ପୃଥିବୀର ଘୋର ଦୁଃଖର କାହାଣୀ ଶୁଣାଇବା ପାଇଁ ମରହଟ୍ଟାଙ୍କ ନିଷ୍ଠୁର ଶାସନର ଅଧୀନ ହୋଇଥିଲେ ।^{୧୧} ସୁତରାଂ ମୋଗଲ ଓ ମରହଟ୍ଟା ଶାସନାଧୀନ ଓଡ଼ିଶାର ରାଜନୈତିକ ଆକାଶ ଘୋର ତମସାଚ୍ଛନ୍ନ ଥିଲା । ଭୀତଭ୍ରଷ୍ଟ ଓ ନିର୍ଯ୍ୟାତିତ ଓଡ଼ିଆ ଜାତି ସମ୍ମୁଖରେ କୌଣସି ଭଲ ଆଦର୍ଶ ନଥିଲା । ମୁସଲମାନ ଓ ମରହଟ୍ଟା ଯୌଜ୍ଞଦାରଙ୍କୁ ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳରେ ଇଂରେଜ କଲେକ୍ଟରଙ୍କୁ ରଜା ଓ ଜମିଦାରମାନେ ସେମାନଙ୍କର ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଦେୟ ଦେଇ ସାରିବା ପରେ ନିଷ୍ପତ୍ତିକ ଜୀବନ ଯାପନ କରୁଥିଲେ । ମୋଗଲ ଦରବାରର ଭେଗବିଳାସ ସାମନ୍ତ ରଜାମାନଙ୍କ ଉପରେ ଅପ୍ରତିହତ ପ୍ରଭାବ ପକାଇ ଥିଲା । ଐତିହାସିକ ଡକ୍ଟର କୃଷ୍ଣଚନ୍ଦ୍ର ପାଣିଗ୍ରାହୀ କହନ୍ତି— “ଏପରି ଅବସ୍ଥାରେ ରାଜନ୍ୟବର୍ଗ ମଧ୍ୟରୁ ଅଧିକାଂଶଙ୍କ ପ୍ରେମ ଓ ବିଳାସ ମୁଖ୍ୟ କର୍ମ ଥିଲା” ।^{୧୨} ଧନଞ୍ଜୟ ଭଞ୍ଜଙ୍କ ବିଜାସଲିପ୍ପା ତାହାର ଏକ ଉଜ୍ଜ୍ଵଳ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ—

ଉଚ୍ଚତ ସୁନୀ ଯଉବନୀ ନାରୀକର

ସୁନରେ ମରଦନ କରନ୍ତି ଶରୀର ॥^{୧୩}

ଅନ୍ୟ ପକ୍ଷରେ ଦେଶୀୟ ରାଜପରିବାରମାନଙ୍କରେ ଈର୍ଷ୍ୟା, ଦ୍ଵେଷ, ଷଡ଼ଯନ୍ତ୍ର ଓ ହତ୍ୟା ଆଦି ବସାବାନ୍ଧି ରହିଥିଲା । ଘୁମୁସର ରାଜବଂଶରେ ରାଜସିଂହାସନ ଲଗି ଅବସ୍ଥାନ୍ତୁ । ଅନ୍ୟତମ ରାଣୀ ମଣ୍ଡାଦେବୀଙ୍କର ମନ୍ତ୍ରଶାସ୍ତ୍ରମେ ଧନଞ୍ଜୟଙ୍କୁ ବିଷ ପ୍ରୟୋଗ, ନୀଳକଣ୍ଠ ଭଞ୍ଜଙ୍କ ରାଜତ୍ୟୁତି ଇତ୍ୟାଦି ଏହାର ପ୍ରମାଣ । ଭରତୀୟ ରାଜନୀତିରେ ମଧ୍ୟ ଏପରି ଘଟଣାର ଅଭାବ ନଥିଲା । ଡକ୍ଟର ନଗେନ୍ଦ୍ର ଲେଖିଛନ୍ତି— “ବହୁପତ୍ନୀକ ରାଜପୁତ ରାଜାଓ କେ ରମିବାସ୍ୟୋ ମୌ ମୋଗଲ ହରମୌ କି ତରହ ଆନ୍ତରିକ କଲହ ଔର ଈର୍ଷ୍ୟା କା ନଗ୍ନନୃତ୍ୟ ହୋତା ଥା—ଏକ ଏକ ରଜା କି କଲ ବିବାହିତା ରମିୟା ଔର ଅନେକ ରକ୍ଷିତାଏଁ ହୋତି ଥି । x xପିତା ପୁତ୍ର ମେ ଅଧିକାର କେ ଲିସେ ଯୁଦ୍ଧ ହୋନା ଯହା ଭି ମାମୁଲି ବାତ୍ ଥି । ଅଗର ଦିଲ୍ଲୀକା ଔରଂଗଜେବ ପିତା କୋ କୈଦ କର ସକତା ଥା, ତୋ ମାରବାଡ଼ କା ଅମର ସିଂ ଅପନେ ପିତା କି ହତ୍ୟା ଭି କର ସକତା ଥା ।”^{୧୪}

ଏହିପରି ଗୁଜନୈତିକ ଘନଘଟା ମଧ୍ୟରେ କବି, ବୃଦ୍ଧିଜୀବୀ ଓ ଜଳାକାର ଥିଲେ ଏକ ସଙ୍କୁଚିତ ପୃଥିବୀର ଅଧିବାସୀ । ସୂତରଂ ସେମାନଙ୍କ କାବ୍ୟାଦର୍ଶ ସାମଗ୍ରୀକ ଜୀବନଚର୍ଚ୍ଚାର ପରିପୁରକ ଥିଲା ।

(ଖ) ସାମାଜିକ : ମଧ୍ୟଯୁଗର ସାମାଜିକ ଅବସ୍ଥା ଥିଲା ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ-ରୂପେ ଗଜତର/ସାମନ୍ତତର ଆଧାରିତ । ଗଜା ଓ ତାଙ୍କର ପାରିଷଦ ବର୍ଗ ଗୋଟିଏ ଶ୍ରେଣୀର ପ୍ରତିନିଧିତ୍ୱ କରୁଥିଲାବେଳେ ଶ୍ରମିକ ଓ କୃଷକବର୍ଗ ଅନ୍ୟ ଏକ ଶ୍ରେଣୀର ପ୍ରତିନିଧିତ୍ୱ କରୁଥିଲେ । ସେମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଯେଉଁ ସଂପର୍କ ଥିଲା ତାହା ହେଉଛି- ଶାସକ ଓ ଶାସିତ ବା ଶୋଷକ ଓ ଶୋଷିତ ।^{୧୫} ଏହି ଦୁଇ ଶ୍ରେଣୀ ଭିନ୍ନ ଅନ୍ୟ ଏକ ବର୍ଗ ଥିଲେ-କବି ଓ ପଣ୍ଡିତ ସମାଜ । ସାଧାରଣ ଜୀବନ ସହିତ ଏମାନଙ୍କର ଅନ୍ତରଙ୍ଗ ପରିଚୟ ଥିଲା । ପୁଣି ଗଜ ଦରବାର ସହ ଜଡ଼ିତ ଥିବା ହେତୁ ଏମାନେ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ସୁବିଧା ଓ ସୁଯୋଗ ଲାଭ କରୁଥିଲେ । ଗଜାକ୍ଷିତ ହୋଇଥିବା ହେତୁ ଦରବାରୀ ଅଭିରୁଚି ପ୍ରତି ସମ୍ମାନ ପ୍ରଦର୍ଶନ କରିବା ଏମାନଙ୍କର କର୍ତ୍ତବ୍ୟ ରୂପେ ବିବେଚିତ ହେଉଥିଲା । ନାରୀ ଥିଲା ସାଧାରଣତଃ ଲେଖ ବିକାସର ସାମଗ୍ରୀ । ଗଜପୁରୁଷମାନେ ତେଣୁ ସ୍ୱାଧରା ଯୁବତୀମାନଙ୍କୁ ଅପହରଣ କରିଆଣି ଗଜନବରରେ ରଖୁଥିଲେ । ଧନଂହୟ ଭଞ୍ଜ ଏପରି ଜଣେ ଇଂପଟ ଗଜା ଥିଲେ ବୋଲି ‘ଘୁମୁସର ଭଞ୍ଜବଂଶାବଳୀ’କାର ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଛନ୍ତି ।^{୧୬} ହାରେମ ସମ୍ବୃଦ୍ଧିର ସ୍ୱଳ୍ପ ପ୍ରଭାବ ବ୍ୟତୀତ ଏହା ଅନ୍ୟ କିଛି ନୁହେଁ ।

ପ୍ରଜାମାନଙ୍କ ଆର୍ଥିକ ଝିଟି ଅତ୍ୟନ୍ତ ଦୁର୍ବଳ ଥିଲା । ଐତିହାସିକ କୃପାସିନ୍ଧୁ ମିଶ୍ର ଲେଖିଛନ୍ତି- “ବର୍ଗୀ ଭୟରେ ଲୋକେ ବ୍ରହ୍ମ ହେଉଥିଲେ । ସେମାନଙ୍କ ଭୟରେ ଲୋକେ ଭଲ ଖାଉ ନଥିଲେ, ଭଲ ପିନ୍ଧୁ ନଥିଲେ କି ଭଲ ଘର କରି ରହୁନଥିଲେ ।”^{୧୭} ଦେଶରେ ନ୍ୟାୟ ବିଚାର ନଥିଲା କହିଲେ ଚଳେ । ଶ୍ୱେର, ତକାୟତ ଓ ଲୁଣ୍ଠନକାରୀଙ୍କ ସଖ୍ୟା ପ୍ରବଳ ଥିଲା । ଏପରି ପରିସ୍ଥିତିରେ ସମାଜର ନୈତିକ ମୋଡ଼ୁଦଣ୍ଡ ଭଙ୍ଗି ଛାରଖାର

ହୋଇଯିବା କିଛି ବିଚିତ୍ର ନୁହେଁ । ସୁତରାଂ ଏକ ନୀତିହୀନ ଓ ଆଦର୍ଶହୀନ ସମାଜ ସାହିତ୍ୟକୁ ଗୁଣ-ଜୀବନର ପ୍ରେରଣା ବ୍ୟତୀତ ଆଉ କ'ଣ ଦେଇଥାନ୍ତା ?

(ଗ) ସାଂସ୍କୃତିକ : ‘ମୋଗଲ ରଜତ୍ବରେ ଦେଶର ଅବସ୍ଥା’ ସ୍ବପର୍ବରେ ଐତିହାସିକ କୃପାସିନ୍ଧୁ ମିଶ୍ର ଲେଖିଛନ୍ତି—“ଗଜପତିଙ୍କ ରଜତ୍ବର ପାଣ୍ଡିତ୍ୟ ଚର୍ଚ୍ଚା ଉତ୍କଳରୁ ଲେପ ପାଇନଥିଲା । ବ୍ରାହ୍ମଣମାନେ ସାଧାରଣତଃ ସ୍ବୟତ୍ବ ଚର୍ଚ୍ଚାରେ ଅନୁରକ୍ତ ଥିଲେ । ଭେଦ ବଂଶୀୟ ରଜାମାନଙ୍କର ଶାସନ, ଦାନ ଓ କୌଳିନ୍ୟ ବିଧାନ ତତ୍କାଳୀନ ପାଣ୍ଡିତ୍ୟର ସମର୍ପକ ପରିଚୟ ଦିଏ । କାବ୍ୟ, ନାଟକ, ସ୍ମୃତି, ବ୍ୟାକରଣ, ଦର୍ଶନ, ଅଭିଧାନ, କର୍ମକାଣ୍ଡ, ଯୁଦ୍ଧବିଦ୍ୟା, ଜ୍ୟୋତିଷ, ଆୟୁର୍ବେଦ, ଗଣିତ ପ୍ରଭୃତି ବିଦ୍ୟାରେ ସେ କାଳର ପଣ୍ଡିତମାନେ ମୂଳଗ୍ରନ୍ଥ ଓ ଟୀକା ଆକାରରେ ବହୁ ଗ୍ରନ୍ଥ ପ୍ରଣୟନ କରିଥିଲେ । x x x ସ୍ବୟତ୍ବ ସାହିତ୍ୟ ବ୍ୟତୀତ ଉତ୍କଳ ସାହିତ୍ୟର ଶ୍ରୀବୃତ୍ତି ମୋଗଲ ରଜତ୍ବର ପ୍ରଧାନ ଘଟଣା । ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀ ଗଜପତିଙ୍କ ରଜତ୍ବରେ ଶାରଳା ଦାସ, ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସ ଓ ବଳରାମ ଦାସ ପ୍ରଭୃତି ମନୀଷୀମାନେ ଉତ୍କଳ ସାହିତ୍ୟର ଯେ ମାର୍ଗ ଦେଖାଇଥିଲେ ମୋଗଲ ରଜତ୍ବରେ ତାହା ବିସ୍ତୀର୍ଣ୍ଣ ହୋଇ ବହୁବିଧ ଉପାଦେୟ ଗ୍ରନ୍ଥ ଦ୍ବାରା ପରିପୁଷ୍ଟ ହୋଇଥିଲା । ଏହି ଯୁଗର କବିମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଦାନକୃଷ୍ଣ, ଉପେନ୍ଦ୍ର ଭଞ୍ଜ, କବିସୂର୍ଯ୍ୟ, ବିଶ୍ବନାଥ ଖୁଣ୍ଟିଆ ପ୍ରଭୃତି ବହୁକବି ଉତ୍କଳ ସାହିତ୍ୟ କ୍ଷେତ୍ରରେ ରଜତ୍ବ କରି ଆସୁଛନ୍ତି ।”

ମଧ୍ୟଯୁଗୀୟ ଓଡ଼ିଶାର ବହୁ ରଜ ଦରବାର ଯଥା-ଘୁମୁସର, ପାରଳାଖେମୁଣ୍ଡି, ଆଠଗଡ଼, ଜଜ୍ଜର, ଚିକିଟି ଇତ୍ୟାଦି, ସାହିତ୍ୟ ଓ ସରୀତ ଚର୍ଚ୍ଚାର ପ୍ରସିଦ୍ଧ ପୀଠ ରୂପେ ଖ୍ୟାତି ଅର୍ଜନ କରିଥିଲା । ସେ ଯୁଗର ବହୁ ରଜକବି ଓ ରଜାଶ୍ରିତ କବି ଇତିହାସରେ କାବ୍ୟ ସାଧନାର ଉତ୍କଳ ସାକ୍ଷର ଲିପିବଦ୍ଧ କରିଯାଇଛନ୍ତି । ପଣ୍ଡିତ ସମାଜରେ କୃଷ୍ଣ ପଦ ଯୋଜନା ଓ ଆଳଂକାରିକତାର ବିଶେଷ ଆଦର ଥିବାରୁ କବିଗଣ ଏଥିପ୍ରତି ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ସଚେତନ ଥାଇ ସୃଷ୍ଟି କର୍ମରେ ମନୋନିବେଶ କରୁଥିଲେ । କାଳିଦାସ,

ଶ୍ରାହର୍ଷ, ମାଘ ପ୍ରଭୃତିକ ପ୍ରଭବକୁ ଅସ୍ୱୀକାର କରିବା ସେମାନଙ୍କ ପକ୍ଷରେ କଷ୍ଟସାଧ୍ୟ ଥିଲା । ଅନ୍ୟପକ୍ଷରେ ପୁରୁଣାଯୁଗର (ଶୋରଳା, ଜଗନ୍ନାଥ, ବଳରାମଙ୍କ) ଶେଷ କୃତିଗୁଡ଼ିକୁ ରକ୍ଷଣଶୀଳ ସମାଜର ନାସିକା କୁଟନ ସହ୍ୟ କରିବାକୁ ପଡ଼ିଥିବା ହେତୁ ରୀତିଯୁଗରେ ମାତୃଭକ୍ଷାକୁ ସ୍ୱସ୍ୱତ ପ୍ରତିସ୍ପର୍ଷୀ ଗୌରବ ଟୀକା ପିନ୍ଧାଇ ଦେବା ଥିଲା କବି ସମାଜର ଦୂରତ ଲକ୍ଷ୍ୟ । ଏଥିପାଇଁ ଗଜକୀୟ ସ୍ରୋତାହନର ଅଭବ ମଧ୍ୟ ନଥିଲା ।

ଏହି ସମୟରେ ଦେଶର ଧାର୍ମିକ ପରିସ୍ଥିତି ମଧ୍ୟ ନୂଆ ରୂପ ନେଇଥିଲା । ପର ପଦାନତ ହିନ୍ଦୁ ଶକ୍ତି ମୋଗଲ ଅତ୍ୟାଚାରରେ ଉଦ୍‌ଘାଟିତ ହେବା ଯୋଗୁଁ (କେଣେ କେଣେ ସୁଶାସକଙ୍କ ସାମୟିକ ଆବିର୍ଭାବ ବ୍ୟତୀତ) ଭରତୀୟ ସାମ୍ବୃତିକ ଜୀବନ କଲୁକ୍ଷିତ ହୋଇ ପଡ଼ିଲା । ଅର୍ଥ ଓ ପଦ ମର୍ଯ୍ୟାଦାର ପ୍ରଲୋଭନ କିମ୍ବା ବଳାହାର ହେତୁ ଅନେକେ ଧର୍ମାନ୍ତର ଗ୍ରହଣ କରିବାକୁ ବାଧ୍ୟ ହେଇଥିଲେ । ମୁସଲମାନମାନଙ୍କର ଅହଂକାର ଓ ବିଳାସ-ପ୍ରିୟତା ଏବଂ ହିନ୍ଦୁମାନଙ୍କର ପରଧୀନତା ଓ ହୀନମନ୍ୟତା ଧାର୍ମିକ ବିକାଶର ପଥକ୍ଷେପ କରି ଦେଇଥିଲା । ତତ୍କଳର ନଗେନ୍ଦ୍ର ଏ ସମ୍ପର୍କରେ କହନ୍ତି—“ଧର୍ମକା ତାତ୍ତ୍ୱିକ ବିକାଶ ଏକଦମ୍ ଭୁକ୍ ଗୟା ଥା ଥିର ଭସକେ ସ୍ଥାନ ପର ଭକ୍ତି କେ ବାହ୍ୟ ବିଳାସ ଅତ୍ୟନ୍ତ ସମ୍ଭବ ହୋ ଗୟେ ।”^{୧୯} ତତ୍ ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଶ୍ରାବୈତନ୍ୟ ଓ ରାଧାବଲ୍ଲଭ ସ୍ୱପ୍ରଦାୟର ଆବିର୍ଭାବ, ମଧୁର (ବା ଶୁଙ୍ଖାର) ରସ ତଥା ରାଧାଚକ୍ରର ମହତ୍ତ୍ୱ ପ୍ରସାର, କୟଦେବଙ୍କ ‘ଗୀତ ଗୋବିନ୍ଦ’ର ବହୁଳ ଚର୍ଚ୍ଚା, ରୂପ ଗୋସାମୀ ଓ ଜୀବ ଗୋସାମୀ ପ୍ରଭୃତିକ ତତ୍ତ୍ୱଗ୍ରନ୍ଥ ରଚନା—ମଧ୍ୟ ଯୁଗୀୟ କାବ୍ୟଧାରାକୁ ଯଥେଷ୍ଟ ପ୍ରେରଣା ଯୋଗାଇଥିଲା । ଶ୍ରାବୈତନ୍ୟଙ୍କ ଓଡ଼ିଶା ଆଗମନ ଏବଂ ବୈଷ୍ଣବ ଧର୍ମ ପ୍ରସାର ଦେଶବ୍ୟାପୀ ପ୍ରେମ ଭକ୍ତି ଧର୍ମର ଯେଉଁ ପ୍ରାବଳ ସୃଷ୍ଟି କରିଥିଲା ତାହା ଆମ ସାହିତ୍ୟ ଓ ରଚନାତିକୁ ନବଦିଗତର ସମ୍ପାନ ଦେଇଥିଲା ।

ଓଡ଼ିଆ ରୀତି କାବ୍ୟର ପୃଷ୍ଠଭୂମିରେ ଉଚ୍ଚକୀୟ ମନ୍ଦିର କଳାର ଭୂମିକା ମଧ୍ୟ ଭଲେଖଯୋଗ୍ୟ । କୋଣାର୍କ ଓ ଭୁବନେଶ୍ୱରର ମନ୍ଦିର

ଗାତ୍ରରେ କଳା ସ୍ଥାପତ୍ୟର ଯେଉଁ ଅପୂର୍ବ ନିଦର୍ଶନ ଲିପିବଦ୍ଧ ତାହାକୁ ପ୍ରେମ ଓ ଯୌବନର ଅନୁପମ ନିର୍ବାକ୍-କାବ୍ୟ କହିଲେ ଅତ୍ୟୁକ୍ତି ହେବନାହିଁ । ମୂର୍ତ୍ତିଗୁଡ଼ିକର ଶୂଳତା ବା ଅଶୂଳତା ଏକ ବିଚର୍ଚ୍ଚିତ ପ୍ରସଙ୍ଗ । କିନ୍ତୁ ନାୟିକାର ଅଙ୍ଗଗଣ, ବିବିଧ ଅବସ୍ଥା (ଅଭିସାରିକାଦି), ନର୍ମ ବିଳାସ ସହ ମଧ୍ୟଯୁଗୀୟ କାବ୍ୟ ନାୟିକାର ତୁଳନାତ୍ମକ ସମକ୍ଷ ସହଜରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠା କରାଯାଇପାରେ । ସ୍ତୁରେନ୍ଦ୍ର ମହାନ୍ତି କହନ୍ତି—“ମନ୍ଦିର ସ୍ଥାପତ୍ୟର ଆଳଂକାରିକ ଶୈଳୀ ଓଡ଼ିଆ କାବ୍ୟ ଶୈଳୀକୁ ପ୍ରଭାବିତ କରିଥିବା ଅଧିକାର କରାଯାଇପାରିବ କିପରି ?”^{୨୦} ମୋଗଲ, ରଜସ୍ଥାନୀ ଓ ବୁନ୍ଦେଲଖଣୀ ଚିତ୍ରକଳା ଭିତ୍ତିରେ ହିନ୍ଦି ରୀତି କାବ୍ୟର ସମୀକ୍ଷା କରିବାକୁ ଯାଇ ଡକ୍ଟର ନଗେନ୍ଦ୍ର କେଶିହାତି— “ଇନ୍ଦି ଔର ହିନ୍ଦିକେ ରୀତି ସାହିତ୍ୟ କି ଆମ୍ଭ ଏକ ହି ହେ ।”^{୨୧}

ରୀତି କାବ୍ୟର ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ:-

ରୀତି ଯୁଗର କାବ୍ୟଧାରା ମୁଖ୍ୟତଃ ଦୁଇଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ ; ଯଥା— ପୌରାଣିକ ଓ କାବ୍ୟନିକ । ପ୍ରଥମଟି ଦୁଇଟି ଭକ୍ତିମାର୍ଗକୁ ଆଶ୍ରୟ କରି ବିକଶିତ (ରମଭକ୍ତି ଓ କୃଷ୍ଣ ଭକ୍ତି) । କାବ୍ୟନିକ କାବ୍ୟ ମୁଖ୍ୟତଃ ସୁକୀର୍ତ୍ତୀ ଭିତ୍ତିକ । କିନ୍ତୁ ସମଗ୍ର ରୀତି କାବ୍ୟ ନିମ୍ନୋକ୍ତ କେତେଗୋଟି ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ ବିଭବର ଅଧିକାରୀ ।

(କ) ଶୂଳୀଭକତା— ମୋଗଲ ଶାସିତ ମଧ୍ୟଯୁଗର ସାମନ୍ତୀୟ ଜୀବନ ଧାର ବିଜ୍ଞାସିତାର ଚରମ ପର୍ଯ୍ୟାୟରେ ଉପନୀତ ହୋଇଥିଲା । ନାରୀ ଥିଲା ଏହାର କେନ୍ଦ୍ରବିନ୍ଦୁ । ଗଜ ପୃଷ୍ଠପୋଷଜତା ଲଭ କରିଥିବା କବି ଓ କାବ୍ୟ ଏହି ଭେଗଚର୍ଯ୍ୟାର ପ୍ରଭାବରେ ପ୍ରଭାବିତ ହେବା ଏକାନ୍ତ ସ୍ବାଭାବିକ । ସ୍ୱସ୍ମୃତ କାବ୍ୟ ଓ ଅଳଂକାର ଶାସ୍ତ୍ରାନୁଶୀଳନ ତଥା ବୈଷ୍ଣବ ପ୍ରେମ ଧର୍ମର ପ୍ରସାର ଯୁଗ ସାହିତ୍ୟକୁ ମଧ୍ୟ ଯଥେଷ୍ଟ ପ୍ରେରଣା ଯୋଗାଇଥିଲା । ଫଳତଃ ଜୀବନ ଓ କାବ୍ୟରେ ଶୃଙ୍ଖଳିକତାର ଭୂମିକା ହେଲା ଅପ୍ରତିଦ୍ୱନ୍ଦୀ ।

ତତ୍ତ୍ୱରତ୍ନାବଳୀର ଚନ୍ଦ୍ର ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟକ ଉଷାରେ—“ଶୃଙ୍ଗାରିକତା ବାସ୍ତବରେ ଥିଲା ରୀତି ଯୁଗୀୟ କାବ୍ୟ—ପୁରୁଷ ଧର୍ମରେ ପ୍ରବାହିତ ରକ୍ତଧାର ଭଳି ।”^{୨୭} ଏହି ଶୃଙ୍ଗାର ସ୍ୱପୂର୍ଣ୍ଣ ରୂପେ ଦେହ ସର୍ବସ୍ୱ । ଏପରିକି ରୀତି କାବ୍ୟକ ଋଧାକୃଷ୍ଣ ଭକ୍ତିଧାର ମଧ୍ୟ ଏହାର କରଳ ଗ୍ରାସରେ ପଡ଼ି ପଥଭ୍ରଷ୍ଟ । କାବ୍ୟର ନାୟକ ନାୟିକାଙ୍କ ଚରିତ୍ରରେ ସଭେଗ ଓ ବିପ୍ରଲମ୍ବ ଅତିରିକ୍ତ ଅନ୍ୟ କୌଣସି ପ୍ରଧାନ ସମସ୍ୟା ନାହିଁ । ରୀତି ସମୟରେ ସେମାନେ ଜଣେ ଜଣେ କୁଶଳୀ ଯୋଦ୍ଧା ।

(ଖ) ଆଳଂକାରକତା—ରୀତି କାବ୍ୟରେ ଜୀବନାନୁଭୂତିର ବୈଚିତ୍ର୍ୟ ସ୍ୱଳ୍ପ ବୈଚିତ୍ର୍ୟ କେବଳ ଧ୍ୱନି, ବ୍ୟଞ୍ଜନା, ବକ୍ରୋକ୍ତି, ଛନ୍ଦ, ରୀତି, ବୃତ୍ତି, ଶବ୍ଦ ଓ ଅର୍ଥର ପ୍ରହେଳିକା ସୃଷ୍ଟିରେ ନିହିତ । କୃଷିତା ଓ ଅଳଂକରଣ ଯୋଗୁଁ ଅଧିକାଂଶ କାବ୍ୟ ଗୁରୁ ଗମ୍ଭୀର । ଶାରଳା, ଜଗନ୍ନାଥ ଓ ବଳରାମଙ୍କ ରଚନାରେ ଯେଉଁ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟବୋଧ ଓ ଆନନ୍ଦବୋଧର ସ୍ୱାଭାବିକ ପରିସ୍ଫୁର୍ତ୍ତି ସମ୍ଭବ ହୋଇଥିଲା । ରୀତି ସାହିତ୍ୟରେ ତାହାର ବ୍ୟତିକ୍ରମ ଦେଖାଯାଏ । ଆମ୍ରାପୁର ଉତ୍କର୍ଷ ଅପେକ୍ଷା ଅଳଂକାରର ଗୁରୁତ୍ୱରେ ଏହି ଯୁଗର କାବ୍ୟ ସୁନ୍ଦରୀ ଉଭୟତା । ହିନ୍ଦି ରୀତି ସାହିତ୍ୟ ସ୍ୱପର୍କରେ ତତ୍ତ୍ୱରତ୍ନ ଭଗୀରଥ ମିଶ୍ରଙ୍କ ଭକ୍ତି ଏଠାରେ ଆମର ସ୍ମରଣୀୟ । “ଓହ ଅଳଂକାର ପ୍ରଧାନ କାବ୍ୟ ହେ । କବି ଅପନେ କାବ୍ୟ କୋ ସଜାନେ ଔର ସଞ୍ଚାରନେ ମେଁ ପୂର୍ଣ୍ଣତଃ ସଚେତ ହେ ଔର ଅଧିକାଂଶ କାବ୍ୟ ମେଁ କବିକା ଅଳଂକାର ପ୍ରୟୋଗ ସହଜ ନହୁଁ ।”^{୨୮}

ଗ) ପୌରାଣିକତା—ପୌରାଣିକତା ରୀତି କାବ୍ୟର ଅନ୍ୟତମ ବିଶିଷ୍ଟ ବିଭବ । ଏ ଯୁଗର କବି ବହୁ ପୌରାଣିକ ଆଖ୍ୟାନକୁ ଅବଲମ୍ବନ କରି କାବ୍ୟ ସୃଷ୍ଟିରେ ଅଶେଷ କୃତିତ୍ୱ ଅର୍ଜନ କରିଅଛନ୍ତି । କାଳ୍ପନିକ କାବ୍ୟ ରଚନାରେ ବହୁ ଆଲୋକିକ ବିଷୟବସ୍ତୁର ସଂଯୋଜନ ଦ୍ୱାରା ସେ ପୌରାଣିକତାକୁ ସହଜ ସମର୍ଥନ ଜଣାଇଛନ୍ତି । ଏତଦ୍ଭିନ୍ନ ନାୟିକାର ଯୌବନ ଶୋଭା, ସଭୋଗ, ବିପ୍ରଲମ୍ବ ଏବଂ ନଗରଦି ବର୍ଣ୍ଣନାରେ ଯେଉଁ ଉଦାତ୍ତ ଶୈଳୀ ଦୃଷ୍ଟିଗୋଚର ହୁଏ ତାହା ଶାରଳା ବଳରାମଙ୍କ ନିରଳଂକୃତ ବାଣୀ

ବିନ୍ୟାସର ଆଳ୍ପକାରିକ ପରଶତି । ଉପେନ୍ଦ୍ର ଭଞ୍ଜ ଏହି ପୁରଣ ପରଂପରା ପ୍ରତି ଉଦାର ସ୍ୱୀକୃତି ଜ୍ଞାପନ କରିଛନ୍ତି ।

“ବାଲୁକା କି ବ୍ୟାସ କବି ଯହିଁରେ ମହାକାବ୍ୟକେ ପୁରଣ କରେ
ମହା ନାଟକ ବାତ ସ୍ତୁତରେ ହେଲେ ରଚିତା ଯେ
ବିହିଲେ କାବ୍ୟ ଯେ କାଳିଦାସେ ଚମ୍ପୂ ରଚନା ଭେଜନରେଶେ
କୃପାସିଦ୍ଧାଏ ଗୀତ ପ୍ରକାଶେ ଛାଡ଼ିଲି ଚିତ୍ତା ଯେ ।”

ପ୍ର) ସାଂଗୀତ କତା—ସାଂଗୀତିକତା ଓଡ଼ିଆ ରୀତି କାବ୍ୟର ଗୌରବମୟ ସମ୍ପଦ । ଯୁଗ ଯୁଗ ଧରି ଏହା ଉତ୍କଳୀୟ ପ୍ରାଣ ପ୍ରବାହକୁ ରସସିନ୍ଧୁ କରି ରଖୁଅଛି । ଦାନକୃଷ୍ଣ, ଉପେନ୍ଦ୍ର ଓ କବିସୂର୍ଯ୍ୟଙ୍କ ଦକ୍ଷତା ଏ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଅତୁଳନୀୟ ରୀତି କବିର ରଚନାରେ ଯେଉଁ ସବୁ ରାଗରାଗିଣୀ ପ୍ରୟୋଗ କରାଯାଇଛି ତାହାର ଏକ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ସମୀକ୍ଷା ଆବଶ୍ୟକ । ‘କୋଟି ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ସୁନ୍ଦରୀ’ରେ ସଂଗୀତ ବିଦ୍ୟା ବିଷୟକ ପ୍ରଦତ୍ତ ସୂଚନା ଉପେନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ଶାସ୍ତ୍ରୀୟ ବ୍ୟୁତ୍ପତ୍ତିର ପରିରୂପକ । ଯଥା—

ସେ କି କରଳାସ ତାଳରେ ପ୍ରକାଶ
ଆଦି ଯତି ମନ ମୋହି ଯେ
ଶୋଭିନୀ ସାରୀ ସିଦ୍ଧମଠାଲିଙ୍ଗନ
ଜ୍ଞାନ ଝଙ୍କା ରୂପକ ହିଁ ଯେ
ତ୍ରିପୁଟା, ଏକତାଳୀ ଯୁକ୍ତ କାହିଁ ଯେ
ସାରିମାନ ଆଡ଼ ଶିବ ବଚନରେ
ଗଉରୀ ପ୍ରକଟ ଯହିଁ ଯେ ।^{୨୫}

ରୀତି କାବ୍ୟର ସାଂଗୀତିକ ସଫଳତା ପାଇଁ ପ୍ରାଚୀନ ଉତ୍କଳର ସଙ୍ଗୀତ ଚର୍ଚ୍ଚା ମୁଖ୍ୟତଃ ଦାୟୀ । ଅଧ୍ୟାପକ ଗୌରୀ କୁମାର ବ୍ରହ୍ମାଙ୍କ ‘ଭଞ୍ଜ ଭୂମିକା’ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଏ ସପକ୍ଷୀୟ ବିଶଦ ଆଲୋଚନା ସ୍ଥାନ ପାଇଛି ।^{୨୬}

ଡ) ଗତାନୁଗତକତା—ରୀତି କାବ୍ୟର ରଚନା ରୀତିରେ ଗତାନୁଗତିକତାର ଧାର ସୁସ୍ପଷ୍ଟ । ସ୍ୱସ୍ୱତ ଅଳଂକାର ଶାସ୍ତ୍ରୋକ୍ତ ମହାକାବ୍ୟ/କାବ୍ୟର

ଲକ୍ଷଣାବଳୀ (ଉଦାହରଣ ସ୍ବରୂପ-ଆଦୌ ନମସ୍ତ୍ରୟାଶୀର୍ବାବସ୍ଥା ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଏବଂ ବା...) ଓ କାଳିଦାସ, ଶ୍ରୀହର୍ଷ, ମାଘ, ଜୟଦେବ ପ୍ରଭୃତିଙ୍କ ସୃଷ୍ଟି ପରଂପରା ଅନୁସରଣରେ ଏହା ପରିପୁଷ୍ଟ । ନାୟକ ନାୟିକା ଜୀବନ ବୃତ୍ତ, ବସନ୍ତ ବସ୍ତ୍ର, ପ୍ରକୃତି ଚିତ୍ର, ନଖଶିଖ ବର୍ଣ୍ଣନା, ସୁରତି ବ୍ୟାପାର, କାବ୍ୟ ଦୃଷ୍ଟି ଆଦି ସକଳ ପ୍ରସଙ୍ଗ ଏଥିରେ ପ୍ରାୟ ରୀତିବଦ୍ଧ । ପ୍ରାଚୀନ ଭରତୀୟ କାବ୍ୟାଦର୍ଶ ପ୍ରତି ଗଭୀର ଆନୁଗତ୍ୟ ହେତୁ ସେ ଯୁଗର କବି ପକ୍ଷରେ ଏହା ଥିଲା ଏକମାତ୍ର ସଫଳତା ପରିଣତି ।*

ଏସବୁ ସବେ ରୀତି କାବ୍ୟରେ ଜୀବନ ଓ କଳାର ଗୌରବମୟ ଚିତ୍ରବ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ନିଷ୍ପତ୍ତ ନୁହେଁ । କିନ୍ତୁ ମଧ୍ୟଯୁଗୀୟ ସାହିତ୍ୟ ସାଧନାର ବୃହତ୍ତର ପୃଷ୍ଠପଟରେ ତାହା ଗୌଣ ଭୂମିକାର ଅଧିକାରୀ ।

ରୀତି କାବ୍ୟର ଶାସ୍ତ୍ରୀୟ ଆଧାର:-

ରୀତି ଯୁଗର କବିମାନେ ଥିଲେ ବହୁଶାସ୍ତ୍ରଦର୍ଶୀ । ପାଣ୍ଡିତ୍ୟ ହିଁ ଥିଲା କାବ୍ୟ ରଚନାର ନିକଷ । ତେଣୁ ଅଳଙ୍କାର, ଅଭିଧାନ, ବ୍ୟାକରଣ ସଂଗୀତ, କ୍ୟୋତିଷ ତଥା ରତିଶାସ୍ତ୍ର-ଏହିପରି ସକଳ ପ୍ରାଚ୍ୟ ବିଦ୍ୟା ଆୟତ୍ତ କରିବାକୁ ସେମାନେ ବାଧ୍ୟ ହେଉଥିଲେ । ନଚେତ୍ ଦରବାରୀ ପଣ୍ଡିତ ମଣ୍ଡଳୀଙ୍କ ଶ୍ରଦ୍ଧାଭଜନ ହେବା ସେକାଳରେ ସମ୍ଭବ ହେଉ ନ ଥିଲା । ଧନଞ୍ଜୟଙ୍କଠାରୁ ଏହି ପରମ୍ପରାର ବିକାଶ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରାଯାଇଥାଏ । ଉପେନ୍ଦ୍ର ଭଞ୍ଜ ହେଉଛନ୍ତି ରୀତିଯୁଗର ସର୍ବଶ୍ରେଷ୍ଠ କବି । ତାଙ୍କର କାବ୍ୟାବଳୀରେ ଉପରେକ୍ତ ସକଳ ଶାସ୍ତ୍ରର ଭଲେଖ/ଅନୁସରଣ ବହୁଳ ଭାବେ ଦୃଷ୍ଟିଗୋଚର ହୁଏ । ଏଠାରେ ଭଞ୍ଜ ତଥା ଅନ୍ୟାନ୍ୟ କବିଙ୍କ ରଚନାରୁ ତତ୍ତ୍ୱପୂର୍ବକ କେତୋଟି ଉଦାହରଣ ପ୍ରଦତ୍ତ ।

ଅଳଙ୍କାର-୧) ନାନା ଶବ୍ଦ ଅର୍ଥେ ଯେ ବିଚକ୍ଷଣ

ସେହୁ ଜାଣେ ଅଳଙ୍କାର ଲକ୍ଷଣ ।

(କୋଟିବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ସୁନ୍ଦରୀ ୩/୧)

୨) ରସ ତରଂଗିଣୀ ଗ୍ରନ୍ଥ ସାହିତ୍ୟ ଦର୍ପଣ

କବି ସମ୍ମତି କି ଆସିବ ।

(ରସ ପଞ୍ଚକ-ପ୍ରଥମ ପଞ୍ଚତି/'ର' କ ର ବୋଲି/ ୪)

ଅଭିଧାନ-୧) ପୁରଣ ଅଭିଧାନ ଜାଣିଥିଲେ ।

(କୋଟି ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ସୁନ୍ଦରୀ ୨ । ୧)

୨) ଗୀତ ଅଭିଧାନ ହୋଇ ସାବଧାନ ଶୁଣ

ସୁଦ୍ଧନେ ସତୋଷେ

ଅମର ତ୍ରିକାଣ୍ଡ ଯାଦବ ଶାଶ୍ୱତ

ମେଦିନୀ ବିଶ୍ୱପ୍ରକାଶେ ।

(ଗୀତାଭିଧାନ-୧ । ୧)

ବ୍ୟାକରଣ-୧) ଡରଳରେ ସାବର୍ଣ୍ୟ ଯା

ବ୍ୟାକରଣେ ଲିହି ।

(ଲବଣ୍ୟବତୀ-୧ । ୯)

୨) ବହୁ ବଚନେ ଏଣୁସିଦ୍ଧ ତର୍ଜି

ବ୍ୟାକରଣେ ଗମ ଗମା କରକି

ବିହି ଏଣୁ ଗୀତେ ଯୋଷା ସୁଷମା

ବୋଲନ୍ତି ପାଷାତ୍ୟ ଶ୍ରୀରମା ଗମା ।

(ବୈଦେହୀଶ ବିଳାସ-୧୫।୬)

ସଙ୍ଗୀତ-୧) ସେ କି କଇଳାସ ତାଳରେ ପ୍ରକାଶ × × ×

କୋଟି ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ସୁନ୍ଦରୀ-୩୧।୨୩)

୨) ଶଙ୍କର ପରଙ୍କରେ ପଡ଼ି ରହିଲେ

ଉଗ ଆଶାବରୀ ଗଉରୀ × × ×

(ପ୍ରବନ୍ଧ ପୂର୍ଣ୍ଣଚନ୍ଦ୍ର-୩।୨୫)

ଜ୍ୟୋତିଷ-୧) ଶୁକ୍ରପକ୍ଷ ଦଶମୀ ବୁଧବାରେ

ସିନ୍ଧ ସାଧ୍ୟ ଯୋଗ ଯୋଗ ହେବାରେ

× × ×

ସିଂହେ ଶ୍ଚିତ ହୋଇଛି ବିକର୍ତ୍ତନ

ସୌମ୍ୟ ଗ୍ରହ ଦୃଷ୍ଟି ଲଗ୍ନେ ପତନ ।

(ଲବଣ୍ୟବତୀ ୩/୪୧-୪୪)

୨) ଚିତ୍ରକାର କର୍ମକର୍ତ୍ତା । ଚିତ୍ରା ନକ୍ଷତ୍ର ବିଦିତା । (ଧର୍ମଗ୍ରନ୍ଥ)
 କନ୍ୟାକାନ୍ତି ରମାମୋହି । କନ୍ୟାଚନ୍ଦ୍ର ଖ୍ୟାତ ହୋଇ ଯେ । ××
 (କୋଟି ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ସୁନ୍ଦରୀ ୩୨/୬ ଇତ୍ୟାଦି)

କାମଶାସ୍ତ୍ର-୧୬ କିଛି କହନ୍ତି ଅବା ଚେତି ଚିତ୍ତେ
 କାମ ଶାସ୍ତ୍ରରେ ଲେଖା ନାହିଁ ତେତେ ।
 • ରେସ କଲୋଲ-୧୧/୮୫)

୨) କାମ ଶାସ୍ତ୍ର ପୋଥି ହସ୍ତେ ଦିଅ ବୁଝୁଥାଉ ନିତ୍ୟ
 ବକ୍ଷତିତ୍ତ ଭିତ୍ତି ଯହିଁ ବସିବା ଶୋଇବା ତହିଁ ।
 (ଲବଣ୍ୟବତୀ-୨୯/୫୦)

ରୀତି କାବ୍ୟର ଭାଷା:-

ରୀତି ଯୁଗର ଆଦି କବି ଗୋଷ୍ଠୀଙ୍କ ଭାଷା ରୀତି ଥିଲା ଆଡ଼ମ୍ବରଶୂନ୍ୟ ।
 ଭବ/ରସର ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ଓ ସର୍ବଜନ ବୋଧ୍ୟତା—ଏଇ ଆଦର୍ଶକୁ ସମ୍ମୁଖରେ
 ରଖି ସେମାନେ କାବ୍ୟ ରଚନା କରୁଥିଲେ । ‘ପରିମଳା’ର ସୁଷା
 ନରସିଂହ ସେଣ ଏହା ସ୍ପଷ୍ଟ ଭାବରେ ଉଲ୍ଲେଖ କରି ଯାଇଛନ୍ତି—

ଦେଶ ଭାଷାରେ ମୁଁ ଗୀତ ରଚିଲି ସବୁଙ୍କର ବୁଝିବା ପାଇଁ ।
 ଯେଥକୁ ମନ୍ଦ ବୋଲି କେହି ନ ବୋଲିବ ଦୋଷ ମୋର କିଛି ନାହିଁ ॥
 ଯେଥୁ ଭବରସ ସୁଜନେ ଶୁଣିମ ଭାଷାରେ କାର୍ଯ୍ୟ କିଏ ।
 ପନସ ଉପରେ କଣ୍ଠକ ଭିତରେ ପୂରିତ ଅମୃତ ରସ ॥ ୨୮

ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳର କବିଗଣ ଏହି ରୀତି ପରିହାର କରି ଏକ କ୍ରିଷ୍ଣ
 ଓ ଜଟିଳ ଶବ୍ଦବ୍ୟୁତ୍ପନ୍ନ ସୃଷ୍ଟିରେ ମନ ବଳାଇଥିଲେ । ସ୍ୱୟତ ‘କାବ୍ୟପାକ’
 ଯେଥା—ପନସୋ ନାରିକେଳଂ ତ ଦ୍ରାକ୍ଷା ଖଞ୍ଜୁର ଏବ ତ

କଦଳୀ, ଗୁଡ଼ ଇତ୍ୟେବ ପାକାଃ ସ୍ୱତ୍ୱଭିଧୀୟତେ ।) ୨୯

ଏବଂ ଆଳଂକାରିକ ଆଦର୍ଶ ଯେଥା—ଇନ୍ଦ୍ରଶିଖାନୁଶିଖାନାମନୁଶିଖାନାଂ ସର୍ବଥା
 ବାୟୁମେବ ପ୍ରସାଦେନ ଲେକୟ ଛାପ୍ରବର୍ତ୍ତତେ) ୩୦

ଥିଲା ସେମାନଙ୍କର ସ୍ୱେଚ୍ଛା ଉପରେ । କବି ଅଭିମନ୍ୟୁ ଏହାକୁ ଅକ୍ଷରେ ଅକ୍ଷରେ ପାଳନ କରିଛନ୍ତି । ତାଙ୍କ ‘ବିଦଗ୍ଧ ଚିନ୍ତାମଣି’ର ପ୍ରଥମ ଛାନ୍ଦରେ ଗୁଣିଗୋଟି ‘କାବ୍ୟପାକ’(ଦ୍ରାକ୍ଷା, ଗୁଡ଼, ନାରିକେଳ, ଖଜୁର) ^{୩୧} ଓ ‘ଦିବ୍ୟ ଅଦିବ୍ୟ’ ^{୩୨} ଗୁଣାଗୋଟି ବିଷୟକ ଉଲ୍ଲିଖିତ ଉକ୍ତି ଏଠାରେ ସ୍ମରଣୀୟ । ଉପେନ୍ଦ୍ର ଭଞ୍ଜ ହେଉଛନ୍ତି ମଧ୍ୟଯୁଗୀୟ ଶବ୍ଦଶିଳ୍ପର ମହାନ କଳାକାର । ‘କହେ ଉପେନ୍ଦ୍ର ଭଞ୍ଜ ମୁଁ ଉଭିହି ଶବ୍ଦ ସମୁଦ୍ର ପାର’ ^{୩୩}—କବିଙ୍କ ଏହି ଦମ୍ଭୋତ୍ତରି ସତ୍ୟତା ତାଙ୍କର ସମଗ୍ର କୃତିରେ ପ୍ରତିଫଳିତ । ଇଂଜାୟ ଉଷା ବିଭବ କେଉଁଠାରେ ସରଳ ମଧୁର ଗୀତିମୟ ତ କେଉଁଠାରେ କ୍ଳିଷ୍ଟ, ନୀରସ ଓ ଆଳଂକାରିକ । ରସିକ, ପଣ୍ଡିତ ଓ ସଭ୍ରାନ୍ତ ଶ୍ରେଣୀ ନିମନ୍ତେ ରୀତିକାବ୍ୟ ଉଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଥିବାରୁ ତାହା ସ୍ୱତନ୍ତ୍ରତା ନୁହେଁ ହେବା ସ୍ୱାଭବିକ । ଯେଉଁଠାରେ କବିପ୍ରତିଭା ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟମୁକ୍ତ ସେଠାରେ କାବ୍ୟଭାଷା ସରସ ଓ ହୃଦୟଗ୍ରାହୀ । ଦୀନକୃଷ୍ଣଙ୍କ ‘ରସକଲୋକ’ର ସଫଳତା ସେ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ବିସ୍ମୟକର । ସୁତରାଂ ରୀତିକାବ୍ୟର ଗୁଣାକୁ ହୃଦୟନିଷ୍ଠ/ଶାସ୍ତ୍ରନିଷ୍ଠ ବୋଲି କୁହାଯାଇପାରେ ।

ଶେଷ କଥା—ଶାସନ ପଦ୍ଧତିର ପରିବର୍ତ୍ତନ, ନୂତନ ଶିକ୍ଷାନୀତି, ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ସଂସ୍କୃତିର ପ୍ରଭାବ, ନବ୍ୟଧର୍ମ ଆନ୍ଦୋଳନ ଓ ନାନାବିଧ ଜନହିତକର କାର୍ଯ୍ୟ ହେତୁ ଜନବିଂଶ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଭାରତୀୟ ନବଜାଗରଣର ସୂତ୍ରପାତ ହୋଇଥିଲା । ଆଧୁନିକ ସାହିତ୍ୟର ଅଭ୍ୟୁଦୟ ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ମଧ୍ୟଯୁଗୀୟ କାବ୍ୟରୁଚି ଓ ପରଂପରା ସାମାଜିକ ସ୍ୱାକୃତି ହରାଇବାକୁ ଆରମ୍ଭ କରିଥିଲା । କବିବର ରାଧାନାଥ ହେଲେ ନୂତନ ଓଡ଼ିଆ କାବ୍ୟଧାରାର କର୍ଣ୍ଣଧାର । ତାଙ୍କ ସମେତ ଏ ଯୁଗର ଅଧିକାଂଶ କବି ଯେଥା—ଗଙ୍ଗାଧର, ନନ୍ଦକିଶୋର ଚିନ୍ତାମଣି, ନୀଳକଣ୍ଠଙ୍କ ପକ୍ଷରେ କିନ୍ତୁ ମଧ୍ୟଯୁଗୀୟ କାବ୍ୟଶୈଳୀ ସ୍ୱପୂର୍ଣ୍ଣ ପରିହାର କରିବା ସମ୍ଭବ ହୋଇନଥିଲା । ଚରିତ୍ର ନିର୍ବାଚନ, ବିଷୟ ଗୁମ୍ଫନ, ପ୍ରେମଚିତ୍ର ଉପସ୍ଥାପନାଦି କ୍ଷେତ୍ରରେ ଏହି କବିଗଣ ରୀତିସାହିତ୍ୟ ନିକଟରେ ରଣୀ ।

ଯୁଗଧର୍ମକୁ ପ୍ରତ୍ୟାଖ୍ୟାନ କରି ଅଦ୍ୟାବଧି ବହୁ କବି ରୀତି କାବ୍ୟ-ଧାରାହୀନ ସୃଷ୍ଟି କର୍ମରେ ତତ୍ପର । ସେମାନଙ୍କ ସାଧନା ଜୀବନ ଓ ସମାଜର ସମର୍ଥନ ଲାଭ ନ କଲେ ମଧ୍ୟ ଲୋକପ୍ରିୟତା ହରାଇ ନାହିଁ ।

ପାଠକୀକା-

୧। Collected Essays In Literary Criticism
: P 13 (by H. Read)

୨। କାବ୍ୟାଳଂକାର ସୂତ୍ରବୃତ୍ତି : ୧ । ୨ । ୬

୩। ତତ୍ତ୍ୱେବ : ୧ । ୨ । ୭

୪। ତତ୍ତ୍ୱେବ : ୧ । ୨ । ୧୧, ୧୨, ୧୩

୫। ହିନ୍ଦି ରୀତି ସାହିତ୍ୟ : ପୃ ୨୯ (ଡଃ. ଭଗୀରଥ ମିଶ୍ର)

୬। ରୀତି କାବ୍ୟ ସମୂହ : ପୃ ୧୬ (ଡଃ. ଜଗଦୀଶ ଗୁପ୍ତ)

୭। ରସକଲ୍ଲୋଳ ସମୀକ୍ଷା : ପୃ ୧୧

୮। ବିଦଗ୍ଧ ଚିନ୍ତାମଣି ପରିଚୟ : ପୃ ୬୭

୯। ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ସୂକ୍ଷ୍ମ ପରିଚୟ : ପୃ ୧୨୫, ୧୩୪

୧୦। ଓଡ଼ିଶା ଇତିହାସ (ପ୍ରଥମ ଖଣ୍ଡ) — ଅଭିନବ ଯୁଗ ସଂସ୍କରଣ : ପୃ ୩୧୫
(ଡଃ. ହରେକୃଷ୍ଣ ମହତାବ)

୧୧। ଓଡ଼ିଶାର ଇତିହାସ (୧୯୨୫) : ପୃ ୧୨୯ (ପ୍ୟାରୀ ମୋହନ ଆର୍ତ୍ତୁର୍)

୧୨। ମୋ ସମୟର ଓଡ଼ିଶା : ପୃ ୧୨୫ (ଡଃ. କୃଷ୍ଣଚନ୍ଦ୍ର ପାଣିଗ୍ରାହୀ)

୧୩। ଭଞ୍ଜ ବଂଶାନୁଚରିତ (୨ୟ ସଂସ୍କରଣ) : ପୃ ୧୯ (ମୋଗୁଣି ଦାସ)

୧୪। ରୀତି କାବ୍ୟକି ଭୂମିକା : ପୃ ୭ (ଡଃ. ନଗେନ୍ଦ୍ର) (୧ଷ୍ଠ ସଂସ୍କରଣ)

୧୫। ତତ୍ତ୍ୱେବ : ପୃ ୯

୧୬। ବହୁତ ଜାତିରୁ ସ୍ଥିରୀମାନ ଆଣିଲେ

ଯନ୍ତ୍ର ବଡ଼ କରି ନହରରେ ରଖିଲେ ।

× × ×

ଯା ଘରେ ସୁନ୍ଦରୀ ସ୍ତ୍ରୀମାନେତ ଥିଲେ

ବଳାହାର କରି ତାକୁ ଘେନି ଆସିଲେ ।

ଦୁମୁସର ଭଞ୍ଜ ବଂଶାବଳୀ : ୧୨/୫୨, ୯୩

୧୭। ଉତ୍କଳ ଇତିହାସ (୧୯୩୩) : ପୃ. ୨୮୭ (କୃପାସିନ୍ଧୁ ମିଶ୍ର)

୧୮। ଚକ୍ରୋତ୍ତର : ପୃ. ୨୬୫

୧୯। ରୀତି କାବ୍ୟ କି ଭୂମିକା : ପୃ. ୧୭ (ଡଃ.ନଗେନ୍ଦ୍ର)(ଶ୍ରୀ ସଂସ୍କରଣ)

୨୦। ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ଜନବିକାଶ : ପୃ. ୮୩

୨୧। ରୀତି କାବ୍ୟ କି ଭୂମିକା : ପୃ. ୨୭

୨୨। ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ସନ୍ଧ୍ୟା ପରିଚୟ : ପୃ. ୧୪୮

୨୩। ହିନ୍ଦି ରୀତି କାବ୍ୟ : ପୃ. ୧୪୧ (ଡଃ. ଉଶାରଥ ମିଶ୍ର)

୨୪। ବୈଦେହୀଶ ବିଜ୍ଞାପ : ୧/୪

୨୫। କୋଟି ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ସୁଦରୀ : ୩୧/୨୩

୨୬। ଭଞ୍ଜ ଭୂମିକା : ପୃ. ୧୧୪-୧୧୮

୨୭। ସାହିତ୍ୟ ଦର୍ପଣ : ୬୫-ପୃ. ୫୮୪ (ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟ ଏକାଡେମୀ)

୨୮। ପରିମଳା ୭/୪୫-୪୬

୨୯। ଭଞ୍ଜୀୟ କାବ୍ୟ ଭବନା : ପୃ. ୪୨ (ଭବୁତି)

୩୦। କାବ୍ୟାଦର୍ଶ : ୧।୩

୩୧। ଥୋକେ ସ୍ଥଳ ହେବ ଦ୍ରାକ୍ଷା ଗୁଡ଼ ପାକ

ଥୋକେ ପାକ ନାରିକେଳ ଖଜୁର ଗୋଟକା ହେ ।

ବିଦଗ୍ଧ ଚିନ୍ତାମଣି : ୧ । ୩୩

୩୨। ଦିବ୍ୟ ଅଦିବ୍ୟ ଉଷାରେ ପଦ ହେବ ସିଦ୍ଧି

ଦେଖ ମହାଜନମାର୍ଗ ପରଂପରା ବିଧି ହେ ।

ବିଦଗ୍ଧ ଚିନ୍ତାମଣି : ୧ । ୩୪

୩୩। କୋଟି ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ସୁଦରୀ : ୧୪ । ୩୮

ପ୍ରଥମ ଅଧ୍ୟାୟ

ଶୃଙ୍ଗାର ତତ୍ତ୍ୱ

ଶୃଙ୍ଗାର ଚିତ୍ର

-ଶୃଙ୍ଗାର ଓ ସାହିତ୍ୟ ଶାସ୍ତ୍ର

ଶୃଙ୍ଗାର ଏକ ମଧୁରଃ ପରଃ ପରପ୍ରହ୍ଲାଦନୋରସଃ

ତନ୍ମୟଂ କାବ୍ୟମାଶ୍ରିତ୍ୟ ମାଧୁର୍ଯ୍ୟଂ ପ୍ରତିତିଷ୍ଠତି । ^୧

ଯୁଗ ଯୁଗ ଧରି ସାହିତ୍ୟରେ ଶୃଙ୍ଗାରର ଆସନ ସୁପ୍ରତିଷ୍ଠିତ । ଏହାର ଅପରିସୀମ ଗରିମା ମହାକବିଠାରୁ ଲୋକ କବି ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସମସ୍ତଙ୍କୁ ମୁଗ୍ଧ କରିଛି । ଉତ୍କଳବିର ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ସାଧନା ହେଉ କିମ୍ବା ରସିକ କବିର ଜୀବନ ସାଧନା ହେଉ, ଶୃଙ୍ଗାର ଅଭିବ୍ୟଞ୍ଜନରେ ତା'ର ସାହିତ୍ୟ ସୃଷ୍ଟି ଶାଶ୍ୱତ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟରେ ମହିମାନ୍ୱିତ । ମହାକବି ବାଲ୍ମୀକିଙ୍କ ଆଦି ଶ୍ଳୋକ ^୨ ରେ ଶୃଙ୍ଗାର-ଚେତନା ସହିତ କାବ୍ୟ-ଚେତନାର ନିବିଡ଼ ସମନ୍ୱୟ ଲକ୍ଷଣୀୟ ।

ଶୃଙ୍ଗାରର ପରଞ୍ଜୟା - କୋଷ ଗ୍ରନ୍ଥମାନଙ୍କରେ ଶୃଙ୍ଗାରର ବିଭିନ୍ନ ଅର୍ଥ ପ୍ରଦତ୍ତ । 'ବାଚସ୍ପତ୍ୟନ୍'ରେ କୁହାଯାଇଛି- ଶୃଙ୍ଗାର : ପୁଂ ଶୃଙ୍ଗ କାମୋଦ୍ରେକ ମୃଜତ୍ୟନ୍ ର ଅର୍ଥ । ୧। ରସଭେଦ ୨। ଲବଙ୍ଗ ୩। ସିନ୍ଦୂର ୪। ଚୂର୍ଣ୍ଣ ୫। କଳା ଅଗୁରୁ ୬। ଆଦୃଞ୍ଚ ୭। ଭୃଷଣ ୮। ଗଜ ଭୃଷଣ ୯। ସ୍ତ୍ରୀ ପୁରୁଷର ସଯୋଗ ଇତ୍ୟାଦି । ^୩ ଶବ୍ଦ କଳ୍ପଦ୍ରୁମ, ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାକୋଷ, ବଙ୍ଗଳା ବିଶ୍ୱକୋଷ, ହିନ୍ଦି ଶବ୍ଦସାଗର ପ୍ରଭୃତି ଗ୍ରନ୍ଥରେ ମଧ୍ୟ ଉପରେକ୍ତ ସକଳ ଅର୍ଥ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ^୪

ଶୃଙ୍ଗାର ଚକ୍ର ବିଷୟକ ବିପୁଳ ଶାସ୍ତ୍ରୀୟ ଆଲୋଚନା ସମ୍ବନ୍ଧେ ଅଳ୍ପକାର ଗ୍ରନ୍ଥମାନଙ୍କରେ ପ୍ରଦତ୍ତ । 'ନାଟ୍ୟଶାସ୍ତ୍ର'କାର ଭରତଙ୍କଠାରୁ 'ରସଗଙ୍ଗାଧର'କାର ପଣ୍ଡିତ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଆର୍ୟ୍ୟଗଣ ଶୃଙ୍ଗାର ଚର୍ଚ୍ଚା କ୍ଷେତ୍ରରେ ନାନା ମୌଳିକ ବିଷୟ ଉପସ୍ଥାପିତ କରିଯାଇଛନ୍ତି । ଆର୍ୟ୍ୟ ଭରତଙ୍କ ମତରେ ରତ୍ନ ମାଲ୍ୟାଦି ସେବିତ୍ର ପ୍ରାୟ ଇଷ୍ଟ ସପାଦନକାରୀ ସ୍ତ୍ରୀ ଓ ପୁରୁଷର ସଂଯୋଗ ଶୃଙ୍ଗାର ରୂପେ ବିବେଚିତ ।^୧ 'ଦଶରୂପ'କାର ଧନଞ୍ଜୟ କହନ୍ତି—ରମ୍ୟଦେଶ, କାଳ, କଳା, ବେଶ, ଭେଗାଦି ସେବନ ଦ୍ଵାରା ଯୁବକ ଯୁବତୀମାନଙ୍କର ଆତ୍ମାର ପ୍ରମୋଦ ରତି ନାମରେ ଉଦ୍ଭବ । ଏହି ରତିଭାବ ଅଙ୍ଗର ମଧୁର ଚେଷ୍ଟାଦ୍ଵାରା ପରିପୁଷ୍ଟ ହୋଇ ଶୃଙ୍ଗାର ରୂପ ଲଭ କରେ ।^୨ ଭେଦରଜ ସ୍ତ୍ରୀୟ 'ସରସ୍ଵତୀ କଣ୍ଠାଭରଣ'ରେ ଶୃଙ୍ଗାରକୁ ରସ, ଅଭିମାନ ଓ ଅହଂକାର ରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରିଛନ୍ତି ।^୩ 'ଶୃଙ୍ଗାର ପ୍ରକାଶ'ରେ ସେ କହିଛନ୍ତି—ମନୋନୁନିଳ ମୋଦ, ହର୍ଷ, ଆନନ୍ଦାଦି ଭାବ ଅନୁଭବର ହେତୁ ହେଉଛି ଅଭିମାନ (ଶୃଙ୍ଗାର) ରତ୍ୟାଦି ଭାବର ବିଶାଳ ସଂଖ୍ୟା ସତ୍ତ୍ୱେ ଶୃଙ୍ଗାରଚିରିତ୍ର ରସକୁ ରସ କହିବା ବ୍ୟର୍ଥ ।^୪ 'ସାହିତ୍ୟ ଦର୍ପଣ'ରେ ପଣ୍ଡିତ ବିଶ୍ଵନାଥ ଏ ସଂପର୍କରେ କହିଛନ୍ତି—ମନୁଧର ଉଦ୍ଭେଦ (ଅକୁରଣ)କୁ ଶୃଙ୍ଗ କୁହାଯାଏ । ଏହି ମନୁଧୋଦ୍ଭେଦର ହେତୁ ସ୍ଵରୂପ ଭରମ ପ୍ରକୃତି ପ୍ରାୟ ରସ ଶୃଙ୍ଗାର ରୂପେ କଥିତ ।^୫ 'ରସଗଙ୍ଗାଧର'କାର ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ମତରେ— ଶୃଙ୍ଗାର ରସରେ ସ୍ତ୍ରୀ ପୁରୁଷ ଆଲମ୍ବନ ବିଭବ; ଚନ୍ଦ୍ର, ଝଙ୍କାସ୍ତ୍ରୀ, ବସନ୍ତରତ୍ନ, ବିବିଧ ଉପବନ, ଏକାନ୍ତ ସ୍ଥାନ ଆଦି ଉଦ୍‌ଘାଟନ ବିଭବ, ପ୍ରେମପାତ୍ରର ମୁଖାବଲୋକନ, ତା'ର ଗୁଣ ଶ୍ରବଣ ଓ କାର୍ତ୍ତନ ପ୍ରଭୃତି ତଥା ସାତ୍ଵିକ ଭାବ ସମୂହ ଅନୁଭବ ଏବଂ ସୃତି, ଚିତ୍ତାଦି ବ୍ୟଭିଚାରୀ ଭାବ ରୂପେ ପରିଚିତ ।^୬ 'ଶବ୍ଦ କଳ୍ପଦ୍ରୁମ'ରେ ଇନ୍ଦ୍ରତ ଏକ ଶ୍ଳୋକରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ—ପୁରୁଷ ଓ ସ୍ତ୍ରୀ ପରସ୍ପରର ସଂଯୋଗ ନିମିତ୍ତ ଅଭିଳାଷ ରତି ଜୀଡ଼ାଦିର କାରଣ ହେଲେ, ତା'ହା ଶୃଙ୍ଗାର ନାମରେ ଜ୍ଞାତ ।^୭

ଉପରେକ୍ତ ପରିଭାଷାମାନଙ୍କରୁ ଶୃଙ୍ଗାର ସମନ୍ଧୀୟ ଏକ ସ୍ପଷ୍ଟ ଧାରଣା ଆମେ ପାଇଥାଉଁ । ନାରୀ ଓ ପୁରୁଷ ପରସ୍ପର ପ୍ରତି ଆକୃଷ୍ଟ ହୋଇ ପରସ୍ପରର ପ୍ରୀତି ସପାଦନ କଲେ ତା'ହା ଶୃଙ୍ଗାର ରସର ଗୌରବ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ ।

ସୁଖ, ସଭେଗ, ପ୍ରମୋଦ, ରତି, ମଧୁର ଅଂଶ ବିଚେଷ୍ଟା ଆଦି ଉଲ୍ଲେଖ କାମ ଓ ପ୍ରେମର ସମନ୍ୱିତ ରୂପ ପ୍ରକାଶ କରେ । ରତ୍ନ, ମାଲ୍ୟାଦି, ରମ୍ୟ ଦେଶ, କାଳ, କଳା, ବେଶ ଇତ୍ୟାଦିର ଶୃଙ୍ଗାର ଯେ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟାନ୍ୱିତ ଏହା ପ୍ରମାଣିତ । ସୁତରାଂ ଶୃଙ୍ଗାରର ଭିତ୍ତି ହେଉଛି କାମ, ପ୍ରେମ ଓ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ।

ପୁନଶ୍ଚ ଶୃଙ୍ଗାରର ସ୍ଥାୟୀଭବ ରତି ହୋଇଥିବାରୁ ଏହା ଦେବତା, ଗୁରୁ, ପୁତ୍ର ପ୍ରତି ଭବିଷ୍ୟ ନୁହେଁ । ପଣ୍ଡିତଗଜ କଗନାଥ ଏହା ସ୍ପଷ୍ଟଭାବରେ ଉଲ୍ଲେଖ କରିଯାଇଛନ୍ତି । ^{୧୭} ମନଟ କହନ୍ତି-ଯାହା କେବଳ ନାୟିକା ବିଷୟକ ରତିକୁ ବ୍ୟକ୍ତ କରେ ତାହାହିଁ ଶୃଙ୍ଗାର । ^{୧୮} ସୁତରାଂ ବିଶୁଦ୍ଧ ପ୍ରେମ, ମୈତ୍ରୀ ଆଦି ଶୃଙ୍ଗାର ତତ୍ତ୍ୱର ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ ହୋଇ ନ ପାରେ ।

ବର୍ତ୍ତମାନ କାମ, ପ୍ରେମ ଓ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ସମ୍ବନ୍ଧରେ କିଛି ବିଶ୍ଳେଷ କରାଯାଇପାରେ ।

କାମ— ଭରତୀୟ ଶାସ୍ତ୍ରୀୟ ପରମ୍ପରାରେ ଆମେ କାମର ଦ୍ୱିବିଧ ରୂପ ଦେଖିବାକୁ ପାଉ । ଗୋଟିଏ ବୃହତ୍ତର ; ଅନ୍ୟଟି ସାଧାରଣ ।

କାମର ବୃହତ୍ତର ରୂପରେ ସୃଷ୍ଟି ଜିଜ୍ଞାସା ଓ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ତତ୍ତ୍ୱ ନିହିତ । ଏହା ଏପରି ସର୍ବବ୍ୟାପୀ ଯେ ପ୍ରାଚୀନ ମନୀଷୀଗଣ ଏଥିରେ ପରମାତ୍ମା ବା ଈଶ୍ୱରୀୟ ସତ୍ତାର ସନ୍ଦାନ କରି ଯାଇଛନ୍ତି ।

ରଗ୍‌ବେଦରେ କୁହାଯାଇଛି—ସୃଷ୍ଟି ଉତ୍ପତ୍ତିର ମୂଳ କାରଣ ରୂପେ ସର୍ବପ୍ରଥମେ କାମର ଆବିର୍ଭାବ ହେଲା । ^{୧୯} ‘ଅଥର୍ବ ବେଦ’ ରେ ଠିକ୍ ସେହି କଥା ହିଁ ଉଲ୍ଲିଖିତ । ହେ କାମ ! ସର୍ବ ପ୍ରତ୍ନେ ତୋର ଉତ୍ପତ୍ତି । ଦେବତା, ପିତୃ ଓ ମର୍ତ୍ତ୍ୟ—ତୁ ସର୍ବତ୍ର ପରିବ୍ୟାପ୍ତ । ତୋ କବଳରୁ କେହି ମୁକ୍ତ ନୁହଁନ୍ତି । ତୁ ବିଶ୍ୱବ୍ୟାପୀ ଓ ମହାନ । ମୁଁ ତୋତେ ନମସ୍କାର କରୁଅଛି ।” ^{୨୦}

‘ଗୀତା’ରେ ଧର୍ମ ଅବିରୁଦ୍ଧ କାମକୁ ଈଶ୍ୱରୀୟ ବିଭୂତି ରୂପେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରାଯାଇଛି । ^{୨୧}

ଭରତୀୟ ପୁରୁଷ ପରଂପରରେ କାମଦେବ ଓ ରତିଦେବୀକୁ ପତିପତ୍ନୀ ରୂପେ କଳ୍ପନା କରାଯାଇଛି । କାମ ଓ ରତିର ମିଳନରେ ଶୁକାର ସଂପନ୍ନ ହୁଏ । ସ୍ୱତରଂ କାମକୁ ଛାଡ଼ି ରତିର ସ୍ଥିତି ଅସଂଭବ ।

ନାରୀ ପୁରୁଷର ମିଳନ ତତ୍ତ୍ୱ ବା କାମତତ୍ତ୍ୱର ସୂଚନା ରଗ୍‌ବେଦର ହିରଣ୍ୟ ଗର୍ଭ ସୂକ୍ତରେ ଉଲ୍ଲିଖିତ । ^{୨୩} ହିରଣ୍ୟଗର୍ଭ ପ୍ରଥମେ ଅର୍ଦ୍ଧନାରୀଶ୍ୱର ଅର୍ଥାତ୍ ଉଭୟଲିଙ୍ଗୀ ଥିଲେ । ପୁରୁଷ ତତ୍ତ୍ୱ ଓ ସ୍ତ୍ରୀ ତତ୍ତ୍ୱର ପୃଥକୀକରଣ ହୋଇ ତାଙ୍କଠାରେ ପ୍ରଜନନ ସାମର୍ଥ୍ୟ ଉତ୍ପନ୍ନ ହେଲା । ଏହାହିଁ ହେଉଛି କାମ ଏବଂ ଜଗତୋତ୍ପତ୍ତିର ମୂଳ ହେତୁ । କାମ ସଜୀବମାନଙ୍କୁ ସଂରକ୍ଷିତ କରି ସନ୍ତାନୋତ୍ପତ୍ତି ନିମିତ୍ତ ପ୍ରେରଣା ଯୋଗାଇଥାଏ । ଏହାଦ୍ୱାରା ମହା-ସୃଷ୍ଟିପ୍ରାପ୍ତି ହୁଏ । ରଗ୍‌ବେଦର ବହୁସ୍ଥଳରେ କାମର ସାଧାରଣ ରୂପ ପରିଦୃଷ୍ଟ । ଯମଯମୀ ସଂବାଦରେ କାମୋରସ୍ତା ଭଗିନୀର ଭାଇ ସହିତ ସଂଭୋଗେଚ୍ଛା ଓ ଭାଇର ପ୍ରତ୍ୟାଖ୍ୟାନ, ଉର୍ବଶୀ ପୁରୁରବା ସଂବାଦରେ ପତ୍ନୀ ପ୍ରତ୍ୟାଖ୍ୟାତ ରଜାଙ୍କର ପ୍ରଣୟାକୁଳତା ଅତୀବ ମହତ୍ତ୍ୱପୂର୍ଣ୍ଣ । ରତିଜୀତା ଓ ପ୍ରଜ୍ଞୋତ୍ପତ୍ତି କ୍ଷେତ୍ରରେ ନାରୀ ପୁରୁଷର ସମାନ ଗୌରବ ବୃକ୍ଷାକର୍ପି ସୂକ୍ତର ଇନ୍ଦ୍ର ଇନ୍ଦ୍ରାଣୀ ସଂବାଦରେ ଏବଂ ବ୍ରହ୍ମଚର୍ଯ୍ୟ ଯାଜନ ଜନିତ ପୁରୁଷର ବୀର୍ଯ୍ୟବାନତ୍ୱ ଅଗସ୍ତ୍ୟ ସୂକ୍ତରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ।

ଅର୍ଥର୍ବ ବେଦରେ କାମକୁ ଯଜ୍ଞ ରୂପେ କଳ୍ପନା କରାଯାଇଛି । ଏଥିରେ ପୁରୁଷ ତତ୍ତ୍ୱ ଓ ସ୍ତ୍ରୀ ତତ୍ତ୍ୱର ସଂଯୋଗ ଭବନା ନିହିତ । ଗୋଟିଏ ଛାନରେ କୁହାଯାଇଛି ଯେ ମନୁଷ୍ୟର ଦେହ ମନ ପ୍ରଜ୍ଞାକଳକାରୀ କାମାଗ୍ନି ଅତ୍ୟନ୍ତ ଶକ୍ତିଶାଳୀ ଓ ଅଦମ୍ୟ ଅଟେ । ^{୨୪} କେତୋଟି ମନ୍ତ୍ରରେ ନାରୀର ପ୍ରେମ ପ୍ରାପ୍ତି ନିମିତ୍ତ ପୁରୁଷର ପ୍ରବଳ କାମନା ପ୍ରକାଶିତ ।

ଉପନିଷଦରେ ଉକ୍ତ ଅଛି ଯେ ସେହି ଏକମେବାଦ୍ୱିତୀୟ ଆଦି ପୁରୁଷର ବହୁ ରୂପରେ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତ ହେବାର କାମନାରୁ କାମର ଉତ୍ପତ୍ତି । ^{୨୫} ସେହି ଆଦି ପୁରୁଷର ସିଦ୍ଧ ସ୍ମୃତ ହିଁ ରସ ଏବଂ ଏହା ବ୍ରହ୍ମାନନ୍ଦ ସୃଷ୍ଟି କରିଥାଏ । 'ବୃହଦାରଣ୍ୟକ'ରେ ନାରୀ ପୁରୁଷର ସହବାସକୁ ପ୍ରତୀକାତ୍ମକ

ଭବରେ ଉପସ୍ଥାପିତ କରାଯାଇଛି । ନାଟୀ ହେଉଛି ଅଗ୍ନି, ଉପସ୍ଥା ହେଉଛି ସମ୍ପଦ, ଲେମ୍ବ ହେଉଛି ଧୂମ, ଯୋନି ହେଉଛି ଅର୍ଚ୍ଚ, ମୈଥୁନ ହେଉଛି ଅଂଗାର ଓ ଆନନ୍ଦ ହେଉଛି ସ୍ଫୁଲ୍ଲିଙ୍ଗ । ^{୨୭} ସହବାସର ପ୍ରୟୋଜନ ଦ୍ଵିବିଧ ରହି ପୁଞ୍ଜ ଓ ପ୍ରଜୋହତି ।

ବୈଦିକ ଓ ଔପନିଷଦୀୟ ସାହିତ୍ୟର ବହୁ ସ୍ଥଳରେ ମିଳନୋତ୍କଣ୍ଠା, ଆଳିଙ୍ଗନ, ସହବାସ, ପୁରୁଷାୟିତ, ବେଶ୍ୟାଗମନ, ପରକୀୟା ସଂଭୋଗ ବା ପରପୁରୁଷ ବିଳାସ ଆଦି ସାଧାରଣ କାମର ବିବିଧ ରୂପ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ ।

ପ୍ରେମ :- ସାହିତ୍ୟ, ଧର୍ମ, ଦର୍ଶନାଦି ଗ୍ରନ୍ଥରେ ପ୍ରେମର ସ୍ଵରୂପ ସ୍ଵଭାବୀୟ ବହୁଳ ବ୍ୟାଖ୍ୟା ପରିଦୃଷ୍ଟ । ପାର୍ଥିବ ଓ ଅପାର୍ଥିବ ଭେଦରେ ଏହାର ଗୌରବ ବିଭିନ୍ନ ସ୍ଥଳରେ ଉଦ୍ଘୋଷିତ ।

‘ନାରଦ ଭକ୍ତି ସୂତ୍ର’ରେ କୁହାଯାଇଛି—ପ୍ରେମର ସ୍ଵରୂପ ଅନି-ର୍ବଚନୀୟ । ମୂକର ଆସାଦନବତ୍ । ^{୨୮} ‘ଚୈତନ୍ୟ ଚରିତାମୃତ’ ଉଚ୍ଚରିତା କହିଛି—ଆତ୍ମେହିୟ ପ୍ରୀତି ବାଞ୍ଛା ହେଉଛି କାମ ଏବଂ କୃଷ୍ଣେହିୟ ପ୍ରୀତି ଇଚ୍ଛା ହେଉଛି ପ୍ରେମ । କାମ ଅଧତମ ଏବଂ ପ୍ରେମ ନିର୍ମଳ ଉତ୍ସର । ^{୨୯} କବି କର୍ଣ୍ଣପୁର ତାଙ୍କର ‘ଅଳଙ୍କାର କୌସ୍ଥୁଭ’ରେ ପ୍ରେମର ଏକ ସୁନ୍ଦର ବର୍ଣ୍ଣନା ପ୍ରଦାନ କରିଅଛନ୍ତି । ଯଥା :- ସମୁଦ୍ରରେ ତରଂଗ ପରି ପ୍ରେମ ରସରେ ସକଳଭବ ଓ ରସ ଉନ୍ମୁଗ୍ଧ ଓ ନିମଗ୍ନ ହେଉଛନ୍ତି । ^{୩୦} ‘ଉତ୍କଳ ନୀଳମଣି’ଙ୍କର ପ୍ରେମର ସାହୁତାକୁ ଅଧିକ ସ୍ପଷ୍ଟ କରିବାକୁ ଯାଇ କହିଛନ୍ତି ଯେ ଧୂସର କାରଣ ଉପସ୍ଥିତ ହେଲେ ସୁଦ୍ଧା ଭବ ବଂଧନ ଧୂସ୍ର ହୁଏ ନାହିଁ; ତାହା ହିଁ ପ୍ରେମ । ^{୩୧} ଏହି ସକଳ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଅପାର୍ଥିବ ପ୍ରେମ ଭବନା ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ବିଭୂତି ବିମଣ୍ଡିତ ।

ପ୍ରେମର ପାର୍ଥିବ ରୂପ ନର ନାରୀର ଅଂଗ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ପ୍ରତି ଗଭୀର ଆକର୍ଷଣ । ନିବିଡ଼ ସାନିଧ୍ୟ ଓ ଅତରଂଗ ଅନୁଭବ ଉପରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ।

ଏହାର ବିକାଶରେ କାମ ବାସନାର ଭୂମିକା ସ୍ୱୀକୃତ । ସ୍ୱାର୍ଥମୂଳକ ହେଲେ ହେଁ ଜୀବଧର୍ମର ପରିପୁଷ୍ଟି ନିମନ୍ତେ ଏହା ପ୍ରାଣୀକୁ ପ୍ରବୃତ୍ତ କରେ । ବାସନାର ଆବିର୍ଭାବରେ ପ୍ରେମର ମୋହିନୀ ରୂପ ଉଦାସିତ ହୋଇଉଠେ । କାଳକ୍ରମେ ତାର ପରିମାର୍ଜନ ବା ଉନ୍ନୟନ ପ୍ରକ୍ରିୟା ଆରମ୍ଭ ହୁଏ । ଭରତଙ୍କ ମତରେ—ଶ୍ରବଣ, ଦର୍ଶନ, ରୂପ, ଅଂଗଲୀଳା ଓ ମଧୁର ସଂଳାପ କାମ ଉପକାତ କରେ । ^{୩୧}

ପ୍ରେମରେ ମନ ଓ ଆତ୍ମାର ସଂଶ୍ଳେଷଣ ହୋଇଥାଏ । ବାସନା ଭେଗରେ ଜାଗ୍ରତ ରହେ । କିନ୍ତୁ ପ୍ରିୟ ବସ୍ତୁର ଅଭାବରେ ପ୍ରେମ ଅଧିକ ବଳବତୀ ହୋଇଉଠେ । ରୂପର ଆକର୍ଷଣରୁ ବିକଶିତ ହୋଇ ଆତ୍ମାର ଆକର୍ଷଣରେ ଏହା ସିଦ୍ଧି ଲଭ କରେ । ଭବଭୂତି ଏ ସଂପର୍କରେ କହିଛନ୍ତି— ପ୍ରୀତି ବାହ୍ୟ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟର ଅଧୀନ ନୁହେଁ । ଯେପରି ସୂର୍ଯ୍ୟୋଦୟରେ କମଳ ବିକଶିତ ହୁଏ, ତନ୍ମୋଦୟରେ ଚନ୍ଦ୍ରକାନ୍ତ ମଣି ଦ୍ରବିତ ହୋଇଥାଏ— ଏହାର ସ୍ୱରୂପ ଠିକ ସେହିପରି । ^{୩୨}

ପାର୍ଥବ ପ୍ରେମକୁ ଦ୍ୱିବିଧ ଦୃଷ୍ଟିକୋଣରୁ ବିଶ୍ଳେଷ କରାଯାଇପାରେ । ଯଥା— ଆଦର୍ଶବାଦୀ ଓ ସ୍ୱଭାବବାଦୀ । ପ୍ରଥମଟିର ଦୃଷ୍ଟି ପ୍ରେମର ଐକାନ୍ତକତା ଉପରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ । ମିଳନରେ ଯେପରି ଲଜ୍ଜା, କୂଳ, ଗୌରବ ଓ ସକଳ ସ୍ୱାର୍ଥକୁ ଧିକ୍କାର କରି ପ୍ରଣୟୀ ପ୍ରଣୟିନୀ ଏକପ୍ରାଣ ଓ ଏକଆତ୍ମା ହୋଇଥାନ୍ତି, ତିରହରେ ସେହିପରି ପରସ୍ପରର ଅନୁରାଗ ସ୍ୱରାଶ ପୂର୍ବକ ନୁହେଁ ଆକୂଳ ପ୍ରତୀକ୍ଷାରେ କାଳାତିବାହିତ କରନ୍ତି । ଏହା ତିର ଅମଳିନି । ଏପରିକି ଏକର ମୃତ୍ୟୁରେ ଅପରର ପ୍ରେମ ଅପରିବର୍ତ୍ତିତ ରହେ । ସେକ୍ସପିଅରଙ୍କ ଉଷାରେ—

‘Love is not love which alters when its alternation finds, or bends with remover to remove, O; no! it is an everfixed mark ^{୩୩} ଦୃଷ୍ୟତ ଶକୃତକା,

ନଳ ଦମୟନ୍ତୀ ପ୍ରଭୃତି ଉପାଖ୍ୟାନକୁ ଏହାର ଉଦାହରଣ ରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରାଯାଇପାରେ ।

ସ୍ୱଭବବାଦୀ ପ୍ରେମର ଭିତ୍ତି ହେଉଛି ପରିବେଶ ଓ ପରିସ୍ଥିତି ସପକ୍ଷେ ଅନୁକୂଳତା । ଆଦର୍ଶ ପ୍ରତି ଏହା ପରାମର୍ଶ । ଶିଳ୍ପ ସତ୍ୟତା ଓ ନଗର ଜୀବନର ଦୃଢ଼ ପ୍ରସାର ଫଳରେ ସତ୍ୟତାର ଧାର ପରିବର୍ତ୍ତିତ ହେବାରେ ଲାଗିଛି । ବୈଜ୍ଞାନିକ ଚିନ୍ତାଧାରା ଓ ସ୍ଥିତିବାଦୀ ଦର୍ଶନର ପ୍ରଭାବ ଯୋଗୁଁ ପ୍ରାଚୀନ ମୂଲ୍ୟବୋଧ ଉପରେ ମଣିଷର ଆଜି ଗଭୀର ଅବିଶ୍ୱାସ । ସୁତରାଂ ପ୍ରେମ ତା'ର ପୂର୍ବ ପ୍ରତିଷ୍ଠା ଓ ମହତ୍ତ୍ୱ ହରାଇ ବସିଛି । ଟି. ଏସ. ଏଲିଅଟଙ୍କ 'ସୁଫକର ପ୍ରେମଗୀତି', କ୍ଲୋଲଙ୍କ 'ନାନା', ଡି. ଏଚ. ଲରେନ୍ସଙ୍କ 'ଲେଡି ଷ୍ଟାଲିଙ୍କ ପ୍ରେମିକ', ସଚି ଗଉଡ଼ଗୟକ 'ଅଳକା ସାନ୍ଧ୍ୟାଲ' କିଂବା ରମାକାନ୍ତ ରଥଙ୍କ 'ଚନ୍ଦ୍ରମାର ଚୂଡ଼ି' ପ୍ରଭୃତି ସୃଷ୍ଟିରେ ପ୍ରେମର ସ୍ୱଭବବାଦୀ ଧାର ଲକ୍ଷ୍ୟ କରାଯାଇପାରେ ।

ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ :- ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟର ସ୍ୱରୂପ ନିରୂପଣ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ଦାର୍ଶନିକ ତଥା ପଣ୍ଡିତମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ବିତର୍କର ଶେଷ ନାହିଁ । ଏହାର କୌଣସି ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ସଂଜ୍ଞା ଦେବା ସମ୍ଭବପର ନୁହେଁ । ବ୍ୟକ୍ତିର ମାନସିକ ଅବସ୍ଥା ଏବଂ ଜ୍ଞାନର କୋଟି ଉପରେ ଏହାର ବିଶ୍ୱର ନିର୍ଭର କରେ । ସେ ଯାହା ହେଉ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ସଂପର୍କରେ ମାତ୍ରଙ୍କର ଉଦ୍ଭୂତି ଏଠାରେ ଆମର ସ୍ମରଣୀୟ ।

କ୍ଷଣେ କ୍ଷଣେ ଯଜବତାମୁପୈତି

ତଦେବ ରୂପଂ ରମଣୀୟତାୟା । ୩୪

କବି ରାଧାନାଥଙ୍କ ଇଷ୍ଟାରେ—

ସୁନ୍ଦର ତୃଷ୍ଣିର ଅବସାଦ ନାହିଁ

ଯେତେ ଦେଖିଲେ ହେଁ ନୂଆ ଦିଶୁଥାଉ । ୩୫

ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷାଭୂତ ସୁନ୍ଦର ବସ୍ତୁର ଛବିଧି ରୂପ (ଯଥା—ପ୍ରକୃତି ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ, ମାନବୀୟ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ଓ ଅତ୍ୟନ୍ତ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ) ମଣିଷର ପ୍ରାଣ ପୁଲକିତ କରେ । ନର ନାରୀର ପ୍ରଣୟ ଲୀଳାରେ ଉଦ୍‌ଘାସନ ବିଭବ ରୂପେ ପ୍ରକୃତିର

ହୁମିକା ଅତି ଗୁରୁତ୍ୱପୂର୍ଣ୍ଣ । ଶୀଘ୍ର ଉଦ୍ଧାରିକାଙ୍କ ସେଇ ପ୍ରସିଦ୍ଧ କବିତାଟି
ଏଠାରେ ଉଲ୍ଲେଖ କରାଯାଇପାରେ । ସେଥିରେ—ଏକଦା ଚୈତ୍ର ଋତୁ,
ନିର୍ଜନ ରେବାତଟ, ବେତସକୂଳ ଓ ସୁରତୋସବ-ତାଙ୍କ କୁମାରୀ ଜୀବନର
ସେଇ ଅବିସ୍ମରଣୀୟ ସ୍ମୃତି ଅନୁରଞ୍ଜିତ । ^{୩୬} କାଳିଦାସଙ୍କ
'ରତ୍ନସଂହାର'ରେ ପ୍ରକୃତିର ନବ ନବ ରୂପ ସୁସମା କିପରି ମାନବୀୟ
ଶୃଙ୍ଗାର ପ୍ରବୃତ୍ତିକୁ ଉଦ୍‌ବୋଧିତ କରିଛି ତାହା ଇକ୍ଷ୍ୟ କରିବାର କଥା ।

ନର ନାରୀର ରୂପ ଲବଣ୍ୟାଦି ମାନବୀୟ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟର ଅତୀତ ।
କାବ୍ୟ ଓ ଅଳଂକାର ଶାସ୍ତ୍ରରେ ପୁରୁଷ-ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ତୁଳନାରେ ନାରୀ-
ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟର ବର୍ଣ୍ଣନା ପ୍ରଚୁର । ରୂପର ଆକର୍ଷଣରେ ହିଁ ନାୟକ ନାୟିକା
ପ୍ରଥମେ ପରସ୍ପରର ସମୀପବର୍ତ୍ତୀ ହୁଅନ୍ତି । ପରେ ପରେ ଉଭୟେ
ଉଭୟଙ୍କର ଅନ୍ତର୍ଲୋକ ପ୍ରତି ଆସନ୍ତ ହୋଇ ପ୍ରୀତି ରଞ୍ଜୁରେ ବାନ୍ଧି
ହୋଇଯାନ୍ତି । ମଧ୍ୟଯୁଗୀୟ ରହସ୍ୟବାଦୀ କବି ଦାଦୁଙ୍କ ଭାଷାରେ—

ରୂପ କହେଁ ହମ ଭବକୋ ପାଇଁ ଭବ କହେଁ ହମ ରୂପ
ଆପସ ମେ ଦଉ ପୂଜନ ଗୁହେଁ ପୂଜା ଅଗାଧ ଅନୁପ । ^{୩୭}

ପ୍ରଣୟୀ ପ୍ରଣୟିନୀଙ୍କ ରୂପ ବୃକ୍ଷା କିପରି ପ୍ରବଳ ତାହା ଚଣ୍ଡୀଦାସଙ୍କ
ଗୋଟିଏ କବିତାରୁ ଉପଲବ୍ଧ କରିହେବ—

ରୂପ ଲଗି ଆଖି କାନ୍ଦେ ଗୁଣେ ମନ ଭେର
ପ୍ରତି ଅଂଗ ଲଗି କାନ୍ଦେ ପ୍ରତି ଅଂଗ ମୋର । ^{୩୮}

ଏ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ କବି ରାଧାନାଥଙ୍କୁ ମଧ୍ୟ ଏଠାରେ ସ୍ମରଣ କରାଯାଇ-
ପାରେ । ସେ କହନ୍ତି— ରୂପ ଆକର୍ଷଣ ପ୍ରବଳ କି ବା ନରେ ଅମରେ । ^{୩୯}

ନାରୀ ଦେହର ଗଠନ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ଯଥା— କେଶ, କପୋଳ, ନେତ୍ର,
ନାସିକା, ଅଧର, ସ୍ତନ, ନାଭି, ବାହୁ, ପାଦ ଆଦି ଯେପରି ପୁରୁଷକୁ
ଆକର୍ଷଣ କରେ ସେହିପରି ତା'ର ଭ୍ରୂବିକ୍ଷେପ, କଟାକ୍ଷ, ସ୍ମିତହାସ୍ୟ,

ଅଂଗଭଂଗୀ ତାକୁ ପ୍ରେମାନୁରଣିତ କରେ । ଅପର ପକ୍ଷରେ ପୁରୁଷର ପ୍ରଶସ୍ତ ବକ୍ଷ, ବଳିଷ୍ଠ ଅଂଗ, ଉଜ୍ଜ୍ୱଳ ମୁଖମଣ୍ଡଳ ପ୍ରତି ନାରୀ ଆକୃଷ୍ଟ ହୋଇଥାଏ । ବାହ୍ୟ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ଅତିରିକ୍ତ ପରସ୍ପରର ଅନ୍ତଃ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ମଧ୍ୟ ମାନବୀୟ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ବିଭ୍ରରରେ ଉପେକ୍ଷାର ବସ୍ତୁ ନୁହେଁ ।

ଶୃଙ୍ଗାରର ପରିପୁଷ୍ଟ ନିର୍ମିତ ଅଳଂକାର ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟର ଭୂମିକା ମଧ୍ୟ ମହତ୍ତ୍ୱପୂର୍ଣ୍ଣ । କାବ୍ୟର ଗୌରବ ବିଧାନ ପାଇଁ ଅଳଙ୍କାରର ଆବଶ୍ୟକତା ଯେପରି ଅନୁପେକ୍ଷଣୀୟ, ନରନାରୀର ଶ୍ରୀବୃଦ୍ଧି ସାଧନ ପାଇଁ ଅଳଂକାର ମଣ୍ଡନ ସେହିପରି ଅପରିହାର୍ଯ୍ୟ । ନାରୀର କଟିରେ କିର୍ଳିଣୀ ପାଦରେ ନୂପୁର ଆଦି ପୁରୁଷର କେବଳ ଶ୍ରବଣାମୋଦୀ ନୁହେଁ, କାମ ବାସନା ଉଦ୍ରେକକାରୀ ମଧ୍ୟ । ନେତ୍ର ପ୍ରାନ୍ତରେ କଜ୍ଜୁଳ । କପୋଳରେ ବିନ୍ଦୁ କରତଳରେ କୁକୁମ ତଥା ଅଙ୍ଗରେ ବସ୍ତ୍ରାଭୂଷଣାଦିର ଶୋଭା ପୁରୁଷର ନୟନାନନ୍ଦୀ ହୋଇଥାଏ । ସେହିପରି ପୁରୁଷର ପୃଷ୍ଠଦେଶସ୍ଥ ତୃଣୀର, ସନ୍ଧସ୍ଥ ସାୟକ, ବକ୍ଷସ୍ଥ ବର୍ମ, କଟିଭଗସ୍ଥ ଖଡ୍ଗକୋଷ, ମସ୍ତକସ୍ଥ ଶିରତ୍ରାଣ ଆଦି ବୀରଭୂଷଣ ମଧ୍ୟ ନାରୀର ମନ ଆକର୍ଷଣ କରିବାକୁ ସମର୍ଥ ।

ପ୍ରତିପାଦ୍ୟ ବିଷୟ ଏହି ଯେ ଗଙ୍ଗା, ଯମୁନା ଓ ସରସ୍ୱତୀର ପବିତ୍ର ତ୍ରିବେଣୀ ସଙ୍ଗମ ପରି କାମ, ପ୍ରେମ ଓ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟର ମଧୁର ମିଳନରେ ଶୃଙ୍ଗାର ମହିମାନିତ । ଉକ୍ତ ତିନିଗୋଟି ଉପାଦାନ ମଧ୍ୟରୁ କୌଣସି ଗୋଟିକର ଛିତିକି ଅସୀକାର କରିବା ଅର୍ଥ ଶୃଙ୍ଗାରର ବିକଳାଙ୍ଗ ରୂପକୁ ହିଁ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ କରିବା । ମାନବ ଜୀବନର ବଳିଷ୍ଠତମ ସ୍ୱବୃତ୍ତି ତଥା ପ୍ରାଣ ବିଧାୟକ ରସ ରୂପେ ଶୃଙ୍ଗାରର ଅପାର ଆନନ୍ଦମୟ ବିଚିତ୍ର ରୂପମାଧୁରୀ ଯେପରି ଅତୀବ ବିସ୍ମୟକର ସେହିପରି ଏକାନ୍ତ ଅନୁଧ୍ୟାନର ବିଷୟ ।

ଶୃଙ୍ଗାରର ପ୍ରକାର ତିନି—ଶୃଙ୍ଗାରର ଭେଦ ନିରୂପଣ କରିବାକୁ ଯାଇ ଆର୍ଯ୍ୟ ଭରତ ନାୟକର ଦୃଷ୍ଟିଭଙ୍ଗୀ ଓ ଅବସ୍ଥାକୁ ଏହାର ଆଧାର ରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରିଛନ୍ତି । ଏହା ତିନି ଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ । ^{୧୦} (୧) ଧର୍ମ ଶୃଙ୍ଗାର—ଗୃହସ୍ଥ-ଧର୍ମ ଅନୁସାରେ ନାୟକର ସପତ୍ନୀ ସହ ସମ୍ପର୍କ । ^{୧୧} (୨) ଅର୍ଥ

ଶୃଙ୍ଗାର-ଧନ ବିନିମୟରେ ନାୟକର ପରକାୟା ବା ସାମାନ୍ୟା ସହିତ ସମ୍ପନ୍ନ । ୧୭ (୩) କାମ ଶୃଙ୍ଗାର-କାମ ପ୍ରବୃତ୍ତି ଅନୁଗତ ନାୟକ ନାୟିକାଙ୍କ ସମ୍ପନ୍ନ । ୧୮ ଭେଦରାଜ 'ଶୃଙ୍ଗାର ପ୍ରକାଶରେ' ମୋକ୍ଷ ଶୃଙ୍ଗାରର ୧୯ କଥା ଉଲ୍ଲେଖ କରିଥିଲେ ହେଁ ଭରତଙ୍କ ଧର୍ମ ଶୃଙ୍ଗାର ସହ ତାହାର ସାମ୍ୟ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ ।

ଅବସ୍ଥା ଭେଦରେ ଶୃଙ୍ଗାର ଦ୍ଵିବିଧ । ୨୦ ସମ୍ଭୋଗ ଓ ବିପ୍ରଲମ୍ବ । ଧନଞ୍ଜୟଙ୍କ 'ଦଶରୂପକ'ରେ ଅଯୋଗ ଶୃଙ୍ଗାର କଥା ଉଲ୍ଲିଖିତ । ୨୧ ଅନୁରାଗଯୁକ୍ତ ନାୟକ ନାୟିକାଙ୍କ ମିଳନାକାଂକ୍ଷା ଗୁରୁଜନ, ଦୈବ ବା ବିପ୍ରକର୍ଷ ହେତୁ ବାଧାପ୍ରାପ୍ତ ହେଉଥିଲେ ତାହା ଅଯୋଗ ଶୃଙ୍ଗାର ନାମରେ କଥିତ । କିନ୍ତୁ ଆରାଧ୍ୟଗଣ ଏ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ସମ୍ଭୋଗ ଓ ବିପ୍ରଲମ୍ବ ଭେଦକୁ ସୀକାର କରିଛନ୍ତି । ଅଗ୍ନିପୁରାଣ ୨୨, କାବ୍ୟ ପ୍ରକାଶ ୨୮, ସାହିତ୍ୟ-ଦର୍ପଣ ୨୯ ଆଦି ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଏହା ସମର୍ଥିତ ।

ସତମ୍ଭାଗ ଶୃଙ୍ଗାର-ଆରାଧ୍ୟ ରୁଦ୍ରଚଙ୍କ ମତରେ-ନାୟକ ନାୟିକା ପ୍ରସନ୍ନ ଚିତ୍ତ ହୋଇ ପରସ୍ପର ଆଲୋଚନା ଓ ବଚନାଦିରେ ରତ ହେଲେ ସମ୍ଭୋଗ ଶୃଙ୍ଗାର ହୁଏ । ୨୦ ଏହା ଦ୍ଵିବିଧ-ପ୍ରଜ୍ଞନ ଓ ପ୍ରକାଶ । ୨୧ ଅଗ୍ନିପୁରାଣକାର ସମ୍ଭୋଗର ଏହି ଭେଦକୁ ମଧ୍ୟ ସୀକାର କରିଛନ୍ତି । ୨୨ ପ୍ରଜ୍ଞନ ଓ ପ୍ରକାଶର ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ରୁଦ୍ରଚ ସ୍ପଷ୍ଟ ଭାବରେ ବୁଝାଇ ନାହାନ୍ତି । ସମ୍ଭରତଃ ପରକାୟା ଓ ସ୍ଵକାୟା ଆଧାରରେ ଏହା ନିର୍ଦ୍ଧାରିତ । ଆରାଧ୍ୟ ମନସ୍ତ ନାୟକ ନାୟିକାଙ୍କ ପରସ୍ପର ଅବଲୋକନ, ଆଲିଙ୍ଗନ, ଅଧରପାନ, ଚୁମ୍ବନାଦି ଭିତ୍ତିରେ ସମ୍ଭୋଗର ଅନନ୍ତଭେଦ ସୀକାର କରିଥିଲେ ହେଁ ସେ ସବୁକୁ ସେ ଏକ ବୋଲି କହିଛନ୍ତି । ୨୩ ଆରାଧ୍ୟ ଶାରଦାତନୟଙ୍କ 'ଭବ ପ୍ରକାଶ'ରେ ସ୍ତ୍ରୀ ପୁରୁଷର କାମୋପରୁ ଛନିତ ସୁଖକୁ ସମ୍ଭୋଗ ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି । ୨୪ ଏହା ଶୁଦ୍ଧ ଭାବରେ ବିଭକ୍ତ ଯଥା-ମିତ, ସଙ୍କର, ସଂପନ୍ନ ଓ ସମୃଦ୍ଧିମାନ । ୨୫

ମିତ-ନାୟକ ନାୟିକା ପରସ୍ପର ଉପରୁ କାଳରେ ଭୟାଦି କାରଣରୁ ମିତ ଭେଗରେ ଲିପ୍ତ ହେଲେ ତାହାକୁ ମିତ ସଂଭୋଗ କୁହାଯାଏ । ୨୬

ଯଜ୍ଞର—କୋପ ଅନନ୍ତର ପ୍ରସନ୍ନ ହୋଇ ମଧ୍ୟ ପୂର୍ବକୃତ ଦୋଷ ସ୍ମରଣ ହେତୁ ଭୋଗ ସଂକୀର୍ଣ୍ଣ ହେଲେ ତାହା ସଙ୍କର ସମ୍ଭୋଗ ହୁଏ ।^{୫୭}

ସଂପନ୍ନ—ପ୍ରୋଷିତ ନାୟକର ପ୍ରତ୍ୟାବର୍ତ୍ତନ ହେତୁକ କାମୋପ-
ଭୋଗ ସମ୍ପନ୍ନ ସଂଭୋଗ ନାମରେ କଥିତ ।^{୫୮}

ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣମାନ—ମୃତ-ଜୀବିତ ପ୍ରିୟ ମେତଶତଲ୍ୟ ବିଚ୍ଛେଦ ଭୋଗ କରୁଥିବା ଯୁବକ) ଯେତେବେଳେ ପ୍ରିୟା ସହ ଆନନ୍ଦୋତ୍ପନ୍ନ ହୋଇ ମିଳିତ ହୁଏ ସେତେବେଳେ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣମାନ ସମ୍ଭୋଗ ହୁଏ ।^{୫୯}

ଭେଦଗଜ୍ଜକ 'ଶୃଙ୍ଗାର ପ୍ରକାଶ'ରେ ସଂଭୋଗର ବିଶଦ ଭେଦୋପଭେଦ ଉଲ୍ଲିଖିତ । ବିପ୍ରଲମ୍ବର ପ୍ରକାର ଭେଦ ଭିତ୍ତିରେ ଏହା ଗୁରିପ୍ରକାର ଯଥା—ପ୍ରଥମାନୁରାଗାନ୍ତର, ମାନାନ୍ତର, ପ୍ରବାସାନ୍ତର, କରୁଣାନ୍ତର । ନାୟିକା ତଥା ଦେଶ କାଳ ଭେଦ ଅନୁସାରେ ଏହା ବାର ପ୍ରକାର ଯଥା—ସାଙ୍ଗନା ବିଷୟ, ପାରଙ୍ଗନା ବିଷୟ । ସାମାନ୍ୟା ବିଷୟ, ଭରମା ବିଷୟ, ମଧ୍ୟମା ବିଷୟ, କନିଷ୍ଠା ବିଷୟ, ମୁଗ୍ଧା ବିଷୟ, ମଧ୍ୟା ବିଷୟ, ପ୍ରଗଲ୍ଭା ବିଷୟ, ସର୍ବ ବିଷୟ, ସର୍ବକାଳ ବିଷୟ, ସର୍ବତୁର୍ଯ୍ୟା ବିଷୟ ।^{୬୦}

'ସାହିତ୍ୟ ଦର୍ପଣ'କାର ପଣ୍ଡିତ ବିଶ୍ଵନାଥ ସଂଭୋଗ ଶୃଙ୍ଗାରର ପରିଭାଷା ଦେବାକୁ ଯାଇ କହିଛନ୍ତି—ଯୁବକ ଯୁବତୀ ପରସ୍ପର ଦର୍ଶନ ସ୍ପର୍ଶାଦି ଦ୍ଵାରା ଆସକ୍ତ ହୋଇ ଯେଉଁ ସୁଖ ଅନୁଭବ କରନ୍ତି ତାହାହିଁ ସଂଭୋଗ । ରୁମ୍ଭନ, ଆଲିଙ୍ଗନ ଆଦି ଭେଦରେ ଏହା ବହୁବିଧ । କିନ୍ତୁ ପଣ୍ଡିତଗଣ ଏ ସବୁକୁ ଏକ ବୋଲି କହି ଅଛନ୍ତି ।^{୬୧}

ପଣ୍ଡିତଗଜ୍ଜକ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ମତରେ—ନାରୀ ପୁରୁଷର ପ୍ରେମାନୁକୂଳ ସଂଯୋଗ ହିଁ ସଂଭୋଗ । ସଂଯୋଗର ଅର୍ଥ କେବଳ ଏକ ସ୍ଥାନରେ ଅବସ୍ଥାନ ନୁହେଁ । କାରଣ ଏକ ଶଯ୍ୟାରେ ଶାୟିତ ଦମ୍ପତି ପରସ୍ପର ଅନୁରାଗ ରହିତ ହେଲେ (କର୍ଷ୍ୟାଦି ହେତୁ) ସେଠାରେ ବିପ୍ରଲମ୍ବ ହୋଇଥାଏ । ତାଙ୍କ ଦୃଷ୍ଟିରେ ସଂଭୋଗ ଓ ବିପ୍ରଲମ୍ବ ସ୍ଥୂଳ ଶରୀର ଧର୍ମ ନୁହେଁ; ସୂକ୍ଷ୍ମ ମାନସିକ ବୃତ୍ତି ବିଶେଷ ।^{୬୨}

ମୋଟ ଉପରେ କହିଲେ ସଂଭୋଗ ଶୃଙ୍ଗାର ନରନାରୀଙ୍କ ଶାରୀରିକ ଓ ମାନସିକ ଆସକ୍ତି/ଉପଭୋଗ ଭିତ୍ତିକ । ଦେଶ, କାଳ, ପାତ୍ର ଓ ଉପସ୍ଥର (ରୂପନ, ଆଲିଙ୍ଗନ ଇତ୍ୟାଦି) ଭେଦରେ ଏହାର ରୂପ ବହୁବିଧ । କୌଣସି ଶାସ୍ତ୍ରୀୟ ଶୃଙ୍ଗର ଭିତରେ ଏହି ବିଭବର ବୈଚିତ୍ର୍ୟ ନିରୂପଣ ଏକ ଅସମ୍ଭବ ବ୍ୟାପାର ।

ବିପ୍ରଲମ୍ବ ଶୃଙ୍ଗାର— ‘ସରସ୍ୱତୀ କଣ୍ଠାଭରଣ’ରେ ଭେଦଭକ୍ତ ବିପ୍ରଲମ୍ବ ଶୃଙ୍ଗାରର ପରିଭାଷା ଦେବାକୁ ଯାଇ କହିଛନ୍ତି—ରତି ନାମକ ଭବ ଯେତେବେଳେ ପ୍ରକର୍ଷ ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇ ନିଜର ଅଭାଷ ଲଭ କରିପାରେ ନାହିଁ ସେତେବେଳେ ବିପ୍ରଲମ୍ବ ଶୃଙ୍ଗାର ହୋଇଥାଏ ।^{୧୩} ତାଙ୍କ ମତରେ— ବିପ୍ରଲମ୍ବ ବିନା ସଂଭୋଗ ପରିପୁଷ୍ଟ ହୁଏ ନାହିଁ । ଯେପରି ବସ୍ତ୍ର କଷାୟ ରଙ୍ଗରେ ରଞ୍ଜିତ ହେଲେ ହିଁ ସମୁଜ୍ଜ୍ୱଳତା ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ ।^{୧୪}

‘ଶୃଙ୍ଗାର ପ୍ରକାଶ’ରେ ବିପ୍ରଲମ୍ବର ଗୁଣିପ୍ରକାର ଭେଦ ଉଲ୍ଲିଖିତ ଯଥା—ପୂର୍ବାନୁରାଗ, ମାନ, ପ୍ରବାସ, କରୁଣ ।^{୧୫} ନାୟିକା ତଥା ଦେଶ କାଳ ଭେଦକୁ ଆଧାର କରି ବିପ୍ରଲମ୍ବକୁ ପୂର୍ବଭକ୍ତି ବାରଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ କରଯାଇଛି । (ଯଥା—ସାଙ୍ଗନା ବିଷୟ, ପରଙ୍ଗନା ବିଷୟ ଇତ୍ୟାଦି) ।^{୧୬}

‘କାବ୍ୟ ପ୍ରକାଶ’ରେ ଆଗୁୟା ମନଟ ବିପ୍ରଲମ୍ବର କୌଣସି ପରିଭାଷା ଦେଇ ନାହାନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ଉକ୍ତ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଅଭିଳାଷ, ବିରହ, ଈର୍ଷା, ପ୍ରବାସ, ଶାପ ଭେଦରେ ଏହାର ପଞ୍ଚବିଧ ରୂପ ସୂଚିତ ।^{୧୭}

ହେମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ‘କାବ୍ୟାନୁଶାସନ’ରେ ଉଲ୍ଲିଖିତ ଅଛି ଯେ—ଶଙ୍ଖାଦି ବ୍ୟଭିଚାରୀ ଭବ ଓ ସତ୍ତାପାଦି ଅନୁଭବ ଯୁକ୍ତ ହୋଇ ଅଭିଳାଷ, ମାନ, ପ୍ରବାସ ରୂପରେ ବିପ୍ରଲମ୍ବର ପ୍ରତିଷ୍ଠା ଲଭ କରନ୍ତି ।^{୧୮} ଏଠାରେ ବିପ୍ରଲମ୍ବର ତ୍ରୈବିଧ ଭେଦ ସୂଚିତ ।

‘ଅଗ୍ନି ପୁରାଣ’ରେ ବିପ୍ରଲମ୍ବର ଚତୁର୍ବିଧ ଭେଦ (ପୂର୍ବାନୁରାଗ, ମାନ, ପ୍ରବାସ, କରୁଣ) ବର୍ଣ୍ଣିତ ।^{୧୯}

‘ସାହିତ୍ୟ ଦର୍ପଣ’କାର ପଣ୍ଡିତ ବିଶ୍ଵନାଥଙ୍କ ପରିଭ୍ରମା ସହ ଶେକ୍ସପିୟରଙ୍କ ଇଞ୍ଚି ସାମ୍ୟ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରାଯାଇଥାଏ । ସେ କହନ୍ତି—ଯେଉଁଠାରେ ରଚିତ ପ୍ରକୃଷ୍ଟ ହୋଇ ଅଭୀଷ୍ଟକୁ ପାଏ ନାହିଁ, ତାହା ବିପ୍ରଲମ୍ବ ନାମରେ କଥିତ । ଏଠାରେ ଅଭୀଷ୍ଟର ଅର୍ଥ ନାୟକ ବା ନାୟିକା । ପୂର୍ବରାଗ, ମାନ, ପ୍ରବାସ, କରୁଣ ଭେଦରେ ଏହା ଗୁଣି ପ୍ରକାର । ୨୦

ପ୍ରକାର ଭେଦ—ପୂର୍ବରାଗ, ମାନ, ପ୍ରବାସ, କରୁଣ ବିପ୍ରଲମ୍ବର ଏହି ଗୁଣିଭେଦ ସାହିତ୍ୟ ଶାସ୍ତ୍ରରେ ବହୁଳ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ଥିବାରୁ । ‘କାବ୍ୟ ପ୍ରକାଶ’ ଉଲ୍ଲିଖିତ ଅଭିଜାଷ, ଲକ୍ଷଣ ଓ ଶାପକୁ ଯଥାକ୍ରମେ ପୂର୍ବରାଗ, ମାନ ଓ ପ୍ରବାସର ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ କରାଯାଇପାରେ । ବିରହକୁ ସ୍ଵତନ୍ତ୍ର ମର୍ଯ୍ୟାଦା ଦିଆଗଲେ ବିପ୍ରଲମ୍ବ ପାଞ୍ଚ ଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ ହୋଇ ପାରିବ ଯଥା—ପୂର୍ବରାଗ, ବିରହ, ମାନ, ପ୍ରବାସ, ଓ କରୁଣ ।

ଏତଦ୍‌ବ୍ୟତୀତ ବୈଷ୍ଣବ ଅଳଂକାର ଶାସ୍ତ୍ରରେ ପ୍ରେମ ବୈଚିତ୍ତ୍ୟକୁ ବିପ୍ରଲମ୍ବର ଏକ ଭେଦ ରୂପେ ସ୍ଵୀକାର କରାଯାଇଛି ।

ପୂର୍ବ ରାଗ—ଭେଦଭଜନ ମତରେ—ପୂର୍ବରୁ ଅପରିଚିତ କୌଣସି ଯୁବକ ଯୁବତୀଙ୍କ ଅଭିଜାଷ ଯଦି ସୁନ୍ଦର ସଂକଳ୍ପ ରୂପ ଧାରଣ କରେ ତାହାକୁ ପୂର୍ବାନୁରାଗ ବା ପ୍ରଥମାନୁରାଗ କୁହାଯାଏ । ୨୧ ଏଠାରେ ସୁନ୍ଦର ସଂକଳ୍ପର ଅର୍ଥ ଅନୁରାଗଯୁକ୍ତ ପୁରୁଷ ଓ ସ୍ତ୍ରୀର ପରସ୍ପର ପ୍ରତି ଅନୁରକ୍ତି ।

ପଣ୍ଡିତ ବିଶ୍ଵନାଥ କହନ୍ତି—ପୁରୁଷ ଓ ସ୍ତ୍ରୀ ଭେଦଭଜନଠାରେ ପରସ୍ପର ରୂପାଦି ଦର୍ଶନ ଓ ଗୁଣାଦି ଶ୍ରବଣ ହେତୁ ଅନୁରାଗ ଜାତ ହେଲେ ଏବଂ ପରସ୍ପରର ପ୍ରାପ୍ତିରେ ବ୍ୟାଘାତ ଘଟିଲେ ଯେଉଁ ଅବସ୍ଥା ବିଶେଷର ଅନୁଭବ ହୁଏ ତାହା ହିଁ ପୂର୍ବରାଗ । ଇନ୍ଦ୍ରଜାଲ, ଚିତ୍ର, ସାକ୍ଷାତ୍ ଓ ସ୍ଵପ୍ନ—ଏହି ଗୁଣି ଉପାୟରେ ରୂପଦର୍ଶନ ଏବଂ ଦୃତ, ବନ୍ଦୀ ଓ ସଖୀ—ଏମାନଙ୍କ ନିକଟରୁ ଗୁଣ ଶ୍ରବଣ—ଏହାର କାରଣ । ୨୨ ଅଭିଜାଷ, ଚିତା, ସ୍ମୃତି, ଗୁଣ କଥନ, ଉଦ୍‌ବେଗ, ସଂପ୍ରକାସ, ଉନ୍ମାଦ, ବ୍ୟାଧି, ଜଡ଼ତା, ମରଣ—ଏହି ଦଶଗୋଟି କାମଦଶାକୁ ‘ସାହିତ୍ୟ ଦର୍ପଣ’କାର ପୂର୍ବରାଗ ବିପ୍ରଲମ୍ବର ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ

କରିଛନ୍ତି । ୨୩ ମରଣ ସମୟରେ ସେ କହିଛନ୍ତି—ରସ ବିଚ୍ଛେଦ ହେତୁ ଏହାର ବର୍ଣ୍ଣନା କରାଯାଏ ନାହିଁ । ଏ କ୍ଷେତ୍ରରେ ମରଣ ତୁଲ୍ୟ ଦଶାର ବର୍ଣ୍ଣନା ଦିଆଯାଏ । ଯଦି ପୁନର୍ଜୀବନ ପ୍ରାପ୍ତିର ଅବକାଶ ଥାଏ ତାହେଲେ ମରଣର ବର୍ଣ୍ଣନା କରାଯାଇପାରେ । ୨୪

ପୂର୍ବରାଗ ତିନି ଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ । ୨୫ ଯଥା—

ନୀଳୀ ରାଗ—ଯେଉଁ ପ୍ରେମ ଅତି ମନୋରଞ୍ଜକ ନ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ଉଭୟଙ୍କ ହୃଦୟରୁ କେବେହେଲେ ଦୂରୀଭୂତ ହୁଏ ନାହିଁ ; ତାହାକୁ ନୀଳୀରାଗ କୁହାଯାଏ । ୨୬ (ଯଥା—ରମ ଓ ସୀତା)

କୁସୁମ୍ଭ ରାଗ—ଯେଉଁ ପ୍ରେମ ଅତ୍ୟନ୍ତ ରମଣୀୟ ଅଥଚ ନଷ୍ଟଶୀଳ ତାହା କୁସୁମ୍ଭ ରାଗ ରୂପେ ଖ୍ୟାତ । ୨୭ (ଯଥା—ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ଓ ଶ୍ୟାମଳାଦି ଯୁଥ)

ମଞ୍ଜିଷ୍ଠା ରାଗ—ଯେଉଁ ପ୍ରେମ ଅତ୍ୟନ୍ତ ମନୋଜ୍ଞ ଏବଂ ଛିତିଶୀଳ ତାହା ମଞ୍ଜିଷ୍ଠା ରାଗ ନାମରେ ଖ୍ୟାତ । ୨୮ (ଯଥା—ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ଓ ରାଧା)

ଆରୁର୍ଯ୍ୟ ହେମଚନ୍ଦ୍ର ପୂର୍ବରାଗକୁ ଦୁଇ ଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ କରିଛନ୍ତି ଯଥା—ଦୈବବଶ ଓ ପରବଶ । ୨୯ ପ୍ରଥମଟିରେ ପ୍ରତିଜ୍ଞାଦି ଭଙ୍ଗ କାରଣରୁ ଏବଂ ଦ୍ୱିତୀୟଟିରେ ଗୁରୁଜନାଦି ଉପସ୍ଥିତି ଯୋଗୁଁ ପରସ୍ପର ମିତ୍ରତାରେ ବାଧା ସୃଷ୍ଟି ହୋଇଥାଏ ।

ବିରହ—‘କାବ୍ୟ ପ୍ରକାଶ’ରେ ଆରୁର୍ଯ୍ୟ ମନଟ ବିରହ ବିପ୍ରଳମ୍ଭକୁ ପ୍ରବାସ ବିପ୍ରଳମ୍ଭଠାରୁ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର କରି ଦର୍ଶାଇଛନ୍ତି । ୮୦ ସମ୍ପତ୍ତି ପ୍ରଦାନ କରି ନାୟକ କୌଣସି କାରଣରୁ ସଂକେତ ସ୍ଥଳରେ ଉପସ୍ଥିତ ନ ହେଲେ, ନାୟିକାର ଯେଉଁ ଅନୁଭବ ହୁଏ ତାହା ଏହି ଶ୍ରେଣୀୟ । ଏଠାରେ ନାୟିକା ବିରହୋଦ୍ଧୃଷ୍ଟିତା ଓ ନାୟକ ଅସ୍ରବାସୀ ।

ମାନ-ଆଶ୍ରୟ ରୂପେ କହନ୍ତି-ନାୟକଠାରେ ଅନ୍ୟ ସ୍ତ୍ରୀ ସମ୍ବନ୍ଧ କନିତ ଦୋଷକୁ ଇକ୍ଷ୍ୟ କରି ଇର୍ଷ୍ୟାଯୁକ୍ତ ନାୟିକାଠାରେ ଯେଉଁ ବିକାର ଜାତ ହୁଏ ତାହା ହିଁ ମାନ । ୮^୧ ଏହା ଦେଶ କାଳ ପାତ୍ର ଭେଦରେ ତିନି ପ୍ରକାର ; ଯଥା-ଅସାଧ୍ୟ, ଦୁଃଖସାଧ୍ୟ, ମୁଖସାଧ୍ୟ । ୮^୨ ମହାରଜ ଭେଦଙ୍କ ମତରେ-ସର୍ପର ଗତି ପରି ପ୍ରେମର ସ୍ୱଭାବ କୁଟିଳ । ଅହେତୁରୁ ବା ସହେତୁରୁ ଯେତେବେଳେ ନେତି ନେତି ଉଚ୍ଛିଦ୍ୱାର ପ୍ରେମର ନିଷ୍ପେଧ କରଯାଏ ସେଠାରେ ମାନ ହୋଇଥାଏ । ୮^୩ ପଣ୍ଡିତ ବିଶ୍ୱନାଥ ପ୍ରଣୟ ବା ଇର୍ଷ୍ୟାରୁ ଜାତ କୋପକୁ ମାନ ରୂପେ ଅଭିହିତ କରନ୍ତି । ଏହା ଦ୍ୱିବିଧ-ପ୍ରଣୟମାନ ଓ ଇର୍ଷ୍ୟାମାନ । ୮^୪ ନାୟକ ନାୟିକା ମଧ୍ୟରେ ଅତିଶୟ ପ୍ରେମହେତୁ ପ୍ରଣୟମାନ ଜାତ ହୋଇଥାଏ । ଏହି ମାନ ଅନୁନୟ ବିନୟ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଅପେକ୍ଷା ନ କଲେ ଏହାକୁ ବିପ୍ରଲମ୍ବ ଶୃଙ୍ଗାରର ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ କରଯିବ ନାହିଁ । କାରଣ ଏହା ସମ୍ବୋଗ ଶୃଙ୍ଗାରର ସଂଗ୍ରହୀ ଭାବ ରୂପେ ପରିଗଣିତ । ୮^୫

ପତି ଅନ୍ୟ ପ୍ରିୟାଠାରେ ଆସକ୍ତ ଥିବାର ଜାଣିଲେ ନାୟିକାଠାରେ ଇର୍ଷ୍ୟାମାନ ଜାତ ହୋଇଥାଏ । ଦର୍ଶନ (ନିଜ ଆଖିରେ ଦେଖି), ଅନୁମାନ, ଶ୍ରବଣ (ଦାସୀ ବା ସଖୀଠାରୁ) ଭେଦରେ ଏହା ତିନି ପ୍ରକାର । ଅନୁମାନ ପୁଣି ତିନି ଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ-ସମ୍ଭାଷିତ (ସେପୂର୍ବେ ଅନ୍ୟ ସ୍ତ୍ରୀର ନାମ ଉଚ୍ଚାରଣ), ଭେଗାଳ (ନାୟକଠାରେ ପରସ୍ପା ସମ୍ବୋଗ ଚିହ୍ନ ଦର୍ଶନ), ଗୋଚ୍ର, ସ୍ୱଜନ (ନିଜ ସ୍ତ୍ରୀର ନାମ ଧରି ଡାକିବା ସମୟରେ ପରସ୍ପାର ନାମ ଧାରଣ) । ୮^୬

ନାୟିକାର ମାନ ଉଞ୍ଜନ ପାଇଁ 'ସାହିତ୍ୟ ଦର୍ପଣ'ରେ ଷଡ୍‌ବିଧ ଉପାୟ ଉଲ୍ଲିଖିତ ; ୮^୭ ଯଥା-ସାମ ପ୍ରେୟ ବଚନ କହି ନାୟିକାକୁ ସନ୍ତୁଷ୍ଟ କରିବା, ଭେଦ (ସଖୀକୁ ହାତ କରି ବା କୌଶଳ ପ୍ରୟୋଗ ପୂର୍ବକ ନାୟିକାକୁ ବଶ କରିବା), ଦାନ (ନାୟିକାକୁ ନୂତନ ବସ୍ତ୍ର ଅଳଂକାରଦି ଦେଇ ଆକୃଷ୍ଟ କରିବା), ନତି (ପୋଦତଳେ ପଡ଼ି ମନାଇବା), ଉପେକ୍ଷା (ଅନ୍ୟ ଉପାୟରେ କାର୍ଯ୍ୟସିଦ୍ଧି ନ ହେଲେ ପାଖରୁ ଅଲଗା ରହି

ବା ତିରସାର କରି କୋପ ଶାନ୍ତ କରିବା), ରସାନ୍ତର (ଅକସ୍ମାତ ଉୟ ବା ହର୍ଷ ସୃଷ୍ଟି କରି ଅଧୀନକୁ ଆଣିବା) ।

ଭରତ ଚନ୍ଦ୍ରକ 'ରସ ମଞ୍ଜରୀ'ରେ ମାନକୁ ଅହେତୁ ଓ ସହେତୁ ଭେଦରେ ଦୁଇ ଭାଗ କରାଇଛନ୍ତି । ସହେତୁ ତିନି ପ୍ରକାର । ଯଥା—ଲଘୁମାନ ପେଟିର ଅନ୍ୟ ସ୍ତ୍ରୀ ସହ କଥୋପକଥନରୁ ଏହା ଜାତ ହୁଏ ଏବଂ ପ୍ରିୟ ବଚନରେ ଏହା ଦୂରୀଭୂତ ହୁଏ), ମଧ୍ୟମାନ (ଅନ୍ୟ ସ୍ତ୍ରୀର ନାମ ଗୁଣ ବର୍ଣ୍ଣନାରେ ଏହା ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ), ଗୁରୁମାନ (ପେଟିଠାରେ ଅନ୍ୟ ସ୍ତ୍ରୀ ସମ୍ମୋଗ ଚିହ୍ନ ଦେଖିଲେ ଏହା ଜାତ ହୋଇଥାଏ ଏବଂ ଏପରି ମାନର ଦୂରୀକରଣ ପାଇଁ ପ୍ରଣାମ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ କରିବାକୁ ପଡ଼େ) । ୮୮

ପ୍ରକାସ :- ଆରୁର୍ଯ୍ୟ ରୁଦ୍ରଚ କହନ୍ତି— ନାୟକର ବିଦେଶ ଯାତ୍ରା ଅର୍ଥାତ୍ ଯିବ, ଯାଉଅଛି, ଗଲଣି-ପ୍ରବାସ ବିପ୍ରଲମ୍ବର ଅନ୍ତର୍ଗତ । ସେହିପରି ନାୟକର ଗୃହ ପ୍ରତ୍ୟାବର୍ତ୍ତନ ଅର୍ଥାତ୍ ଆସିବ, ଆସୁଅଛି, ଆସିଲଣି-ସକଳ ଆକାଂକ୍ଷା ଏହି ଭାବର ବିଷୟାଭୂତ । ୮୯

ଭେଜରଜ୍ଜଳ ମତରେ—ଯୁବକ ଯୁବତୀଙ୍କର ନବାନୁରାଗ ବା ପ୍ରୋତ୍ତାନୁରାଗରେ ଦେଶାନ୍ତର କାରଣରୁ ଯେଉଁ ଚିରକାଳର ବ୍ୟବଧାନ ସୃଷ୍ଟିହୁଏ ତାହାକୁ ପ୍ରବାସ କୁହାଯାଏ । ୯୦ ଆରୁର୍ଯ୍ୟ ରୁଦ୍ରଚଙ୍କ ଅପେକ୍ଷା ଭେଜରଜ୍ଜଳ ପରିଭ୍ରଷା ଅତ୍ୟନ୍ତ ସ୍ପଷ୍ଟ । ଆରୁର୍ଯ୍ୟ ହେମଚନ୍ଦ୍ର ନାୟକର ଭିନ୍ନ ଦେଶରେ ଅବସ୍ଥାନକୁ ପ୍ରବାସ ଆଖ୍ୟା ଦେଇଛନ୍ତି । ଏହାର କାରଣ ତ୍ରିବିଧ ; ଯଥା - କାର୍ଯ୍ୟ ହେତୁକ, ଶାପ ହେତୁକ । ସଂଜ୍ଞମ ହେତୁକ । ୯୧ 'ସାହିତ୍ୟ ଦର୍ପଣ'କାର ପଣ୍ଡିତ ବିଶ୍ଵନାଥ ପ୍ରବାସର ପରିଭ୍ରଷା ପ୍ରସଂଗରେ ହେମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କୁ ହିଁ ଅନୁସରଣ କରିଛନ୍ତି । ସେ କହନ୍ତି—ପ୍ରବାସ ହେତୁ ଅଙ୍ଗବସ୍ତ୍ର ମଳିନ ହୁଏ । ମୁଣ୍ଡରେ ଗୋଟିଏ ବେଣୀ ରହେ । ନିଃଶ୍ଵାସ, ଉଚ୍ଛ୍ଵାସ, ରୋଦନ ଏବଂ ଭୂମି ପତନ ଆଦି ଦେଖାଯାଏ । ୯୨ ପ୍ରବାସ ବିପ୍ରଲମ୍ବରେ ମଧ୍ୟ ଜାମର ଦଶ ଦଶା ଉଲ୍ଲିଖିତ ; ଯଥା—ଅଙ୍ଗ ଅସୌଷ୍ଠବ (ଅଙ୍ଗ ସଂସାରର ଅଭବ), ତାପ, ପାଣ୍ଡୁତା, କୃଶତା, ଅରୁଚି, ଅଧୃତି । ଅନାଇମ (ନିରଶ୍ରୟ),

ଭନୁାଦ, ମୂର୍ତ୍ତୀ, ସୂତି । ୯^୩ କାର୍ଯ୍ୟହେତୁକ ପ୍ରବାସ ତିନିପ୍ରକାର ; ଯଥା—
ଭବା (ଭବିଷ୍ୟତ), ଭବନ୍ (ସାଂପ୍ରତିକ), ଭୂତ (ଅତୀତ) । ୯^୪ ସଭ୍ରମ
ପ୍ରବାସ ଗୁଣି ପ୍ରକାର ; ଯଥା—ଦିବ୍ୟ (ଦେବତା, ବିଦ୍ୟୁତ୍, ଉଲ୍‌କା ହେତୁକ)
ମାନୁଷ୍ୟ ଗଜଦ୍ରୋହାଦି ହେତୁକ), ନିର୍ଯ୍ୟାତ (ଝେଜାଦି ହେତୁକ), ଭବ୍‌ପାତ
(ଭୂମିକଂପାଦି ହେତୁକ) । ୯^୫

ପ୍ରବାସ ବିପ୍ରଲମ୍ବ ଭରତୀୟ କାବ୍ୟ ପରଂପରରେ ମୁଖ୍ୟସ୍ଥାନ
ଅଧିକାର କରିଅଛି । ରତୁଚକ୍ର ଓ ମାସଚିକ୍ର ପ୍ରଦାନ କରିବାରେ ଏହାର
ଭୂମିକା ଅତ୍ୟନ୍ତ ଅନୁକୂଳ । ସଭେଗ ସୁଖ ବଂଚିତ ଦୟିତ/ଦୟିତାର ଦେହ,
ମନ, ପ୍ରାଣର ପୀଡ଼ା, ଆଶା ଓ ଆଶଙ୍କା, ଅଶ୍ରୁ ଓ ଉଦ୍‌ଘାସ କେଉଁ କବିର
ଲେଖନୀକୁ ବିଚଳିତ ନ କରିଛି, ନାଁ କେଉଁ ପାଠକର ହୃଦୟକୁ କରୁଣାଦ୍ରୁ
ନ କରିଛି ?

କରୁଣା— ଆର୍ୟ୍ୟ ଭରତ ସର୍ବପ୍ରଥମେ କରୁଣା ବିପ୍ରଲମ୍ବ ଓ କରୁଣା
ରସ ମଧ୍ୟରେ ପାର୍ଥକ୍ୟର ସୂଚନା ଦେଇ ଅଛନ୍ତି । ଇଷ୍ଟ ବ୍ୟକ୍ତିର ବିନାଶ
କିମ୍ବା ବନ୍ଦନ ଆଦି କାରଣରୁ କରୁଣା ରସ ଓ କରୁଣା ବିପ୍ରଲମ୍ବ ଉତ୍ପନ୍ନ
ହେଉଥିଲେ ହେଁ ଦୁଇଟିରେ ପ୍ରକୃତିଗତ ମୌଳିକ ପ୍ରଭେଦ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ ।
କରୁଣା ବିପ୍ରଲମ୍ବରେ ଔତ୍ସୁକ୍ୟ, ଚିନ୍ତା ଆଦି ରତି ସାପେକ୍ଷ ଭବ ନିହିତ ଥାଏ ।
କିନ୍ତୁ କରୁଣା ରସରେ ଭବ ରତି ନିରପେକ୍ଷ । ଅର୍ଥାତ୍ କରୁଣା ବିପ୍ରଲମ୍ବ ଓ
ସଭେଗ ଶୃଙ୍ଗାରରେ ରତି ସ୍ବାୟୀଭବ ରୂପେ ବର୍ତ୍ତମାନ । ୯^୬

ଆର୍ୟ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମଚ କରୁଣା ବିପ୍ରଲମ୍ବ ଓ କରୁଣାରସ ମଧ୍ୟରେ ଥିବା
ପ୍ରଭେଦକୁ ସ୍ପଷ୍ଟରୂପେ ଧରି ପାରିନାହାନ୍ତି । ତାଙ୍କ ମତରେ—ନାୟକ ଅଥବା
ନାୟିକାର ମୃତ୍ୟୁରେ କିମ୍ବା ମୃତକଙ୍କ ଅବସ୍ଥାରେ ଉତ୍ପନ୍ନ ପ୍ରଜାପଦକୁ କରୁଣା
କୁହାଯାଏ । ୯^୭

ଭେକରଞ୍ଜ ତାଙ୍କର ‘ସରସ୍ବତୀ କଥାବରଣ’ରେ ପ୍ରାୟ ବ୍ରହ୍ମଚଙ୍କର
ପୁନରବୃତ୍ତି ହିଁ କରିଅଛନ୍ତି । ସେ କହନ୍ତି—ସ୍ତ୍ରୀ ବା ସ୍ତ୍ରୀୟାର ସ୍ନେହାତର

ଗମନ ହେତୁକ ଦୁଃଖ କରୁଣ ନାମରେ ଅଭିହିତ । ୯୮ ଏହା କରୁଣ ରସ ମାତ୍ର । କରୁଣ ବିପ୍ରଲମ୍ବ ନୁହେଁ । ପଣ୍ଡିତ ବିଶ୍ଵନାଥ କିନ୍ତୁ ଏ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଭରତକୁ ଯଥାର୍ଥ ଭାବେ ଅନୁଭବ କରିଛନ୍ତି । ତାଙ୍କ ମତରେ—ଯୁବକ ଯୁବତୀ ମଧ୍ୟରୁ କାହାର ମୃତ୍ୟୁ ହୋଇ ସେହି ଜନ୍ମରେ ପୁଣି ଜୀବନ ପ୍ରାପ୍ତ ହେଲେ, ଜୀବିତର ଇଷ୍ଟ ପ୍ରାପ୍ତି ଅବଧି ଦୁଃଖ ଭୋଗକୁ କରୁଣ ବିପ୍ରଲମ୍ବ କୁହାଯାଏ । ୯୯ କିନ୍ତୁ ତାଙ୍କ ପ୍ରଦତ୍ତ କରୁଣ ରସର ପରିଭ୍ରଷ୍ଟାରେ ଜଟିଳତା ପରିଦୃଷ୍ଟ । ସେହି ଜନ୍ମରେ ପ୍ରିୟ ବ୍ୟକ୍ତିର ଅପ୍ରାପ୍ତି କିମ୍ବା ଜନ୍ମାନ୍ତରରେ ପ୍ରାପ୍ତି ହେଲେ ସେଠାରେ କରୁଣ ରସ ହୋଇଥାଏ । ୧୦୦ ଏଠାରେ କହିବାର କଥା ଏହି ଯେ ପ୍ରିୟ ବ୍ୟକ୍ତିର ପ୍ରାପ୍ତି ହେଲେ ଶୋକ ସ୍ଥାୟୀ ରୂପେ ରହିବାର ଅବକାଶ ରଖେନାହିଁ । କାରଣ ଯା ମଧ୍ୟରେ ମିଳନର ଆଶା ବର୍ତ୍ତି ରହୁଥିବାରୁ ବରଂ ରତିକୁ ସ୍ଥାୟୀଭବ ରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରଯାଇପାରେ । ପଣ୍ଡିତ ବିଶ୍ଵନାଥ କିଞ୍ଚିତ୍ ପରେ ସ୍ପଷ୍ଟ ଭାବରେ ଦୁଇଟିର ପ୍ରଭେଦ ଦର୍ଶାଇଛନ୍ତି ଯେ କରୁଣ ବିପ୍ରଲମ୍ବରେ ବିଚ୍ଛେଦ ସତ୍ତ୍ୱେ ନାୟକ ନାୟିକା ମଧ୍ୟରେ ପୁନର୍ମିଳନର ଆଶା ବଳବତୀ ଥାଏ ଏବଂ ରତି ସ୍ଥାୟୀଭବ ରୂପେ କାର୍ଯ୍ୟ କରେ । କରୁଣ ରସରେ ପରସ୍ପର ପୁନର୍ମିଳନର କୌଣସି ଆଶା ରହେ ନାହିଁ ଏବଂ ଶୋକ ହିଁ ଏହାର ସ୍ଥାୟୀଭବ । ୧୦୧

ପ୍ରେମବୈଚିତ୍ର୍ୟ— ‘ଉଜ୍ଜ୍ୱଳ ନୀଳମଣି’ କାରକ ମତରେ-ପ୍ରେମର ଉତ୍କର୍ଷ ମଧ୍ୟରେ ବିରହ ପୀଡ଼ାର ନିଦାରୁଣ ଅନୁଭବ ପ୍ରେମ ବୈଚିତ୍ର୍ୟ ନାମରେ ଖ୍ୟାତ । ୧୦୨ ପ୍ରିୟ ଓ ପ୍ରିୟା ପରସ୍ପରର ସନ୍ନିକଟରେ ଥାଇ ସୁଦ୍ଧା ଗଭୀର ପ୍ରେମର ସ୍ୱଭାବକୁ ଶଂକାରୁ ଏଇ ଜାତୀୟ ବିରହ ବିଭ୍ରମରେ ପୀଡ଼ିତ ହୋଇଥାନ୍ତି । ବୈଷ୍ଣବ ପଦାବଳୀ ସାହିତ୍ୟରେ ଏହାର ବହୁ ମଂଜୁଳ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ପରିଦୃଷ୍ଟ ।

ଶୃଙ୍ଗାରର ଅବସ୍ଥାବ-

ସ୍ଥାୟୀ ଭାବ:- ଆରମ୍ଭ ଭରତଙ୍କ ମତରେ ଶୃଙ୍ଗାର ରତି ନାମକ ସ୍ଥାୟୀ ଭାବରୁ ଉତ୍ପନ୍ନ ଓ ଉଜ୍ଜ୍ୱଳ ବେଶସୂତ୍ର । ୧୦୩ ସ୍ଥାୟୀ

ଭବର ଗୌରବ ବୁଝାଇବାକୁ ଯାଇ ସେ କହନ୍ତି—ସବୁ ମନୁଷ୍ୟଙ୍କର ଅଜଗତ ସାମ୍ୟ ସତ୍ତ୍ୱେ ଯେପରି ଜଣେ ଜଣେ ବ୍ୟକ୍ତି ନିଜର ଗୁଣ, କୃତ୍ତି, ଶୀଳ, ବିଦ୍ୟା, ଶିଳ୍ପ ଓ ବିଚକ୍ଷଣତା ବଳରେ ଗଜପଣକୁ ଯୋଗ୍ୟ ହେଉଥାନ୍ତି ଓ ଅନ୍ୟମାନେ ତାଙ୍କର ଅନୁଚର ହୋଇ ରହିଥାନ୍ତି ; ସେହିପରି ବିଭବ, ଅନୁଭବ ଓ ବ୍ୟଭିଚାରୀ ଭବ ସ୍ଥାୟୀ ଭବର ଅନୁଗାମୀ ହୋଇଥିବାରୁ ତାହାର ଶ୍ରେଷ୍ଠତ୍ୱ କାର୍ଯ୍ୟିତ ହେବା ସ୍ୱାଭାବିକ । ୧୦୪ ରତି ସମ୍ପର୍କରେ ତାଙ୍କର ମତ ହେଉଛି—ଏହି ରତି ନାମକ ସ୍ଥାୟୀ ଭବ ଆମୋଦ ସ୍ୱରୂପ ; ରତ୍ନ, ମାଲ୍ୟ, ଅନୁଲେପନ, ଆଭରଣ, ପ୍ରିୟବ୍ୟକ୍ତି, ଉଚ୍ଛ୍ୱସ ରୂପର ଉପଭୋଗ ଆଦି ବିଭବମାନଙ୍କରୁ ଏହାର ଉତ୍ପତ୍ତି । ୧୦୫ ଏଥିରୁ ଏହା ସ୍ପଷ୍ଟ ଜଣାଯାଏ ଯେ ବିଭବ, ଅନୁଭବ ଓ ସଞ୍ଚାରୀଭବମାନଙ୍କର ସହାୟତାରେ ଶୃଙ୍ଗାର ଉତ୍ତର୍ଣ୍ଣ ରୂପ ଲଭି କରେ ଏବଂ ରତି ସକଳ ଭବର ଅନ୍ତର୍ନିହିତ ସରା ରୂପେ ବିରଜମାନ ଥାଏ ।

ଏହି ରତି କ'ଣ ? ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ ଧନଞ୍ଜୟ କହନ୍ତି—ଯୁବକ ଯୁବତୀଙ୍କ ଆତ୍ମାର ପ୍ରମୋଦ ହିଁ ରତି । ୧୦୬ ଏ ସଂପର୍କରେ ପଣ୍ଡିତ ବିଶ୍ୱନାଥଙ୍କ ମତ ହେଉଛି—ମନର ଅନୁକୂଳ ଅର୍ଥରେ ମନ ତନ୍ମୟ ହୋଇ ଯିବାକୁ ରତି କୁହାଯାଏ । ୧୦୭ ଏହି ରତି ଭବଧୁନି ଅର୍ଥରେ ଦେବ, ଗୁରୁ, ମୁନି, ନୃପ, ପୁତ୍ର ପ୍ରଭୃତି ବିଷୟକ ହୋଇପାରେ । ୧୦୮ କିନ୍ତୁ ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ ମଙ୍ଗଳ ସକଳ ସନ୍ଦେହର ଦୂରୀକରଣ କରିବାକୁ ଯାଇ କହିଛନ୍ତି ଯେ କେବଳ ସ୍ତ୍ରୀ ପୁରୁଷର ଅନୁଗମରୁ ରତି ବ୍ୟକ୍ତ ହେଲେ ତାହା ଶୃଙ୍ଗାରର ସ୍ଥାୟୀ ଭବେ ଗୃହୀତ ହୋଇଥାଏ । ୧୦୯

ବିଭବ—ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ ଭରତଙ୍କ ମତରେ ବିଭବ ହେଉଛି ବିଜ୍ଞାନାର୍ଥକ । ଏହା କାରଣ, ନିମିତ୍ତ ଓ ହେତୁ ପର୍ଯ୍ୟାୟବାଚୀ । ଯାହା ବାକ୍ ଅଙ୍ଗରେ ଅଭିନୟାଶ୍ରିତ ହୋଇ ବିଶେଷ ଅର୍ଥ ଜ୍ଞାନ କରାଏ ତାହାହିଁ ବିଭବ । ୧୧୦ ଅଗ୍ନି ପୁରଣକାରଙ୍କ ମତରେ ରତି ଆଦି ଭବକୁ ଯାହା ଉତ୍ପତ୍ତି କରେ ତାହାକୁ ବିଭବ କୁହାଯାଏ । ୧୧୧ ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ ଧନଞ୍ଜୟ ବିଭବକୁ ଭବ

ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ କାରଣ 'ରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରିଛନ୍ତି ।^{୧୧୭} ପଣ୍ଡିତ ବିଶ୍ଵନାଥଙ୍କ ଦୃଷ୍ଟିରେ ଏହା ହେଉଛି ରତିର ଉଦ୍‌ବୋଧକ ।^{୧୧୮}

ଏହା ଦ୍ଵିବିଧ-ଆଲମନ ଓ ଉଦାପନ ।

ଆଲମନ-ରତ୍ୟାଦି ଭବ ସକଳ ଯାହାକୁ ଆଲମନ କରି ରସ ରୂପେ ଉଦୀପ୍ତ ହୁଅନ୍ତି ତାହାକୁ ଆଲମନ ବିଭବ କୁହାଯାଏ ।^{୧୧୯} ନାୟକ ନାୟିକାଦି ଶୃଙ୍ଗାରର ଆଲମନ ବିଭବ ରୂପେ ପରିଗଣିତ । 'ସାହିତ୍ୟ ଦର୍ପଣ'କାରକ ମତରେ ନାୟକାଦିକୁ ଅବଲମନ କରି ରସର ଉଦ୍‌ଗମ ଅର୍ଥାତ୍ ଉତ୍ପତ୍ତି ହୁଏ । ଆଦି (ନାୟକାଦି) ଶବ୍ଦର ଅର୍ଥ ହେଉଛି ନାୟକ, ନାୟିକା, ପ୍ରତିନାୟିକା ପ୍ରଭୃତି ।^{୧୨୦} ଅଳଙ୍କାର ଶାସ୍ତ୍ରରେ ଏମାନଙ୍କ ଭେଦୋପଭେଦର ବିପୁଳ ବିଶ୍ଳେଷ ପରିଦୃଷ୍ଟ ।

ଉଦାପନ-'ଅଗ୍ନି ପୁରଣ'ରେ ଅଛି-ଯାହା ଆଲମନ ବିଭବଗତ ଭବକୁ ଉଦୀପ୍ତ କରେ ତାହା ହେଉଛି ଉଦାପନ ବିଭବ । ଏହା ବିବିଧ ସ୍ଵସାରଯୁକ୍ତ ।^{୧୨୧} 'ସାହିତ୍ୟ ଦର୍ପଣ'କାରକ ମତରେ ଯେଉଁ ଭବ ସକଳ ରସକୁ ଉଦୀପ୍ତ କରନ୍ତି ତାହାହିଁ ଉଦାପନ ବିଭବ ।^{୧୨୨} ଭେଦରାଜଙ୍କ 'ଶୃଙ୍ଗାର ପ୍ରକାଶ' ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଉଦାପନ ସାମଗ୍ରୀକୁ ସାତ ଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ କରାଯାଇଛି ।^{୧୨୩} (୧) ରତ୍ନ (୨) ଉପକରଣ ମୋକ୍ଷ ଅଙ୍ଗରାଜ ଇତ୍ୟାଦି (୩) ଇତିହାସ ଶ୍ରବଣ (୪) ଦେଶ ଗ୍ରାମ, ପରମ, ଉପବନ, କାନ୍ତାର, ପର୍ବତ, ସରିତ, ସାଗରଦି (୫) କାଳ ଦିବା, ସୁନ୍ଦୋଦୟ, ଚନ୍ଦ୍ରୋଦୟାଦି (୬) ୬୪ କଳା ଯଥା-ଗୀତ, ବାଦିତ୍ର, ନୃତ୍ୟ, ନାଟ୍ୟ, ଚିତ୍ର, ପୁସ୍ତକର୍ମ, ପତ୍ରଛେଦ୍ୟ, ଲିପିଜ୍ଞାନ, ବଚନ କୌଶଳ, ବୈଚକ୍ଷଣ୍ୟ, ମାଲ୍ୟବିଧି, ଗନ୍ଧଯୁକ୍ତି, ଆସାଦ୍ୟବିଧାନ, ରଂଜନ ବିଧାନ, ରତ୍ନ ପରୀକ୍ଷା, ସିଦ୍ଧ୍ୟ, ଉପକରଣଜ୍ଞିୟା, ଆକାବଜ୍ଞାନ, ତିର୍ଯ୍ୟକ ଯୋନିଚିକିତ୍ସା, ମାୟାକୃତ, ପାଷାଣ-ସମୟଜ୍ଞାନ, କ୍ରୀଡ଼ା କୌଶଳ, ସଂବାହନ, ଶରୀର ସ୍ଵସାର କୌଶଳ, ଆୟପ୍ରାପ୍ତି, ରକ୍ଷାବିଧାନ, ରୂପସଂଖ୍ୟା, କ୍ରିୟାମାର୍ଗ, ଜୀବଗ୍ରହଣ, ନୟନଜ୍ଞାନ, କରଣଜ୍ଞାନ, ଚିତ୍ରାଚିତ୍ରବିଧି, ଗୃହରଣି, ତୁଲ୍ୟାଭିହାର, କ୍ଷିପ୍ରଗ୍ରହଣ, ଅନୁପ୍ରାପ୍ତି, ଲେଖସୂତ୍ୟାନୁକ୍ରମ, ଛଳବ୍ୟାମୋହନ, ରହଣାଦାନ.

ଉପସ୍ଥାନବିଧି, ଯୁକ୍ତ, ଚତ, ଗତ, ନୃତ, ଶଯ୍ୟନୋପରାଜିକା, ସ୍ତ୍ରୀ ପୁରୁଷ
ଭବ ଗ୍ରହଣ, ସ୍ବରାଗ ପ୍ରକାଶନ, ପ୍ରତ୍ୟଙ୍ଗଦାନ, ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ବିଶ୍ବର (ଦୁଇ),
ନାଟ୍ୟସୁବଣ, ଗୁହ୍ୟସ୍ବର୍ଗ-ଅନୁଲେଖ୍ୟ, ପରମାର୍ଥ-କୌଶଳ, ହର୍ଷଣ,
ସମାନାର୍ଥତା, କୃତାର୍ଥ-ପ୍ରୋତ୍ସାହନ, ମୃଦୁ କ୍ରୋଧ ପ୍ରବର୍ତ୍ତନ, କ୍ରୁର ପ୍ରସାଦନ,
ସୁସ୍ତ-ଅପରି ତ୍ୟାଗ, ଚରମସାଧ ବିଧି, ଗୁହ୍ୟ ଗୃହନ, ସାଶୁପାତନ୍-ରମଣସ୍ୟ-
ବାକ୍ଷଣମ୍, ସ୍ବୟଂ ଶପଥକ୍ରିୟା, ପ୍ରଶ୍ନିତାନୁରମନମ୍, ପୁନନିରୀକ୍ଷଣମ୍ ।
(୧) ବୟସ (ସନ୍ଧି, ଉତ୍ତରୀ, ପ୍ରୌଢ଼, ଅତି ପ୍ରୌଢ଼) ।

ଅନୁଭବ-ଆଶ୍ରୟ ଭରତଙ୍କ ମତରେ ବାକ୍ ଅଂଶ ଓ ସବୁର
ଅଭିନୟ ଦ୍ବାରା ନାନାବିଧ ଅର୍ଥ ଅନୁଭବିତ ହେଉଥିବାରୁ ଏହାକୁ ଅନୁଭବ
କୁହାଯାଏ ।^{୧୧୯} ଅମର କୋଷରେ ଏହାର ଅର୍ଥ ହେଉଛି-ଭବବୋଧକ
ଅର୍ଥାତ୍ ରତି ଆଦି ଭବ ଅନୁଭବର କାରଣ ।^{୧୨୦} ଆଶ୍ରୟ ଧନଞ୍ଜୟ
ଏ ସଂପର୍କରେ କହନ୍ତି- ସ୍ଥାୟୀ ଭବ ଉଦ୍ବୁଦ୍ଧ ହେଲେ ନାୟକ
ନାୟିକାଠାରେ ଯେଉଁ ବିକାର ସୃଷ୍ଟି ହୋଇ ସେମାନଙ୍କ ଅନ୍ତରର
ଭବ ଅନୁଭବ କରଏ, ତାହାହିଁ ଅନୁଭବ ।^{୧୨୧} ‘ସାହିତ୍ୟ ଦର୍ପଣ’ରେ
ଉଲ୍ଲିଖିତ ଅଛି ଯେ ସ୍ଥାୟୀ ଭବ ଉଦ୍ବୁଦ୍ଧ ହେବାର କାରଣରୁ
ରତି ଆଦି ନିଜ ନିଜର ବହିର୍ଭାବ ପ୍ରକାଶ କରି ଲୋକରେ
କାର୍ଯ୍ୟରୂପ ଗ୍ରହଣ କଲେ, କାର୍ଯ୍ୟ ନାଟକରେ ତାହା ଅନୁଭବ ନାମ ଧାରଣ
କରେ ।^{୧୨୨} ଉକ୍ତ ପରିଭ୍ରାଷାମାନଙ୍କରୁ ଏହା ସ୍ପଷ୍ଟ ଜଣାଯାଏ ଯେ ନାୟକ
ନାୟିକାଙ୍କଠାରେ ରତି ଉଦ୍ବୁଦ୍ଧ ହେଲେ ସେମାନଙ୍କର ଆର୍ଜିକ, ବାଟିକ
ଓ ସାହିକ ଭବମାନ ପ୍ରକାଶ ପାଏ । ଏହି ସକଳ ଭବ ଶୃଙ୍ଗାର
ଅନୁଭବର କାରଣ ସ୍ବରୂପ ।

ଅନୁଭବର ଭେଦ-‘ନାଟ୍ୟ ଶାସ୍ତ୍ର’ରେ ଅନୁଭବ ସକଳକୁ ଆର୍ଜିକ,
ବାଟିକ, ସାହିକ-ତିନି ଭେଦରେ ବିଭକ୍ତ କରାଯାଇଛି । ସାହିକ ପୁଣି
ଆଠ ପ୍ରକାର; ଯଥା- ସ୍ତମ୍ଭ, ସେଦ, ରେମାଞ୍ଚ, ସରଭଙ୍ଗ, ବେପଥୁ,
ବୈବର୍ଣ୍ଣ୍ୟ, ଅଶ୍ରୁ ଓ ପ୍ରଳୟ ।^{୧୨୩}

ଘେଙ୍ଗରକ ଅନୁଭବକୁ ଭୁବିଭଗରେ ବିଭକ୍ତ କରିଛନ୍ତି, ^{୧୭୪}
 ଯଥା:-

୧। ମନାରମ୍ଭ-ଭବ, ହାବ, ହେଳା, ଶୋଭା, କାନ୍ତି, ଦୀପ୍ତି, ମାଧୁର୍ଯ୍ୟ,
 ଧୈର୍ଯ୍ୟ, ପ୍ରାଗଲ୍ଭ୍ୟ, ଔଦାର୍ଯ୍ୟ, ଘୈର୍ଯ୍ୟ, ଗାମ୍ଭୀର୍ଯ୍ୟ ।

୨। ବାଗାରମ୍ଭ-ଆକାପ, ପ୍ରଳାପ, ବିଳାପ, ଅନୁଲ୍ଲାପ, ସଂଳାପ, ଅପକାପ,
 ସହେଶ, ଅତିଦେଶ, ନିର୍ଦ୍ଦେଶ, ଉପଦେଶ, ଅପଦେଶ,
 ବ୍ୟପଦେଶ ।

୩। ବୁଝ୍ୟାରମ୍ଭ-ରୀତି (ପୋଷାକୀ, ଗୌଡ଼ୀ, ବୈଦର୍ଭୀ, ଲଟ୍ୟା)
 ବୃତ୍ତି (ଭରତୀ, ଆରଭଟୀ, କୌଶିନୀ, ସାହିକୀ)
 ପ୍ରବୃତ୍ତି (ପୌରସ୍ତ୍ୟ, ଉତ୍ତମାଗଧୀ, ଦାକ୍ଷିଣାତ୍ୟା, ଆବତ୍ୟା)

୪। ଶରୀରମ୍ଭ-ଲୀଳା, ବିଳାସ, ବିଲିଖି, ବିଭମ୍ବ, କିଳକସ୍ଥିତ, ମୋହାୟିତ,
 କୁଳମିତ, ବିବ୍‌ବୋକ, ଲଳିତ, ବିହୃତ, କ୍ରୀଡ଼ିତ, କେଳି ।

‘ଅଗ୍ନିପୁରାଣ’କାର ନାୟକ ଓ ନାୟିକା ଭିତ୍ତିରେ ମନାରମ୍ଭ (ଅନୁଭବ)କୁ
 ଦୁଇ ଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ କରିଛନ୍ତି; ^{୧୭୫} ଯଥା-

୧। ନାୟକଗତ (୮ ପ୍ରକାର)-ଶୋଭା, ବିଳାସ, ମାଧୁର୍ଯ୍ୟ, ଘୈର୍ଯ୍ୟ,
 ଗାମ୍ଭୀର୍ଯ୍ୟ, ଲଳିତ, ଔଦାର୍ଯ୍ୟ, ତେଜସ୍ୱ ।

୨। ନାୟିକାଗତ (୧୨ ପ୍ରକାର)-ଭବ, ହାବ, ହେଳା, ଶୋଭା, କାନ୍ତି,
 ଦୀପ୍ତି, ମାଧୁର୍ଯ୍ୟ, ଧୈର୍ଯ୍ୟ, ପ୍ରାଗଲ୍ଭ୍ୟ,
 ଔଦାର୍ଯ୍ୟ, ଘୈର୍ଯ୍ୟ, ଗାମ୍ଭୀର୍ଯ୍ୟ ।

ପଣ୍ଡିତ ବିଶ୍ୱନାଥଙ୍କ ମତରେ ଅଷ୍ଟବିଧ ସାହିକ ଭବ ତଥା ନାୟକ
 ନାୟିକାର ଅଂଗକ ଓ ସ୍ୱଭାବକ ଅଳଂକାର ସମୂହ ଅନୁଭବର ଅନ୍ତର୍ଗତ । ^{୧୬}

ଅଙ୍ଗଜ ଅଳଙ୍କାର ଦ୍ଵିବିଧ; ଯଥା:—୧) ଯନ୍ତ୍ରଜ (୩ ଗୋଟି)—ହାବ, ଭବ ଓ ହେଜା (୨) ଅପନ୍ତଜ (୨ ଗୋଟି)—ଶୋଭା, କାନ୍ତି,ଦୀପ୍ତି,ମାଧୁର୍ଯ୍ୟ, ପ୍ରଗଲ୍ଭତା, ଔଦାର୍ଯ୍ୟ, ଯୌର୍ଯ୍ୟ । ଅଙ୍ଗଜ ଅଳଙ୍କାର ସମୂହ ଯୌବନ କାଳରେ ନାୟିକାଠାରେ ଯେପରି ଶୋଭନୀୟ ହୁଏ, ନାୟକଠାରେ ସେପରି ହୋଇପାରେ ନାହିଁ । ସ୍ଵଭବଜ ଅଳଙ୍କାର ଅଠର ଗୋଟି; ଯଥା:—ଲୀଳା, ବିଳାସ ଇତ୍ୟାଦି । ଏ ସମସ୍ତ ଯୌବନ କାଳରେ ନାୟିକାମାନଙ୍କର ଶୋଭା ବର୍ଦ୍ଧନ କରିଥାଏ ।

‘ସାହିତ୍ୟ ଦର୍ପଣ’ର ପରିଭ୍ରଷାକୁ ଆଧାର କରି ଅନୁଭବ ସମୂହର ପରିଚୟ ଏଠାରେ ପ୍ରଦାନ କରାଯାଇଛି ।^{୧୨୭}

ସାର୍ବଜ ଗବ:—ସ୍ତମ୍ଭ-ଭୟ ହର୍ଷାଦି କାରଣରୁ ଚେଷ୍ଟାଶୂନ୍ୟତା ।

ସେଦ-ରତି,ଘର୍ମ,ଶ୍ରମାଦି କାରଣରୁ ଶରୀରରୁ ଝାଳ ବୋହିବା

ରେମାସ୍ତ-ହର୍ଷ, ଅଦ୍ଭୁତ, ଭୟାଦି କାରଣରୁ ରେମ ବିକ୍ରିୟା ।

ସରଭଙ୍ଗ-ମଦ (ମେରଣ), ସ୍ରମଦ (ହର୍ଷ). ପୀଡ଼ାଦି କାରଣରୁ ଗର୍ଦ୍ଦଗଦ୍ ସର ।

ବେପଥୁ-ରାଗ, ଦ୍ଵେଷ, ଶ୍ରମାଦି କାରଣରୁ ଶରୀର କଂପ ।

ବୈବର୍ଣ୍ଣ୍ୟ-ବିଷାଦ, ମଦ (ଉନ୍ମତ୍ତତା), ରେଷାଦିରୁ ଶରୀର ବିବର୍ଣ୍ଣତା ।

ଅଶ୍ରୁ-କ୍ରୋଧ, ଦୁଃଖ ଓ ଅତିଶୟ ଆନନ୍ଦରୁ ଲେତକ ପ୍ରବାହ ।

ପ୍ରଳୟ-ସୁଖ ବା ଦୁଃଖରୁ ଚେଷ୍ଟା ବା ଜ୍ଞାନ ଶୂନ୍ୟତା ।

ଅଙ୍ଗଜ ଅଳଙ୍କାର

(ଯନ୍ତ୍ରଜ):—ଭବ-ନିବିକାର ମନରେ ଜାତ ପ୍ରଥମ ବିକାର ବା ସଂଭେଗ ଇଚ୍ଛା ।

ହାବ-ସଂଭେଗ ଇଚ୍ଛା ପ୍ରକାଶକ ରୁ ଓ ନେତ୍ରାଦିର ବିକାର ।

ହେବା—ବିକାରମୁକ୍ତ ଭବର ଅତ୍ୟନ୍ତ ପ୍ରକାଶମାନ ଅବସ୍ଥା ।

(ଅନୁକ୍ରମ)

ଶୋଭା—ରୂପ, ଯୌବନ, ଲଳିତ୍ୟ, ରଙ୍ଗ ଭୂଷଣାଦି ଯୁକ୍ତ
ଶରୀର ଶୋଭା ।

କାନ୍ତି—ଶୋଭାରେ କାମ ଭବର ଆର୍ଯ୍ୟତା ।

ଦୀପ୍ତି—କାନ୍ତିର ବିସ୍ତାର ଅବସ୍ଥା ।

ମାଧୁର୍ଯ୍ୟ—ସକଳ ଅବସ୍ଥା ନିର୍ବିଶେଷରେ ରମଣୀୟତା ।

ପ୍ରଗଲ୍ଭତା—ନିର୍ଭୀକତା ।

ଔଦାର୍ଯ୍ୟ—ସଦା ବିନୀତ ଭାବ ।

ଧୈର୍ଯ୍ୟ—ଆତ୍ମଶୁଦ୍ଧି ମୁକ୍ତ ଅବସ୍ଥା ମନୋବୃତ୍ତି ।

ସ୍ୱଭାବ ଅଳଙ୍କାର:—

ଲୀଳା—ପ୍ରୀତି ଉତ୍ପାଦକ ଅଳଙ୍କାର ତଥା ବେଶ,
ଅଳଙ୍କାର, ବଚନରେ ପ୍ରିୟର ଅନୁକରଣ ।

ବିଜାୟ—ପ୍ରିୟର ସଂଦର୍ଶନ ବା ଆଗମନ ସଂବାଦରେ
ପ୍ରିୟର ଗମନ, ଅବସ୍ଥାନ, ଆସନ ଗ୍ରହଣକାଳୀନ
ମୁଖ ନେତ୍ରାଦିରେ ପ୍ରକାଶମାନ ବିଶେଷ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ।

ବିଚ୍ଛିନ୍ନି—ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ବର୍ଷକ ସ୍ୱଳ୍ପ ବେଶ ରଚନା ।

ବିବ୍ବୋଧ—ଅତି ଗର୍ବରେ ଅଭିଳଷିତ ପଦାର୍ଥର ଅନାଦର ।

କିଚ୍ଚକିଞ୍ଚିତ—ପ୍ରିୟ ଜନର ସଂଗମ କାତ ଆନନ୍ଦରୁ ମନ୍ଦହାସ,
ଶୁଷ୍କରେଦନ, ହାସ, ଡ୍ରାସ ଓ ଜୋଧାଦିର ମିଳିତ
ପ୍ରକାଶ ।

ମୋହାୟିତ—ପ୍ରିୟଜନର କଥା ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ନାୟିକାର ଗୋପନ
ପ୍ରେମ ବ୍ୟଞ୍ଜନା କୋନ କୁଣ୍ଡାଳବା, ହାଲ ମାରିବା
ଆଦି ବିକାର ସକଳ) ।

କୁଞ୍ଜମିତ-କେଶ, ସ୍ତନ, ଅଧରରେ ପ୍ରିୟର ସ୍ପର୍ଶ ହେତୁକ
ନାୟିକାର ସଂଭ୍ରମ ମୃଣ୍ମୁ ଓ ହାତ ହଲଇବା ।

ବିଭ୍ରମ-ପ୍ରିୟ ଆଗମନ ହେତୁ ଚକ୍ରକଟା ଓ ଗଗ ବିହ୍ୱଳରେ
ଅସ୍ଥାନରେ ଅଙ୍ଗକାରଦିର ବିନ୍ୟାସ ।

ଲଳିତ-ସୁକୁମାର ଅଂଗ ବିନ୍ୟାସ ।

ମଦ-ସୌଭାଗ୍ୟ ଓ ଯୌବନାଦି ଗର୍ବରୁ ଜାତ ବିକାର ।

ବିହ୍ୱତ-ବକ୍ରବ୍ୟ କାଳରେ ଲଜ୍ଜା ହେତୁ କହି ନପାରିବା ।

ତପନ-ପ୍ରିୟ ବିରହରେ ନାୟିକାଠାରେ ଜାତ କାମ ବିକାର ।

ମୌର୍ଖ୍ୟ-ପ୍ରିୟ ଆଗରେ ଜାଣିଥିବା ବସ୍ତୁକୁ ନଜାଣିବା ପରି
ପରୁରିବା ।

ବିକ୍ଷେପ-ଭୂଷଣର ଅର୍ଦ୍ଧରଚନା, ମିଛରେ ଗୁରୁଆଡ଼କୁ ଦୃଷ୍ଟି
ନିକ୍ଷେପ ଓ ପ୍ରିୟ ନିକଟରେ ରହସ୍ୟ ଆଖ୍ୟାନର
ଗୋପନ ଭାଷଣ ।

କୁଚୁହଳ-ସୁନ୍ଦର ବସ୍ତୁ ଦର୍ଶନରେ ମାନସିକ ଚକ୍ରକଟା ।

ହସିତ-ଯୌବନ ଆବିର୍ଭାବରେ ସମ୍ଭବିତ ବୃଥାହସ ।

ଚକିତ-କୌଣସି କାରଣରୁ ପ୍ରିୟ ସମକ୍ଷରେ ଭୟ ବିହ୍ୱଳତା ।

କେଳି-ପ୍ରିୟ ସହ ବିହାର ଓ ଜୀଡ଼ା ।

କ୍ୟରି ଚାରି ଭାବ-ନାଟ୍ୟଶାସ୍ତ୍ର ଅନୁସାରେ-ବି + ଅଭି + ଚର୍
(ଗତ୍ୟର୍ଥକ)=ବ୍ୟଭିଚାରୀ । ଅର୍ଥାତ୍ ବାଚିକ, ଆର୍ଜ୍ଜିକ ଓ ସାବ୍ଦିକ
ଅଭିନୟମାନଙ୍କୁ ନାନା ଉପର ଅଭିମୁଖରେ ନିଅନ୍ତି ବୋଲି ଏମାନଙ୍କର ନାମ
ବ୍ୟଭିଚାରୀ ଭାବ ।^{୧୨୮} ଏମାନଙ୍କର ସଖ୍ୟା ତେତିଶ ଗୋଟି । ପ୍ରାୟ
ସକଳ ଆଙ୍ଗକାରିକ ଏହା ସ୍ୱୀକାର କରିଯାଇଛନ୍ତି ।

‘ସାହିତ୍ୟ ଦର୍ପଣ’ର ପରିଚ୍ଛନ୍ନା ଅନୁସାରେ ସେସବୁର ପରିଚୟ
ଏଠାରେ ପ୍ରଦତ୍ତ ।

ନିର୍ବେଦ-ଚକ୍ରଜ୍ଞାନ, ଆପଦ, ଈର୍ଷ୍ୟା ପ୍ରଭୃତିରୁ ନିଜ ପ୍ରତି
ଅବମାନନା । ଦୀନତା, ଚିନ୍ତା, ଅଶ୍ରୁ, ନିଃଶ୍ୱାସ
ବିବର୍ଣ୍ଣତା, ଉଦ୍‌ଘ୍ୱାସ ଏହାର ଲକ୍ଷଣ ।

ଆବେଗ-ଆକର୍ଷକ ଦୃଶ୍ୟରେ ବ୍ୟାକୁଳତା ।

ଦୈନ୍ୟ-ଦାରିଦ୍ର୍ୟ ହେତୁ ନିରାଶ ଭାବ ।

ଶ୍ରମ-ରତିକ୍ରୀଡ଼ା ବା ଦୀର୍ଘପଥ ଯାତ୍ରାର ଦୃଶ୍ୟ ।

ମଦ-ମଦ୍ୟପାନ ହେତୁକ ମୋହ ଓ ଆନନ୍ଦର ମିଶ୍ରଣ ।

ଜଡ଼ତା-ଇଷ ବା ଅନିଷ ବସ୍ତୁ ଦର୍ଶନରୁ ବୁଦ୍ଧିହୀନତା ।

ଉଗ୍ରତା-ଅନ୍ୟର ବୀରତ୍ୱ ବା ଅପରାଧ ଦେଖି ନିଜଠାରେ
ଚକ୍ର ସ୍ୱଭାବ ।

ମୋହ-ଭୟ, ଦୃଶ୍ୟ, ଆବେଗ ଓ ଅତିଶୟ ଚିନ୍ତା ହେତୁ
ମୂର୍ଛା ।

ବିବୋଧ-ନିଦ୍ରାଭଙ୍ଗ ହେତୁ ପୁନର୍ବାର ଚେତନୋଦୟ ।

ସ୍ୱପ୍ନ-ଶୋଇଥିବା ଅବସ୍ଥାରେ ବିଷୟଜ୍ଞାନ ।

ଅପସ୍ମାର-ଶନି ପ୍ରଭୃତି ଗ୍ରହ ବା ଭୂତ ପ୍ରେତାଦି ଆବେଶ
ଜନିତ ଜ୍ଞାନଶୂନ୍ୟତା ।

ଗର୍ବ-ପ୍ରଭୃତ୍, ହସ୍ତାଭି, ବିଦ୍ୟା, କୁଜାନତାଦିରୁ ଜ୍ଞାତ
ଅହଂକାର ।

ମରଣ-ଶର ପ୍ରଭୃତି ଅସଦ୍‌ଭାବ ଜୀବନ ନାଶ ।

ଆକ୍ରନ୍ଧ୍ୟ-ପରିଶ୍ରମ ବା ଗର୍ବଭର ପ୍ରଭୃତିରୁ ଜାତ୍ୟତା ।

ଅମର୍ଷ—ପରଠାରୁ ନିନ୍ଦା, ଭୟାନା ବା ଅପମାନ ଯୋଗୁଁ
ହୋଏ ।

ନିନ୍ଦା—ପରିଶ୍ରମ କୁଳି ବା ମଦ୍ୟପାନ ଜନିତ ବିକାରରୁ
ଚେତନା ରହିତ ଉଦ୍ଧବ ।

ଅବହିତ୍ୱା—ଭୟ, ଗୌରବ, ଲଜାଦି ହେତୁ ହର୍ଷ ବା ଦୁଃଖ
ପ୍ରଭୃତି ଗୋପନ ମନୋଭବ ।

ଔଷ୍ଣ୍ୟ—ଉଷ୍ଣବସ୍ତ୍ର ବା ପ୍ରିୟ ସଙ୍ଗମାଦିର ଅପ୍ରାପ୍ତି ହେତୁ
କାଳକ୍ଷେପଣର ଅସହିଷ୍ଣୁତା ।

ଉନ୍ମାଦ—କାମଭବ, ଶୋକ, ଭୟ ପ୍ରଭୃତିରୁ ଚିତ୍ତ ବ୍ୟାକୁଳତା ।

ଶଙ୍କା—ଶତ୍ରୁର କ୍ରୁରତା ବା ନିଜକୃତ ଦୋଷରୁ ଅନ୍ୟ
ଆଶଙ୍କା ।

ସ୍ମୃତି—ସଦୃଶ ବସ୍ତୁର ଜ୍ଞାନ ବା ଭବନା ବଶରୁ ପୂର୍ବାନୁଭବର
ସ୍ମରଣ ।

ମତି—ନୀତିମାର୍ଗ ଅନୁସରଣରେ ପଦାର୍ଥ ନିର୍ଦ୍ଧାରଣ ।

ବ୍ୟାଧି—କ୍ଷୁର ବା ବାତ ହେତୁ କମ୍ପ ବା ଭୂମିଶୟନାଦି ।

ଦ୍ରାସ—ନିର୍ଦ୍ଧାତ (ଝଡ଼ଝଞ୍ଜା), ବିଦ୍ୟୁତ୍, ଭଲ୍ଲକା ହେତୁ ଭୟ ।

ତ୍ରୀତା—ସ୍ତ୍ରୀର ନିଜ ବସନ ଅସମ୍ଭାଳତା ବା ଅନ୍ୟର ଦୃଷ୍ଟି
ଆଚରଣ ହେତୁ ଲଜା ।

ହର୍ଷ—ଅଭିଜଣିତ ବସ୍ତୁ ପ୍ରାପ୍ତିରେ ମନର ସ୍ତବ୍ଧତା ।

ଅସୂୟା—ଉଦ୍ବେଗ ସ୍ୱଭବ ହେତୁ ଅନ୍ୟ ପ୍ରତି ଅସହିଷ୍ଣୁତା ।

ବିଷାଦ—ଉପାୟ ଅଭାବରେ ବିଚେଷ୍ଟା ।

ଧୃତି—ଜ୍ଞାନ ବା ପ୍ରିୟଜନର ଆଗମନ ଜନିତ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ସ୍ୱହା ।

ଚପଳତା—ମାସ୍ତ୍ରୀ, ଦୈଷ, ଅନୁରାଗୀନ୍ ହେତୁକ ଚପଳ
ଭବ ।

ଗୁନି—ରତି କୁଟି, ମନସ୍ତାପ, କ୍ଷୁଧା ବା ପିପାସା ପ୍ରଭୃତିରୁ
କାତ ଅସାମର୍ଥ୍ୟ ବା ଦୁର୍ବଳତା ।

ଚିତା—ହିତ ବସ୍ତୁର ଅପ୍ରାପ୍ତି ଜନିତ ଶୂନ୍ୟତା ଭବ ।

ତର୍କ—କୌଣସି ବିଷୟକ ସନ୍ଦେହର ବିରୁଦ୍ଧ ।

ନାୟିକା ଭେଦ—

କୁଳ, ଶୀଳ, ସ୍ୱଭାବାଦିକୁ ଭିତ୍ତିକରି ସମ୍ବୃତ ଆଳଙ୍କାର ଶାସ୍ତ୍ରରେ
ନାୟିକା ଭେଦର ସୁବିଶାଳ ପରଂପରା ପରିଦୃଷ୍ଟ । ମଧ୍ୟଯୁଗୀୟ ଓଡ଼ିଆ
କବିଗଣ ସମ୍ବୃତ ଗ୍ରନ୍ଥ ଉପରେ ମୁଖ୍ୟତଃ ନିର୍ଭରଶୀଳ ଥିବାରୁ କାବ୍ୟ
ରଚନା କ୍ଷେତ୍ରରେ ସେ ସବୁର ସ୍ୱଳ୍ପ ପ୍ରଭାବ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରାଯାଇଥାଏ । ପୁନଶ୍ଚ
ଶୃଙ୍ଗାର ରସଚର୍ଚ୍ଚା କରି କର୍ମର ମୁଖ୍ୟ ବିଷୟ ହୋଇଥିବା ଯୋଗୁଁ
ନାୟିକା ଭେଦ ପ୍ରତି ସକଳ ଦୃଷ୍ଟି ଆକର୍ଷିତ ହେବା ସ୍ୱାଭାବିକ ।

ଭରତଙ୍କ ‘ନାଟ୍ୟଶାସ୍ତ୍ର’ରେ ଉଲ୍ଲିଖିତ ନାୟିକା ଭେଦ—

‘ନାଟ୍ୟଶାସ୍ତ୍ର’କାର ରସ, ରୀତି ଆଦି ସାହିତ୍ୟର ବିଭିନ୍ନ ବିଭବ
ଉପରେ ଆଲୋଚନା କଲବେଳେ ଏଥିପ୍ରତି (ନାୟିକା ଭେଦ) ମଧ୍ୟ
ଯଥାର୍ଥ ଦୃଷ୍ଟି ଦେଇଛନ୍ତି । ପରବର୍ତ୍ତୀ ଆଳଙ୍କାରିକଗଣ ଏହାର ପରିଶୀଳନ
ଓ ପରିମାର୍ଜନରେ ପ୍ରବୃତ୍ତ ହୋଇ ଥିବାର ଦେଖାଯାଏ । ଭରତଙ୍କ ନାୟିକା
ବିଭାଗର ଭିତ୍ତି ଅତ୍ୟନ୍ତ ବ୍ୟାପକ; ଯଥା—

- ୧) ଶୀଳ ଭେଦ (୨୨ ପ୍ରକାର) ୧୨୯ (କ)—ଦେବ, ଅସୁର,
ଗନ୍ଧର୍ବ, ରକ୍ଷ, ନାଗ, ପତଙ୍ଗୀ, ପିଶାଚ, ଯକ୍ଷ, ବ୍ୟାଜ, ନର,
ବାନର, ହସ୍ତୀ, ମୃଗ, ମୀନ, ଉଷ୍ଣ, ମକର, ଖର, ଶୂକର,

ବାଜୀ, ମହିଷ, ଅଜ, ଗୋ । ଏମାନଙ୍କ ଶୀଳ ଅନୁସାରେ ନାୟିକାମାନଙ୍କୁ ବିଭିନ୍ନ ଶ୍ରେଣୀଭୁକ୍ତ କରାଯାଇଛି ।)

୨) ସ୍ରକୃତି ଭେଦ ^{୧୩୦} (୩ ପ୍ରକାର)— ଆଭ୍ୟନ୍ତର, ବାହ୍ୟା, ବାହ୍ୟାଭ୍ୟନ୍ତର (କୁଳୀନା ପ୍ରା ଆଭ୍ୟନ୍ତର ପ୍ରକୃତିର, ବେଶ୍ୟା ବାହ୍ୟା ପ୍ରକୃତିର ଏବଂ କୃତଶୈଳ୍ପ ବାହ୍ୟାଭ୍ୟନ୍ତର ପ୍ରକୃତିର ।)

୩) ଉପରୁର ଭେଦ ^{୧୩୧} (୩ ପ୍ରକାର)—କୁଳଜା, କନ୍ୟା, ବାହ୍ୟା ।

୪) ଗୁଣ ଭେଦ ^{୧୩୨} (୩ ପ୍ରକାର)—ଉତ୍ତମା, ମଧ୍ୟମା, ଅଧମା ।

୫) ଅବସ୍ଥା ଭେଦ ^{୧୩୩} (୮ ପ୍ରକାର)—ବାସକସଜ୍ଜା, ବିରହୋତ୍-କର୍ଷିତା, ସ୍ବାଧୀନ ଉର୍ଭୁକା, କଳହାତରିତା, ଖଣ୍ଡିତା, ବିପ୍ରଲକ୍ଷା ପ୍ରୋକ୍ଷିତ ଉର୍ଭୁକା, ଅଭିସାରିକା ।

୬) ମଦନାବସ୍ଥା ଭେଦ ^{୧୩୪} (୧୨ ପ୍ରକାର)—ଅନୁରକ୍ତା, ବିରକ୍ତା ।

୭) ଯୌବନ ଭେଦ ^{୧୩୫} (୪ ପ୍ରକାର)—ପ୍ରଥମ ଯୌବନା, ଦ୍ୱିତୀୟ ଯୌବନା, ତୃତୀୟ ଯୌବନା, ଚତୁର୍ଥ ଯୌବନା ।

୮) ଗଜ-ଅଷ୍ଟପୁର ଉପରୁର ଭେଦ ^{୧୩୬} (୧୭ ପ୍ରକାର)—ମହାଦେବୀ, ଦେବୀ, ସ୍ବାମିନୀ, ସ୍ବାୟିନୀ, ଭେଗିନୀ, ଶିଳ୍ପକାରିଣୀ, ନାଟକୀୟା, ନର୍ତ୍ତକୀ, ଅନୁରୁଗିକା, ପରିରୁଗିକା, ସ୍ବରୁଗିକା, ପ୍ରେକ୍ଷଣ ରୁଗିକା, ମହରର, ପ୍ରତିହାରୀ, କୁମାରୀ, ସ୍ବବିର, ଆୟୁକ୍ତିକା ।

୯) ସ୍ବଭାବ ଭେଦ ^{୧୩୭} (୪ ପ୍ରକାର)—ଧୀର, ଲଳିତା, ଉଦାରା, ନିରୁତା ।

୧୦) ଆରୁର ଭେଦ ^{୧୩୮} (୩ ପ୍ରକାର)—କୁଳଜା, ବେଶ୍ୟା, ପ୍ରେଷ୍ୟା ।

ଉପରେ ଥିବା ସକଳ ଶ୍ରେଣୀର ନାୟିକାମାନଙ୍କ ଲକ୍ଷଣାଦି ସ୍ୱପର୍ବରେ ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ ଭରତ ସବିଶେଷ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଯାଇଛନ୍ତି । ଆଲୋଚନାର ପରିସର ସୀମିତ ଥିବାରୁ ଏଠାରେ ତାହା କେବଳ ସୂଚନାମୂଳ ଭାବରେ ପ୍ରଦତ୍ତ ହେଲା ।

ଭେଦଭେଦକଂଶୁକାର ପ୍ରକାଶରେ ଭଲ୍ଲିଖିତ ନାୟିକା ଭେଦ ^{୧୩}

ଭେଦଭେଦ ନାୟିକାମାନଙ୍କୁ ପ୍ରଥମେ ଶୁଦ୍ଧି ଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ କରିଅଛନ୍ତି; ଯଥା-ସ୍ୱକୀୟା, ପରକୀୟା, ପୁନର୍ଭୁ, ସାମାନ୍ୟା । ପ୍ରଥମୋକ୍ତ ଦୁଇ ଶ୍ରେଣୀର ନାୟିକା ପୁନଶ୍ଚ ଭରମା, ମଧ୍ୟମା, କନିଷ୍ଠା-ଭଦ୍ରା, ଅନୁଭା-ଧୀରା, ଅଧୀରା-ମୁଗ୍ଧା, ମଧ୍ୟା, ପ୍ରଗଲ୍ଭା-ଭେଦରେ ପ୍ରତ୍ୟେକେ ବର୍ଣ୍ଣାକୃତ । ପୁନର୍ଭୁ ଶୁଦ୍ଧି ପ୍ରକାର; ଯଥା-ଅକ୍ଷତା, କ୍ଷତା, ଯାତାୟତା, ଯାଯାବର । ସାମାନ୍ୟ ନାୟିକା ପାଞ୍ଚ ପ୍ରକାର; ଯଥା-ଭଦ୍ରା, ଅନୁଭା, ସ୍ୱୟଂବରା, ସ୍ୱେରିଣୀ ଓ ବେଶ୍ୟା । ବେଶ୍ୟା ପୁଣି ତିନି ଶ୍ରେଣୀର; ଯଥା-ଗଣିକା, ବିଜ୍ଞାସିନୀ ଓ ରୂପାଙ୍କାବା । ଏଠାରେ ଅଷ୍ଟନାୟିକା ଭେଦ ମଧ୍ୟ ସ୍ଥିକୃତ । ଅନ୍ୟତ୍ର ନାୟିକାମାନଙ୍କର କାବ୍ୟୋପଯୋଗିତା ଭେଦରେ ବର୍ଣ୍ଣାକରଣ ପରିଲକ୍ଷିତ । ^{୧୪} ଯଥା-ନାୟିକା, ପ୍ରତି ନାୟିକା, ଉପନାୟିକା ଓ ଅନୁନାୟିକା । ଏତଦ୍ଭିନ୍ନ ଉଦ୍ଧାରା, ଉଦ୍ଧରା, ଲଳିତା, ଶାନ୍ତା-ଚତୁର୍ବିଧ ନାୟିକା ପ୍ରସଂଗ ମଧ୍ୟ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଯଥାରୀତି ଆଲୋଚିତ ।

ଧନଞ୍ଜୟଙ୍କ 'ଦଶରୂପକ'ରେ ଭଲ୍ଲିଖିତ ନାୟିକା ଭେଦ ^{୧୫}

ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ ଧନଞ୍ଜୟଙ୍କ ମତରେ ନାୟିକା ତିନିପ୍ରକାର; ଯଥା-ସ୍ୱା (ସ୍ୱକୀୟା), ଅନ୍ୟା (ପରକୀୟା), ସାଧାରଣ ସ୍ତ୍ରୀ । ସ୍ୱା ତିନି ଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ; ଯଥା-ମୁଗ୍ଧା, ମଧ୍ୟା, ପ୍ରଗଲ୍ଭା । ମଧ୍ୟା ଓ ପ୍ରଗଲ୍ଭା ପୁଣି ତିନି ତିନି ଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ; ଯଥା-ଧୀରା, ଅଧୀରା, ଧୀରଧୀରା । ଉପରେ ଉକ୍ତ ପ୍ରକାର ନାୟିକା ଜ୍ୟେଷ୍ଠା ଓ କନିଷ୍ଠା ଭେଦରେ ବାର ପ୍ରକାର ।

ଅନ୍ୟା ଦୁଇ ପ୍ରକାର; ଯଥା-କନ୍ୟକା ଓ ଅନ୍ୟୋକ୍ତା । ସୁତରାଂ ସମୁଦାୟ ନାୟିକା ସଂଖ୍ୟା ଷୋହଳ । [ସ୍ୱା (୧୩)+ଅନ୍ୟା (୨)+ସାଧାରଣ ସ୍ତ୍ରୀ (୧)]

ବିଶ୍ୱନାଥଙ୍କ ‘ସାହିତ୍ୟ ଦର୍ପଣ’ରେ ଉଲ୍ଲିଖିତ ନାୟିକା ଭେଦ ୧୦

ପଣ୍ଡିତ ବିଶ୍ୱନାଥଙ୍କ ନାୟିକା ଭେଦ ବିଶ୍ୱର ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀ ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟମାନଙ୍କ-
ଠାରୁ ଅଧିକ ବିସ୍ତୃତ ଓ ସ୍ପଷ୍ଟ । ତାଙ୍କ ମତରେ ନାୟିକା ମୁଖ୍ୟତଃ
ତିନିପ୍ରକାର; ଯଥା ସ୍ତ୍ରୀ, ଅନ୍ୟା, ସାଧାରଣୀ । ଏ କ୍ଷେତ୍ରରେ ସେ ଧନଞ୍ଜୟଙ୍କୁ
ହିଁ ଅନୁସରଣ କରିଛନ୍ତି ଓ ପୂର୍ବୋକ୍ତ ଶୋହଳ ପ୍ରକାର ନାୟିକା ବର୍ଗୀକରଣକୁ
ସ୍ୱୀକାର କରି ନେଇଛନ୍ତି । ଏହାପରେ ବାସକସଞ୍ଜିକାଦି ଅଷ୍ଟନାୟିକା
ଭେଦରେ ନାୟିକା ସଂଖ୍ୟା (୧୭×୮) ଏକଶହ ଅଠାଇଶରେ ପହଞ୍ଚିଛି ।
ଉତ୍ତମ, ମଧ୍ୟମ ଓ ଅଧମ ଭେଦରେ ସେମାନଙ୍କ ସଂଖ୍ୟା (୧୨୮×୩)
ସର୍ବମୋଟ ତିନିଶହ ଚଉଇଶି ବୋଲି ବିଶ୍ୱନାଥଙ୍କ ମତ ।

ରୂପ ଗୋସ୍ଥୀମୀଙ୍କ ‘ଉତ୍କଳ ନୀଳମଣି’ରେ ଉଲ୍ଲିଖିତ ନାୟିକା-
ଭେଦ ୧୦୩

ଚୈତନ୍ୟୋତ୍ତର କାଳରେ ଅନ୍ୟତମ ବୈଷ୍ଣବ ଆଳଂକାରିକ ହେଉଛନ୍ତି
ରୂପ ଗୋସ୍ଥୀମୀ । ତାଙ୍କ ପ୍ରଣୀତ ‘ଉତ୍କଳ ନୀଳମଣି’ ବୈଷ୍ଣବ ଧର୍ମ ଓ
ସାଧନା ମାର୍ଗର ଅନ୍ୟତମ ପ୍ରମାଣିକ ଗ୍ରନ୍ଥ । ଏଥିରେ ଉତ୍କଳ ବା ମଧୁର
ରସ ହିଁ ମୁଖରସ ରୂପେ ପ୍ରତିପାଦିତ । ଏହାର ସ୍ୱାସାତ୍ମକ ହେଉଛି
କୃଷ୍ଣ-ରତି । ନାୟିକା ଭେଦ ପ୍ରସଂଗରେ ରୂପ ଗୋସ୍ଥୀମୀ ପୂର୍ବସୁରୀମାନଙ୍କ
ମାର୍ଗ ପ୍ରାୟତଃ ଅନୁସରଣ କରିଛନ୍ତି । ଯଥା କୃଷ୍ଣଙ୍କ ପ୍ରଣୟଲୀଳାକୁ ଆଶ୍ରୟ
କରି ତାଙ୍କର ନାୟକ ନାୟିକା ଭବନା ଗତି ଉଠିଥିବାରୁ ତାହା ଇନ୍ଦ୍ରିୟାନୁ-
ଭୂତି ପରିବର୍ତ୍ତେ ଇଚ୍ଛା ଭବନା ଅନୁରଂଜିତ ।

ରୂପ ଗୋସ୍ଥୀମୀଙ୍କ ମତରେ ନାୟିକା ଦୁଇ ପ୍ରକାର—ସ୍ୱକୀୟା ଓ
ପରକୀୟା । ଏମାନେ ମୁଗ୍ଧା, ମଧ୍ୟା ଓ ପ୍ରଗଳ୍ଭ ଭେଦରେ ତିନି ତିନି
ଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ । ମଧ୍ୟା ଓ ପ୍ରଗଳ୍ଭ ପୁଣି ଧୀର, ଅଧୀର ଓ ଧୀରଧୀର
ଭେଦରେ ତିନି ତିନି ପ୍ରକାରର । ଏହିପରି ଭାବରେ ସ୍ୱକୀୟା ଓ ପରକୀୟା
ନାୟିକାଙ୍କ ସଂଖ୍ୟା ଚଉଦ । ମୁଗ୍ଧା (କେନ୍ଦ୍ୟା)କୁ ମିଶାଇଲେ ମୋଟ ସଂଖ୍ୟା
ପନ୍ଦର । ଅଷ୍ଟନାୟିକା ରୂପରେ (୧୫×୮) ଏମାନେ ଏକଶହ କୋଡ଼ିଏ
ପ୍ରକାର । ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କ ପ୍ରତି ପ୍ରେମର ତାରତମ୍ୟ ହେତୁ ଉତ୍ତମା, ମଧ୍ୟମା ଓ
କନିଷ୍ଠା ଭେଦରେ ନାୟିକାମାନଙ୍କ ସମୁଦାୟ ସଂଖ୍ୟା (୧୨୦×୩) ତିନିଶହ
ସାଠିଏ ।

ଅନ୍ୟାନ୍ୟ-ନାରାୟଣ ଭଜକ କୃତ ‘ଉତ୍ତରସ ଚରଂଗିଣୀ’ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ନାୟିକାମାନଙ୍କୁ ମୁଖ୍ୟତଃ ତିନିଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ କରାଯାଇଛି, ଯଥା-ସକାୟା, ପରକାୟା ଓ ସାମାନ୍ୟା ।

ସ୍ରୋତ୍ରୀ, ମୁଗ୍ଧା ଓ ମଧ୍ୟା ଭେଦରେ ସକାୟା ତିନି ପ୍ରକାର । ସ୍ରୋତ୍ରୀ ଓ ମଧ୍ୟା ପୁନଶ୍ଚ ଧୀରା. ଅଧୀରା ଓ ଧୀରାଧୀରା ଭେଦରେ ଛଅ ଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ । ଜ୍ୟେଷ୍ଠା ଓ ଜନିଷ୍ଠା ଭେଦରେ ଏମାନେ ବାର ପ୍ରକାର । ମୁଗ୍ଧାକୁ ମିଶାଇ ଏମାନଙ୍କ ସଂଖ୍ୟା ଚେର । ଭରମ, ମଧ୍ୟମ ଓ ଅଧମ ଭେଦରେ ଏମାନେ (୧୩×୩) ଅଶରତ୍ରିଶ ପ୍ରକାର । ଅଷ୍ଟ ନାୟିକା ରୂପରେ ସମୁଦାୟ ସକାୟା ନାୟିକାଙ୍କ ସଂଖ୍ୟା (୩୯×୮) ତିନିଶହ ବାର ।

ପରକାୟା ଦ୍ଵିବିଧ-ଜନ୍ୟା ଓ ବିବାହିତା । ବିବାହିତା ପୂର୍ବପରି ଚେର ପ୍ରକାର । ଜନ୍ୟାକୁ ମିଶାଇଲେ ଏମାନଙ୍କ ସଂଖ୍ୟା ଚଉଦ । ଭରମ, ମଧ୍ୟମ, ଜନିଷ୍ଠ ଭେଦରେ (୧୪×୩) ଏମାନେ ବୟାଳିଶ ପ୍ରକାର । ଅଷ୍ଟ ନାୟିକା ରୂପେ (୪୨×୮) ପରକାୟା ନାୟିକାଙ୍କ ମୋଟ ସଂଖ୍ୟା ତିନିଶହ ଛତିଶ ।

ପରକାୟା ପରି ସାମାନ୍ୟା ନାୟିକାଙ୍କ ସଂଖ୍ୟା ମଧ୍ୟ ତିନିଶହ ଛତିଶ ।

ସୁତରାଂ ସମୁଦାୟ ନାୟିକା ସଂଖ୍ୟା (ସକାୟା-୩୧୨+ପରକାୟା ୩୩୬+ସାମାନ୍ୟା+୩୩୬) ନଅଶହ ଚଉରଶି ।^{୧୮୦}

ଏଥିରୁ ନାୟିକା ଭେଦରେ ବିପୁଳତା ସହଜ ଅନୁମେୟ ।

ନାୟୁକ ଭେଦ-

ମଧ୍ୟ ଯୁଗୀୟ ଓଡ଼ିଆ କବିଗଣ କାବ୍ୟନାୟକଙ୍କୁ ସକଳ ଗୁଣାବଳୀରେ ଭୂଷିତ କରିଯାଇଛନ୍ତି । ସଂସ୍କୃତ କାବ୍ୟଗୁରୁ ଓ ଅଳଂକାର ଶାସ୍ତ୍ର ଏଥିପାଇଁ

ସେମାନଙ୍କୁ ଯଥେଷ୍ଟ ସ୍ତେଷଣା ଯୋଗାଇଛି । ପୂର୍ବାଭ୍ୟାସମାନଙ୍କର ବିଶ୍ୱର
ଅନୁସରଣରେ ନାୟକ ଭେଦର ସମ୍ୟକ ପରିଚୟ ଏଠାରେ ପ୍ରଦତ୍ତ ।

ଭରତଙ୍କ ‘ନାଟ୍ୟଶାସ୍ତ୍ର’ରେ ଭଲ୍ଲିଶିତ ନାୟକ ଭେଦ

ସ୍ଥା-ସଂଭୋଗ ଭିତ୍ତିରେ ନାୟକ ପାଞ୍ଚ ଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ; ୧୦୫

ଯଥା—

୧। ଚତୁର—ସମଦୁଃଖ, କ୍ଳେଶ ସହ, ପ୍ରଣୟକ୍ରୋଧ ପ୍ରସାଦନରେ କୁଶଳ,
ଅର୍ଥୀ, ଆମୁଛଦଶୂନ୍ୟ ଓ ଦକ୍ଷ ।

୨। ଭରମ—ସ୍ତ୍ରୀ ଅନୁରକ୍ତ, ସ୍ମୃତିମାନ, ମଧୁର, ତ୍ୟାଗୀ, ଗରହୀନ,
ଅଜ୍ଞାତହୃଦୟାଭିଜାଣ୍ଠ ନାରୀ-ଅପମାନ ବିରକ୍ତ ।

୩। ମଧ୍ୟମ—ନାରୀର ସକଳ ପ୍ରୟୋଜନକୁ ସମ୍ମାନ ଦିଏ, ସାମାନ୍ୟ
ଦୋଷରେ ବିରକ୍ତ ପ୍ରକାଶ କରେ, ଅପମାନିତ ହେଲେ ମଧ୍ୟ
କ୍ରୋଧ ପ୍ରକାଶ କରେ ନାହିଁ । ଛଳନାକୁ ଅତ୍ୟନ୍ତ ଘୃଣା କରେ ।

୪। ଅଧମ—ନାରୀଠାରୁ ଚିରସ୍ମୃତ ହୋଇ ମଧ୍ୟ ନିର୍ଲଜ୍ଜ ଭାବରେ
ତାହା ପ୍ରତି ଅନୁକୂଳ ଭାବ ପ୍ରକାଶ କରେ । ଅନ୍ୟ ନାରୀର ସ୍ନେହ
ପ୍ରତି ପରବ୍ରତ ଭାବ ଦେଖାଏ । ସତ୍ୟକୃତ ଅପରାଧ ସତ୍ତ୍ୱେ
ଦୃଢ଼ତର ଅନୁରାଗ ପ୍ରକାଶରେ ସମର୍ଥ ହୁଏ ଏବଂ ବଂଧୁ ପରିତ୍ୟକ୍ତ
ଜୀବନ ଅତିବାହିତ କରେ ।

୫। ସଂପ୍ରବୃତ୍ତ—ଭୟ-ଅମର୍ଷ-ଅବିଗଣିତ, ମୂର୍ଖ ପ୍ରକୃତିଯୁକ୍ତ, ଏକାନ୍ତ
ଦୃଢ଼ଗ୍ରାହୀ (ଏକ ନାୟିକାନିଷ୍ଠ), କାମତନ୍ତ୍ର ଅନୁରାଗୀ, ରତି କଳହରେ
ସଂପ୍ରହାରିତ ହୋଇ ମଧ୍ୟ ଅକର୍ଜଣ ଏବଂ ସ୍ତ୍ରୀର ଜୀବନକ ସଦୃଶ ।

ପ୍ରକୃତି ଭେଦରେ ନାୟକ ତିନି ପ୍ରକାର । ୧୦୬ ଯଥା—ଭରମ,
ମଧ୍ୟମ, ଅଧମ ।

ଶୀଳ ଭେଦରେ ନାୟକ ଧ୍ୱାରି ପ୍ରକାର; ୧୦୭ ଯଥା—ଧୀରେନ୍ଦ୍ର;
ଧୀରଲକ୍ଷିତ, ଧୀରେଦାର, ଧୀରପ୍ରଶାନ୍ତ ।

ସରକାରଙ୍କ ‘ଶିକ୍ଷାର ପ୍ରକାଶ’ରେ ଉଲ୍ଲିଖିତ ନାୟକ ଭେଦ

ଧୈର୍ଯ୍ୟଭେଦରେ ନାୟକ ଗୁରି ପ୍ରକାର^{୧୦୮} , ଯଥା- ଧୀରେଦାର, ଧୀରେଷ୍ଟ, ଧୀର ଲଳିତ, ଧୀର ପ୍ରଶାନ୍ତ । ଗୁଣ, ପ୍ରକୃତି, ପ୍ରବୃତ୍ତି ଓ ପରିଗ୍ରହ ଭେଦରେ ଏମାନଙ୍କ ସଂଖ୍ୟା ବହୁ ଗୁଣିତ ।

ଗୁଣ-ଉତ୍ତମ, ମଧ୍ୟମ, ଅଧମ ।

ପ୍ରକୃତି-ସାହିକ, ରଜସ, ତାମସ ।

ପ୍ରବୃତ୍ତି-ଅନୁକୂଳ, ଦକ୍ଷିଣ, ଶଠ, ଧୂଷ ।

ପରିଗ୍ରହ (ସ୍ତ୍ରୀ ସଂଖ୍ୟା)-ଅସାଧାରଣ, ସାଧାରଣ ।

ମାନବୀୟ ଗୁଣାବଳୀ ଭେଦରେ ନାୟକ ଗୁରିପ୍ରକାର^{୧୦୯} ; ଯଥା- ନାୟକ, ପ୍ରତିନାୟକ, ଉପନାୟକ, ଅନୁନାୟକ । ଏମାନେ ପ୍ରତ୍ୟେକେ ଧୀରେଦାରାଦି ଭେଦରେ ଗୁରି ଗୁରି ପ୍ରକାର । ଏ କ୍ଷେତ୍ରରେ ସମୁଦାୟ ନାୟକ ସଂଖ୍ୟା କ୍ଷୋଦ୍ଧକ ।

ଧନଂଜୟଙ୍କ ‘ଦଶରୂପକ’ରେ ଉଲ୍ଲିଖିତ ନାୟକ ଭେଦ ।^{୧୧୦}

ନାୟକ ସାଧାରଣତଃ ବିନୀତ, ମଧୁର, ତ୍ୟାଗୀ, ଦକ୍ଷପ୍ରିୟମତ, ରକ୍ତଲେକ(ଲେକାନୁରାଗୀ) କୁଶଳବକ୍ତା, ରତବଂଶ (ପ୍ରସିଦ୍ଧବଂଶ), ସ୍ଥିର ଓ ଯୁବା ତଥା ବୁଦ୍ଧି, ସ୍ମୃତି, ପ୍ରଜ୍ଞା, କଳା, ମାନ-ସମନ୍ୱିତ ଏବଂ ଶୁର, ତେଜସୀ, ଶାସ୍ତ୍ରଚକ୍ଷୁ ଓ ଧାର୍ମିକ ହେବା ବିଧେୟ ।

ପୂର୍ବାଗୁଣମାନଙ୍କୁ ଅନୁସରଣ କରି ସେ ନାୟକଙ୍କୁ ଧୀରେଦାରାଦି ଭେଦରେ ବିଭକ୍ତ କରିଯାଇଛନ୍ତି । ନାୟିକା ପ୍ରତି ପ୍ରେମାଶକ୍ତି ଭେଦରେ ଏମାନେ ପ୍ରତ୍ୟେକେ ଗୁରି ପ୍ରକାର; ଯଥା- ଦକ୍ଷିଣ, ଶଠ, ଧୂଷ, ଅନୁକୂଳ (ନାୟକ ସଂଖ୍ୟା ପୋଛକ) ।

ପ୍ରତି ନାୟକ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ସେ କହନ୍ତି- ଏହା ହେଉଛି ନାୟକର ପ୍ରତିଦ୍ୱନ୍ଦୀ ଚରିତ୍ର । ଏମାନେ ଛଅ ପ୍ରକାର- (୧) ଲୁଚ୍ଛ (୨) ଧୀରେଷ୍ଟ (୩) ଶ୍ବଧ୍ବ (ଜତୀକୃତ) (୪) ପାପକୃତ୍ (୫) ବ୍ୟସନୀ (୬) ରିପୁ ।

ନାୟକର ସହାୟକ ରୂପେ ପୀଠମର୍ଦ୍ଦ, ବିଟ ଓ ବିଦୃଷକ ଚରିତ୍ରର ଉଲ୍ଲେଖ ମଧ୍ୟ ସେ କରିଯାଇଛନ୍ତି ।

ବିଶ୍ୱନାଥଙ୍କ ‘ସାହିତ୍ୟ ଦର୍ପଣ’ରେ ଉଲ୍ଲିଖିତ ନାୟକ ଭେଦ ।^{୧୫}

ପଣ୍ଡିତ ବିଶ୍ୱନାଥଙ୍କ ନାୟକ ଭେଦ ବିଶ୍ୱର ମୁଖ୍ୟତଃ ‘ଦଶରୂପକ’ ଭିତ୍ତିକ । ପୂର୍ବୋକ୍ତ ଷୋହଳ ପ୍ରକାର ନାୟକକୁ ସେ ପୁନଶ୍ଚ ଉତ୍ତମ, ମଧ୍ୟମ ଓ ଅଧମ ଭେଦରେ ବର୍ଗୀକରଣ କରିଯାଇଛନ୍ତି (୧୬×୩) ।

ସଦ୍‌ନାୟକ — ବିଶ୍ୱନାଥଙ୍କ ମତରେ ଏମାନେ ଶୁଦ୍ଧିପ୍ରକାର; ଯଥା— ପୀଠମର୍ଦ୍ଦ, ନାୟକର ସମଗୁଣ ସମ୍ପନ୍ନ) ବିଟ (ବାଗୁୀ, ଧୂର୍ଗ, ବେଶ ଉପଭୋଗ କୁଶଳ, ମଧୁର ସ୍ୱଭାବ ଯୁକ୍ତ) ଚେଟ (ଶ୍ୱେତଶରୀର ପୁଅ), ବିଦୃଷକ । ଶେଷୋକ୍ତ ତିନିଜଣ ନାୟକକୁ ଶୃଙ୍ଗାର ବିଷୟକ ସହାୟତା ପ୍ରଦାନ କରିଥାନ୍ତି ।

ଅନ୍ତଃପୁର ସଦ୍‌ନାୟକ—ବାମନ (ଶର୍ବକାୟ), ଶଶ (ନେତ୍ରସକ) କିରତ (ଶବର), ମେଢ଼ (ନୀଚ ଜାତୀୟ), ଆଭାର (ଗଉଡ଼), ଶକାର (ରକ୍ଷିତାର ଭାଇ), କୁବ୍‌ଜା ଏମାନେ ଅନ୍ତଃପୁର ସହାୟକ ରୂପେ ନାୟକର ପରିଚର୍ଯ୍ୟ ନିମନ୍ତେ ନିଯୁକ୍ତ ହୋଇଥାନ୍ତି ।

ରୂପ ଗୋସାମୀଙ୍କ ‘ଉତ୍କଳ ନୀଳମଣି’ରେ ଉଲ୍ଲିଖିତ ନାୟକଭେଦ ।^{୧୬}

ପ୍ରଥମତଃ ଧୀରେଦାରାଦି ଭେଦରେ ନାୟକ ଗୁଣି ପ୍ରକାର । ଏମାନେ ପ୍ରତ୍ୟେକେ ପୂର୍ଣ୍ଣଚମ, ପୂର୍ଣ୍ଣଚର, ପୂର୍ଣ୍ଣ— ଏହିପରି ତିନିଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ (୪×୩) । ଏହି ବାର ପ୍ରକାର ନାୟକ ପୁନଶ୍ଚ ପତି ଓ ଉପପତି ଭେଦରେ ବର୍ଗୀକୃତ (୧୨×୨) । ଚତୁପରେ ଅନୁକୂଳ, ଦକ୍ଷିଣ, ଶଠ ଓ ଧୂଷ—ଭେଦରେ ଏମାନଙ୍କ ସଂଖ୍ୟା ସର୍ବମୋଟ (୨୪×୪) ଛିୟାନବେ ।

ଅନ୍ୟାନ୍ୟ—ନାରାୟଣ ଭଟ୍ଟଙ୍କ କୃତ ‘ଉତ୍ତରସ ଚରଣିଣୀ’ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ନାୟକ ସଂଖ୍ୟା ଆହୁରି ଅଧିକ । ଧୀରେଦାରାଦି ଚତୁର୍ବିଧ ନାୟକ ପତି, ଉପପତି ଓ ବୈଶିକ ଭେଦରେ ବାର ଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ । ପୁନଶ୍ଚ ଅନୁକୂଳ, ଶଠ, ଧୂଷ, ଦକ୍ଷିଣ ଭେଦରେ ଏମାନଙ୍କ ସଂଖ୍ୟା (୧୨×୪) ଅଠଗୁଣିତ । ଉତ୍ତମ, ମଧ୍ୟମ, ଅଧମ-ଭେଦରେ ସମୁଦାୟ ନାୟକ ସଂଖ୍ୟା (୪୮×୩) ଏକଶହ ଚଉଗୁଣିତ ।^{୧୭}

ଗୁରୁକାରଙ୍କ ମୃତରେ ଏହି ସକଳ ରୂପ ଧାରଣ କରି କେବଳ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ହିଁ ଲୀଳା ପ୍ରକଟନ କରନ୍ତି ।

ଶେଷ କଥା-

ନାୟିକା ଭେଦର ସୂକ୍ଷ୍ମାତିସୂକ୍ଷ୍ମ ବିଶ୍ଳେଷଣ ପ୍ରତି ଦୃଷ୍ଟି ଦେଲେ ମନେହୁଏ ଯେପରିକି ଆରୁର୍ଯ୍ୟମାନଙ୍କର ପରସ୍ପର ପ୍ରତି ସ୍ୱର୍ଣ୍ଣରେ ଏହି ବିଶ୍ୱବିଜ୍ଞାନ ପରିପୁଷ୍ଟ । ନାୟକ ଭେଦ ପ୍ରତି ସେମାନେ ବିଶେଷ ଆଗ୍ରହୀ ହୋଇଥିବା ଜଣାଯାଏ ନାହିଁ । ସ୍ୱୟତ କାବ୍ୟଯୁଗ ତଥା ପ୍ରାକୀୟ ସାହିତ୍ୟର ରୀତିଯୁଗର କବିମଣ୍ଡଳୀ ଅଳଙ୍କାର ଶାସ୍ତ୍ରର ଏହି ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ପ୍ରତି ଗଭୀର ଅନୁରକ୍ତି ପ୍ରକାଶ କରିଯାଇଛନ୍ତି । ଫଳତଃ ନର ନାରୀର ଆତ୍ମା-ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ଅଧିକାଂଶ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଯଥାର୍ଥ ବିକାଶ ଲଭ କରିବାର ଗୌରବରୁ ବଞ୍ଚିତ । କେବଳ ଏକ ଆର୍ଜିକ ସର୍ବସ୍ୱ ରଜିବନ୍ଧ ଜୀବନଧାର ସେମାନଙ୍କ ଚରିତ୍ରରେ ପ୍ରତିଫଳିତ । ଏ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ହିନ୍ଦି ସାହିତ୍ୟର ବିଶିଷ୍ଟ ଆଲୋଚକ ଋକେଶ ଗୁପ୍ତାଙ୍କ ଅଭିମତ ଏକାନ୍ତ ଉଲ୍ଲେଖଯୋଗ୍ୟ—“The Hindi Authors, under the influence of the Krsna-lila literature in general and Ujjvala Nilamani of Rupa Gosvami in particular, adopted Krishna's amorous sports with the Gopis within the Scientific framework of Nayak Nayika Bheda.”^{୧୫୪} ଏହି ବିଶ୍ୱର ମଧ୍ୟଯୁଗୀୟ ଓଡ଼ିଆ କବିମାନଙ୍କ ପ୍ରତି ସମାନ ଭାବେ ପ୍ରଯୁଜ୍ୟ ବୋଲି କହିଲେ ଅତ୍ୟୁକ୍ତି ହେବନାହିଁ ।

ଦ୍ୱୈତ୍ୟ ପ୍ରସଙ୍ଗ-ନାୟକ ନାୟିକାଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରଣୟ ସପର୍ବ ସ୍ଥାପନ ତଥା ଭରସାଙ୍କ ମିଳନର ସଫଳାକରଣ ନିମନ୍ତେ ଦୂତ ବା ଦୂତୀର ସହାୟତା ଆବଶ୍ୟକ ହୋଇଥାଏ । ଅଳଙ୍କାର ଶାସ୍ତ୍ରରେ ସେମାନଙ୍କର ପ୍ରକାର ଭେଦ ଓ ଶ୍ରେଣିବିଭକ୍ତି ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ ଯଥାରୀତି ଉଲ୍ଲିଖିତ । ସେ ସବୁର ନିର୍ଦ୍ଧିତ ଆଭାସ ଏଠାରେ ପ୍ରଦତ୍ତ ।

ଦୂତ-ବିଶ୍ୱନାଥଙ୍କ ମତରେ ଦୂତ ତିନି ପ୍ରକାର; ଯଥା—(୧)ନିସୃଷ୍ଟାର୍ଥ (ନାୟକ ନାୟିକାଙ୍କ ମନ ଜଗି ଯେ କାର୍ଯ୍ୟ ସାଧନ କରେ) (୨) ମିତାର୍ଥ ଅଳ୍ପ କଥା କହି ଯିଏ କାର୍ଯ୍ୟ ହାସଲ କରି ପାରେ) (୩) ସନ୍ଦେଶ ହାରକ ଶ୍ରେଣୀକି କୁହାଯାଇଥାଏ, ଯିଏ ସେତିକି ମାତ୍ର ପ୍ରକାଶ କରେ) ।^{୧୫୪}

ଦୂତୀ—‘ସାହିତ୍ୟ-ଦର୍ପଣ’ରେ ପୂର୍ବୋକ୍ତ ଦୂତ ଭେଦ ଅନୁସାରେ ଦୂତୀମାନଙ୍କ ତ୍ରବିଧି ଭେଦ ଉଲ୍ଲିଖିତ ।^{୧୫୬} ଏତଦ୍ଭିନ୍ନ ନିମ୍ନୋକ୍ତ ଶ୍ରେଣୀର ନାରୀଗଣ ଦୂତୀ ରୂପେ କାର୍ଯ୍ୟ କରିଥାନ୍ତି; ଯଥା— ସଖୀ, ନଟୀ, ଦାସୀ, ଧାତ୍ରେୟୀ, ପ୍ରତିବେଶିନୀ, ଚାକିନୀ, ପ୍ରବ୍ରଜିତା (ସେନ୍ୟାସିନୀ), ଗଜକିନୀ, ଶିଳ୍ପିନୀ, ସ୍ୱୟଂଦୂତୀ । ତାତ୍ତ୍ୱିକ ଓ ଗାନ୍ଧିକର ସ୍ତ୍ରୀ ମଧ୍ୟ ଏହି ପର୍ଯ୍ୟାୟଭୁକ୍ତ ।^{୧୫୭}

‘ଉତ୍କଳ ନୀଳମଣି’କାରଙ୍କ ମତରେ—ଦୂତୀ ସାଧାରଣତଃ ଦୁଇ ପ୍ରକାର । ସ୍ୱୟଂ ଦୂତୀ ।^{୧୫୮} (କ) (ଅନୁରଗ ଆତିଶୟ୍ୟାରୁ ଯିଏ ସ୍ୱୟଂ ପ୍ରିୟତମ ନିକଟରେ ଉପସ୍ଥିତ ହୁଏ) ଓ ଆସ୍ତ୍ରଦୂତୀ ୧୫୮(ଖ)(ଯିଏ ପ୍ରାଣ ଗଲେ ସୁଦ୍ଧା ବିଶ୍ୱାସ ଭଙ୍ଗ କରେ ନାହିଁ, ଅତିଶୟ ସ୍ନେହବତୀ ଏବଂ ବାକ୍ୟ ପ୍ରୟୋଗ ନିପୁଣା) । ଆସ୍ତ୍ରଦୂତୀ ପୁଣି ତିନି ଭାଗରେ ବର୍ଗୀକୃତ; ଯଥା— (୧) ଅମିତାର୍ଥୀ (ନାୟକ ନାୟିକା ଦୁହିଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ଜଣକର ଇଂଶିତ ଦ୍ୱାର ଅଭିପ୍ରାୟ ଅବଗତ ହୋଇ ଯିଏ ଦୁହିଙ୍କର ମିଳନ ଉପାୟ ସ୍ଥିର କରେ ।) (୨) ନିସୃଷ୍ଟାର୍ଥୀ (ନାୟକ ନାୟିକାଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ଜଣକର କାର୍ଯ୍ୟଭାର ଗ୍ରହଣ କରି ଯିଏ ଯୁକ୍ତି ବଳରେ ଦୁହିଙ୍କର ମିଳନ କରାଏ ।) (୩) ପତ୍ରହାରୀ (ଯିଏ ନାୟକ ବା ନାୟିକାର ସନ୍ଦେଶ ପତ୍ର ବହନ କରେ ।)

ଉଲ୍ଲିଖିତ ଆସ୍ତ୍ରଦୂତୀମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଶିଳ୍ପକାରିଣୀ, ଦୈବଜ୍ଞା, ଲିଙ୍ଗିନୀ, ପରିଭ୍ରମିକା, ଧାତ୍ରେୟୀ, ବନଦେବୀ ଏବଂ ସଖୀ—ଏହିପରି ବିବିଧ ଭେଦ ଦେଖାଯାଏ । ୧୫୮(ଗ)

ନାୟକ ବା ନାୟିକାର ଚିତ୍ରପଟ ଧାରଣ କରି ଦୂତର ଦେଶାନ୍ତର ଭ୍ରମଣ ଏବଂ ସେମାନଙ୍କ ବିବାହ ନିମନ୍ତେ ପାତ୍ର ବା ପାତ୍ରୀ ସ୍ୱଧାନାଦି ବିବିଧ କାର୍ଯ୍ୟ ଓଡ଼ିଆ ରୀତି କାବ୍ୟରେ ବହୁତ ଉଲ୍ଲିଖିତ । ସେହିପରି ପ୍ରଣୟ ସନ୍ଦେଶ/ଚିଟାଇର ଆଦାନ ପ୍ରଦାନ, ମିଳନର ଉପାୟ, ବିରହୋପଶ୍ମର ଆୟୋଜନ ଇତ୍ୟାଦି ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ଦୂତୀର ଗୁରୁତ୍ୱପୂର୍ଣ୍ଣ ଭୂମିକା ପ୍ରତି ଆମ କାବ୍ୟ ପରଂପର ସାଦର ସ୍ୱୀକୃତି ଜଣାଇଅଛି ।

ଅନ୍ୟାନ୍ୟ-

ରସାଙ୍କୟ-‘ସାହିତ୍ୟ ଦର୍ପଣ’କାରକ ମତରେ ରସ ଅନୁଚିତ ରୀତିରେ ପ୍ରଯୁକ୍ତ ହେଲେ ତାହାକୁ ରସାଙ୍କୟ କୁହାଯାଏ ।^{୧୫୯} ପ୍ରାଚୀନ ଆଳଂକାରିକ ରୀତି ନୀତି ଅନୁସରଣ ନକରି କେବଳ ରତ୍ୟାଦି ସ୍ଥାୟୀଭାବରେ ବର୍ଣ୍ଣନା କଲେ ସେଠାରେ ରସର ପ୍ରକୃତ ସ୍ୱରୂପ ପ୍ରକାଶ ପାଏ ନାହିଁ; ତାହା କେବଳ ଆଙ୍କୟ ହୁଏ; ଯଥା-ରଷିପତ୍ନୀ ବା ଗୁରୁପତ୍ନୀଙ୍କ ଠାରେ ପ୍ରୀତି, ବିବାହିତ ବା ବିବାହିତାର ଅନ୍ୟଠାରେ ପ୍ରୀତି, ନାୟିକାର ବହୁନାୟକପ୍ରୀତି ଅଥବା ନାୟକର ବହୁ ନାୟିକା ପ୍ରୀତି ତଥା ଅଧମ ଜାତି ବିଷୟକ କିମ୍ବା ପଶୁ-ପକ୍ଷୀଗତ ଶୃଙ୍ଗାର ଇତ୍ୟାଦି ।

ରସୋଚିତ୍ୟ-ଆର୍ୟ୍ୟ ଷେମେନ୍ଦ୍ର ତାଙ୍କର ‘ଐତିହ୍ୟ ବିଗ୍ନର ଚର୍ଚ୍ଚା’ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଐତିହ୍ୟର ନାନାବିଧ ରୂପ ଦର୍ଶାଇବାକୁ ଯାଇ ରସୋଚିତ୍ୟ ବିଷୟ ଉଲ୍ଲେଖ କରିଛନ୍ତି । ତାଙ୍କ ମତରେ-ମଧୁମାସ ଯେପରି ଅଶୋକ ତରୁକୁ ଅଙ୍କୁରିତ କରେ ସେହିପରି ରସଗତ ଐତିହ୍ୟ ସହୃଦୟର ହୃଦୟକୁ ଆମୋଦିତ କରିଥାଏ ।^{୧୬୦}

ରସଦୋଷ-ରସର ନିବିଡ଼ ଉପଲବ୍ଧି ନିର୍ମିତ କାବ୍ୟ ନିମ୍ନଲିଖିତ ତତ୍ତ୍ୱଦଗୋଟି ଦୋଷରୁ ମୁକ୍ତ ରହିବା ଉଚିତ୍ (୧) ରସର ସ୍ୱଶବ୍ଦ ବାଚ୍ୟତା, (୨) ସ୍ଥାୟୀ ଭାବର ସ୍ୱଶବ୍ଦ ବାଚ୍ୟତା, (୩) ବ୍ୟଭିଚାରୀ ଭାବର ସ୍ୱଶବ୍ଦ

ବାଚ୍ୟତା (୪) ପ୍ରକୃତ ରସର ବିଶେଷୀ ଶବ୍ଦ ଗ୍ରହଣ (୫) ଅନୁଭବର କଷ୍ଟ
 କଳ୍ପନା (୬) ବିଭବର କଷ୍ଟ କଳ୍ପନା (୭) ଅକାଣ୍ଡ (ଅସ୍ଥାନ)ରେ ରସର
 ବିସ୍ତାର (୮) ଅକାଣ୍ଡରେ ରସର ଛେଦ (୯) ପୁନଃ ପୁନଃ ରସଦୀପ୍ତି
 (୧୦) ଅଙ୍ଗୀରସର ଅନନୁସଂଧାନ (୧୧) ଅନୁପକାରକ ରସର ବିସ୍ତୃତ
 ବର୍ଣ୍ଣନା, (୧୨) ଅଙ୍ଗଭୂତ ରସଶବ୍ଦାଦିର ଅତିବିସ୍ତାର (୧୩) ପ୍ରକୃତି ବିପର୍ଯ୍ୟୟ,
 (୧୪) ଅର୍ଥାନୌଚିତ୍ୟ । ଏତଦ୍ଭିନ୍ନ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଦୋଷ (ପଦ, ବାକ୍ୟ,
 ବାକ୍ୟାଂଶ ଇତ୍ୟାଦି) ମଧ୍ୟ ରସର ଅପକର୍ଷ ବିଧାୟକ ।^{୧୭୧}

ଓଡ଼ିଆ ରୀତି କାବ୍ୟରେ ଏସବୁର ବହୁଳ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ପରିଲକ୍ଷିତ ।
 ସ୍ୱଳ୍ପ ଆଳଂକାରିକ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ସତ୍ତ୍ୱେ ଆମର କବିଗଣ ଏଥିପ୍ରତି ଯଥାର୍ଥ
 ଧ୍ୟାନ ଦେଇଥିବା ମନେହୁଏ ନାହିଁ ।

ଶୃଙ୍ଗାର ଓ ଧର୍ମଭାବନା

ପୃଥିବୀର ସକଳ ଦେଶୀୟ ଧର୍ମଭାବନା ମଧ୍ୟରେ ଶୃଙ୍ଗାର ବା କାମ ଚେତନା ଯେ ଏକାନ୍ତ ଗୋପନୀୟ ବର୍ତ୍ତମାନ ଏକଥା ହୁଏତ କେହି ସହଜରେ ବିଶ୍ୱାସ କରିପାରିବ ନାହିଁ । ବିଦ୍ୱାନ୍ମାନଙ୍କ ମତରେ ହିନ୍ଦୁମାନଙ୍କର ଶିବ ଉପାସନା ବା ଲିଙ୍ଗ ଯୋଗି ପୂଜାରେ ସୃଷ୍ଟିତରୁ ଆଦିମ ପରିକଳ୍ପନା ନିହିତ । ନରନାରୀର ମିଳନର ପ୍ରତୀକ ରୂପେ ଏହା ଅତି ଜନପ୍ରିୟ ଧାର୍ମିକ ମୂର୍ତ୍ତିତତ୍ତ୍ୱ (Popular religious iconography)ର ରୂପିକା ଗ୍ରହଣ କରି ଆସିଛି । ହରପ୍ପା ସଭ୍ୟତା (ଖ୍ରୀ.ପୂ. ୩୦୦୦ ବର୍ଷ) ଏହି ଉପାସନାର ପ୍ରାଚୀନତମ ସାକ୍ଷ୍ୟ ବହନ କରେ ।^{୧୬୬} ପୁରୁଣ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଅର୍ଦ୍ଧନାରୀଶ୍ୱର କଳ୍ପନା ମଧ୍ୟ ଏହି ଧାର୍ମିକ ବିଶ୍ୱାସର ଅନ୍ୟତମ ପରିଚୟ ।

ଉପନିଷଦମାନଙ୍କରେ ପୁରୁଷ ନାରୀର ରତିଛାକାକୁ ଅତି ପବିତ୍ର କର୍ମ ରୂପେ ସ୍ୱୀକାର କରାଯାଇଛି । ଛାୟୋଗ୍ୟ ଉପନିଷଦର କେତୋଟି ପ୍ରସିଦ୍ଧ ମନ୍ତ୍ରରେ ରତିକ୍ରୀୟାର ବିଭିନ୍ନ ଅବସ୍ଥା ତାତ୍ପରିକତାର ସହ ବର୍ଣ୍ଣିତ । ଏହି ମନ୍ତ୍ର ସାଧନା କଲେ ଯେ କୌଣସି ବ୍ୟକ୍ତି ଧନଶାଳୀ ଓ ଯଶସୀ ହୋଇପାରିବ ବୋଲି ସେଥିରେ କୁହାଯାଇଛି ।^{୧୬୭}

ବୃହଦାରଣ୍ୟକ ଉପନିଷଦର ଏକ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଓ ପବିତ୍ର ଶ୍ଳୋକରେ ନାରୀକୁ ଅର୍ଚ୍ଚି ଓ ବୀର୍ଯ୍ୟକ୍ଷରଣକୁ ଆହୁତି ସହିତ ଚୁକ୍ତନା କରାଯାଇଛି ।^{୧୬୮}

ଏଥିରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ ଲିଙ୍ଗ ଓ ଯୋନିର ମିଳନ କେବଳ ପ୍ରଜନନ ନିର୍ମିତ ଉଦ୍ଦିଷ୍ଟ ନୁହେଁ । ଏଥି ସହିତ ମଣିଷର ସୁଖ, ଶାନ୍ତି, ଧନ ଓ ଯଶ ମଧ୍ୟ ଜଡ଼ିତ । ସୁତରାଂ ଶୃଙ୍ଗାର ସହିତ ଧର୍ମର ନିବିଡ଼ ସମ୍ପର୍କର କ ସଂପର୍କ ଭରତୀୟ ପ୍ରଜ୍ଞା ରାଜ୍ୟରେ କିପରି ସ୍ଥାପିତ ରୂପ ଲଭ କରିଅଛି, ତାହା ଭବିଷ୍ୟେ ବିସ୍ମୃତ ହେବାକୁ ପଡ଼େ ।

ପୃଥିବୀର ବହୁ ସ୍ଥାନରେ ଲିଙ୍ଗ ଓ ଯୋନି ଉପାସନା ଅଦ୍ୟାବଧି ଅତ୍ୟନ୍ତ ଲୋକପ୍ରିୟ ରହିଥିବାର ଦେଖାଯାଏ । ନେପାଳର ଗୁହ୍ୟେଶ୍ୱରୀ (ଭଗାଖ୍ୟା) ଓ ଆସାମର କାମାଖ୍ୟା ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଯୋନିପୀଠ ରୂପେ ସର୍ବତ୍ର ପରିଚିତ । ଗ୍ରୀସର ଦେବୀ ଆର୍ଟେମିସ୍ ବହୁ ଭରଜ ବିଶିଷ୍ଟ । ସେଠାରେ ଭକ୍ତଗଣ ଏହାକୁ ଗଜାର ଶ୍ରଦ୍ଧା ଓ ଭକ୍ତି କରନ୍ତି । ଏହାଛଡ଼ା ପୁଂଜନନେନ୍ଦ୍ରିୟକୁ ବହୁ ବିଶାଳ ଆକାରରେ ନିର୍ମାଣ କରି ସେମାନେ ତାହାର ପୂଜା ଅର୍ଚ୍ଚନା ମଧ୍ୟ କରିଥାନ୍ତି । ଗ୍ରେମର ପ୍ରିୟାପଦ୍ମ, ପ୍ରାଚୀନ ଚିତ୍ତଚିକିତ୍ସକ ଫ୍ରେ (Frey), ନ୍ୟାସା ଦ୍ୱୀପର ଅଧିବାସୀଙ୍କ ଏଡୁ (Adu), ପର୍ସିଆ ଆଫ୍ରିକାସ୍ ସେଲ୍‌କୋଷ୍ଟର ଲେଗ୍‌ବା (Legba) ପ୍ରଭୃତି ଲିଙ୍ଗ ପୂଜାର ପ୍ରତୀକ ଛଡ଼ା ଅନ୍ୟକିଛି ନୁହେଁ ।^{୧୭୫}

କେତେକ ଦେଶରେ ସ୍ତ୍ରୀ ଜନନେନ୍ଦ୍ରିୟର ପୂଜା ମଧ୍ୟ ପ୍ରଚଳିତ । ଦେବଦେବୀ ରୂପେ ମନ୍ଦିର ମଧ୍ୟରେ ବା ମନ୍ଦିର ଗାତ୍ରରେ ନିୟମିତ ଭାବେ ଏହାର ପୂଜା ଉପାସନା କରାଯାଏ । ପ୍ରାନ୍ତସର କେତେକ ସ୍ଥାନରେ ଓ କଂଗୋ ଉପତ୍ୟକାର ସ୍ଥାନଲିପୋଲ ନିକଟରେ ଏହି ଜାତୀୟ ମୂର୍ତ୍ତି ସବୁ ଝୁଲୁ ହୋଇ ପୂଜା ହେଉଥିବାର ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ଯାତ୍ରାମାନଙ୍କରେ ଏ ମୂର୍ତ୍ତିଗୁଡ଼ିକର କିଣା ବିକା ମଧ୍ୟ ହୁଏ ।^{୧୭୬}

ଭରତର ଦେବଦାସୀ ପ୍ରଥା ପରି ବହୁ ଦେଶର ମନ୍ଦିରମାନଙ୍କରେ ସେବିକା ନିଯୁକ୍ତିର ପରମ୍ପରା ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ଏ ପ୍ରକାର ଧାର୍ମିକ ଆବରଣ ତଳେ ଅନେକ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଅବାଧ ଗଣିକା ବୃତ୍ତି ମୁଖ୍ୟ ସ୍ଥାନ ଅଧିକାର କରିଥାଏ । ପ୍ରାଚୀନ ଗ୍ରୀସ, ଫୋର୍ନେସିଆ, ସିରିଆ, ଏସିଆ ମାଇନରର ମନ୍ଦିରମାନଙ୍କରେ ହଜାର ହଜାର ଦେବଦାସୀ ନିଯୁକ୍ତ ଥିବାର ପ୍ରମାଣ ମିଳେ । ଦେବ ଦେବୀଙ୍କ ସେବାପୂଜା ବ୍ୟତୀତ ସେମାନେ ନୃତ୍ୟ ସଂଗୀତାଦି ପରିବେଷଣ କରୁଥିଲେ । ସେମାନଙ୍କ ଆୟ ମନ୍ଦିରର ଧନ ଭଣ୍ଡାରରେ ଠୁକ ହେଉଥିଲା । ଆନାଲଟିସ୍ ମନ୍ଦିରର ବହୁ ଦେବଦାସୀ ଅର୍ଥ ବିନିମୟରେ ଦେହ ଦାନ କରୁଥିଲେ ବୋଲି ଖ୍ରୀଷ୍ଟ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଯାଇଛନ୍ତି ।^{୧୭୭}

ନେତେକ ଦେଶର ପରଂପରାରେ ଦେବଦାସୀମାନେ ଜୀବନ କାଳରେ ଅତ୍ୟନ୍ତ ଥରେ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ଗଣିକା ବୃତ୍ତି କରିବାକୁ ବାଧ୍ୟ ହେଉଥିଲେ । ହେଗେଡ଼ଟାସ୍କ ବର୍ଣ୍ଣନାରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ ବେବିଲେନୀୟ ପ୍ରଥାନୁସାରେ ସ୍ତ୍ରୀମାନଙ୍କୁ ମିଳିତାର ପବିତ୍ର ପୀଠରେ କୌଣସି ଏକ ଅସ୍ଥାତ ବ୍ୟକ୍ତିକୁ ଅର୍ଥ ବିନିମୟରେ ଦେହଦାନ କରିବାକୁ ପଡ଼ୁଥିଲା ।^{୧୭୮} ସୁନ୍ଦରୀ ସ୍ତ୍ରୀମାନଙ୍କ ପକ୍ଷରେ ଜଣେ ଏପରି ଗ୍ରାହକ ପାଇବା ବିଶେଷ ଅସୁବିଧା-ଜନକ ନଥିଲା । କିନ୍ତୁ ଅଳ୍ପ ସୁନ୍ଦରୀ ବା ଅସୁନ୍ଦରୀ ସ୍ତ୍ରୀକୁ ଏଥିପାଇଁ ଦୀର୍ଘଦିନ ଅପେକ୍ଷା କରିବାକୁ ପଡ଼ୁଥିଲା । ସବୁଠାରୁ ଦୁଃଖର କଥା ଏହି ଯେ ସ୍ତ୍ରୀ ପକ୍ଷରେ ପୁରୁଷକୁ ପ୍ରତ୍ୟାଖ୍ୟାନ କରିବା କିମ୍ବା ଅଭେଗ୍ୟା ହୋଇ ଘରକୁ ଫେରିବା ତାହାର ଅଧିକାର ବହିର୍ଭୂତ ଥିଲା ।

ଗ୍ରୀକ୍‌ଦେବୀ ଆପ୍ରୋଡାଇଟ୍‌ଙ୍କ ସ୍ତମ୍ଭରେ ଷ୍ଟାବୋ କହୁଛି ଯେ ଏହି ମନ୍ଦିରରେ ଏକ ହଜାରରୁ ଉର୍ଦ୍ଧ୍ୱ ଦେବଦାସୀ ନିଯୁକ୍ତ ଥିଲେ ଏବଂ ଏହି ପୀଠ ଗଣିକାବୃତ୍ତିର ଏକ ପ୍ରଧାନ କେନ୍ଦ୍ର ଥିଲା ।^{୧୭୯} ସୁତରାଂ ସହରକୁ ଅକସ୍ତ୍ର ପର୍ଯ୍ୟଟକ ଓ ଧନର ସୁଅ ଛୁଟୁଥିଲା । ସୁନ୍ଦରୀ ଦେବଦାସୀମାନେ ପ୍ରଚୁର ଅର୍ଥଦାତ୍ରୀ କରୁଥିବାରୁ ବିଶେଷତଃ ନାବିକମାନେ ଏଠାକୁ ଆସି ସର୍ବସ୍ୱାତ୍ତ ହୋଇଯାଉଥିଲେ । “They ruined themselves because the fees charged by the famous prostitutes were particularly high.”^{୧୮୦} ଏପରି ଗଣିକାବୃତ୍ତି ଓ ନୈତିକତା ମଧ୍ୟରେ କୌଣସି ପ୍ରକାର ବିଭେଦ ନଥିଲା । ପ୍ରେମ ପ୍ରାର୍ଥୀ ହେଉଥିବା ପୁରୁଷମାନେ ଦେବୀ ଆପ୍ରୋଡାଇଟ୍‌ଙ୍କ ଉପହାର ରୂପେ ପରିଗଣିତ ହେଉଥିଲେ ।

ଖ୍ରୀଷ୍ଟିୟାନମାନଙ୍କ ଧର୍ମଗ୍ରନ୍ଥ ବାଇବେଲର ଅନେକ ସ୍ଥଳରେ ନିଷିଦ୍ଧ ଶୃଙ୍ଖାରିକତାର ଚିତ୍ର ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ଧର୍ମଗ୍ରନ୍ଥମାନେ ତାହାର ବ୍ୟାଖ୍ୟା ଯେଉଁପରି ଭାବରେ କରନ୍ତୁ ନା କାହିଁକି ସେ ସବୁରେ ମଣିଷର ବାସ୍ତବ ଜୀବନ ଯେ ସଫଳତାର ସହିତ ରୂପାୟିତ, ଏହା ନିଃସନ୍ଦେହ । ଓଲ୍ଡ ଟେଷ୍ଟାମେଣ୍ଟ (Old Testament) ରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଅଛି ଯେ ଇଶ୍ୱର ପୁରୁଷ

ଓ ସ୍ତ୍ରୀ ସୃଷ୍ଟି ପରେ ସେମାନଙ୍କୁ ମିଳିତ ହେବା ଏବଂ ବଂଶ ବୃଦ୍ଧି କରିବା ନିମିତ୍ତ ଆଶୀର୍ବାଦ କରିଥିଲେ । “So God created man in his own image, in the image of God created he him ; male and female created he them. And God blessed them, and God said unto them be fruitful and multiply, and replenish the earth.”^{୧୭୧} ଏହାଠାରୁ ବଳି ନାଟୀ ପୁରୁଷର ମିଳନ ସମ୍ପର୍କୀତ ସରଳ ଓ ସୁନ୍ଦର ଦ୍ୟାଖ୍ୟା ଆଉ କ’ଣ ଆଇପାରେ ।

ଜେନେସିସ୍ (Genesis)ର ଦ୍ଵିତୀୟ ଅଧ୍ୟାୟରେ କୁହାଯାଇଛି ଯେ ଇଶ୍ଵର ପୁରୁଷର ପଞ୍ଜର ହାତରୁ ନାରୀ ସୃଷ୍ଟି କଲେ ଏବଂ ତାକୁ ଆଦାମ ନିକଟକୁ ଆଣିଲେ । ଆଦାମ ଘୋଷଣା କଲେ— ‘This is now bone of my bones and flesh of my flesh: she shall be called woman because she was taken out of man. Therefore shall a man leave his father and his mother and shall cleave unto his wife and they shall be one flesh.’^{୧୭୨} ପୃଥିବୀର କୌଣସି ପାପ ବା କୌଣସି ନିଷେଧ ସେତେବେଳେ ଏହି ଅଭିବ୍ୟକ୍ତିକୁ ସର୍ଗ କରିନାହିଁ । ଏହାହିଁ ହେଉଛି ମଣିଷର ଆଦିମ କାମ ବାସନାର ଅନାବିଜ ଓ ପୁଷ୍କର ରୂପ ।

ଯୌନ ପ୍ରବୃତ୍ତିର ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ କିପରି ପ୍ରବଳ, ଓଲଟ୍ ଟେଷ୍ଟାମେଣ୍ଟ (Old Testament)ର ସ୍ଥଳ ବିଶେଷରେ ତାହା ନିଷପତ୍ତ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତି ଲଭ କରିଅଛି । ଗୋଟିଏ ସ୍ଥାନରେ ସନ୍ତାନ ଅଭିଳାଷିଣୀ ବନ୍ଧା ଗଡେଲ ତାହାର ସ୍ଵାମୀକୁ କହିଛି— “Give me children or else I die” ।^{୧୭୩} ଆଉ ଏକ କାହାଣୀରେ ପରିବାର ଓ ନଗର ରକ୍ଷା ନିମନ୍ତେ ଲଟ୍ (Lot) ଶତ୍ରୁମାନଙ୍କ ହାତରେ ନିଜର ଦୁଇ କନ୍ୟାକୁ ଅର୍ପଣ କରିବା ଏବଂ ସେଇ କନ୍ୟାଗଣ ବଂଶରକ୍ଷା ଲାଗି ଏକଦା ନିଜର ପିତାଙ୍କୁ ମଦ୍ୟପାନ କରାଇ ତାଙ୍କ ସହ ଅବୈଧ ପ୍ରଣୟରେ ଲିପ୍ତ ହେବା ବିଷୟ ବର୍ଣ୍ଣିତ ।^{୧୭୪} ଅନ୍ୟ ଏକ ସ୍ଥଳରେ ଓନାନ୍ (Onan) ତାଙ୍କର

ମୃତ ଭାଇର ପ୍ରୀ ସହ ସହବାସ ବେଳେ ଜ୍ଞାତସାରରେ ବୀର୍ଯ୍ୟକୁ ରୂପଦିତ କରାଇ ଉତ୍ସବ ଆଜ୍ଞା ଅବଜ୍ଞା କରିଥିବା ଏବଂ ସେଇ ଅପରାଧରେ ସେ ମୃତ୍ୟୁଦଣ୍ଡର ସମ୍ମୁଖୀନ ହୋଇଥିବା ଉଲ୍ଲିଖିତ । ୧୭୫ ଏହାର ଅନ୍ତରାଳରେ ଥିବା ସରଳ କଥାଟି ହେଉଛି—ନାରୀର ସନ୍ତାନ କାମନା ପରିତ୍ୟକ୍ତ କରିବା ପୁରୁଷର ଧର୍ମ । ଏଥିରେ ନୀତି ଅନୀତିର ପ୍ରଶ୍ନ ଭାବ ନପାରେ । ଏହିପରି ବାଇବେଲର ଅନେକ କାହାଣୀରେ ମଣିଷର ଶୃଙ୍ଗାର ଜୀବନ କିପରି ଧର୍ମର ସହଜ ସମର୍ଥନ ଲାଭ କରିଅଛି, ଆମେ ତାହା ଲକ୍ଷ୍ୟ କରି ପାରିବା । ଏଥିରେ କେବଳ ନାରୀ ପୁରୁଷର ସୁଖଭୋଗ ନୁହେଁ, ସନ୍ତାନ କାମନା, ବଂଶରକ୍ଷା, ଗୌରବବୃଦ୍ଧି ଭଳି ବହୁ ବିଗୁର ନିହିତ ଥିବାର ଦେଖାଯାଏ ।

ପୃଥିବୀର ବହୁଦେଶରେ ନାରୀକୁ ଗୁପ୍ତ ସାଧନାର ସଂଗିନୀ ରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରି ବହୁ ଧର୍ମ ସମ୍ପ୍ରଦାୟ ଗଢ଼ି ଉଠିଛି । ଭରତବର୍ଷର ବୌଦ୍ଧ ସହଜ ସାଧନା, ବାମାନର, କିଶୋରୀଭଜନ କିମ୍ବା ତନ୍ତ୍ର ସାଧନା ଭଳି ବହୁ ଧାର୍ମିକ ପଦ୍ଧତିରେ ଏହି ପ୍ରଥା ପ୍ରଚଳିତ । ପାର୍ସିବ କାମ ବାସନାକୁ ଅପାର୍ସିବ ଲକ୍ଷ୍ୟପ୍ରାପ୍ତି ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ମାର୍ଗିତ କରିବା ଏହାର ଲକ୍ଷ୍ୟ । ଅଧିକାଂଶ ସାଧନ ପଦ୍ଧତିରେ ଷୋଡ଼ଶୀ କନ୍ୟାକୁ ନାନା ଉପରୁ ଓ ପୂଜା ବିଧି ଅନୁସରଣପୂର୍ବକ ରମଣ କରିବା ଶାସ୍ତ୍ର ସ୍ୱୀକୃତି ଲାଭ କରିଅଛି । “The master accepts the offering and has intercourse with her in a ceremony which is known as the ‘assembly’ ” ୧୭୬ ନେପାଳର ଇନ୍ଦ୍ରଯାତ୍ରା ଉତ୍ସବରେ ଏହି ଜାତୀୟ ଷୋଡ଼ଶୀ ପୂଜା ପ୍ରଥା ପ୍ରଚଳିତ ।

ତତ୍ତ୍ୱ ଗ୍ରନ୍ଥମାନଙ୍କରେ କୁମାରୀ ଓ ନାରୀ ସାଧନାର ବିସ୍ତୃତ ବିବରଣୀମାନ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ପୁଣ୍ୟାନନ୍ଦଙ୍କ ପ୍ରଣୀତ ‘କାମକଳା ବିଳାସ’ ଗ୍ରନ୍ଥରେ କାମକଳାର ଯେଉଁ ବ୍ୟାଖ୍ୟା ଦିଆଯାଇଛି ତାହାର ଅର୍ଥ ଅତୀତ ଗୁହ୍ୟ ଏବଂ ରହସ୍ୟାମୟ । “ଆଦି ସୃଷ୍ଟିର କାରଣ ଶିବ ଓ ଶକ୍ତି—ଦୁଇଟି ବିନ୍ଦୁ ସ୍ୱରୂପ । ପ୍ରଥମଟି ଶ୍ୱେତବର୍ଣ୍ଣ ଓ ଦ୍ୱିତୀୟଟି ରକ୍ତବର୍ଣ୍ଣ । ଶିବ ବିନ୍ଦୁ ସହିତ ଯେତେବେଳେ ଶକ୍ତି ବିନ୍ଦୁର ସଂଯୋଗ ହୁଏ, ତାହାକୁ

କାମ କୁହାଯାଏ । × × × ଏହି କାମକଳା ବିଦ୍ୟା ଅବଗତ ହେଲେ
ତ୍ରପୁରସୁନ୍ଦରୀତ୍ର ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ ।” ୧୭୭ ଧାର୍ମିକ ଜୀବନର ସବୁ ଏଥିରେ
ମୈଥୁନ ଚକ୍ରର ସ୍ପଷ୍ଟତା ଲକ୍ଷ୍ୟ କରାଯାଇଥାଏ ।

ତତ୍ତ୍ୱ ସାଧନାରେ ପଞ୍ଚମକାରର ଭୂମିକା ଅତ୍ୟନ୍ତ ଗୁରୁତ୍ୱପୂର୍ଣ୍ଣ ।
‘ମହାନିର୍ବାଣ ତତ୍ତ୍ୱ’ରେ ଏହାର ମହିମା ଉଦ୍‌ଘୋଷିତ । ମଦ୍ୟପାନ କଲେ
ଅଷ୍ଟଶୃଙ୍ଗୀ ଓ ପରମମୋକ୍ଷ, ମାଂସ ଭକ୍ଷଣ ମାତ୍ରେ ସାକ୍ଷାତ୍ ନାରାୟଣତ୍ୱ,
ମହ୍ୟ ଭକ୍ଷଣ ମାତ୍ରେ କାଳିକା ଦର୍ଶନ, ମୁଦ୍ରା ସେବନରେ ବିଷ୍ଣୁତ୍ୱ ଏବଂ
ମୈଥୁନ ଦ୍ୱାର ଶିବତ୍ୱ ପ୍ରାପ୍ତି ହୋଇଥାଏ । ୧୭୮

ପଞ୍ଚମକାରରେ ଭୈରବେଶ୍ୱରୀଙ୍କର ପେଉଁ ପୂଜା କରାଯାଏ ସେଥିରୁ
କୌଟିକନ୍ୟାଦାନ ତଥା ଭୂମି ଓ ସୁବର୍ଣ୍ଣଦାନର ପୂଣ୍ୟ ମିଳେ । ଗୁଣ୍ଡାଳୀ,
ଚମ୍ପକାରୀ, ମାତଙ୍ଗୀ, ମହ୍ୟକାରିଣୀ, ମଦ୍ୟକର୍ତ୍ତ୍ରୀ, ରଜକୀ, ଯୌରକୀ ଓ
ଧନବଲ୍ଲଭ— ଏହି ଆଠ କୁଳ ଯୋଗିନୀ ଉପାସନାରେ ଅଂଶ ଗ୍ରହଣ କରନ୍ତି ।
ଏମାନେ ହିଁ ସକଳ ସିଦ୍ଧିଦାନକାରିଣୀ । ୧୭୯

କୌଳିକମାନଙ୍କ ମତରେ ସମାଜର ସବୁ ଶ୍ରେଣୀର ନାୟିକା
ସେମାନଙ୍କର ପୂଜନୀୟା । ମାତା, ଭଗିନୀ; ପୂତ୍ରବଧୂ, ଦୁହିତା, ବୀରପତ୍ନୀ,
ଗୁରୁପତ୍ନୀ ଏମାନଙ୍କୁ ଗର୍ଭଚକ୍ରରେ ପୂଜା କରାଯାଏ । କୌଣସି କୁ ଅଭିପ୍ରାୟ
ରଖି ସାଧକ ସେମାନଙ୍କର ଅଂଶ ସର୍ଗ କଲେ ତାକୁ ନର୍କଗାମୀ ହେବାକୁ
ପଡ଼େ । ନଟୀ, କାପାଳିକା, ବେଶ୍ୟା, ରଜକୀ, ନାପିତୁଣୀ, ଯୋଗିନୀ;
ଗୁଣ୍ଡାଳୀ, ଶୁଣ୍ଠାନୀ, ଗଜକନ୍ୟା, ଗୋପିନୀ ମାଳିନୀ-ସମସ୍ତେ ସେମାନଙ୍କ
ଉପାସନାରେ ଅଂଶ ଗ୍ରହଣ କରିପାରିବେ । ୧୮୦

ଜଗନ୍ନାଥ ଧର୍ମରେ ମଧ୍ୟ କାମ-ଉପାସନାର ପ୍ରଭବ ଲକ୍ଷ୍ୟ
କରାଯାଇ ଥାଏ । ପଞ୍ଚମକାର ପୂଜାବିଧିରେ ଏହା ପ୍ରତିପକ୍ଷିତ ହୋଇଥିବା
କଥା ତତ୍ତ୍ୱର କାହ୍ନୁଚରଣ ମିଶ୍ର ତାଙ୍କର ‘ଦି କଲ୍ଟ ଅଫ୍ ଜଗନ୍ନାଥ’
(The Cult of Jagannath) ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଉଲ୍ଲେଖ କରିଛନ୍ତି । “The
fifth, i.e Maithuna which consists of peculiar kind

of dancing by Devadasis (Utkachnrutya). But according to some this maithuna aspect is represented by the Aparajita flower. This flower is conceived as yoni.”^{୧୮୧} ଡକ୍ଟର ଗୟା ଚରଣ ତ୍ରିପାଠୀ ମଧ୍ୟ ତାଙ୍କର ଆଲୋଚନାରେ ଦର୍ଶାଇଛନ୍ତି ଯେ ଶ୍ରୀଜଗନ୍ନାଥ ମନ୍ଦିରରେ ଭୁବନେଶ୍ୱରୀ ବା ପୁରଦ୍ରାଘ ପୂଜା ସହିତ କାମ ପୂଜାର ଅନେକ ସାମ୍ୟ ରହିଅଛି । ସେ କହନ୍ତି—In my opinion the term Jagannatha was used for the erotic-tantric form of Vishnu-Purusottama because this word has had a long association with the Tantrism and esoteric practices.”^{୧୮୨}

ଏହି ସକଳ ଆଲୋଚନାରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ କେବଳ ଭରତବର୍ଷର ଧର୍ମ ଭବନରେ ନୁହେଁ, ପୃଥିବୀର ସକଳ ଦେଶର ଧର୍ମ ଭବନରେ ଶୃଙ୍ଗାର ବା କାମର ଏକ ବିଶିଷ୍ଟ ଭୂମିକା ସ୍ୱୀକୃତ । ମାନବର ଅନ୍ତିମ ଲକ୍ଷ୍ୟ ମୂର୍ତ୍ତି ବା ନିର୍ବାଣ(?) ଯାହା ହେଉନା କାହିଁକି କାମ ହିଁ ତା’ ଜୀବନର ଅବିଚ୍ଛେଦ୍ୟ ଅଙ୍ଗ । ଯୁଗ ଯୁଗ ଧରି ଧର୍ମଯାଜକର ସକଳ ଉପଦେଶ/ନିଷେଧ ସତ୍ତ୍ୱେ ନରନାରୀର ସହଜାତ ମୁଖ୍ୟ ପ୍ରବୃତ୍ତି ସର୍ବ ଦେଶର ଧର୍ମ ଭବନକୁ କବଳିତ-କରିଅଛି ।

—*—

ଶୃଙ୍ଗାର ଓ ସଂସ୍କୃତି

ବିଶ୍ୱର ସାସ୍ତ୍ରତିତ ଇତିହାସରେ ଶୃଙ୍ଗାର ବା କାମ ବିଶିଷ୍ଟ ଓ ଗୌରବମୟ ଭୂମିକାର ଅଧିକାରୀ । କଳା, ସାହିତ୍ୟ, ସଙ୍ଗୀତ, ଶିଳ୍ପ, ଉତ୍ସର୍ଯ୍ୟ ଆଦି ସସ୍ତ୍ରତିର ସକଳ ବିଭବକୁ ଏହା ଜୀବନୀଶକ୍ତି ଯୋଗାଇଅଛି । ପ୍ରାଚୀନ ଦର୍ଶନ ଅନୁସାରେ—“Eros creates culture in his struggle against the death instinct : he strives to preserve being on an ever larger and richer scale in order to satisfy the life instincts, to protect them from the threat of non-fulfilment, extinction.”^{୧୮୩}

ଅର୍ଥାତ୍ ଜୀବନ ପ୍ରବୃତ୍ତି ଓ ମରଣ ପ୍ରବୃତ୍ତି ମଧ୍ୟରେ ଚିରନ୍ତନ ସଂଘର୍ଷ ହିଁ ମାନବ ଜାତିର ସାସ୍ତ୍ରତିକ ଇତିହାସ । ସକଳ ସୃଜନୀ ଶକ୍ତିର ମୂଳ ଉତ୍ସ ରୂପେ ଇରସ୍ (Eros) ଯେତେବେଳେ କାର୍ଯ୍ୟ କରେ ସେତେବେଳେ ମରଣ ପ୍ରବୃତ୍ତି ଧ୍ୱଂସାତ୍ମକ ଅଭିପ୍ରାୟରେ ପରିଣତ ହୁଏ । ସୁତରାଂ ପ୍ରଥମର ସଫଳତା ଓ ବିଫଳତା ଉପରେ ମଣିଷର ସାସ୍ତ୍ରତିକ ଗୌରବ ଓ ଅଗୌରବ ନିର୍ଭରଶୀଳ । ଏହାର ପ୍ରକୃଷ୍ଟ ଉଦାହରଣ ହେଉଛି ଗ୍ରୀକ୍ ସଭ୍ୟତା । ପୃଥିବୀକୁ ଏହାର ଦାନ ଅତୁଳନୀୟ । ପ୍ରଫେସର ଜିଲର୍ବାଟ୍ ମୁରେ (Gilbert Murray) ଗ୍ରୀସବାସୀଙ୍କର ଏହି ଅଭୂତପୂର୍ବ କୃତିତ୍ୱର ମୂଳ କାରଣ ନିରୂପଣ କରିବାକୁ ଯାଇ କହିଛନ୍ତି—ଏହା ହେଉଛି ସେମାନଙ୍କ ଦେହ ଓ ମନର ସ୍ୱାଧୀନତା । “The Greeks were free in thought, free from those internal inhibitions which are more cramping than any chains forged by men and because of their freedom of sex lives were full and complete. This is the greatest of all freedoms and it cannot be divided. If the mind is crippled in

one direction it will be mutilated and crippled in all. The Greeks were free in mind and body and that is why they could express themselves so superlatively in creative work, whether as artist, poet, philosopher or scientist.”^{୧୮୦}

କେବଳ ଗ୍ରୀକ୍ ସଂସ୍କୃତି ନୁହେଁ, ପୃଥିବୀର ବିଭିନ୍ନ ସଂସ୍କୃତି କ୍ଷେତ୍ରରେ ଏହା ହିଁ ସତ୍ୟ । କାମର ପରିଚ୍ଛନ୍ନ ବିନା ଜୀବନର ବିକାଶ ଅସମ୍ଭବ । ଜୀବନର ବିକାଶ ହିଁ ସଂସ୍କୃତିକ ବିକାଶର ସହଚର । କାମର ଅବଦାନ ମନକୁ ବିକଳାଙ୍ଗ କରି ଦିଏ । ବିକଳାଙ୍ଗ ମନ କେବେ ମହତ ଚିନ୍ତା ବା ମହତ କାର୍ଯ୍ୟ କରିବାକୁ ସକ୍ଷମ ହୋଇ ନ ପାରେ ।

ସଂସ୍କୃତିର ବିଭିନ୍ନ ବିଭାଗରେ ଶୃଙ୍ଖାର ଚେତନା କିପରି ପ୍ରତିଫଳିତ ତାହାର ସମ୍ୟକ୍ ଧାରଣା ଦେବା ଅସମ୍ଭବ । ଗ୍ରୀକ୍ ଦେବୀ ଆପ୍ରେଡାଇଟ୍‌ଙ୍କ ଭଲଂଗ ମୂର୍ତ୍ତି ସ୍ତମ୍ଭରେ ଅନେକ ଧାର୍ମିକ ବ୍ୟାଖ୍ୟା ଦିଆ ଯାଇଅଛି । କିନ୍ତୁ କ୍ଲାସିକାଲ୍ ଓ ହେଲେନିଷ୍ଟିକ୍ ଆର୍ଟିଷ୍ଟମାନେ ଏହାକୁ ସୌମ୍ୟତାର ଭଙ୍ଗୀ (Gesture of modesty) ବୋଲି ସ୍ୱୀକାର କରନ୍ତି । ସେମାନଙ୍କ ମତରେ ଯୋନି ଆଡ଼କୁ ନଇଁ ଆସିଥିବା ହାତ ସଂଭବତଃ ଆଦିମ ପ୍ରଜନନ ମୂର୍ତ୍ତି (Primitive fertility idols) ର ଇଂଶିତ ବହନ କରେ । କିମ୍ବା ଏହା ପ୍ରାଚ୍ୟ ପ୍ରଭବହେତୁକ ନିଷ୍ପନ୍ନ ନାରୀତ୍ବର ଅନାବିଳ ପରିପ୍ରକାଶ ହୋଇପାରେ ।

ନିଉଗିନି, ପୋଲିନେସିଆ, ଭଣ୍ଡୋନେସିଆ, ଆଫ୍ରିକା, ଦକ୍ଷିଣ-ଆମେରିକାର ଧାର୍ମିକ ଚିତ୍ରକଳା ସମୂହ ଭରତୀୟ ମନ୍ଦିର ମୂର୍ତ୍ତି ପରି ଅତ୍ୟନ୍ତ ଶୃଙ୍ଖାରଧର୍ମୀ । ଆମ ଦେଶର ମିଥୁନ ମୂର୍ତ୍ତି ଗୁଡ଼ିକରେ କଳାର ଉତ୍କର୍ଷ ଫୁଟି ଉଠିଥିଲେ ହେଁ ସେ ସବୁରେ ଯୌନତାର ପ୍ରାଚୁର୍ଯ୍ୟ ପରିଲକ୍ଷିତ । ମ୍ୟାକ୍‌ସ ପଲ ଫାଉଚେଷ୍ଟ (Max Pol Fouchest) କହନ୍ତି-
“However all this may be, Hindu art was certainly enriched with a wealth of erotic themes beyond

comparison.”^{୧୮୭} ଖଜୁରହ ଓ କୋଣାର୍କ ଏହାର ଚରମ ନିଦର୍ଶନ ବହନ କରେ । ବହୁ ସମାଲୋଚକ ଏ ସମ୍ପର୍କରେ ଆଲୋଚନା କରି ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ସିଦ୍ଧାନ୍ତରେ ପହଞ୍ଚିଛନ୍ତି । ମୂଳକ ଘଟ ଆନନ୍ଦଙ୍କ ମତରେ- ଅତୀତରେ ଭରତ-ବର୍ଷର ସମାଜ ଓ ଜୀବନ କିପରି ସୁସ୍ଥ ଓ ସ୍ୱାଭାବିକ, ସୁନ୍ଦର ଓ ଆନନ୍ଦମୟ ଥିଲା ତାହାର ପରିଚୟ ଏଥିରୁ ମିଳେ । ଏ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ସେ ହିନ୍ଦୁ ଓ ବୌଦ୍ଧ ସଭ୍ୟତାର ‘ଚେଷ୍ଟାର ହ୍ୟୁମାନିଜିମ୍’ ବିଷୟ ଉଲ୍ଲେଖ କରିଛନ୍ତି ।^{୧୮୭} ବିଦଗ୍ଧ ପଣ୍ଡିତ ଆନନ୍ଦ କୁମାର ସାମୀ ଏହାକୁ ଭରତୀୟ କଳାର ଯୌନ ରହସ୍ୟବାଦ (Sex-mysticism) ବୋଲି କହନ୍ତି । “ They appear in Indian Temple Sculpture simply because voluptuous ecstasy has also due place in life : and those who interpreted life were artists. To them such figures appeared appropriate equally for happiness they represented and for their deeper symbolism.”^{୧୮୮}

ঐତିହাসিক ତତ୍ତ୍ୱର କୃଷ୍ଣଚନ୍ଦ୍ର ପାଣିଗ୍ରାହୀଙ୍କ ଆଲୋଚନା ସତ୍ୟର ଅଧିକ ସମୀପବର୍ତ୍ତୀ । ଉତ୍କଳୀୟ ମନ୍ଦିର ଗାତ୍ରାଙ୍କିତ ନଗ୍ନ ମୂର୍ତ୍ତିମାନଙ୍କର ସ୍ୱରୂପ ବିଶ୍ଳେଷଣ ସଂପର୍କିତ ତାଙ୍କର ଯୁକ୍ତି ବିଶେଷ ଭାବେ ଇତିହାସ ଭିତ୍ତିକ । କ୍ଳେଶିକ କିଂବଦନ୍ତୀ ତଥା ପୂର୍ବସୁରିମାନଙ୍କ ମତ ଖଣ୍ଡନ କରି ସେ ଏହାକୁ ଗୋଟିଏ ଯୁଗର ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ସାଂସ୍କୃତିକ ପୃଷ୍ଠଭୂମି ଉପରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠା କରିବାକୁ ଯାଇଛନ୍ତି । ଭୌମ ରଜତ୍ୱ କାଳରେ ମହାଯାନ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ଓଡ଼ିଶାରେ ରଜପୃଷ୍ଠପୋଷକତା ଲଭ କରି ଅତ୍ୟନ୍ତ ଲୋକପ୍ରିୟ ହୋଇଥିଲା । ଏହି ଧର୍ମ ଥିଲା କେତେଗୁଡ଼ିଏ ସମଧର୍ମୀ ମତବାଦ (ବୌଦ୍ଧ, ଚନ୍ଦ୍ର, ପାଶୁପତ ଆଦି)ର ସମ୍ମିଶ୍ରଣ । ଏ ସମସ୍ତ ଧାରାର ଉପସକରଣ ସିଦ୍ଧିଲାଭ ‘ନିମତ୍ତେ ସୋଧନା ମାର୍ଗର କିଛି କିଛି ପାର୍ଥକ୍ୟ ସତ୍ତ୍ୱେ’ ମୁକ୍ତ ଯୌନ ସଭେଶକୁ ମାଧ୍ୟମ ରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରି ନେଇଥିଲେ । ତାଙ୍କ ଗୁଣାରେ— It is to this debased form of religion that the origin of the obscene figures ought to be traced. Having once been allowed to exist in the temples of a particular period, they acquired the force of Convention.”^{୧୮୯}

ନେପାଳର ମନ୍ଦିରମାନଙ୍କରେ ମଧ୍ୟ ବହୁ ଶୃଙ୍ଗାରଧର୍ମୀ ମୂର୍ତ୍ତି ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ଏଗୁଡ଼ିକ କାଠ ଖୋଦାଇ ହୋଇ ବିଭିନ୍ନ ସ୍ଥାନରେ ସଂଯୁକ୍ତ ହୋଇଅଛି । ଗବେଷକଗଣ ଏଗୁଡ଼ିକର ମୂଳ ହେତୁ ନିରୂପଣ କରିବାକୁ ଯାଇ ଏହାକୁ ଧାର୍ମିକ ପ୍ରଭବ ସଂଭୂତ ବୋଲି କହିଛନ୍ତି । ମୂର୍ତ୍ତିଗୁଡ଼ିକର ଗଠନ ପରିପାଟୀରେ କଳାମୂଳତା ଓ ସାବଜୀବତାର ଅଭବ ଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଶୃଙ୍ଗାରିକତା ବା ନଗ୍ନତାର ମାତ୍ରା ଅତ୍ୟଧିକ । “Although falling short of the scale and magnificence of the art of Khajuraho and Orissa, the art of Nepal dwells lovingly on erotic representations, frequently including deviant forms of sexual practice.” ୧୯୦

ଯୁରେପୀୟ କ୍ୟାଥୋଲିକ ଚର୍ଚ୍ଚମାନଙ୍କରେ ସ୍ପଷ୍ଟ ହେଲେ ବି ଏହି କାତୀୟ ସାଜସଜ୍ଜା ରହିଥିବାର ଓ. ଟ୍‌କୋସ୍କି (Witkowski) ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଛନ୍ତି । ୧୯୧ କଣାଯାଏ ପୃଥିବୀର ସବୁଦେଶର ଶିଳ୍ପ ଓ ସ୍ଥାପତ୍ୟ ସହିତ ଶୃଙ୍ଗାର ଚେତନା ଅତି ନିବିଡ଼ ଭାବରେ ଜଡ଼ିତ । ଅର୍ଥାତ୍ ଆଦିମ କାମ ନାନା ରୂପରେ ନାନା ଭଙ୍ଗୀରେ ଏହି ସକଳ କ୍ଷେତ୍ରକୁ ଅଧିକାର କରିଅଛି ।

ମନୋବିଜ୍ଞାନୀଗଣ ତୀର୍ଥ ପୀଠ ଓ ଧାର୍ମିକ ଆଶ୍ରମ ସମୂହର ବିଶ୍ଳେଷଣ କଲବେଳେ ସେଥିରେ କାମର ପ୍ରଚ୍ଛନ୍ନରୂପ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରିଛନ୍ତି । ପ୍ରସ୍ତର ସ୍ତମ୍ଭ, ଭସ୍ମାସନାମନ୍ଦିରର ଗମ୍ଭଜାକାର ଶୀର୍ଷ, ବେଦୀମୂଳର ଆକୃତି, ଜସ, ସୂକ୍ଷ୍ମବାଚକ ଚିହ୍ନ, ଚୈତ୍ୟ ସ୍ତୂପ, ପର୍ବମିତ୍, କୋଶାକୋଶି, କରନ୍ୟାସ ପ୍ରଭୃତି ବିଭିନ୍ନ କ୍ଷେତ୍ରରେ ନାରୀ/ପୁରୁଷ ଜନନେନ୍ଦ୍ରିୟର ପ୍ରତୀକାତ୍ମକତା ଜାଲୁଲ୍ୟମାନ । ଏପରିକି ସବୁ ଦେଶର ବିବାହ-ମୁହୂର୍ତ୍ତା ବିନିମୟ ପ୍ରଥାରେ ମଧ୍ୟ ଯୌନ ମିଳନର ଗୁଡ଼ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ଲୁକ୍କାୟିତ । ୧୯୨

ରେମକ ଉଷାରେ ଏକ ଠାକୁ ଦଶ ସଖ୍ୟା ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରେମ ଜୀବନକୁ ପ୍ରତୀକାତ୍ମକ କରିବାର ଚେଷ୍ଟା ମଧ୍ୟ କରାଯାଇଛି ।

ଏକ (୧) ହେଉଛି ଲିଙ୍ଗ ଓ ଶୂନ (୦) ହେଉଛି ଯୋନିର ପ୍ରତୀକ । ସ୍ତ୍ରୀର ଏ ଦୁଇଟିର ମିଳନ ହେଉଛି ପୁରୁଷ ଓ ନାରୀର ମିଳନ ।^{୧୯୩}

ସାହିତ୍ୟ ଉଦ୍ଦ୍ୟରେ ଶୃଙ୍ଗାରର ପ୍ରତିଷ୍ଠା ଅସମ୍ଭବ । ନରନାରୀର ପ୍ରେମ ଓ ବିରହ ଯୁଗ ଯୁଗ ଧରି ସବୁଦେଶର ସାହିତ୍ୟକୁ ପ୍ରେରଣା ଦେଇ ଆସୁଛି । କେଉଁ ଗ୍ରାମୀଣ କବିର ଅକୃତ୍ରିମ କବିତା ବିଳାସରେ ହେଉ ଅଥବା କେଉଁ ମହାକବିର ବର୍ଣ୍ଣାଦ୍ୟ ମହାକାବ୍ୟ ପୃଷ୍ଠାରେ ହେଉ, ସର୍ବତ୍ର ସେଇ ଶାଶ୍ୱତ ଆଦିମ ପ୍ରବୃତ୍ତିର ଜୟ ଜୟକାର । ଅଗ୍ନି ପୁରାଣକାର କହିଛନ୍ତି—

ଶୃଙ୍ଗାରୀ ଚେତ୍ କବିଃ କାବ୍ୟେଜ୍ଞାତଂ ରସମୟଂ ଜଗତ୍
ସ ଚେତ୍ କବି ବୀତରାଗୋ ନୀରସଂ ବ୍ୟକ୍ତମେବତତ୍ ।^{୧୯୪}

(କବି ଶୃଙ୍ଗାରୀ ହେଲେ କାବ୍ୟ ଜଗତ ରସମୟ ହୋଇ ଉଠେ । ସେ ଯଦି ବୀତରାଗ ହୁଅନ୍ତି ତାହାହେଲେ ସମସ୍ତ କିଛି ନୀରସ ମନେହୁଏ ।) ଆଧୁନିକ ଇଂରେଜ ସମାଲୋଚକଙ୍କ ଉକ୍ତାରେ— “It has become difficult to imagine literature without love. Since the middle ages two have depended on each other more and more and their interrelation is now as complex as civilisation.”^{୧୯୫}

ଏହାର କାରଣ ଅତି ସହଜ । ପ୍ରେମ ହିଁ ମଣିଷକୁ ଦିଏ ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ୱର ପ୍ରଥମ ଆସାଦ । ପ୍ରାଥମିକ ପର୍ଯ୍ୟାୟରେ ମଣିଷ ତା’ର ସ୍ୱାଭାବିକ ଜୈବିକ ପ୍ରବୃତ୍ତି ଦ୍ୱାରା ପରିଚାଳିତ ହୁଏ । ତାହା ମଧ୍ୟରେ ଆତ୍ମରକ୍ଷା ଓ ବଂଶ ବିସ୍ତାର ଭଳି ପ୍ରଜନନ କାମନା କାର୍ଯ୍ୟ କରୁଥାଏ । କିନ୍ତୁ ଜୀବଜଗତର ଅନ୍ୟ ସକଳ ସତ୍ୟ କେବଳ ଉକ୍ତ ଦୁଇ ଲକ୍ଷ୍ୟରେ ଗତି କରୁଥିବାବେଳେ ମଣିଷକୁ ତା’ର ସତ୍ତ୍ୱତା ଓ ସ୍ୱସୃତି ପ୍ରତି ସଚେତନ ହେବାକୁ ପଡ଼େ । ସ୍ତ୍ରୀର ନାନା ସଂସାର ଓ ଆଦର୍ଶର ଅନୁଶୋଧରେ ଯେତେବେଳେ ପ୍ରବୃତ୍ତିର ଉଦ୍ଦୀପନ ବା ରୂପାନ୍ତର ଘଟେ, ସେତେବେଳେ ଜେବଜ କାମ (Sex)

ଜୀବନର ସର୍ବସ୍ୱ ନହୋଇ ବ୍ୟକ୍ତିର ତ୍ୟାଗ, ସହିଷ୍ଣୁତା, ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟବୋଧ ଆଦି ବିମୂର୍ତ୍ତ ଉତ୍ତମା ସହିତ ମିଶି ଏକ ନୂତନ ଉତ୍ତମେକ ସୃଷ୍ଟିକରେ । ଏଇ ଉତ୍ତମେକରୁ ହିଁ ସାହିତ୍ୟର ଜନ୍ମ । ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଜୀବନ ସହିତ ଶୃଙ୍ଗାର ଏବଂ ଶୃଙ୍ଗାର ସହିତ ସାହିତ୍ୟର ସବନ୍ଧ ଏପରି ମୌଳିକ ଯେ ତାହାକୁ ବିଚ୍ଛିନ୍ନ କରି ଦେଖିବା ଆଦୌ ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ । ଆଉ ଜଣେ ସମାଲୋଚକ ଏହି ସତ୍ୟ ସପକ୍ଷରେ କହିଛନ୍ତି—“Any literary work that lays emphasis on the part played by love in our lives is erotic. Literature could not exist without dwelling on the love interest.” ୧୯୭

ସକଳ ଦେଶର ଗଦ୍ୟ ଓ ପଦ୍ୟ ସୃଷ୍ଟିରେ ଜୀବନର ସାମାନ୍ୟତା ଜଟିଳତା ଏଇ କାମ ଉତ୍ତମକୁ କେନ୍ଦ୍ରକରି ଗଢି ଉଠିଛି । ଗ୍ରୀସର ସୋଫୋକ୍ଲିସ୍, ଆରିଷ୍ଟୋଫେନସ୍; ଇଟାଲୀର ଦାନ୍ତେ,ପେତ୍ରାର୍କ, ବୋକାସିଓ; ଫ୍ରେମର ଓଭିଡ୍; ପେଟ୍ରୋନିଅସ୍; ବିଲ୍ଲତର ଚସର, ସେକ୍ସପିଅର; ଉଇଟର କାର୍ଲଦାସ, ଶାହର୍ଷ, ଜୟଦେବ ପ୍ରଭୃତି ପୃଥିବୀର ପ୍ରତ୍ୟେକ ଶ୍ରେଷ୍ଠ ଓ ବରେଣ୍ୟ ପ୍ରାୟା କେହି ଶୃଙ୍ଗାର ଚିତ୍ରଣରୁ ନିରସ୍ତ ହୋଇ ନାହାନ୍ତି । ବରଂ ସେମାନେ ସେମାନଙ୍କ ସୃଷ୍ଟି ମାଧ୍ୟମରେ ମାନବୀୟ ଅନୁଭୂତିର ବିପୁଳ ଉଦ୍ଧାର ଦ୍ୱାରା ଜୀବନ-ଜିଜ୍ଞାସୁମାନଙ୍କ ପାଇଁ ଉନ୍ମୁକ୍ତ କରିଦେଇ ଯାଇଛନ୍ତି ।

‘ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ରହସ୍ୟବାଦ (Christian Mysticism)ରେ ଏକ ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକତାର ପରିମଣକ ଅନୁଭବ କରାଯାଉଥିଲେ ମଧ୍ୟ ତା’ର ନିମ୍ନ ପ୍ରଦେଶରେ ପାର୍ଥିବ ଚେତନାର ସ୍ୱର ସୁସ୍ପଷ୍ଟ । ପ୍ରୁଡେଣ୍ଟିଆସ୍ (Prudentius), ଆମ୍ବ୍ରୋଜ୍ (Ambrose), ଅଗଷ୍ଟାଇନ୍ (Augustine)ଙ୍କ ଭଳି ବହୁ ସନ୍ଥକବି ସେମାନଙ୍କ ଭକ୍ତି କବିତା ମାଧ୍ୟମରେ ମହିମାମୟ ଈଶ୍ୱରଙ୍କ ଗୁଣ ଗାନ କରିଯାଇଛନ୍ତି । ସମାଲୋଚକଙ୍କ ଆଖିରେ କିନ୍ତୁ ତା’ର ସ୍ୱରୂପ ଛପିଯାଇନାହିଁ । “Mystical Expression is based upon the physical, through the process of allegory or symbolic raising, such as we observed in the hymns of Vanantius Fortunatus and Prudentius.” ୧୯୭

ସୁଦୃଢ଼ ସାଧନା ମାର୍ଗରେ ଯେଉଁ ରହସ୍ୟବାଦର ଧାର ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ, ସେଥିରେ ମଧ୍ୟ ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକତାର ଆବରଣ ତଳେ ଦେହୀ ଜୀବନର ବାର୍ତ୍ତା ସୁରକ୍ଷିତ । ଏ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ କୁହାଯାଇଛି—“ Especially do the Islamic mystical poets exhaust all the resources of erotic imagery in order to describe subtleties of passion that is wholly pure and spiritual ? Sometimes the same style may be deliberately adapted as a mask for other sentiments or as an artistic device ”.¹⁹⁸ ଭରତୀୟ ବୈଷ୍ଣବ କବିମାନଙ୍କ ରାଧାକୃଷ୍ଣ ଲୀଳା ବର୍ଣ୍ଣନା ଏ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଆମର ସ୍ମରଣୀୟ । ସେଥିରେ ଭକ୍ତି ଭବନା ସହିତ ପ୍ରେମ ଭବନାର ଏପରି ମନୋଜ୍ଞ ସମ୍ମିଶ୍ରଣ ହୋଇଛି ଯେ ତାହାକୁ ନିଜର ଭକ୍ତି ବା ନିଜର ପ୍ରେମ ରୂପେ ଅଭିହିତ କରିବା ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ ।

ଲେମାର୍ଟିକ୍ କବିଗୋଷ୍ଠୀ ପ୍ରେମକୁ ଜୀବନର ମୁଖ୍ୟ ଅବଲମ୍ବନ ରୂପେ ସ୍ୱୀକାର କରିଯାଇଛନ୍ତି । ସେମାନଙ୍କ ପ୍ରେମ ଦୃଷ୍ଟି ଈଶ୍ଵରୀୟ ଆତ୍ମ ନିବେଦନରେ ପରିଣତ ହୋଇନାହିଁ କିମ୍ବା ପାଶବିକ କାମନାବୃତ୍ତିରେ ହଜିଯାଇନାହିଁ । ମଣିଷର ସ୍ୱାଭାବିକ ଦୈହିକ ଓ ମାନସିକ ଆକର୍ଷଣକୁ କୌଣସି ବାଧିତ ନୈତିକତା (Imposed morality)ର ମାନଦଣ୍ଡରେ ବିଶ୍ଳେଷ ନକରି ସେମାନେ ତା’ର ନିସର୍ଗ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ବୟନା ନିମନ୍ତେ ବ୍ୟାକୁଳ ହୋଇ ଉଠିଛନ୍ତି । ବାଇରନ୍‌ଙ୍କ କବିତାର ଗୋଟିଏ ଅଂଶ ଏଠାରେ ଉଦ୍ଧାର କରାଯାଇପାରେ—

“Man's love is of man's life a thing apart
‘T is woman's whole existence.”¹⁹⁹

ଏତଦ୍‌ବ୍ୟତୀତ ଅବଦମିତ ପ୍ରେମର ଚିତ୍ର ଅଙ୍କନରେ ସେମାନେ ଯଥେଷ୍ଟ ସଫଳତା ଅର୍ଜନ କରିଛନ୍ତି । ଯୌନ ପ୍ରତୀକ ଅତରଳରେ ତାହା ଏପରି ନୀରବ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତି ଭାବେ କରିଛି ଯେ ସେଥିରୁ ସତ୍ୟ ଆବିଷ୍କାର ଏକ ଜଟିଳ ବ୍ୟାପାର ହୋଇ ପଡ଼ିଛି । ଶେଲିଙ୍କର ‘ଟୁ ଏ ସାଇଲେନ୍ସ’, କିଟସ୍‌ଙ୍କର ‘ଟୁ ଏ ନାଇଟିଙ୍ଗେଲ’, ପୋଙ୍କର ‘ଦି ରଭେନ୍’ କବିତା ଏହି ପର୍ଯ୍ୟାୟର ।²⁰⁰

ଆଧୁନିକ ଯୁଗର କବି ଓ କବିତାର ଶ୍ରେଷ୍ଠ ପ୍ରତିନିଧି ହେଉଛନ୍ତି 'ଟି. ଏସ୍. ଏଲିଅଟ୍ (T S Eliot) ଓ ତାଙ୍କର କାବ୍ୟଗ୍ରନ୍ଥ 'ଦି ୱେଷ୍ଟ ଲ୍ୟାଣ୍ଡ' (The Waste Land) । ସେ ଏଇ କାବ୍ୟଗ୍ରନ୍ଥରେ ଯୁଦ୍ଧୋତ୍ତର ମଣିଷର ହତାଶା, ପ୍ରେମହୀନତା ଓ ଅବିଶ୍ୱାସର ଏକ ବାସ୍ତବ ଓ ସଫଳ ରୂପ ଅଙ୍କନ କରିଯାଇଛନ୍ତି । ୱେଷ୍ଟ ଲ୍ୟାଣ୍ଡର ପୃଥିବୀ ହେଉଛି ବାରିହୀନ ବଂଧ୍ୟା ଭୂମି ଓ ମୃତର ସମାର୍ପ । ଏଠାରେ ଜୀବନର ସବୁଠାରୁ ବଡ଼ ଅଭବ ହେଉଛି ମାନବୀୟ ପ୍ରେମ; ଯାହା ପରିବାର, ସମାଜ ଓ ଜାତିକୁ ଆପଣାର କରି ରଖିପାରେ । "x x The Waste Land, is spiritually empty world— and the emptiness is no a result, at least here, of man's falling away from God, but man's falling away from man, or better yet, falling away from woman." ²⁰¹ ଏଲିଅଟ୍‌ଙ୍କ କାବ୍ୟକୃତି ସମୂହ ବିଶ୍ୱ ସାହିତ୍ୟକୁ ଗଭୀର ଭାବେ ପ୍ରଭାବିତ କରିଛି ଏବଂ ପ୍ରତ୍ୟେକ ଦେଶର ସାହିତ୍ୟରେ ଏହି ମାନବିକ ସଙ୍କଟର ସ୍ୱର ଆଜି ସୁଦ୍ଧା ।

ସାହିତ୍ୟ ପରି କଳା କ୍ଷେତ୍ରରେ ଶୂନ୍ୟତା ଚର୍ଯ୍ୟାର ଭୂମିକା ମଧ୍ୟ ଗୁରୁତ୍ୱପୂର୍ଣ୍ଣ । ଭରତୀୟ ବିଶ୍ୱରାଧାର ଅନୁସାରେ ଏହି କଳାର ଏକମାତ୍ର ଲକ୍ଷ୍ୟ ହେଉଛି ରସାସାଦ । ପ୍ରତିମା କଳାର ମୁଦ୍ରା-ବିନିଯୋଗ ଓ ଚିତ୍ରକଳାର ରୂପ ନିର୍ମାଣ ଆଦି ବିବିଧ ଯୋଜନାରେ ସେହି ରସତତ୍ତ୍ୱର ମହତ୍ତ୍ୱ ଉପଲବ୍ଧ । ²⁰² ବିଷ୍ଣୁଧର୍ମୋତ୍ତର, ସମରଙ୍ଗଣ ସୁବ୍ରତର ଓ ଶିବରାମ ପ୍ରଭୃତି ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଚିତ୍ର ବିଦ୍ୟାବିଶିଷ୍ଟତା ରସ ଓ ରସ ଦୃଷ୍ଟିର ବିଶଦ ଆଲୋଚନା ଦେଖାଯାଏ ।

ଅଳଙ୍କାର ଭିତ୍ତି ଚିତ୍ରାବଳୀ, ରଜସ୍ୱାନୀ ଶୈଳୀରେ ଅଙ୍କିତ ବାରମାସା, ରସଲୀଳା ଓ ରାଧାକୃଷ୍ଣ ପ୍ରେମଲୀଳା ଚିତ୍ର ଏବଂ ଓଡ଼ିଶାରେ ବହୁଳ ଭାବେ ମିଳିଥିବା 'ଗୀତଗୋବିନ୍ଦ' ପୋଥିଚିତ୍ରର ଶୃଙ୍ଖାରାଧର୍ମୀ କଳା ନୈପୁଣ ଅତୀବ ସରସ ଓ ଉପଭୋଗ୍ୟ । ²⁰³

ଶୂଙ୍ଗାର ଓ କାମଶାସ୍ତ୍ର

କାମ ବା ନାରୀ ପୁରୁଷର ଦେହୋପଭୋଗକୁ ଆଧାର କରି ଭରତୀୟ ମନୀଷୀ ଏକ ସୁଦୃଢ଼ ଶାସ୍ତ୍ରୀୟ ପରମ୍ପରାର ପ୍ରତିଷ୍ଠାତା । ସୁଖଭୋଗ ସହିତ ସାମାଜିକ ଶୃଙ୍ଖଳା, ଉଚିତ ବୁଦ୍ଧିବୋଧ ଓ ମହତ୍ତର ଆଦର୍ଶର ଅନୁଶୀଳନ କରିବା ଏହି ଶାସ୍ତ୍ରର ପରମ ଲକ୍ଷ୍ୟ । ଏହା ହିଁ କାମଶାସ୍ତ୍ର । ବାସାୟନ ‘କାମ ସୂତ୍ର’ ଗ୍ରନ୍ଥ ଶେଷରେ ଘୋଷଣା କରିଛନ୍ତି ଯେ—ଧର୍ମ, ଅର୍ଥ ଓ କାମର ଲୋକ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ମର୍ଯ୍ୟାଦା ରଖି ଯେଉଁ ବ୍ୟକ୍ତି ଏହି ଶାସ୍ତ୍ରଜ୍ଞାନ ହାସଲ କରେ ସେ ଜିତେନ୍ଦ୍ରିୟ ହୁଏ । ୨୦୦

ବାସାୟନଙ୍କ ପୂର୍ବରୁ ଶ୍ୱେତକେତୁ, ଉଦାଳକ, ବାଭ୍ରବ୍ୟ, ଦତ୍ତକ ଶ୍ୱରଯଶ, ଘୋଟକ, ଗୋନର୍ଦ୍ଦୀୟ, ଘୋଟକମୁଖ, କୁରୁମାର ପ୍ରଭୃତି ଆର୍ୟଯଶ ଶାମଶାସ୍ତ୍ରର ବିଭିନ୍ନ ବିଭବ ଉପରେ ବହୁଳ ଚର୍ଚ୍ଚା କରିଥିବା ଜଣାଯାଏ । ତାଙ୍କ ପରେ କୋକଙ୍କ ‘ରତିରହସ୍ୟ’, ଭିଷ୍ମ ପଦଗ୍ରନ୍ଥ ‘ନାଗର ସର୍ବସ୍ୱ’, କବି ଶେଖର ଜ୍ୟୋତିରିଶ୍ୱର ‘ପଞ୍ଚଶାୟକ’, କଲ୍ୟାଣମଲ୍ଲ ‘ଅନଂଗରଂଗ’, ପୌଢ଼ଦେବ ମହାରାଜ ‘ରତିରତ୍ନ ପ୍ରଦୀପିକା’, ଜୟଦେବ ‘ରତିମଞ୍ଜରୀ’ ଆଦି ଗ୍ରନ୍ଥ ରଚନା କରି ଏହି ଶାସ୍ତ୍ରର ନାନାବିଧ ବିକାଶ ଘଟାଇଛନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ବାସାୟନଙ୍କ ‘କାମସୂତ୍ର’ ସରଳ ବୋଧଗମ୍ୟ ହୋଇପାରିଥିବାରୁ ଜନସମାଜରେ ଏହାର ପ୍ରତିଷ୍ଠା ଓ ଲୋକପ୍ରିୟତା ସୁବିପୁଳ । ଭରତୀୟ କାବ୍ୟ ସାହିତ୍ୟ ଉପରେ ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥର ପ୍ରଭବ ମଧ୍ୟ ଅପରିସୀମ । ୨୦୫

‘କାମସୂତ୍ର’ ସାତଗୋଟି ଅଧିକରଣରେ ବିଭକ୍ତ; ଯଥା—ସାଧାରଣ, ସ୍ୱାପ୍ରୟୋଗିକ, କନ୍ୟାସଂପ୍ରୟୁକ୍ତକ, ଭର୍ଯ୍ୟାଧିକାରିକ, ପାରଦାରିକ, ବୈଶିକ ଓ ଔପନିଷଦିକ । ଓଡ଼ିଆ କାବ୍ୟ ସାହିତ୍ୟ ଅଧ୍ୟୟନ କାଳରେ ଏସବୁର

ଉପଯୋଗିତା ଏକାନ୍ତ ଅପରିହାର୍ଯ୍ୟ । ଆମ ଆଲୋଚନାର ସୁଗମତା ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଏଠାରେ କେତୋଟି ପ୍ରସଙ୍ଗର ସଂକ୍ଷିପ୍ତ ପରିଚୟ ପ୍ରଦତ୍ତ ।

ନାଗରକ ବୃତ୍ତ- ବିଦ୍ୟା ଅଧ୍ୟୟନ ସମାପନାନ୍ତର ପୁରୁଷ ଗୃହସ୍ଥାଶ୍ରମରେ ପ୍ରବେଶପୂର୍ବକ ନାଗରକ ବିଧି ଆଚରଣ କରିବା ଶାସ୍ତ୍ର ସମ୍ମତ । ନାଗରକର ନିବାସ ଓ ତା'ର ସାଜସଜ୍ଜା, ଦିନଚର୍ଯ୍ୟା, ବିନୋଦନ ଏବଂ ଉପନାଗରକ ବୃତ୍ତ ଏହାର ଅନ୍ତର୍ଗତ । ୨୦୬

ଶାସ୍ତ୍ରୋକ୍ତ ନାଗରକ ବୃତ୍ତ ତତ୍କାଳୀନ ସମାଜ ଓ ସଂସ୍କୃତିର ଏକ ଯଥାର୍ଥ ଚିତ୍ର ପ୍ରଦାନ କରେ । ଜଣାଯାଏ ସାହିତ୍ୟ, ସଂଗୀତ ଓ କଳା ପ୍ରତି ଆଦର ସେ ଯୁଗରେ ବିଦଗ୍ଧ ଜୀବନର ବିଶିଷ୍ଟ ବିଭବ ରୂପେ ପରିଚିତ ଥିଲା । ସଂଲେଷ ଓ ବିଜ୍ଞାସ ପ୍ରତି ଗଭୀର ଆସକ୍ତି ଏବଂ ବେଶ୍ୟା ବା ଗଣିକାମାନଙ୍କ ପ୍ରତି ଉଚ୍ଚମାନ୍ୟତା ସାମାଜିକ ଜୀବନ ପ୍ରବାହକୁ ଗୁଚିଶୀଳ ଓ ରସାକ୍ତ କରିଥିଲା । ଓଡ଼ିଆ ରୀତିକାବ୍ୟର ନାୟକ ଓ ତା'ର ପରିବେଶ ସହିତ ନାଗରକ ବୃତ୍ତର ଅନେକ ସାମଞ୍ଜସ୍ୟ ଦେଖାଯାଏ । ୨୦୭

ନାୟିକା ଭେଦ-

(କ) ସାମାଜିକ ଭେଦ- କାମଶାସ୍ତ୍ରରେ ମୁଖ୍ୟତଃ ତିନି ପ୍ରକାର ନାୟିକା ସ୍ଥପରିଚିତ । (୧) କନ୍ୟା (୨) ପୁରୁଷ (୩) ବେଶ୍ୟା । ଏତଦ୍ ଭିନ୍ନ (୪) ପାଣ୍ଡିକା (ଗୋଟିକାପୁତ୍ର) (୫) ବିଧବା (ଭରଯଶ) ୬) ପ୍ରବ୍ରଜିତା (ସୁବର୍ଣ୍ଣନାର) (୭) ଗଣିକା ଦୁହିତା କା ପରିଭ୍ରାଣିକା (ସୋଚକମୁଖ) (୮) କୁଳ ଯୁବତୀ (ଗୋନର୍ତ୍ତୀୟ) ମଧ୍ୟ ନାୟିକାଭେଦର ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ । ବାସାୟନଙ୍କ ମତରେ ନାୟିକା ଗୁଣିପ୍ରକାର (ପଥା-କନ୍ୟା, ପୁରୁଷ, ବେଶ୍ୟା ଓ ପରକୀୟା) । ୨୦୮

(ଖ) ଲିଙ୍ଗ ଭେଦ- ବାସାୟନଙ୍କ ମତରେ ଏହା ତିନି ପ୍ରକାର । ମୃଗୀ, ବଡ଼ବା ଓ ହସ୍ତିନୀ । ୨୦୯ ଅନ୍ୟତ୍ର ପଦ୍ମିନୀ, ଚିତ୍ରଣୀ, ଶଂଖିନୀ ଓ ହସ୍ତିନୀ ଭେଦରେ ଗୁଣି ପ୍ରକାର ନାୟିକାର ଉଲ୍ଲେଖ ଦେଖାଯାଏ । ୨୧୦

(ଗ) ରତିକାଳୀନ ଭବ ଭେଦ (୩ ପ୍ରକାର)— ମଦବେଗା, ମଧ୍ୟବେଗା, ଚକ୍ରବେଗା ।²¹¹

(ଘ) ସ୍ଵଳନ ଭେଦ (୩ ପ୍ରକାର)— ଶୀଘ୍ରକାଳା, ମଧ୍ୟକାଳା, ଚିରକାଳା ।²¹²

ନାୟକ ଭେଦ—

(କ) ସାଧାରଣ ଭେଦ—ସାର୍ବଜ୍ଞୋକିକ ।

(ଖ) ଗୋପନୀୟତା ଭେଦ—ସାଧାରଣ ଓ ପ୍ରଜ୍ଞନ ।

(ଗ) ଗୁଣଭେଦ—ଉଚ୍ଚମ, ମଧ୍ୟମ ଓ ଅଧମ ।

} ୨୧୩

(ଘ) ଜିଜ୍ଞା ଭେଦ—ଶଶ, ବୃଷ ଓ ଅଶ୍ଵ ।²¹⁴ ଅନ୍ୟତ୍ର ଶଶ, ମୃଗ, ବୃଷ ଓ ଅଶ୍ଵ ଭେଦରେ ଏହା ଗୁଣି ପ୍ରକାର ।²¹⁵

(ଙ) ରତିକାଳୀନ ଭବ ଭେଦ— ମଦ ବେଗ, ମଧ୍ୟବେଗ, ଚକ୍ରବେଗ ।²¹⁶

(ଚ) ସ୍ଵଳନ ଭେଦ—ଶୀଘ୍ରକାଳ, ମଧ୍ୟକାଳ, ଚିରକାଳ ।²¹⁷

ସଂକ୍ଷେପର ଅଙ୍ଗ—

ବାହ୍ୟବ୍ୟକ୍ତ ମତରେ ଏହା ଆଠଗୋଟି; ଯଥା ଆଜିଜ୍ଞାନ, ବୃନ୍ଦନ, ନଖଜ୍ଞେଦ, ଦଶମଜ୍ଞେଦ, ସଂବେଶନ, ସୀରୁତ, ପୁରୁଷାୟିତ ଓ ଔପରିଷ୍ଠକ । ପୁନଶ୍ଚ ଏ ସମସ୍ତ ଆଠ ଆଠ ପ୍ରକାର ହୋଇଥିବାରୁ ଏହା ଚଉଷଠି ପ୍ରକାର ।²¹⁸

ବାସାୟନକ ମତରେ (ଆଜିଜ୍ଞାନାଦି) ପ୍ରତ୍ୟେକକୁ ଆଠ ଆଠ ଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ କରାଯାଇନପାରେ । ଏ କ୍ଷେତ୍ରରେ କେଉଁଠାରେ ନ୍ୟୁନତା ବା କେଉଁଠାରେ ଆଧିକ୍ୟ ପରିଦୃଷ୍ଟ । ତା' ଛଡ଼ା ପ୍ରହରଣ, ବିରୁତ ପୁରୁଷୋପସ୍ତୁତ ଚିତ୍ରରତ ଆଦି ଉପଲେଖ ଭେଦର ଅନ୍ତର୍ଗତ ନୁହେଁ ।

କିନ୍ତୁ ପୂର୍ବୋକ୍ତ 'ଚତୁଷ୍ପଦ' ଶାସ୍ତ୍ର ସମ୍ମତ ନହେଲେ ହେଁ ବିଶେଷ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ଲେଖକ ସମର୍ଥକ ।²¹⁹

ଆଲିଙ୍ଗନ-ବାହୁବ୍ୟଙ୍କ ମତରେ ଏହା ଆଠ ପ୍ରକାର । ପ୍ରାକ୍ ସମାଗମକାଳୀନ ଗୁଣି ପ୍ରକାର (ସୃଷ୍ଟକ, ବିଷକ, ଉଦ୍‌ଗୁଷ୍ଟକ, ପୀଡ଼ିତକ) ଓ ସଂପ୍ରୟୋଗକାଳୀନ ଗୁଣି ପ୍ରକାର (ଲତା ବେଷ୍ଟିତକ, ବୃକ୍ଷାଧିରୂଢକ, ତିଳତଣ୍ଡୁଳକ ଓ କ୍ଷୀର ନୀରକ) ।²²⁰

ସୁବର୍ଣ୍ଣନାଭ ଆଲିଙ୍ଗନର ଆଉ ଗୁଣିଗୋଟି ଭେଦ ଉଲ୍ଲେଖ କରିଛନ୍ତି; ଯଥା-ଉରପଗୁହନ, କଘନୋପଗୁହନ, ସ୍ତନାଲିଙ୍ଗନ ଓ ଲଲଟିକା ।²²¹

ଚନ୍ଦନ-ନାୟକ ନାୟିକା ଅନୁରଗ ବଶବର୍ତ୍ତୀ ହୋଇ ପରସ୍ପର ତୁମ୍ଭନ ପୂର୍ବକ ପ୍ରୀତିସୁଖ ଅନୁଭବ କରିଥାନ୍ତି । ଏହା ଅନେକ ପ୍ରକାର ।

(କ) ସ୍ଥାନ ଭେଦ (୮ ପ୍ରକାର)-ଲଲଟ, ଅଳକ, କପୋଳ, ନେତ୍ର, ବକ୍ଷ, ସ୍ତନ, ଓଷ୍ଠ ଓ ମୁଖ- ଏହି ସକଳ ସ୍ଥାନରେ ଅର୍ଦ୍ଧିତ ତୁମ୍ଭନ । ଏହା ସର୍ବଜନ ସମ୍ମତ ।²²²

(ଖ) ଦେଶ ଭେଦ- ଦେଶ ଭେଦରେ ତୁମ୍ଭନ-ସ୍ଥାନର ପାର୍ଥକ୍ୟ ପରିଲକ୍ଷିତ । ଲଟଦେଶୀୟ ଅଧିବାସୀଗଣ ନାୟିକାର ଉରସଂଧି, ବାହୁମୂଳ ଓଥା ନାଭିମୂଳରେ ତୁମ୍ଭନ ଦେବାକୁ ଅଧିକ ପସନ୍ଦ କରିଥାନ୍ତି ।²²³

ପ୍ରକାର ଭେଦ-(୧) କନ୍ୟା ତୁମ୍ଭନ (୩ ପ୍ରକାର)-ନିମ୍ବିରକ, ସ୍ଫୁରିତକ ଓ ଘର୍ଜିତକ ।

(୨) ମୁଖ ତୁମ୍ଭନ (୪ ପ୍ରକାର)-ସମ, ତୀର୍ଥକ, ଉଦ୍‌ଗ୍ରାହ, ଅବପୀଡ଼ିତକ ।

(୩) ଓଷ୍ଠ ତୁମ୍ଭନ (୩ ପ୍ରକାର)- ଉତ୍ତର ତୁମ୍ଭିତ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣକ, କିହ୍ନାୟକ ।

(୪) ସ୍ଥାନ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ରୂପନ (୪ ପ୍ରକାର)—ସମ, ପାଢ଼ିତ, ଅଂଚିତ, ମୃତ ।

(୫) ଅବସ୍ଥାନୁସାରୀ ରୂପନ (୩ ପ୍ରକାର)—ରଗୋଦୀପକ, ଚଳିତକ, ପ୍ରାତିବୋଧକ ।

(୬) ଅଭିପ୍ରାୟାନୁକୂଳ ରୂପନ (୪ ପ୍ରକାର)—ଛାୟାରୂପନ ସଂକ୍ରାନ୍ତକ, ହସ୍ତାଙ୍କୁଳିରୂପନ ଅଥବା ପାଦାଙ୍କୁଳି ରୂପନ, ଉଚ୍ଚରୂପନ । ୨୨୦

ନିଶ୍ଚୟତ—ଅନୁରଗ ବୃଦ୍ଧି ହେଲେ ନାୟକ ନାୟିକା ପରସ୍ପର ରୂପନ ଆଲିଙ୍ଗନ ସହ ନିଶ୍ଚୟତ ଦ୍ଵାରା ଆନନ୍ଦଲାଭ କରିଥାନ୍ତି । ପ୍ରଥମ ସମାଗମ ସମୟରେ, ପ୍ରବାସରୁ ଫେରିଲା ପରେ, ପ୍ରବାସ ଯାତ୍ରା କାଳରେ, ଜ୍ୟୋତ୍ସ୍ନା ପ୍ରଶମିତ ହେଲା ପରେ ବା କାମୋନ୍ମତ ଅବସ୍ଥାରେ ସାଧାରଣତଃ ଏହାର ପ୍ରୟୋଗ ହୋଇଥାଏ । କିନ୍ତୁ ଚଣ୍ଡବେଶ ନାୟକ ସର୍ବଦା ଏହାର ପ୍ରୟୋଗ କରିଥାଏ । ନିଶ୍ଚୟତର ଭେଦ—

(କ) ଆକୃତି ଭେଦ (୮ ପ୍ରକାର)—ଆଚ୍ଛରିତକ, ଅର୍ଦ୍ଧଚନ୍ଦ୍ର, ମଣ୍ଡକ, ଲେଖା, ବ୍ୟାଘ୍ରନଖ, ମୟୂରପଦକ, ଶଶିପୁତ୍ରକ, ଉତ୍ପଳପତ୍ର ।

(ଖ) ସ୍ଥାନ ଭେଦ (୬ ପ୍ରକାର)—କାଶ, ସ୍ତନ, ଗଳା, ପିଠି, ଜଘନ, ଉରୁ, ସୁବର୍ଣ୍ଣନାଭଙ୍କ ମତରେ ନାୟକ ନାୟିକା କାମପ୍ରବୃତ୍ତ ହେଲେ ସ୍ଥାନାସ୍ଥାନ ବିଚାର କରନ୍ତି ନାହିଁ । ୨୨୧

ଦଶନ କ୍ଷତ—ଅନୁରଗର ଅଭିବୃଦ୍ଧି ପାଇଁ ନିଶ୍ଚୟତ ପରି ଦଶନ କ୍ଷତ ମଧ୍ୟ ଅତି ଉତ୍କୃଷ୍ଟ ଉପରୁ । ଉତ୍ତରାଷ୍ଟ୍ର, ଅତମୁଖ, ନୟନ ଅତିରିକ୍ତ ଅନ୍ୟ ସମସ୍ତ ଉପଯୁକ୍ତ ସ୍ଥାନ ଦଶନ କ୍ଷତ ପାଇଁ ଅନୁକୂଳ । ପ୍ରକାର ଭେଦ—ଗୂଢ଼କ, ଲଜ୍ଜୁନକ, ବିନ୍ଦୁ, ବିନ୍ଦୁମାଳା, ପ୍ରବାଳମଣି, ମଣିମାଳା, ଖଣ୍ଡାଭ୍ରୁକ, ବରହଚର୍ଚ୍ଚିତକ । ୨୨୨

ସଂବେଶନ-ନାୟକ ନାୟିକାଙ୍କ ଜାତିଭେଦ ଅନୁସାରେ ଶଶ, ବୃଷ ଇତ୍ୟାଦି) କାମଶାସ୍ତ୍ରକାର ଗଣ ସଂବେଶନର ବିବିଧ ରୂପ ଉଲ୍ଲେଖ କରିଯାଇଛନ୍ତି ; ଯଥା-ଉତ୍ପୁଲ୍ଲକ, ବିକୃଷ୍ଟିତକ, ଇନ୍ଦ୍ରାଣିକ, ସଂପୂର୍ଣ୍ଣକ, ବେଷ୍ଟିତକ, ବାଡ଼ବକ, ବେଶୁବିଦାରିତକ ଇତ୍ୟାଦି । ୨୨୭

ପ୍ରହରଣ ଓ ସୀଲୁତ-ପ୍ରହରଣ ବା ଆଘାତ ପ୍ରଦାନ ସ୍ମରତ ବ୍ୟାପାରକୁ ରଗବର୍ଷକ ଓ ସୁଖମୟ କରିଥାଏ । ଏହାର ସ୍ଥାନ-ସନ୍ଧ୍ୟା, ଶିର, ସ୍ତନାନ୍ତର, ପୁଷ୍ପ, ଜଘନ ଓ ପାର୍ଶ୍ବ । ପୀଡ଼ାଦାୟକ ହେଲେ ହେଁ ନାରୀ ପକ୍ଷରେ ଏହା ବରଣୀୟ ।

ପ୍ରକାର ତରଳ-ଅପହସ୍ତକ, ପ୍ରସୂତକ, ସୁଷ୍ଟି, ସମତଳକ । ୨୨୮

ନାରୀଠାରେ ପ୍ରହରଣ ପୀଡ଼ାରୁ ଜାତ କ୍ଳେଶ ଓ ଭବପ୍ରାପ୍ତି ସୂଚକ ଶବ୍ଦକୁ ସୀଲୁତ କୁହାଯାଏ । ଏହା ସାତ ପ୍ରକାର-ହିଂକାର, ସ୍ତନିତ, କୁଳିତ, ବୁଦିତ, ସୁଲୁତ, ଦୁଲୁତ, ଓ ପୁଲୁତ । ୨୨୯ ଅମାର୍ଥକ (ମୋଆଲେ, ବୋଇଲେ ଇତ୍ୟାଦି), ବାରଣାର୍ଥକ (ନା, ନାହିଁ ଇତ୍ୟାଦି), ମୋକ୍ଷଣାର୍ଥକ ଓ ଅଳମାର୍ଥକ ଶବ୍ଦ ମଧ୍ୟ ସ୍ତ୍ରୀ ଏ କ୍ଷେତ୍ରରେ ପ୍ରୟୋଗ କରିଥାଏ ।

ପୁରୁଷାୟୁତ-ରତି ଲୀଳାରେ ନାରୀ ଯେତେବେଳେ ପୁରୁଷ ଭୂମିକାରେ କାର୍ଯ୍ୟ କରେ ସେତେବେଳେ ପୁରୁଷାୟିତ ବା ବିପରୀତ ହୁଏ । ତିନୋଟି ଜାରଣ ଏଥିପାଇଁ ମୁଖ୍ୟତଃ ଦାୟୀ । (୧) ପୁରୁଷର ବାରମାର ସହବାସ ଜନିତ ଶ୍ରାନ୍ତି (୨) ସ୍ତ୍ରୀର ସ୍ବଇଚ୍ଛାନୁସାରେ ବିକଳ ଯୋଜନା ପାଇଁ ଆଗ୍ରହ (୩) ପୁରୁଷର କୃତୃତ୍ବ । ୨୩୦

ଓଡ଼ିଆ ରୀତି କାବ୍ୟରେ ଅନେକତ୍ର ପୁରୁଷାୟିତର ବର୍ଣ୍ଣନା ପ୍ରଦତ୍ତ । ୨୩୧ କାମଶାସ୍ତ୍ର ପ୍ରଭବରେ ସେ ସକଳ ଅଂଶ ଯେ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ-ଏହା ନିଃସନ୍ଦେହ ।

ଏତଦ୍ବ୍ୟତୀତ ରଣରମ୍ଭ ଓ ରତାବସାନ, ବିବାହ ସିଦ୍ଧାନ୍ତ, ପତ୍ନୀ ବିବରଣ, ପରକୀୟା ସଂଭେଗ, ଦୂତୀ ପ୍ରସଂଗ, ବେଶ୍ୟା ବିଳାସ, ଔଷଧି ସେବନ ଆଦି ଶୃଙ୍ଗାର ଚର୍ଯ୍ୟା ସଂପର୍କିତ ବିବିଧ ବିଧି ବିଧାନ 'କାମସୂତ୍ର'ରେ ବିଶଦ ଭାବେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ।

ଶେଷକଥା—ସଂସ୍କୃତ ସାହିତ୍ୟ ପରି ସାମ୍ରାଜ୍ୟ ସାହିତ୍ୟ ଭାବରେ କାମଶାସ୍ତ୍ରର ପ୍ରଭାବ ଅପ୍ରତିହତ । ଓଡ଼ିଆ ରୀତି ଯୁଗର କବିଗଣ କାମଶାସ୍ତ୍ର ନିକଟରେ ସେମାନଙ୍କର ଅକୃଷ୍ଟିତ ରଣ ସ୍ୱୀକାର କରି ଯାଇଛନ୍ତି । ଶିଶୁଶଙ୍କରଙ୍କ ‘ଅତି କୁଶଳେ କାମଶାସ୍ତ୍ର ପଦ୍ୟ, ତାଙ୍କ ପରୀକ୍ଷେ ହୋଇଲ ସୁପକ୍ଷ’ କିଂବା ଭଞ୍ଜଙ୍କର ‘ବାସାୟନ ରଷିକି ଯେ ରସ ଅଗୋଚର, ଗୀତେ କହେ ଉପଲବ୍ଧ ଭଞ୍ଜ ବୀରବର’ ଆଦି ଉକ୍ତିସ୍ଥ ଉକ୍ତ ଶାସ୍ତ୍ରର ସ୍ପଷ୍ଟ ପ୍ରଭାବ ସହଜରେ ଅନୁମେୟ । ତତ୍କଳର ବେଶୀମାଧବ ପାତ୍ର ତାଙ୍କର ‘ଭଞ୍ଜୀୟ କାବ୍ୟ ଭାବନା’ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଭଞ୍ଜଙ୍କ କାବ୍ୟ ସମୂହ ବିଶେଷତଃ ‘ଲବଣ୍ୟବତୀ’ କାମଶାସ୍ତ୍ରକୁ କିପରି ଅନୁସରଣ କରିଛି ତା’ର ବିଶଦ ଆଲୋଚନା କରିଛନ୍ତି । ^{୨୩୨} ସୁତରାଂ ମଧ୍ୟଯୁଗୀୟ କାବ୍ୟାଲୋଚନା ପ୍ରସଂଗରେ କାମଶାସ୍ତ୍ର ଅଧ୍ୟୟନର ଉପାଦେୟତା ଅତୀବ ମହତ୍ତ୍ୱପୂର୍ଣ୍ଣ । ଏହା ଫଳରେ କବିର ଆହରଣ ଓ ମୌଳିକତା, ଶାସ୍ତ୍ରୀୟ ପ୍ରୟୋଗର ସଫଳତା ଓ ବିପକ୍ଷତା ତଥା ଯୁଗମାନସ ଓ ସାମାଜିକ ଛୁଟିବୋଧ ଆଦି ବହୁବିଧ ରହସ୍ୟର ଦ୍ୱାର ଉଦ୍ଘାଟନ କରଯାଇପାରିବ ।

ଶୂଙ୍ଗାର ଓ ମନୋବିଜ୍ଞାନ

ବିଶିଷ୍ଟ ମନୋବିଜ୍ଞାନୀ ମ୍ୟାକ୍ଡୁଗାଲ୍ କହନ୍ତି— ମଣିଷ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ବା ପରୋକ୍ଷ ଭାବରେ କେତେଗୁଡ଼ିଏ ସହଜାତ ପ୍ରବୃତ୍ତିଦ୍ୱାରା ପରିଚାଳିତ । ସେଗୁଡ଼ିକ ତା'ର ବ୍ୟକ୍ତିଗତ ତଥା ସମ୍ପର୍କିତ ସକଳ ସ୍ୱକାର ଚିନ୍ତା ଓ କାର୍ଯ୍ୟର ଭସ୍ମ । ତାଙ୍କ ମତରେ ଆବେଗ ସହଜାତ ପ୍ରବୃତ୍ତିର ଅପରିହାର୍ଯ୍ୟ ଉପାଦାନ ଏବଂ ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ ମୌଳିକ ଆବେଗ ପ୍ରତ୍ୟେକ ସହଜାତ ପ୍ରବୃତ୍ତିର ଅନୁଗାମୀ । ସେ ମୋଟ ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶଗୋଟି ସହଜାତ ପ୍ରବୃତ୍ତି ଏବଂ ପ୍ରତ୍ୟେକ ଅନୁଗାମୀ ଆବେଗର ନାମୋଲ୍ଲେଖ କରିଯାଇଛନ୍ତି । ସେଗୁଡ଼ିକ ହେଲା— ୨୩୩

ସହଜାତ ପ୍ରବୃତ୍ତି (Instincts) ମୌଳିକ ଆବେଗ (Primary Emotions).

(୧) ପଳାୟନ ପ୍ରବୃତ୍ତି Instinct — ଭୟ (Fear)
of Escape,

(୨) ସଂଗ୍ରାମ ପ୍ରବୃତ୍ତି (Instinct — କ୍ରୋଧ (Anger,
of Combat)

(୩) ବିରୂପା ପ୍ରବୃତ୍ତି (Instinct — ବିରକ୍ତି (Disgust)
of Repulsion)

(୪) ବାସ୍ତବ୍ୟ ପ୍ରବୃତ୍ତି (Parental— ସ୍ନେହ (Tender feeling)
Instinct)

(୫) ଅନୁରୋଧ ପ୍ରବୃତ୍ତି Instinct — ଦୁଃଖ (Distress)
of Appeal)

(୬) ଯୌନ ପ୍ରବୃତ୍ତି (Sex — କାମ (Lust, Love)
Instinct)

(୭) କୌତୁହଳ ପ୍ରବୃତ୍ତି (Instinct— ବିସ୍ମୟ (Wonder)
of Curiosity)

- ୮) ଖାଦ୍ୟାନୁଷ୍ଠାନ ପ୍ରବୃତ୍ତି (Instinct of food seeking) ଶୁଧା (Hunger)
- ୯) ଯୁଥ ପ୍ରବୃତ୍ତି (Gregarious Instinct) ନିଃଶବ୍ଦତା ବା ଏକାକୀତ୍ବବୋଧ (Feeling of Loneliness)
- ୧୦) ଆତ୍ମପ୍ରତିଷ୍ଠା ପ୍ରବୃତ୍ତି (Instinct of Self-assertion) ଆତ୍ମଗୁଣିମାବୋଧ (Feeling of Superiority).
- ୧୧) ବଶ୍ୟତା ପ୍ରବୃତ୍ତି (Instinct of submission) ହୀନମନ୍ୟତାବୋଧ (Feeling of Inferiority).
- ୧୨) ସମ୍ବେଦ ପ୍ରବୃତ୍ତି (Instinct of Acquisition) ଅଧିକାର ବୋଧ (Feeling of Ownership).
- ୧୩) ସଂଗଠନ ପ୍ରବୃତ୍ତି (Instinct of Construction) ସୃଜନାତ୍ମକତା (Feeling of Creativeness)
- ୧୪) ହାସ୍ୟ ପ୍ରବୃତ୍ତି (Instinct of Laughter) କୌତୁକବୋଧ (Feeling of Amusement).

ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳରେ ଉପରେ ଉଲ୍ଲେଖ କରାଯାଇଥିବା ପ୍ରବୃତ୍ତି ସହିତ ଅନ୍ୟ ତିନିଗୋଟି ସହଜାତ ପ୍ରବୃତ୍ତି ଓ ତତ୍ ଅନୁଗାମୀ ମୌଳିକ ଆବେଗ ସଂଯୋଜିତ, ଯଥା—

- ୧୫) ବିଶ୍ରାମ ପ୍ରବୃତ୍ତି (Instinct of Rest) କ୍ଳାନ୍ତିବୋଧ (Fatigue).
- ୧୬) ଆରାମ ପ୍ରବଣତା (Instinct of Ease) ଦୁଃଖ ବିମୁଖତା (Adversion to Pain)
- ୧୭) ଅନୁସନ୍ଧାନ ପ୍ରବଣତା (Instinct of Exploration) ଭ୍ରମଣ ସ୍ବପ୍ନା (Desire for Travel).

ମନୁଷ୍ୟ ଓ ଇଚ୍ଚର ପ୍ରାଣୀ ଭଭୟେ ଏହି ସକଳ ପ୍ରବୃତ୍ତିର ଅଧିକାରୀ । କିନ୍ତୁ ମାନବୀୟ ସହଜାତ ପ୍ରବୃତ୍ତି ମୂଳରେ ଜ୍ଞାନମୂଳକ ଉପାଦାନ ନିହିତ ଥିବାରୁ (ଶିକ୍ଷା ଓ ଅଭିଜ୍ଞତା ଇତ୍ୟାଦି) ତାହାର ନାନା ପରିବର୍ତ୍ତନ ଦେଖାଯାଏ । ଯେତେବେଳେ ଏକାଧିକ ପ୍ରବୃତ୍ତି ଯୁଗ୍ମପଦ୍ କାର୍ଯ୍ୟ କରେ ସେତେବେଳେ ମିଶ୍ର ଆବେଗଗତ ଭରେଜନା ଅନୁଭୂତ ହୁଏ ଏବଂ ଏହା ମଧ୍ୟରେ ମୌଳିକ ଆବେଗର କିଛି ଗୁଣ ଉପସ୍ଥିତ ଥାଏ ।

ସାହିତ୍ୟର ରସତତ୍ତ୍ୱ ଓ ମନୋବିଜ୍ଞାନ ପ୍ରତ୍ୟେକର ଦୃଷ୍ଟିଭଙ୍ଗୀ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ପୃଥକ ହୋଇଥିବାରୁ ପରସ୍ପର ମଧ୍ୟରେ ସଠିକ ସଂବଧ ସ୍ଥାପନ କରିବା ସଂଭବ ନୁହେଁ । ଖାଦ୍ୟାନ୍ୱେଷଣ ପ୍ରବୃତ୍ତି, ସଂଗ୍ରହ ପ୍ରବୃତ୍ତି ବା ବିଶ୍ରାମ ପ୍ରବୃତ୍ତି ସାହିତ୍ୟ ସିଦ୍ଧାନ୍ତ କ୍ଷେତ୍ରରେ ବିଶେଷ ଗୁରୁତ୍ୱ ପୂର୍ଣ୍ଣ ସ୍ଥାନ ଦାବୀ କରେ ନାହିଁ । ସେହିପରି ସତ୍ୟ, ଶିବ, ସୁନ୍ଦରର ଆରଧନା ସମୟରେ ମନ ମଧ୍ୟରେ ଯେଉଁ ପ୍ରଶାନ୍ତି ଭବ କାଗ୍ରତ ହୁଏ, ତାହା କୌଣସି ସହଜାତ ପ୍ରବୃତ୍ତିର ଅନ୍ତର୍ଗତ ନୁହେଁ । କିନ୍ତୁ ରତି, ହାସ, ଜ୍ୟୋଧ, ଶୋକ, ଭୟ, କ୍ରୁରପ୍ତସା ଓ ବିସ୍ମୟ- ଏହି ସାତଗୋଟି ସ୍ଥାୟୀଭବକୁ ସମଧର୍ମୀ ମୌଳିକ ଆବେଗ ଗୁଡ଼ିକ ଯଥା- (Lust, Love, Amusement, Anger, Distress, Fear, Disgust, Wonder) ସହ ତୁଳନା କରଯାଇପାରିବ ।

ଆବେଗ - ମ୍ୟାକଡୁଗାଲ ଆବେଗକୁ ତିନି ଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ କରିଛନ୍ତି । ୨୩୦

୧) ମୌଳିକ ଆବେଗ (Primary Emotions) —ଏହାର ସଂଖ୍ୟା ସତର ଗୋଟି । (କିଠିତ୍ ପୂର୍ବରୁ ଆଲୋଚିତ)

୨) ଗୌଣ ବା ମିଶ୍ର ଆବେଗ (Secondary or Blended Emotions) —ଏହା ହେଉଛି ଏକାଧିକ ମୌଳିକ ଆବେଗର ସଂମିଶ୍ରଣ । ଯେପରି ଜ୍ୟୋଧ, ଭୟ ଓ ବିରକ୍ତି ମିଳିତ ହୋଇ ଘୃଣା ସୃଷ୍ଟି କରେ ।

୩) ବ୍ୟୁତ୍ପନ୍ନ ବା ଉତ୍ପତ୍ତ ଆବେଗ (Derived Emotions)— ଏହା ସହ ସହଜାତ ପ୍ରବୃତ୍ତିର କୌଣସି ସଂବଧ ନାହିଁ । ଇଚ୍ଛାମୂଳକ ଭବପ୍ରବଣତା ହିଁ ଏହାର କାରଣ । ଆଶା, ଉଦ୍‌ବେଗ, ଅନୁଶୋଚନା ଆଦି ଏହି ଶ୍ରେଣୀର ।

ସାହିତ୍ୟ ଶାସ୍ତ୍ରୋକ୍ତ ଚେତିଶଗୋଟି ସଂଗୁରୀ ଭବ ମଧ୍ୟରୁ କେତୋଟିକୁ ପୂର୍ବୋକ୍ତ ତ୍ରିବିଧ ଆବେଗ ଓ ଅନ୍ୟ 'କେତୋଟିକୁ ଆବେଗ ରହିତ ମାନସିକ ଅବସ୍ଥାର ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ କରାଯାଇପାରେ (ଯଥା-ଗର୍ବ-ମୌଳିକ ଆବେଗ; ଚିନ୍ତା, ହର୍ଷ ଆଦି -ଉଚ୍ଚତ ଆବେଗ : ଅସୂୟା, ବିଷାଦଆଦି-ମିଶ୍ରଆବେଗ ।) ତତ୍କଳେ ଗବେଷ ଗୁପ୍ତା ତାଙ୍କର "ସାଇକୋଲୋଜିକାଲ ଷ୍ଟଡିଜ୍ ଇନ୍ ରସ" (Psychological Studies in Rasa) ଗ୍ରନ୍ଥରେ ସଂଗୁରୀ ଭବ ସମୂହର ଏକ ମନୋବୈଜ୍ଞାନିକ ବିଶ୍ଳେଷଣ କରିଛନ୍ତି । ତାଙ୍କ ମତରେ ସେଗୁଡ଼ିକ ଗୁରି ଶ୍ରେଣୀର । ୨୩୫

(୧) ମାନସିକ ଆବେଗ ସଂବଳିତ ଭବ (mental affection)—
ଶଙ୍କା, ହର୍ଷ, ଦୈନ୍ୟ, ଭଗ୍ନତା, ଚିନ୍ତା, ଦ୍ରାଘ, ଅସୂୟା, ଅମର୍ଷ, ଗର୍ବ, ଜାତା; ଆବେଗ, ବିଷାଦ, ଔଷ୍ଣ୍ୟ, ତର୍ଜ (୧୪ଟି) ।

(୨) ଆବେଗ ରହିତ ଭବ (Unemotional feelings)—ନିର୍ବେଦ ଧୃତି, ମତି, ଅବହିତ୍ୟା (୪ଟି) ।

(୩) ଦୈହିକ ସଂବେଦନଶୀଳ ଭବ (Feeling of organic sensation) ଗୁାନ୍ତି, ଶ୍ଳମ୍ବନିବୋଧ, ଅଜସତା, ବ୍ୟାଧି (୫ଟି) ।

(୪) ଭବ ରହିତ ଅବସ୍ଥା (Cannot be feeling or bhava) ଜଡତା, ମରଣ, ମଦ, ସ୍ମୃତି, ସ୍ବପ୍ନ, ନିଦ୍ରା, ଅପସ୍ମାର, ମୋହ, ଭନ୍ନାଦ, ଚପଳତା (୧୦ଟି) ।

ଅନୁଭୂତ-ମାନସିକ କ୍ରିୟା ଚିନ୍ତନ (Thinking), ଅନୁଭୂତି (Feeling) ଏବଂ ଇଚ୍ଛା (Willing) ଏଇ ତିନି ଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ । ଅଭିଜ୍ଞତାର ପାରସ୍ପରିକ ଦିଗରୁ ପ୍ରଥମେ କୌଣସି ବିଷୟରେ ଚିନ୍ତନ ଆରମ୍ଭ ହୁଏ । ତତ୍ପରେ ଏହା ବ୍ୟକ୍ତିଠାରେ ପୁଣି ବା ଦୁଃଖର ଅନୁଭୂତି ସୃଷ୍ଟି କରେ । ଓ ଶେଷରେ ତାହା ଇଚ୍ଛା ବା କର୍ମପ୍ରବୃତ୍ତି ଭଦ୍ରେକ କରେ ।

ମ୍ୟାକଡୁଗାଲ ବାର ପ୍ରକାର ଅନୁଭୂତିର ନାମୋଲ୍ଲେଖ କରିଛନ୍ତି (ଯଥା—Joy, Sorrow, Chargin' Disappointment, Surprise, Regret, Remorse, Confidence. Hope, Anxiety, Despondency, Despair).^{୨୩୭} ତାଙ୍କ ମତରେ ଏ ସମସ୍ତ ଭିନ୍ନ ଆବେଗ ପର୍ଯ୍ୟାୟଭୁକ୍ତ । ଏ ପ୍ରସଙ୍ଗର ସାହିତ୍ୟ ଶାସ୍ତ୍ରୋକ୍ତତ୍ତ୍ୱ ସକଳ କିପରି ମନୋବିଜ୍ଞାନ ଦ୍ୱାରା ସମର୍ଥିତ ତାହା ବିରୁଦ୍ଧ ।

ମନୋବୃତ୍ତି—ମନୋବିଜ୍ଞାନୀ ସାଣ୍ଡ (Shand) କହନ୍ତି ମନୋବୃତ୍ତି ହେଉଛି କୌଣସି ବିଷୟକୁ କେନ୍ଦ୍ରକରି ଗଢି ଉଠିଥିବା ଆବେଗମୂଳକ ପ୍ରବଣତାର ଏକ ସଂହତି (An organised system of emotional tendencies centred about some subject) ।^{୨୩୮} ମନୋବିଦ୍ଗଣମନୋବୃତ୍ତିକୁ ମୁଖ୍ୟତଃ ୩ ଶ୍ରେଣୀରେ ବିଭକ୍ତ କରିଛନ୍ତି । ଯଥା— ସତ୍ୟାଶ୍ରୟୀ (Intellectual Sentiment) ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟାଶ୍ରୟୀ (Aesthetic Sentiment), ନୀତିବୋଧାଶ୍ରୟୀ (Moral Sentiment) ।

ସାହିତ୍ୟ ଦୃଷ୍ଟି ବିଶେଷ ଭାବରେ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟାଶ୍ରୟୀ ମନୋବୃତ୍ତି ସହ ସଂଶ୍ଳିଷ୍ଟ । ଏହା ଏକ ବିଶୁଦ୍ଧ ଜିଜ୍ଞାସା । ବିମଳ ଆନନ୍ଦାନୁଭବ ମଧ୍ୟରେ ପରମ ପରିତୃପ୍ତି ଏହାର ଲକ୍ଷ୍ୟ । ସୁନ୍ଦରର ଉପାସନାରେ ଧ୍ୟାନସ୍ଥ ହେବା ଲାଗି ଏହା ବ୍ୟକ୍ତିକୁ ଉଦ୍ବୁଦ୍ଧ କରେ ।

ସୁନ୍ଦରର ତିନୋଟି ଉପାଦାନ— ଇନ୍ଦ୍ରିୟଗ୍ରାହ୍ୟତା, ସଂଗତି ଓ ନିରୁଦ୍ଦେଶ୍ୟବ୍ୟଞ୍ଜନା । ସାଗରର ନୀଳିମା କିମ୍ବା ସଂଗୀତର ତାନ ସର୍ବପ୍ରଥମେ ଇନ୍ଦ୍ରିୟଭେଦ୍ୟ ହୋଇ ମନ ମଧ୍ୟରେ ଗଭୀର ପ୍ରଶାନ୍ତିର ରୂପରଜ୍ୟ ସୃଷ୍ଟି କରେ । କୌଣସି ସୁନ୍ଦର ମୂର୍ତ୍ତି ବା ସୁନ୍ଦରୀ ନାରୀର ଅଙ୍ଗ ବିନ୍ୟାସରେ ନିହିତ ସଙ୍ଗତି ସକଳ ବ୍ୟକ୍ତି ପକ୍ଷରେ ଆକର୍ଷଣର ବସ୍ତୁ । ଶାରଦୀୟ ଚନ୍ଦ୍ରିକା, କୋକିଳର କୂଜନ, କୁସୁମର ହସ ଭେଗରେ ନିଃଶେଷ ହୁଏ ନାହିଁ କି ବର୍ଷନାରେ ଧରଦିଏ ନାହିଁ; କେବଳ ବ୍ୟଞ୍ଜନାରେ ହିଁ ଅବଗତ ହୁଏ ।

ଶୃଙ୍ଗାର ଓ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ମଧ୍ୟରେ କିପରି ନିତ୍ୟ ସଂବଧ ବର୍ତ୍ତମାନ ସେକଥା ପୂର୍ବେ ଆଲୋଚନା କରାଯାଇଛି । ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ରୀତି କାବ୍ୟର କବିଗଣ ପ୍ରାକୃତିକ ସୁସମା ତଥା ନର ନାରୀର ଅଙ୍ଗ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ଚିତ୍ରଣରେ ଯେଉଁ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟାଶ୍ରୟୀ ମନୋବୃତ୍ତିର ପରିଚୟ ଦେଇ ଯାଇଛନ୍ତି ତାହାର ଯଥାର୍ଥ ସମୀକ୍ଷା ଆବଶ୍ୟକ ।

ସଂବେଦନ—ବହିଃଜଗତର ଜ୍ଞାନ ଲଭ ନିମନ୍ତେ ମନୁଷ୍ୟ ତା'ର ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ଉପରେ ନିର୍ଭର କରେ । କୌଣସି ଉଦାପକ ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ମାଧ୍ୟମରେ ମଣ୍ଡିତ ଓ ସ୍ୱାୟତନ୍ତ୍ରରେ ପ୍ରତିକ୍ରିୟା ସୃଷ୍ଟିକଲେ ମନରେ ସଂବେଦନ ସୃଷ୍ଟି ହୁଏ । ଏହା ଏକ ପ୍ରକାର ବସ୍ତୁକୈନ୍ଦ୍ରିକ ମାନସିକ ଅବସ୍ଥା (Objective mental state) ।

ସଂବେଦନ ତିନି ଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ । (୧) ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ସଂବେଦନ (Special Sensation) । ଯଥା—ଦୃଷ୍ଟିଗତ (Visual), ଶ୍ରବଣ ଗତ (Auditory), ସ୍ପର୍ଶଗତ (Tactual), ଘ୍ରାଣଗତ (Olfactory) ଏବଂ ସ୍ୱାଦଗତ (Gustatory) (୨) ଦୈହିକ ସଂବେଦନ (Organic Sensation) । ଯଥା—ଦେହଗତ କ୍ରିୟା କଳାପ ଜନିତ କ୍ଷୁଧା, ତୃଷ୍ଣା, କ୍ରାନ୍ତି ଇତ୍ୟାଦି (୩) ପେଶୀଗତ ସଂବେଦନ (Muscular Sensation) ।

ବର୍ତ୍ତମାନ ଉଦାପକ (Stimulus) ଓ ତା'ର ସଂବେଦନ ପ୍ରକ୍ରିୟାକୁ ବିଭବ ଓ ଅନୁଭବ ରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରାଯାଇପାରେ । ବିଭବର ଆଲମ୍ବନ ଅଂଶଟି ବ୍ୟକ୍ତି ବିଶେଷ (ନାୟକ/ନାୟିକା) ଏବଂ ଉଦାପନ ଅଂଶଟି ଚନ୍ଦ୍ର, କୋକିଳ, ଉପବନ ଆଦି ଉଦାପକ ସମୂହ । ସେହିପରି ଅନୁଭବ ଅନ୍ତର୍ଗତ ଆର୍ତ୍ତ, ବାଚିକ ଓ ସାହିତ୍ୟିକ ଭବ ସକଳ ସଂବେଦନର ତ୍ରିବିଧ ଭେଦ ମଧ୍ୟରେ ଗର୍ଭିତ ।

ମନଃସମୀକ୍ଷଣ (Psycho-analysis) — ମନୋବିଜ୍ଞାନୀ ପ୍ର.ଏଚ୍. ଫିନୋଟି ମାନସିକ ସ୍ତରର ସଂଧାନ କରିଯାଇଛନ୍ତି ।

୧) ସଚେତନ (Conscious) ୧୨) ଅଧିଚେତନ (Pre-conscious)
 ୩) ଅଚେତନ (Unconscious) । ତାଙ୍କ ମତରେ ଏଇ ଅଚେତନ ମନ ହିଁ
 ଆମର ସକଳ ଅବଦମିତ କାମନା ବାସନାର ଆଶ୍ରୟ ସ୍ଥଳ । ସମାଜ ବା
 ନୀତିର ଅନୁମୋଦନ ଲଭ କରିନପାରି ଏ ସମସ୍ତ ଅଚେତନ ସ୍ତରରେ ବସା
 ବାନ୍ଧିଥାନ୍ତି । ସ୍ମୃତି ଶକ୍ତି ସାହାଯ୍ୟରେ ଏହାର ସ୍ବରୂପ ଖୋଜି ପାଇବା
 ସଂଭବ ନୁହେଁ । ପ୍ରଂଏଡ୍ କହନ୍ତି—ଆମର ସକଳ କାମନା ବାସନା କାମଳ ।
 ଏଗୁଡ଼ିକ ସାମ୍ଭବିକ ରୀତିରେ ଚରିତାର୍ଥ ହୋଇ ନପାରି ଅବଦମିତ ହୋଇ
 ରହେ ଏବଂ ଆମର ସ୍ବପ୍ନ ଓ ମାନସିକ ବିକାର ମାଧ୍ୟମରେ ଆମୁପ୍ରକାଶ
 କରେ ।

ଅଚେତନ ମନର କାମନା ବାସନା ଯେତେବେଳେ ସ୍ବପ୍ନ ରୂପ
 ଧାରଣ କରେ, ସେତେବେଳେ ତାହା କେତେଗୁଡ଼ିଏ ପ୍ରତୀକର ଆଶ୍ରୟ
 ନିଏ । ପ୍ରଂଏଡ୍ ଏଇ ସବୁ ପ୍ରତୀକର ଏକ ଦୀର୍ଘ ତାଲିକା ପ୍ରଦାନ କରିଛନ୍ତି ।
 ତାଙ୍କର ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ହେଲା—ସ୍ବପ୍ନର ଅଧିକାଂଶ ପ୍ରତୀକ ହେଉଛି ସୌନ ପ୍ରତୀକ
 (Sex symbol) । ଯେଉଁ ଲୁଟି, ଛତା, ବନ୍ଧୁକ, ପିସ୍ତଲ, ପେନ୍‌ସିଲ୍
 ପ୍ରଭୃତି ପୁଂ-ଜନନେନ୍ଦ୍ରିୟର ପ୍ରତୀକ ଏବଂ ବାକ୍ସ, ଦ୍ବାର, ଗୁମ୍ଫା ପ୍ରଭୃତି
 ସ୍ତ୍ରୀ-ଜନନେନ୍ଦ୍ରିୟର ପ୍ରତୀକ ।

ମନୋବିଶ୍ଳେଷଣ ମାଧ୍ୟମରେ ପ୍ରଂଏଡ୍ ମଣିଷଠାରେ ଦୁଇଟି ଆଦିମ
 ପ୍ରବୃତ୍ତିର ସଂଧାନ କରିଛନ୍ତି—(୧) ଅହଂ ପ୍ରବୃତ୍ତି (Ego Instinct)
 (୨) କାମ ପ୍ରବୃତ୍ତି (Sex instinct) । ପ୍ରଂଏଡ଼ୀୟ ଭାଷାରେ ଏହି କାମ
 ପ୍ରବୃତ୍ତିକୁ କୁହାଯାଏ ଲିବିଡ଼ୋ (Libido) । ଏହାର ଅର୍ଥ କିନ୍ତୁ ଅତ୍ୟନ୍ତ
 ବ୍ୟାପକ । ସକଳ ପ୍ରକାର ପ୍ରୀତି ଅର୍ଥାତ୍ ପିତା ମାତା, ଭାଇ ବଂଧୁ, ଜ୍ଞାତି
 କୁଟୁମ୍ବ, ପୁତ୍ର କନ୍ୟା ସମସ୍ତଙ୍କ ପ୍ରତି ସ୍ନେହ ମମତାର ଅପୁରୁଷ ପ୍ରକାଶ
 ଏହି ଲିବିଡ଼ୋର ଅନ୍ତର୍ଗତ ।

ବ୍ୟକ୍ତି ଜୀବନରେ ଏହି ଲିବିଡ଼ୋର ନାନା ରୂପାନ୍ତର
 ଦେଖାଯାଏ; ଯଥା— ଶୈଶବାୟ କାମ (Infantile Sexuality),

ଆତ୍ମକାମ (Narcissism), ସମକାମିତା (Homosexuality), ବିପରୀତ କାମିତା (Heterosexuality), ମାତୃ ସ୍ୱପ୍ନ (Oedipus complex), ପିତୃସ୍ୱପ୍ନ (Electra Complex) ମର୍ଷ କାମ (Masochism), ଧର୍ଷକାମ (Sadism), ଇଦମ୍ (Id), ଅହମ୍ (Ego), ପରହମ୍ (Super Ego), ଇତ୍ୟାଦି । ଆଧୁନିକ ସାହିତ୍ୟ ସମାଲୋଚନା କ୍ଷେତ୍ରରେ ଏହିସବୁ ସିଦ୍ଧାନ୍ତର ପ୍ରୟୋଗ ଏକାନ୍ତ ବିଜ୍ଞାନସମ୍ମତ ଓ ଉପାଦେୟ ।

ପାଦଟୀକା—

- ୧ । ଧୂନ୍ୟାଲେକ (ଓଡ଼ିଶା ସାହିତ୍ୟ ଏକାଡେମୀ) : ୨୩୭-ପୃ ୬୮
- ୨ । ମା ନିଷାଦ ପ୍ରତିଷ୍ଠାତ୍ମମଗନଃ ଶାଶ୍ୱତଃ ସମାଃ
ଯତ୍କ୍ରୌଞ୍ଚମିଥୁନାଦେକମବଧାଃ କାମମୋହିତମ୍ ।
- ୩ । ବାଚସ୍ପତ୍ୟମ୍ (କ୍ଷତ୍ରଭଗ) : ପୃ ୫୧୩୮
- ୪ । ଶବ୍ଦ କଳ୍ପଦ୍ରୁମ (୫ମ କାଣ୍ଡ) : ପୃ ୧୩୪
ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାକୋଷ : ପୃ ୭୭୭୦
ବଂଶଜା ବିଶ୍ୱକୋଷ : ପୃ ୫୩୭
ହିନ୍ଦି ଶବ୍ଦ ସାଗର : ପୃ ୧୯୨୮
- ୫ । ସୁଖ ପ୍ରାୟେଷ୍ଟ ସମ୍ପଦ ରତ୍ନ ମାଲ୍ୟାଦି ସେବକଃ
ପୁରୁଷା ସ୍ରମଦାୟକ୍ତ ଶୃଙ୍ଗାର ଭତି ସଂଜ୍ଞିତଃ ।
ନାଟ୍ୟଶାସ୍ତ୍ର : ୬/୪୭
- ୬ । ରମ୍ୟଦେଶ କଳାକାଳ ଦେଶ ଭୋଗାଦି ସେବନୈଃ
ସ୍ରମୋଦାୟା ରତିଃ ସୈବ ଯୁନୋରନ୍ୟୋନ୍ୟ ରକ୍ତଯୋଃ ।
ସଦୃଶ୍ୟମାଶା ଶୃଙ୍ଗାରୋ ମଧୁରଞ୍ଜ ବିଚେଷ୍ଟିତୈଃ ।
ଦଶରୂପ : ୪୮୪୮

୭ । ରସୋଽଭିମାନୋଽହଂକାରଃ ଶୃଙ୍ଗାର ଇତି ଗୀୟତେ ।

ଫଳସ୍ୱରୂପୀ କଷ୍ଟାଭରଣ : ୫୮୧

୮ । ଅସ୍ରାଦିକୂଳିକତୟା ମନସୋ ମୁଦାଦେର୍ଯ୍ୟସଂସ୍ପଦିଦୋଃ-

ନୁଭବହେତୁରିହାଭିମାନଃ

ଜ୍ଞେୟୋ ରସଃ ସ ରସନୀୟତୟାମୁଶନ୍ନେ ରତ୍ୟାଦି-

ଭୂମନିପୁନବିତଥା ରସୋଽସ୍ତଃ ।

ଶୃଙ୍ଗାର ପ୍ରକାଶ : ୧୮୯

୯ । ଶୃଙ୍ଗାହି ମନୁଥୋଭେଦସ୍ତଦାଗମନ ହେତୁକଃ

ଉତ୍ତମ ପ୍ରକୃତି ପ୍ରାୟୋ ରସଃ ଶୃଙ୍ଗାର ଇଷ୍ୟତେ ।

ସାହିତ୍ୟ ଦର୍ପଣ (ମାୟ ପରିଚ୍ଛେଦ)-ପୃ ୨୧୭

୧୦ । ତତ୍ର ଶୃଙ୍ଗାରସ୍ୟ ସ୍ତ୍ରୀ ପୁଂସାବାଲମନେ, ଚନ୍ଦ୍ରିକା-ବସନ୍ତ-

ବିବିଧୋପବନ-

ରହଃ ସ୍ଥାନାଦୟ ଉଦ୍‌ଦୀପନ ବିଭବାଃ, ତନ୍ମୁଖାବଲୋକନ-

ତଦ୍‌ଗୁଣଶ୍ରବଣ

କୀର୍ତ୍ତନାଦୟୋଽନେ୍ୟ ସାହିକଭବାଽନୁଭବାଃ

ସ୍ମୃତି ଚିନ୍ତାଦୟୋ ବ୍ୟଭିଚ୍ଛରିଣଃ ।

ରସ ଗଂଗାଧର (ସ୍ତ୍ରୀମ ଆନନ)-ପୃ ୧୪୮

୧୧ । ପୁଂସଃ ସ୍ତ୍ରୀୟଃ ସ୍ତ୍ରୀୟଃ ପୁଂସି ସଂଯୋଗଂ ପ୍ରତି ଯା ସ୍ୱାହା

ସ ଶୃଙ୍ଗାର ଇତି ଖ୍ୟାତୋ ରତିହୀନାଦି କାରଣମ୍ ।

ଶବ୍ଦ କଳ୍ପଦ୍ରୁମ (୫ମ ଖଣ୍ଡ)-ପୃ ୧୩୮

୧୨ । ସ୍ତ୍ରୀ ପୁଂସୟୋରନେ୍ୟାନ୍ୟାଲମନଃ ସ୍ତେମାଖ୍ୟାତିଷ୍ଠବୃତ୍ତି

ବିଶ୍ଳେଷୋ ରତିଃ

ସ୍ଥାୟିଭବଃ । ଗୁରୁଦେବତା ପୁତ୍ରାଦ୍ୟାଲମନସ୍ତୁ ବ୍ୟଭିଚ୍ଛରୀ ।

ରସ ଗଙ୍ଗାଧର : ୧ମ ଆନନ-ପୃ ୧୪୧

- ୨୧ । ପ୍ରାୟେଶ ସର୍ବଭବାନାଂ କାମାନ୍ତଃସ୍ତରିଷ୍ୟତେ
ସଚେଚ୍ଛାଗୁଣ ସଂପନ୍ନୋ ବହୁଧା କାମ ଇଷ୍ୟତେ ।
ନାଟ୍ୟଶାସ୍ତ୍ର : ୨୪।୯୪
- ୨୨ । ରତ୍ନବେଦ [ହିରଣ୍ୟଗର୍ଭସୂତ୍ର] : ୧୦।୧୨୧
- ୨୩ । ଅଥର୍ବବେଦ : ୩।୨୧।୪
ଯୋ ଦେବୋ ବିଶ୍ବାଦ୍ୟମ୍ କାମମାହୂର୍ଯଂଦାତାରଂ
ପ୍ରତିଗୁହ୍ୟତମାହୁଃ
ଯୋ ଧୀରଃ ଶକ୍ତଃ ପରିଭୁରଦାଭ୍ୟସ୍ତେଭ୍ୟୋ ଅଗ୍ନିଭ୍ୟୋ
ହୃତମସ୍ତେତୟା ।
- ୨୪ । ଚୈତରୀୟୋପନିଷଦ : ବଲ୍ଲୀ ୨/ଅନୁବାକ୍ ୬
- ୨୬ । ବୃହଦାରଣ୍ୟକ ଉପନିଷଦ : ୬।୨।୧୩
- ୨୭ । ଅନିର୍ବଚନୀୟ ସ୍ତେନ ସ୍ବରୂପମ୍ । ମୁକାସ୍ବାଦନବତ୍ ।
ନାରଦ ଭକ୍ତିସୂତ୍ର : ୫୧-୫୨
- ୨୮ । ଆତ୍ମେହିୟ ପ୍ରୀତିବାଂଛା ତାରେ ବଲି କାମ
କୁଷ୍ଠେହିୟ ପ୍ରୀତି ବାଂଛା ଧରେ ସ୍ତେନ ନାମ
x x x
ଅତଏବ କାମ ସ୍ତେନେ ବହୁତ ଅତର
କାମ ଅନ୍ତତମ ସ୍ତେନ ନିର୍ମଳ ଉତ୍ସର ।
ଚୈତନ୍ୟ ଚରିତାମୃତ : ୧ । ୪ । ୧୬୫ ଓ ୧୭୧
- ୨୯ । ଉନ୍ମୁଜ୍ଜତି ନିମଜ୍ଜତି ସ୍ତେମ୍ବ୍ୟଖଣ୍ଡରସବୃତଃ
ସର୍ବେ ରସାଃ ଉବାଃ ତରଂଗାଲବ ବାରିଧ୍ୟୋ ।
ଅଳଂକାର କୌସୁଭଂ
(Bhoja's Sringar Prakas, Ed by V. Raghavan
ପୃ ୪୧୭ରୁ ଉଦ୍ଧୃତ)

୩୦ । ସର୍ବଥାଧୁଂସରହିତଂ ସତ୍ୟଧିଧୁଂସ କାଲଶମ୍
ଯତ୍ନବ ବନ୍ଧନଂ ଯୁନୋଃ ସ ସ୍ତେମାପରିକୀର୍ତ୍ତିତୁ
ଉତ୍କଳ ନୀଳମଣି: ସ୍ଥାୟୀଭବ/୭

୩୧ । ଇଷାଞ୍ଚି ବିଷୟାପ୍ରାପ୍ତା ରତିଃ ସମୁପକାୟତେ
ସୌମ୍ୟତ୍ୱାଦଭିନେୟା ସା ବାତ୍ସଲ୍ୟଧୂର୍ଯ୍ୟଙ୍ଗଚେଷ୍ଟିତୈଃ ।
ନାଟ୍ୟଶାସ୍ତ୍ର:୭/୯

୩୨ । ବ୍ୟତିଷକତି ପଦାର୍ଥାନାତରଃ କୋଃପିହେତୁ
ନିଶ୍ଚଳୁ ବହିରୁପାଧୀନ୍ ପ୍ରୀତୟଃ ସଂଶୟତେ
ବିକସତି ହି ପତଳସ୍ୟୋଦୟେ ପୁଷ୍କରୀକଂ
ଦ୍ରବତି ଚ ହିମରଶ୍ଚା ଦୁର୍ଦ୍ଦଶତେ ଚନ୍ଦ୍ରକାନ୍ତଃ ।
ଭରଣ ଗମଚରିତ: ୬/୧୨

୩୩ । Shakespeare Complete works
(Sonnet cxvi) p.1122

୩୪ । କ୍ଷଣେ କ୍ଷଣେ ଯନ୍ନବତାମୁପୈତି ତଦେବ ରୂପଂ ରମଣୀୟ ତାୟାଃ
ଶିଶୁପାଳ ବଧ:୪/୧୭

୩୫ । ଚିଲିକା (ଗଧାନାଥ ଗୁରୁବଳୀ :ପୃ ୧୫୨)

୩୬ । ଯଃ କୌମାର ହରଃ ସ ଏବ ହି ବରସ୍ତା ଏବ ଚୈତ୍ରକ୍ଷପା
ସ୍ତେ ଶ୍ରେୟାନ୍ନିତ ମାଳତୀସୁରଭୟଃ ପ୍ରୌଢ଼ାଃ କଦମ୍ବାନିଜାଃ
ସାଚୈବାସ୍ମି ତଥାପି ତତ୍ର ସୁରତ ବ୍ୟାପାର ଲୀଳା ବିଧୌ
ରେବା ଶ୍ରେୟସି ବେତସୀତରୁତଳେ ଚେତଃ ସମୁଦ୍ବିକ୍ଷତେ ।
କାବ୍ୟସଙ୍କାଶ-ପୃ ୧୩ (ଭଞ୍ଜିତ)

୩୭ । କାବ୍ୟ ଓ କଳାକାର-ପୃ ୩୮ (ଭଞ୍ଜିତ)

୩୮ । ତତ୍ତ୍ୱେବ : ପୃ ୧୧୦ (ଭଞ୍ଜିତ)

- ୩୯ । ଚନ୍ଦ୍ରଭାଗା ଲେଖନାଥ ଗୁରାବଳୀ—ପୃ ୫୦)
- ୪୦ । ହିବିଧାକୃତି ଶୃଙ୍ଗାରେ ଶ୍ରେୟୋ ଧର୍ମାର୍ଥକାମକୃତଃ ।
ନାଟ୍ୟଶାସ୍ତ୍ର : ୨୦।୭୨
- ୪୧ । ନାଟ୍ୟଶାସ୍ତ୍ର: ୨୦/୭୩
- ୪୨ । ଚନ୍ଦ୍ରେବ : ୨୦/୭୪
- ୪୩ । ଚନ୍ଦ୍ରେବ : ୨୦/୭୫
- ୪୪ । ଶୃଙ୍ଗାର ପ୍ରକାଶ: ୨୧ଶ ଅଧ୍ୟାୟ(ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ-Bhoja's Sringar
Prakas—Ed. by V. Raghavan : P. 40)
- ୪୫ । ତସ୍ୟ ଦ୍ଵେ ଅଧିଷ୍ଠାନେ ସଞ୍ଜେନ ବିପ୍ରଲମ୍ବଃ ।
ନାଟ୍ୟଶାସ୍ତ୍ର ୨/୪୫ କାରିକା
- ୪୬ । ଅଯୋଗ ବିପ୍ରଯୋଗଃ ସଞ୍ଜେନଶ୍ଚେତି ସ ହିଧା ।
ଦଶରୂପ : ୪/୫୮
- ୪୭ । ସଞ୍ଜେନ ବିପ୍ରଲମ୍ବଃ ଶୃଙ୍ଗାରୋ ଦ୍ଵିବିଧଃ ସ୍ଵତଃ ।
ଅଗ୍ନିପୁରାଣ: ଅଙ୍ଗକାର ଗ୍ରନ୍ଥ-୭/୪
- ୪୮ । ତତ୍ର ଶୃଙ୍ଗାରସ୍ୟ ଦୌ ଭେଦୌ ସଞ୍ଜେନ ବିପ୍ରଲମ୍ବଃ ।
କାବ୍ୟସୁକାଶ: ୪ର୍ଥ ଭାଗ-ପୃ୧୧୧
- ୪୯ । ବିପ୍ରଲମ୍ବୋଽଥ ସଞ୍ଜେନ ଇତ୍ୟେଷ ଦ୍ଵିବିଧୋ ମତଃ ।
ସାହିତ୍ୟ ଦର୍ପଣ (ମାୟ ପରିଚ୍ଛେଦ)—ପୃ ୨୧୮
- ୫୦ । ଅନ୍ୟୋନ୍ୟସ୍ୟ ସଚ୍ଚିରାବନୁରକ୍ତୋ ନାୟକୌ ଯଦିବ ମୁଦୌ
ଆଲେକନ ବଚନାଦି ସ ସର୍ବଃ ସଞ୍ଜେନ ଶୃଙ୍ଗାରଃ ।
କାବ୍ୟାଙ୍ଗକାର ଭୃତୁତ : ୧୩/୧

୫୧ । ସଭେଗ ସଗତଯୋବିମୁକ୍ତଯୋର୍ଯ୍ୟ ବିପ୍ରଲମ୍ବଃସୌ
ପୁନରପେଷ ଦ୍ଵିଧା ପ୍ରଜ୍ଞନ ଶ୍ଵ ପ୍ରକାଶ ଶ୍ଵ ।
କାବ୍ୟାଳଂକାର (ବ୍ରହ୍ମତ):୧୨/୬

୫୨ । ସଭେଗୋ ବିପ୍ରଲମ୍ବ ଶୃଙ୍ଗାରେ ଦ୍ଵିବିଧଃ ସ୍ଵତଃ
ପ୍ରଜ୍ଞନ ଶ୍ଵ ପ୍ରକାଶ ଶ୍ଵ ତାପେ ଦ୍ଵିବିଧୌ ପୁନଃ ।
ଅଗ୍ନି ପୁରାଣ: ଅଳଂକାର ଭାଗ ୬/୪

୫୩ । ତତ୍ରାଦ୍ୟ ପରସ୍ପରବଲେକନାଲିଙ୍ଗନାଧରପାନ—ପରି ତୁମନାଦ୍ୟନ-
ତତ୍ତ୍ଵାଦ ପରିଚ୍ଛେଦ୍ୟ ଏକ ଏବ ଗଣ୍ୟତେ ।
କାବ୍ୟପ୍ରକାଶ:୪ର୍ଥ ଉଲ୍ଲାସ—ପୃ୧୧୧

୫୪ । କାନୋପରୁରଃ ସଭେଗଃ ସ୍ତ୍ରୀପୁଂସୟୋଃ ସୁଖମ୍ ।
ଭବ ପ୍ରକାଶ

୫୫ । କାମ ସ ଏଷ ସମୋଗ ସ ତ ଚତୁର୍ଥା ବିଭଜ୍ୟତେ ।
ଭବ ପ୍ରକାଶ ।

୫୬ । ପରସ୍ପରସ୍ୟୋପରୁଭୌ ପୁନୋର୍ଯତ୍ ସାଧୁସାଦିଭିଃ
ମିତଂ ପ୍ରଜୁଜ୍ୟତେ ଭେଗେ ପ୍ରଥମେ ସ ଦିତା ଭବେତ୍ ।
ଭବ ପ୍ରକାଶ ।

୫୭ । ସୁସାଦେର୍ପି ବ୍ୟଭୀକାଦିସ୍ତୁତେଃ କୋପାନୁବର୍ତ୍ତନାତ୍
ସଂକର୍ଯତେ ଯଃ ସଂଭେଗ ସ୍ତସ୍ମାତ୍ ସଂକର ଭରିତଃ ।
ଭବ ପ୍ରକାଶ ।

୫୮ । ସଂପନ୍ନ ଜାମ୍ବିରୟାତୈଃ ପ୍ରୋଷିତୈରୁପ ଜୁଜ୍ୟତେ
ସଂପନ୍ନମେବ ସନ୍ନ ସ୍ଵାତସ୍ମିନ୍ନ ଇତି କଥ୍ୟତେ ।

ତତ୍ତ୍ଵେବ ।

- ୫୯ । ପ୍ରତ୍ୟକ୍ତୀବନହର୍ଷାଦେଃ ପ୍ରବୃତ୍ତୋ ମୃତ କୀବତୋଃ
ଦୀପନାତିଶୟେ ଦୀପ୍ତଃ ସଂଭୋଗଃ ସ୍ୟାଦ୍‌ସମୃଦ୍ଧିମାନ ।
ଭବ ପ୍ରକାଶ ।
- ୬୦ । ଶୃଙ୍ଗାର ପ୍ରକାଶ : ୨୩ଶ ଅଧ୍ୟାୟ (ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ— Bhoja's
Sringar Prakas Ed. by V. Raghaban P.44)
- ୬୧ । ଦର୍ଶନ ସର୍ଗନାଦାନି ନିଷେବତେ ବିକାର୍ଯ୍ୟଣୀ ।
ଯତ୍ରାନୁରକ୍ତାବନେ୍ୟାନଂ ସଭୋଗୋଽୟମୁଦାହୃତଃ ।
x x x
ସଖ୍ୟା ତୁମ ଶକ୍ୟତୟା ତୁମନା ପରିରମ୍ଭଣାଦି ବହୁଭେଦାଦ୍
ଆୟମେକ ଏବ ଧୀରେଃ କଥିତଃ ସଭୋଗ ଶୃଙ୍ଗାରଃ ॥
ସାହିତ୍ୟ ଦର୍ପଣ : ୩ୟ ପରିଚ୍ଛେଦ—ପୃ ୨୩୯-୨୪୦
- ୬୨ । ଚନ୍ଦ୍ର ଶୃଙ୍ଗାର ଦ୍ଵିବିଧ x x x ବିଯୁକ୍ତସ୍ଵାସ୍ଥିତିଧୀଃ ॥
ରସ ଗଙ୍ଗାଧର : ୧ମ ଆନନ—ପୃ ୧୫୦
- ୬୩ । ଭବୋ ଯଦା ରତିର୍ନୀମ ପ୍ରକର୍ଷମଧୁଗଚ୍ଛିତି
ନାଧୁ ଗଚ୍ଛିତି ଗୁରୀଷଂ ବିପ୍ରଲମ୍ବସ୍ତଦୋଚ୍ୟତେ ।
ସରସ୍ଵତୀ କଣ୍ଠାଭରଣ : ୫।୪୫
- ୬୪ । ନବିନା ବିପ୍ରଲମ୍ବେନ ସଭୋଗଃ ପୃଷ୍ଠିମଶ୍ମତେ
କଷାୟିତେ ହି ବସ୍ତ୍ରାଦୌ ଭୂୟାନ ଗଗୋଃନୁଷଙ୍ଗ୍ୟତେ ।
ସରସ୍ଵତୀ କଣ୍ଠାଭରଣ : ୫।୫୨
- ୬୫ । ପୂର୍ବାନୁରଗୋ ମାନସ ପ୍ରବାସଃ କରୁଣସ୍ଵ ସ
ପୁରୁଷଃ ସୀ ପ୍ରକାଶେଷୁ ଚତୁଃ କାଣ୍ଡଃ ପ୍ରକାଶତେ ।
ସରସ୍ଵତୀ କଣ୍ଠାଭରଣ : ୫।୪୬
- ୬୬ । ଶୃଙ୍ଗାର ପ୍ରକାଶ : ୨୩ଶ ଅଧ୍ୟାୟ (ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ Bhoja's
Sringar Prakas Ed. by V. Raghaban P . 44)

- ୬୭ । ଅପରସ୍ତ ଅଭିଳାଷ ବିଚକ୍ଷେଷ୍ୟା—ପ୍ରବାସ—ଶାପ ହେତୁକ
 ଇତି ପଞ୍ଚବିଧଃ ।
 କାବ୍ୟ ପ୍ରକାଶ : ୪ର୍ଥ ଭିକ୍ଷାସ—ପୃ ୧୧୩
- ୬୮ । ଶଙ୍କାଦି ବ୍ୟଭିଚାରୀ ସତାପାଦ୍ୟନୁଭବୋଽଭିଳାଷମାନ ପ୍ରବାସ-
 ରୂପୋ ବିପ୍ରଳମ୍ବଃ ॥
 କାବ୍ୟାନୁଶାସନ : ୨ୟ/୩୦
- ୬୯ । ବିପ୍ରଳମ୍ବାଭିଧାନୋ ଯଃ ଶୃଙ୍ଗାରଃ ସ ଚତୁର୍ବିଧଃ
 ପୂର୍ବାନୁରାଗମାନାଶ୍ୟଃ ପ୍ରବାସ କରୁଣାମୂଳଃ ।
 ଅଗ୍ନିପୁରାଣ : ଅଳଂକାର ଭାଗ ୬/୫
- ୭୦ । ଯତ୍ରତୁ ରଚିଃ ପ୍ରକୃଷ୍ଟା ନାରୀଷ୍ଠ ମୁପେତି ବିପ୍ରଳମ୍ବୋଽସୌ ।
 ଅଭାଷଂ ନାୟକଂ ନାୟିକାଂ ବା ।
 ସ ଚ ପୂର୍ବରାଗ ମାନ ପ୍ରବାସ କରୁଣାମୂଳକ୍ଷତ୍ରୁଧାସ୍ୟାତ୍ ।
 ସାହିତ୍ୟ ଦର୍ପଣ : ୩ୟ ପରିଚ୍ଛେଦ—ପୃ ୨୧୯
- ୭୧ । ପ୍ରାଗସଂରଚୟୋର୍ଯ୍ୟୁନୋରଭିଳାଷଃ ପ୍ରବର୍ତ୍ତତେ
 ସକଳରମଣୀୟୋଽନୁରାଗଃ ସ ଉଚ୍ୟତେ ।
 ସରସ୍ବତୀ କଣ୍ଠାଭରଣ : ୫।୪୭
- ୭୨ । ଶ୍ରବଣାଦର୍ଶନାଦ୍ବାପି ମିଥଃ ସରୁତରାଗୟୋଃ
 ଦଶାବିଶେଷୋ ଯୋଃପ୍ରାପ୍ତୌ ପୂର୍ବରାଗଃ ସ ଉଚ୍ୟତେ ।
 ଶ୍ରବଣଂ ତୁ ଭବେତ୍ତତ୍ ଦୂତ ବନ୍ଦୀସଂଶୀମୁଖାତ୍
 ଇନ୍ଦ୍ରଜାଲେ ଚ ଚିତ୍ତେ ଚ ସାକ୍ଷାତ୍ ସପ୍ନେ ତୁ ଦର୍ଶନମ୍ ।
 ସାହିତ୍ୟ ଦର୍ପଣ : ୩ୟ ପ : ପୃ ୨୧୯—୨୨୦
- ୭୩ । ଅଭିଳାଷକ୍ତିତା ସ୍ଵତ୍ତିଗୁଣକଥାନୋଦ୍ବେଗ ସଂପ୍ରକାପାକ୍ଷ
 ଉନ୍ମାଦୋଽଥ ବ୍ୟାଧି ଜଡ଼ତା ମୃତିରିତି ଦଶାନ୍ତ କାମଦଶାଃ ।
 ସାହିତ୍ୟ ଦର୍ପଣ—୩ୟ ପ : ପୃ ୨୨୦

୭୪ । ରସବିଜ୍ଞେଦ ହେତୁତ୍ତାନୁରଣଃ ନୈବ ବର୍ଣ୍ଣ୍ୟତେ
 ଜାତପ୍ରାୟଂ ତୁ ତଦ୍‌ବାଚ୍ୟଂ ଚେତସାକାଂକ୍ଷିତଂ ତଥା
 ବର୍ଣ୍ଣ୍ୟତେଽପି ଯଦି ପ୍ରତ୍ୟୁଜୀବିତଂ ସ୍ୟାଦଦୂରତଃ ।
 ସାହିତ୍ୟ ଦର୍ପଣ-ମାୟ ପ : ପୃ ୨୨୪

୭୫ । ନୀଳୀ କୁସୁମଂ ମଞ୍ଜିଷା ପୂର୍ବଗଗୋଽପିତ ତ୍ରିଧା
 ସାହିତ୍ୟ ଦର୍ପଣ-ମାୟ ପ : ପୃ ୨୨୭

୭୬ । ତତ୍ର ନାୟତି ଶୋଭତେ ଯନ୍ନାପୈତି ସ୍ତେନ ମନୋଗତମ୍
 ତନ୍ନାଳୀ ରଗମାଖ୍ୟାତଂ ଯଥା ଶ୍ରୀରମ ସୀତଯୋଃ ।
 ସାହିତ୍ୟ ଦର୍ପଣ-ମାୟ ପ : ପୃ ୨୨୭

୭୭ । କୁସୁମରଗଂ ତତ୍ ପ୍ରାହୁର୍ଯଦପୈତି ଚ ଶୋଭତେ ।
 ସାହିତ୍ୟ ଦର୍ପଣ-ମାୟ ପ : ପୃ ୨୨୭

୭୮ । ମଞ୍ଜିଷାରଗମାହୁଷ୍ଟଦ୍ ଯନ୍ନାପୈତ୍ୟତି ଶୋଭତେ ।
 ସାହିତ୍ୟ ଦର୍ପଣ-ମାୟ ପ : ପୃ ୨୨୭

୭୯ । ଦୈବ ପାରବଶ୍ୟାଭ୍ୟାମାଦ୍ୟୋ ଦ୍ଵିଧା ।
 କାବ୍ୟାନୁଶାସନ : ୨/୩୧

୮୦ । କାବ୍ୟ ପ୍ରକାଶ : ୪ର୍ଥ ଭଲ୍ଲାସ ପୃ ୧୧୪

୮୧ । ମାନଃ ସ ନାୟକେ ଯଂ ବିକାରମାୟାତି ନାୟିକା ସେଷ୍ୟା ।
 ଭବିଷ୍ୟ ନାୟିକାଚର ସମ୍ବନ୍ଧ ସମୁଦଭବଂ ଦୋଷଂ ।
 କାବ୍ୟାଳଂକାର(ଭୁଦ୍ରତ) : ୧୪ଶ ଅଧ୍ୟାୟ

୮୨ । ଦେଶଂ କାଳଂ ପାତ୍ରଂ ପ୍ରସଂଗମବ ରମକମେତ୍ୟ ସବିଶିଷ୍ଟମ୍
 ଜନୟତ କୋପମସାଧ୍ୟଂ ସୁଖସାଧ୍ୟଂ ଦୁଃଖସାଧ୍ୟଂ ବା ।
 କାବ୍ୟାଳଂକାର(ଭୁଦ୍ରତ): ୧୪/୧୭

୮୩ । ଅହେରିବ ଗତିଃ ପ୍ରେମ୍ନଃ ସ୍ଥବ କୃତ୍ତିଲେତି ସଃ
ଅହେତୋମୈତି ନେତ୍ୟୁକ୍ତେହ୍ନୈର୍ଭା ମାନ ଉଚ୍ୟତେ ।
ସରସ୍ୱତୀ କଣ୍ଠାଭରଣ: ୫/୪୮

୮୪ । ମାନଃ କୋପଃ ସ ତୁ ଦ୍ୱେଧା ପ୍ରଣୟେଷ୍ୟା ସମୁଦ୍ଭବଃ ।
ସାହିତ୍ୟ ଦର୍ପଣ: ୩ୟ : ପ-ପୃ ୨୨୮

୮୫ । ଅନୁନୟପର୍ଯ୍ୟାସହତେ ତ୍ୱସ୍ୟ ନ ବିପ୍ରଳମ୍ଭଭେଦତା,
କିନ୍ତୁ ସଞ୍ଜେଗ ସମ୍ବନ୍ଧାଶ୍ୟାଭବତ୍ ।
ସାହିତ୍ୟ ଦର୍ପଣ: ୩ୟ ପ-ପୃ ୨୨୯

୮୬ । ପତ୍ୟୁରନ୍ୟ ପ୍ରିୟାସଗେ ଦୃଷ୍ଟେଥାନୁମିତେ ଶ୍ରୁତେ
ଇଷ୍ୟାମାନୋ ଭବେତ୍ ସୀଣାଂ ତତ୍ତତ୍ତନୁମିତି ସ୍ଥିଧା ॥
ଭକ୍ତପ୍ଲାୟିତ ଭେଗାଙ୍ଗ ଗୋବ୍ରହ୍ମଜନ ସଭବା ॥
ସାହିତ୍ୟ ଦର୍ପଣ: ୩ୟ ପ-ପୃ ୨୩୧

୮୭ । ସାମ ଭେଦୋଽଥ ଦାନଂ ତ ନତ୍ୟପେକ୍ଷେ ରସାତରମ୍ ।
ସାହିତ୍ୟ ଦର୍ପଣ: ୩ୟ ପ-ପୃ ୨୩୨

୮୮ । ଚଂଗଳା ବିଶ୍ୱକୋଷ : ପୃ ୫୩୭

୮୯ । ଯାସ୍ୟତି ଯାତି ଗତୌ ଯତ୍ପରଦେଶଂ ନାୟକ ପ୍ରବାସୋଽସୌ
ଏଷ୍ୟତ୍ୟ ତ୍ୟାୟାତୋ ଯର୍ଥତ୍ୱଂ ସୋଽନ୍ୟଥା ତ ଗୃହାନ୍ ।
କାବ୍ୟାଙ୍ଗକାର (ଭୂତ୍ରତ) : ୧୪/୬୬

୯୦ । ଦେଶାତରଦିଭିର୍ଯୁନୌ ଶ୍ୟବଧାନଂ ତିରୟ ଯତ୍
ନ ବେଃନୁରଗେ ପ୍ରୌଢ଼େ ବା ପ୍ରବାସଃ ସେ ଡିଧାୟତେ ।
ସରସ୍ୱତୀ କଣ୍ଠାଭରଣ : ୫/୪୯

୯୧ । ପ୍ରତାପ ଭିନ୍ନ ଦେଶରୁ*
କାର୍ଯ୍ୟ ଶାପ ସଭ୍ରମୈଃ ପ୍ରତାପଃ ।

କାବ୍ୟାନୁଶାସନ

୯୨ । ପ୍ରତାପୋ ଭିନ୍ନ ଦେଶରୁ* କାର୍ଯ୍ୟାଛାପାତ ସଭ୍ରମାତ୍
ଚକ୍ରାଙ୍ଗ ଚେଳ ମାଳିନ୍ୟ ମେକବେଶୀ ଧୂର* ଶିରଃ
ନିଶ୍ଵାସୋଽହା ସବୁଦିନ ଭୂମିପାତାଦି କାୟତେ ।
ସାହିତ୍ୟ ଦର୍ପଣ-ମାୟ ପ : ପୃ ୨୩୪

୯୩ । କିଂଚ x x x ଦଶ ସୁରଦଶାଭୟ ।
ସାହିତ୍ୟ ଦର୍ପଣ-ମାୟ ପ . ପୃ ୨୩୪

୯୪ । ଭବୀ ଭବନ୍ ଭୂତ ଇତି ତ୍ରିଧା ସ୍ୟାଭିଜ୍ଞ କାର୍ଯ୍ୟଜଃ ।
ସାହିତ୍ୟ ଦର୍ପଣ-ମାୟ ପ : ପୃ ୨୩୬

୯୫ । ସଭ୍ରମୋ ଦିବ୍ୟ ମାନୁଷ ନିର୍ଦ୍ଦାତୋତ୍ପାତକଃ ।
ସାହିତ୍ୟ ଦର୍ପଣ-ମାୟ ପ : ପୃ ୨୩୮

୯୬ । କରୁଣସ୍ଥ ଶାପ କ୍ଳେଶ ବିନିପାତ ନେଷଜନ ବିପ୍ରଯୋଗ
ବିଭବନାଶ ବଧ ବନ୍ଧନ
ସମୁତ୍ଥୋ ନିରପେକ୍ଷ ଭବ-ଔଷ୍ଣ୍ୟ ଚିତ୍ତା ସମୁତ୍ଥଃ
ସାପେକ୍ଷଭବୋ
ବିପ୍ରଲମ୍ବକୃତଃ । ଏବମନ୍ୟଃ କରୁଣଃ ଅନ୍ୟଃ ବିପ୍ରଲମ୍ବ ଇତି ।
ନାଟ୍ୟଶାସ୍ତ୍ର : ୬ଷ୍ଠ ଅଧ୍ୟାୟ/୪୫ କାରିକ

୯୭ । କରୁଣଃ ସ ବିପ୍ରଲମ୍ବେ ଯାତ୍ରାତତରୌ ମିଥ୍ୟତେ ନାୟକୟୋଃ
ଯଦିବା ମୃତକଳଃ ସ୍ୟାଭିଜ୍ଞାନସ୍ତଦ୍ଗତଃ ସ୍ଵଲେପତ୍ ।
କାବ୍ୟାଳଙ୍କାର (ରୁଦ୍ରତ) : ୪/୩୪

୯୮ । ଲେକତର ଗତେ ଯୁନି ବଲ୍ଲଭେ ବଲ୍ଲଭ ଯଦା
ଭୃଶଂ ଦୁଃଖାୟତେ ଦୀନଃ କରୁଣଃ ସ ତଦୋଚ୍ୟତେ ।
ସରସ୍ୱତୀ କଣ୍ଠାଭରଣ : ୫।୫୦

୯୯ । ଯୁନୋରେକତତସ୍ତୁନ୍ ଗତବତି ଲେକାତରଂ ପୁନର୍ଲଭ୍ୟେ
ବିମନାୟତେ ଯଦୈକସ୍ତୁଦା ଭବେତ୍ କରୁଣ ବିପ୍ରଲମ୍ବାଖ୍ୟଃ
ସାହିତ୍ୟ ଦର୍ପଣ-ମାୟ ପ : ପୃ ୨୩୮

୧୦୦ । ପୁନରଲଭ୍ୟେ ଶରୀରତରେଣ ବା ଲଭ୍ୟେ ତୁ
କରୁଣାଖ୍ୟ ଏବ ରସଃ ।
ସାହିତ୍ୟ ଦର୍ପଣ-ମାୟ ପ : ପୃ ୨୩୯

୧୦୧ । ଶୋକ ସ୍ଥାୟିତୟା ଭିନ୍ନୋ ବିପ୍ରଲମ୍ବାଦୟଂ ରସଃ
ବିପ୍ରଲମ୍ବେ ରତିଃ ସ୍ଥାୟୀ ପୁନଃ ସଂଭୋଗ ହେତୁକଃ ।
ସାହିତ୍ୟ ଦର୍ପଣ-ମାୟ ପ : ପୃ ୨୩୯

୧୦୨ । ପ୍ରିୟସ୍ୟ ସନ୍ନିକର୍ଷେହପି ପ୍ରେମୋତ୍କର୍ଷ ଥିଲବତଃ
ଯା ବିଶ୍ଳେଷଧିୟାଭିଷଂ ପ୍ରେମ ବୈଚିତ୍ୟମୁଚ୍ୟତେ ।
ଭଞ୍ଜ ନୀଳମଣି : ଶୃଙ୍ଗାରଭେଦ/୫୭ ପୃ ୧୧୨

୧୦୩ । ତତ୍ର ଶୃଙ୍ଗାରୋନାମ ରତ ସ୍ଥାୟିଭବ ପ୍ରଭବ
ଭଞ୍ଜ ବେଷାମୁକଃ ।
ନାଟ୍ୟଶାସ୍ତ୍ର ୬।୪୫ କାରିକା

୧୦୪ । ଯଥା ହି ସମାନଲକ୍ଷଣାସ୍ତୁଲ୍ୟ ପାଣିପାଦୋଦର ଶରୀରଃ x x x
ଯଥା ନରେନ୍ଦ୍ରେ ।
ବହୁ ଜନ ପରିବାରୋଽପି ସନ୍ ସ ଏବ ନାମ ଲଭତେ,
ନ୍ୟାୟଃ ସୁମହାନପି
ପୁରୁଷଃ, ତଥା ବିଭବାନୁଭବ ବ୍ୟଭିଚ୍ଛରିପରିବୃତ୍ତଃ ସ୍ଥାୟୀଭବେ ।
ରସ ନାମ ଲଭତେ ।

ନାଟ୍ୟଶାସ୍ତ୍ର : ୬।୭ କାରିକା

୧୦୫ । ତତ୍ର ସଂକ୍ଷେପ ଶ୍ରାବତ୍ ରତ୍ନମାଲ୍ୟାନୁଲେପନାଳଂକାରେଷ୍ଠନ
ବିଷୟବର ଭବନୋପଭୋଗୋପବନଗମନାନୁଭବନ ଶ୍ରବଣ ଦର୍ଶନ
ବ୍ରୀଡ଼ାଲୀଳାଦିଭିର୍ଭିକ୍ଷେକୈରୁପଦ୍ୟତେ ।

ନାଟ୍ୟଶାସ୍ତ୍ର : ୬୪୫ କାରିକା

୧୦୬ । ପ୍ରମୋଦାମ୍ଭା ରତିଃ ନାମ ସୈବ ଯୁକ୍ତୋର୍ଥନୌନ୍ୟରକ୍ତଯୋଃ ।
ଦଶରୂପ ୪୫୭

୧୦୭ । ତତ୍ର ରତିମନୋନୁକୂଳେର୍ଥେ ମନସଃ ପ୍ରବଣିୟାତାମ୍ ।
ସାହିତ୍ୟ ଦର୍ପଣ-ମାୟ ପ : ପୃ ୨୧୫

୧୦୮ । ସଂରୁଚିଣ ପ୍ରଧାନାନି ଦେବାଦି ବିଷୟା ରତିଃ
ସାହିତ୍ୟ ଦର୍ପଣ : ମାୟ ପ : ପୃ ୨୬୫

୧୦୯ । କାତା ବିଷୟା ତୁ ବ୍ୟକ୍ତା ଶୃଙ୍ଗାରଃ ।
କାବ୍ୟପ୍ରକାଶ : ୪ର୍ଥ ଭାଗ ପୃ ୧୨୫

୧୧୦ । ବହୁବୋର୍ଥା ବିଭବ୍ୟତେ ବାଗଜାଭିନୟାଶ୍ରିତାଃ
ଅନେନ ଯସ୍ମାନ୍ନେନାୟଂ ବିଭବ ଇତି ସଂଜ୍ଞିତଃ ।
ନାଟ୍ୟଶାସ୍ତ୍ର : ୭୪

୧୧୧ । ବିଭବ୍ୟତେ ହି ରତ୍ୟାଦିର୍ଯତ୍ର ଯେନ ବିଭବ୍ୟତେ
ବିଭବ ନାମ ସ ଦ୍ଵେଧାଲମ୍ବନୋଦାପନାମୁକଃ ।
ଅଗ୍ନିପୁରାଣ : ଅଳଂକାର ଭାଗ : ୩/୩୪

୧୧୨ । ଜ୍ଞାୟମାନତୟାଃ ତତ୍ର ବିଭବୋ ଭବଂପୋଷକୃତ୍ ।
ଦଶରୂପ : ୪୫୭

୧୧୩ । ଚତ୍ୟାଦ୍ୟଦ୍ବୋଧକାଲେକେ ବିଭବାଃ ନାବ୍ୟନାଟ୍ୟଯୋଃ ।
ସାହିତ୍ୟ ଦର୍ପଣ : ଗାୟ ପ : ପୃ ୧୦୮

୧୧୪ । ଚତ୍ୟାଦିଭବବର୍ତ୍ତୋଽୟଂ ଯମାକ୍ରୀବ୍ୟୋପକାୟତେ
ଆଲମନ ବିଭବୋଽୟୋ ନାୟକାଦିଭବସ୍ଥା ।
ଅଗ୍ନିପୁରଣ : ଅଳଂକାର ଭଗ ଗାମଃ

୧୧୫ । ଆଲମନଂ ନାୟକାଦିସ୍ତମାଲମ୍ୟରସୋଦ୍ଗମାତ୍ ।
ସାହିତ୍ୟ ଦର୍ପଣ-ଗାୟ ପ : ପୃ ୧୧୦

୧୧୬ । ଭବ୍ୟାପନ ବିଭବାସ୍ତେ ସଂସାରୋଽବିବିଧୋଃ ସ୍ଥିତାଃ
ଆଲମନ ବିଭବେଷୁ ଭବାନୁଦୀପୟନ୍ତି ଯେ ।
ଅଗ୍ନିପୁରଣ : ଅଳଂକାର ଭଗ ଗାୟଂ

୧୧୭ । ଭବ୍ୟାପନ ବିଭବାସ୍ତେରସମୁଦୀପୟନ୍ତି ଯେ ।
ସାହିତ୍ୟ ଦର୍ପଣ-ଗାୟ ପ : ପୃ ୧୮୪

୧୧୮ । ଶୃଙ୍ଗାର ପ୍ରକାଶ-୧୬ଶ ଅଧ୍ୟାୟ ଦ୍ରେଷ୍ଟବ୍ୟ Bhoja's
Sringar Prakas Ed. by V. Raghavan P. 33)

୧୧୯ । ବାଗଜଭିନୟେନେହ ଯତସ୍ତୁର୍ଥୋଽନୁଭବ୍ୟତେ
ବାଗଜୋପାଙ୍ଗ ସମୁକ୍ତ ସ୍ତୁତୁଭବେତଃ ସୁତଃ ।
ନାଟ୍ୟଶାସ୍ତ୍ର ଟୀକା

୧୨୦ । ଅନୁଭବୋ ଭବ ବୋଧକଃ
ଅମରକୋଷ । ସ୍ଵର୍ଗବର୍ଗ ୬ଷ୍ଠ ପରିଚ୍ଛେଦ-ପୃ. ୫୧

୧୨୧ । ଅନୁଭବୋଽବିକାରସ୍ତୁଭବ ସ୍ଵପନାମୂଳକଃ । ଦଶରୂପ ଟୀକା

୧୨୨ । ଉଦ୍‌ବୁଦ୍ଧ* କାରଣୋଃ ସେଃ ସେର୍ବହିଭବ* ପ୍ରକାଶୟନ୍
ଲେକେ ଯଃ କାର୍ଯ୍ୟରୂପଃ ସୋଽନୁଭବଃ କାବ୍ୟ ନାଟ୍ୟଯୋଃ ।
ସାହିତ୍ୟ ଦର୍ପଣ-ମାୟ ପ : ପୃ ୧୮୫

୧୨୩ । ବିଭବୈରହୁତୋ ଯୋର୍ଥ ସ୍ତୁତୁଭବେନ ଗମ୍ୟତେ
ବାଗଜ ସଦ୍‌ଭାଜନୟୋଃ ସ ଭବ ଇତି ସଞ୍ଚିତଃ ।
ନାଟ୍ୟଶାସ୍ତ୍ର : ୭୮୧

୧୨୪ । ଶୃଙ୍ଗାର ପ୍ରକାଶ-୧୭ଶ ଅଧ୍ୟାୟ(ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ 'Bhoja's Sringar
Prakas' Ed. by V. Raghavan P. 34)

୧୨୫ । ମନୋବ୍ୟାପାର ଭୂୟିଷୋ ମନଆରମ୍ଭଭବ୍ୟତେ
ତ୍ରୁବିଧଃ ପୌରୁଷଃ ସୈଶ ଇଦ୍‌ଶାଂପି ପ୍ରସିଧ୍ୟତି ।
ଅଗ୍ନିପୁରାଣ ଅଳଙ୍କାର ଭାଗ ୩/୪୪ ପୃ ୧୫୨

୧୨୬ । ଉତ୍ତାପୀଶାମଳକାର ଅଂଶକାଞ୍ଚ ସଭବକାଃ
ତଦ୍‌ପ୍ରାଃ ସାବ୍ଦିକା ଲବାସ୍ତଥା ତେଷାପରତଅପି ।
ତଦ୍‌ପ୍ରା ଅନୁଭବ ସ୍ବରୂପାଃ ।
ସାହିତ୍ୟ ଦର୍ପଣ : ମାୟ ପ : ପୃ ୧୮୬

୧୨୭ । ତତ୍ରୈବ : ପୃ ୧୮୭(ସୋରିକଭବ), ପୃ ୧୬୨(ଅଙ୍ଗକ ଅଳଙ୍କାର),
ପୃ ୧୬୯ (ସଭବକ ଅଳଙ୍କାର)

୧୨୮ । ବି ଅଭି ଇତ୍ୟେତାବୁପସର୍ଗୋ । ଚର ଗତୌ ଧାତୁଃ ।
ବିବିଧାଭିପ୍ରାଣେନ ରସେଷୁ ଚରତାତି ବ୍ୟଭିଚ୍ଛୁରିଣଃ ।

୧୨୯ । ସାହିତ୍ୟ ଦର୍ପଣ-ମାସ ପ : ପୃ ୧୮୮-୨୧୨

୧୨୯ । (କ) ନାଟ୍ୟଶାସ୍ତ୍ର : ୨୪।୯୯

୧୩୦ । ତତ୍ତ୍ୱେବ : ୨୪।୧୫୧

୧୩୧ । ତତ୍ତ୍ୱେବ : ୨୪।୧୫୩

୧୩୨ । ତତ୍ତ୍ୱେବ : ୨୪।୧୫୬

୧୩୩ । ତତ୍ତ୍ୱେବ : ୨୪।୨୧୦-୨୨୧

୧୩୪ । ତତ୍ତ୍ୱେବ : ୨୫।୧୮

୧୩୫ । ତତ୍ତ୍ୱେବ : ୨୫।୪୩-୫୩

୧-୩୬ । ତତ୍ତ୍ୱେବ : ୩୪।୩୧-୩୪

୧୩୭ । ତତ୍ତ୍ୱେବ : ୩୪।୨୭

୧୩୮ । ତତ୍ତ୍ୱେବ : ୨୪।୨୩୦

୧୩୯ । ଶୃଙ୍ଗାର ପ୍ରକାଶ-୧୫ଶ ଅଧ୍ୟାୟ

୧୪୦ । ତତ୍ତ୍ୱେବ-୨୧ଶ ଅଧ୍ୟାୟ

ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ 'Bhoja's
Sringar Prakas'
Ed.by V.Raghavan
P. 32,40

୧୪୧ । ଦଶରୂପ ୨/୨୪-୩୫ ପୃ ୪୮-୫୨

୧୪୨ । ସାହିତ୍ୟ ଦର୍ପଣ-ମାସ ପ : ପୃ ୧୨୯-୧୫୬

୧୪୩ । ଉତ୍କଳ ନୀଳମଣି : (ନାୟିକା ଭେଦ)-ପୃ ୧୩୮-୧୩୯

୧୪୪ । ଉତ୍କଳର ସ୍ତବ ଚରଣିଣୀ : ପୃ ୧୪୪-୧୪୫

୧୪୫ । ନାଟ୍ୟଶାସ୍ତ୍ର ୨୫।୫୪

୧୪୬ । ତତ୍ତ୍ୱେବ : ୩୪।୨

- ୧୪୭ । ତତ୍ତ୍ୱେବ : ୩୪।୧୮-୧୯
- ୧୪୮ । ଶୃଙ୍ଗାର ପ୍ରକାଶ : ୧୫ ଅଧ୍ୟାୟ । ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ Bhoja's
Sringar Prakas
୧୪୯ । ତତ୍ତ୍ୱେବ : ୨୧ଶ ଅଧ୍ୟାୟ । Ed. by V.Raghavan
P. 31,40
- ୧୫୦ । ଦଶରୂପ : ୨।୧-୧୪ ପୃ ୪୦-୪୫
- ୧୫୧ । ସାହିତ୍ୟ ଦର୍ପଣ ଗାୟ ପ : ପୃ ୧୧୧-୧୧୭ (ନାୟକ), ପୃ ୧୧୭
(ସହାୟକ) ପୃ ୧୨୧ (ଅନ୍ତପୁର ସହାୟକ)
- ୧୫୨ । ଉତ୍କଳ ନୀଳମଣି : ନାୟକ ଭେଦ । ପୃ ୧୦-୪୮
- ୧୫୩ । ଇନ୍ଦ୍ରରସ ତରଙ୍ଗିଣୀ : ପୃ ୧୩୩
- ୧୫୪ । Studies in Nayak Nayika Bheda · P. 27
- ୧୫୫ । ସାହିତ୍ୟ ଦର୍ପଣ : ଗାୟ ପ : ପୃ ୧୨୪
- ୧୫୬ । ତତ୍ତ୍ୱେବ : ପୃ ୧୨୪
- ୧୫୭ । ତତ୍ତ୍ୱେବ : ପୃ ୧୮୨
- ୧୫୮ । ଉତ୍କଳ ନୀଳମଣି ଦୂତୀଭେଦ (କ) ପୃ ୨୩୨,
(ଖ) ପୃ ୨୬୯-୭୩ (ଗ) ପୃ ୨୭୪
- ୧୫୯ । ସାହିତ୍ୟ ଦର୍ପଣ : ଗାୟ ପ : ପୃ ୨୬୯
- ୧୬୦ । ଔଷିତ୍ୟ ବିରୁଦ୍ଧ ଚର୍ଚ୍ଚା । ୧୬
- ୧୬୧ । ସାହିତ୍ୟ ଦର୍ପଣ : ୭ମ ପ : ପୃ-୬୬୫
- ୧୬୨ । The Wonder That was India · P. 24
- ୧୬୩ । ଛାନ୍ଦୋଗ୍ୟ ଉପନିଷଦ : ୨ୟ ଅଧ୍ୟାୟ/୧୨ଶ ଶ୍ଳୋ ୧-୨
(ଏକାଦଶୋପନିଷଦ-ପୃ ୨୭୮)

୧୬୪ । ବୃହଦାରଣ୍ୟକ ଉପନିଷଦ ୬ଷ୍ଠ ଅଧ୍ୟାୟ.୧ମ ବ୍ରାହ୍ମଣ/୧୩,
(ଚତ୍ରେବ : ପୃ ୬୫୨)

୧୬୫ । ସାହିତ୍ୟାଦର୍ଶ : ପୃ ୨୬

୧୬୬ । ଚତ୍ରେବ : ପୃ ୨୬

୧୬୭ । Eros Kalos P. 96

୧୬୮ । ଚତ୍ରେବ : ପୃ ୯୬

୧୬୯ । ଚତ୍ରେବ : ପୃ ୧୦୧

୧୭୦ । ଚତ୍ରେବ : ପୃ ୧୦୧

୧୭୧ । Genesis I/27-28

୧୭୨ । Genesis II/23-24

୧୭୩ । Genesis XXX 1

୧୭୪ । Genesis XIX

୧୭୫ । GenesisXXXVIII 9-10

୧୭୬ । Ratilila : P.42

୧୭୭ । ସିତ ଶ୍ଳୋକ ବିହୁୟୁଗଳଂ x x

ଭବତି ମହାତ୍ମିୟୁର ସୁଦରୀ ରୂପଃ ।

କାମକଳା ବିଜାୟ/୬-୮

୧୭୮ । ହିନ୍ଦୁତ୍ବ : ପୃ ୪୯୪

୧୭୯ । ଚତ୍ରେବ : ପୃ ୪୯୫

୧୮୦ । ବଙ୍ଗଳା ବିଶ୍ବକୋଷ ପୃ : ୨୯୫ ୨୯୬

- ୧୧୧ । The Cult of Jagannath. P 153
- ୧୧୨ । The Cult of Jagannath and
The Regional Tradition of Orissa : P. 53
- ୧୧୩ । Eros & Civilisation P. 108-109
- ୧୧୪ । Sacrifice To Attis P. 322
- ୧୧୫ । Eros Kalos P. 64
- ୧୧୬ । Erotic Sculpture of India : P. 10
- ୧୧୭ । ଦେଶ (ବଂଶଜା)-୧୪ ଏପ୍ରିଲ, ୧୯୭୯ : ପୃଷ୍ଠ ୧
- ୧୧୮ । Ananga Ranga : P. xvii
- ୧୧୯ । Archaeological Remains of Bhubaneswar:
P. 105
- ୧୨୦ । Ratilila : P. 146
- ୧୨୧ । ଚନ୍ଦ୍ରେବ : ପୃ ୧୫୭
- ୧୨୨ । ପ୍ରସଂସିଦ୍ଧ ଭଜନାଘା (ବଜ୍ରାଳୋକ) : ପୃ ୧୦୩
- ୧୨୩ । ଚନ୍ଦ୍ରେବ : ପୃ ୧୦୩
- ୧୨୪ । ଅଗ୍ନିପୁରାଣ : ଅଳଙ୍କାର ଭାଗ-୩୩୧୦
- ୧୨୫ । The Characters of Love P. 3
- ୧୨୬ । The Erotic Motive in Literature : P. 15
- ୧୨୭ । The Cruellest Month : P. 141
- ୧୨୮ । Encyclopaedia of Religion and Ethics : p.177
- ୧୨୯ । ଇଂରାଜୀ ସାହିତ୍ୟର ଇତିହାସ ଓ ମୂଲ୍ୟାୟନ (ବଂଶଜା)-ପୃ.୨୭୩

- ୨୦୦ । The Erotic Motive in Literature : P. 119
- ୨୦୧ । The Eros And the Romantic: P. 170
- ୨୦୨ । ଭଗତୀୟ ସ୍ଥାପତ୍ୟ : ପୃ ୫୭୫
- ୨୦୩ । Indian Painting · P. 36 (ଅଙ୍କିତା), P 92,93
(ରଞ୍ଜିତାମଣି): P. 84 (ଗୀତ ଗୋବିନ୍ଦ)
- ୨୦୪ । କାମସୂତ୍ର : ୭।୨।୫୭
- ୨୦୫ । ଚତ୍ରେବ : ପୃ ୪ (ମୁଖବନ୍ଧ)
- ୨୦୬ । ଚତ୍ରେବ : ୧।୪ର୍ଥ ଅଧ୍ୟାୟ
- ୨୦୭ । ଲବଣ୍ୟବତୀ : ୩୧ଶ ଛାନ୍ଦ
- ୨୦୮ । କାମସୂତ୍ର : ୧।୫।୩-୨୭
- ୨୦୯ । ଚତ୍ରେବ : ୨।୧।୧
- ୨୧୦ । ଚତ୍ରେବ : ପୃ ୮୫
- ୨୧୧ । ଚତ୍ରେବ . ୨।୧।୫୭
- ୨୧୨ । ଚତ୍ରେବ : ୨।୧।୮
- ୨୧୩ । ଚତ୍ରେବ : ୧।୫।୨୮
- ୨୧୪ । ଚତ୍ରେବ : ୨।୧।୧
- ୨୧୫ । ଚତ୍ରେବ : ପୃ ୮୫
- ୨୧୬ । ଚତ୍ରେବ : ୨।୧।୬
- ୨୧୭ । ଚତ୍ରେବ : ୨।୧।୮
- ୨୧୮ । ଚତ୍ରେବ : ୨।୨।୪
- ୨୧୯ । କାମସୂତ୍ର : ୨ । ୨ । ୫

- ୨୨୦ । ତତ୍ତ୍ୱେବ : ୨ । ୨ । ୬, ୧୪
୨୨୧ । ତତ୍ତ୍ୱେବ : ୨ । ୨ । ୨୩-୨୪
୨୨୨ । ତତ୍ତ୍ୱେବ : ୨ । ୩ । ୪
୨୨୩ । ତତ୍ତ୍ୱେବ : ୨ । ୩୫
୨୨୪ । ତତ୍ତ୍ୱେବ : ୨ । ୩ । ୭-୩୧
୨୨୫ । ତତ୍ତ୍ୱେବ : ୨ । ୪ । ୪-୬
୨୨୬ । ତତ୍ତ୍ୱେବ : ୨ । ୫ । ୪
୨୨୭ । ତତ୍ତ୍ୱେବ : ୨।୨।୮-୨୮
୨୨୮ । ତତ୍ତ୍ୱେବ : ୨।୨।୩
୨୨୯ । ତତ୍ତ୍ୱେବ : ୨।୨।୬
୨୩୦ । ତତ୍ତ୍ୱେବ ୨।୮।୧-୩
୨୩୧ । ଲବଣ୍ୟବତୀ : ୩।୩।୨୦-୩୦
୨୩୨ । ଭଞ୍ଜୀୟ କାବ୍ୟ ଭବନା : ପୃ ୬୦-୭୭
୨୩୩ । ମନୋବିଦ୍ୟା : ପ୍ରବୃତ୍ତି ଅଧ୍ୟାୟ (ବଙ୍ଗଳା)
୨୩୪ । ତତ୍ତ୍ୱେବ : ଆବେଶ ଅଧ୍ୟାୟ
୨୩୫ । Psychological Studies in Rasa: P. 145
୨୩୬ । ତତ୍ତ୍ୱେବ : ପୃ ୧୦୮
୨୩୭ । ମନୋବିଦ୍ୟା : ପୃ ୫୮୦
୨୩୮ । ତତ୍ତ୍ୱେବ : ପୃ ୩୪୮

ଦ୍ଵିତୀୟ ଅଧ୍ୟାୟ

ଶୃଙ୍ଗାର ଚେତନାର ପରଂପରା

ଶୂଙ୍ଗାର ଚେତନାର ପରଂପରା

-ବିଶ୍ୱ ସାହିତ୍ୟ

ସୁମେରୀୟ ସାହିତ୍ୟ- ଏସିଆ ମାଲନରରେ ବାସକରୁଥିବା ପ୍ରାଚୀନ ସୁମେରୀୟ ଜାତି ସାହିତ୍ୟ ସୃଷ୍ଟିରେ ପ୍ରଥମେ ମନୋନିବେଶ କରିଥିଲେ ବୋଲି ଇତିହାସରୁ ଜଣାଯାଏ ।^୧ ମିଳୁଥିବା ପ୍ରମାଣରୁ ଦେଖାଯାଏ ଯେ ଆଜକୁ ପ୍ରାୟ ଗୁରିହଜାର ବର୍ଷ ପୂର୍ବେ ସେମାନଙ୍କର ପ୍ରଥମ ପ୍ରେମ କବିତା ରଚିତ ଏବଂ ଏକ ପବିତ୍ର ବିବାହ ଅନୁଷ୍ଠାନରେ ଗୀତ ହୋଇଥିଲା । ଏହି ଉତ୍ସବରେ ପ୍ରେମ ଓ ପ୍ରଜନନର ଦେବୀ ଇନାନ୍ନା (Inanna)ଙ୍କ ଜଣେ ସେବିକା (Priestess)ଙ୍କୁ ରାଜା ନିଜର ପତ୍ନୀ ରୂପେ ବରଣ କରିଥିଲେ । କବିତାଟି ହେଲା-

You have captivated me, Let me stand
trembling before you,
Bridegroom, I would be taken by you
to the bed Chamber,
You have captivated me, Let me stand
trembling before you,
Lion I would be taken by you
to the bed Chamber.

✕ ✕ ✕ ✕ ✕

Because you love me
give me, pray, of your caresses,
my lord God, my protector,
My shu-sin who gladdens Enlil's heart
give me, pray of your caresses ୨

କବିତାଟିର ଉପ ଅତି ସରଳ । ନାରୀ ପ୍ରାଣର ସ୍ବାଭାବିକ ପ୍ରେମ ପ୍ରବଣତା ଓ ସ୍ବାମୀ ପ୍ରତି ଗଭୀର ଭକ୍ତି ଏଥିରେ ରୂପାୟିତ । ମିଳନକାମୀ ନାରୀ ପ୍ରାଣର ପ୍ରଥମ ଉଦ୍ଧାରଣ ସାହିତ୍ୟ ସୃଷ୍ଟିର ଏଇ ଆଦିମ ଜାତକରେ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ ।

ଗ୍ରୀକ୍ ସାହିତ୍ୟ—କଳା, ସାହିତ୍ୟ ଓ ସଂସ୍କୃତି କ୍ଷେତ୍ରରେ ପ୍ରାଚୀନ ଗ୍ରୀକ୍ ଶ୍ରେଷ୍ଠ ସ୍ଥାନର ଅଧିକାରୀ । କିନ୍ତୁ ଗ୍ରୀକ୍ ସାହିତ୍ୟରେ ପ୍ରେମ ବା କାମର ସ୍ଥାନ ସ୍ବତନ୍ତ୍ର । ଏହା ହେଉଛି ସମକାମିତା ଅର୍ଥାତ୍ ନର ପ୍ରତି ନର ବା ନାରୀ ପ୍ରତି ନାରୀର ପ୍ରେମ । ଆଧୁନିକ କାଳରେ ଏକ ପ୍ରକାର କାମ ବିକୃତି ରୂପେ ସୀକୃତ ହୋଇଥିଲେ ହେଁ ଗ୍ରୀକ୍ମାନଙ୍କ ନିକଟରେ ଏହା ଉଚ୍ଚସ୍ଥାନ ଲଭ କରିଥିଲା । ସକ୍ରେଟିସ ତାଙ୍କର ଶିଷ୍ୟଙ୍କ ସହ, ନାରୀ କବି ସାପୋ ତାଙ୍କର ବାନ୍ଧବୀଙ୍କ ସହ ସମକାମିତାରେ ଲିପ୍ତ ଥିଲେ ବୋଲି ଇତିହାସ ସାକ୍ଷ୍ୟ ଦିଏ । ଏଥିରୁ ଜଣାଯାଏ ନର ନାରୀର ଦେହ ମନ ସଂପର୍କିତ ପ୍ରେମର ଧାରଣା ଗ୍ରୀକ୍ ଦେଶରେ ବିକାଶ ଲଭ କରିପାରିନଥିଲା । ନାରୀର ମନସ୍ତତ୍ତ୍ବ ଓ ହୃଦୟର ରହସ୍ୟ ଉଦ୍ଘାଟନ କରିବାରେ ଗ୍ରୀକ୍ କବିର ଜ୍ଞାନ ସୀମାବଦ୍ଧ । ନର-ନାରୀର ପ୍ରେମାନୁଭୂତି ସଂପର୍କରେ ସେ ଏକାନ୍ତ ଉଦାସୀନ । ଗ୍ରୀକ୍ ପ୍ରେମ କବିତାରେ ଯାହା ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ ତାହା ନିଷ୍ଠକ ଦେହ ଉନ୍ମାଦନା । ଦେହର ସୀମା ଅତିକ୍ରମ କରି ପ୍ରେମକୁ ଏକ ଇନ୍ଦ୍ରିୟୋତ୍ତର ସୁଖମା ମଣ୍ଡିତ କରିବାରେ କବିର ଅସାମର୍ଥ୍ୟ ସର୍ବତ୍ର ପ୍ରକାଶିତ ।

କିନ୍ତୁ ଏକଥା ସତ ଯେ କାମର ପ୍ରବଣ ପ୍ରଭାବ ସଂପର୍କରେ ସେମାନେ ଅତ୍ୟନ୍ତ ସଚେତନ ଥିଲେ । ଅଥଚ ତାହା କେବଳ କ୍ଲେବିକ ପ୍ରୟୋଜନ ମଧ୍ୟରେ ସୀମିତ ଥିଲା । ଗ୍ରୀକ୍ କବି ଓ ନାଟ୍ୟକାରମାନଙ୍କ ନିକଟରେ ନରନାରୀର ପ୍ରେମ ଥିଲା ଏକାନ୍ତ ଅନାଦରଣୀୟ ।

ଗ୍ରୀକ୍ ଟ୍ରାଜେଡ଼ିରେ ଏହା ଥିଲା ଅପାଂନ୍ଦେୟ । କେବଳ ୟୁରିପାଇଡ଼ସ୍ (Euripides) ତାଙ୍କ ‘ହିପୋଲିଟାସ୍’ (Hypolytus) ନାଟକର ଫିଡ୍ରା (Phaedra) ଚରିତ୍ରରେ ନରନାରୀ ପ୍ରେମର ଯେଉଁ ଚିତ୍ର ଆଙ୍କିଥିଲେ ତାହା ଥିଲା ଏକଦିଗଦର୍ଶୀ । ଅର୍ଥାତ୍ ନାରୀ ଚରିତ୍ରରେ ପ୍ରେମର ସକଳ ଉତ୍ତାପ, ଈର୍ଷା ଓ ସଂଘର୍ଷ ପୂରି ରହିଥିବାବେଳେ ପୁରୁଷ ଥିଲା କିପରି ନିର୍ବିକାର । ତଥାପି ଏରିଷ୍ଟୋଫେନସ୍ (Aristophanes) ତାଙ୍କ ‘ଦି ଫ୍ରଗସ୍’ (The Frogs) ନାଟକର ଏସ୍କାଇଲସ୍ (Aeschylus) ଚରିତ୍ର ମୁହଁରେ ୟୁରିପାଇଡ଼ସ୍‌ଙ୍କୁ ଏ ପ୍ରକାର ନାରୀ ଚରିତ୍ର ସୃଷ୍ଟି ପାଇଁ ଦୋଷୀ ସାବ୍ୟସ୍ତ କରିଛନ୍ତି । “Hence Aristophanes in the Character of Aeschylus attacked the degeneracy of Euripides in exhibiting on the stage the lust of Phaedra and Stheneboed” ^୩ ଗ୍ରୀକ୍ ସାହିତ୍ୟରେ ନୂତନ ଯୁଗର ସୃଷ୍ଟି ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ପ୍ରାୟ ଏଇଧାର ହିଁ ପ୍ରଚଳିତ ଥିଲା ।

ପ୍ରାଚୀନ ଗ୍ରୀକ୍ ଗୀତି କବିତାରେ ସମକାମିତାର ଜୟଗାନ ବହୁଳ ପରିମାଣରେ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ଏହାକୁ ଉପେକ୍ଷା କଲେ ଆମକୁ ଗ୍ରୀସର ଶ୍ରେଷ୍ଠ ଗୀତି କବି ସାପ୍ଫୋ (Sappho)ଙ୍କର ଅପୂର୍ବ ସୁନ୍ଦର କାବ୍ୟାଧାରୁ ବଞ୍ଚିତ ହେବାକୁ ପଡ଼ିବ । ଖ୍ରୀ. ପୂ. ୬୧୫ରେ ତାଙ୍କର ଜନ୍ମ । ଇତିହାସ ଅପେକ୍ଷା କିମ୍ବଦନ୍ତୀରୁ ହିଁ ତାଙ୍କ ଜୀବନର ସବିଶେଷ ପରିଚୟ ମିଳେ । ଦଳେ ସୁନ୍ଦରୀ ତରୁଣୀଙ୍କ ଗହଣରେ ସେ ସମୟ ଅତିବାହିତ କରିବାକୁ ସୁଖକର ମଣୁଥିଲେ । ସେମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ କାହା କାହା ପ୍ରତି ତାଙ୍କର ଗଭୀର ଆସକ୍ତି ଥିବାର ପ୍ରମାଣ ଅନେକ କବିତାରୁ ମିଳେ । ତାଙ୍କ ଜନ୍ମସ୍ଥାନ ଲେସ୍ବସ୍ (Lesbos) ଦ୍ଵୀପର ନାମରୁ ଲେସ୍ବିଆନିଜମ୍ (Lesbianism) ବା ନାରୀ ସମକାମିତା ଶବ୍ଦର ଉତ୍ପତ୍ତି । ^୪ ସାପ୍ଫୋଙ୍କ ପ୍ରେମ କବିତାର ପୂର୍ଣ୍ଣାଙ୍ଗ ରୂପ ଆଜି ଅଜ୍ଞାତ । ପ୍ରବନ୍ଧ ନିନ୍ଦା ଓ ପ୍ରତିବାଦ ସତ୍ତ୍ୱେ ମାତ୍ର କେତେଗୋଟି କବିତା କାଳଗର୍ଭରୁ ରକ୍ଷା ପାଇଅଛି । ‘ଆଫ୍ରୋଡାଇଟ୍‌ଙ୍କ ପ୍ରତି’ (Ode to Aphrodite) ତାଙ୍କର ଅତ୍ୟନ୍ତ ପ୍ରସିଦ୍ଧ କବିତା । କବିତାଟିର ଇଂରାଜୀ ଅନୁବାଦ ଏହିପରି—

Throned in splendour, immortal 'Aphrodite,
wile-weaving Child of Zeus,

I supplicate you,

Break not my heart with suffering

and sorrow *

ଗ୍ରୀକ୍ ସଭ୍ୟତାର ଉର୍ବରତମ ଯୁଗରେ ସମକାମିତା ହିଁ ସମ୍ମାନର ଶୀର୍ଷତମ ସ୍ଥାନ ଲାଭ କରିଥିଲା । ତା'ର ପ୍ରତିଫଳନ ଘଟିଥିଲା ଯୁଗ ସାହିତ୍ୟରେ । ବହୁକାଳ ଅନ୍ତେ ହେଲେନିକ୍ ଯୁଗରେ ଆଲେକ୍ଜାଣ୍ଡ୍ରୀଆକୁ କେନ୍ଦ୍ର କରି ପ୍ରେମ କବିତାର ସ୍ୱଭାବିକ ଧାରା ଗତି ଉଠିଥିଲା । ଜନ ବର୍ଣ୍ଣମାନ ବୈଦେଶିକ ପ୍ରଭବ ଓ ସମାଜରେ ନାରୀର ପରିବର୍ତ୍ତିତ ଭୂମିକା ଥିଲା ଏହି କବିତାର ପ୍ରେରଣା-ଉତ୍ସ ।

ପ୍ରସଂଗଜ୍ଞମେ ଗ୍ରୀସର ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଡାୟୋନିସାସ୍ ଉତ୍ସବ (Dionysus Festival) କଥା ଭୁଲିଗଲେ ଚଳିବ ନାହିଁ । ଗ୍ରୀକ୍ ଟ୍ରାଜେଡ଼ି ଓ କମେଡ଼ିର ମୂଳ ବୀଜ ଏହିଠାରେ ନିହିତ । ଏହି ଉତ୍ସବରେ ଯେଉଁ ସବୁ ସଂଗୀତର ପ୍ରଚଳନ ଥିଲା, ସେଗୁଡ଼ିକ ଆଜିର ସାମାଜିକ ମାନଦଣ୍ଡରେ ଘୋର ଅଶୁଣ୍ୟ ବୋଲି ବିବେଚିତ ହେବ । କିନ୍ତୁ ଗ୍ରୀକ୍ ଜୀବନର ଉଦ୍ୟାନ କାମ ପ୍ରବଣତା ଏଇ ସଂଗୀତଗୁଡ଼ିକରେ ପ୍ରତିଫଳିତ ।

ମିଶରୀୟ ସାହିତ୍ୟ-ପୃଥିବୀର ଅନ୍ୟତମ ପ୍ରାଚୀନ ସଭ୍ୟତାର ପୀଠ ରୂପେ ମାନବ ଇତିହାସକୁ ମିଶରର ଦାନ ଅତୁଳନୀୟ । ମିଶରୀୟ ସାହିତ୍ୟର ପ୍ରାଚୀନତମ ଉଲ୍ଲେଖ ପ୍ରାୟ ଖ୍ରୀ. ପୂ. ୩୫୦୦ ବର୍ଷ ପୂର୍ବରୁ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । କିନ୍ତୁ ପ୍ରେମ ବା ପ୍ରେମ ଦେବତାର ପ୍ରସଂଗ ଖ୍ରୀ. ପୂ. ୧୪୦୦ ଆଗରୁ କେଉଁଠାରେ ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ । ପ୍ରେମ କବିତାର ଯେଉଁ ସବୁ ନମୁନା ଅଦ୍ୟାବଧି ମିଳିଅଛି ସେସବୁରେ ଲୋକ କବିତା (Folk Poetry)ର ଉପାଦାନ ପ୍ରଚୁର । କୁତ୍ରିମତା ଓ କାବିକ ସାହିତ୍ୟର କୃତ୍ରିକର ବର୍ଣ୍ଣନା ପ୍ରବଣତା ରହିତ ସେଇ କବିତା ଗୁଡ଼ିକରେ ଆବେଗର ତୀବ୍ରତା ଓ ବହୁବ୍ୟର ସରଳତା ଉପଲବ୍ଧି କରାଯାଏ । ସେଗୁଡ଼ିକ ମୁଖ୍ୟତଃ ସଂଗୀତଧର୍ମୀ ହୋଇଥିବାରୁ ଅତ୍ୟନ୍ତ ଲୋକପ୍ରିୟ ହେବା ସ୍ୱାଭାବିକ ।

ପ୍ରାଚୀନ କାଳରେ ମିଶରୀୟ ଜୀବନ ଯାତ୍ରା ମାତୃପ୍ରଧାନ ସମାଜ ବ୍ୟବସ୍ଥାର ନିୟନ୍ତ୍ରଣାଧୀନ ଥିଲା । କିନ୍ତୁ କୃଷି ସଭ୍ୟତାର ଅଭ୍ୟୁଦୟ କ୍ରମେ ତାହା ପିତୃପ୍ରଧାନ ହୋଇ ଉଠିଲା । ବିବାହ ପଦ୍ଧତିରେ ମଧ୍ୟ ପରିବର୍ତ୍ତନ ଦେଖାଗଲା । ପୂର୍ବର ରକ୍ତସଂପର୍କହୀନ (exogamous) ବିବାହ ଧାରା କାଳକ୍ରମେ ରକ୍ତସଂପର୍କିତ (Endogamous) ବିବାହ ଧାରାରେ ରୂପାନ୍ତରିତ ହେଲା । କୃଷି କାର୍ଯ୍ୟରେ ସାହାଯ୍ୟ କରିବା ନିମନ୍ତେ ଭଉଣୀ (Sister or half Sister) କୁ ବିବାହ କରିବା ପ୍ରଥା କ୍ରମେ ସାମାଜିକ ସ୍ୱୀକୃତି ଲାଭ କରିଥିଲା । ସୁତରାଂ ମିଶରୀୟ ପ୍ରେମ କବିତାରେ ଭାଇ ଓ ଭଉଣୀ ଯଥାକ୍ରମେ ପ୍ରେମିକ ଓ ପ୍ରେମିକାର ସ୍ଥାନ ଗ୍ରହଣ କଲେ । “Hence In the poems the regular name for the ‘lover’ is brother or sister as in the song of songs the fairest among women is called sister or kinswoman.”^୨

ମିଶରୀୟମାନେ ପ୍ରାଣ ଧର୍ମରେ ଥିଲେ ଚିର ଚଞ୍ଚଳ । ଆନନ୍ଦ ଉପଭୋଗ ପ୍ରତି ସେମାନଙ୍କର ଶ୍ରଦ୍ଧା ଥିଲା ଅତୀବ ଗଭୀର । ହଜାର ହଜାର ବର୍ଷବ୍ୟାପୀ ଜୀବନର ଧାରାକୁ ଅବ୍ୟାହତ ରଖିବା ଲାଗି ମିଶରୀୟ ଗଳାଗଣ ପିରମିଡ୍ ଗର୍ଭରେ ଶାୟିତ ରହୁଥିଲେ । ସେ ଦେଶରେ ନାରୀର ଜୀବନ ଥିଲା ସ୍ୱାଧୀନ । ସମାଜର ସକଳ କ୍ଷେତ୍ରରେ ସେମାନେ ପୁରୁଷ ସହ ସମାନ ଆସନର ଅଧିକାରିଣୀ ଥିଲେ । ଏପରିକି ଯୌନ ସଂପର୍କ ତଥା ପତି ନିର୍ବାଚନରେ ସେମାନଙ୍କର ଅଖଣ୍ଡ ସ୍ୱାଧୀନତା ଥିଲା । ସୁତରାଂ ଜୀବନ ପ୍ରତି ନିବିଡ଼ ମମତା ଏବଂ ପ୍ରେମମଗ୍ନତା ମିଶରୀୟମାନଙ୍କୁ ଦେହ ଓ ମନର ଅନ୍ତରଙ୍ଗ ଆସ୍ବାଦନରେ ବଶୀଭୂତ କରିପାରିଥିଲା । ତେଣୁ ମିଶରୀୟ ପ୍ରେମ କବିତାରେ କାମର ଗନ୍ଧ ଅପେକ୍ଷା ପ୍ରେମର ଗନ୍ଧ ଅଧିକ । ପ୍ରାଚୀନ ପ୍ୟାପିରସ ପୃଷ୍ଠାରେ ଲିଖିତ ଗୋଟିଏ କବିତାର ସାରମର୍ମ ଏଠାରେ ଉଦ୍ଧାର କରାଯାଇଛି ।

“ସେ ନାରୀ ଅତୁଳନୀୟା, ଜଗତରେ ସବୁଠାରୁ ରୂପମୟୀ ସେ ।
ସେ ଦେବୀ, ସର୍ବଶୁଭ ଫଳସ୍ୱରର ପ୍ରଥମ ପ୍ରଭତରେ ତା’ର ଆବିର୍ଭାବ ।

ରୂପ ତାର ସର୍ବଜ୍ଞା, ଜ୍ୟୋତିର୍ମୟ ଦେହ, କମଳାୟ ଆଖି, ମଧୁର ଓଷ୍ଠ, ଦୀର୍ଘ ଗ୍ରୀବା, ଦ୍ୟୁତିମୟ ସ୍ତନବୃନ୍ଦ, ଅକୃତ୍ରିମ ବୈଦୂର୍ଯ୍ୟ କେଶରାଶି, ସୁବର୍ଣ୍ଣର ବାହୁ, ପଦ୍ମକଳିର ଅଙ୍ଗୁଳି, କ୍ଷୀଣ କଟି, ନିବିଡ଼ ନିତମ୍ବ, ପଦ ଯୁଗରେ ରୂପର ଉଜ୍ଜ୍ୱଳତା, ପୃଥିବୀ ପୃଷ୍ଠରେ ତା'ର ଗତି ଲକ୍ଷ୍ୟ ଲୀଳାମୟ । ତା'ର ରୂପରେ ପୁରୁଷ ବିମୋହିତ, ସବିତ୍‌ହୀନ । ସେ ଯାହାକୁ ଆଶ୍ରୟ ଦିଏ ତା'ର କି ଆନନ୍ଦ ।”^୭

ହିବ୍ରୁ ସାହିତ୍ୟ—ପ୍ରାଚୀନ ଆରବୀୟ ଓ ମିଶରୀୟମାନଙ୍କ ପରି ହିବ୍ରୁ ସମାଜରେ ମଧ୍ୟ ନାରୀର ସାଧାନତା ଥିଲା ଅଖଣ୍ଡ । ବିବାହ ପୂର୍ବରୁ ପ୍ରେମ କରିବା ଏବଂ ପତି ନିର୍ବାଚନରେ ମତଦାନ କରିବାକୁ ସେ କେବେ ବୃଷାବୋଧ କରୁ ନ ଥିଲେ ।^୮ କିନ୍ତୁ ଆଖ୍ୟାୟିକ କଥା— ପ୍ରାୟ ତିନି ହଜାର ବର୍ଷର ପ୍ରାଚୀନ ହିବ୍ରୁ ସାହିତ୍ୟରେ ଶୃଙ୍ଗାର ଚେତନାର ପରଂପରା ଏକାନ୍ତ ଦୁର୍ଲ୍ଲଭ । କେବଳ ‘ଓଲ୍ଡ୍ ଟେଷ୍ଟାମେଣ୍ଟ’ (Old Testament)ର କେତେକ ସ୍ଥାନରେ ଯୌନ ସପକ୍ଷର ଚିତ୍ର ପରିଦୃଷ୍ଟ । ‘ଷୋରି ଅଫ୍ ଲଟ୍’ (Story of Lot) କିମ୍ବା ‘ଓନାନାସ୍ ସିଡ୍ ଫଲିଙ୍ଗ୍’ (Onana’s Seed Falling) କିମ୍ବା ‘ଇଭ୍ କରପ୍ସନ୍ ଅଫ୍ ଆଦାମ୍’ (Eve’s Corruption of Adam), ଆଦି କେତୋଟି ଉଦାହରଣରେ କାମର ପ୍ରବର୍ତ୍ତନା ଉପଲବ୍ଧ । କିନ୍ତୁ ନର-ନାରୀର ସାଭବିକ ଆକର୍ଷଣ ଏବଂ ମୁଗ୍ଧ ମଧୁର ଯୌବନାନୁଭୂତିର ଚିତ୍ର ଆମେ ‘ସୋଲୋମନ୍ ‘ଦି ସଙ୍ଗ୍ ଅଫ୍ ସୋଲୋମନ୍’ (The Song of Solomon) ଗ୍ରନ୍ଥରେ । ଧର୍ମଯାକକଗଣ ଏ ସବୁର ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ଉଷ୍ମା ତିଆରି କରିଥିଲେ ହେଁ ଏଗୁଡ଼ିକ ଯେ ଖାଣ୍ଟି ଲୌକିକ କବିତା ଏଥିରେ ତିଳେମାତ୍ର ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ । ସବୁ ଦେଶର ପ୍ରାଚୀନ ସାହିତ୍ୟରେ ନାନା ପ୍ରକ୍ଷେପ ପରି ‘ଦି ସଙ୍ଗ୍ ଅଫ୍ ସୋଲୋମନ୍’ ସେଥିରୁ ମୁକ୍ତ ନୁହେଁ । ଏ ସବୁ ସବେ ପ୍ରେମ କବିତା ରୂପେ ଏ ଗୁଡ଼ିକର ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ଅବୁଝନୀୟ । ଉଗ୍ର ଧର୍ମଉବାସନ ଇହୁଦି ଜାତିର ମୁକ୍ତ ହୃଦୟ ଏଥିରେ ସ୍ପଷ୍ଟ ପ୍ରତିଫଳିତ ହୋଇଥିବା ସତ୍ତ୍ୱେ ଗୀତଗୁଡ଼ିକ ଅଶେଷ ମୂଲ୍ୟବାନ । ଗୋଟିଏ କବିତାର କିୟଦଂଶ ଏଠାରେ ଉଦ୍ଧାର କରାଯାଉଛି—

“How beautiful are thy feet with shoes, O prince’s daughter ! the joints of thy thighs are like jewels, the work of the hands of a cunning workman.

The navel is like a round goblet, which wanteth not liquor, thy belly is like a heap of wheat set about with lilies.

Thy two breasts are like two young roes that are twins.

How fair and how pleasant art thou,
O love, for delights ! ~

ପ୍ରାୟ ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ୧୦ମ ଶତାବ୍ଦୀ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଧର୍ମ-ପ୍ରଭାବହୀନ ମୁକ୍ତ ମାନବିକ ପ୍ରେମର କବିତା ହିନ୍ଦୁ ସାହିତ୍ୟରେ ଦେଖା ଦେଖନଥିଲା । ପରେ ପରେ ସ୍ଥେନର କବିଗଣ ଅସୀମ ଦୁଃସାହସିକତା ସହକାରେ ମାନୁଷୀ ପ୍ରେମର ଗାଥା ଗାଇବାକୁ ଆଗଭର ହୋଇଆସିଥିଲେ । ଏତିକିବେଳେ ହିନ୍ଦୁ ସାହିତ୍ୟ ଯଥାର୍ଥତଃ ମାନବିକ ହୃଦୟର ଆବେଗ ଓ ଉତ୍ସୁତାରେ ପ୍ରଥମ ଥର ପାଇଁ ଆନ୍ଦୋଳିତ ହୋଇ ଉଠିଥିଲା । ଏହା ମୂଳରେ ଥିଲା ଆରବୀ ସାହିତ୍ୟର ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ପ୍ରଭାବ ଏବଂ ଆଜିକାଲି ଓ ଆମ୍ଭଙ୍କ ଗତ ବୈଦିକତ୍ୟର ଦୂରୀକର ଆକର୍ଷଣ । କିନ୍ତୁ ସକଳ ପ୍ରଚେଷ୍ଟା ସତ୍ତ୍ୱେ ହିନ୍ଦୁ ସାହିତ୍ୟ ଚିରକାଳ ପ୍ରେମ କାଜୀଳ ।

ଆରବୀୟ ସାହିତ୍ୟ—ଆରବବାସୀର ଜୀବନ ବେଦୁଜନର ଜୀବନ । ମରୁଭୂମି ବେଦୁଜନର ସଙ୍ଗୀତୀ ଜୀବନରେ ପ୍ରେମ, ସୁର ଓ ସଙ୍ଗୀତର ଭୂମିକା ଅତୀବ ଗୁରୁତ୍ୱପୂର୍ଣ୍ଣ । ସଭ୍ୟତାମୋଦୀ ଜୀବନର ଘନଘଟା ତା’ର ପ୍ରାଣକୁ ଅସ୍ଥିର କରିନାହିଁ । ମୃତ୍ୟୁର ସମ୍ମୁଖୀନ ହେବାକୁ ସେ ଚିର ଅକୃଷିତ । ନିଜର ଶକ୍ତି ଓ ସାମର୍ଥ୍ୟ ଉପରେ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ବିଶ୍ୱାସ ରଖି ସେ ନାରୀକୁ ଜୟ’କରି ଆସିଛି, ପ୍ରେମ ନିବେଦନ କରି ନୁହେଁ ।

ସମାଜରେ ନାରୀର କୃତ୍ୱତ୍ୱ ଓ ଅଧିକାର ଥିଲା ଅପରିସୀମ । ୧୦ ତେଣୁ ତା' ପାଇଁ ଯୁଦ୍ଧରେ ପ୍ରାଣଦେବାକୁ ବେଦୁଇନ୍ କେବେ ପସ୍ଚାତ୍ତପଦ ହୋଇ ନାହିଁ କିମ୍ବା ତା'ର ମହିମାଗାନ କରିବାକୁ ସଙ୍କୋଚବୋଧ କରି ନାହିଁ ।

ପ୍ରାକ୍-ମହମ୍ମଦୀୟ ଆରବୀୟ କବିତାର ସ୍ୱରୂପ ଥିଲା ପୂର୍ଣ୍ଣତଃ ମୌଖିକ । ଦ୍ୱିତୀୟ ଓ ତୃତୀୟ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଇସଲାମ ଶକ୍ତିର ଆରବ ଅଧିକାର ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ କବିତା ସବୁ ସ୍ୱଗୃହୀତ୍ ହୋଇ ଲିଖିତ ରୂପ ଧାରଣ କଲା । ସେଇସବୁ ସ୍ୱଗୃହ ମଧ୍ୟରେ ହମାସା (Hamasa), ମୁଲାକାତ (Muallakat), ମୁଫଦ୍ଦଲିୟାତ (Mufaddaliyat), ଦ୍ୱିଓ୍ୱାନସ୍ (Diwans), କିତାବ-ଅଲ୍-ଅଘାନି (Kitab-al-Aghani) ଆଦି ଖୁବ୍ ପ୍ରସିଦ୍ଧ । ୧୧ ଏଇସବୁ ପ୍ରାଚୀନ ଆରବୀୟ କବିତାରେ ପ୍ରେମର ଗୌରବମୟ ଚିତ୍ର ବହୁ ସ୍ଥଳରେ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ପ୍ରତିଟି କାସିଦା (Kasida) ବା ସଂବୋଧ କବିତା (Ode)ରେ କୌଣସି ନାରୀ ପ୍ରତି କବିର ଅତରଙ୍ଗ ପ୍ରେମ ଓ ତା'ର ବିଚ୍ଛେଦରେ ହୃଦୟର ବ୍ୟାକୁଳତା ପ୍ରକାଶିତ । କିତା (Kita) ବା ଗୀତିଧର୍ମୀ କବିତାଗୁଡ଼ିକରେ ପ୍ରେମ ହିଁ ମୁଖ୍ୟ ବସ୍ତୁ । ଏଗୁଡ଼ିକ କୌଣସି ସଂବୋଧ କବିତାର ଅଂଶ ବିଶେଷ । ମୁଲାକାତ (Muallakat) ର ସାତଟିଯାକ କବିତା ପ୍ରେମଭିତ୍ତିକ । ହମାସା (Hamasa)ର ୮୮୪ ଗୋଟି କବିତା ମଧ୍ୟରୁ ୧୨୪ଟି କବିତା ଏହି ଗୋଟ୍ରୀୟ ।

ଏହିସବୁ କବିତାରୁ ଦେଖାଯାଏ ଯେ ପ୍ରାକ୍-ମହମ୍ମଦୀୟ ଆରବୀୟ ସମାଜ ପିତୃପ୍ରଧାନ ହୋଇଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଆଦିମ ମାତୃପ୍ରଧାନ ଜୀବନ ଯାତ୍ରା ପଦ୍ଧତିର ବହୁ ସୂଚନା ଏଥିରେ ରକ୍ଷିତ । ବେଦୁଇନ୍ର ଯୌନ ଜୀବନ ଥିଲା ଅବାଧ ଓ ସ୍ୱାଧୀନ । ନାରୀ ନିଜ ଇଚ୍ଛାରେ ପତି ନିର୍ବାଚନ କରୁଥିଲା । ଏପରିକି ଅନ୍ୟ ଗୋଷ୍ଠୀରୁ ପ୍ରେମିକ ବରଣ କରିବା ତଥା ତାକୁ ନିଜ ତମ୍ବୁକୁ ନିମନ୍ତ୍ରଣ କରିବା ଥିଲା ତା'ର ଇଚ୍ଛାଧୀନ । ବସନ୍ତ ଋତୁର ଆଶମନରେ ନାରୀପୁରୁଷ ଦଳ ଦଳ ହୋଇ, ବିଷ୍ଣୁତ ଉପତ୍ୟକାରେ ଇତସ୍ତତଃ ଭ୍ରମଣ କରିବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ବହୁ ଗୋଷ୍ଠୀ ସହ ଘନିଷ୍ଠ ସପକ୍

ଛାପନ କରିବାର ସ୍ବୟୋଗ ଲଭ କରୁଥିଲେ । ଫଳତଃ ସେମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରେମର ବିକାଶ ଉଦ୍ଭବ ନହୋଇ ବୈତିତ୍ତ୍ୟମୟ ହୋଇ ଉଠୁଥିଲା ।

ଇସଲମ ଶକ୍ତିର ଆବିର୍ଭାବ ପରେ ଆରବୀୟ ଧର୍ମ ଓ ସମାଜ ଜୀବନ କଠୋର ନିୟମ ଶୃଙ୍ଖଳାରେ ଆବଦ୍ଧ ହେଲା । କିନ୍ତୁ ସେଇ ପ୍ରେମ, ପୁର ଓ ସଂଗୀତ ପିଆସୀ ବେଦୁଇନର ମନ ତିରକାଳ ବେଦୁଇନ ହୋଇ ରହିଗଲା । ସୁତରାଂ ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳରେ ଆରବୀୟ ସାହିତ୍ୟ ପୁଣି ଜୀବନ ମମତାରେ ହେଲା ମଧୁମୟ । ଷଷ୍ଠ ଶତାବ୍ଦୀର କବି ଇବନ କୋଲଥୁମ୍ବଙ୍କ କବିତା ‘ପୁରଦିଅ’ କିମ୍ବା ଅଷ୍ଟମ ଶତାବ୍ଦୀର କବି ଆବଦଲ୍ ସାଲମ୍ ବିନ୍ ର ଗୋସାନଙ୍କ କବିତା ‘ସାକୀପ୍ରତି’—ଏହାର ବିଶିଷ୍ଟ ଉଦାହରଣ ।

ରୋମୀୟ ସାହିତ୍ୟ— ପ୍ରାଚୀନ ରୋମର ଜୀବନ ଚର୍ଯା ଥିଲା ଦେହବାଦୀ । ଅନ୍ୟ ପକ୍ଷରେ ରୋମାନମାନେ ଥିଲେ ଅତ୍ୟନ୍ତ ଯୁକ୍ତପ୍ରିୟ । ଗ୍ରୀସ୍ ଓ ରୋମ ମଧ୍ୟରେ ମୌଳିକ ପାର୍ଥକ୍ୟ ଏହି ଯେ ଗ୍ରୀକ୍ମାନେ ଥିଲେ ଐତିହ୍ୟଧର୍ମୀ; କିନ୍ତୁ ରୋମାନମାନେ ଥିଲେ ଇନ୍ଦ୍ରିୟଧର୍ମୀ । ସୁତରାଂ ଗ୍ରୀସ୍‌ର କଳା ଓ ଫସ୍ତୁତିରେ ଯେଉଁ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟବୋଧ, କଳାତ୍ମକତା ଓ ଜୀବନ ପ୍ରୀତି ଦୃଷ୍ଟିଗୋଚର ହୁଏ, ତାହା ରୋମାନ୍ ଫସ୍ତୁତିରେ ଦୁର୍ଲଭ । ଗ୍ରୀକ୍ ଐତିହ୍ୟ ସହ ପରିଚିତ ହେବା ପୂର୍ବରୁ ରୋମାନମାନଙ୍କ ସାହିତ୍ୟ ସୃଷ୍ଟି ଥିଲା ପ୍ରାୟ ବୈତିତ୍ତ୍ୟହୀନ । ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳରେ ତହିଁରେ ଅନୁକରଣ ଓ ସମନ୍ୱୟର ଛାପ ସୁସ୍ପଷ୍ଟ । କିନ୍ତୁ ପ୍ରେମାନୁଭୂତିର ଲଳିତ ଆବେଦନ କିମ୍ବା ଅପୂର୍ବ ବ୍ୟଞ୍ଜନା ସେମାନଙ୍କ କାବ୍ୟ କଗତରେ ଗଭୀର ପ୍ରଭାବ ବିସ୍ତାର କରିପାରିଲା ନାହିଁ ।

ପ୍ରେମ କବିତା ରଚନା କ୍ଷେତ୍ରରେ କବି କାତୁଲ୍ଲାସ (Catullus) ଆମର ପ୍ରଥମେ ସ୍ମରଣୀୟ । ଯୌବନରେ କ୍ଲଡ଼ିଆ (Clodia) ନାମ୍ନୀ ଜନୈକା ଜନସଲ-ପନ୍ନୀଙ୍କ ପ୍ରତି ତାଙ୍କର ଗଭୀର ଆସକ୍ତି ପ୍ରକାଶ ପାଇଥିଲା । ପରମା ରୂପବତୀ, ଫୁଲାର ବଂଶୀୟା ବୁଦ୍ଧିମତୀ ସେହି ମହିଳା ଥିଲେ ସମାଜରେ ଅଶେଷ ଖ୍ୟାତିର ଅଧିକାରିଣୀ । ତାଙ୍କ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ

ରଚିତ କବିତାଗୁଡ଼ିକ ପଢ଼ି ସେ ବିଶେଷ ଆନନ୍ଦିତା ହେଉଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ପ୍ରେମ ବ୍ୟାଧିରେ ବାନ୍ଧି ହୋଇ ରହିବାକୁ ତାଙ୍କର ସମ୍ମତି ମିଳିଲା ନାହିଁ । ଦୀର୍ଘକାଳ ଦୁଃଖ ଓ ପରିଶେଷରେ ସଂସାର ପ୍ରତି ବିରାଗ ହେଲା କବିଙ୍କ ପ୍ରେମର ଗ୍ରାସିକ ପରିଣତି । ‘ପୋଏମ୍ସ୍ ଟୁ ଲେସବିଆ, (Poems to Lesbia) କବିତା ଗ୍ରନ୍ଥରେ ସେ ତାଙ୍କର ଏହି ପ୍ରେମ କହାଣୀ ଲିପିବଦ୍ଧ କରିଯାଇଛନ୍ତି । ୧୭ ବୈଦିକ ଆବେଗର ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତି ଓ ଲଜସାହିତ୍ୟ ପ୍ରେମର ବାସ୍ତବ ଚିତ୍ରଣ ପାଇଁ ସେ ସର୍ବକାଳୀନ ପ୍ରଶଂସାର ଅଧିକାରୀ । ଅନ୍ୟତମ ରୋମୀୟ କବି ହୋରେସ୍ (Horace) ଥିଲେ ଅତ୍ୟନ୍ତ ଦାର୍ଶନିକ ଭାବ ପଲ୍ଲୀ । ତାଙ୍କର କବିତା ସମୂହରେ ପ୍ରେମ, ସୁର ଓ ଦେବତାମାନଙ୍କ କ୍ଷୟଗାନ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ପ୍ରେମ ପ୍ରସଂଗଗୁଡ଼ିକରେ ଅନୁଭୂତି ଓ ଆନ୍ତରିକତାର ଅଭାବ ଏକାନ୍ତ ଭାବେ ଲକ୍ଷ୍ୟଶୀୟ । ୧୮

ରୋମୀୟ ସାହିତ୍ୟ ଜଗତରେ ଅନ୍ୟ ଜଣେ ବିଶ୍ୱ ପ୍ରସିଦ୍ଧ କବି ହେଉଛନ୍ତି ଓଭିଡ୍ (Ovid) । ତାଙ୍କର 'ଆର୍ଟ ଅଫ୍ ଲଭ୍' (Art of Love) ଗ୍ରନ୍ଥଟି କାବ୍ୟାୟିତ ରଚିତାସ୍ତ୍ର ଛଡ଼ା ଆଉ କିଛି ନୁହେଁ । ନର-ନାରୀ ଯୌନ ସଂପର୍କର ବିଶଦ ବିବରଣୀ, ଶରୀର ଯନ୍ତ୍ରବିଧି, ବସ୍ତ୍ରାଳଂକାର ମଣ୍ଡନ କଳା ଆଦି ନାନାବିଧ ପ୍ରସଂଗର ଅବତରଣରେ ଏହା ସମୃଦ୍ଧ । ଇଂରାଜୀରେ ଅନୁଦିତ ଟେଲ୍ କାବ୍ୟର କେତେକାଂଶ ଏଠାରେ ଉଦ୍ଧାର କରାଯାଇଛି—

“Duty is all very well, but lets not
confuse it with pleasure,
I do not want my girl doing her
duty for me,
What I like to hear are the words
of utter abandon,
Words that say “not too soon”
words that say “wait just a while.” e o

ଯୌନ ସଂପର୍କ ଉପରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହୋଇଥିବାରୁ କବିତାରୁ ଧର୍ମକୁ ବା ଧର୍ମରୁ କବିତାକୁ ନିର୍ବାସିତ କରିବା ଅସମ୍ଭବ । ସେ ଯାହା ହେଉନା କାହିଁକି ସାହିତ୍ୟ ସମାଲୋଚନା କ୍ଷେତ୍ରରେ ଏହି ଜାତୀୟ ଉପୋକ୍ତ କବିତା ସମୂହ ନିଷିଦ୍ଧ ଭାବରେ ପ୍ରାକୃତ ଜୀବନର ଗାଥା ରୂପେ ହିଁ ସ୍ୱୀକୃତ ହୋଇଆସିଛି ।

ସାହାମାମା (Shah-Nameh)ର ରଚୟିତା ଫିରଦୌସି (Firdausi) ଫାରସୀ ସାହିତ୍ୟର ସର୍ବଶ୍ରେଷ୍ଠ କବି । ପ୍ରାଚୀନ ଇରାନର ସଂସ୍କୃତି ଓ ଐତିହ୍ୟକୁ ଆତ୍ମସ୍ଥ କରି ସେ ତାଙ୍କର କାବ୍ୟ ଜଗତକୁ ଅକ୍ଷୟ ଐଶ୍ୱର୍ଯ୍ୟରେ ମଣ୍ଡିତ କରିଯାଇଛନ୍ତି । ଫିରଦୌସିଙ୍କ ବହୁ କବିତାରେ ପ୍ରେମର ମହିମା ଉଦ୍‌ଘୋଷିତ ।^{୧୭}

ଦ୍ୱାଦଶ ଶତାବ୍ଦୀର କବି ଓ ଗଣିତଜ୍ଞ ଓମର ଖୟାମ (Omar Khayam) ପ୍ରେମ ଓ ମନିଷର ପରମ ସ୍ତାବକ ରୂପେ ବିଶ୍ୱବିଦିତ । ପ୍ରାର୍ଥକ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ପ୍ରତି ଗଭୀର ଆସକ୍ତି ଓ ଦାର୍ଶନିକ ଚେତନା ତାଙ୍କ ‘ରୁବାୟତ୍’ ଗୁଡ଼ିକୁ ହୃଦୟଗ୍ରାହୀ ଓ ବୁଦ୍ଧିଦୀପ୍ତ କରିଛି । ଫିଟ୍‌ଜେରାଲ୍ଡ (Fitzgerald)ଙ୍କ ଅନୁବାଦ ମାଧ୍ୟମରେ ତାଙ୍କର ଜନପ୍ରିୟତା ବହୁଗୁଣିତ ଓମରଙ୍କ କବିତାର ଗୋଟିଏ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଛନ୍ଦ ହେଲା—

“A book of verses underneath the bough
A jug of wine, a loaf of bread and thou ..”^{୧୮}

ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶ ଶତାବ୍ଦୀର ପ୍ରସିଦ୍ଧ କବି ସାମସ୍-ଉଦ୍-ଦିନ୍ ମହମ୍ମଦ ହାଫିଜ୍ (Shams-Ud-din Muhammad Hafiz)ଙ୍କ କବିତାରେ ସୁର, ସାକୀ, ଫୁଲ ଓ ନାଉଚିଙ୍ଗୋଲ୍ ପ୍ରତି ନିବିଡ଼ ମମତା ପ୍ରକାଶିତ । କେତେକ କବିତାରେ ପ୍ରେମର ଅନ୍ତରଙ୍ଗ ଅନୁଭୂତିକୁ ରୂପ ଦେଇଥିବା ବେଳେ, ଆଉ କେତେକ କବିତାରେ ସେ ଦେହ-ସାନ୍ନିଧ୍ୟ ବିଚ୍ଛାଦୀ ହୋଇ ଉଠିଛନ୍ତି । ତାଙ୍କ କବିତାର ଗୋଟିଏ ଛନ୍ଦ ହେଲା—

“Thy rosy limbs, unless I may embrace
Lose for my longing eyes full half their grace”^{୧୯}

କବିତାଗୁଡ଼ିକ ଅନେକ କ୍ଷେତ୍ରରେ ରୂପକାତ୍ମକ ଓ ରହସ୍ୟାତ୍ମକ ବୋଲି ବ୍ୟାଖ୍ୟା କରାଯାଇଛି । କିନ୍ତୁ କବି ହୃଦୟର ପ୍ରେମ ଘନ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତି ଯେ ଏ ସବୁରେ ରୂପାୟିତ, ଏହା ନିଃସନ୍ଦେହ ।

ଚୀନା ସାହିତ୍ୟ—ଧର୍ମ ଓ ଦର୍ଶନ ଜଗତକୁ ଚୀନା ଜ୍ଞତିର ବିଶିଷ୍ଟ ଅବଦାନ ବିଶ୍ୱସ୍ଥାକୃତ । ତା’ର ସାହିତ୍ୟ ସୃଷ୍ଟି ମଧ୍ୟ ଅସାଧାରଣ ଗୌରବର ଅଧିକାରୀ । ଦେହ ପ୍ରୀତି ଓ ହୃଦୟପ୍ରୀତି ଚୀନର ଜୀବନ ଭୂମିକୁ ରସସିନ୍ଧୁ କରିଥିଲେ ହେଁ କ ବ୍ୟସ୍ତରେ କେଉଁଠି ହେଲେ ଯୌନ ଉଚ୍ଛ୍ୱାଳତା ସ୍ଥାନ ପାଇନାହିଁ । ଆନନ୍ଦ ଓ ବେଦନାର ଅଭିବ୍ୟକ୍ତିରେ ସେ ଦେଶର କବି ଯେପରି ନିପୁଣତା ଦେଖାଇଅଛି, ସେହିପରି ତହିଁରେ ରୁଚିଶୀଳତା ଓ ଶାଳୀନତର ଭର୍କଷ୍ଟ ପ୍ରତିପାଦିତ କରିଛି । କୌଣସି ଯୁଗରେ ଏହି ଆଦର୍ଶର ବ୍ୟତିକ୍ରମ ଘଟିନାହିଁ । ସୁତରାଂ କାମ ଓ ପ୍ରେମ, ଶରୀର ଓ ମନ, ଭୋଗ ଓ ତ୍ୟାଗର ଆଶ୍ୱର୍ଯ୍ୟ ସମନ୍ୱୟରେ ତା’ର ପ୍ରେମ ଉଦନା ଗୌରବାନ୍ୱିତ ।

କିଂବଦନ୍ତାରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ କନ୍ୟାସିଥସ ଚୀନର ପ୍ର.ଚୀନତମ କବିତାଗ୍ରନ୍ଥ ଶି-ଚିତ୍ତର ସଙ୍କଳକ । ଏହାର ଅନେକ କବିତା ଲେଖକତାତ ଧର୍ମୀ । ପ୍ରେମ କବିତାଗୁଡ଼ିକ ଜାତୀୟ ଜୀବନ ଜିଜ୍ଞାସାର ଉତ୍ସ । କନ୍ୟାସିଥସ୍ କୁଆଡ଼େ ଏ ସମସ୍ତ ପଢ଼ିବା ପାଇଁ ତାଙ୍କର ପୁତ୍ର ପୋ-ୟୁକୁ ଉତ୍ସାହିତ କରୁଥିଲେ । ସେ କହୁଥିଲେ— “ଏଗୁଡ଼ିକ ସକଳ ରହସ୍ୟର ଗୁପ୍ତିକାଠି ପରି । ଯିଏ ଏହା ପଢ଼େନା ତା’ର ଭବିଷ୍ୟତ ଅନ୍ଧକାରମୟ ।”^{୨୦}

ପ୍ରାଚୀନ ଚୀନର ଅଧିକାଂଶ କବି ରଜଜୀବୀ । ଶିକ୍ଷା, ଦୀକ୍ଷା ଓ ବଂଶ ମର୍ଯ୍ୟାଦା ଦୃଷ୍ଟିରୁ ସେମାନେ ଆଭିଜାତ୍ୟର ଉଚ୍ଚ ପର୍ଯ୍ୟାୟରେ ଅଧିଷ୍ଠିତ ଥିଲେ । ଅନେକ ରଜକବି-ମଧ୍ୟ କବିତା ରଜ୍ୟରେ ନିଜ ନିଜର ସୁଖ୍ୟାତି

ଅବ୍ୟାହତ ରଖି ଯାଇଛନ୍ତି । ହାନ୍ ବଂଶର ସମ୍ରାଟ ଉ-ତି ଏବଂ କାଓ-ତି ଏମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଅଗ୍ରଗଣ୍ୟ । ଏହି ବଂଶର ପତନ ପରେ ଅଶାନ୍ତି ଉପଦ୍ରୁତ ଚୀନରେ ଜଣେ ମହାକବିଙ୍କର ଆବିର୍ଭାବ ହୋଇଥିଲା । ତାଙ୍କ ନାମ ତାଓ ଯୁୟାନ୍ ମିତଂ । ଏହାଙ୍କ କବିତା ସୃଷ୍ଟିରେ କିଛିଟ ବ୍ୟତିକ୍ରମ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ତାହା ହେଉଛି ପ୍ରେମ କବିତା ରଚନା କ୍ଷେତ୍ରରେ ତାଙ୍କର ପରଂପରା ବିରୋଧୀ ମନୋଭାବ ।

ତାଟ ଯୁଗ ଚୀନ ଇତିହାସର ସୁବର୍ଣ୍ଣଯୁଗ । ଏହି ସମୟରେ ଶିଳ୍ପ, ସାହିତ୍ୟ, ସଂସ୍କୃତି କ୍ଷେତ୍ରରେ ଅଭୁତପୂର୍ବ ବିକାଶ ସାଧିତ ହୋଇଥିଲା । ଗୁଡ଼-ଲିଉ-ଲିଡ଼, ଲି-ପୋ, ତୁ-ପୁ, ତୁ-ମୁ ପ୍ରଭୃତି କେତେଜଣ ଏ ଯୁଗର ପ୍ରସିଦ୍ଧ କବି । ଲି-ପୋ ଓ ତୁ-ପୁଙ୍କ ବହୁ କବିତାରେ ଚୀନୀ ପ୍ରେମ ଜୀବନର ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ ପ୍ରତିଫଳିତ । ସୁତ ଯୁଗର ନାରୀ କବି ଲି-ଛିଡ଼ଙ୍କ କବିତାରେ ପ୍ରେମ ହିଁ ମୁଖ୍ୟ ବିଷୟବସ୍ତୁ ରୂପେ ଗୃହୀତ । ପ୍ରେମର ଅନୁଭୂତି ତୀବ୍ର ହେଲେ ହେଁ ଚୀନୀ କବି ତାକୁ ସକଳ ଅନୁଭୂତିର ଉର୍ଦ୍ଧ୍ବରେ ସ୍ଥାନ ଦେବାକୁ ପ୍ରୟାସୀ ହୋଇନାହିଁ । ବିରହର କରୁଣ ମଧୁର ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ଅଙ୍କନରେ ତା'ର ସିଦ୍ଧି ଅତୁଳନୀୟ । ପ୍ରତୀକ୍ଷା ଓ ବିଚ୍ଛେଦର ବେଦନାମୟ ଅନୁଭୂତି ଚୀନୀ ପ୍ରେମ କବିତାର ବିଶିଷ୍ଟ ବିଭବ ।^{୨୧}

ଅନ୍ୟାନ୍ୟ—ବିଶ୍ବ ସାହିତ୍ୟର ଇତିହାସରେ ଶୃଙ୍ଗାର ଚେତନାର ପରଂପରା ଏପରି ବ୍ୟାପକ ଯେ ତା'ର ବିଶଦ ବିବରଣୀ ଏଠାରେ ଉପସ୍ଥାପିତ କରିବା ସଂଭବ ନୁହେଁ । କେବଳ ସୂଚନାମୂଳକ ଭାବରେ କେତୋଟି ବିଶିଷ୍ଟ ସାହିତ୍ୟ ଓ କେଉଁଜଣ ବରେଣ୍ୟ ସୃଷ୍ଟାଙ୍କୁ ଆଲୋଚନା ପରିସରକୁ କରାଯାଇଛି ମାତ୍ର । ମଣିଷର ଆଦିମ କାମ ପ୍ରବୃତ୍ତିକୁ ଆଧାର କରି ସାହିତ୍ୟ ସୃଷ୍ଟିରେ ଜୀବନ ଦୃଷ୍ଟି, ମାନସିକତା ଓ ପ୍ରକାଶଭଙ୍ଗୀର ବହୁ ବୈଚିତ୍ର୍ୟ ଦୃଷ୍ଟିଗୋଚର ହୁଏ । ସୁତ୍ରୀ କବି ସୁର ଓ ସାକୀର ମହିମା ଗାନ କଲାବେଳେ ହୁଏତ ଉତ୍ସରୀୟ ଚେତନାରେ ଅଭିଭୂତ ହୋଇ ଯାଇପାରେ । ଅଥଚ ଜଣେ ଜର୍ମାନ୍ କବି ସେତେବେଳେ ମୁକ୍ତ କଣ୍ଠରେ ଗାଇପାରେ—

“If I owned the world from the sea to the Rhine.
I'd give it away if I could hold the queen of
England.”^{୨୭} ଗ୍ରୀକ୍ କବି ନର-ନାରୀ ପ୍ରେମକୁ ଗୌଣ ମନେକରି
ସମକାମିତାର ଜୟଗାନ କଲବେଳେ, ବେଦୁଇନ୍ କବି ପ୍ରିୟତମାର
କୋଳରେ ଅନ୍ୟ ପୁରୁଷକୁ ଦେଖି ମଧ୍ୟ ନିର୍ବିକାର । ତୀନା କବି ନିଜର
ପ୍ରେମାନୁଭୂତିକୁ ସ୍ୱୟମ ଓ ଶାକ୍ତାନତା ଭିତରେ ବାଂଞ୍ଚି ରଖିବାକୁ ଚତୁପର
ଥିଲବେଳେ ମିଶରୀୟ କବି ପ୍ରେମର ତନ୍ମୟତାରେ ନିଜକୁ ହଜାଇ ଦିଏ ।

ଇଟାଲୀୟ କବି ଦାଣ୍ଟେ (Dante) ଓ ପେତ୍ରାକ (Petrarch)—
ଦୁଇ ଜଣଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ କି ବିରାଟ ବ୍ୟବଧାନ । ନଅବର୍ଷ ବୟସରେ
ଦାଣ୍ଟେଙ୍କର ସମବୟସା ବିୟେତ୍ରିସ (Beatrice) କି ସହ ପ୍ରଥମ ଓ
ତାପରେ କେଇଥର ମାତ୍ର ସାକ୍ଷାତ । ରୂପମୁଗ୍ଧ କବି ଦେହ କାମନାର
ଜର୍ଜ୍ରେ ସୃଷ୍ଟି କରନ୍ତି ଡିଭାଇନ୍ କମେଡ଼ି (Divine Comedy) ^{୨୮} ।
କିନ୍ତୁ ପେତ୍ରାକଙ୍କ ପ୍ରଣୟିନୀ ଲରା (Laura)— କି ରହସ୍ୟମୟ ତା’ର
ଜୀବନ ବୃତ୍ତ । ସେ କେଉଁ ଦେହଧାରୀ ମାନବୀ ନା କେଉଁ ଅମୂର୍ତ୍ତ
କଳନା ? ସେ କ’ଣ ଅନ୍ୟର ବିବାହିତା ପତ୍ନୀ ନା ଅନୁଜ୍ଞା ସୁନ୍ଦରୀ ?
ସ୍ୱପର୍ବ ଦେହୀ ନା ବିଦେହୀ ? ପେତ୍ରାକ୍ କହନ୍ତି—ଲରାଙ୍କର ପ୍ରଥମ ଦର୍ଶନରେ
ହିଁ ସେ କବି ପାଇଟି ଗଲେ । ^{୨୯} ଏଇ ଲରାଙ୍କର ପ୍ରେମ ପାଗଳ କବି
ରଖି ରଖି କବିତାରେ ବ୍ୟର୍ଥ ପ୍ରଣୟକୁ ଭର୍ତ୍ତିୟୋଗର ଚେତନାରେ
ରୂପାନ୍ତରିତ କରି ଜାତିର ସାହିତ୍ୟକୁ ବିପୁଳ ଗୌରବରେ ମଣ୍ଡିତ
କରିଯାଇଛନ୍ତି ।

ଚସର୍ (Chaucer), ସେକ୍ସପିଅର (Shakespeare) ଓ
ମିଲ୍ଟନ (Milton)—ଇଂରଜି ସାହିତ୍ୟର ଏଇ ଖ୍ୟାତିବାନ ସୁଷାଗଣଙ୍କ
ସୃଷ୍ଟିରେ ଶୁଙ୍ଖାର ଚେତନାର ବିପୁଳ ବିକାସ ମଧ୍ୟ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରଯାଇପାରେ ।
ଚସରଙ୍କ ‘ଟ୍ରୟଲସ୍ ଓ କ୍ରିସିଡ୍’ (Troilus and Criseyde) କାବ୍ୟର
ନାୟିକା କ୍ରିସିଡ୍ ନିଜର ଏକନିଷ୍ଠ ପ୍ରେମିକ ଟ୍ରୟଲସ୍‌ଙ୍କୁ ପରିତ୍ୟାଗ କରି
ଗ୍ରୀକ୍ ବୀର ଡାୟମିଡ୍‌ସ୍ ନିକଟରେ ଆତ୍ମସମର୍ପଣ କରିଛି ।^{୩୦}

ସାଧାରଣ ଦୃଷ୍ଟିରେ ଏହା କ୍ଷିଣ୍ଣସଂସ୍କୃତି ହୋଇଥିଲେ ହେଁ ନାରୀର ସ୍ୱେଚ୍ଛା ଓ ତା'ର ମନସ୍ତତ୍ତ୍ୱ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଚରିତ୍ରଟି ଏକାନ୍ତ ଉଲ୍ଲେଖଯୋଗ୍ୟ । 'କ୍ୟାଣ୍ଟରବରୀ ଟେଲ୍ସ୍' (Canterbury Tales)ର ଜର୍ଜେଟ୍ ନାୟିକା (Wife of Bath) ନିର୍ବିକାର ଚିତ୍ତରେ ସ୍ୱଭେଗଲିପ୍ତା । ଡେଭିଡ୍ ଲୋଥ୍ (David Loth)ଙ୍କ ଉଷାରେ— "Chaucer has nowhere feels called upon to apologize when the wife of Bath tells how she managed her five husbands, her companions are not shocked when she quotes herself as saying, for example—

What ails you that grumble so and groan ?

Is it because you'd have my cunt alone?" ୨୭

ସେକ୍ସପିଅରଙ୍କ କମେଡ଼ି (Comedy) ସମୂହ ସ୍ୱେଚ୍ଛା ଓ ଯୌବନର ଜୟଗାନରେ ମୁଖର । 'ଅଥେଲୋ' (Othello), ଆଣ୍ଟୋନି ଓ କ୍ଲିଓପେଟ୍ରା (Antony and Cleopatra) ଭଳି ନାଟକଗୁଡ଼ିକ ସ୍ୱେଚ୍ଛାର ଗ୍ରାସିକ ପରିଣତି ଉପରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ।

ମିଲ୍ଟନ୍‌ଙ୍କ 'ପାରାଡ଼ାଇଜ୍ ଲଷ୍ଟ' (Paradise Lost) ମହାକାବ୍ୟର ବିଷୟବସ୍ତୁ ହେଉଛି ବାଇବେଲୀୟ ଆଦାମ ଓ ଇଭର ମିଳନ କାହାଣୀ । ଏଇ କାହାଣୀରେ ସର୍ପ (Serpent)ର ଉପସ୍ଥିତିକୁ ସମ୍ଭାଷଣଚକ୍ରର ଏକ ଯୌନ ପ୍ରତୀକ ରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରିଥାନ୍ତି । "When AEschylus wrote his play of Prometheus stealing the fire or Milton used Biblical material of Eve tempted by the serpent, they were probably ignorant of the sexual association of fire and the serpent in ancient times. But their own works thus become symbolical." ୨୮

ଶେଷକଥା—

ଏହିପରି ଭାବରେ ଦେଖିଲେ ଏହା ସ୍ୱଳ୍ପ ପ୍ରତୀୟମାନ ହୁଏ ଯେ ଶୂକାର ଚେତନା ହିଁ ମୁଖ୍ୟତଃ ଧର୍ମୀୟ ଓ ଧର୍ମ ନିରପେକ୍ଷ—ସକଳ ପ୍ରକାର ସାହିତ୍ୟ-ସୃଷ୍ଟିର ସ୍ତୋରଣାର ଭସ୍ମ । ପ୍ରକ୍ଷାର ସଚେତନ ବା ଅଚେତନ ମନ ଏହାର ପୃଷ୍ଠଭୂମିରେ କାର୍ଯ୍ୟ କରିଥାଏ । ପ୍ରାଚୀନ କାଳଠାରୁ ଆଧୁନିକ କାଳ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସମାଜ ଓ ଶାସନ ବ୍ୟବସ୍ଥାର ବିବିଧ ପରିବର୍ତ୍ତନ ସତ୍ତ୍ୱେ କାମ ବା ଲିବିଡ଼ୋ (Libido)ର ଭୂମିକା ମାନବ ଜୀବନରେ ଅପରିବର୍ତ୍ତନୀୟ ହୋଇ ରହିଛି ଓ ତା'ର କଳାଶକ୍ତି ସାହିତ୍ୟ ଧାରକୁ ନିୟନ୍ତ୍ରଣ କରୁଅଛି ।

ଭରତୀୟ ସାହିତ୍ୟ

ବୈଦିକ ସାହିତ୍ୟ—ଭରତୀୟ ସାହିତ୍ୟ ପରିପ୍ରେକ୍ଷାରେ ମାନବୀୟ କାମ ଚେତନାର ଆଦିମ ନିଦର୍ଶନ ରଗ୍‌ବେଦର ସ୍ୱବାଦ ସୂକ୍ତରେ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ଏହାର ଦଶମ ମଣ୍ଡଳରେ ଥିବା ଦୁଇଟି ଦୀର୍ଘ ଓ ପ୍ରାୟ ସପ୍ତର୍ଷି ଉପାଖ୍ୟାନ (ଯଥା— ଯମ ଯମୀ ^{୨୮} ଓ ପୁରୁରବା ଉର୍ବଶୀ ^{୨୯} ସ୍ୱବାଦ) ବିଶେଷ ଭାବେ ଉଲ୍ଲେଖଯୋଗ୍ୟ । ପ୍ରଥମଟିର ବିଷୟ ବସୁ ହେଉଛି ଭଗିନୀ ଯମୀର ଭାଇ ଯମ ପ୍ରତି ପ୍ରବଳ କାମଳ ଆକର୍ଷଣ ଏବଂ ଯମର ପ୍ରତ୍ୟାଖ୍ୟାନ । ଯୌବନମତ୍ତା ଭଗିନୀର ଭାଇ ନିକଟରେ ଶାରୀରିକ ମିଳନ ପ୍ରସ୍ତାବ ଅତୀବ ନଗ୍ନ ଓ ବିକୃତ ବୋଧହେଲେ ହେଁ କାବ୍ୟିକ ବ୍ୟଞ୍ଜନା ଓ ପ୍ରବୃତ୍ତିର ସ୍ୱାଭାବିକ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତି ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଏହା ଅତ୍ୟନ୍ତ ଗୁରୁତ୍ୱପୂର୍ଣ୍ଣ । ଯମୀର ନିଃସଙ୍କୋଚ ଉତ୍ତରାଦେଶ ଆହ୍ୱାନକୁ ଯମ ଗର୍ଭିତ କାର୍ଯ୍ୟ କହି ପ୍ରତ୍ୟାଖ୍ୟାନ କରିବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଅନ୍ୟ କାହାକୁ ବରଣ କରିବା ନିମନ୍ତେ ତାକୁ ଉପଦେଶ ଦେଇଛି । କିନ୍ତୁ ସେ ଏଥିରେ ସନ୍ତୁଷ୍ଟ ନହୋଇ ପୁନଃ ଥରେ ଆହ୍ୱାନ କଣ୍ଠାଉଛି—

‘କିଂ ଭ୍ରାତା ସଦ୍ୟଦନାଥଂ ଭବତି କିମ୍ନୁ ସ୍ୱସା

ଯନ୍ନିକୃତି ନିଗଞ୍ଜାତ୍’ । ^{୩୦}

ଅର୍ଥାତ୍ ଭାଇ ଥାଇ ଥାଇ ମୁଁ ଅନାଥିନୀ । ମୁଁ କିପରି ଭଉଣୀ ଯେ ଭାଇ ପାଖରେ ଥାଇ ସତ୍ୟାପ ଭୋଗ କରୁଛି । ଏଥର ମଧ୍ୟ ଯମ ପୂର୍ବ ଭଳି ତା’ର ଆହ୍ୱାନକୁ ପ୍ରତ୍ୟାଖ୍ୟାନ କରିଛି । ଫଳତଃ କ୍ଷୁଦ୍ର ଓ ନିରାଶ ଯମୀ ଦ୍ୱାରା ସେ ଭର୍ତ୍ତିତ । ଏଥିରୁ ଜଣାଯାଏ ବୈଦିକ କବି କାମଭବନାକୁ ଆବରଣହୀନ ଭାବରେ ପ୍ରକାଶ କରିବାକୁ କୁଣ୍ଠିତ ହୋଇନାହିଁ । ସତ୍ୟର ଅନାବିଳ ପରିପ୍ରକାଶ ଏବଂ ନୀତିମୟ ପରିସମାପ୍ତି ହେତୁ କାହାଣୀଟିର ଉଚ୍ଚାଙ୍ଗ ମୂଲ୍ୟ ସୀକୃତ । ମୌଦ୍ରାୟଣୀ ସହିତାରେ ଯମ ଯମୀ ପ୍ରସଂଗ ଭିନ୍ନ ରୂପରେ ପ୍ରଦର୍ଶିତ । ଏଠାରେ ଯମର ମୃତ୍ୟୁ ଓ ଯମୀର

ଶୋକକୁ ଭିତ୍ତିକରି ଦେବତାମାନଙ୍କ ଦ୍ଵାରା ଦିବା ଗନ୍ତାର ସୃଷ୍ଟି ବିଷୟ ବର୍ଣ୍ଣିତ । ଏହି ସୂକ୍ତର ଉଲ୍ଲେଖ ଆଉ କେଉଁଠାରେ ମିଳୁନଥିବାରୁ ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳର ଲୋକଗୁଡ଼ିରେ ଏହା ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଥିବା ସଂଭବ ।

ଦ୍ଵିତୀୟଟି ହେଉଛି ଉର୍ବଶୀ-ପୁରୁରବା ଉପାଖ୍ୟାନ । ସାହିତ୍ୟିକ ତଥା ମାନବିକ ଆବେଦନ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଏହି କାହାଣୀର ଶାଶ୍ଵତ ମୂଲ୍ୟବୋଧ ଅତୁଳନୀୟ । ଅମର୍ତ୍ତ୍ୟ ଲଳନା ଉର୍ବଶୀ ଗୁପ୍ତିତ ସମ୍ପର୍କର ଗଜା ପୁରୁରବାଙ୍କ ସହ ଅତିବାହିତ କଲ ପରେ ତାଙ୍କୁ ପରିତ୍ୟାଗ କରି ଗୁଳିଯାଉଛନ୍ତି । ପ୍ରଣୟ ପାଗଳ ଗଜାଙ୍କର ସକଳ ଆକୃଷ୍ଟ ନିବେଦନ ବ୍ୟର୍ଥତାରେ ପର୍ଯ୍ୟବସିତ । ଦୁହିଁଙ୍କର ଉକ୍ତି ପ୍ରତ୍ୟକ୍ତି ମଧ୍ୟରେ ନିବିଡ଼ ପ୍ରେମର ମଧୁର ଅନୁଭବ ତଥା ନାରୀ ପୁରୁଷର ହୃଦୟବୃତ୍ତି ଯଥାର୍ଥ ଭାବେ ଚିତ୍ରିତ । ପରିତ୍ୟାଗ କରି ନଯିବା ପାଇଁ ଉର୍ବଶୀଙ୍କୁ ପୁରୁରବାଙ୍କର ନିବେଦନରେ ସୂକ୍ତଟି ଆରମ୍ଭ ହୋଇଅଛି—

ହୟେ ଜାୟେ ମନସା ତିଷ୍ଠ ଘୋରେ
ବରଂସି ମିଶ୍ରା କୃତାବାଚବାହଂ ନୁ
ନ ନୌ ମନ୍ତା ଅନୁଦିତା ସ ଏତେ
ମୟସରନ୍ ପରତରେ ତ ନାହନ୍ ।^{୩୨}

(ଆଗୋ କୋପବତୀ ଜାୟା ! ତୁମେ ଚିକିଏ ରୁହ । କିଛି କଥାବାର୍ତ୍ତା ହେଉ (ଆମ ଦୁଇଜଣଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ) । ଆମ ମନର କଥା— ଯାହା କେବେ ଆଗରୁ କୁହାଯାଇନାହିଁ । ଯାହା ଭବିଷ୍ୟତରେ ସୁଖ ଦେବ ନାହିଁ ।)

ଏହାର ଉତ୍ତରରେ ଉର୍ବଶୀ କହିଛନ୍ତି—

କିମେଶ ବାର୍ତ୍ତା କୃତାବାଚବାହଂ
ପ୍ରାଜ୍ଞମିଷ ମୁଷ ସାମଗ୍ରୀୟେବ
ପୁରୁରବଃ ପୁନରସ୍ତଂ ପରେ ହି
ଦୁରପନା ବାତ ଇବାହମସ୍ମି ।^{୩୩}

ଅର୍ଥାତ୍ ତୁମର କଥା ଅନୁସାରେ ମୋର କିଛି କହିବାର ନାହିଁ ।
ସୃଷ୍ଟର ପ୍ରଥମ ପ୍ରଭବ ପରି ମୁଁ ତମ ନିକଟରୁ ଗୁଲି ଆସିଅଛି । ହେ
ପୁରୁରବା ! ଏଥର ତୁମେ ଘରକୁ ଫେରିଯାଅ । ବାସ୍ତୁ ପରି ମୁଁ ଅଧର ।

ପୁରୁରବା ଅତୀତର ସକଳ ସୁଖଭୋଗ ସୁରଣ କରାଇଦେବା ସତ୍ତ୍ୱେ
ଉର୍ବଶୀଙ୍କ ମତର ପରିବର୍ତ୍ତନ ହୋଇନାହିଁ । ସେ ଯଥା ସମୟରେ ଗର୍ଭସ୍ଥ
ସନ୍ତାନକୁ ଗର୍ଭାଙ୍କ ନିକଟରେ ପହଞ୍ଚାଇ ଦେବା ପାଇଁ କେବଳ ପ୍ରତିଶ୍ରୁତି
ପ୍ରଦାନ କରିଛନ୍ତି । ଅମର୍ତ୍ତ୍ୟ ନାରୀ ପାଇଁ ବ୍ୟାକୁଳ ହେବା ଉଚିତ୍ ନୁହେଁ—
ଏହାହିଁ ତାଙ୍କର ଗର୍ଭାଙ୍କ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ଏକମାତ୍ର ସାଧୁନା ବାଣୀ ।
ପୁରୁରବାଙ୍କ ଆତ୍ମହତ୍ୟା ସଙ୍କଳରେ ମଧ୍ୟ ସେ ଅବିଚଳିତା । ନାରୀ
ହୃଦୟର ନିଷ୍ଠୁର ସତ୍ୟ ପ୍ରକାଶ କରିବାକୁ ତାଙ୍କର ଚିନ୍ତେମାତ୍ର କୃଷ୍ଣାବୋଧ
ନାହିଁ । ସେ କହିଛନ୍ତି— ନାରୀ ଚିରକାଳ କାହାର ସଖ୍ୟା ପ୍ରତି ଅନୁରକ୍ତ
ହୋଇପାରେ ନାହିଁ । ଗଧୁଆ ବାଘ ପରି ତା'ର ହୃଦୟ । ‘ସାଲ ବୁକାଣା’
ହୃଦୟାନ୍ତ ଏତା’ ।^{୩୪}

ଡଃ ସୁକୁମାର ସେନଙ୍କ ଉପାରେ— “ରତ୍ନବେଦର ଏଇ ଉର୍ବଶୀ
ପୁରୁରବା ସୂକ୍ଷ୍ମ କବିତା ହିସାବେ ଅତ୍ୟନ୍ତ ଲେଖନେ—ବାସ୍ତବ, ହୃଦୟୋଷ୍ଟ,
ଉଜ୍ଜ୍ୱଳ ପ୍ରେମେର କବିତା— ବୈଦିକ ଉଷାର କଠିନ ଶୁଦ୍ଧିପୁତେ ଆଧୁତ
ଏକଟି ବିରଜନ କବିତା ।”^{୩୫} ପୁରୁରବା ଉର୍ବଶୀ କାହାଣୀ ପରବର୍ତ୍ତୀ
କାଳରେ ଶତପଥ ବ୍ରାହ୍ମଣ, ମହାଭାରତ, ହରିବଂଶ, ଭଗବତ, ବିଷ୍ଣୁ ପୁରାଣ,
ବାସ୍ତୁ ପୁରାଣ, ବ୍ରହ୍ମ ପୁରାଣ, ବିଷ୍ଣୁ ଧର୍ମୋତ୍ତର ଆଦି ଗ୍ରନ୍ଥରେ କାଳାନୁସାରୀ
ଓ ଇବାନୁସାରୀ ରୂପାନ୍ତର ଲଭ କରିଅଛି ।^{୩୬} ସୋମଦେବଙ୍କ ‘କଥା
ସରିତ ସାଗର’ରେ ଏହା କିଠିତ୍ ଭିନ୍ନ ରୂପରେ ଚିତ୍ରିତ । ରକ୍ଷିଙ୍କ
ଅଭିଷ୍ଟାପରୁ ପରସ୍ପର ବିଚ୍ଛେଦ ଏବଂ ବଦରିକାଶ୍ରମରେ ରଜା ପୁରୁରବାଙ୍କ
ବିଷ୍ଣୁ ଉପାସନା ଫଳରେ ଦୁହିଙ୍କର ପୁନର୍ମିଳନ-ଏଥିରେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରାଯାଇଛି ।

ଉପଶେଷ ଦୁଇଟି ସଂବାଦ ଧୂଳି ଅତିରିକ୍ତ ରତ୍ନବେଦର ବହୁ
ସ୍ଥଳରେ ଶୃଙ୍ଗାର ଚେତନାର ଚିତ୍ର ପରିଲକ୍ଷିତ । ‘କକ୍ଷବାନ ରକ୍ଷିଙ୍କ କନ୍ୟା

ଘୋଷା ପ୍ରଥମ ଯୌବନରେ କୃଷ୍ୟ ବ୍ୟାଧିଗ୍ରସ୍ତା ହୋଇ ପ୍ରିୟ ଲଭରୁ ବଞ୍ଚିତା ।
 କିନ୍ତୁ ଅଶ୍ୱିନାକୃମାରକୁ ପ୍ରାର୍ଥନା କରି ସେ ରେଗମୂଳ ହେବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ
 ପ୍ରିୟ ମିଳନ ସୁଖ ଅନୁଭବ କରିବାକୁ ସମର୍ଥା ହୋଇଅଛି । ଯୌବନ-
 ଭବ୍ବକ୍ଷିତା ଘୋଷାର ପ୍ରାର୍ଥନାରେ ବୈଦିକ ନାରୀ ପ୍ରାଣର ପ୍ରଣୟାକାଂକ୍ଷା
 ସ୍ୱପ୍ନ-ମଧୁର-ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ବିଭୂଷିତ ।^{୧୭} ଠିକ୍ ସେହିପରି ଭେଗସ୍ତ୍ରହାହୀନ
 ଭଦ୍ରାସୀନ ସାମୀ ନିକଟରେ ରଖିପନ୍ତି ଲେପାମୁଦ୍ରାଙ୍କ ଦେହ କାମନାର
 ଅକପଟ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତି ଅତ୍ୟନ୍ତ ହୃଦୟସ୍ପର୍ଶୀ ।^{୧୮} ମିଳନକାମୀ ସ୍ତ୍ରୀର
 ବେଦନାବୋଧ ଏଠାରେ ଏକାନ୍ତ ବ୍ୟକ୍ତିଗତ ହେଲେ ହେଁ ତାହା ନାରୀତ୍ୱର
 ଚିରନ୍ତନ ଆକୃତିରେ ମର୍ଯ୍ୟାଦାଯିତ ।

ରଖି ଅର୍ଜାମନଙ୍କ ପୁତ୍ର ଶ୍ୟାବାଶ୍ୱ ଓ ରଜା ରଥବାତିଙ୍କ କନ୍ୟା
 ମନୋରମା, ^{୧୯} ସୂର୍ଯ୍ୟା ଓ ସୋମ ^{୨୦} ପ୍ରଭୃତିଙ୍କ ବିବାହ ପ୍ରସଂଗ
 ରତ୍ନବେଦର ବିଭିନ୍ନ ସ୍ଥଳରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ । ଦେହ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟର ଆକର୍ଷଣ, ପ୍ରେମର
 ଅଭିବ୍ୟଞ୍ଜନା ଓ କାମ-ଜୀବନର ଅକପଟ ରୂପ ଏହି ସକଳ କ୍ଷେତ୍ରରେ
 ପ୍ରକାଶିତ ।

ଅଥର୍ବ ବେଦର ବହୁ ମନ୍ତ୍ର ନର-ନାରୀର ପାର୍ଥବ ସଂଭୋଗ କାମନା
 ଆଧାରିତ । ପ୍ରଜନନ ନିମିତ୍ତ ପୁରୁଷ ସଂକୋଚହୀନ ଇଷାରେ ସ୍ତ୍ରୀକୁ
 ସଂବୋଧନ କରି ଗୋଟିଏ ସ୍ଥଳରେ କହିଛି—

ଦେବାଅଗ୍ନେ ନ୍ୟପଦ୍ୟତ ପତ୍ନୀଃ ସମ ସ୍ୱଶତତନୁସ୍ତନୁଜିଃ

ସୂର୍ଯେବ ନାରି ବିଶ୍ୱରୂପା ମହିତ୍ୱା ପ୍ରଜାବତୀ ପ୍ରତ୍ୟା ସଂ ଭେବେହ ।^{୨୧}

ହେ ସ୍ତ୍ରୀ, ବିଦ୍ୱାନ ଲୋକମାନେ ପତ୍ନୀ ପ୍ରାପ୍ତି ଅନନ୍ତର ତାହାର
 ଶରୀରରେ ନିଜ ଶରୀରକୁ ମିଶାଇ ଦେଇଥାନ୍ତି । ହେ ଐଶ୍ୱର୍ଯ୍ୟଶାଳିନୀ,
 ହେ ସତ୍ତାମାଜିଜ୍ଞାସିଣୀ, ତୁ ମଧ୍ୟ ତୋର ସାମୀ ସହ ମିଳିତ ହ ।^{୨୨}

କାମ ଭବନାରେ ନାରୀ ମଧ୍ୟ ଏଠାରେ ଅଧୀର । ସେ ପୁରୁଷକୁ
 ଅକୁଣ୍ଠିତ ଆହ୍ୱାନ ଦେଇ ପାରେ—

ଆରେହୋର ମୁପ ଘଣ୍ଟାହସ୍ତ ପରିଷ୍କୃତ

ଜାୟାଂ ସୁନୟନାମାନଃ

ପ୍ରଜାଂ କୃଣ୍ଣାଥାମିହ ମୋଦ ମାନୌ ଦୀର୍ଘଂ

ବାମାୟୁଃ ସବିତା କୃଣୋତୁ । ୧୭

(ହେ ପୁରୁଷ, ତୁ ମୋର ଜୟନ ଉପରକୁ ଆ । ପ୍ରସନ୍ନଚିତ୍ତ ହୋଇ ପନୁକୁ ଭିଡ଼ି ଧର । ଆନନ୍ଦ ମନରେ ସନ୍ତାନ ଉତ୍ପନ୍ନ କର । ସବିତା ଦେବ ତୋର ଆୟୁ ବୃଦ୍ଧି କରନ୍ତୁ ।)

ପୁରୁଷ ଉତ୍ତରକୁ ପ୍ରାର୍ଥନା କରି କହୁଛି—

ତା' ପୁଷ୍ପଂଶିବତମାମୋରୟସ୍ତ ଯସ୍ୟାଂ ବୀଜଂ ମନୁଷ୍ୟାବେପତି

ଯା ନ ଜର ଉଶତି ବିଶ୍ଵାୟାତି ଯସ୍ୟାମୁଶତଃ ପ୍ରହରେମ ଶେପଃ । ୧୮

(ହେ ପରମେଶ୍ଵର, ଆଜି ମୋତେ ମୋର ପନୁଠାରେ ବୀଜ ବସନ କରିବାକୁ ହେବ । ତାହାକୁ ପ୍ରେରଣ କର । ମୁଁ କାମନା କରୁଥିବା ତାହାର ଜର ଦେଶ ସେ ଉନ୍ନତ କରୁ ଏବଂ ଯଥାବିଧି ମୁଁ ମୋର ଜନନେନ୍ଦ୍ରିୟ ପ୍ରବେଶ କରାଏ ।)

ଈପଂରେନ୍ତ ଉଦାହରଣ ଗୁଡ଼ିକରେ କାମ ଜାଡ଼ାର ଚିତ୍ର ଅତ୍ୟନ୍ତ ସ୍ପଷ୍ଟ । ଏତଦ୍ଭିନ୍ନ ବହୁ ଆଭିରୁଚିକ ମନ୍ତ୍ରରେ ନାରୀ ପୁରୁଷର ପ୍ରଣୟ ବ୍ୟାପାର ମୁଖ୍ୟସ୍ଥାନ ଅଧିକାର କରିଅଛି । ଗୋଟିଏ ସ୍ଥାନରେ ନିଜର ସ୍ତ୍ରୀୟତାକୁ ଅପହରଣ କରିନେବା ନିମିତ୍ତ ମନ୍ତ୍ର ବିଧାନ ଉଦ୍ଦିଷ୍ଟ । ଯଥା—

ସସ୍ତ୍ର ମାତା ସସ୍ତ୍ର ପିତା ସସ୍ତ୍ର ସସ୍ତ୍ର ଶ୍ଵା ସସ୍ତ୍ର ବିଶ୍ଵପତିଃ

ସପତସୈ ଜାତୟଃ ସସ୍ତ୍ରପିତୋ ଜନଃ । ୧୯

ମୋତା ଶୋଇପଡ଼ୁ, ପିତା ଶୋଇପଡ଼ୁ, ଘରର କୁକୁର ଶୋଇପଡ଼ୁ, ଘରର କେଶ୍ ପୁରୁଷ ଶୋଇପଡ଼ୁ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଜାତି କୁଚୁରମାନେ ଶୋଇ ପଡ଼ନ୍ତୁ ଏବଂ ପାର୍ଶ୍ଵବର୍ତ୍ତୀ ଘରର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ବ୍ୟକ୍ତିମାନେ ଶୋଇ ପଡ଼ନ୍ତୁ ।)

ପତିକୁ ବଶୀଭୂତ କରି ରଖିବା ପାଇଁ ଦେବତାମାନଙ୍କ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ
ପନୁର ମନ୍ତ୍ରପାଠ ଗୋଟିଏ ସ୍ଥଳରେ ପରିଦୃଷ୍ଟ ।

ଉନ୍ମାଦଯତ ମରୁତ ଉଦତ୍ତରିଷ ମାଦୟ

ଅଗ୍ନ ଉନ୍ମାଦୟା ତ୍ୱମସୌ ମାମନୁଶୌଚତୁ । ୫୫

ହେ ମରୁତ ! ମୋର ପତିକୁ ଉନ୍ମୁଗ କରିଦିଅ । ହେ ଅତଭୀଷ !
ହେ ଅଗ୍ନି ! ମୋର ପତିକୁ ପାଗଳ କରିଦିଅ । ଯେପରିକି ସେ କେବଳ
ମୋତେ ହିଁ ଚିନ୍ତା କରିବେ ।)

ଅଥର୍ବ ବେଦରେ ବହୁବିଧ ଆଭିଷ୍ଟରିକ ମନ୍ତ୍ର ବିଧାନ ଦେଖିବାକୁ
ମିଳେ । ପ୍ରେମିକାର ଅନିଚ୍ଛା ସତ୍ତ୍ୱେ ତାକୁ ପ୍ରେମ କରିବା ପାଇଁ ବାଧ୍ୟ
କରିବା, ସପନୀକୁ ବଶ କରିବା, ପତିର ସ୍ନେହ ଆକର୍ଷଣ କରିବା, କୌଣସି
ସ୍ତ୍ରୀକୁ ବଂଧ୍ୟା କରିଦେବା, କୌଣସି ପୁରୁଷକୁ ନପୁଂସକ କରିଦେବା
ଆଦି ବିବିଧ କାର୍ଯ୍ୟ ସିଦ୍ଧି ନିମିତ୍ତ ମନ୍ତ୍ରର ବ୍ୟବହାର ସେ ଯୁଗରେ ପ୍ରଚଳିତ
ଥିବାର ଜଣାଯାଏ । ୫୬ ଏଥିରୁ ବୈଦିକ ନାରୀ ଓ ପୁରୁଷର ଯୌନ-ଜୀବନ
ବ୍ୟାପାର ସହଜ ଅନୁମେୟ ।

ବ୍ରାହ୍ମଣ ଗ୍ରନ୍ଥଗୁଡ଼ିକରେ ଶୃଙ୍ଗାର ଚେତନାର ପ୍ରକାଶ ଆଦୌ
ସ୍ଥାପନ କିମ୍ବା ପ୍ରତୁଟ ନୁହେଁ । ଧାର୍ମିକ ବିଧି ବିଧାନ ଓ କର୍ମକାଣ୍ଡ
ନିରୂପଣରେ ଏହା ଏପରି ଭାବରେ ଭରଜାତ ପେ ଏଥିରୁ ଜୀବନର
ସରସତା ଖୋଜି ପାଇବା ଦୃଷ୍ଟର । ‘ଶତପଥ ବ୍ରାହ୍ମଣ’ର ପୁରୁରବା
ଭର୍ବଣୀ କାହାଣୀ କିଛି ପାର୍ଥକ୍ୟ ସହ ରତ୍ନବେଦୀୟ ସମାଦ ସୁତ୍ରକୁ
ଅନୁସରଣ କରିଛି । ଅପ୍‌ସରମାନଙ୍କ ନୃତ୍ୟ, ଗୀତ ଓ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟର ବର୍ଣ୍ଣନା
ତଥା ରେତ ସଂରକ୍ଷଣ ପ୍ରଣାୟା ଏଥିରେ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ସ୍ତ୍ରୀ ଗ୍ରହଣ
ଓ ସନ୍ତାନ ଉତ୍ପାଦନ ବିନା ପୁରୁଷ ପୂର୍ଣ୍ଣତା ଲଭ କରିପାରେ ନାହିଁ ଏବଂ
ପନ୍ତୁହୀନ ପୁରୁଷ ସଞ୍ଜ କର୍ମର ଅଧିକାରୀ ନୁହେଁ ବୋଲି ‘ଶତପଥ’ରେ
ମଧ୍ୟ ଉଲ୍ଲିଖିତ । ୫୭ ବ୍ରାହ୍ମଣ ଗ୍ରନ୍ଥ ସଂପର୍କରେ ଏସ୍. ଜେ. ଦେ କିନ୍ତୁ

ଯଥାର୍ଥରେ କହିଛନ୍ତି—“Eroticism also played an unmistakable part in some of the fertility rites described in the Bramhans, but eroticism here was subservient to religious theory and practice and never came into prominence.” ୪୮

ଉପନିଷଦରେ ଯେଉଁ କେତୋଟି ପ୍ରେମାଞ୍ଜ୍ୟାନର ଉଲ୍ଲେଖ ମିଳେ ତା’ ମଧ୍ୟରେ ‘ସତ୍ୟକାମ-ଜାବାଳ’ ୪୯ ପ୍ରସଂଗ ଅତ୍ୟନ୍ତ ଚିତ୍ତାକର୍ଷକ । ସତ୍ୟକାମ ବ୍ରହ୍ମଜ୍ଞାନ ଲଭି ନିର୍ମିତ ଗୁରୁଙ୍କ ଦ୍ଵାରା ଆଦିଷ୍ଠ ହୋଇ ନିଜର ମାତା ଜାବାଳାଙ୍କୁ ସଗୋତ୍ର ସପକରେ ପ୍ରଶ୍ନ କରିଥିଲେ । ମାତା କପଟ ନକରି ଉତ୍ତର ଦେଲେ ଯେ ବହୁ ସ୍ଥାନ ଭ୍ରମଣ ଓ ବହୁ ପୁରୁଷ ପରିଚର୍ଯ୍ୟାପୂର୍ବକ ତାଙ୍କର ସତୀତା ଲଭି ହୋଇଅଛି । ସୁତରାଂ ପୁତ୍ରର ଗୋତ୍ର ତାଙ୍କୁ ଅଜଣା । ଏଥିରୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ଅନୁମିତ ହୁଏ ଯେ ସେ ଜାଳରେ ନାରୀର କାମ ଚର୍ଯ୍ୟା ଅବାଧ ସାଧ୍ୟାନତା ଲଭି କରିଥିଲା ଏବଂ ସମାଜରେ ତାହା କେବେହେଲେ ନିହିତ ହେଉନଥିଲା ।

ସମଗ୍ର ବୈଦିକ ସାହିତ୍ୟ ଅନୁଶୀଳନରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ ବିବାହ ଓ ପ୍ରଣୟ ବ୍ୟାପାରରେ ନାରୀ ପୁରୁଷର ଜୀବନଧାର ସଜ୍ଜଦ ଥିଲା । “The Society was free and marriage signified a union between two fully developed people. Girls attained puberty in their fathers’ house and many were allowed to remain unmarried if they so wished as was evident at the Samana Festival or in existence of women Rishis.” ୫୦ ଏତଦ୍ଭିନ୍ନ ଦେବତା, ରଶ୍ମି, ଅପ୍ସରା ନିର୍ବିଶେଷରେ ସମସ୍ତେ ଆଦିମ କାମ ବାସନାର ବଶାନ୍ତ ହେବା ଏ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ଉଲ୍ଲେଖନୀୟ । ନାରୀର ସୌଦର୍ଯ୍ୟ ଓ ଅଙ୍ଗ-କାର ଭୂଷଣାବି ବର୍ଣ୍ଣନା କରିବାରେ ବୈଦିକ କବି ଅକୃଷିତ ଆଗ୍ରହ ପ୍ରକାଶ କରିଯାଇଛି । ପୁରୁଷ ପକ୍ଷରେ ବହୁପତ୍ନୀ ଗ୍ରହଣର ପ୍ରମାଣ ୫୧ ଥିଲେ ହେଁ ନାରୀ

ପକ୍ଷରେ ବହୁପତି ଗ୍ରହଣର ସ୍ୱଳ୍ପ ସୂଚନା ରାଶ୍ଟ୍ରବେଦରେ ମିଳେ ନାହିଁ । କୁମାରୀ, ପୁତ୍ର, କାର, ଉପପତି, ସକେତ ସ୍ଥଳ ଆଦିର ଉଲ୍ଲେଖକୁ ବୁଝାଯାଏ ଯେ ସେ କାଳରେ ଅବୈଧ ପ୍ରଣୟର ପ୍ରଚଳନ ଥିଲା । ସ୍ଥଳ ବିଶେଷରେ ତ୍ୟାଗ ଓ ଆଦର୍ଶ ଭିତ୍ତିକ ପ୍ରେମର ଚିତ୍ର ଏଥିରେ ଅଙ୍କିତ । ଅଭିଶ୍ୱର, ଅଗମ୍ୟାଗମନ, ସତୀତ୍ୱନାଶ, ବୈବାହିକ ଅବିଶ୍ୱାସ, ଗର୍ଭପାତ ଇତ୍ୟାଦିର ଉଲ୍ଲେଖକୁ ତତ୍କାଳୀନ ମୁକ୍ତ ଯୌନ-ଜୀବନର ସକେତ ରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରାଯାଇପାରେ । ‘ମୈତ୍ରାୟଣୀ ସହିତା’ର ଗୋଟିଏ ସ୍ଥାନରେ ନାରୀକୁ ମଦ୍ୟ ଓ ଦ୍ୟୁତଜୀତା ସହ ତୁଳନା କରାଯାଇଛି ।^{୫୨} ବୈଦିକ କାଳର ଶେଷ ଭାଗରେ ତା’ର ପ୍ରତିଷ୍ଠା ଓ ମହତ୍ତ୍ୱ ହ୍ରାସ ପାଇଥିବା ଏଥିରୁ ଅନୁମାନ କରାଯାଏ ।

ପୌରାଣିକ ସାହିତ୍ୟ—ଭରତୀୟ ମହାକାବ୍ୟ ଓ ପୁରାଣମାନଙ୍କରେ ବହୁବିଧ ପ୍ରେମାଖ୍ୟାନ ଉଲ୍ଲିଖିତ । ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ କାହାଣୀ ମଧ୍ୟ ବହୁ ପୁରାଣରେ କିଛିତ୍ର ଚରିତ୍ରର ସହ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଅଛି (ଯଥା-ପୁରାଣବା-ଉର୍ବଶୀ ଆଖ୍ୟାନ) । ଧାର୍ମିକ ଓ ନୈତିକ ତତ୍ତ୍ୱ ପ୍ରତିପାଦନ ନିମନ୍ତେ ଏହା ଉଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଥିବାରୁ ପ୍ରେମର ସ୍ୱାଭାବିକ ଦିଗ ପ୍ରତି ଏଥିରେ ଯଥାର୍ଥ ଧ୍ୟାନ ଦିଆଯାଇ ନାହିଁ । ଏସବୁ ସତ୍ତ୍ୱେ ପୁରାଣର ବହୁ ସ୍ଥଳ ଶୃଙ୍ଖାରିକତାର ବିଭୂତିରେ ଅନୁରଞ୍ଜିତ ।

ମହାକାବ୍ୟମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ରାମାୟଣର ପ୍ରଭବ ଭରତୀୟ ସମାଜ-ଜୀବନ ଉପରେ ଅପ୍ରତିହତ । ଏହାର ମୁଖ୍ୟ କଥାବସ୍ତୁ ହେଉଛି ଦାମ୍ପତ୍ୟ ପ୍ରେମର ଗୌରବ ପ୍ରଖ୍ୟାପନ । ବିଭିନ୍ନ ସ୍ଥଳରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଆଖ୍ୟାନ ସକଳ ଦେହଭେଗକୁ ଆଶ୍ରୟ କରିଥିଲେ ହେଁ ଏହି ସବୁର ପରିଣତି ନୈତିକତା ଓ ଆଦର୍ଶମୁଖୀ । ଇନ୍ଦ୍ର-ଅହଲ୍ୟା କିମ୍ବା ରକ୍ଷ୍ୟଶୃଙ୍ଗ-ଗଣିକା ପ୍ରସଙ୍ଗାଦି ଏହି ଜାତୀୟ । କେବଳ ସୁନ୍ଦରକାଣ୍ଡ ଏ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଏକମାତ୍ର ବ୍ୟତିକ୍ରମ । ବର୍ଣ୍ଣନାମୁସାରେ ଭରତ ନିଜର ସେନାପତି ସହ ବନବାସୀ ରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କୁ ଫେରାଇ ଆଣିବା ପାଇଁ ଯାଉଥିବାବେଳେ ବାଟରେ ଭରଦ୍ୱାଜ ମୁନିଙ୍କ

ଆତିଥ୍ୟ ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ । ସେମାନଙ୍କ ଅଭ୍ୟର୍ଥନା ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ଗୋଟିଏ ଗଉଁ ପାଇଁ ଯେଉଁ ବ୍ୟାପକ ଆୟୋଜନ କରାଯାଇଥିଲା, ସେଥିରେ ନୟନକାମନା ନିବାସୀ ବିଂଶତି ସହସ୍ର ରମଣୀ କେବଳ ରାତି ବିଜାଏ ନିର୍ମିତ ନିଯୋଜିତା ହୋଇଥିଲେ । *^୩ ଗବଣର ଅନ୍ତଃସ୍ଥର ଚିତ୍ରଣରେ କବି ଯେଉଁ ଶୂଙ୍ଗାରଧର୍ମୀ ଚିତ୍ର ଉପସ୍ଥାପିତ କରିଛନ୍ତି ତାହା ଯେ କୌଣସି ବିଜାସୀ ଗଜପୁରୀର ନୈଶ ଜୀବନ ଛଡ଼ା ଅନ୍ୟକିଛି ନୁହେଁ । *^୪ ଅପହୃତା ସୀତାଙ୍କ ବିଛେଦରେ ରମଣଙ୍କ ବିରହ ବିଜାପ ଯେ କୌଣସି ପାଠକେ ହୃଦୟ ଦ୍ରବିତ କରେ । ସେମାନଙ୍କ ବିଚାର ସଫଳତା ବିଶ୍ୱରରେ ଏହା ଶାଶ୍ୱତ ମହିମାଉର୍ଦ୍ଧ୍ୱ । *^୫ ସୀତାଙ୍କ ଚରିତ୍ରରେ ରୂପ ଓ ଗୁଣ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟେ ଉତ୍କର୍ଷ ଆଗେପିତ କରି କବି ତାଙ୍କୁ ସର୍ବକାଳୀନ ମହାୟସୀ ନାରୀବିଜୟ ଟିକା ପିନ୍ଧାଇ ଦେଇଛନ୍ତି । ପ୍ରକୃତି ବର୍ଣ୍ଣନାରେ 'ରମାୟଣ'କାଳେ ଅସୀମ ସଫଳତାର ଅଧିକାରୀ । କିସିନ୍ଧାକାଣ୍ଡରେ ବସନ୍ତ, ବର୍ଷା ଓ ଶରତ କାଳର ଚିତ୍ର ଅତୀବ ଚିତ୍ତାକର୍ଷକ । ଶରତ ଋତୁର ବର୍ଣ୍ଣନା ପ୍ରସଙ୍ଗରେ କବି ପ୍ରକୃତିକୁ ନାରୀ ସହ ତୁଳନା କରିଛନ୍ତି । ଯଥା—

ଗଉଁଃ ଶଶାଙ୍କୋଦିତ ସୌମ୍ୟବତ୍ ।
ତାଘଗଣୋନ୍ମୁଳିତ ଉନ୍ମୁନେତ୍ରା ।
ଜ୍ୟୋତ୍ସ୍ନାଂଶୁକ ପ୍ରାବରଣା ବିଭତି
ନାରୀବ ଶୁକ୍ଳାଂଶୁକ ସବ୍‌ତାଙ୍ଗୀ । *^୬

(ଶାରଦୀୟ ଋତୁ ଶୁଭ୍ରବସ୍ତ୍ରାବୃତା ରମଣୀ ପରି ଶୋଭା ପାଉଅଛି ।
ଉଦିତ ଚନ୍ଦ୍ରମା ତାହାର ସୌମ୍ୟ ବଦନ, ଉନ୍ମୁଳିତ ନକ୍ଷତ୍ରରଜି ତା'ର
ସୁଶୋଭିତ ନୟନ ଏବଂ ଜ୍ୟୋତ୍ସ୍ନା ତାହାର ଆବରଣ ।)

ଭରତୀୟ ସମାଜରେ ବିଶେଷ ଆଦୃତ ବହୁ ପ୍ରେମାଖ୍ୟାନର ଆଦିରୂପ ମହାଭାରତରେ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ ; ଯଥା— ନଳ-ଦମୟନ୍ତୀ, ଦୁଷ୍ୟନ୍ତ-ଶକୁନ୍ତଳା, ଅଙ୍ଗୁଳ-ସୁଭଦ୍ରା, କଟ-ଦେବଯାନୀ, ଭୀମ-ହିଡ଼ିମା,

ଶାନ୍ତନୁ-ଗଙ୍ଗା, ପରଶର-ସତ୍ୟବତୀ, ପ୍ରସଙ୍ଗାବଳୀ । ହରିବଂଶ ପୁରାଣରେ
ଭଷା-ଅନିରୁଦ୍ଧ, ରକ୍ତିଶାହରଣ, ପ୍ରତ୍ୟୁମ୍ନ-ପ୍ରଭବତୀ ପ୍ରଭୃତି ବହୁ ସୁପରିଚିତ
ପ୍ରଣୟ କାହାଣୀ ବର୍ଣ୍ଣିତ ।

ମହାଭରତ ଓ ହରିବଂଶର ବହୁ ପ୍ରେମ ପ୍ରସଙ୍ଗ ପରବର୍ତ୍ତୀ ପୁରାଣ
ସାହିତ୍ୟରେ ମଧ୍ୟ ସ୍ଥାନ ଲଭ କରିଛି । ଦୁଷ୍ୟନ୍ତ-ଶକୁନ୍ତଳା ଉପାଖ୍ୟାନ
ଭଗବତର ନବମ ସ୍କନ୍ଧରେ ପରିଦୃଷ୍ଟ । କାଳିଦାସଙ୍କ ‘ଅଭିଜ୍ଞାନ ଶାକୁନ୍ତଳମ୍’
ନାଟକରେ ଏହା ଅପୂର୍ବ ସାହିତ୍ୟିକ ମର୍ଯ୍ୟାଦାଭିଷିକ୍ତ । ଭଷା-ଅନିରୁଦ୍ଧ
ଉପାଖ୍ୟାନ ବ୍ରହ୍ମବୈବର୍ତ୍ତ ପୁରାଣ । ବିଷ୍ଣୁ ପୁରାଣ, ଶିବ ପୁରାଣ, ବ୍ରହ୍ମ ପୁରାଣ,
ଅଗ୍ନି ପୁରାଣ, ଶ୍ରୀମଦ୍ଭଗବତ ତଥା ସୋମଦେବଙ୍କ ‘କଥା ସରିତ ସାଗର’ରେ
ଦେଖାଯାଏ । ଏହି କାହାଣୀଟି ବୈଦିକ ପୁରୁରବା-ଉର୍ବଶୀ ଆଖ୍ୟାନ ପରି
ପୁରାଣ କାଳରେ ବିଶେଷ ପ୍ରସିଦ୍ଧି ଲଭ କରିଥିବା ମନେହୁଏ ।

ଏହି ସବୁ ଉପାଖ୍ୟାନରେ ପୁରୁଷର ଶକ୍ତି ଓ ବୀରତ୍ବ ହିଁ ପ୍ରେମର
ଆଧାର ରୂପେ ଗୃହୀତ । ଅର୍ଜୁନଙ୍କର ଚିତ୍ରାଙ୍ଗଦା, ଉଲୁପୀ ଓ ସୁଭଦ୍ରାଙ୍କ
ସହ ପ୍ରଣୟ ବ୍ୟାପାର ଏହି ଧାରଣା ଦୃଢ଼ୀଭୂତ କରେ । ପୁର ସୁନ୍ଦରୀ
ଉର୍ବଶୀ ମଧ୍ୟ ତାଙ୍କର ପ୍ରଣୟାକାଂକ୍ଷିଣୀ । ଅର୍ଜୁନ ତାଙ୍କର ଆହ୍ୱାନକୁ
ପ୍ରତ୍ୟାଖ୍ୟାନ କରିଥିବା ହେତୁ ଅଭିଶାପଗ୍ରସ୍ତ ।^{୧୭} ଅନ୍ୟ ପକ୍ଷରେ ଭୀମ
ହିଡ଼ିମ୍ବକୁ ଯୁଦ୍ଧରେ ପରାସ୍ତ କରି ପ୍ରଣୟାସ୍ତଦା ହିଡ଼ିମ୍ବାକୁ ବିବାହ କରିଛନ୍ତି ।
ପ୍ରଣୟ ବ୍ୟାପାରରେ ସ୍ୱୟଂ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ମଧ୍ୟ ଶକ୍ତି ଓ ସଂଗ୍ରାମରେ ବିଶ୍ୱାସୀ ।
ରକ୍ତିଶାକୁ ହରଣ କରି ସେ ତାଙ୍କୁ ଅଷ୍ଟପାଟବଂଶୀ ମଧ୍ୟରେ ସ୍ଥାନ
ଦେଇଛନ୍ତି । ଅର୍ଜୁନଙ୍କର ସୁଭଦ୍ରା ହରଣ ପଟ୍ଟାଭରଣରେ ତାଙ୍କର ସମର୍ଥନ
ହିଁ କାର୍ଯ୍ୟକାରୀ ହୋଇଛି । ସୂତରଂ ପୁରାଣ ଯୁଗର ପୁରୁଷ ପକ୍ଷରେ ବହୁନାରୀ
ବରଣ ବା ହରଣ ଥିଲା ବୀରତ୍ବସୂଚକ । ତତ୍କଳର ଗଣପତି ଗୁପ୍ତ ଏହି
ମହାଭରତୀୟ କାମଚର୍ଯ୍ୟାକୁ ‘ଶୌର୍ଯ୍ୟ-ପ୍ରଧାନ-ଶୃଙ୍ଗାର’ ନାମରେ ଅଭିହିତ
କରିଛନ୍ତି ।^{୧୮}

ପ୍ରେମ, ଭୋଗ ଓ ବିବାହ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ମହାଭରତର ନାରୀ ଚହୁବିଧ ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟର ଅଧିକାରିଣୀ । କୃତୀ କୁମାରୀ ଅବସ୍ଥାରେ ମାତୃତ୍ୱ ଲଭ କରି କର୍ଣ୍ଣକୁ ଜନ୍ମ ଦେଇଛନ୍ତି । ରକ୍ଷି ପରଶର ଅରଜୋବତୀ କନ୍ୟା ସତ୍ୟବତୀଙ୍କ ସହ ସଂଭୋଗଲିପ୍ତ ହେବାକୁ ଆକୃଷ୍ଟିତ । ଦ୍ରୌପଦୀଙ୍କ ପାଞ୍ଚ ପତି ବରଣ କିମ୍ବା କୃତୀଙ୍କର ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ଦେବତାଙ୍କ ଔରସରୁ ସ୍ୱର୍ଗରେ ସନ୍ତାନ ଧାରଣ-ସମାଜ ସ୍ୱୀକୃତ । ଗାନ୍ଧାରୀ ନିଜ ପିତାଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ଜଣେ ଅନ୍ଧ ବ୍ୟକ୍ତିଙ୍କ ହସ୍ତରେ ସମର୍ପିତା । ଧନ ବିନିମୟରେ ଶଲ୍ୟ ନିଜ ଭଉଣୀ ମାତ୍ରୀକୁ ପଣ୍ଡୁଙ୍କ ସହ ବିବାହ ବଂଧନରେ ବାନ୍ଧି ଦେଇଛନ୍ତି । ଚିତ୍ରବୀର୍ଯ୍ୟ ଓ ବିଚିତ୍ର-ବିର୍ଯ୍ୟଙ୍କ ମୃତ୍ୟୁରେ ବିଧବାପତ୍ନୀ ଅମା ଓ ଅମାଳିକା ବଂଶରକ୍ଷା ନିମନ୍ତେ ବ୍ୟାସଦେବଙ୍କ ସହ ମିଳିତ ହୋଇ ସନ୍ତାନ ଉତ୍ପାଦନ କରିବାକୁ କୃଷ୍ଣାରୋଧ କରିନାହାନ୍ତି । ମୃତ ସଂଜ୍ଞାବନୀ ବିଦ୍ୟାଭିଳାଷୀ କଚର ଛଳନା ନିକଟରେ ଦେବଯାନୀର ବିଶୁଦ୍ଧ ପ୍ରେମ ବ୍ୟଥିତାରେ ଜଳି ଯାଇଛି । କିନ୍ତୁ ମହାଭରତର ନଳ-ଦମୟନ୍ତୀ କାହାଣୀ ଅତୀବ ରମଣୀୟ ।^{୫୯} କଳ୍ପନାର ଅପୂର୍ବ ସମାବେଶ ସହ ମାନବୀୟ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ, ହୃଦୟର ନିବିଡ଼ ଅନୁଭୂତି ଓ ତ୍ୟାଗପୂର୍ବ ଆଦର୍ଶର ମଧୁର ସମନ୍ୱୟରେ ଏହା ଚିରଜୀବନ ଲଭ କରିଛି ।

ନଳ-ଦମୟନ୍ତୀ କାହାଣୀ ପରି ଅଳ୍ପ କେତୋଟି ଆଖ୍ୟାନକୁ ବାଦ ଦେଇ ମହାଭରତର ଶୁଙ୍ଗାର ଜୀବନ ଅଧ୍ୟୟନ କଲେ ଜଣାଯାଏ ଯେ ତତ୍କାଳୀନ ସମାଜରେ ନାରୀର ମର୍ଯ୍ୟାଦା ଯଥେଷ୍ଟ ଆସନ ଲଭ କରିନାହିଁ । ପୁରୁଷର ଅତିକାମୁକତା, ଉଚ୍ଛ୍ୱେଳତା ଓ ବିଳାସିତା ନିକଟରେ ପ୍ରଣୟର ସାଗରିକ ହୃଦୟମୂର୍ଚ୍ଛା ଉପହସିତ ହୋଇଅଛି । ମହାକାବ୍ୟର ନାରୀ ଓ ପୁରୁଷର ପ୍ରେମ-ଜୀବନ ସ୍ତବଧରେ ଏସ୍. କେ ଦେଙ୍କ ମତବ୍ୟ ଏଠାରେ ଆମର ପ୍ରଣିଧାନଯୋଗ୍ୟ । “What is principally idealised in the Epics is Conjugal love and marriage: but the obligation of Chastity was laid on the weaker sex, and practically no limits were set to the licence of man”^{୬୦}

ପୁରୁଣଗୁଡ଼ିକ ଧର୍ମ ଓ ନୈତିକତାର ଉଦ୍ଦିଷ୍ଟ ନିମନ୍ତେ ରଚିତ ହୋଇଥିଲେ ହେଁ ସେସବୁରେ ଦେବଦେବୀମାନଙ୍କ ଅସଂଯତ କାମ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ଅଭବ ନାହିଁ । ଏପରିକି ପ୍ରଜାପତି ବ୍ରହ୍ମା ମଧ୍ୟ ସେଥିରୁ ମୁକ୍ତ ହୋଇ ପାରିନାହାନ୍ତି । କାଳିକାପୁରାଣରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଅଛି ଯେ ବ୍ରହ୍ମା କାମପାତ୍ରିତ ହୋଇ ଉଦ୍ଗତ ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ଅବସ୍ଥାରେ ନାରୀମାନଙ୍କର ପଦ୍ମାଭ୍ୟାସନ କରୁଥିଲେ । ଏକଦା ତାଙ୍କୁ ନିଜର କନ୍ୟା ସ୍ୱଧର୍ମ ନିକଟରେ ଏହିପରି ଏକ ଅପ୍ରୀତିକର ଅବସ୍ଥାର ସମ୍ମୁଖୀନ ହେବାକୁ ପଡ଼ିଥିଲା । ୨୧ ଅନ୍ୟ ଏକ କାହାଣୀରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଅଛି ଯେ ସେ ପୁରସ୍କ୍ରୟରୀ ଅମୋଘକୁ ଦେଖି କାମମୋହିତ ହୋଇଯାଇଥିଲେ । ୨୨

ମହାଯୋଗୀ ଶିବ ମଧ୍ୟ ପୁରାଣରେ କାମୁକ ଓ ଲଂଘନ ରୂପେ ଯେପରି ଚିତ୍ରିତ ହୋଇଛନ୍ତି, ତାହା ଭବିଳେ ବିସ୍ମୃତ ହେବାକୁ ପଡ଼େ । ଶିବ ପୁରାଣରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଅଛି ଯେ ଏକଦା ବାଣାସୁର ନଗରରେ ବାସ କରୁଥିବା ସମୟରେ ଶିବ କାମପାତ୍ରିତ ହୋଇ କୈଳାସରୁ ପ୍ରସଞ୍ଜିତା ଗୌରୀଙ୍କୁ ଆଶିବା ନିମନ୍ତେ ନନ୍ଦୀଙ୍କୁ ଆଦେଶ ଦେଲେ । ଗୌରୀଙ୍କ ଆସିବା ପାଇଁ ଯେଉଁ କେତୋଟି ମୁହୂର୍ତ୍ତ ଦରକାର, ସେଇ ସମୟତକ ଅତିବାହିତ କରିବା ଶିବଙ୍କ ପକ୍ଷରେ ଅସମ୍ଭବ ହୋଇପଡ଼ିଲା । ସୁତରାଂ ତାଙ୍କର କାମ ସତ୍ତାପ ଦୂର କରିବା ନିମନ୍ତେ ଅପ୍ସରଗଣ ଛଦ୍ମବେଶ ଧାରଣ କରି ନାନାବିଧ କାମଜାତୀ ଦ୍ୱାରା ତାଙ୍କର ସନ୍ତୋଷ ବିଧାନ କରିଥିଲେ । ୨୩ ଦେବଦାରୁ ବନରେ ଶିବଙ୍କୁ ଦର୍ଶନ କରି ମୁନିପତ୍ନୀଗଣ ଯେପରି ଭବରେ ଷ୍ଟଳିତବସନା, ପତିତାଉରଣୀ ଓ ମଦନୋନ୍ମତ୍ତା ହୋଇଥିଲେ ଏବଂ ସ୍ୱଜନ ଓ ପରିଜନ ପରିତ୍ୟାଗ ପୂର୍ବକ ତାଙ୍କର ଅନୁଗମନ କରିଥିଲେ ୨୪ ତାହା ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କ ରସଲୀଳା ସ୍ମରଣ କରାଇଦିଏ । ଶିବପୁରାଣରେ ଆହୁରି ବର୍ଣ୍ଣିତ ଅଛି ଯେ ଗୌରୀ ଅନୁଚରୀ ପରିବୃତ୍ତା ହୋଇ ତାଙ୍କର ସ୍ତ୍ରୀଲଂଘନ ସ୍ୱାମୀଙ୍କ ପରସ୍ତୀ-ସମାଗମ, ମୁନିପତ୍ନୀମାନଙ୍କ ଦୁଃଖୀଳତା ଏବଂ ସାଧୁୀ ସ୍ତ୍ରୀମାନଙ୍କର ଧୈର୍ଯ୍ୟଶୀଳତା ଦର୍ଶନ ନିମନ୍ତେ ସେହି ଦେବଦାରୁ ବନରେ ପରବେଶ କରିଥିଲେ । ୨୫

ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ସମଗ୍ର ପୁରଣ ସାହିତ୍ୟରେ ଦେବତା, ମାନବ, ଗନ୍ଧର୍ବ, ଅପ୍ସର, ମୁନିରଶି ସମସ୍ତେ ଶୁଙ୍ଗାର ଲୀଳାର ଅଧୀନ । ମନେହୁଏ ପୁରଣକାରଗଣ ମାନବୀୟ ଆଦିମ ପ୍ରବୃତ୍ତିର ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ଜିନ୍ଦାଶୀଳତା ମର୍ମେ ମର୍ମେ ଅନୁଭବ କରିଥିଲେ । ଯୁଗାନୁରେଧରେ ସାହିତ୍ୟ ସୃଷ୍ଟିର ଆଦର୍ଶ ଯାହା ହେଉନା କାହିଁକି ସେମାନଙ୍କ ରଚନାକୁ କାମ ବା ଶୁଙ୍ଗାର ଚେତନା ପରୋକ୍ଷରେ ଯେ କବଳିତ କରି ରଖିଥିଲା, ଏହା ମିଶ୍ରସନ୍ଦେହ ।

କାବ୍ୟ ସାହିତ୍ୟ—ସ୍ୱସ୍ୱତ ସାହିତ୍ୟର କାବ୍ୟଯୁଗ ହିଁ ଯଥାର୍ଥତଃ ଶୁଙ୍ଗାର ଚେତନାର ମଧୁର ଅଭିବ୍ୟକ୍ତିରେ ମଞ୍ଜୁଳ । ପତଞ୍ଜଳିଙ୍କ ‘ମହାଭାଷ୍ୟ’ରେ ପ୍ରଦତ୍ତ ଉଦାହରଣଗୁଡ଼ିକରୁ କେତେକ ପ୍ରେମାଖ୍ୟାନର ସୂଚନା ମିଳେ ; ଯଥା— ଯବହୀତ, ପ୍ରିୟଙ୍ଗୁ, ଯଯାତି, ବାସବଦତ୍ତା ଓ ସୁମନୋଭର ପ୍ରଭୃତି । ଯଯାତିଙ୍କ ପରିଚୟ ମହାଭାରତରେ ଦେଖାଯାଏ । ବାସବଦତ୍ତା ଉପାଖ୍ୟାନ ସ୍ୱସ୍ୱତ ଓ ସ୍ରାକୃତ ନାଟକର ବିଷୟବସ୍ତୁ ରୂପେ ଗୃହୀତ ହୋଇ ଯଥେଷ୍ଟ ଲୋକପ୍ରିୟତା ଅର୍ଜନ କରିଅଛି । ୧୭

ସ୍ୱସ୍ୱତ କାବ୍ୟଧାରାର ଆଦି ଉପ ଅଣ୍ଟାଘୋଷଙ୍କ ରଚନାରେ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରାଯାଏ । ତାଙ୍କ ରଚିତ ‘ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ’ ମହାକାବ୍ୟର ବିଷୟ ବସ୍ତୁ ହେଉଛି— ବୁଦ୍ଧଙ୍କ ବୈମାତ୍ରେୟ ଭାଇ ନନ୍ଦଙ୍କର ଭେଗ ବିଳାସ ପରିତ୍ୟାଗ ଓ ବୁଦ୍ଧଙ୍କ ଶିଷ୍ୟତ୍ୱ ଗ୍ରହଣ ତଥା ପ୍ରବଜ୍ୟା ଗ୍ରହଣ । ଏହାର ଚତୁର୍ଥ ସର୍ଗ ହୃଦୟସ୍ପର୍ଶୀ ବର୍ଣ୍ଣନାରେ ଅନୁରଣିତ । ନନ୍ଦ ନିଜର ପତ୍ନୀ ସୁନ୍ଦରୀଙ୍କ ସହ ବିଳାସ ପ୍ରମତ୍ତ ଥିଲାବେଳେ ବୁଦ୍ଧ ତାଙ୍କର ଦେଖାନପାଇ ଫେରିଯାଇଛନ୍ତି । ଏକଥା ଜାଣିବା ମାତ୍ରେ ନନ୍ଦ ତାହାକୁ ସାକ୍ଷାତ କରିବା ପାଇଁ ଯିବାକୁ ଉଦ୍ୟତ; କିନ୍ତୁ ସ୍ରୀଙ୍କ ସମ୍ମତି ବିନା ସେ ଯିବେ କିପରି ? ଏହି ଅବସ୍ଥାର ଚିତ୍ରଣ କରିବାକୁ ଯାଇ କବି ଲେଖିଛନ୍ତି—

ତଂ ଗୌରବଂ ବୁଦ୍ଧଗତଂ ଚକର୍ଷ

ଭର୍ଯ୍ୟାନୁରଗଃ ପୁନରାଚକର୍ଷ

ସୋଽନିଷ୍ଠଯାତ୍ ନାପି ଯଯୌ ନ ତତ୍ତ୍ୱୌ

ତରଂ ସ୍ତରଂରେଷ୍ଟିବି ଗଜହଂସଃ । ୧୮

ଅଶ୍ରୁଯୋଷକ 'ବୁଦ୍ଧଚରିତ' କାବ୍ୟ ବୁଦ୍ଧ ଜୀବନୀ ଆଧାରିତ । ବୁଦ୍ଧଙ୍କ ମହାଭିନିଷ୍ପତ୍ତ୍ୟ ଗର୍ଭର ଚିତ୍ର ଅଙ୍କନ କରିବାକୁ ଯାଇ କବି ସୁସୁଷ୍ପା ବିଳାସିନୀମାନଙ୍କର ଯେଉଁ ବର୍ଣ୍ଣନା ଦେଇଛନ୍ତି ତା'ହା ଅତ୍ୟନ୍ତ ରମଣୀୟ—

ନବହାଟକ ଭୂଷଣାସ୍ତ୍ରଧାନୀ

ବସନଂ ପୀତମନୁରମଂ ବସାନଂ

ଅବଶା ଘନ ନିଦ୍ରୟା ନିପେତୁର୍ଗଜଭଗ୍ନାଭବ

କର୍ଣ୍ଣିକାର ଶାଖାଃ । ୨୮

ଧାର୍ମିକ ଚରୁ ପ୍ରସ୍ତର ଦୁଇଟି ଯାକ ଗୁଚ୍ଛର ଲକ୍ଷ୍ୟ ହୋଇଥିଲେ ହେଁ ସ୍ଥାନେ ସ୍ଥାନେ କାବ୍ୟିକ ସୁସମା ଓ ଜୀବନର ସ୍ପର୍ଶ ଏତେ ଗଭୀର ଯେ ତାହା ପାଠକର ଶ୍ରଦ୍ଧା ଦୃଷ୍ଟି ଆକର୍ଷଣ କରେ ।

ସସ୍ପୃତ କାବ୍ୟ ଜଗତର ଉଜ୍ଜ୍ୱଳ ଭସ୍ମର ହେଉଛନ୍ତି କବି କାଳିଦାସ । ତାଙ୍କ ରଚନାରେ ପ୍ରେମ, ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ଓ ପ୍ରକୃତି ଅଭିନବ ରୂପ ରସରେ ରସାଶିତ । ଶିବକୁ ପାଇବା ପାଇଁ ପାର୍ବତୀଙ୍କର କଠୋର ତପସ୍ୟା କିମ୍ବା ଶକୁନ୍ତଳାଙ୍କର ଦୁଷ୍ପାତକ ପ୍ରତି ଉଦାର ପ୍ରେମ ଭରତୀୟ ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ଓ ସାମ୍ପ୍ରତିକ ଚେତନା ଦ୍ୱାରା ପରିପୁଷ୍ଟ । ୨୯ 'ମେଘଦୂତ'ରେ ବିରହୀ ଯକ୍ଷର ପ୍ରଣୟ ଭବନା କିମ୍ବା 'ରତ୍ନ ସହାର'ରେ ପ୍ରକୃତି ଓ ମାନବର ନୈସର୍ଗିକ ସଂବନ୍ଧ କବି କଳନାର ଅପୂର୍ବ ବିଳାସରେ ମୂର୍ତ୍ତିମତ । 'କୁମାର ସମ୍ବର'ରେ ରତି ବିଳାପ କିମ୍ବା 'ରଘୁବଂଶ'ରେ ଅଜ ବିଳାପ—ଦୁଇଟି ଅଂଶ ବିଶୁଦ୍ଧ ପ୍ରେମ କବିତାର ମହିମାରେ ଚିର ଉଜ୍ଜ୍ୱଳ । ୩୦ ମାନବୀୟ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ବିଶେଷତଃ ନାରୀ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ଚିତ୍ରଣରେ କାଳିଦାସଙ୍କ ସଜଳ ଶକ୍ତି ନିୟୋଜିତ । ନିରଘରଣା ବଲ୍ଲକଳିନୀ ଶକୁନ୍ତଳାଙ୍କର ରୂପ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିବାକୁ ଯାଇ କବି ତାଙ୍କୁ ଶୈବାଳୟୁକ୍ତ କମଳ ଏବଂ କଳଙ୍କୟୁକ୍ତ ଚନ୍ଦ୍ରମା ସହିତ ତୁଳନା କରିଛନ୍ତି ।

ସରସିଜମନୁବିନ୍ଦଂ ଶୈବାଲେନାପି ରମ୍ୟଂ

ମଲିନମପି ହିମାଂଶୋର୍ଲକ୍ଷ୍ମ ଲକ୍ଷ୍ମୀ ତନୋତି

ଭୟମଧୁକମନୋଽଞ୍ଜା ବଲ୍ଲକଲେନାପି ତନୁ ।

କିମିବ ହି ମଧୁରଣାଂ ମଣ୍ଡନଂ ନାକୃତୀନାମ୍ । ୩୧

‘କୁମାର ସଭବ’ରେ ପାର୍ବତୀଙ୍କର ଦେହ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ବର୍ଣ୍ଣନା
ଯେପରି ବିସ୍ତୃତ ସେହିପରି ଲଳିତ ଉବନା ସମନ୍ୱିତ । ତପସ୍ୟାରତା
ଉମାଙ୍କର ଅଂଗସୌଷ୍ଠବର ଉବ ବ୍ୟଞ୍ଜନା ଏଠାରେ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରଯାଇପାରେ ।

ସ୍ଥିତାଃ କ୍ଷଣଂ ପକ୍ଷ୍ମସ୍ତୁ ତାଡ଼ିତାଧାରଃ

ପୟୋଧରେସ୍ତେଧନିପାତୁ ଚୂର୍ଣ୍ଣିତାଃ

ବଲୀଷ୍ଠ ତସ୍ୟାଃ ସ୍ଵଲିତାଃ ପ୍ରପେଦିରେ

ଚିରେଣ ନାଜିଂ ପ୍ରଥମୋଦବିନ୍ଦବଃ । ୨୨

ବର୍ଷାର ବିନ୍ଦୁ ସବୁ ତକ୍ଷୁର ପଲକରେ କ୍ଷଣମାତ୍ର ରହି ଅଧର ସ୍ପର୍ଶ କରୁଛି ।
ତତ୍ପରେ ସ୍ତନ ଉପରେ ପତିତ ହୋଇ ଚୂର୍ଣ୍ଣୀଭୂତ ହେଉଅଛି ଓ ତ୍ରିବଳୀ
ଅତିକ୍ରମ କରି ନାଭିରଂଧ୍ରରେ ଅଟକି ଯାଉଛି ।) ଏହି ଶ୍ଳୋକରେ କବି
ପାର୍ବତୀଙ୍କ ପକ୍ଷ୍ମର ଚିକ୍ଚ ଶତା, ଅଧରର କୋମଳତା, ସ୍ତନର କଠୋରତା
ଓ ଉନ୍ନତି, ତ୍ରିବଳୀର ସୁଷ୍ମତା ତଥା ନାଭିର ଗଭୀରତା ବିବୃତ କରି
ସାମଗ୍ରିକ ନାରୀ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ଚିତ୍ରଣର ପରକାଷ୍ଠା ଦର୍ଶାଇଛନ୍ତି ।

‘କୁମାର ସଭବ’ର ଅଷ୍ଟମ ସର୍ଗରେ ଉମା ଓ ଶିବଙ୍କର ସୁରତ
ବିଳାସ ଶାମୁକତା ଓ ରସିକତାର ଗଣ୍ଡି ଅତିକ୍ରମ କରି ପାରିନାହିଁ ।
ଦେବତାର ସକଳ ମହିମା ଏଠାରେ ବିପର୍ଯ୍ୟସ୍ତ । ସମକାଳୀନ ସାମାଜିକ
ବିଳାସ ବିଭବର ଅନୁରୋଧରେ କବି ଏଇ ପ୍ରସଙ୍ଗଟିର ଅବତାରଣା
କରିଥାଇପାରନ୍ତି କିମ୍ବା ଜୀବନର ମୁକ୍ତ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ପରିବେଷଣରେ ଅଭିଳାଷୀ
ହୋଇ ସେ ଦେବତା ଚରିତ୍ରରେ ମର୍ତ୍ତ୍ୟ ମାନବର ଅବତରଣ କରାଇଛନ୍ତି ।
ଅନ୍ୟତ୍ର ତାଙ୍କର ପ୍ରେମ ଓ ଶୃଙ୍ଗାର ଦୃଷ୍ଟି ରୂପ ଓ ରସର ସୁକୁମାର
ଐଶ୍ଵର୍ଯ୍ୟରେ ବିରୁଦ୍ଧିତ । ତତ୍କ୍ଷର ଉମା ଶଙ୍କର ତିଷ୍ଠାରୀଙ୍କ ମତରେ—
“ବିଷୟାନନ୍ଦବି ସକଟୋନ୍ମୁଖତା ତଥା ଗଗାମୁକ ସୁକୁମାରତା ସେ
ଉପଲବ୍ଧ ହୋନେବାଲା ଶାନ୍ତି କି ମହିମା କା ନିରୂପଣ କାଳିଦାସକେ
ପ୍ରେମ ଚିତ୍ରଣ କା ମୁଖ୍ୟ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ହେ ।” ୨୩

ଭବଭୂତି ତାଙ୍କର ‘ଉତ୍ତର ରାମଚରିତ’ ଓ ‘ମାଳତୀମାଧବ’ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ପ୍ରେମର ଅଖଣ୍ଡ ଗୌରବ ପ୍ରତିଷ୍ଠା କରିଯାଇଛନ୍ତି । ସେଥିରେ ପ୍ରେମର ଗୌରବ ବିଚ୍ଛେଦର କଳଙ୍କରେ ଦୂଷିତ ହୋଇ ନାହିଁ । ତେଣୁ ରାମାୟଣ-ପରଂପରାକୁ ହ୍ରାସେପ ନ କରି ସେ ତାଙ୍କ ‘ଉତ୍ତର ରାମଚରିତ’ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ରାମ ଓ ସୀତାଙ୍କର ପୁନର୍ମିଳନ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଛନ୍ତି । ଏସ୍. କେ. ଦେ କହନ୍ତି—“... The Uttara-rama-charita of Bhavabhuti idealises conjugal love in a way which is unparalleled in Sanskrit or perhaps in any literature.”^{୨୦} ‘ମାଳତୀ ମାଧବ’ ନାଟକର ସ୍ୱର୍ଣ୍ଣମୟ ପରିଣତିରେ ସେହିପରି ବିବାହର ଗୌରବ ଘୋଷଣା କରାଯାଇଛି । ଯଥା—

ପ୍ରେୟୋ ମିତ୍ରଂ ବନ୍ଧୁତା ବା ସମଗ୍ରା
ସର୍ବେ କାମାଃ ଶେଷଧୂର୍ଜୀବିତଂ ବା
ସ୍ତ୍ରୀଣାଂ ଭର୍ତ୍ତା ଧର୍ମଦାରକ୍ଷ ପୁଂସା—
ମିତ୍ୟନ୍ୟେନଂ ବସ୍ତୁଯୋଜ୍ଞାତମସ୍ତୁ । ^{୨୧}

ସୋମୀ ଓ ସ୍ତ୍ରୀ ପରସ୍ପରର ପ୍ରିୟବଂଧୁ । ସେମାନେ ସେମାନଙ୍କର ସକଳ କାମନାର ମଧୁମୟ ସଫଳତା । ସକଳ ମାଧୁର୍ଯ୍ୟର ଜୀବନ ସାଧନା । ଦାଶରଥୀ ଦାସକ ଭାଷାରେ— “ସୋମୀ, ସ୍ତ୍ରୀ ଓ ସନ୍ତାନର ସଂସାରରେ ସର୍ବର ଆଶୀର୍ବାଦ ପରି ପ୍ରଣୟର ଯେଉଁ କୋମଳତା ଝରିଯାଏ, ଭବଭୂତି ସେଇ ପ୍ରଣୟର କବି ।” ^{୨୨}

ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳର ସଂସ୍କୃତ ସାହିତ୍ୟ ରଚିତବ୍ଧ ପ୍ରେମ ବର୍ଣ୍ଣନାରେ ମୁଖରିତ । ଶୃଙ୍ଗାରିକତା, ଆଳୋକାରିକତା ଓ କଳ୍ପନା ପ୍ରବଣତା ସାହିତ୍ୟର ମୁଖ୍ୟ ଆଦର୍ଶ ରୂପେ ସ୍ୱୀକୃତ ହେବା ଫଳରେ ଜୀବନର ସାଫଳିକ ସୌହର୍ଦ୍ଦ ପ୍ରତି କବିଗଣ ବିମୁଖତା ପ୍ରକାଶ କରିଅଛନ୍ତି । ବିଳାସମୟ ରଜଦରବାରର ପୃଷ୍ଠପୋଷକତା ଓ କାବ୍ୟ ସୃଷ୍ଟିର ପ୍ରତିସ୍ପର୍ଷା

ସାହିତ୍ୟର ପ୍ରାଣ ସ୍ରୋତକୁ ସଜ୍ଜମଣ କରିବାଦ୍ୱାରା କଳାର ସ୍ତୂଳ ଆଦର୍ଶ ବ୍ୟାହତ ହୋଇଛି । ଭରବି, ମାଘ ଓ ଶ୍ରୀହର୍ଷ ଏଇ ପରଂପରା କବି । ପାଣ୍ଡିତ୍ୟ ହିଁ ସେମାନଙ୍କ କାବ୍ୟର ଅଭିଜ୍ଞତ ବସ୍ତୁ । ତେଣୁ କୁହାଯାଏ—

ତାବତ୍ତ ଭରବେର୍ଜାତି ଯାବନ୍ମାଘସ୍ୟ ନୋଦୟଃ

ଉଦିତେ ନୈଷଧେ କାବ୍ୟେ କୁ ମାଘଃ କୁ ଚ ଭରବିଃ । ୧୭

ମହାଭରତରୁ କଥାବସ୍ତୁ ଗ୍ରହଣ କରି ଭରବି ତାଙ୍କର ଶ୍ରେଷ୍ଠ କାବ୍ୟ ‘କିରତାର୍ଜୁନୀୟମ’ ରଚନା କରିଛନ୍ତି । ଅର୍ଜୁନଙ୍କ ଶକ୍ତି ପରୀକ୍ଷା କରିବା ପାଇଁ ଶିବଙ୍କର କିରତ ବେଶ ଧାରଣ, ମାୟା ବରହ ଉପରକୁ ଦୁହିଁଙ୍କର ଶର ନିକ୍ଷେପ, ଦୁଇ ଜଣଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଚୁମ୍ବନ ଯୁଦ୍ଧ ଏବଂ ଅର୍ଜୁନଙ୍କ ଶକ୍ତିରେ ସମ୍ବୁଦ୍ଧ ହୋଇ ଶିବଙ୍କର ପାଶୁପତ ଅସ୍ତ୍ର ପ୍ରଦାନ—ଏହି କାବ୍ୟର ବିଷୟବସ୍ତୁ । ବୀରରସ ଏହାର ଆଧାର ହେଲେ ହେଁ ପର୍ବତ, ରତ୍ନ ସୂର୍ଯ୍ୟାସ୍ତ ଓ ଜଳଜୀବୀ ଆଦିର ମନୋରମ ଚିତ୍ରଣ ଏଥିରେ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ଅପ୍ସରମାନଙ୍କ ଜଳକେଳି ଦୃଶ୍ୟ ତାହାର ଏକ ବିଶିଷ୍ଟ ଉଦାହରଣ—

ତିରେହିତାନ୍ତାମି ନିତାନ୍ତମାକୁଲୈରପାଂ ବିହଗାଦଳକୈଃ

ପ୍ରସାରିଭିଃ

ଯଯୁର୍ବଧୂନାଂ ବଦନାମି ତୁଲ୍ୟତାଂ ଦୂରେପଂ ବୃନ୍ଦାନ୍ତରିତୈଃ

ସରେଷୁହୈଃ । ୧୮

ମାଘ ‘ଶିଶୁପାଳ ବଧ’ କାବ୍ୟର ପ୍ରସ୍ତା । କଥାବସ୍ତୁ ପୁରାଣରୁ ସମୃଦ୍ଧୀତ ହୋଇଥିଲେ ହେଁ ଉପମା, ଅର୍ଥଗୌରବ ଓ ପଦଲଳିତ୍ୟ ମୋଦେ ସତି ଭ୍ରୟୋଗୁଣାଃ— ତାଙ୍କ ସୃଷ୍ଟିକୁ ସମୃଦ୍ଧ କରିଛି । ମାଘଙ୍କ କାବ୍ୟରେ ନାରୀ ରୂପ, ରୈବତକ ପର୍ବତ, ସୂର୍ଯ୍ୟୋଦୟ, ସୂର୍ଯ୍ୟାସ୍ତ, ଜଳଜୀବୀଦିର ବିସ୍ତୃତ ଚିତ୍ର ପରିଲକ୍ଷିତ । ଶୁଙ୍ଗାରଧର୍ମୀ ଚିତ୍ର ପ୍ରଦାନ କରିବାରେ ତାଙ୍କର କ୍ଷମତା ଅସୀମ ।

ଶ୍ରୀହର୍ଷଙ୍କ 'ନୈଷଧ'ର କାବ୍ୟ ଗୌରବ, ଭରତୀୟ ବିଦଗ୍ଧ ସମାଜରେ ଅତୁଳନୀୟ । ନଳ-ଦମୟନ୍ତୀଙ୍କ ପ୍ରଣୟ କାହାଣୀ ଏହାର କଥାବସ୍ତୁ । ଶୂଙ୍ଗାର ରସର ବିପୁଳ ବର୍ଣ୍ଣନା ଏହି କାବ୍ୟର ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ । ଦମୟନ୍ତୀଙ୍କ ଅଂଗ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ବର୍ଣ୍ଣନାରେ କବିଙ୍କର ମନୋହର ପରିକଳ୍ପନା ବାସ୍ତବିକ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରିବାର କଥା । ନାୟିକାର ନିତମ୍ବ ବର୍ଣ୍ଣନା ପ୍ରସଂଗରେ କବି କହିଛନ୍ତି—

ପୃଥୁବର୍ତ୍ତକନିତମ୍ବ କୃନ୍ତିତ୍ବିର ସ୍ୟାଦନ ଶିଳ ଶିକ୍ଷା
ବିଧିରେକକ ଚକ୍ର ଗୁରିତାଂ କିମ୍ବ ନିର୍ମିତ୍ତମାନୁଥଂରଥମ୍ । ୯୯

ବିଶାଳ ତଥା ବର୍ତ୍ତୁଳ ନିତମ୍ବ ଦେଖି ମନେହୁଏ ଛାନ୍ଦା ସୂର୍ଯ୍ୟଙ୍କ ରଥ ନିର୍ମାଣ କୌଶଳ ଶିକ୍ଷାରୁ କାମଦେବଙ୍କ ନିମନ୍ତେ ଏକ ଚକ୍ର ବିଶିଷ୍ଟ ରଥ ନିର୍ମାଣ କରିଛନ୍ତି କି ?

କନ୍ଦର୍ପକୁଳା ପୀଡ଼ିତା ଦମୟନ୍ତିଙ୍କର ଅବସ୍ଥା ବର୍ଣ୍ଣନା କରିବାକୁ ଯାଇ ଏକ ସ୍ଥଳରେ ସେ କହିଛନ୍ତି—

ସ୍ତବ ହୃତାଶନ ଦୀପିତୟା ତୟା ବହୁ ମୁହୁଃ ସରସଂ
ସରସୀରହମ୍ ।

ଶ୍ରୟିତୁମର୍ଷପଥେ କୃତମତର ଶ୍ବାସିତ
ନିର୍ମିତମର୍ମର ମୁକ୍ତିତତମ୍ । ୧୦୦

କୋମାଗ୍ନି ସନ୍ତପ୍ତା ଦମୟନ୍ତୀ ତ.ପ ଶାନ୍ତି ନିମନ୍ତେ ଥରକୁ ଥର ଆନୀତ ପଦ୍ମସମୂହ ଅର୍ଦ୍ଧ ପଥରେ ତାଙ୍କ ନିଶ୍ବାସର ଭସ୍ମତା ଯୋଗୁଁ ଶୁଷ୍କ ହୋଇ-ଯାଇଥିବାରୁ ସେଗୁଡ଼ିକୁ ଫୋପାଡ଼ି ଦେବାକୁ ପଡ଼ୁଥିଲା ।

ସମ୍ବୁତ କାବ୍ୟ ଜଗତରେ ଅନ୍ୟ ଜଣେ ଯଶସୀ କବି ହେଉଛନ୍ତି ବାଣଭଞ୍ଜ । ତାଙ୍କ ରଚିତ 'କାଦମ୍ବରୀ'ରେ ଚନ୍ଦ୍ରାପୀତ ଓ କାଦମ୍ବରୀଙ୍କ

ଜନୁଜନୁତରର ପ୍ରେମ କାହାଣୀ ବର୍ଣ୍ଣିତ । ନାୟିକାର ରୂପଶୋଭା ଚିତ୍ରଣରେ କବି ବିଶେଷ କୃତିତ୍ୱ ପ୍ରଦର୍ଶନ କରିଛନ୍ତି । ନାହିଁ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟର ଗୌରବ ସେଥିରେ ଏହିପରି ଭାବେ ଉଦ୍‌ଘୋଷିତ—

ପ୍ରଜାପତେଃ ସ୍ୱଶତୋଽତି ସୌକୁମାର୍ଯ୍ୟାତ୍

ଅଜୁଲୀମୁଦ୍ରାମିବନିମଗ୍ନାଂ ନାରୀମଣ୍ଡଳୀଂ

ଆବର୍ତ୍ତନୀମୁଦ୍‌ବହୁତୀମ୍— ୮୧

‘ହର୍ଷଚରିତ’ର ସ୍ଥାନେ ସ୍ଥାନେ କବିଙ୍କ ଶୃଙ୍ଗାର ରସିକତା ସୀମା ଅତିକ୍ରମ କରିଅଛି । ନାରୀର ରୂପ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ, ସଂଭୋଗ, ବିପ୍ରଲମ୍ବ, ପ୍ରକୃତି ଆଦି ଚିତ୍ରଣରେ ବାଣଭଟ୍ଟୀୟ ପ୍ରତିଭାର ଅପୂର୍ବ କୃତିତ୍ୱ ପରିଷ୍କୃତିତ । ଏସବୁ ବର୍ଣ୍ଣନାରେ କଳ୍ପନାର ଅନ୍ତରଞ୍ଜନ ପରିଦୃଷ୍ଟ ହେଲେ ହେଁ ଯୁଗୀୟ ସାହିତ୍ୟ-ଧର୍ମ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଏହାର ମୂଲ୍ୟ ସୀକାର କରିବାକୁ ହେବ ।

ଗୀତ ସାହିତ୍ୟ—ସଂସ୍କୃତ ଗୀତି କବିତା ତଥା ପ୍ରକୀର୍ତ୍ତ କବିତାରେ ଶୃଙ୍ଗାର ରସର ଅବାଧ ବିଜାସ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ଏଇ ଧାରାର ପଥିକତ୍ୱ ହେଉଛନ୍ତି କବି ଅମର । ‘ଅମର ଶତକ’ରେ ସଙ୍କଳିତ କବିତାଗୁଡ଼ିକ ରସ ସାହିତ୍ୟର ପ୍ରଥାସିଦ୍ଧ ରଚନା ରୂପେ ପରିଗଣିତ ହେଲେ ହେଁ ବିଦଗ୍ଧ ସମାଜର ଏକାନ୍ତ ଉପଭୋଗ୍ୟ । ସ୍ଥାନେ ସ୍ଥାନେ ଅନୁଭୂତିର ସର୍ଗ ଏପରି ନିବିଡ଼ ଯେ ସେଠାରେ ଜୀବନର ଉପଲବ୍ଧି ତରମ ଅବଧି ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇଅଛି । ମାନୀନୀ ପ୍ରତି ସଖୀର ଉତ୍ସାହମୂଳକ ଗୋଟିଏ କବିତା ଏଠାରେ ଉଦ୍ଧୃତ ।

ଅନାଲୋଚ୍ୟ ପ୍ରେମ୍‌ଣଃ ପରିଣତି ମନାହୃତ୍ୟ ସୁଦୁଦ—

ସ୍ତ୍ରୀ କାଣ୍ଡେ ମାନଃ କିମିତି ସରଲେ ! ସପ୍ରତି କୃତଃ

ସମାକୃଷ୍ଟା ହେଏତେ ବିରହ ଦହନୋଭାସୁର ଶିଖାଃ

ସହସ୍ତେନାଜାରସ୍ତଦଲ ମଧୁନାରଣ୍ୟ ରୁଦିତୈଃ । ୮୨

(ହେ ସରଳେ । ପ୍ରେମର ପରିଣତି ଆଲୋଚନା ନ କରି ସହୃଦ୍-ଗଣକୁ ଅନାଦର କରି ପ୍ରିୟତମ ଉପରେ କାହିଁକି ମାନ କଲୁ । ତୁ ସହସ୍ତରେ ବିରହାଗ୍ନି-ଉଦୀପ୍ତ ଶିଖ ଅଙ୍ଗାରକୁ ଆଲିଙ୍ଗନ କରୁଛୁ । ବର୍ତ୍ତମାନ ଅରଣ୍ୟ ଶେଦନ କରି ଲଭ କ'ଣ ?)

ଅମରୁଙ୍କ ପରେ ଏଇ ଧାରର ଆଉ ଜଣେ କବି ହେଉଛନ୍ତି ଭରୁହରି । ‘ଶୃଙ୍ଗାରଶତକ’, ‘ନୀତିଶତକ’ ଓ ‘ବୈରାଗ୍ୟଶତକ’—ତିନୋଟି ଗ୍ରନ୍ଥର ରଚୟିତା ରୂପେ ତାଙ୍କର ପ୍ରସିଦ୍ଧି । ଶୃଙ୍ଗାର ଚିତ୍ରଣରେ ସେ ଅମରୁଙ୍କ ଅପେକ୍ଷା ଉଚ୍ଚତର ପ୍ରତିଭାର ଅଧିକାରୀ ହୋଇ ନଥିଲେ ହେଁ ଆନ୍ତରିକତା ଓ ଆବେଦନଶୀଳତା ଦୃଷ୍ଟିରୁ ତାଙ୍କ କବିତାଗୁଡ଼ିକ ବିଶେଷ ହୃଦୟଗ୍ରାହୀ । ଉଦାହରଣ ସ୍ବରୂପ—

ଅଦର୍ଶନେ ଦର୍ଶନ ମାତ୍ର କାମା ଦ୍ରଷ୍ଟୁ ପରିଷ୍କା

ସୁଖେକ ଲେଲଃ

ଆଜିଜିତାୟାଂ ପୁନର୍ଆୟତାକ୍ଷାମ୍ ଆଶାସୁହେ

ବିଗ୍ରହଯୋର୍ଥରେଦମ୍ । ୮୩

(ପ୍ରିୟତମାକୁ ନ ଦେଖିଲେ ଦେଖିବାର ଅଭିଳାଷ, ଦେଖିଲପରେ ଆଲିଙ୍ଗନ କରିବାର ଏକାନ୍ତ ଇଚ୍ଛା, ଆଲିଙ୍ଗନ ପରେ ଶରୀର ସହ ଶରୀର ମିଶାଇ ଏକ ହେବାର ଦୃଢ଼ାର କାମନା ଜାଣେ ।)

‘ଭୈରବସାଶିକା’ର କବି ବିହୁଣ ପ୍ରିୟା ବିରହିତ ପ୍ରେମର ମଧୁର ସ୍ମୃତି ଚିତ୍ରଣରେ ସିଦ୍ଧହସ୍ତ । କିମଦନ୍ତୀ ଅଛି ଯେ ସେ ଜନୈକା ରଜକନ୍ୟା ସହ ଗୋପନ ପ୍ରଣୟରେ ଲିପ୍ତ ଥିଲେ ଏବଂ ରଜା ତାହା ଜାଣିପାରି ତାଙ୍କ ପ୍ରତି ମୃତ୍ୟୁ ଦଣ୍ଡାଦେଶ ବିଧାନ କରିଥିଲେ । କିନ୍ତୁ କବିଶ୍ରୀତି ଯୋଗୁଁ ରଜକୁମାରୀଙ୍କ ସହ ପରିଶେଷରେ ତାଙ୍କର ବିବାହ ହେଉଛି ହୋଇଥିଲା । ଏଠାରେ ଉଦ୍ବୃତ ଗୋଟିଏ ଶ୍ଳୋକରୁ କବି-ପ୍ରତିଭାର ମହନୀୟତା ସହଜରେ ଉପଲବ୍ଧି କରଯାଇପାରେ । ଏଥିରେ କଣ୍ଠଲଗ୍ନା ପ୍ରିୟତମାର ତୁମ୍ଭନ ଦୃଶ୍ୟ ଅଙ୍କିତ ।

ଅଦ୍ୟାପି ତା° ଭୁଜଲତାପିତ କଣ୍ଠପାଶା°

ବକ୍ଷସ୍ଥଳ° ମମ ବିଧାୟ ପଯୋଧରଭ୍ୟାମ୍
ଇଷନ୍ନିମୀଳିତ ସୁଲେଲବିଲେଚନାତା°

ପଶ୍ୟାମି ମଦ୍‌ବଦନମୁଦନ° ପିବତାମ୍ । ୮୪

(ଅଦ୍ୟାପି ତା'ର ସେଇ ଚୁମ୍ବନ ସମୟର କଣ୍ଠଦେଶରେ ବେଷ୍ଟିତ ଭୁଜଲତା, ବକ୍ଷଦେଶରେ ପିନବ ସ୍ଥନ, ଇଷତ୍ ନିମୀଳିତ ନେତ୍ର ମୁଁ ଦେଖିପାରୁଛି ।)

ସ୍ୱସ୍ମୃତ କାବ୍ୟ ଗଜ୍ୟରେ ଶୃଙ୍ଗାର ରସର ଉଚ୍ଚଳ ପ୍ରବହମାନା ନଦୀ ହେଉଛି କବି ଜୟଦେବଙ୍କ 'ଗୀତ ଗୋବିନ୍ଦ', 'ଗୀତି ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ' ଓ 'କାବ୍ୟ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ'—ସକଳ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଏହାର ପ୍ରତିଷ୍ଠା ଅବିସ୍ତବାଦିତ । ଗଧାକୃଷ୍ଣଙ୍କ ପ୍ରଣୟ ରସ ଏହି କାବ୍ୟର କଥାବସ୍ତୁ । ଅପ୍ରାକୃତ ଲୀଳା ଅନ୍ତରାଳରେ ପ୍ରାକୃତ ପ୍ରଣୟୀ ଜନର ସକଳ ଭବ ଏଥିରେ ମୂର୍ତ୍ତି ହୋଇ ଉଠିଛି । କାବ୍ୟର ପ୍ରଥମ ସର୍ଗରେ କବି ଘୋଷଣା କରିଛନ୍ତି—

ଯଦି ହରି ସ୍ମରଣେ ସରସ ମନୋ

ଯଦି ବିଳାସ କଳାସୁ କୃତୁହଳମ୍

ମଧୁର କୋମଳ କାନ୍ତ ପଦାବଳୀ°

ଶୁଣୁ ତଦା ଜୟଦେବ ସରସତୀମ୍ । ୮୫

ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥର ବହୁସ୍ଥଳରେ ଶୃଙ୍ଗାର ଲୀଳାର ରସସିନ୍ଧୁ ଚିତ୍ର ଅଙ୍କିତ । ଉଷାର ଯାଦୁକରୀ ସଂଯୋଜନା ଏହାକୁ ଅପୂର୍ବ କଳା ଗୌରବରେ ମଣ୍ଡିତ କରିଛି । ରସଲୀଳାକାଳୀନ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କ ଗୋପୀ ସଭେର ବର୍ଣ୍ଣନାରୁ ଗୋଟିଏ ଉଦାହରଣ ଏଠାରେ ଉପସ୍ଥାପିତ କରାଯାଉଛି—

ଶୁଷ୍ୟତି କାମପି ଚୁମ୍ବତି କାମପି କାମପି ରମୟତି ରମାମ୍

ପଶ୍ୟତି ସସ୍ମୃତି ଗୁରୁପରମପର ମନୁଗଛତି ବାମାମ୍ । ୮୬

ଅନ୍ୟତ୍ର ରସିକ ଶେଖର କୃଷ୍ଣଙ୍କ ପରିଚୟ ସ୍ୱପର୍ବରେ କୁହାଯାଇଛି—

ରତିଗୁହକଘନେ ବିପୁଲପଘନେ ମନସିକ କନକାସନେ
ମଣିମୟଂ ରଘନଂ ଚୋରଶହସନଂ ବିକିରତିକୃତବାସନେ । ୮୭

ଏ. ବି. କିଥ୍ (A B. Keith)ଙ୍କ ଉକ୍ଷାରେ— “Jayadeva's work is a masterpiece and it surpasses in its completeness of effect any other Indian poem x x x All the sides of love, save that of utter despair and final separation are brilliantly described ” ୮୮

ସ୍ୱସ୍ତୁତ ସାହିତ୍ୟର ଶୃଙ୍ଗାର ଚେତନା ପରଂପରରେ ନାରୀକବିଙ୍କ ଦାନ ଥିବ ବୋଲେ ହେଁ ଅନୁପେକ୍ଷଣୀୟ । ଶୀଳ ଉଚ୍ଚାରିକା, ବିଜ୍ଞକା, ଭବକଦେବୀ, ବିକଟନିତ୍ୟା, ମାରୁଲ୍ଲ, ଇନ୍ଦୁଲେଖା ପ୍ରଭୃତି ଏ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଯଥେଷ୍ଟ କୃତିତ୍ୱ ପ୍ରଦର୍ଶନ କରି ଯାଇଛନ୍ତି । ନାରୀ ପ୍ରାଣର ଆଶା, ଆଶଙ୍କା, ହୃଦୟାବେଗ ସେମାନଙ୍କ କବିତା ସମୂହରେ ମଧୁର ଅଭିବ୍ୟକ୍ତି ଲଭ କରିଅଛି । ସ୍ୱାଧୀନ ମନୋଭାବ ପ୍ରକାଶ କରିବାରେ ନାରୀ ଅପେକ୍ଷା ପୁରୁଷର ସୁଯୋଗ ବେଶୀ । ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ସାହିତ୍ୟରେ ନାରୀକୁ ଘେନି କବିର କଳ୍ପନା ଓ କଥନ ପ୍ରଚୁର ପରିମାଣରେ ପରିବୃଷ୍ଟ । କିନ୍ତୁ ନାରୀକବିର ରଚନାରେ ପୁରୁଷ-ଭାବନା ଏକାନ୍ତ ସୀମିତ । ନାରୀ ହୃଦୟବୃତ୍ତିର ଅକୃତ୍ରିମ ପ୍ରକାଶ ପ୍ରସଂଗରେ ଶୀଳ ଉଚ୍ଚାରିକାଙ୍କର ଗୋଟିଏ ପ୍ରସିଦ୍ଧ କବିତା ଏଠାରେ ଉଦ୍ଧାର କରାଯାଉଛି—

ଯଃ କୌମାର ହରଃ ସ ଏବ ହି ବରଷ୍ଠା ଏବ ଚୈତ୍ରଷପା
ସ୍ତେ ଶ୍ରେନ୍ନୁଲିତ ମାଲତୀ ସ୍ମରଭୟଃ ପ୍ରୌଢ଼ାଃ କଦମ୍ବନିଲଃ ।
ସା ଚୈବାସ୍ମି ତଥାପି ତତ୍ର ସ୍ମରତବ୍ୟାପାର ଲୀଲବିଧ୍ୟୌ
ରେବା ଶ୍ରେଧସିବେତସୀତନ୍ତ୍ରତଲେ ଚେତଃ ସମୁତ୍କଣ୍ଠତେ ୮୯॥

(ଯେ ମୋର କୁମାରୀତ୍ୱ ହରଣ କରିଥିଲେ ସେ ଆଜି ମୋର ବର । ଆଜି ବି ସେଇ ଚୈତ୍ରନିଶି, ବିକଶିତ ମାଳତୀ ପୁରଭି, କଦମ୍ବଶର ପରିଣତ ବାୟୁ ଏବଂ ସେଇ ମୁଁ ଆଜି ମଧ୍ୟ ଅଛି । ତଥାପି ସେଇ ରେବା ନଦୀ ତଟର ବେତସୀ ତରୁ ତଳର ସୁରତ ବ୍ୟାପାର ଲୀଳାବିଧି ଲଗି ମୋର ଚିତ୍ତ ସମୁଦ୍‌କଣ୍ଠିତ ହୋଇ ଉଠୁଛି ।)

ସଂସ୍କୃତ ସାହିତ୍ୟର ବିପୁଳ ଭଣ୍ଡାରରୁ ଶୃଙ୍ଖାରଧର୍ମୀ ସକଳ ରଚନାର ଉଲ୍ଲେଖ କରିବା ପ୍ରସ୍ତୁତ ଅଧ୍ୟାୟରେ ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ । କେତେକ ବିଶିଷ୍ଟ ପୃଷ୍ଠ କରିଆରେ ସେହି ପରଂପରାକୁ ଚିହ୍ନିବାର ପ୍ରୟାସ କରାଯାଇଛି ମାତ୍ର । ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ମଧ୍ୟଯୁଗ ବା ରୀତିଯୁଗର କାବ୍ୟ ପ୍ରେରଣା ତଥା ଶୃଙ୍ଖାର ଚେତନା ଏଇ ସଂସ୍କୃତ ଭିତ୍ତି ନିକଟରେ ଆଜିକାଲି ଓ ଆମ୍ଭିକା ଉଭୟ ଦିଗରୁ ଯେ ବହୁଳ ଭାବେ ରଖି, ସେ କାଳର କବିଗଣ ତାହା ମୁକ୍ତ କଣ୍ଠରେ ସୀକାର କରିଯାଇଛନ୍ତି । ୯୦

ପାଲି ସାହିତ୍ୟ—ପାଲି ସାହିତ୍ୟ ମୁଖ୍ୟତଃ ବୌଦ୍ଧ ଧର୍ମ ଓ ଦର୍ଶନ ଭିତ୍ତିକ ରଚନା । ବୌଦ୍ଧମାନଙ୍କର କାମ ଦେବତା ହେଉଛନ୍ତି ମାର (ବା ମୃତ୍ୟୁ) । ୯୧ ପୁରତଂ ପାଲି ସାହିତ୍ୟରେ ମାନବୀୟ ପ୍ରେମର ଉତ୍ସ ସ୍ଥାନ ବ୍ୟର୍ଥ ଶୂନ୍ୟ ମାତ୍ର । ‘ଥେରୀଗାଥା’ରେ ସ୍ୱକଳିତ ଭଦ୍ରାଙ୍କର ଗୋଟିଏ କବିତା ମାରୀ ହୃଦୟର କ୍ଷୀଣତମ ସୂଚନା ବହନ କରେ । ୯୨ ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟର କଥା ଯେ କେବଳ ‘ଦୀପ୍ତ ନିକାୟ’ରେ ଗୋଟିଏ ପୂର୍ଣ୍ଣାଙ୍ଗ ପ୍ରେମ କବିତା ସ୍ଥାନିତ । ବୋଧହୁଏ ସମଗ୍ର ପାଲି ସାହିତ୍ୟରେ ଏହାହିଁ ଏକମାତ୍ର ପ୍ରେମ କବିତା । ଧର୍ମ ସଂପର୍କହୀନ ବିଶୁଦ୍ଧ ପ୍ରେମର ମହିମା କୀର୍ତ୍ତନ ହେଉଛି କବିତାଟିର କଥାବସ୍ତୁ । ୯୩ ମୂଳ ଗ୍ରନ୍ଥ ସହ ସଂବଧରହିତ ହୋଇ ଏହା କେଉଁ ଅଜ୍ଞାତ କାରଣ ବଶତଃ ସେଥିରେ ସଂଯୋଜିତ ।

ପ୍ରାକୃତ ସାହିତ୍ୟ—ପ୍ରେମ କବିତାର ପ୍ରାଚୀନତା ଓ ବୈଚିତ୍ର୍ୟମୟ ପରିପ୍ରକାଶ କ୍ଷେତ୍ରରେ ହାଳଙ୍କର ପ୍ରାକୃତ ଗୀତିକା ସଂକଳନ ଗୌରବମୟ ଆସନର ଅଧିକାରୀ । ଏଥିରେ ଶୃଙ୍ଖାର ରସତରଙ୍ଗର ସୁସ୍ଥୁତମ ଅନୁଭୂତି

ମଧ୍ୟ କରି ଦୃଷ୍ଟିକୁ ଏଡ଼ାଇ ଯିବାର ଅବସର ପାଇନାହିଁ । ଗ୍ରାମ୍ୟ ଜୀବନ ଆଧାରିତ ସେମାନେ ନାନାବିଧ ରୂପ ସଂଭାର-ଶୂଳ ଓ ଅଶ୍ଳୀଳ, ବୈଧ ଓ ଅବୈଧ, ସ୍ତୂଳ ଓ ସ୍ଥାଣବତ-ସବୁ କିଛି ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥର ପରିସରଭୁକ୍ତ । ଲେଖକସାହିତ୍ୟ-ପ୍ରଭାବ-ପୁଷ୍ଟ ଏଇ କବିତାଗୁଡ଼ିକ ପରବର୍ତ୍ତୀ କରି ଓ ଆଳଂକାରିକ ସମାଜରେ ଭଜ ପ୍ରଶଂସା ଲଭ କରିଅଛି । ବିରହିଣୀ ନାୟିକାର ଚିତ୍ର ଦେବାକୁ ଯାଇ ‘ଗାଥାସଂସ୍କରଣ’କାର କହିଛନ୍ତି—

ଶର ଉପର ଛହେ କୋବ୍‌ବଶନି ଅଭପବସି ଏସୁ ଦିଅଦେସୁ
ଅଶି ଅଭାସୁ ଅଗଭସୁ ପୁରି କିଂ ଦକ୍ଷକମାଣେଶ । ୯୦

ନେତୀ ଜଳର ଉଦ୍‌ବେଳଣ ପରି ନାଗର ଯୌବନ । ଦିନଗୁଡ଼ିକ ଚିରକାଳ ପାଇଁ ଗୁଲି ଯାଉଅଛି । ଗର୍ଭ ମଧ୍ୟ ଆଉ ଫେରିବ ନାହିଁ । ଏଇ ଅବସ୍ଥାରେ ମାନ କରି ଲଭ କ’ଣ ?

ଗୋଟିଏ ସ୍ଥାନରେ ନାୟିକାର ଦେହ ବିକାରେ ଚିତ୍ର ଅତି ରମଣୀୟ ଭାବରେ ଉପସ୍ଥାପିତ—

ଅଳ୍ପାଞ୍ଚି ତା ଅଭସ୍‌ସଂ ଦୋହିଁ ବି ହିଥୁଥେହିଁ ବି ତସ୍‌ସିଦିଗ୍‌ଠେ
ଅଜ କଲମ କୁସୁମଂ ବ ପୁଲ୍ଲଭୟଂ କହିଁ ଶୁ ଢ଼କ୍‌କିସ୍‌ସଂ । ୯୧

‘ତାକୁ ଦେଖିଲେ ଚକ୍ଷୁ ଦୁଇଟି ହୁଏତ ଦୁଇ ହାତରେ ଢାଳି ଦେବି । କିନ୍ତୁ କଦମ କୁସୁମ ପରି ପୁଲ୍ଲବିତ ଅଜକୁ କିପରି ଢାଳିବି ?’

‘ଗାଥା ସଂସ୍କରଣ’ ସଂପର୍କରେ ଏ. ଜି. କିଥୁ କହନ୍ତି—“Even as it is, it has a spirit of closeness to life and common realities, which is hardly to be seen in Sanskrit poetry”. ୯୨

ସାକୃତ ସାହିତ୍ୟ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଅନ୍ୟ ଜଣେ ସୁପରିଚିତ ସ୍ତ୍ରୀ ହେଉଛନ୍ତି ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ ଚଟ୍ଟୋପାଧ୍ୟାୟ । ତାଙ୍କ ରଚିତ ‘କପୁରମଂଜରୀ’ ନାଟକରେ ରଜା

ଚନ୍ଦ୍ରପାଳ ଓ କୁନ୍ତଳରୁ ଗଜକନ୍ୟା କର୍ପୁରମଞ୍ଜରୀଙ୍କ ପ୍ରଣୟ କାହାଣୀ
ଚିତ୍ରିତ । ନାୟିକାର ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ବର୍ଣ୍ଣନା ସ୍ବବ୍ୟାୟ ଗୋଟିଏ ଉଦାହରଣ
ଏଠାରେ ଉଲ୍ଲେଖ କରଯାଉଛି—

ଏକ୍କେଶ ପାର୍ଶ୍ବଶିଶେଶ ଶିବେସଅନ୍ତୀ
ବଦ୍ଧଂ ଘଣଅଶତ୍ପଥସଂସମାଶଂ
ଚିରେଲିହିଞ୍ଜଦି ଶ କସସ ବି ମଞ୍ଜମତୀ
ଅଶେଶ୍ବର ଚଂକମଶଦୋ ଚଲିଦଂ କଢ଼ିଲଂ । ୯୭

(ପୃଥୁକ ପଯୋଧର ଉପରୁ ଖସି ପଡ଼ୁଥିବା ବସ୍ତ୍ରକୁ ଏକ ହାତରେ
ତା' ଉପରେ ଟେକିଛି । ବାର ବାର ପଦକ୍ଷେପ ଯୋଗୁଁ କଟିବସ୍ତ୍ର ଭିଲ
ହୋଇ ଯାଉଛି । ତେଣୁ ଅନ୍ୟ ହାତରେ ତାହାକୁ ସଞ୍ଜଳି ଧରୁଛି । ଏହି
ରୂପ କାହା ହୃଦୟକୁ ପ୍ରଭବିତ କରୁନାହିଁ ?)

ଅପଭ୍ରଂଶ ସାହିତ୍ୟ—ଅପଭ୍ରଂଶ ସାହିତ୍ୟର ପୃଷ୍ଠଭୂମି ହେଉଛି
ପ୍ରାୟତଃ ଜୈନଧର୍ମର ପ୍ରସାର— ଆଭିମୁଖ୍ୟ । ଜୀବନରେ ଭେଗ ବିଚ୍ଛାଦନ
ଅସାରତା ସ୍ବତିପାଦନ କରିବା ଲକ୍ଷ୍ୟ ଯେ ଜୈନ ଧର୍ମିଗଣ ଲେଖନୀ ଧାରଣ
କରିଥିଲେ । ସୁତରାଂ ଗ୍ରନ୍ଥ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଚରିତ୍ରସବୁ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ପଥର ପଥକ ।
ସମସ୍ତେ ଯୌବନରେ ସୁଖ ସଭେଗ ଲିପ୍ତ ରହି ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳରେ ଧର୍ମର
ଆଶ୍ରୟ ଗ୍ରହଣ କରିଛନ୍ତି । ବିମଳ ସୁରି ରମାୟଣ, ଗୁଣଭଦ୍ର ରମାୟଣ,
ସୁବଂଧୁ ରମାୟଣ ଆଦି ପୁରାଣ ତଥା ପରମଚରିତ, ଯଶହର ଚରିତ,
ଶାୟକୁମାର ଚରିତ, କରକଣ୍ଠ ଚରିତ, ସୁବଂସଣ ଚରିତ, ପରମପିରି
ଆଦି କାବ୍ୟ ଅପଭ୍ରଂଶ ସାହିତ୍ୟର ପ୍ରଧାନ ଗ୍ରନ୍ଥ । ହରିବଂଶ
କଲୋଡ଼ଙ୍କ ମତରେ— “ସେ ଚରିତ କାବ୍ୟ ତଥା କଥାତ୍ମକ ଗ୍ରନ୍ଥେ ପ୍ରାୟ
ଧର୍ମକେ ଆବରଣ ମେ ଆବୃତ ହେ । ଅଧିକାଂଶ ଚରିତ କାବ୍ୟ
ପ୍ରେମାଖ୍ୟାନକ ଯା ପ୍ରେମ ପରକ ହେ ।” ୯୮ ଏ ସମସ୍ତ ଚରିତ କାବ୍ୟରେ
ନଗର, ରତ୍ନ, ବିବାହ, ନାୟିକାଭେଦ, ନଖଶିଖ, ରତି, ଶୁଙ୍ଗାର ଆଦିର
ମଧୁର ବର୍ଣ୍ଣନା ତଥା ଯଶ, ଗନ୍ଧର୍ବ, ମୁନି, ରକ୍ଷି ସ୍ବପୁର ଅବତାରଣା ସ୍ଥଳ

ବିଶେଷରେ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ହେମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ବ୍ୟାକରଣରେ ଅନେକ ଅପଭ୍ରଂଶ କବିତା ଭଦ୍ରାହରଣ ରୂପେ ଗୃହୀତ । ଗୋଟିଏ ସ୍ଥଳରେ ଜଣେ ବିରହିଣୀ ନାୟିକାର ଆଲିଙ୍ଗନ କାମନା କିପରି ରମଣୀୟ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତି ଲଭ କରିଛି, ତାହା ଏଠାରେ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରଯାଇ ପାରେ—

କହ କେବଂଭ ପାତୀୟୁ ପିଉ ଅର୍ଜୟା କୁତ୍ତ କରୀୟୁ
ପାସୀଉ ନବହ ସରବ ଜିଂବ ସବ୍‌ବଂଗେ ପଇସୀୟୁ । ୯୯

(ଯଦି କୌଣସି ପ୍ରକାରେ ପ୍ରିୟକୁ ପାଏ ତେବେ ଅଭୁତ କାଷ୍ଠ କରିବି । ଜଳ ଯେପରି ନୂଆ ସରରେ ପ୍ରବେଶ କରେ ସେହିପରି ତାହାର ସାର ଦେହରେ ପ୍ରବେଶ କରିବି ।)

ଶେଷ କଥା—ଭରତୀୟ ସାହିତ୍ୟରେ ଶୃଙ୍ଗାର ଚେତନାର ପରଂପରା କିପରି ବିପୁଳ ଗୌରବ ତୀର୍ତ୍ତ କରେ ତାହା ଉପରେ ଆଲୋଚନାରୁ ସହଜରେ ଅନୁମିତ । ବୈଦିକ କାଳରୁ ଆରମ୍ଭ କରି ଅପଭ୍ରଂଶ କାଳ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଉପଯୁକ୍ତ ପ୍ରସଂଗର ବିସ୍ତୃତ ଅନୁଶୀଳନ ଏଠାରେ ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ । କେବଳ ତାହାର ସମ୍ୟକ୍ ଧାରଣା କରିବା ନିମନ୍ତେ ଏହା ସାମାନ୍ୟ ପ୍ରୟାସ ମାତ୍ର । ବିଶିଷ୍ଟ ଭରତ-ତତ୍ତ୍ୱବିତ୍ ଏ. ଏଲ୍. ବାସମ୍ (A. L. Basham)ଙ୍କ ଭକ୍ତି ଉଦ୍ଧାର କରି ବର୍ତ୍ତମାନ ଏହି ଅଧ୍ୟାୟର ପରିସମାପ୍ତି ଘୋଷଣା କରଯାଇପାରେ—“The Literature of Hindu India both religious and secular, is full of sexual allusions, sexual symbolism and passages of frank eroticism.” ୧୦୦

ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟ

ଲୋକ ସାହିତ୍ୟ—ଲୋକ ସାହିତ୍ୟ ହିଁ ଜନପଦ ଜୀବନ ଚର୍ଯାର ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ ଆଲୋଚ୍ୟ । ଗୀତ, କାହାଣୀ, ବ୍ରତକଥା, ଭଗ ଦମାଳୀ, ପ୍ରବାଦ, ପ୍ରବଚନ, ପ୍ରଥା ଓ ପରଂପରା ଆଦିର ବିପୁଳ ପ୍ରବାହରେ ଏହା ସମୃଦ୍ଧ । ଏଥିରେ ବିଦଗ୍ଧ ମନର ଯୁକ୍ତିଶୀଳତା କିମ୍ବା ପ୍ରୟାସ ପ୍ରବଣତାର ଗନ୍ଧ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ଗୋଟିଏ ସସ୍ପତିର ଗତିଶୀଳ ଜୀବନବୋଧ ଓ ସାମାଜିକ ରୂପ ଚିତ୍ରର ଏହା ହେଉଛି ବିଶ୍ୱସ୍ତ ପ୍ରତିନିଧି । ଏ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ବିଶିଷ୍ଟ ସମାଜ ତତ୍ତ୍ୱବିତ୍ ସାମ୍ସନ (Sumner) କ ବିଶ୍ୱର ଏଠାରେ ଉଲ୍ଲେଖଯୋଗ୍ୟ— “To him, folkways are ways of the folk of the unsophisticated, unanalytic mass of mankind. × × They grow unconsciously; they are not creations of purpose, but they are basic societal forces.” ୧୦୧

ଓଡ଼ିଆ ଲୋକ ସାହିତ୍ୟ ପୃଥିବୀର ସକଳ ଦେଶର ଲୋକ ସାହିତ୍ୟ ପରି ଜନ ଜୀବନର ନାନାବିଧ ବୈଚିତ୍ର୍ୟରେ ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ । ଆଦିମ କାଳ ବା ଶୂନ୍ୟାର ଚେତନାର ଅନାବିଳ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତି ଏହାର ଅନ୍ୟତମ ରସ ସଂପଦ । ଓଡ଼ିଆ ଲୋକଗୀତର ଆଲୋଚନା ପ୍ରସଂଗରେ ଡକ୍ଟର କୁଞ୍ଜ ବିହାରୀ ଦାଶ କହନ୍ତି—“ଶତ ଦୁଃଖ ଜଂଜାଳ ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରେମ ହିଁ ଲୋକଙ୍କର ଶ୍ରେଷ୍ଠ ଚିର ବିନୋଦନ, ଲୋକଗୀତର ଶ୍ରେଷ୍ଠ ଉପାଦାନ । ଏ ପ୍ରେମ ମଧ୍ୟବିର ଓ ଶ୍ରମିକ ଶ୍ରେଣୀ ମଧ୍ୟରେ ସୀମିତ । ଧନିକ ସମାଜର ପ୍ରେମଚିତ୍ର

ଲେକଗୀତରେ ଦର୍ଶିତ ।”^{୧୦୭} ନିମ୍ନ ବର୍ଗୀୟ ସାମାଜିକ ଜୀବନ ଚିତ୍ରର ଏକ ଉଲ୍ଲେଖଯୋଗ୍ୟ ଉଦାହରଣ ହେଉଛି ଭୂୟାଁକାତି ସଂପର୍କରେ ପ୍ରଚଳିତ ଗୀତ ।

ପାଟିଲ କାଂଗୁ ବାଜିଲ ଗୁଂଗୁ

ଗାଲର ଉପରେ ଗାଲ

ହେଲ ଚଉତ ସରିଲ ଉତ

ଯେଉଁଠି ଖାଲ ସେଇଠି ଗୁଲ ।^{୧୦୮}

ଏହି ଗୀତରେ ପ୍ରେମ ଓ ପରିବେଶ ସହ ଜୀବନ ଅଭିଜ୍ଞତାର ସାଥୀକ ରୂପାୟନ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ସ୍ୱକୀୟ ଓ ପରକୀୟ ଭେଦରେ ବ୍ୟକ୍ତିଗତ ପ୍ରେମର ଚିତ୍ର ଲେକଗୀତରେ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରାଯାଇପାରେ । ସ୍ୱକୀୟ ପ୍ରେମ ଗୀତରେ ସାମାଜିକ ସୋହାଗ ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ, ପ୍ରବାସ, ପାରିବାରିକ ଜଂଜାଳ; ନାନା ଅତ୍ୟାଚାରର ଚିତ୍ର ରୂପାୟିତ ।^{୧୦୯} ବେଳେ ବେଳେ ଏହା ଗମ ଓ ସୀତା କିମ୍ବା ଶିବ ଓ ପାର୍ବତୀ ଆଦି ଚରିତ୍ରକୁ ଆଶ୍ରୟ କରିଥିଲେ ହେଁ ପ୍ରେମାନୁଭୂତିର ରୂପ ଲୌକିକ ମର୍ଯ୍ୟାଦାରେ ଅଭିକ୍ଷିପ୍ତ । ପରକୀୟ ପ୍ରେମଗୀତରେ ସାଧାରଣ ନରନାରୀ ସହ ଗଧାକୃଷ୍ଣ ପ୍ରସଙ୍ଗର ଅବତାରଣା ମଧ୍ୟ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ସମାଜ ଓ ପରିବାର ବନ୍ଧନ ଅନ୍ତରାଳରେ ପ୍ରେମିକ ପ୍ରେମିକାର ଅଭିସାର, ମିଳନ, ମାନ, ଅଭିମାନ, ଭୟ ଭୀରୁତା, ସାହସିକତା ଓ ଅସାଧ୍ୟସାଧନ ଆଦି ଏହି ଜାତୀୟ ଗୀତର ମୁଖ୍ୟ ବିଷୟ ।^{୧୧୦} ଲେକ ଗୀତର ପ୍ରେମ ଚିତ୍ର ଅନେକ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଶ୍ରୀଜତାକୁ ଅତିକ୍ରମ କରିଥିବା ମନେହୁଏ । କିନ୍ତୁ ବହୁ ସ୍ଥଳରେ ଏହା ଦେହାତିରିକ୍ତ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟରେ ମଣ୍ଡିତ ହୋଇ ମାନବୀୟ ପ୍ରଣୟାନୁଭୂତିର ମହିମାଲେକ ସୃଷ୍ଟି କରିଛି । ଉଦାହରଣ ସ୍ୱରୂପ—

ମରିଯିବି ଧନ ତୋହରି କୋଳେ

ପୀରତି ଲଗିଲ ବେଳେ ।^{୧୧୧}

ଲେକ କାହାଣୀଗୁଡ଼ିକରେ ଅଲୌକିକତା, ଅତିରଞ୍ଜନ ଓ କାବ୍ଧନିକତା ବିଶେଷ ରୂପେ ପରିଦୃଷ୍ଟ ହେଲେ ହେଁ ସେ ସବୁର ମଣିଷର ଅନ୍ତର୍ଲୋକ

ଆବିଷ୍କାର କରାଯାଇପାରେ । ତତ୍‌କ୍ରମ ନଟବର ସାମନ୍ତରାୟଙ୍କ ଉଷାରେ—
 “ଏହା ମଣିଷ ଜାତିର ପ୍ରକୃତି ଓ କୃଷି ସହିତ ଘନିଷ୍ଠଭାବେ ସମ୍ପର୍କିତ”^{୧୦୭}
 ଶୃଙ୍ଗାର ଚେତନାର ଅଭିବ୍ୟକ୍ତି ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ଓଡ଼ିଆ କାହାଣୀଗୁଡ଼ିକୁ
 ବିଶ୍ଳେଷଣ କଲେ ଅନେକ ରହସ୍ୟ ଉଦ୍‌ଘାଟିତ ହେବ । ‘ହଜାହଳ କୁମର’
 ବା ‘ଶଶିସେଣା’ ଗଳ୍ପରେ ନାୟକ ନାୟିକାର ପରସ୍ପର ଅଭେଦପ୍ରୀତି
 ‘କଲରେଇ ଫୁଲ’ ଗଳ୍ପରେ ଭାଇର ଭଉଣୀକୁ ବିବାହ କରିବା ପାଇଁ ଏକାନ୍ତ
 ଜିଦ୍, ‘ଦୁଇ ସଙ୍ଗାତ’ ଗଳ୍ପରେ କେଉଁ ରୂପସୀ ଜମ୍ପାକୁ ପାଇବା ଲାଗି
 ଗଜପୁତ୍ରର ପଣ—ଏଇ ସବୁ କାହାଣୀ ଧାରାରୁ ଆଦିମ କାମ ଉଦ୍‌ନାର
 ସରୂପ ସଂଧାନ କରାଯାଇ ପାରେ । ମନ୍ଦବଜନେ ମେଘା ରୂପେ ରହିଥିବା
 ନାୟକକୁ ପ୍ରତ୍ୟହ ଗର୍ଭରେ ଭେଷ୍ଟା ପୁରୁଷ କରି ତାହା ସହିତ ଅପୁରୁଣୀର
 ମିଳନ ଉପ୍‌ସିତ ପୁରୁଷକୁ ପ୍ରେମ-ବଶୀଭୂତ କରି ରଖିବା ପାଇଁ ଇଚ୍ଛା ସ୍ଥୀର
 ମାୟାବିନୀ ରୂପ ଧାରଣ, ପ୍ରେମିକର ପ୍ରତୀକ୍ଷାରେ ପ୍ରେମିକାର ଦୀର୍ଘକ୍ରତ
 ପାଳନ, ମାଲୁଣୀର ଫୁଲହାରରେ ନାୟକ ନାୟିକାର ପ୍ରେମ ଚିତାଇ ଆଦାନ
 ପ୍ରଦାନ—ଏବଂ ବିଧି କାହାଣୀ ଗଠନ କଳାରେ ଭକ୍ତ ପ୍ରବୃତ୍ତିର ବିବିଧ ସୂଚନା
 ନିହିତ । ବୈଧ ଓ ଅବୈଧ ପ୍ରେମ, ହରଣ ଓ ବରଣ, ଅଭିସାର ଓ
 ବ୍ୟଭିଚାରର ଚିତ୍ର ଓଡ଼ିଆ ଲୋକ କାହାଣୀରେ ଅନେକଦିନ ଦେଖିବାକୁ
 ମିଳେ ।

ଓଡ଼ିଶାର ଦଣ୍ଡଯାତ୍ରା ପରଂପରାରେ ଗିଜା ଉପାସନାର ପ୍ରାଧାନ୍ୟ
 ସ୍ୱୀକୃତ । ଏହି ନାଟର ଦୁଇ ମୁଖ୍ୟ ଚରିତ୍ର ପତ୍ର ସତ୍ତର ଓ ପତ୍ର ସଉରଣୀଙ୍କ
 ଜନ୍ମ ବୃତ୍ତାନ୍ତ ପ୍ରେମ ଓ ଅବୈଧ ପ୍ରଣୟର ସୁନ୍ଦର ଚିତ୍ର ବହନ କରେ ।^{୧୦୮}
 ନାରୀ ପୁରୁଷର କାମ ସଂପର୍କ ହିଁ ମୁଖ୍ୟତଃ ଶବ୍ଦର ଶବ୍ଦରୁଣୀ ଗୀତରେ
 ରୂପାୟିତ । ଦଣ୍ଡଆମାନଙ୍କ ଗୀତ ଅନେକ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଅଶ୍ରୁକତା ଦୋଷଯୁକ୍ତ
 ହୋଇଥିଲେ ମଧ୍ୟ ତାହା ଅତ୍ୟନ୍ତ ରସାଳ ଓ ହୃଦୟଗ୍ରାହୀ । ବ୍ରତଶୁରିଣୀର
 ସାମୀ ବା ସତ୍ତର କାମନା ଓ ଫଳପ୍ରାପ୍ତି ଓଷା ଏବଂ ବ୍ରତକଥାର ମୁଖ୍ୟ
 ବିଭବ ରୂପେ ଗୃହୀତ । ସେହିପରି ମାଉସଙ୍କ ଛଟା^{୧୦୯}, ବଚନିକା,^{୧୧୦}
 ବାରମାସୀ ଗୀତ^{୧୧୧} ପ୍ରଭୃତି ଲୋକ ସାହିତ୍ୟର ବିଭିନ୍ନ କ୍ଷେତ୍ରରେ
 ଏଇ ଚେତନା ଶରତର ଶିଖିରବିନ୍ଦୁ ପରି ଉଜ୍ଜ୍ୱଳ ଓ ରମଣୀୟ ।

ଅଭି ଲେଖ-ଓଡ଼ିଶାର ଅଭିଲେଖଗୁଡ଼ିକରେ ଗଜପ୍ରଶସ୍ତି, ଗଜକୀର୍ତ୍ତ
 ଘୋଷଣା, ଦାନପତ୍ର, ଦଲିଲ, ଶାସନନୀତି ଇତ୍ୟାଦିର ଉଲ୍ଲେଖ ଦେଖିବାକୁ
 ମିଳେ । ସାହିତ୍ୟିକ ମୂଲ୍ୟ କଳନାରେ କେତେକ ଅଭିଲେଖର ଉଚ୍ଚକୋଟୀତା
 ଲକ୍ଷ୍ୟ କରାଯାଇଥାଏ । ଏଗୁଡ଼ିକ ମଧ୍ୟରୁ କେତୋଟିରେ ନାରୀ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟର
 ବର୍ଣ୍ଣନା ଓ ଶୃଙ୍ଗାର ଭବନାର ମଧୁର ସମନ୍ବୟ ପରିଲକ୍ଷିତ । ବ୍ରହ୍ମେଶ୍ୱର
 ଶିଳାଲେଖକୁ ଏଠାରେ ଉଦାହରଣ ରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରାଯାଇପାରେ ।

ଚତୁର୍ଥାଂଶୁତି ଭୂଷିତାଂଗ ସୁଷମା ଦେବୀପ୍ୟମାନାଦିଠବଃ
 ଜୀତୃତ୍ୟସ୍ତୁତିତଃ ସ୍ଥିରଭବ କୃତ ଶ୍ରୋଣୀଭର ବ୍ୟାକୁଳଃ
 [ସୁଦର୍ଯ୍ୟାଶି] କନୀନିକାଂକାଇବ ଦୃଷ୍ୟମତପ୍ରବିଷାନ୍ତୁଣା
 ମସୌ ଚକ୍ରକ କଞ୍ଜକାଭଭ୍ରୁ ନୟନା ଦରାସ୍ତୟା ଦାରିକାଃ ୧୧୭

(ଚତୁର୍ଥାଂଶର ଭୂଷିତା, ସୁନ ଜଘନ ଭର ବ୍ୟାକୁଳିତାଃ, ଜୀତୃ
 ଚକ୍ରକ ସ୍ଥିର ବିଦ୍ୟୁଲତା ତୁଲ୍ୟ ଶୋଭିତା, ଚକ୍ର ପିତୃକା ପରି ଦର୍ଶନେନ୍ଦ୍ରିୟ
 ପ୍ରିୟତର, ଚକ୍ରକ କଞ୍ଜକାଭ ନୟନା ରମଣୀମାନଙ୍କୁ କୋଳାବତୀ ମନ୍ଦିରର
 ଦେବଦାସୀ ରୂପେ ନିୟୁକ୍ତ କରିଥିଲେ ।)

ତଥା ସାହିତ୍ୟ— ୧୯୦୭ ମସିହାରେ ନେପାଳର ଦରବାର
 ଲଲବେରୀରୁ ମହାମହୋପାଧ୍ୟାୟ ହର ପ୍ରସାଦ ଶାସ୍ତ୍ରୀଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ଆବିଷ୍କୃତ
 ବୌଦ୍ଧ ସିଦ୍ଧାର୍ଥମାନଙ୍କ ଗୀତିକାଗୁଡ଼ିକ ଉଷା, ସାହିତ୍ୟ ଓ ଧର୍ମତତ୍ତ୍ୱ
 ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଅତ୍ୟନ୍ତ ମୂଲ୍ୟବାନ । ୧୯୧୬ ମସିହାରେ ବଂଶୀୟ ସାହିତ୍ୟ ପରିଷଦ
 ତରଫରୁ ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ଶାସ୍ତ୍ରୀଙ୍କ ସପାଦନାରେ ଏହି ଗୀତିକାଗୁଡ଼ିକ ପ୍ରକାଶିତ
 ହୁଏ । ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳର ବହୁ ଗବେଷକ ବିଭିନ୍ନ ଦୃଷ୍ଟିକୋଣରୁ ତାହାର
 ଆଲୋଚନା କରି ଏହାକୁ ବଙ୍ଗଳା, ଓଡ଼ିଆ, ଆସାମିୟା, ମୈଥିଳୀ, ମାଗଧୀ,
 ଭେଜପୁରୀ ଭାଷାର ଆଦିମ ରୂପ ବୋଲି ଦାବୀ ଉପସ୍ଥାପିତ କରନ୍ତି ।
 ଏ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାତତ୍ତ୍ୱବିତ୍ ତତ୍କାଳର କରୁଣାକର କର ଓ
 ତତ୍କାଳର ଖଗେଶ୍ୱର ମହାପାତ୍ରଙ୍କ ଅବଦାନ ବିଶେଷ ଭାବରେ ଉଲ୍ଲେଖଯୋଗ୍ୟ ।
 ତାହା ଉଷାକୁ ଭରତର ପୂର୍ବାସ୍ଥଳୀୟ ଭାଷା ସମୂହର ଆଦିମ ଅବସ୍ଥା ରୂପେ

ଗ୍ରହଣ କରିନେଲେ ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ଇତିହାସରେ ଏହାର ସ୍ଥାନ ଅବିସ୍ମରଣୀୟ ହୋଇ ଉଠେ ।

ତଥା ଗୀତିକାଗୁଡ଼ିକ ଅତୁଳନୀୟ ସାହିତ୍ୟିକ ଐଶ୍ବର୍ଯ୍ୟର ଅଧିକାରୀ । ବିଶେଷତଃ ଶୃଙ୍ଗାର ଓ ମିଳନର ରସଘନ ବର୍ଣ୍ଣନାରେ କେତେକ ଗୀତିକା ଅପୂର୍ବ ଗୌରବ ମଣ୍ଡିତ । ତଥାର ରଚନାକାଳୀନ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ଧର୍ମତତ୍ତ୍ବାଭିମୁଖୀ ହୋଇଥିବାରୁ ଆଜି ଆମ ନିକଟରେ ସେସବୁ ଅତୀବ ଗୁଡ଼ ଓ ରହସ୍ୟମୟ । କିନ୍ତୁ ତା'ର ବହିଃରଙ୍ଗ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ଯେତିକି ସରସ ସେତିକି ଉପଭୋଗ୍ୟ ।^{୧୧୩} ଶବରୀପାଳ ଗୋଟିଏ ଗୀତିକାରେ ପାର୍ବତୀ ପ୍ରକୃତିର ନୈସର୍ଗିକ ଶୋଭା ଏବଂ ଉନ୍ନତ ଶବରର ଶବରୀ ବାଳିକା ସହ ପ୍ରେମତଥା ଚିତ୍ର ଅତ୍ୟନ୍ତ ମନୋମୁଗ୍ଧକର ।

ଉର୍ଲୁ ଉର୍ଲୁ ପାବତ ତହିଁ ବସଇ ଶବରୀ ବାଳୀ
ମୋରଙ୍ଗୀ ପୀଳ ପରହିତା ସବରୀ ଗିବତ ଗୁଞ୍ଜରୀମାଳୀ ॥
ଉନତ ସବରେ ପାଗଳ ସବରେ ମାକର ଗୁରୀ ଗୁହାଡ଼ ତୋହରି
ଶିଥ ଘରଣୀ ନାମେ ସହଜ ସୁନ୍ଦରୀ ॥^{୧୧୪}

କାଞ୍ଚୁପାଳ ଏକ ଗୀତିକାରେ ଜଣେ କାପାଳିକର ନଗର ବାହାରେ ବାସ କରୁଥିବା ଡୋମୀ ପ୍ରତି ପ୍ରଣୟର ଆହ୍ୱାନ ରୂପାୟିତ । ତା'ର ପ୍ରଣୟିନୀ ପାଇଁ ସେ କୁଳ ବ୍ୟବସାୟ ନାଟ ଦେଖାଇବା ଛାଡ଼ିଦେବାକୁ ପ୍ରସ୍ତୁତ । ପ୍ରଣୟ ଲଭ କରି ନପାରିଲେ ସେ ପ୍ରାଣତ୍ୟାଗ କରିବାକୁ ମଧ୍ୟ କୁଣ୍ଠିତ ନୁହେଁ ।^{୧୧୫} କାଞ୍ଚୁପାଳ ଅନ୍ୟ ଏକ ଗୀତିକାରେ ବିବାହ ଜନିତ ଆଡ଼ମ୍ବର, ସୌତୁଳ, ଭୋଜିଭତ ତଥା ବିବାହ ପରେ ବରଜନ୍ୟାଙ୍କ ରତିରସରେ ଜାଜଯାପନ ବିଷୟ ଉଲ୍ଲିଖିତ ।^{୧୧୬}

ଗୁଣ୍ଡୁରୀପାଳ ଗୋଟିଏ ଶୃଙ୍ଗାର ରସୋଜ୍ଜ୍ୱଳ ଗୀତିକାରେ ଯୋଗିନୀର ଘନ ଜଘନ ମେଘଜାର ନିବିଡ଼ ଆଲିଙ୍ଗନ, ବଜ୍ର ଓ ପଦ୍ମର

ମିଳନ ତଥା ମୁଖ ରୂପନ ପୂର୍ବକ ପଦ୍ମ ମଧୁପାନର ଅତ୍ୟନ୍ତ ଅଭିଳାଷ
ପ୍ରସର ବର୍ଣ୍ଣିତ ।

ତିଅଡ଼ା ଗୁପ୍ତି କୋଇନି ଦେ ଅଳବାବା
କମଳ କୁଳିଶ ଘାଣ୍ଟି କରନ୍ତୁ ବିଆଳୀ
କୋଇନି ଚଢ଼ି ବିନୁ ଖନ ହିଁ ନ ଜୀବନି
ତୋ ମୁହଁ ରୂପୀ କମଳ ରସ ପୀବନି । ୧୧୭

କୁକୁରୀପାଳ ଏକ ଚର୍ଯାରେ ଜନେକା ସ୍ଥାନୀ ପରିତ୍ୟକ୍ତା
ହତଭଗିନୀ ନାରୀର କରୁଣ ଜୀବନ ଚିତ୍ର ଅଙ୍କିତ । ୧୧୮ ଭୁଫୁକୁପା
ଗୋଟିଏ ଚର୍ଯାରେ ଚଣ୍ଡାଳୀକୁ ଘରଣୀ ରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରି ସେ ବଂଶୀକୀ
ହୋଇଥିବା କଥା ବର୍ଣ୍ଣନା କରାଯାଇଛି । ୧୧୯

ଚର୍ଯାଗୀତିକା ଗୁଡ଼ିକରେ ଜୀବନ ବିନ୍ୟାସର ପରିସର ସ୍ଥଳ ହେଲେ
ହେଁ ପ୍ରକୃତି, ପ୍ରେମ ଓ ଦୌହର୍ଯ୍ୟ ଚେତନାର ଅକପଟ ଓ ନିରନ୍ତର
ରୂପମାଧୁରୀ ଖୁବ୍ ପ୍ରାଣସର୍ଗୀ । ଡୋମୁଣୀ, ଶବରୀ, ଚଣ୍ଡାଳୀ ପ୍ରଭୃତି
ନିମ୍ନବର୍ଗର ନାରୀମାନଙ୍କ ସହ ପୁରୁଷର ମିଳନ ଉପନାସ ସହଜିଆତର-
ସମାଜର ଆଲୋଚ୍ୟ ପ୍ରଦାନ କରେ ।

ନାଥ ସାହିତ୍ୟ—ନାଥ ଧର୍ମର ଭିତ୍ତି ହେଉଛି କାମ-ନିବୃତ୍ତି ମାର୍ଗୀ
ଯୋଗାରାଗର ସାଧନା । ଏଇ ସାଧନା ଚକ୍ରକୁ ଆଶ୍ରୟ କରି ଗତି ଉଠିଥିବା
ସାହିତ୍ୟର ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ଜିଜ୍ଞାସା ଓ ସିଦ୍ଧିର ପଛା ହିଁ ବିବୃତ । ସାହିତ୍ୟିକ
ମୂଲ୍ୟ କଳନାରେ ଉଚ୍ଚକୋଟୀର ବିବେଚିତ ନହେଲେ ମଧ୍ୟ ସମାଜ ଓ
ଜୀବନର ଅଭିବ୍ୟକ୍ତି ତଥା ଐତିହାସିକ ବିଶ୍ୱରରେ ଏହାର ସ୍ଥାନ ଗୁରୁତ୍ୱପୂର୍ଣ୍ଣ ।
ନାଥ ସାହିତ୍ୟରେ ନାରୀର ସ୍ଥାନ ସୀମିତ । ତ୍ୟାଗ, ଅନାସକ୍ତି ଓ ସନ୍ନ୍ୟାସକୁ
ଜୀବନର ଚରମ ଲକ୍ଷ୍ୟ ରୂପେ ସ୍ୱୀକାର କରି ନାଥଧର୍ମ ପୂର୍ବବର୍ଗୀ ବୌଦ୍ଧ
ସିଦ୍ଧାନ୍ତମାନଙ୍କର ଗୁହ୍ୟ ଅଭିଶ୍ୱର ଓ ଯୌନ ଉଚ୍ଛ୍ୱାସକତା ବିରୁଦ୍ଧରେ ସ୍ୱର

ଉତ୍ତୋଳନ କରିଥିଲା । ଓଡ଼ିଆ ନାଥ ସାହିତ୍ୟରେ ‘ଶିଶୁବେଦ’, ‘ଗୋରେଖ ସହିତା’, ‘ସପ୍ତାଙ୍ଗ’, ‘ଯୋଗ ଧାରଣ’, ‘ଅମରକୋଷ ଗୀତା’ ପ୍ରଭୃତି କେତୋଟି ବିଶିଷ୍ଟ ଗ୍ରନ୍ଥ । ଯଶୋବନ୍ତ ଦାସଙ୍କ ‘ଗୋବିନ୍ଦ ଚନ୍ଦ୍ର’ ଏବଂ ଦୈବଜ୍ଞ ଯୋଗୀନ୍ଦ୍ର ବିପ୍ରଙ୍କ ‘ଗୀକା ଗୋବିନ୍ଦଚନ୍ଦ୍ର’ କରୁଣ ରସ ଗର୍ଭିତ ଗ୍ରନ୍ଥ ଦୁଇଟି ଅଶେଷ ସାହିତ୍ୟିକ ଖ୍ୟାତିର ଅଧିକାରୀ । ଏସବୁ କୃତିରେ ଶୃଙ୍ଗାର ଚର୍ଯ୍ୟାର ସ୍ଥାନ ନାହିଁ କହିଲେ ଚଳେ । ପ୍ରବୃତ୍ତି ନିରେଧର ଆଦର୍ଶ ସୃଷ୍ଟି ଲାଗି ବହୁ ସ୍ଥଳରେ ନାରୀସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ଏବଂ ଭେଶର ଚିତ୍ର ଅଙ୍କିତ । ମାନନାଥଙ୍କ ସ୍ତବକରେ ଗୋଟିଏ ସୁନ୍ଦର କାହାଣୀ ନାଥ ସାହିତ୍ୟରେ ପରିପୁଷ୍ଟ । ଏକଦା ଗୌରୀ ମହାଦେବଙ୍କ ନିକଟରେ କାମର ଅପରିସୀମ ଶକ୍ତି ବିଷୟକ ସୂଚନା ଦେଇ କହିଲେ ଯେ ନାରୀର କଟାକ୍ଷ ଛଟାରେ ମୁନିଗଣଙ୍କୁ ଅନାୟାସରେ ମୋହିତ କରାଯାଇପାରେ । ଏହାର ପରୀକ୍ଷା ନିମିତ୍ତ ମହାଦେବ ଧ୍ୟାନ ବଳରେ ସମସ୍ତ ମୁନିଙ୍କୁ ଏକତ୍ରୀତ କଲେ ଏବଂ ଗୌରୀ ମୋହିନୀ ରୂପ ଧାରଣ କରି ସେମାନଙ୍କୁ ଅଳ୍ପ ପରିବେଷଣ କରିଥିଲେ । ଦେବୀଙ୍କ ରୂପରେ ମୁଗ୍ଧ ହୋଇ ମାନନାଥ ତାହାକୁ ପାଇବା ପାଇଁ ବ୍ୟାକୁଳ ହୋଇ ଉଠିଲେ । ପରିଣାମତଃ ଗୌରୀଙ୍କଠାରୁ ଅଭିଶାପ ଲଭ କରି ସେ ନାରୀ ରଜ୍ୟ କଦଳୀ ଦେଶର ରଜା ହୋଇଥିଲେ । ତାଙ୍କ ପରି ଅନ୍ୟମାନେ ମଧ୍ୟ ଧ୍ୟାନଭ୍ରଷ୍ଟ ହୋଇ ଯଥାଗାତି ଅଭିଶାପ ବରଣ କରିଥିଲେ ।^{୧୨୦} କେବଳ ଗୋରଖନାଥ ହିଁ ଥିଲେ ଏହାର ବ୍ୟତିକ୍ରମ । ଓଡ଼ିଆ ‘ଗୋରେଖ ସହିତା’ରୁ ମହାମାୟାଙ୍କର ରୂପ ବର୍ଣ୍ଣନା ଏଠାରେ ଉଦ୍ଧାର କଲେ ଅସଂଗତ ହେବନାହିଁ ।

ଆପେ ମହାମାୟା ସେ ଅମୃତଛତି ଭରି

ପାଟେ ପିନ୍ଧି ପାଟେ ସେ ଯେ ଉପରଣ କରି ।

ମୁକୁତା ସୁବର୍ଣ୍ଣ ସରି ଗଜାରେଣ ଭରି

ମୁନିମାନେ ମୋହ ହେଲେ ରୂପ ଅନୁସରି ।

ଅତି ଯେ ମୋହିନୀ ରୂପ ଦେବୀ, ପ୍ରକାଶିଲେ
 ଯତି ତପୀ ମୁନି ମନ ମାନସ ମୋହିଲେ ।
 ପାଷାଣ ହିଁ ଦେଖିଲେ ହୋଇବ ଜରଜର
 ରଖି ତପୀମାନେ ସିନା ମନୁଷ୍ୟମାତର ।^{୧୭୧}

କିନ୍ତୁ ବିରୂପାକ୍ଷ ନାଥଙ୍କ ଜନ୍ମ ଓ ଯୋଗସାଧନାର ବିବରଣୀ ଅତୀବ
 ବିସ୍ତୃତକର । ବିଧବା ବ୍ରାହ୍ମଣୀ ଓ ନୀଳା ଶୁଦ୍ରର ଅବୈଧ ପ୍ରଣୟରୁ ଜାତ
 ଏହି ସନ୍ତାନ ମାତୃହରଣ ଓ ସୁରପାନ ଭଳି ଗର୍ହିତ କାର୍ଯ୍ୟରେ ଲିପ୍ତ
 ହୋଇ ପରେ ଯୋଗାଗୁରୀ ହେବ—ଦୈବଜ୍ଞମାନଙ୍କର ଉକ୍ତ ଭବିଷ୍ୟତବାଣୀ
 ସତ୍ୟରେ ପରିଣତ ହୋଇଥିଲା । ଏ ବିଷୟରେ ‘ଗୋରେଖ ସଂହିତା’କାର
 ଯେଉଁ ବର୍ଣ୍ଣନା ଦେଇଛନ୍ତି, ତାହା ଏହିପରି—

ବହୁତ ଦିନ ତା’ର ପିତା ଘରେ ଥିଲା
 କାମ କଷ୍ଟ ବାଧା ତା’ର ଅଙ୍ଗ ସହି ନପାରିଲା ।
 ଶ୍ରେଷ୍ଠ ରତି କରାଇଲା ନୀଳାଶୁଦ୍ର ତୁଲେ
 କେତେହେଁକ ଦିନେ ଗର୍ଭେ ବାଳକ ରହିଲେ ।

ପୁତ୍ର ଜନ୍ମପରେ ଦୈବଜ୍ଞମାନଙ୍କ ଭବିଷ୍ୟତ ବାଣୀ—

ପ୍ରଥମ ହୁଁ ମାତାକୁ ଯେ କରିବ ରମଣ
 ଦ୍ଵିତୀୟରେ ସୁରପାନ କରିବ ଯେ ପୁଣ ।
 ତୃତୀୟରେ ପୁତ୍ର ତୋର ଯୋଗାଗୁର ହେବ
 ତେବେ ସିନା ମହାଆତ୍ମା କାରଣ ପାଇବ ।^{୧୭୨}

ଯଶୋବନ୍ତଙ୍କ ‘ଗୋବିନ୍ଦ ଚନ୍ଦ୍ର’ରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଅଛି ଯେ ହାଡ଼ିପାଳଠାରୁ
 ଗଞ୍ଜା ଗୋବିନ୍ଦଚନ୍ଦ୍ର ଦୀକ୍ଷା ଗ୍ରହଣ ପୂର୍ବକ ବହୁ ସ୍ଥାନ ଭ୍ରମଣ କରି ନାନା
 ପରୀକ୍ଷାର ସମ୍ମୁଖୀନ ହୋଇଥିଲେ । ଥରେ ରମ୍ଭା ବେଶ୍ୟା ଘରେ ତାଙ୍କୁ
 ଆତିଥ୍ୟ ଗ୍ରହଣ କରିବାକୁ ପଡ଼ିଥିଲା । ଗଞ୍ଜା-ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ମୁଗ୍ଧ ସେହି
 କାମୋନ୍ମତ୍ତା ଗଣିକାର ସଲେଗ ଆହ୍ୱାନ ଏଠାରେ ଏକାନ୍ତ ଉଲ୍ଲେଖଯୋଗ୍ୟ ।

ମୁହିଁ ଯେ ସ୍ବୟରୀ ତୁମ୍ଭେ ସେହିମତି ଶୋଭ
 ତୁମ୍ଭେ ଯେ ସ୍ବବୁଦ୍ଧି ଅଟ ମୁହିଁ ନବ ଯୁବା ।
 ମୋତେ ଦେଖି ପୁରୁଷେ ହୁଅନ୍ତି ଅସମ୍ଭାବ
 କେହୁ ମୁରୁଛି ପାରିବ ମାନବ ଶରୀର ।
 ଏତେ ବୋଲି ସଜ ହୋଇ ବସିଲ ତରୁଣୀ
 ବଜ୍ରଭବେ ଅନାଇଲ କୁରଙ୍ଗ ନୟନୀ ।
 ପାଷାଣ ଝୁରିବ ଯାର ବଚନ ଶୁଣିଲେ
 କହୁ କହୁ ଭଲଗୁ ହୋଇଲ ଧାଡ଼ିକାରେ ।
 ପ୍ରେମ କୁତୂହଳେ ବାଳୀ ଭରସି ଉଠିଲ
 ଗୋବିନ୍ଦ ସୁମରି ରଜା ନୟନ ବୁଜିଲ ।^{୧୭୩}

ରଜା ଗୋବିନ୍ଦ ଚନ୍ଦ୍ର ରମ୍ୟା ବେଶ୍ୟାର ଘର ଛାଡ଼ିଲା ପରେ କିଛିଦିନ
 ପାଇଁ ଧନାଶୁଣ୍ଠିର ଆତିଥ୍ୟ ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ । ତା'ର ଷୋଡ଼ଶୀ ରୂପବତୀ
 ଭର୍ଯ୍ୟା ମଧ୍ୟ ତାଙ୍କୁ ପ୍ରଲେଖିତ କରିବାକୁ ଚେଷ୍ଟାକରି ବିଫଳ ହୋଇଥିଲା ।

ଧନାଶୁଣ୍ଠି ଭରିକା ଯେ ଷୋଡ଼ଶୀ ସପୂର୍ଣ୍ଣ
 ରଜାଙ୍କୁ ଦେଖିଣ ତା'ର ଚିତ୍ତ ଛନ ଛନ ।
 ନ ପଶଇ ଘରେ ବାଳୀ ନକରଇ କିଛି
 ଭେଜନକୁ ମନ ନାହିଁ ନିଦ୍ରାହିଁ ମୁରୁଛି ।
 ଭଜାଗର ହୋଇ ବାଳୀ ଘରେ ବସିଥାଇ
 ଭୁରି ପ୍ରହର ନିଶିରେ ଭୁରି ବେଶ ହୋଇ ।^{୧୭୪}

ଉପରେକ୍ତ ପ୍ରସଙ୍ଗ ସମ୍ବନ୍ଧରେ କାମ ପ୍ରବୃତ୍ତିର ବହୁରୂପତା
 ଦୃଷ୍ଟିଗୋଚର ହୁଏ । ମୋହିନୀ କନ୍ୟାର ଅପୂର୍ବ ରୂପ ଲବଣ୍ୟ ଦର୍ଶନରେ
 ମୁନିମାନଙ୍କର ଚିତ୍ତ ଚଞ୍ଚଳତା ଯେପରି ସ୍ବାଭାବିକ, ପୂର୍ଣ୍ଣ ଯୌବନୀ ବିଧବା
 ବ୍ରାହ୍ମଣୀର କାମପୀଡ଼ା ହେତୁକ ନୀଳା ଶୂଦ୍ର ସହ ଗୋପନ ପ୍ରଣୟ
 ସେହିପରି ଅକୃତ୍ରିମ । ରଜା ଗୋବିନ୍ଦ ଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ରୂପ ଗୁଣରେ ମୁଗ୍ଧ ହୋଇ
 ରମ୍ୟା ବେଶ୍ୟା ଓ ଧନାଶୁଣ୍ଠିର ଭର୍ଯ୍ୟା କାମ ଜର୍ଜରିତା ହେବା ଯୌବନ

ଧର୍ମ ସମ୍ମତ । ନାଥ ସାହିତ୍ୟ ଧର୍ମତତ୍ତ୍ୱନିଷ ହୋଇଥିବାରୁ ମାନବୀୟ ଆଦିମ କାମ ଚେତନାର ସ୍ୱପକ ବିକାଶ ନିମନ୍ତେ ଯଥାର୍ଥ ଧ୍ୟାନ ଦେଇ ପାରିନାହିଁ । ପ୍ରକାଶରେ ତାହା ନାରୀର ସକଳ ପ୍ରଲେଭନରୁ ମୁକ୍ତ ରଖି ପୁରୁଷକୁ କାମ-ନିବୃତ୍ତ-ଯୌଗିକ ସିଦ୍ଧିର ପଥ ଅନୁସରଣ କରିବାକୁ ଆହ୍ୱାନ ଜଣାଇ ଅଛି ।

ଶୈବ ସାହିତ୍ୟ—ବୌଦ୍ଧ ସିଦ୍ଧାନ୍ତମାନଙ୍କ ସହଜିଆ ତନ୍ତ୍ରାଗ୍ରର ଓ ନାଥପନ୍ଥାମାନଙ୍କ ଅନାସକ୍ତ ଯୋଗ ସାଧନାର ପରିଣତି ରୂପେ ପରବର୍ତ୍ତୀ-କାଳରେ ସୁସ୍ଥ ସମାଜପରଂପର ଆଦର୍ଶ ଭିତ୍ତିକ ଶୈବ ସାହିତ୍ୟର ଉଦ୍ଭବ ହେଲା । ଶିବ ପାର୍ବତୀଙ୍କ ଦାମ୍ପତ୍ୟ ପ୍ରେମକୁ ଆଶ୍ରୟକରି ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ଶୂଚିତା ଓ ଜୀବ ଧର୍ମର ଶୁଦ୍ଧିତା ପ୍ରତିପାଦନ ହେଲା ଏହି ସାହିତ୍ୟର ମୁଖ୍ୟ ବିଭବ । ପୁରାଣ ମହିମାରୁ ବଂଚିତ ହୋଇ ଜନପଦ ଜୀବନର ଜଣେ ବିଶୁଷ୍ଟ ପ୍ରତିନିଧି ରୂପେ ଶିବ ଏଥିରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହେଲେ । ସୁରେନ୍ଦ୍ର ମହାନ୍ତିଙ୍କ ମତରେ—“ସମଗ୍ର ପୂର୍ବ ଭାରତୀୟ ଶୈବ ସାହିତ୍ୟରେ ‘ରୁଦ୍ର ସୁଧାନିଧି’ ହିଁ ଏକମାତ୍ର ବ୍ୟତିକ୍ରମ ଯେଉଁଥିରେ ଶିବଙ୍କର ସାଂସ୍କୃତିକ ମହିମା ଅବ୍ୟାହତ ରହିଛି ।” ୧୭୫

ଓଡ଼ିଆ ଶୈବ ସାହିତ୍ୟ ସଂପର୍କିତ ଯେଉଁ କେତୋଟି ରଚନା ଆମର ଦୃଷ୍ଟିପଥକୁ ଆସିଛି, ସେଗୁଡ଼ିକ ମଧ୍ୟରେ ବଜ୍ରାଦାସଙ୍କ ‘କଳସା ଚଉତିଶା,’ ନାରାୟଣାନନ୍ଦଙ୍କ ‘ରୁଦ୍ର ସୁଧାନିଧି’ ଉଲ୍ଲେଖଯୋଗ୍ୟ । କଳସା ଚଉତିଶାରେ ଲେଖିତ ଚର୍ମ, ଗଳିତଦନ୍ତ, ବୃଦ୍ଧ ଶିବ ଓ ଅନିନ୍ଦ୍ୟ ରୂପ ଯୌବନ ସ୍ୱପନ୍ନା ପାର୍ବତୀଙ୍କ ବିବାହଚିତ୍ର ଉପସ୍ଥାପିତ । ପାଣି ଗ୍ରହଣ ପରେ ଶିବ ନିଜର ଛଦ୍ମ ରୂପ ପରିତ୍ୟାଗ କରି କମନୀୟ ବେଶରେ ଆବିର୍ଭୂତ ହୋଇଛନ୍ତି । ଏଥିରେ ପ୍ରଦର ମଧୁଶର୍ମାର ବର୍ଣ୍ଣନା ସନ୍ଧିଷ୍ଠ, ସୁନ୍ଦର ଓ ମାର୍ଜିତ ।

ସମସ୍ତେ ବସିଣ ପଞ୍ଚୁ ଗ୍ରୀସାଦି ସାରିଲେ

ସହୀ ସଗାତୁଣୀମାନେ ମହୁଣଯ୍ୟା କଲେ

ସୁରଂଗେଶ ବର କନ୍ୟା କରୁଛନ୍ତି ଭବ

ଶୋଭ ପାଇଛନ୍ତି ଦୁହେଁ ରତି କାମଦେବ । ୧୭୬

ନାରାୟଣନନ୍ଦଙ୍କ ‘ରୁଦ୍ର ସୁଧାନିଧି’ ଶ୍ଳେଷତତ୍ତ୍ୱ ପ୍ରଖ୍ୟାପକ ଗଦ୍ୟ ଚେନା, କିନ୍ତୁ ଏହାର କାବ୍ୟିକ ଦୁଷ୍ଟମା ଅନ୍ତର୍ହୀନ । ତତ୍କଳର ମାୟାଧର ମାନସିଂହ କହନ୍ତି—“ସନ୍ନ୍ୟାସୀ ହେଲେ ହେଁ ରୁଦ୍ର ସୁଧାନିଧିର ଲେଖକ ଆତ୍ମରେ ଥିଲେ ଏକ ନିବିଡ଼ ଯୁବଧର୍ମୀ କବି । ଯୋଗେଶ୍ୱର ଶିବଙ୍କର ଏହି ଅବଧୂତ ଭକ୍ତ ବାହାରେ ସର୍ବତ୍ୟାଗୀ ଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଭିତରେ ରହିଥିଲେ ଏକ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ପିପାସୁ ପ୍ରଣୟୀ ।”^{୧୨୭} ସୁତରାଂ ନାରୀ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ, ପ୍ରକୃତିର ଅନୁପମ ରୂପ ମାଧୁରୀ ଓ ପୁରୁଷର କାମୋନ୍ମାଦନା ଛନ୍ଦୋମୟ ଶବ୍ଦ ବିଭବ ମଧ୍ୟରେ ପରମ ରମଣୀୟତା ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇଅଛି । ପାର୍ବତୀଙ୍କ ମାନସ କନ୍ୟାର ରୂପ ବର୍ଣ୍ଣନାରୁ କିଛି ଅଂଶ ଏଠାରେ ଉଲ୍ଲେଖ କରାଯାଇଛି—

“ଆହା ବାବୁ କନ୍ୟା ସେ, ଚସେ ଜଗତ ମୋହିଲ୍, ପୃଥିବୀ ମୋହିଲ୍, ଅନଙ୍ଗ ଆୟୋନିଧି କି ଆସି କପିଳାସ କନ୍ଦର ଯାକେ ବେଢିଲ୍ । ତାହାର ଧନ୍ୟ ଧନ୍ୟ, କି ଭୂମିଗତ ସ୍ଥିତି ? କି ମନୁଥ ଗଜାର କୋଦଣ୍ଡ ଭ୍ରାନ୍ତି, କି ବିଜୁର୍ଜିତ କାନ୍ତି, କି ବ୍ରହ୍ମାଦି ଦେବକୁ ମୋହିନୀ ପୀଣୀ ? କି ବିହି ନିର୍ମାଣ କଲ୍ ଲବଣ୍ୟଗଣି । କି ଅନଙ୍ଗ ଅମୀୟପୂର୍ଣ୍ଣ କଳସୀ ? କି ଯୋଗୀଜନ ମାନ ବଡ଼ଣୀ ? କି କାମିନୀ କୂଳ କମଳ ବିଳାସୀ ?”^{୧୨୮} ଇତ୍ୟାଦି ।

ଅବିଦ୍ୟା ମୃତ ସଜୀବନୀ କନ୍ୟାର ରୂପ ଚିତ୍ରଣ ଅଧିକ ବିସ୍ତୃତ ଓ ଅଳଂକାରିକ । ନାୟିକା ଅଂଗର ନଖଶିଖ ବର୍ଣ୍ଣନା ଦେବାରେ କବି ଅପୂର୍ବ କୃତିତ୍ୱ ପ୍ରଦର୍ଶନ କରି ଅଛନ୍ତି । ଗଦ୍ୟ ସୂକ୍ଷ୍ମରେ ଏପରି କାବ୍ୟିକ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟର ସୁସହଜ ବିନ୍ୟାସ ଓଡ଼ିଆ କାବ୍ୟ ପରଂପରାକୁ ଅତିକ୍ରମ କରିଯାଇଛି ବୋଲି କହିଲେ ଅତିରଂଜନ ହେବନାହିଁ । ଉଦାହରଣ ସ୍ୱରୂପ ନାୟିକାର ଅଧର ଶୋଭା ବର୍ଣ୍ଣନାରୁ କିଂଚିତ୍ ଉଦ୍ଧାର କରାଯାଇପାରେ ।

“ଏଥୁ ଅଧରକୁ କି ବୋଲିବାରେ । କି ଡାଳିମ କୁସୁମକୁ ଭେଜା କରି ଶେଦ ଜଳଧି ତରିବାରେ । କି ମନ ନୟନକୁ ବନ୍ଦାକରି ଅନୁରାଗ ରତ୍ନ ଥୋଇବାରେ । କି ଭଦୟ ମଦନ ମାର୍ଗଣ୍ଡ ମଣ୍ଡଳାର୍ବି ଜଳା ପରାଏ ଶୋହୁଥିବାରେ । କି ସୁରକ୍ଷକାର ଧାତୁ ନିବିଡ଼କୁ ଧୋଉଥିବାରେ । କି ରତ୍ନ ନୃପବର ବକ୍ଷସ୍ଥଳେ ଅରୁଣ କୁସୁମମାଳା ପରାଏ ଦିଶୁଥିବାରେ” ।^{୧୨୯}

ମାନସ କନ୍ୟା ରୂପ ମୁଗ୍ଧ, ଯୋଗଦ୍ୱୟ ଅଭିନବ ଚୈତନ୍ୟର ମାନସିକ ବିକ୍ରମା ଓ ଶାରୀରିକ ଚଞ୍ଚଳତା ପୁରୁଷ ଚରିତ୍ରର ସ୍ୱାଭାବିକତା ପ୍ରତିପାଦନ କରେ । ସିଦ୍ଧିକାମୀ ଯୋଗୀର ଅବଦମିତ ଜ୍ଞାନ ପିପାସା ଉପଯୁକ୍ତ ପରିବେଶରେ କିପରି ସାଧନାର ଶୃଙ୍ଖଳା ଭଙ୍ଗି ମୁକ୍ତି ପ୍ରୟାସୀ ହୋଇଉଠେ ତାହା ଏଠାରେ ଲକ୍ଷଣୀୟ ।

“ସେ ମାୟା କନ୍ୟାକୁ ଦେଖିଲା । ସ୍ଥିର କରି ତାହାର ଲବଣ୍ୟ ପ୍ରଧାନିଧି ନିରେଖି ପେଷିଲା । ତାହାର ଚଞ୍ଚଳ ଚିତ୍ତ ବଳିଲା, ସ୍ଥିର ଚକ୍ଷୁ ଚଳିଲା, ହୃଦୟ ସରିଲା, ଚଇତନ ବୁଡ଼ିଲା, ଶରୀର ଚମକିଲା, ବୁଦ୍ଧି ଝମକିଲା, ସନ୍ଧ୍ୟାସ ବଳିଲା, ସେଦ ବିନ୍ଦୁ ଗଳିଲା, ଶ୍ୱାସ ଚଳିଲା, ଗନ୍ଧସ୍ଥଳ ଉଲସିଲା, ଭୁଲ୍ଲତା ବିକଶିଲା, ଶୃଙ୍ଗାର ରସେ ରସିଲା” ୧୩୦ ଇତ୍ୟାଦି ।

‘ରୁଦ୍ର ପ୍ରଧାନିଧି’ରେ ପୂର୍ବଜନ୍ମ ପ୍ରସଙ୍ଗ ନାୟକ ନାୟିକାଙ୍କ ମର୍ତ୍ତ୍ୟାବତାର, ନଗର ଓ ଅଭିଯାନ ଆଦିର ବର୍ଣ୍ଣନା ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ଗ୍ରନ୍ଥଟି ଅସମାପ୍ତ ହୋଇଥିଲେ ହେଁ ରୁଦ୍ରପ୍ରଧାନିଧି ଓ ଅବିଦ୍ୟାମୃତ ସଜୀବନୀ କନ୍ୟାର ପ୍ରଣୟ ଏହାର ମୁଖ୍ୟ କଥାବସ୍ତୁ । ସୁତରାଂ କଥାବସ୍ତୁ, ନାୟକ ନାୟିକା, ଗଠନ ପରିପାଟୀ ଆଦି କ୍ଷେତ୍ରରେ ଶୃଙ୍ଗାର ଚେତନାର ବହୁବିଧ ବିଭବ ଏଥିରେ ପରିଲକ୍ଷିତ । ଏହା ସହିତ ପରବର୍ତ୍ତୀ କାବ୍ୟର ସାହିତ୍ୟ ସୃଷ୍ଟି ବିଶେଷତଃ ରୀତି ଯୁଗୀୟ କାବ୍ୟଧାରାର ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟଜନକ ସାଦୃଶ୍ୟ ସ୍ୱପକ୍ଷରେ ଡକ୍ଟର କୃଷ୍ଣଚରଣ ବେହେରା ଯଥାର୍ଥ ମତ ପୋଷଣ କରନ୍ତି । ୧୩୧

ସାରଳା ସାହିତ୍ୟ—ସମଗ୍ର ସାରଳା ସାହିତ୍ୟରେ ଶକ୍ତି ଧର୍ମର ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ହିଁ ଉପଲବ୍ଧ । ନାଥ ଓ ଶୈବ ସାଧନାରେ ଶିବ ପୁରୁଷ ଧର୍ମର ଦେବତା ରୂପେ ଗୃହୀତ ହୋଇଥିବାରୁ ତତ୍କାଳୀନ ଧର୍ମ ଓ ସମ୍ବୃଦ୍ଧିରେ ନାରୀ ନ୍ୟାୟ୍ୟ ସମ୍ମାନର ଅଧିକାରିଣୀ ହୋଇପାରିନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ସାରଳା ସାହିତ୍ୟର ସୁବିଷ୍ଣୁତ ପଟ୍ଟଭୂମିରେ ନାରୀ ସ୍ୱୟଂ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣା । ସେ ଏକ ଦିଗରେ

ଅମିତ ଶକ୍ତିଶାଳିନୀ, ଦାନବ ସହାରିଣୀ ଓ ପ୍ରତିହିଂସା ପରାୟଣା, ଅନ୍ୟ ଦିଗରେ ଅନିନ୍ଦ୍ୟ ରୂପମୟୀ, ଆନନ୍ଦ ସ୍ୱରୂପିଣୀ ଓ ଜୀବନବିଳାସିନୀ ।

ସାରଳା ସାହିତ୍ୟରେ ଦ୍ରୌପଦୀଙ୍କର ପ୍ରତିଷ୍ଠା କେବଳ ପାଣ୍ଡବ ପତ୍ନୀ ରୂପେ କୀର୍ତ୍ତିତ ନୁହେଁ । ସେ ଆଦ୍ୟାଶକ୍ତି ଓ ଅଯୋନିସ୍ୱରୂପା । କିନ୍ତୁ ମାନବିକ ସ୍ତରରେ ତାଙ୍କ ସ୍ୱୟଂବର ଓ ପତିସ୍ନେହର ରୂପାୟନ ଅତ୍ୟନ୍ତ ଗୁଚ୍ଛିତ ଓ କାବ୍ୟ ସୁଷମା ସ୍ୱର୍ଗ୍ୟ । ନାୟିକାର ଶାରୀରିକ ସୁଷମା ପାଣିଗ୍ରହଣ ଲିପ୍ତ ସମବେତ ରଜନ୍ୟମଣ୍ଡଳୀଙ୍କ ପୌରୁଷର ସକଳ ଦର୍ପ ଚୂର୍ଣ୍ଣ କରିବାକୁ ସମର୍ଥ ହୋଇଅଛି । ରୂପ ବର୍ଣ୍ଣନାରେ ନିରତମର ସୁଷମାର ଚମତ୍କାରିତା, ଉପମା ପ୍ରୟୋଗରେ କାବ୍ୟିକ ପରଂପରର ଅନୁରୋଧ, ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ସୃଷ୍ଟିରେ ଅତରଙ୍ଗ ପ୍ରାଣଧର୍ମର ସର୍ଗ-କବିଙ୍କ ପ୍ରଚଣ୍ଡ ପ୍ରତିଭାର ସାମର୍ଥ୍ୟ ପ୍ରକାଶ କରେ । ଉଦାହରଣ ସ୍ୱରୂପ—

ଆକୁଞ୍ଚିତ କେଶ ଗହଳ ଚିକୁର

କୁସୁମ ବିହୁନେ ବିହୁଡ଼ନ୍ତି ମଧୁକର ।

ରସାଣ ପତ୍ର ପ୍ରାୟେ ଦିଶଇ ଲଲଟ ପାଟି

ବଧୂକ ଅଧର ତାଳିନ ବୀଜ ଦଶନ ବିମଓଷୀ ।

ଯେକ ଖଣ୍ଡ କପୋଜ ଖଞ୍ଜିତ ଭ୍ରୁଲତା

ରେମାବଳୀ ଅମୃତ୍ୟ ଦିଶଇ ବନିତା ।

ଆରକତ ଶୋଭବନ ଦିଶେ ବେନି ଡୋଳ

ଅବଲେକନେ ଗୁହିଲେ ଢଳିବେ ସକଳ ।

ରୁହାଁତେ ବଜ୍ର ନୟନେ ହୃଦୟ ଯିବ ପୁଟି

ସଂସାର ରକ୍ଷା ନିମନ୍ତେ ତଳକୁ କଲ ଦୃଷ୍ଟି । ୧୩୭

ସେହିପରି ଭୀମ-ହିଡ଼ିମକୀ ବିବାହ,^{୧୩୩} ଉଷାହରଣ,^{୧୩୪} ସୁରେଖା ହରଣ,^{୧୩୫} ଶୋଭବତୀ ହରଣ,^{୧୩୬} ଆଦି ବିବିଧ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ଶୂଙ୍ଗାର ଭବନା ମନୋଜ୍ଞ ରୀତିରେ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତ ।

ସାରଳା ସାହିତ୍ୟରେ କାମୁକତା ଓ ସୈରସ୍ବରର ବିସ୍ତୃତ ବର୍ଣ୍ଣନା ମିଳୁଥିଲେ ମଧ୍ୟ କବି ସେସବୁର ଘୋର ନିନ୍ଦା କରିଅଛନ୍ତି । ସାମାଜିକ ଓ ସ୍ବାସ୍ଥ୍ୟବୃଦ୍ଧି ପୃଷ୍ଠଭୂମିରେ ତତ୍କାଳୀନ କାମ-ଉଚ୍ଛ୍ବେଦତାକୁ ସାହିତ୍ୟରେ ସ୍ଥାନ ଦେଇ ନେଇ ସେ ଶିଷ୍ଟାଧର୍ମ ପ୍ରତି ଯେପରି ଅନୁରାଗ ପ୍ରକାଶ କରିଅଛନ୍ତି, ସେହିପରି ନୀତି ଓ ଆଦର୍ଶ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ତାହାର ଅପକର୍ଷ ଘୋଷଣା କରି ଉତ୍କଳ ଜୀବନ-ମହିମାର ଜୟ ଶଙ୍ଖ ବଜାଇଛନ୍ତି ।

ସାରଳାଙ୍କ ‘ଚଣ୍ଡୀପୁରାଣ’ ଓ ‘ବିଲ୍ବକାଋମାୟଣ’ରେ ନାରୀଶକ୍ତି ତଥା କାମ ଶକ୍ତିର ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ଉଦ୍ଘୋଷିତ । ଉପରେକ୍ତ ଦୁଇ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ବିବରଣୀ ନାରୀର ଯୌବନ ଶୋଭା ପ୍ରବଳ ଶତ୍ରୁଶକ୍ତି ବିନାଶର କାରଣ ରୂପେ ବର୍ଣ୍ଣିତ । ଶକ୍ତିଧର୍ମର ପୌରଣିକ ରୂପାୟନ ଅନ୍ତରାଳରେ ପୁରୁଷର ନାରୀ ରୂପ ପ୍ରତି ଶାଶ୍ବତ ଆକର୍ଷଣ ଓ ଉଦ୍ଦାମ ସଭେଗ ଲିପ୍ସା— ପରହତ ଗୌରବ ଘେନି ଶ୍ରୀସମ୍ବନ୍ଧ । ଏହିପରି ଭାବେ ସାରଳା ସାହିତ୍ୟରେ ଶୃଙ୍ଗାର ଭାବନାର ବହୁରୂପତା ଦେଖିଲେ ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ ନ ହୋଇ ରହି ହୁଏନାହିଁ । ପଣ୍ଡିତ ନୀଳକଣ୍ଠଙ୍କ ଇଷାରେ— “x x କାମଚେଷ୍ଟା ମାନବ ପ୍ରଗତିରେ କି ବଢ଼ୁ, ତା’ ସାରଳା ଦାସଙ୍କ ସାହିତ୍ୟର ମେରୁଦଣ୍ଡ ରୂପେ ବିଦ୍ୟମାନ” ।^{୧୩୭}

ପଞ୍ଚସଖା ସାହିତ୍ୟ—ପଞ୍ଚସଖା ସାହିତ୍ୟର ସାଧକଗଣ ଥିଲେ ନିର୍ଗୁଣମାର୍ଗୀ ଉପାସକ । ଶୂନ୍ୟ ଓ ପିଣ୍ଡ ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ସାଧନା ଥିଲା ସେମାନଙ୍କ ସାହିତ୍ୟ ଓ ଦର୍ଶନର ଉଚ୍ଚଭୂମି । ତତ୍କାଳର କାନ୍ଧୁ ଚରଣ ମିଶ୍ର ଏହି ସକ୍ଷସାଧକମାନଙ୍କୁ ଓଡ଼ିଶୀ ବୈଷ୍ଣବ ଧର୍ମର ପ୍ରାଣ ପ୍ରତିଷ୍ଠାତା ରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରିଛନ୍ତି ।^{୧୩୮} ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସଙ୍କ ‘ଭଗବତ’ ଓ ବଳରାମ ଦାସଙ୍କ ‘ଜଗମୋହନ ରମାୟଣ’ ଗ୍ରନ୍ଥ ଦୁଇଟି ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟକୁ ଏ ଯୁଗର ବିଶିଷ୍ଟ ଅବଦାନ । ଏତଦ୍ବ୍ୟତୀତ ବହୁ ପୁରାଣ, ଭଜନ, ଜଣାଣ, ଓଗାଳ ଓ ମାଳିକା ଆଦି ରଚନା କରି ଏହି ପ୍ରସାଗଣ ଓଡ଼ିଆର ଚିତ୍ର-ଭୂମିରେ ଯୁଗ ଯୁଗ ପାଇଁ ନିଷ୍ପାମ ଭବନ-ରସଧାର ବୁଝାଇ ଦେଇ ଯାଇଛନ୍ତି ।

ପଞ୍ଚସଖା ସାହିତ୍ୟ ମୁଖ୍ୟତଃ ସାଧନାଧର୍ମୀ ହୋଇଥିଲେ ହେଁ ଓଡ଼ିଆ ରମାୟଣ ଓ ଭଗବତର କାବ୍ୟିକ ସୁଷମା ଅତୀବ ମନୋହର । ଜଗମୋହନ

ରମାୟଣରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ନାରୀ ରୂପ, ପ୍ରକୃତି ଓ ସଂଭୋଗ ଆଦି ଶୃଙ୍ଗାର ଭବନା ସମନ୍ୱିତ ଚିତ୍ର ସକଳ ମାନବୀୟ ଚିରନ୍ତନ ହୃଦୟ ବୃତ୍ତିର ଅକୃତ୍ରିମ ପ୍ରକାଶ । ଜରତା ଓ ରକ୍ଷ୍ୟଶୃଙ୍ଗ ପ୍ରସଂଗ ଏଠାରେ ଉଲ୍ଲେଖଯୋଗ୍ୟ । ସଂସ୍କୃତ ରମାୟଣରେ ନାମୋଲ୍ଲେଖହୀନ ବସ୍ତାଭୁଷଣାଳଂକୃତା ରୂପବତୀ ଗଣିକାମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ରକ୍ଷ୍ୟଶୃଙ୍ଗଙ୍କ ତପୋଭଙ୍ଗର ବର୍ଣ୍ଣନା ପ୍ରଦତ୍ତ । ମାତ୍ର ବଳରାମ ଦାସ ଏଥିପାଇଁ ବିଶେଷ ପରିବେଶ ସୃଷ୍ଟି କରିଛନ୍ତି । ରୂପବତୀ ଗଣିକା ପରିବେଷିତା ଜରହୁଣ୍ଡାର ରକ୍ଷ୍ୟଶୃଙ୍ଗଙ୍କ ନିକଟକୁ ନୌଯାତ୍ରା ପରସ୍ପର ମଧ୍ୟରେ ଚରିତ୍ରଧର୍ମୀ ସଂଳାପ ଓ କାମ ବିଜାସ ଆଦି ସାହିତ୍ୟିକ ରୁଚି ଓ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ମଣ୍ଡିତ । ସମାଲୋଚକ ସୁରେନ୍ଦ୍ର ମହାନ୍ତିଙ୍କ ଭାଷାରେ— “ବାଲ୍ମୀକୀ ରମାୟଣର ପ୍ରାଣହୀନ ଏକସ୍ତର ବିଶିଷ୍ଟ ରକ୍ଷ୍ୟଶୃଙ୍ଗ ଉପାଖ୍ୟାନଟିକୁ ବର୍ଣ୍ଣାଦ୍ୟ କବିତ୍ୱରେ ତ୍ରିସ୍ତର ବିଶିଷ୍ଟ (Three dimensional) କରି, ତାହାକୁ ସେ ଏକ ଶାଶ୍ୱତ ବୈଦ୍ଗମ୍ୟ ପ୍ରଦାନ କରିଛନ୍ତି” । ୧୩୯

ସୀତା, ୧୫୦ ବେଦବତୀ ୧୫୧ ପ୍ରଭୃତିଙ୍କ ରୂପ ବର୍ଣ୍ଣନା ଶାସ୍ତ୍ରୀୟ ପରଂପରାକୁ ଅନୁସରଣ କରିଥିଲେ ସୁଦ୍ଧା, ଭାଷାର ସାବଲୀଳତା ଓ ପ୍ରକାଶଭଙ୍ଗୀର ବିଶିଷ୍ଟତା ଯୋଗୁଁ ତାହା ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ମର୍ଯ୍ୟାଦାରେ ଗୌରବାନ୍ୱିତ । ନାରୀକୁ ନାନାବିଧ ଭଜନୀୟ ଅଙ୍ଗକାରରେ ଭୂଷିତ କରି କବି ସେମାନଙ୍କୁ ଓଡ଼ିଆ ସମାଜର ଅଙ୍ଗୀଭୂତ କରିଦେଇଛନ୍ତି । ବଳରାମଙ୍କ ସ୍ୱଭୋଗ ଚିତ୍ରଣରେ ଦୁଇଟି ମୁଖ୍ୟ ପରମ୍ପରା ପରିଦୃଷ୍ଟ । ଗୋଟିଏ ରାମ ଓ ସୀତାଙ୍କ ପ୍ରୀତିମୟ ଦାମ୍ପତ୍ୟ ସଂଭୋଗ । ଅନ୍ୟଟି ରବଣର ବହୁନାରୀ ସଂଭୋଗ । ଦ୍ୱିତୀୟଟିରେ ବଳାହାର ଓ ବ୍ୟଭିଚାରର କାହାଣୀ ଅନେକତ୍ର ଭଲିଖିତ । ରବଣର ରମା ପ୍ରତି ବଳାହାର କିମ୍ବା ଚପମ୍ପା ସ୍ୱର୍ଗ ଅପ୍ସରୀ ବେଦବତୀ ହରଣକୁ କବି ସମର୍ଥନ କରି ପାରିନାହାନ୍ତି । ଏହିପରି ନାନାବିଧ ସଂଭୋଗ ଚିତ୍ର ମଧ୍ୟରେ ନାରୀ ପୁରୁଷର ଶୃଙ୍ଗାର ଧର୍ମ ଅନନ୍ୟ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତି ଲଭ କରିଅଛି । ତତ୍କଳର ନରେନ୍ଦ୍ରନାଥ ମିଶ୍ର ଏ ସଂପର୍କରେ ମତ ଦେଇ କହନ୍ତି—“ମାତ୍ର ନାରୀତ୍ୱ ଓ ପୌରୁଷର ପ୍ରକୃତ ମର୍ଯ୍ୟାଦା ସେ ନାୟକ ନାୟିକାଙ୍କ ସଂଭୋଗ ଚିତ୍ର

ଭିତରେ ଦେଇଛନ୍ତି ।” ୧୯୭ ବଳରାମ ଦାସଙ୍କ ପ୍ରକୃତି ଚିତ୍ରଣ ମଧ୍ୟ ଅତ୍ୟନ୍ତ କାବ୍ୟଧର୍ମୀ । ପ୍ରକୃତି ଓ ମାନବ ମଧ୍ୟରେ ନିବିଡ଼ ସଂପର୍କ ପ୍ରତିଷ୍ଠାର ପ୍ରୟାସ ତାଙ୍କୁ ଆଗାମୀ କାବ୍ୟଯୁଗର ନୀରବ ସଙ୍କେତ ବାହକ ରୂପେ ସମ୍ମାନିତ କରେ । ଚିତ୍ରକୃତରେ ବନବିହାର ୧୯୩ କିମ୍ବା ମାଲ୍ୟବତରେ ବର୍ଷା ୧୯୪-ଏଇଭଳି ବିଭିନ୍ନ ସ୍ଥଳରେ ପ୍ରକୃତି ଶୃଙ୍ଗାରର କେବଳ ଉଦାହରଣ ବିଭବ ରୂପେ ନୁହେଁ, ମାନବିକ ଆବେଦନର ଗୌରବରେ ମଧ୍ୟ ମୂର୍ତ୍ତିମତ ।

ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସଙ୍କ ଭଗବତର ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ଓ ଦାର୍ଶନିକ ମହିମା ଓଡ଼ିଆ କାବ୍ୟର କାବନର ଏକ ଅବିଚ୍ଛିନ୍ନ ଅଙ୍ଗ । ଅନ୍ୟ ପକ୍ଷରେ ଗ୍ରନ୍ଥଟିର କାବ୍ୟ ମର୍ଯ୍ୟାଦା ମଧ୍ୟ ଅତୁଳନୀୟ । ଶୃଙ୍ଗାର ଚେତନାର ପରଂପରା ବିଶ୍ୱରରେ ଏହି ଭଗବତର ବହୁସ୍ଥଳ କାମ ଭବନାର ମନୋହର ଅଭିବ୍ୟକ୍ତିରେ ସମୃଦ୍ଧ । କିନ୍ତୁ ଉକ୍ତ କବିର ମୁଖ୍ୟ ଦୃଷ୍ଟିରେ ସେସବୁ ସୁଜାତା ପରିହାରପୂର୍ବକ ଅପ୍ରାକୃତ ଲକ୍ଷ୍ୟରେ ଧାବିତ । ସକଳ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଭାଷା ଓ ଭାବ ତଥା ଶାଳୀନତା ଓ ରୁଚିବୋଧର ଅପୂର୍ବ ସମନ୍ୱୟ ପରିଲକ୍ଷିତ । ଉଦାହରଣ ସ୍ୱରୂପ ମୋହିନୀ କନ୍ୟାର ରୂପରେ ହରଳ ବିଭ୍ରମ ପ୍ରସଙ୍ଗକୁ ଏଠାରେ ଉଦ୍ଧାର କରାଯାଇପାରେ—

ହୃଦେ କଂପଇ ଘନ କୃତ
ହାର କାଞ୍ଚିଲୀ ଅତି ସତ ।
ଅତି ସୁସତ କ୍ଷୀଣ ମଝା
କି ପଟାନ୍ତର ଦେବା ଦୁୟା ।
ସୁଭାବେ ତମରୁ ଆକାର
ଖଟିତ ନାନା ଅଙ୍ଗକାର । ଇତ୍ୟାଦି । ୧୯୫

ଉପରେକ୍ତ ଦୁଇଟି ଗ୍ରନ୍ଥ ବ୍ୟତୀତ ପଞ୍ଚସଖାଙ୍କ ଅଗଣିତ ସୃଷ୍ଟି ରେମ ଓ କୃଷ୍ଣଙ୍କ ନାନ୍ଦାବିଧି ଲୀଳାକୈଫିକ କାଳ୍ପନିକ ରଚନା ଦର୍ଶନ ତତ୍ତ୍ୱର ବିଶ୍ଳେଷଣ ନିମନ୍ତେ ଉଦ୍ଦିଷ୍ଟ । ଏସବୁ ବର୍ଣ୍ଣନାରେ କବି-ଦୃଷ୍ଟି

ଶୂଦ୍ରାର୍ଥୀ ନୁହେଁ । ରଥା ଓ କୃଷକର ଲୀଳା ହେଉଛି ଜୀବାତ୍ମ ଓ ପରମାତ୍ମାର ଲୀଳା, ରୂପ ଓ ଅରୂପର ନିତ୍ୟ ମିଳନ ଲୀଳା । ୧୪୭

ସୃଷ୍ଟି ତତ୍ତ୍ୱ ନିରୂପଣ କରିବାକୁ ଯାଇ ପଞ୍ଚସଖା କବିଗୋଷ୍ଠୀ ନାରୀ ପୁରୁଷର ମିଳନକୁ ଅନୁଷ୍ଠିତ ଚିତ୍ରରେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଛି । ଯଶୋବତ୍ସଙ୍କ ‘ପ୍ରେମଭକ୍ତି ଗୀତା’ରେ ଅଛି—

ମାତାର ପଦ ଫୁଟିଥାଇ
ସେ ଚଢ଼ି ପିତା ବୀର୍ଯ୍ୟରହି
ରକ୍ତରେ ବୀର୍ଯ୍ୟ ଯୁତ ହେଲା ।
ରାମ ନାମଟି ବୋଲୁଛନ୍ତି । ୧୪୭

ସେଇଭଳି 'ଛାୟାଲିଖ ପଟଳ'ରେ ଅତ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ଲେଖିଛନ୍ତି—

ପ୍ରଣୟ କାଳେ ପିତା ମାତା ସନ୍ଧ୍ୟୋର ଘଟିଲା

x x x

ତହୁଁ ରଜ ବୀର୍ଯ୍ୟ ଦୁହେଁ ଏକତ୍ର ହୋଇଲେ
ଜନନୀ ପଦ ମଧ୍ୟରେ ଯାଇ ବିଶ୍ରାମିଲେ ।^{୧୪୮}

ଏସବୁ ବର୍ଣ୍ଣନାରୁ ପଞ୍ଚସଖା ସାଧକଙ୍କର ଏକ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଦର୍ଶନ ପ୍ରତି ଗଭୀର ନିଷ୍ଠା ପ୍ରତିପାଦିତ ହୁଏ । ନିର୍ଗୁଣ ଓ ପିଣ୍ଡ ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ତତ୍ତ୍ୱ ଅନ୍ତରାଳରେ ସେମାନେ ସଫଳ ନିଷ୍ଠା, ଶୂଚି ପୂତ ନାରୀ ପୁରୁଷର ପ୍ରଜନନ ଧର୍ମକୁ ସ୍ୱୀକୃତି ଜଣାଇଛନ୍ତି । ତକ୍ତର କାନ୍ଧୁ ଚରଣ ମିଶ୍ରଙ୍କ ଉକ୍ତି ଏ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଯଥାର୍ଥ—“ଏମାନେ ସଫଳ ଓ ଶୁଣ୍ଠାଙ୍କୁ ଏବଂ ଯୁଗ ଯୁଗର ଭରତୀୟ ସଂସ୍କୃତି ଦ୍ୱାରା ଅନୁମୋଦିତ ଗାର୍ହସ୍ଥ୍ୟଧର୍ମକୁ ସମର୍ଥନ କରି ସ୍ୱକୀୟ ଓ ସାମ୍ପ୍ରଦାୟିକ ପ୍ରମେୟ ସଂସ୍କୃତିର ଉଦ୍ଧାର କରିଛନ୍ତି ।”^{୧୫୯} ଶୂଙ୍ଘାର ଚେତନାର ପରଂପରାରେ ଏହା କାବ୍ୟିକ ଉଷ୍ମତା ହରାଇ ଥିଲେ ହେଁ ଏହିତିହାସିକ ବିବର୍ତ୍ତନ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଉପେକ୍ଷାର ବସ୍ତୁ ନୁହେଁ । ସ୍ୱକୀୟା (ରମ୍ୟା) ଓ ପରକୀୟା (କୃଷ୍ଣଧାରା) ସଂଭେଦ ମାର୍ଗକୁ ଏକ ତାତ୍ତ୍ୱିକ ବିଶ୍ୱରତ୍ନରେ ସଂକ୍ଷିପ୍ତ କରି ଏହି ସମ୍ବଳବିଶେଷ ଉତ୍କଳୀୟ ଜୀବନବୋଧକୁ ଅନାଗ୍ରହମୟ ଉଚ୍ଚାଙ୍ଗ ଆଦର୍ଶର ଉଦ୍ଦିଷ୍ଟ ମହିମା ଦେଇ ଯାଇଛନ୍ତି ।

ପାଠକୀକା-

- ୧। The Erotic In Literature—P-42
- ୨। ଚତ୍ରେବ : ପୃ-୪୨
- ୩। Encyclopaedia of Religion and Ethics . P-171
- ୪। Sacrifice to Attis P-320
- ୫। The Reader's Companion to world literature . P-402
- ୬। Encyclopaedia of Religion and Ethics : P-181
- ୭। ହାଜାର ବଛରେଇ ପ୍ରେମେଇ କବିତା (ବଙ୍ଗଳା)
- ୮। Encyclopaedia of Religion and Ethics . P-182
- ୯। The Holy Bible : Song of Solomon-7/1-6
- ୧୦। ହାଜାର ବଛରେଇ ପ୍ରେମେଇ କବିତା (ବଙ୍ଗଳା) : ପୃ-୨୨
- ୧୧। Encyclopaedia of Religion and Ethics P-180
- ୧୨। The Reader's Companion to world literature : P-81
- ୧୩। The Reader's Companion to world literature : P-215
- ୧୪। The Erotic in Literature . P-49
- ୧୫। ଚତ୍ରେବ : ପୃ-୫୦
- ୧୬। ହାଜାର ବଛରେଇ ପ୍ରେମେଇ କବିତା (ବଙ୍ଗଳା) : ପୃ-୨୫
- ୧୭। The Reader's Companion to world literature : P-167

୧୮। Rubaiyat of Omar Khayyam : P-113

୧୯। The Reader's Companion to world literature
P-196

୨୦। ହାଜାର ବଛରେଇ ପ୍ରେମେଇ କବିତା (ବଙ୍ଗଳା) : ପୃ-୧୭(ଭୂମିକା)

୨୧। ତତ୍ତ୍ୱେବ : ପୃ-୧୮

୨୨। The Cruellest Month , P-143

୨୩। The Reader's Companion to world literature
P-114

୨୪। ତତ୍ତ୍ୱେବ : ପୃ-୩୩୮

୨୫। ତତ୍ତ୍ୱେବ : ପୃ-୪୫୫

୨୬। The Erotic in Literature : P-60

୨୭। The Erotic Motive in Literature : P-127

୨୮। ରତ୍ନବେଦ : ୧୦।୧୦

୨୯। ତତ୍ତ୍ୱେବ : ୧୦।୯୫

୩୦। ତତ୍ତ୍ୱେବ : ୧୦ । ୧୦ । ୧୧

୩୧। ମୈତ୍ରାୟଣୀ ସ୍ତୁତି : ୧ । ୫ । ୧୨

୩୨। ରତ୍ନବେଦ : ୧୦ । ୯୫ । ୧

୩୩। ତତ୍ତ୍ୱେବ : ୧୦ । ୯୫ । ୨

୩୪। ତତ୍ତ୍ୱେବ : ୧୦ । ୯୫ । ୧୫

୩୫। ଭରତୀୟ ସାହିତ୍ୟର ଇତିହାସ (ବଙ୍ଗଳା) : ପୃ-୩୫

୩୬। ଶତପଥ ବ୍ରାହ୍ମଣ (୧୧ । ୫ । ୧), ମହାଭାରତ (ବନ ପର୍ବ ୪୬ଶ ଅଧ୍ୟାୟ), ହରିବଂଶ (ହରିବଂଶ ପର୍ବ ୧୩ଶ ଅଧ୍ୟାୟ), ଭଗବତ (ସ୍କନ୍ଧ ୯ । ୧୪ଅ:), ବିଷ୍ଣୁ ପୁରାଣ (୪ର୍ଥ ଅଂଶ/ ୬ଷ୍ଠ ଅ:), ବାୟୁ ପୁରାଣ (୯୧ଶ ଅଧ୍ୟାୟ), ବ୍ରହ୍ମପୁରାଣ (୧୦ମ ଅଧ୍ୟାୟ), ବିଷ୍ଣୁଧର୍ମୋତ୍ତର (୧୧ମ/୨୩୦-୬)

୩୭। Ancient Indian Erotics And Erotic Literature :
P-4

୩୮। ରତ୍ନବେଦ : ୧ । ୧୭୯

୩୯। ତତ୍ତ୍ୱେବ : ୫ । ୬୧

୪୦। ତତ୍ତ୍ୱେବ : ୧୦ । ୮୫

୪୧। ଅଧର୍ବବେଦ : ୧୪ । ୨ । ୩୨

୪୨। ତତ୍ତ୍ୱେବ : ୧୪ । ୨ । ୩୬

୪୩। ତତ୍ତ୍ୱେବ : ୧୪ । ୨ । ୩୮

୪୪। ତତ୍ତ୍ୱେବ : ୪ । ୫ । ୬

୪୫। ତତ୍ତ୍ୱେବ : ୬ । ୧୩୦ । ୪

୪୬। ବୈଦିକ ସାହିତ୍ୟ ଓ ସ୍ତବ୍ଧିତ : ପୃ ୪୦-୪୧

୪୭। ତତ୍ତ୍ୱେବ : ପୃ-୬୮

୪୮। Ancient Indian Erotics And Erotic Literature :
P-6

୪୯। ଛାନ୍ଦୋଗ୍ୟ ଉପନିଷଦ : ୪ର୍ଥ ଅଧ୍ୟାୟ

୫୦। The Story of women of India , P-54

୫୧। ରତ୍ନବେଦ : ୧ । ୭୧ । ୧

୫୨। ମୈତ୍ରାୟଣୀ ସହିତା : ୩ । ୬ । ୩

୭୧। ଅଭିଜ୍ଞାନ ଶାବ୍ଦିକମ୍ : ୧।୧୯

୭୨। କୁମାର ସଂଭବ : ୫।୨୪

୭୩। ମହାକବି କାଳିଦାସ (ହିନ୍ଦି) : ପୃ-୩୧୭

୭୪। Ancient Indian Erotics And Erotic Literature :
P-67

୭୫। ମାଳତୀ ମାଧବ : ୬।୧୮

୭୬। କାବ୍ୟ ସଂବାଦ : ପୃ ୨୭୭

୭୭। ଋଷି ଭୂମିକା : ପୃ ୧୭୪ (ଉଦ୍ଭୂତି)

୭୮। କାବ୍ୟତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ : ୮।୪୭

୭୯। ନୈଷଧ : ୨।୩୭

୮୦। ତତ୍ତ୍ୱେବ : ୪।୨୯

୮୧। କାଦମ୍ବରୀ : କାଦମ୍ବରୀ ବର୍ଣ୍ଣନା/ପୃ ୫୪୦-୫୪୧

୮୨। ଅମରକବି/୮୦

୮୩। ଶୃଙ୍ଗାର ଶତକମ୍/୨୨

୮୪। ଭୈର ପଞ୍ଚାଶିକା/୨୨ କୋଶ୍ଵାରୀୟପାଠ .

୮୫। ଗୀତ ଗୋବିନ୍ଦ : ୧।୩

୮୬। ତତ୍ତ୍ୱେବ : ୧/୪୭

୮୭। ତତ୍ତ୍ୱେବ : ୨/୨୭

୮୮। A History of Sanskrit Literature (A. B. Keith)
P. 194-195

୮୯। କାବ୍ୟ ପ୍ରକାଶ (ଓଡ଼ିଶା ସାହିତ୍ୟ ଏକାଡେମୀ) : ପୃ ୧୩ (ଉତ୍କଳ)
୯୦। ଘେନ ନୈଷଧ ପରସେ.....

କୋଟି ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ସୁନ୍ଦରୀ : ୧୧।୩୧

କିମ୍ବା

ବାଲୁକି ବ୍ୟାସ କବି ଯହିଁରେ.....

ବୈଦେହୀଶ ବିଜ୍ଞାସ : ୧।୪

୯୧। Ancient Indian Erotics And Erotic Literature :
P-7

୯୨। ତତ୍ତ୍ୱେବ : ପୃ ୮

୯୩। ତତ୍ତ୍ୱେବ : ପୃ ୯

୯୪। ରାଧା ସପ୍ତଶତୀ : ୧ । ୪୫

୯୫। ତତ୍ତ୍ୱେବ : ୧ । ୧୪

୯୬। A History of Sanskrit Literature : (A. B. Keith):
P-224

୯୭। କର୍ପୁର ମଂଜରୀ : ୧ । ୨୭

୯୮। ଅପରୁଷ ସାହିତ୍ୟ (ହିନ୍ଦି) : ପୃ ୪୧

୯୯। ଭରତୀୟ ସେନାଖ୍ୟାନ କାବ୍ୟ (ହିନ୍ଦି) : ପୃ ୧୯ [ଉତ୍କଳ]

୧୦୦। The Wonder that was India : P-172

୧୦୧। Anthropology (A. L. Kroeber) : P-266

୧୦୨। ଓଡ଼ିଆ ଲେଖକୀତ ଓ କାହାଣୀ : ପୃ ୨୯୯

୧୦୩। ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ଇତିହାସ ବିନାୟକ ମିଶ୍ର : ପୃ ୧୭

୧୦୪। କ) ଦୋଳି ପରେ କାତ ଲେଖିଲେ ବୋକ ଲେ

ଉଲୁସି ଉଠୁଛି ଦେହ ।

—ପଲ୍ଲୀଗୀତି ସଂସ୍କରଣ : ପୃ ୧୩୨

ଖ) ପାଟିଲ ଆମ ପଣସ, ବୁଆ ହେଲ ମୋର ଯୁବା ବୟସ ଗୋ

ଧନ, ରହିଲ ସିନା ବିଦେଶ ।

—ପଲ୍ଲୀଗୀତି ସଂସ୍କରଣ : ପୃ ୫୪୫

ଗ) ରତିରେ ରହିଲି ପୋଇ ଚିଙ୍ଗୁଡ଼ି ଲେ ଦିନରେ ରହିଲି ବଡ଼ି

ଶ୍ରାବଣ ପାଖକୁ ଶୋଇବାକୁ ଗଲି ଗୋଡ଼ ଘେନି ଦେଲେ ପେଲି ।

—ପଲ୍ଲୀଗୀତି ସଂସ୍କରଣ : ପୃ ୩୯୪

୧୦୫। କ) ତୁ ମଧୁବନ ମୁଁ ମାଳତୀ

କୁଞ୍ଜବନେ ପାଉ ରତି ।

—ପଲ୍ଲୀଗୀତି ସଂସ୍କରଣ : ପୃ ୧୭୨

ଖ) ଇଚ୍ଛା ଶଳା ବୋଲି ଜାଣିତ ନ ଥିଲି

ପଣତ ପକାଇ ଦେଲି ।

—ଓଡ଼ିଆ ପଲ୍ଲୀ ସାହିତ୍ୟ : ପୃ ୭୮

ଗ) ତୁମ୍ଭର ଶ୍ରେୟ ଗୋଟି ନ କର ସୁନ୍ଦରୀ

ଆପଣା ମାଧବ ମୁଁ ଅଇଲି ବିକେ କରି ।

—ପଲ୍ଲୀଗୀତି ସଂସ୍କରଣ : ପୃ ୩୪୯

୧୦୬। ପଲ୍ଲୀଗୀତି ସଂସ୍କରଣ : ପୃ ୪୭୩

୧୦୭। ଓଡ଼ିଆ ପଲ୍ଲୀ ସାହିତ୍ୟ : ପୃ ୯୭

୧୦୮। ଓଡ଼ିଆ ଲେଖ ଗୀତି ଓ କାହାଣୀ : ପୃ ୧୩୫

୧୦୯। ନଳିନୀ ବାଡ଼ିକି କଣ୍ଠ ଦେଇଥିଲୁ

ମଶା ଖୋଇ ଖୋଇ ମାରିଲୁ ।

—ପଲ୍ଲୀଗୀତି ସଂସ୍କରଣ : ପୃ ୪୦୪

୧୧୦। ବଳଦ ଗୋଡ଼ର ଦାଗୀ, ଏ ଯୁବା ବୟସ ଯାଉଛି ଭାଙ୍ଗି

ଏକା ପାନଖିଆ ଲାଗି ।

—ଓଡ଼ିଆ ପଲ୍ଲୀ ସାହିତ୍ୟ : ପୃ ୭୪

୧୧୧। ଆଦ୍ୟ ମଗୁଣୁର ହେଲୁ, ଏ କାଳରେ କାନ୍ତ ବିଦେଶ ଗଲୁ

ସୁନା ଦେହ ଚୁନା ହେଲୁ ।

—ପଲ୍ଲୀଗୀତି ସଂସ୍କରଣ : ପୃ ୫୪୯

୧୧୨। Inscriptions of Orissa iv), Ed by S.N Rajguru
P. 248

୧୧୩। ଚର୍ଯ୍ୟା ଗୀତିକା (ସପାଦନା—ଡଃ ଖଗେଶ୍ଵର ମହାପାତ୍ର) : ପୃ—୨୬

୧୧୪। ଚଢ଼େଇ : ପୃ ୭୯ ଚର୍ଯ୍ୟା ନଂ ୨୮)

୧୧୫। ଚଢ଼େଇ : ପୃ ୯୯ ଚର୍ଯ୍ୟା ନଂ ୧୦୬

୧୧୬। ଚଢ଼େଇ : ପୃ ୧୧୭ ଚର୍ଯ୍ୟା ନଂ ୧୯)

୧୧୭। ବୌଦ୍ଧଗାନ ଓ ଦୋହା (ହରପ୍ରସାଦ ଶାସ୍ତ୍ରୀ ସଂପାଦିତ) ; ପୃ ୮
(ଚର୍ଯ୍ୟାଚର୍ଯ୍ୟ ବିନିଷ୍ଠୟ)—ଚର୍ଯ୍ୟା ନଂ ୪

୧୧୮। ଚଢ଼େଇ : ପୃ-୩୭ ଚର୍ଯ୍ୟା ନଂ ୨୦)

୧୧୯। ଚର୍ଯା ଗୀତିକା (ସଂ. ଡଃ ଖଗେଶ୍ଵର ମହାପାତ୍ର) : ପୃ ୧୬୦—
(ଚର୍ଯା ନଂ ୪୯)

୧୨୦। ଓଡ଼ିଆ ନାଥ ସମ୍ପ୍ରଦାୟ ଓ ନାଥ ସାହିତ୍ୟ (ଡଃ ବଂଶୀଧର ମହାନ୍ତି):
ପୃ ୫୧-୫୨

୧୨୧। ତତ୍ତ୍ଵେବ : ପୃ ୫୧୯

୧୨୨। ତତ୍ତ୍ଵେବ : ପୃ ୮୧

୧୨୩। ତତ୍ତ୍ଵେବ : ପୃ ୩୭୪

୧୨୪। ତତ୍ତ୍ଵେବ : ପୃ ୩୭୬

୧୨୫। ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ଆଦିପର୍ବ (ସୁରେନ୍ଦ୍ର ମହାନ୍ତି) : ପୃ ୮୬

୧୨୬। ସଚୟନ (ସେ : ବସନ୍ତ କୁମାର ଶତପଥୀ) : ପୃ ୧୮

୧୨୭। ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ଇତିହାସ (ଡଃ ମାୟାଧର ମାନସିଂହ) : ପୃ ୭୩

୧୨୮। ଭୁବୁ ସୁଧାନିଧି (ଓଡ଼ିଶା ସାହିତ୍ୟ ଏକାଡେମୀ) : ପୃ ୪

୧୨୯। ତତ୍ତ୍ଵେବ : ପୃ ୧୭୦

୧୩୦। ତତ୍ତ୍ଵେବ : ପୃ ୧୦

୧୩୧। ଓଡ଼ିଆ ଉପନ୍ୟାସ (ଡଃ କୃଷ୍ଣଚରଣ ବେହେରା) : ପୃ ୭୬

୧୩୨। ସାରଳା ମହାଲରତ ଆଦି, ୨ୟ (ଓଡ଼ିଶା ସାଂସ୍କୃତିକ ବ୍ୟାପାର ବିଭାଗ):
ପୃ ୭୭୩

୧୩୩। ତତ୍ତ୍ଵେବ : ପୃ ୬୦୧

୧୩୪। ତତ୍ତ୍ଵେବ (ମଧ୍ୟ) : ପୃ ୬୫୦

୧୩୫। ତତ୍ତ୍ଵେବ (ମଧ୍ୟ) : ପୃ ୬୧୧

୧୩୬ । ତତ୍ତ୍ୱେବ (ମଧ୍ୟ) : ପୃ ୮୮୦

୧୩୭ । ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ଜନ ପରିଣାମ (ନୀଳକଣ୍ଠ ଦାସ) : ପୃ ୪୩୧

୧୩୮ । ଓଡ଼ିଶୀ ବୈଷ୍ଣବ ଧର୍ମ (ଡଃ କାନ୍ତଚରଣ ମିଶ୍ର) : ପୃ ୨୫

୧୩୯ । ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ମଧ୍ୟପର୍ବ ସୁରେନ୍ଦ୍ର ମହାନ୍ତି) : ପୃ ୨୫୮

୧୪୦ । ଦାଣ୍ଡି ରମାୟଣ/ଆଦି(ଗୋବିନ୍ଦ ରଥ ସଂପାଦିତ) : ପୃ ୧୫୪-୧୫୫

୧୪୧ । ତତ୍ତ୍ୱେବ/ଭରଣ : ପୃ ୪୨-୪୫

୧୪୨ । ବଳରାମ ଦାସ ଓ ଓଡ଼ିଆ ରମାୟଣ(ଡଃ. ନରେନ୍ଦ୍ର ନାଥ ମିଶ୍ର):ପୃ୧୪୭

୧୪୩ । ଦାଣ୍ଡିରମାୟଣ/ଅଯୋଧ୍ୟା : ପୃ ୨୯-୮୧

୧୪୪ । ତତ୍ତ୍ୱେବ/କିଷ୍କିନ୍ଧା : ପୃ ୪୩

୧୪୫ । ଶ୍ରୀମତ୍ତରବତ/ଅଷ୍ଟମ ସ୍କନ୍ଧ/୧୦ମ ଅଧ୍ୟାୟ : ପୃ ୫୩ (ରାଜକିଶୋର ଦାସ ସଂକଳିତ)

୧୪୬ । ଅଭ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ଓ ପଞ୍ଚସଖା ଧର୍ମ (ଚିତ୍ତରଞ୍ଜନ ଦାସ) : ପୃ ୧୧୯

୧୪୭ । ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ଜନ ପରିଣାମ (ନୀଳକଣ୍ଠ ଦାସ) : ପୃ ୧୪୨

୧୪୮ । ତତ୍ତ୍ୱେବ-

୧୪୯ । ଓଡ଼ିଶୀ ବୈଷ୍ଣବ ଧର୍ମ (ଡଃ. କାନ୍ତଚରଣ ମିଶ୍ର) : ପୃ ୫୮-୫୯

ତୃତୀୟ ଅଧ୍ୟାୟ

ରସବିନୟନ : ବିପ୍ଳବ

ବିପ୍ରଲମ୍ବ

ବିପ୍ରଲମ୍ବ ଶୃଙ୍ଗାରର ସ୍ୱରୂପ ସଫଳରେ ପୂର୍ବେ ଆଲୋଚନା କରାଯାଇଅଛି । ଓଡ଼ିଆ ରୀତି କାବ୍ୟ ପରିପ୍ରେକ୍ଷୀରେ ଏହାର ବୈଚିତ୍ର୍ୟ ବିଶ୍ଳେଷଣ ଏହି ଅଧ୍ୟାୟର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ । ବିପ୍ରଲମ୍ବ ବିନା ସଂଭୋଗର ପରିପୁର୍ଣ୍ଣ ସାଧିତ ହେଉ ନଥିବାରୁ ^୧ ଜୀବନରେ ଓ କାବ୍ୟରେ ଏହାର ଭୂମିକା ଅତ୍ୟନ୍ତ ଗୁରୁତ୍ୱପୂର୍ଣ୍ଣ ।

ପୂର୍ବରାଗ—

ଶ୍ରବଣ ଓ ଦର୍ଶନ ଆଦିରୁ ନାୟକ ନାୟିକାଙ୍କ ହୃଦୟରେ ଅନୁଭୂତ ପ୍ରେମ-ଭାବନା ସଂଗମାଭିମୁଖୀ ହେଲେ ଯେଉଁ ମନୋବେଦନା ସୃଷ୍ଟି ହୁଏ ତାହାହିଁ ପୂର୍ବରାଗ । ‘ଉଚ୍ଛ୍ୱଳ ନୀଳମଣି’କାରକ ଭାଷାରେ ସଂଗମ ପୂର୍ବ ରଚିତ ନାମ ପୂର୍ବରାଗ ^୨ । ଆଲୋଚ୍ୟ କାବ୍ୟଧାରାରେ ଏହାର ସୁବିପ୍ଳବ ପରଂପରା ପରିଲକ୍ଷିତ । କେତେକ କାବ୍ୟରେ ପୂର୍ବରାଗର ବିବିଧ ପର୍ଯ୍ୟାୟ (ଯଥା—ଶ୍ରବଣ, ଦର୍ଶନ, ଜହ୍ନକାଳ, ସ୍ୱପ୍ନ ଇତ୍ୟାଦି) ଓ କେତେକ କାବ୍ୟରେ ଏକ ବା ଏକାଧିକ ପର୍ଯ୍ୟାୟ ରୂପାୟିତ । ବୈଷ୍ଣବ କାବ୍ୟରେ ପୂର୍ବରାଗର ଯେଉଁ ବର୍ଣ୍ଣାତ୍ମକ ରୂପ ସଂଭର ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ ତାହା ଅନ୍ୟତ୍ର ଦୁର୍ଲଭ । ଏହା ନାମାନୁରାଗ, ରୂପାନୁରାଗ, ସ୍ୱପ୍ନାନୁରାଗ ଆଦି ଭେଦରେ ବିଭକ୍ତ ।

ଆଲୋଚନାର ପ୍ରାଞ୍ଜଳତା ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଓଡ଼ିଆ ରୀତିକାବ୍ୟର ପୂର୍ବରାଗ ପ୍ରସଙ୍ଗକୁ ଏଠାରେ ନାୟିକା ଓ ନାୟକ ଆଧାର ଭେଦରେ ବିଶ୍ଳେଷଣ କରାଯାଇଅଛି ।

ପୂର୍ବରାଗ (ନାୟିକା)—ଅର୍ଜୁନ ଦାସଙ୍କ ‘ରାମବିଜୟ’ କାବ୍ୟର ନାୟିକା ସୀତା ସ୍ୱୟଂବର ସଭାରେ ରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କୁ ଦେଖି ମନେ ମନେ ତାଙ୍କୁ ନିଜର

ପତି ରୂପେ ବରଣ କରିଛନ୍ତି । ସଖୀମାନଙ୍କ ନିକଟରେ ତାଙ୍କର ମନୋଭାବ ଅତ୍ୟନ୍ତ ସଂକ୍ଷିପ୍ତ ଓ ମାର୍ଜିତ ରୂପେ ପ୍ରକାଶିତ । ନାୟକ ଗଳାରେ ବରଣ ମାଳା ଦେବା କାଳରେ ତାଙ୍କ ଶରୀରରେ ସଂଜାତ ସ୍ୱାଭବିକ ଆନନ୍ଦ ଓ ପୂଜକର ବନ୍ୟା ସଂଯତ କାବ୍ୟ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ଲଭ କରିଛି ^୩ । କବିଙ୍କ ‘କଳ୍ପଲତା’ କାବ୍ୟର ନାୟିକା ଜାତିସ୍ମରତ୍ କାରଣରୁ ନାୟକ ଅମର—ଶିଖରକୁ ସ୍ମରଣ କରି ବିରହ ପୀଡ଼ିତା । ତତ୍ତ୍ୱ କିରଣ ଓ ମଜୟ ପବନ ଯଥାକ୍ରମେ ଗରଜ ଓ ବହ୍ନି ରୂପେ ତାକୁ ପ୍ରତୀୟମାନ ^୪ । ଇତ୍ୟବସରରେ ଗଜା ତା’ର ବିବାହ ନିମନ୍ତେ ଅବନୀତଲକକୁ ବର ରୂପେ ବରଣ କରିଥିବାରୁ ସେ ବିଷପାନ ପୂର୍ବକ ଆତ୍ମହତ୍ୟା କରିଛି । ନାୟିକା-ପୂର୍ବରାଗ ବର୍ଣ୍ଣନା ପ୍ରସଂଗରେ ସଂସ୍କୃତ କାବ୍ୟଧାରାର ଅନୁଗାମିତା, ସରଳତା ଓ ରୁଚିଶୀଳତା ଏଠାରେ ଉଲ୍ଲେଖଯୋଗ୍ୟ । ମନେହୁଏ କାଳ୍ପନିକ କାବ୍ୟଧାରାର ବିପୁଳ ସଂଭବନା-ବାଜ ଅଙ୍ଗୁନ ଦାସଙ୍କ ‘କଳ୍ପଲତା’ରେ ଅଙ୍କୁରିତ ।

ଶିଶୁଶଙ୍କରଙ୍କ ‘ଭସାଭିଳାଷ’ରେ ନାୟିକା ନାୟକର ସ୍ୱପ୍ନସଂଗ ଲଭ କରିବା ଏବଂ ନିଶାବସାନରେ ପ୍ରିୟ ପୁରୁଷକୁ ନପାଇ ଦୁଃଖିର ଅଧୀର ହେବା ବେଶ୍ କୁଶଳତାର ସହ ବର୍ଣ୍ଣିତ ^୫ । ତା’ର ବଚନ ବାତୁଳତା, ତନ୍ମୁ ଅଳସତା, ଆଖି ଉଷ୍ମକତା, ମନ ଚଞ୍ଚଳତା, ନିଃଶ୍ୱାସ ଖରତା ଆଦି ନାନାବିଧ ଦୈହିକ ବିକ୍ରିୟାର ଚିତ୍ର ଅତ୍ୟନ୍ତ ସାବଲୀଳ ଓ ଆବେଗମୟ । ନବ ଅନୁଭବ ହେତୁ କୁମାରୀର କୃତ, ଗଣ୍ଡ ଓ ଜ୍ଞାନରେ ଅଜଣା ପୂଜକ ଦେଖାଯିବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଆହାର, ନିଦ୍ରା ଓ ବେଶଭୂଷାରେ ଅରୁଚି ପ୍ରକାଶ ପାଇଛି । ସ୍ୱପ୍ନ ରହସ୍ୟ ଅବଗତି ନିମନ୍ତେ ସଖୀ ଚିତ୍ରଲେଖା ତିନିପୁରର ଚିତ୍ରପଟ ରଚନା କରି ନାୟିକା ସମ୍ମୁଖରେ ଉପସ୍ଥାପିତ କରିବା, ଚିତ୍ରପଟରୁ ଅନିରୁଦ୍ଧକୁ ଚିହ୍ନି ପାରି ତା’ର ସର୍ବାଙ୍ଗରେ ପୂଜକର ଶିହରଣ ସଂଭବିତ ହେବା, ସଖୀଗଣ ମତ୍ତ ବଳରେ ନାୟକକୁ ଦ୍ୱାରକାପୁରରୁ ଅଣାଇ ଦୁହିଙ୍କର ମିଳନ ଆୟୋଜନ କରିବା— ଅଲୌକିକ ହେଲେ ହେଁ ପରଂପରାନୁମୋଦିତ । ଶିଶୁଶଙ୍କରଙ୍କ ସ୍ୱପ୍ନାତ୍ମର ପୂର୍ବରାଗ ବର୍ଣ୍ଣନା ପରବର୍ତ୍ତୀକାଳରେ ଉପେନ୍ଦ୍ର ଓ ଅଭିମନ୍ୟୁଙ୍କ ପରି ବହୁ କବିଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ଯେ ଅନୁସୂତ, ଏଥିରେ ସନ୍ଦେହର ଅବକାଶ ନାହିଁ ।

ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ଦାସଙ୍କ 'କାଞ୍ଚି କାବେରୀ' କାବ୍ୟର ପରକୀୟା ନାୟିକା ମାଣିକୀ ଜଗନ୍ନାଥ ଓ ବଳଭଦ୍ରଙ୍କୁ ଦେଖି କାମଭବନାରେ ଅଧୀର ୨ । ତା'ର ସର୍ବାଙ୍ଗରେ ଅସ୍ଥିରତା ଏବଂ ମନରେ ଅଶେଷ ଚିନ୍ତାର ଆଲୋଡ଼ନ । ଦେବତା ଓ ମାନବୀ ମଧ୍ୟରେ ପୂର୍ବରଗର ଏ ଯେଉଁ ଅବତାରଣା ତାହା ରୀତିଯୁଗୀୟ କାବ୍ୟ ସାହିତ୍ୟକୁ ଅପୂର୍ବ ବୈଚିତ୍ର୍ୟ ବିମଣ୍ଡିତ କରିଛି ।

ନରସିଂହ ସେଣଙ୍କ କାବ୍ୟ ନାୟକା 'ପରିମଳା' ପୁଷ୍ପବତୀ ହେବା ଭରାରୁ ଗନ୍ଧର୍ବ ଚିତ୍ରରଥ ସହ ଗୋପନ ପ୍ରଣୟ ପାଶରେ ଆବଦ୍ଧା । ମକରକେତୁକୁ ବିବାହ କରି ମଧ୍ୟ ସତ୍ୟରକ୍ଷା ଛଳରେ ସେ ପତି ସହ ମିଳିତ ନ ହୋଇ ନିଜ ପ୍ରେମିକକୁ ହିଁ ସାଗତ କରିଛି । 'ପରିମଳା' କାବ୍ୟର କଥାବସ୍ତୁ ଓ ନାୟିକା ରୀତି ପରମ୍ପରାର ଏକ ବିଚିତ୍ର ବ୍ୟତିକ୍ରମ । ଏଠାରେ ପୂର୍ବରଗ ପ୍ରସଂଗ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ରୂପେ ପରିହୃତ ।

ବନମାଳୀ ଦାସଙ୍କ 'ରାତ ଇଚ୍ଛାବତୀ' କାବ୍ୟରେ ସତ୍ୟାନୁବନ୍ଧତା ହେତୁ ନାୟକ ଶୁଭ୍ରବ୍ରହ୍ମ ନିକଟରେ ନାୟିକା ଇଚ୍ଛାବତୀର ଆତ୍ମସମର୍ପଣ ବିଷୟ ବର୍ଣ୍ଣିତ । ସାକ୍ଷାତ୍ ଦର୍ଶନ ଜନିତ ଉତ୍ତରାଳ ପ୍ରାଣର ଆକୃଷ୍ଟତା ଓ ଅନୁରଗର ଚିତ୍ର ଏଠାରେ ଅତ୍ୟନ୍ତ ମାର୍ମିକ ୩ ।

ପାର୍ଥ ଶ୍ରୀଚନ୍ଦନଙ୍କ କାବ୍ୟ-ନାୟିକା କଳାବତୀ ସ୍ୱପ୍ନରେ ଜନୈକ ବ୍ରାହ୍ମଣ ସହ ନାୟକର ଦର୍ଶନ ଲଭ କରିବା, ସ୍ୱପ୍ନାନ୍ତେ ସେହି ବ୍ରାହ୍ମଣଠାରୁ ନାୟକର ରୂପ ଓ ଗୁଣାଦି ଶ୍ରବଣ କରିବା— ତା'ର ପୂର୍ବରଗ ପ୍ରସଙ୍ଗ ଅତର୍କିତ । କିନ୍ତୁ ନାରୀ ପ୍ରାଣର ମନୋଗତ ଭବ ପ୍ରକାଶ ପାଇଁ ଏଠାରେ ବିଶେଷ ଅବସର ସୃଷ୍ଟି କରାଯାଇନାହିଁ ୪ ।

ବିଷ୍ଣୁଦାସଙ୍କ 'ପ୍ରେମଲୋଚନା' କାବ୍ୟରେ ନାୟିକା ପୂର୍ବରଗ ବର୍ଣ୍ଣନା ଯେପରି ବିସ୍ତୃତ ସେହିପରି କାବ୍ୟଶ୍ରୀ ମଣ୍ଡିତ । ହଂସୀ ନିକଟରୁ ନାୟକ ବୃତ୍ତାନ୍ତ ଶ୍ରବଣ କରି ପତି ଲଭ ଆଶାରେ ଗଜକୁମାରୀ ଏକାନ୍ତ ଭବ୍ବକ୍ଷିତା । ଏଣେ ଗଜନବରରେ ସ୍ୱୟଂବର ସଭାର ଆୟୋଜନ ଅବ୍ୟାହତ । କିନ୍ତୁ

ସୁଧାକର ବିନା ନିଜକୁ ଅଗ୍ନିରେ ବିସର୍ଜନ କରିବା ନିମନ୍ତେ ସେ ସଂକଳ୍ପିତା ^୯ । ଚିନ୍ତା, ସ୍ମୃତି, ଉଦ୍ବେଗ, ମୂର୍ଚ୍ଛା ଆଦି ପୂର୍ବରାଗ ଗତ ବିଭିନ୍ନ ଅବସ୍ଥାର ସହଜ ଚିତ୍ରଣ ନାୟିକା ଚରିତ୍ରକୁ ନିରନ୍ତର ସୌକୁମାରୀୟ ପ୍ରଦାନ କରିଛି ।

କାର୍ତ୍ତିକ ଦାସଙ୍କ 'ରକ୍ତିଶ୍ରୀ ବିଭା'ର ବର୍ଣ୍ଣନାମୁସାରେ ନାୟିକାର ସ୍ୱୟଂବର ସଭରୁ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ (ଯଥାଯୋଗ୍ୟ ଆସନ ନପାଇ) ଅପମାନରେ ଫେରିଯାଇଛନ୍ତି । ଅପର ପକ୍ଷରେ ରକ୍ତିଶ୍ରୀ ପ୍ରିୟତମର ସ୍ଥାନ ପରିତ୍ୟାଗ ସଂବାଦ ଲଭ କରି ମୂର୍ଚ୍ଛାହତା ^{୧୦} । ଚେତନା ଲଭି ଅନ୍ତେ ପ୍ରଣୟ ବିଧିର ନାୟିକା ନାୟକ ବିନା ଅଗ୍ନିକୁ ଡେଇଁ ପ୍ରାଣ ବିସର୍ଜନ କରିବାକୁ ପ୍ରତିଜ୍ଞାବଦ୍ଧ ^{୧୧} । ସଖୀମାନଙ୍କ ସହ ମନ୍ତ୍ରଣାକ୍ରମେ ସେ ଜଣେ ଗ୍ରାହଣ ହସ୍ତରେ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କ ନିକଟକୁ ପତ୍ରିକା ଲେଖି ନିଜ ହରଣର ଉପାୟ ସୂଚାଇ ଦେଇଛନ୍ତି । ପୂର୍ବରାଗ ବର୍ଣ୍ଣନାରେ କୌଣସି ଆଳଂକାରିକ ମଣ୍ଡନ ନାହିଁ । ଭରତ ଅନ୍ୟାୟ ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ବିରୁଦ୍ଧରେ ଭରଣୀର ନୀରବ ପ୍ରତିବାଦ ଏଠାରେ ଭଲେଖଯୋଗ୍ୟ । ପ୍ରିୟତମକୁ ପାଇବା ପାଇଁ ନାୟିକା ପ୍ରସଙ୍ଗ-କ୍ରମେ ରଜପୁରୀ, ପିତା, ପରିଜନ ପରିତ୍ୟାଗ କରିବାକୁ ପ୍ରସ୍ତୁତ । ବୀରଭେଗ୍ୟା ହେବାକୁ ନାରୀର ଅକୃଷିତ ଚିତ୍ତବୃତ୍ତି ଏଠାରେ ବାସ୍ତବିକ ପ୍ରଶଂସନୀୟ ^{୧୨} ।

ଧନଞ୍ଜୟଙ୍କ 'ଭଞ୍ଜାବତୀ' କାବ୍ୟର ନାୟକ ନାୟିକାଙ୍କ ସାକ୍ଷାତ ଦର୍ଶନ କାପାଳାମଠରେ ସଂଘଟିତ ଏବଂ ସମୟକ୍ରମେ ଦୁହେଁ ବିବାହ ନିମନ୍ତେ ସତ୍ୟାନୁବଦ୍ଧ । ନାୟିକା ଅରଜୋବତୀ ହେତୁ ପୂର୍ବରାଗ ବର୍ଣ୍ଣନାରେ କୌଣସି ଚମତ୍କାରିତା ଦୃଷ୍ଟିଗୋଚର ହୁଏ ନାହିଁ । କବିଙ୍କ 'ଅନଙ୍ଗରେଖା' କାବ୍ୟରେ ସଂସ୍କୃତ ଶାସ୍ତ୍ରାନୁସରଣ ସୁସ୍ପଷ୍ଟ । ନାୟିକାପୂର୍ବରାଗ ବର୍ଣ୍ଣନାରେ ବିରହ ତାପ ଶାନ୍ତି ନିର୍ମିତ ପନୀର, ଚନ୍ଦ୍ର, ଚନ୍ଦନ, ନଳିନୀଦଳ ଆଦି ଉପସ୍ଥର, ^{୧୩} ଶରୀରର ଅତି କୃଷିତା, ^{୧୪} ବେଶ ବସନ ଅଶନରେ ଅବୃତ୍ତି ^{୧୫} ଇତ୍ୟାଦିର ଉଦ୍ଭବ ଉଲ୍ଲେଖ ଧନଞ୍ଜୟଙ୍କ ଠାରୁ ଆରମ୍ଭ ହୁଏ । ଏହି କାବ୍ୟର ଖଳନାୟକ ପୁଷ୍ପଦତ୍ତ ଓଡ଼ିଆ ରୀତିକାବ୍ୟଧାରାରେ ଏକ ବିରଳ ଚରିତ୍ର ।

ତତ୍ତ୍ୱଜ୍ଞଙ୍କ ଝଡ଼ ବର୍ଷାଦି ସୃଷ୍ଟି ହେତୁ ଅନଙ୍ଗରେଖାର ସ୍ୱୟଂବର ଆୟୋଜନ ସପ୍ତର୍ଷି ବିପର୍ଯ୍ୟୟ । ଏଥି ଉତ୍ତାରୁ ନାୟିକାର ବିରହ ଦଶା ଚରମ ପର୍ଯ୍ୟାୟରେ ଉପନୀତ । ପୁନଶ୍ଚ ସ୍ୱୟଂବର ଆୟୋଜନ ଏବଂ ନାୟକ ନାୟିକାଙ୍କ ମଧୁମୟ ମିଳନରେ କାବ୍ୟଟି ପରିସମାପ୍ତ । ‘ରତ୍ନମଂଜରୀ’ କାବ୍ୟରେ ନାୟିକା ହଂସୀଠାରୁ ନାୟକର ରୂପଗୁଣ ଶ୍ରବଣ କରି ବିରହାତୁର ହେବା ଓ ସଖୀମାନଙ୍କ ନିକଟରେ ଏହାର ପ୍ରତିକାର ପାଇଁ ପ୍ରାର୍ଥନା କରିବା ଉଲ୍ଲିଖିତ ^{୧୭} । ହଂସୀର ନାୟକ ନିକଟକୁ ଯାତ୍ରା, ନାୟକର ନାୟିକାନୁଚିନ୍ତା, ସନ୍ଦେଶ ସହ ହଂସୀର ପ୍ରତ୍ୟାବର୍ତ୍ତନ, ନାୟିକାର ବିରହ ଭବନା, ନାୟକ ନାୟିକାଙ୍କ ସାକ୍ଷାତ ଦର୍ଶନାଦିକ୍ରମରେ ପୂର୍ବରର ଚିତ୍ରଣ ପାଇଁ ବିଭିନ୍ନ ପରିବେଶର ସୃଷ୍ଟି କବିଙ୍କ ସମନୁପ୍ରୟାସକୃତ ।

ଲେକନାଥ ବିଦ୍ୟାଧରଙ୍କ ‘ସର୍ବାଙ୍ଗସୁନ୍ଦରୀ’ କାବ୍ୟର ନାୟିକା ସ୍ୱପ୍ନରେ ନାୟକର ଅଙ୍ଗ ଘର୍ଷଣ କରି ନିଦ୍ରାରେ ବିରହରେ ଅଧୀର ^{୧୮} । ବସନ୍ତ ବର୍ଷଣା, ଉପବନ ବିହାର, ଜଳକେଳି, ହଂସୀଠାରୁ ନାୟକର ରୂପ ଗୁଣାଦି ଶ୍ରବଣ—ଏହିପରି ବିବିଧ ପ୍ରସଂଗର ଅବତାରଶାଳମେ ପୂର୍ବରର ବର୍ଣ୍ଣନା ନିମନ୍ତେ ପ୍ରଶସ୍ତ ସୁଯୋଗ ସୃଷ୍ଟି କରାଯାଇଛି । କମଳ ଦଳ—ଶଯ୍ୟା ରଚନା, ସଘନ ସାର ଚନ୍ଦନ ଲେପନ, ପଲ୍ଲବ ବ୍ୟଜନ, ପନୀର ନୀର ସିଂତନାଦି ଉପରୁ ନାୟିକାର ବିରହ ଜ୍ୱାଳା ଉପଶମ କରିବାକୁ ସମର୍ଥ ହୋଇନାହିଁ ^{୧୯} । ଗୋଟିଏ ନିମିଷ ତା’ ପକ୍ଷରେ ଲକ୍ଷେ ବର୍ଷ ସହ ସମାନ । ଭୂଷଣ, ଆବାସ, କୋକିଳ ବଚନ, ମନ୍ଦ ମଳୟ ତା’ର କାମ ପାତାକୁ ବହୁ ଗୁଣିତ କରିଛି । କବିଙ୍କ ‘ଚିତ୍ରକଳା’ କାବ୍ୟର ନାୟିକା ବିରହ ବ୍ୟାଧିରେ ପୀଡ଼ିତା ହୁଅନ୍ତେ ତା’ ନିକଟରେ ନାରଦ ଉପସ୍ଥିତ ହୋଇ ହଂସୀ ଆଗମନର ସମ୍ଭାବ ଦେବା ଏବଂ ଯଥା ସମୟରେ ହଂସୀର ଆଗମନ ତଥା ନାୟକ-ରୂପ ଓ ଗୁଣାଦି ବର୍ଣ୍ଣନା—ଅଲୌକିକ ହେଲେ ହେଁ ରସୋରୀର୍ଷ୍ଟ । ଗୋଟିଏ ସ୍ଥଳରେ ଉଲ୍ଲିଖିତ ହଂସୀର ନାୟିକା ପ୍ରତି ପ୍ରଶ୍ନଟି ଅତ୍ୟନ୍ତ କାମୋଦୀପକ ^{୨୦} । ଉଭୟ କାବ୍ୟରେ କବିଙ୍କ ସ୍ୱଳାୟ ରଚନା ଶୂନ୍ୟର ଆକର୍ଷଣ ଅବ୍ୟାହତ ।

ଦୀନକୃଷ୍ଣଙ୍କ ‘ରସକଲୋକ’ରେ ନାୟିକା-ପୂର୍ବରର ପାଇଁ ଅବକାଶ ନାହିଁ । ବାଳକାଳୀଠାରୁ ମଧୁରଯାତ୍ରା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଅସୁଗତି ନିଧନ ଅତିରିକ୍ତ

ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କର ରଥା ଓ ଗୋପାଳନାମାନଙ୍କ ସହ ବିବିଧ କ୍ରୀଡ଼ା ପରିହାସ ଓ କେଳି ବିଳାସରେ ବହୁ ସମୟ ଅତିବାହିତ ।

ଉପେନ୍ଦ୍ର ଭଞ୍ଜଙ୍କ କାବ୍ୟ-ସମୂହରେ ପୂର୍ବରାଗ ବର୍ଣ୍ଣନା ଯେପରି ପରଂପରାନୁଗତ ସେହିପରି ଅପୂର୍ବ କଳା କୌଶଳଯୁକ୍ତ । ନାୟିକା ସୀତାଙ୍କର ସ୍ୱୟଂବର ସଭାରେ ରମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ଦର୍ଶନ ଲଭି, ମନ ମଧ୍ୟରେ ତାହାକୁ ନିଜର ପତି ରୂପେ କାମନା ଏବଂ ଯଥା ସମୟରେ ଅଭିଜ୍ଞଷିତ ପୁରୁଷକୁ ବରଣମାଳା ପ୍ରଦାନ କବିଙ୍କ ‘ବୈଦେହୀଶ ବିଳାସ’ରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ । କିନ୍ତୁ ପିତାଙ୍କ ସମ୍ମତି ବିନା ବିବାହ କାର୍ଯ୍ୟ ସ୍ଥଗିତ ରଖିବାକୁ ଶ୍ରୀରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କର ଅନୁରୋଧ ହେତୁ ନାୟିକାଠାରେ ବିରହ ବ୍ୟାକୁଳତାର ଯେଉଁ ଉଦ୍‌ବେଗନ ଦେଖା ଦେଇଛି, ତାହା ଅତ୍ୟନ୍ତ ହୃଦୟଗ୍ରାହୀ ^{୨୦} । ବସନ୍ତ କୋକିଳର ରବ ତାଙ୍କ ପାଇଁ ବର୍ଣ୍ଣମାନ ବକ୍ତ୍ର ଘୋଷ ସଦୃଶ । ମରୁତ, ଚନ୍ଦ୍ର, କୋକିଳ, କାମ, ଭ୍ରମର— ସମସ୍ତେ ଯେପରି ତାଙ୍କର ବିନାଶ ସାଧନ ନିମନ୍ତେ ଷଡ଼ଯନ୍ତ୍ରରେ ଲିପ୍ତ । ‘ଲବଣ୍ୟବତୀ’ କାବ୍ୟରେ ସ୍ୱପ୍ନ ଦର୍ଶନ ଅନନ୍ତର ନାୟିକାର ବିରହ ବିଳାପ କାରୁଣ୍ୟ ମୂର୍ଚ୍ଛିତ ^{୨୧} । ମାଳିନୀ ମଧ୍ୟ ସ୍ୱପ୍ନରେ ଦେଖିଥିବା ଚନ୍ଦ୍ରଭାଗୁ ବୃନ୍ଦାବନ ବର୍ଣ୍ଣନା କରି ତା’ର ପୂର୍ବରାଗକୁ ଉଦ୍‌ବୋଧିତ କରିଛି । ଇନ୍ଦ୍ରଜାଳ, ଦର୍ଶନ, ଚିନ୍ତାଧାର ଆଦାନ ପ୍ରଦାନ, ରତ୍ନ ପର୍ଯ୍ୟାୟ ଜର୍ମିକ ବିରହଭବନା, ରମେଶ୍ୱରରେ ସାକ୍ଷାତ, ବିବାହାନ୍ତର ମିଳନ ଉଦ୍‌ବେଗ— ଏହି ରୀତିରେ ନାୟିକା ଲବଣ୍ୟବତୀର ପୂର୍ବରାଗ ପରିପୁଷ୍ଟ । ମଧ୍ୟଯୁଗୀୟ କାବ୍ୟ କଳାରେ ସ୍ୱୀକୃତ ଏବଂ ଆଦୃତ ଅଲୌକିକ ପ୍ରହର ସୃଷ୍ଟି କରିବା କ୍ଷେତ୍ରରେ କବି ବିଶେଷ କୃତିତ୍ୱ ଦେଖାଇଛନ୍ତି । ବର୍ଷା-ବିରହ ବର୍ଣ୍ଣନା ପ୍ରସଂଗରେ ପ୍ରକୃତି ଓ ମଣିଷର ଚିରକାଳୀନ ଅନ୍ତରଙ୍ଗ ସଂପର୍କକୁ ସେ ଶବ୍ଦ ଓ ଛନ୍ଦ ପୁଷ୍ପମାର ଅପୂର୍ବ ସମନ୍ୱୟରେ ଅଖଣ୍ଡ ଗୌରବ ପ୍ରଦାନ କରିଛନ୍ତି ^{୨୨} । ନାୟିକାର କନ୍ଦର୍ପ ତାପ ଉପଶମ ନିମନ୍ତେ ଉଲ୍ଲିଖିତ ଉପରାଗ ବ୍ୟବସ୍ଥାରେ ସମ୍ବୃତ ପୁରମ୍ପରର ପ୍ରଭବ ସ୍ପଷ୍ଟ । ^{୨୩}

କବିଙ୍କ ‘କୋଟିବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ସୁନ୍ଦରୀ’ କାବ୍ୟର ନାୟିକା-ପୂର୍ବରାଗ ବର୍ଣ୍ଣନା ମଧ୍ୟ ଏକାନ୍ତ ରଚିତ । ମାଙ୍ଗଲ୍ୟାଠାରୁ ନାୟକ ବୃନ୍ଦାବନ ଶ୍ରବଣ, ଦର୍ଶନ ଅନୁଚିତ୍ରା, ସାକ୍ଷାତ ଦର୍ଶନ, ମାୟା ମିଳନ, ଗ୍ରୀଷ୍ମ ବିରହଭାବନା, ପତ୍ନିକା ଆଦାନପ୍ରଦାନ, ସ୍ୱୟଂବର ଆୟୋଜନ ଓ ଚିତ୍ରମୂଗର ଗୁମରଛେଦ ଆଦି ଦୀର୍ଘାୟିତ ପୂର୍ବରାଗ ପ୍ରସଙ୍ଗ କାବ୍ୟର ବିସ୍ତୃତ ଅଂଶ ଅଧିକାର କରିଅଛି । କେତେକ ସ୍ଥଳରେ ବର୍ଣ୍ଣନାର ସ୍ୱାଭାବିକତା ପରିଦୃଷ୍ଟ । କିନ୍ତୁ ଅଳଂକାର ଶାସ୍ତ୍ରର ସୂକ୍ଷ୍ମ ଅନୁଧାରନ ^{୨୦} ଏବଂ ପାଣ୍ଡିତ୍ୟ ପ୍ରଦର୍ଶନ ନିମିତ୍ତ ବିଶେଷ ପ୍ରଚେଷ୍ଟା ^{୨୧} ଯୋଗୁଁ ବହୁ ସ୍ଥଳରେ କାବ୍ୟ-ଗୁରୁତା ବ୍ୟାହତ ହୋଇଅଛି । ନାୟିକା ପ୍ରାଣର ଭବ ଓ ଭବନାକୁ ଶାସ୍ତ୍ରୀୟ ବନ୍ଧନ ଭିତରେ ବାନ୍ଧିଦେଇ ଯୁଗରୁଚିକୁ ମର୍ଯ୍ୟାଦାବଦ୍ଧ କରାଇ ପାରେ; ମାତ୍ର ମାନବୀୟ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ଓ ଆବେଦନକୁ ଏଥିରେ ଯଥାର୍ଥ ସ୍ଥାନ ଦିଆଯାଇନାହିଁ ବୋଲି କହିଲେ ବୋଧହୁଏ ଅସଂଗତି ହେବନାହିଁ ।

ଉପେନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ‘ପ୍ରେମପୁଧାନିଧି’ କାବ୍ୟରେ ଅରଜୋବତୀ ନାୟିକାର ବିବାହ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଥିବାରୁ ପୂର୍ବରାଗ ପ୍ରସଂଗ ପରିହୃତ । ‘ରସଲେଖା’ର ନାୟିକା ଓ ନାୟକ ପୁଷ୍ପବନରେ ପରସ୍ପର ସାକ୍ଷାତ ଦର୍ଶନ ଲଭକରି ଅନୁରାଗ ପାଶରେ ଆବଦ୍ଧ । ପ୍ରିୟତମର କେତକୀ ଦଳ ଚିଟାଇ ପାଠକରି ଗଜକୁମାରୀର ପ୍ରାଣ କାମ ବେଦନାରେ ଅସ୍ଥିର ^{୨୨} । ପାରଂପରିକ ରୀତିରେ ବିରହ ଉପଶ୍ମର ବ୍ୟବସ୍ଥା, ଚନ୍ଦ୍ରକୋକିଳ ପ୍ରଭୃତିଙ୍କ ନିନ୍ଦା, ସଖୀ ପ୍ରବୋଧନା ଇତ୍ୟାଦି ବର୍ଣ୍ଣନା ଜମରେ ବିଷୟଟି ବିଶେଷ ରୁଚିବଦ୍ଧ । କାବ୍ୟଟିର ପଦ ସରଳତା, ପରିସର ସ୍ୱଚ୍ଛତା ଓ ଭବ ତନ୍ମୟତା ପାଠକ ପ୍ରାଣକୁ ଭଜାର ଭବରେ ଆକୃଷ୍ଟ କରେ । ‘ରସିକ ହାରବଳୀ’ରେ ନାୟିକାଗତ ପୂର୍ବରାଗର ପରିସର ସୀମିତ ଏବଂ ସାକ୍ଷାତ ଦର୍ଶନ ^{୨୩} ଓ ବିବାହ ଆୟୋଜନ ^{୨୪} —ଏପରି ଦୁଇଟି ସ୍ଥଳରେ ନାରୀର ହୃଦ୍ଗତ ଭବ ସ୍ୱାଭାବିକ ରୀତିରେ ପ୍ରକାଶିତ । ‘ସୁବର୍ଣ୍ଣରେଖା’ର ନାୟିକା ଚରିତ୍ରରେ ପୂର୍ବରାଗ ବିଧାନକୁ ସ୍ୱପୂର୍ଣ୍ଣ ରୂପେ ଉପେକ୍ଷା କରାଯାଇଛି । କିନ୍ତୁ ‘ସୁଭଦ୍ରା ପରିଣୟ’ କିଛି ବୈଚିତ୍ର୍ୟଧର୍ମୀ । ନାୟିକା ସୁଭଦ୍ରା ପ୍ରଥମ ଦର୍ଶନରେ ନିଜକୁ ନାୟକ ନିକଟରେ ସ୍ୱପୂର୍ଣ୍ଣ ସମର୍ପଣ କରି ଦେଇଛନ୍ତି । ଏକଦା ଗହ୍ୱରି ଘନ

ଅହକାରରେ ଅଭିସାରିକା ସାଜି ସେ ପ୍ରିୟତମର ଦ୍ଵାରଦେଶରେ ଉପଗତ । ନାୟକର ନିଷ୍ଠୁର ପ୍ରତ୍ୟାଖ୍ୟାନ କିନ୍ତୁ ତାଙ୍କୁ ବିଚଳିତ କରି ପାରିନାହିଁ । ରତି ଦେବୀଙ୍କ ଠାରୁ ମନ୍ତ୍ରବିଦ୍ୟା ଶିକ୍ଷାକରି ସେ ଅର୍ଜୁନଙ୍କ ଔଷଧକୁ ବଶୀଭୂତ କରିବାରେ ସଫଳତା ହାସଲ କରିଛନ୍ତି । ଏହି କାବ୍ୟରେ ନାୟିକାର ବିରହଦଶା ଚିତ୍ରଣ ଏକାନ୍ତ ଗତାନୁଗତିକ ।^{୨୯} ‘କଳାକରତୁଳ’ର ନାୟିକା ଚନ୍ଦ୍ରାବଳୀଙ୍କର ଯମୁନା-ସ୍ନାନାନ୍ତ-ପ୍ରତ୍ୟାବର୍ତ୍ତନ ପଥରେ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କ ସହ ସାକ୍ଷାତ ହୁଏ । ଅଶେଷ ଉତ୍କଣ୍ଠାର ସହ ସେ ସେହି ଶିଖିପୁଲ୍ଲଧାରୀ ଶ୍ୟାମକାନ୍ତିମୟ ପରମ ରମଣୀୟ ପୂରୁଷର ପରିଚୟ ସଖୀଠାରୁ ଜାଣିବାକୁ ଚାହୁଁଛନ୍ତି ।^{୩୦} ଉପବନରେ ନାୟକ ନାୟିକା ଦୁହେଁ ପରସ୍ପର ସାକ୍ଷାତ ଦର୍ଶନ ଲଭକରି ଅନୁରଗ-ବିହ୍ୱଳିତ । କାବ୍ୟର ଗଠନ କୌଶଳ ଆଦ୍ୟ ପ୍ରାନ୍ତ ‘କ’ ପ୍ରତି କବି ବିଶେଷ ସଚେତନ ଥିବାରୁ ଉଭୟ ମୁକ୍ତ ବିଚରଣ ଲାଗି ସୀମା ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ହୋଇଯାଇଛି । ସୂତର ପୂର୍ବରଗର ରୂପଛଟା କିଂଚିତ୍ ମଳିନ ହେବା ସାଧ୍ୟବିକ ।

‘ଛାନ୍ଦ ଭୂଷଣ’ରେ ଗୋପାଙ୍ଗନାମାନଙ୍କ ପୂର୍ବରଗର ସରସ ବର୍ଣ୍ଣନା ପ୍ରଦତ୍ତ ।^{୩୧} ଉପରେକ୍ତ ଆଲୋଚନାରୁ ଉଦ୍ଘାତ କାବ୍ୟୋଲ୍ଲିଖିତ ନାୟିକାଗତ ପୂର୍ବରଗର ଗୌରବ ଓ ଅଗୌରବ ସହଜରେ ଉପଲବ୍ଧି କରଯାଇପାରେ ।

ଅଭିମନ୍ୟୁଙ୍କ ‘ବିଦଗ୍ଧ ଚିନ୍ତାମଣି’ ବୈଷ୍ଣବ ଅଙ୍ଗକାର ଶାସ୍ତ୍ରାନୁ-ସରଣରେ ରଚିତ ହୋଇଥିବାରୁ ଏଥିରେ ପୂର୍ବରଗର ବିଭିନ୍ନ ପର୍ଯ୍ୟାୟ ସୂଚୀର୍ଣ୍ଣିତ । କାବ୍ୟରେ ମୁଖ୍ୟତଃ ଋଧା ଓ ଚନ୍ଦ୍ରାବଳୀ ଯଥାକ୍ରମେ ନାୟିକା ଓ ଉପନାୟିକା ରୂପେ ଶୃଙ୍ଗାର ବିକାସରେ ଅଂଶ ଗ୍ରହଣ କରିଛନ୍ତି । ଚନ୍ଦ୍ରାବଳୀର ପୂର୍ବରଗ ପ୍ରସର ସାକ୍ଷାତ ଦର୍ଶନରୁ ଆରମ୍ଭ ହୋଇ ଦୁତୀ ପ୍ରେରଣ, ଚିଟାଉ ଆଦାନ ସଦାନ, ସକେତ ସ୍ଥଳକୁ ଗମନ ତଥା ନାୟକର ଉଚ୍ଚ ଓ କେଳିବିକାସ ଆୟୋଜନରେ ପରିସମାପ୍ତ । କିନ୍ତୁ ଋଧାଙ୍କର ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ସ୍ଵାସ୍ତି ଦୀର୍ଘପଥ ଅତିକ୍ରମ ପରେ ସରବ ହୋଇଅଛି । ନାମ ଶ୍ରବଣ, ରୂପ ଦର୍ଶନ, ଦୂତୀ କଥନ, ସାକ୍ଷାତ ଦର୍ଶନ, ପତ୍ନିକା ସଦାନ, ସୂର୍ଯ୍ୟପୂଜା

ଅଭିସାର, ସଙ୍କେତ^{୧୪} ଅଭିସାର ଆଦି ବିବିଧ ପର୍ଯ୍ୟାୟ ଏହି ପ୍ରସଙ୍ଗେ ଅବର୍ଣ୍ଣିତ । ଏଥିରେ ଶାସ୍ତ୍ରୀୟତା ଓ କାବ୍ୟ ଐଶ୍ବର୍ଯ୍ୟର ସଫଳ ରୂପାୟନ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ପ୍ରେମରେ ତ୍ୟାଗ ଭବନା ବୈଷ୍ଣବ କାବ୍ୟରେ ଗୌରବମୟ ସଫଦ । ଅଭିମନ୍ୟୁଙ୍କ ଲେଖନୀରେ ତାହାର ମନୋଜ୍ଞଚିତ୍ର ଅଙ୍କିତ । ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କ ବିରହରେ ଗଧା ଯେପରି ମୃତ୍ୟୁର ଦ୍ବାରଦେଶରେ । ପ୍ରିୟତମର ଗତିପଥରେ ନିଜର ମୃତ ଶରୀରକୁ ପୋତିଦେବା ନିମନ୍ତେ ସଖୀମାନଙ୍କ ନିକଟରେ ତାଙ୍କର ସବିନୟ ଅନୁରୋଧ ଏଠାରେ ଏକାକ ଭବଗିରି^{୧୫} ଓ ପ୍ରୀତି ବ୍ୟଞ୍ଜକ ।^{୧୬} ସେହିପରି ପ୍ରିୟ ଅଙ୍ଗବରେ କୁଳମାନ, ଲଜ୍ଜା ତ୍ୟାଗ ପୂର୍ବକ ଗଧାଙ୍କର ଭିଖାରୁଣୀ ବେଶଧାରଣ ଭବନା ତାଙ୍କ ବିଦଗ୍ଧପ୍ରାଣର ଅକୃତ୍ରିମ ପରିଚୟ ।^{୧୭} ରୀତି କାବ୍ୟର ଆଦର୍ଶ ଭିତ୍ତିରେ ‘ବିଦଗ୍ଧ ଚିନ୍ତାମଣି’ର ସୃଷ୍ଟି ପରିକଳ୍ପନା ବିକଶିତ ହୋଇଥିଲେ ହେଁ ଶ୍ରୀଗଧା ଚରିତ୍ରର ମହନୀୟତା ଅକ୍ଷୁଷ୍ଟ ରଖିବାକୁ କବି ପ୍ରଶଂସନୀୟ ପ୍ରୟାସ କରିଅଛନ୍ତି । ସ୍ବପ୍ନ ଦର୍ଶନ ଓ ସ୍ବପ୍ନାନ୍ତର ବିଜାପ ପ୍ରସଙ୍ଗ ପରି ଅନେକତ୍ର ଉପେନ୍ଦ୍ର ଭଞ୍ଜଙ୍କ ପ୍ରଭବ ସୁସ୍ପଷ୍ଟ ।

ବ୍ରଜନାଥ ବଡ଼ଜେନାଙ୍କ ‘କେଳି କଳାନିଧି’ ଉପେନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ‘ପ୍ରେମ ସୁଧାନିଧି’ ଅନୁସରଣରେ ରଚିତ । ସୁତରାଂ କାବ୍ୟଟିରେ ବିଶେଷ ମୌଳିକତା ପରିଦୃଷ୍ଟ ହୁଏନାହିଁ । କବିଙ୍କ ‘ଶ୍ୟାମରସୋତ୍ସବ’ରେ ନାୟକର ବଂଶୀଧ୍ବନି ଶ୍ରବଣ ହେତୁକ ଗୋପାଙ୍ଗନାମାନଙ୍କ ଆକୃତ ବ୍ୟାକୁଳ ବେଷ କୁଷଣର ସ୍ବଦର ଚିତ୍ର ସେପରି ହୃଦୟଗ୍ରାହୀ ନୁହେଁ ।^{୧୮} ତାଙ୍କ ‘ଅମ୍ବିକା ବିଜାୟ’ରେ ନାୟକର ସ୍ବପ୍ନ ଦର୍ଶନ, ବିରହପୀଡ଼ା ଓ ଉପରୁର ବିଧିର ବର୍ଣ୍ଣନା ଶବ୍ଦ-କୌଶଳ ପ୍ରଧାନ ଓ ରସବୋଦୟ ବିହୀନ ।^{୧୯}

କବିସୂର୍ଯ୍ୟଙ୍କ ‘ଚନ୍ଦ୍ରକଳା’ ଭଞ୍ଜଙ୍କ ‘ଲବଣ୍ୟବତୀ’ ଦ୍ବାରା ବିଶେଷ ଭାବେ ପ୍ରଭାବିତ । ତେଣୁ ଇନ୍ଦ୍ରକାଳ, ସ୍ବପ୍ନ ଦର୍ଶନ, ପତ୍ରିକା ଆଦାନପ୍ରଦାନ ଆଦି କ୍ରମରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ନାୟକର ପୂର୍ବରାଗ ଚିତ୍ର ବୈଚିତ୍ର୍ୟହୀନ ମନେହୁଏ ।^{୨୦} କିନ୍ତୁ କବିଙ୍କ ‘ଚମ୍ପୂ’କାବ୍ୟର ସଫଳତା ଅତୁଳନୀୟ । ପ୍ରଥମ ଦର୍ଶନରେ କିଶୋରୀ ଗଧାଙ୍କ ପ୍ରାଣ କୃଷ୍ଣଙ୍କ ପ୍ରତି ଅନୁରାଗମୟ ହୋଇ ଉଠିଛି ।

ଲଳିତା ସହ ଉକ୍ତି ପ୍ରତ୍ୟୁକ୍ତିରେ ତାଙ୍କ ପ୍ରଣୟ ପିପାସାର ଯେଉଁ ଶୁକ୍ତିତ୍ୱ ଅଙ୍କିତ ତାହା ଯେ କୌଣସି ଆଦ୍ୟ ଯୌବନା ନାରୀ ହୃଦୟର ଅନାବିକ ପରିଚୟ । ଏ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ଅଧ୍ୟାପକ ଦାଶରଥୀ ଦାସଙ୍କ ମତବ୍ୟ ଯଥାର୍ଥ । “ଯୌବନର ସଦ୍ୟ ଅବ୍ୟକ୍ତ ଉନ୍ମାଦନାରେ ପୁରୁଷ ସହିତ ମିଳିତ ହେବାକୁ ନାରୀ ପ୍ରାଣରେ ଯେଉଁ ସୁନ୍ଦର, ମଧୁର, କୋମଳ କୌତୁହଳ ଜାଗେ, ସେଇ କୌତୁହଳହିଁ ‘ଚମ୍ପୂ’ କାବ୍ୟର ସ୍ୱଗୀତ ସୃଷ୍ଟି । ଚମ୍ପୂର କିଶୋରୀ ଋଧା ପୂର୍ବରଗର ଋଧା” ।^{୩୭} କିନ୍ତୁ ‘କ’ ଗୀତରେ ‘କବି ଭଗ୍ନରତି କଥାଟି ଉଲ୍ଲେଖ କରି ରସ ଓ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟଦୃଷ୍ଟିକୁ କିଂଚିତ୍ ଆଘାତ ଦେଇଥିଲ ପରି ମନେହୁଏ ।^{୩୮}

ଯଦୁମଣିଙ୍କ ‘ପ୍ରବଂଧ ପୂର୍ଣ୍ଣଚନ୍ଦ୍ର’ର ନାୟିକା ରକ୍ତିଶ୍ରୀ ଅତ୍ୟଧିକ ଅବରୋଧରେ ଥାଇ ଉଚ୍ଚ ମୁଖରୁ ନାୟକ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କ ଗୁଣଗରିମା ଛବଣ କରି ଏକାନ୍ତ ଭଲସିତା । ବନବିହାର କାଳରେ ନାରଦଙ୍କଠାରୁ ପୁନଶ୍ଚ ପ୍ରିୟ ପୁରୁଷର ଗୌରବ କାହାଣୀ ଅବଗତି କ୍ରମେ ହୃଦୟ ତାଙ୍କର ପ୍ରଣୟ ପିପାସାରେ ଉଦ୍‌ବେଳିତ । କିନ୍ତୁ ସଂସାର ସତ୍ତାରେ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କ ଅନୁପସ୍ଥିତି ହେତୁ ପ୍ରୀତି କର୍ଜ୍ଜରିତା ରକ୍ତିଶ୍ରୀଙ୍କ ପତ୍ର ଘେନି କନୈକ ବ୍ରାହ୍ମଣ ଦ୍ୱାରକାପୁରୀ ଯାତ୍ରା କରିଛି । ସେଠାରେ ଉପସ୍ଥାପିତ ନାୟିକାବିରହ ଦଶାର ଚିତ୍ର ସପୂର୍ଣ୍ଣ ରୀତିଧର୍ମୀ । ଗଠନ କଳା ଭାବରେ ଅତ୍ୟଧିକ ଗୁରୁତ୍ୱ ଆରେପ କରାଯାଇଥିବାରୁ ନାୟିକା ହୃଦୟର ପୂର୍ବରଗ ଅନୁଭବ ଯଥୋଚିତ ଭାବରେ ରୂପାୟିତ ହୋଇ ପାରିନାହିଁ ।^{୩୯} କବିଙ୍କ ‘ରଘବ ବିକାସ’ରେ ଏହି ପ୍ରସଙ୍ଗ ଗୌରବହୀନ ।

ଶେଷକଥା—

ଆଲୋଚନାରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ ଓଡ଼ିଆ ରୀତି କାବ୍ୟର ଆଦି ପର୍ଯ୍ୟାୟରୁ ଗୁଣ-ପୂର୍ବରଗ ପ୍ରସଂଗ ସରଳ ଉପାରିତି, ସଂକ୍ଷିପ୍ତ ସୁନ୍ଦର ଭାବଚେତନା ଏବଂ ଅତରଙ୍ଗ ମାନସିକ ଅବସ୍ଥାର ପରିଚୟ ବହନ କରେ ।

ପରବର୍ତ୍ତୀ ପର୍ଯ୍ୟାୟରେ . ଧ୍ୟାନଞ୍ଜୟ, ଉପେନ୍ଦ୍ର, ଅଭିମନ୍ୟୁ ପ୍ରଭୃତି) ସ୍ୱସ୍ତ୍ର କାବ୍ୟର ପ୍ରଭାବ, ଅଳଙ୍କାର ଶାସ୍ତ୍ର ପ୍ରତି ଆନୁଗତ୍ୟ ଓ ଦରବାରୀ ରସ-
ଗ୍ରାହିତାର ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ପରିଲକ୍ଷିତ । ଅତିମ ପର୍ଯ୍ୟାୟରେ (ବ୍ରଜନାଥ, କବିସୂର୍ଯ୍ୟ,
ଯଦୁମଣୀ ପ୍ରଭୃତି) ଉପେନ୍ଦ୍ରଙ୍କ କାବ୍ୟର ଅନୁକୃତି, ଗଠନ କଳା ନିଷ୍ପତ୍ତା ଓ
ଶବ୍ଦାତ୍ମକପ୍ରସିଦ୍ଧତା ବିଶେଷ ଭାବେ ଲକ୍ଷ୍ୟଣୀୟ ।

ପୂର୍ବରାଗ (ନାୟକ):-

ଅଙ୍ଗୁଳ ଦାସଙ୍କ ‘କଳ୍ପଲତା’ କାବ୍ୟର ନାୟକ ଅମରଶିଖର
ଜାତିସ୍ୱରୂପ କାରଣରୁ ଗଜକୂମାରୀ କଳ୍ପଲତାକୁ ବିବାହ କରିବା ନିର୍ମଳ
ସ୍ୱକଳ୍ପବଦ୍ଧ । କିନ୍ତୁ ପିତା ଅନ୍ୟ ଏକ ରୂପବତୀ ଗଜକନ୍ୟା ସହ ତାଙ୍କର
ବିବାହ ଆୟୋଜନ କରୁଥିବା ଦେଖି ସେ ସଖା ମନ୍ଦୀପୁତ୍ରଙ୍କ ସହ
ଗୋପନରେ ବୈଦୁର୍ଯ୍ୟଗିରିକୁ ପଳାୟନ କରନ୍ତି । ସେଠାରେ ସର୍ବଜ୍ଞାନୀ
ଯୋଗୀ ସର୍ବେଶ୍ୱରଙ୍କଠାରୁ ନାୟିକାର ସକଳ ବୃତ୍ତାନ୍ତ ଶ୍ରବଣ କରି ବିରହ
ପୀଡ଼ାରେ ତାଙ୍କର ଚେତନା ଲୁପ୍ତ ପାଏ ।^{୧୦} ସେହି ସ୍ଥାନରେ ଉପସ୍ଥିତ
ଜଙ୍ଗମଠାରୁ ଅମରଶିଖରର ନାୟିକା-ଚିତ୍ରପଟ ଦର୍ଶନ ଏବଂ ଯୋଗୀଙ୍କଠାରୁ
ମୃତ୍ୟୁଞ୍ଜୟ ମତ ଗ୍ରହଣ, କଳ୍ପଲତାର ଅମୃତତ୍ୟା, ମୃତ୍ୟୁ ଓୟ ମତ ଜେରେ
ତା’ର ପୁନର୍ଜୀବନ ଲଭ ତଥା ନାୟକ ନାୟିକାଙ୍କ ମିଳନ ପ୍ରସଙ୍ଗର ଅବତରଣା
ଯେପରି କରୁଣ ସେହିପରି ମଧୁର । ନାୟକ ଚରିତ୍ରରେ ପୂର୍ବରାଗର ସମ୍ପାଦେଶ
ସଂକ୍ଷିପ୍ତ ହେଲେ ହେଁ ରୁଚିଶୀଳ ।

ପାର୍ଥ ଶ୍ରୀଚନ୍ଦନଙ୍କ ‘କଳାବତୀ’ କାବ୍ୟରେ ନାୟିକାର ରୂପମୁଗ୍ଧ
ବ୍ରାହ୍ମଣ ତାହାର ଚିତ୍ରପଟ ଧାରଣ କରି ଦେଶାନ୍ତର ଭ୍ରମଣ କରିବା ଏବଂ
ନାୟକ ସେହି ପଟ ଦର୍ଶନ କରି କାମ ବିହ୍ୱଳିତ ହେବା ଉଲ୍ଲିଖିତ ।^{୧୧}
ମତ୍ତବଜ୍ରରେ ଗଜକୂମାରର ନାୟିକାଅତଃପୁରକୁ ଆଗମନ ଏବଂ ଦୁହିଙ୍କର
ଗୋପନ ମିଳନ ପ୍ରସଙ୍ଗ ନୀରସ ଓ ବୈଚିତ୍ର୍ୟହୀନ ।

ନରସିଂହ ସେଣାଙ୍କ ‘ପରିମଳା’ର ନାୟକ ମକରକେତୁ ଶରଦ୍ୱାର
ଆନୀତ ନାୟିକା-ଚିତ୍ରପଟ ଦର୍ଶନ କରି କାମ ପାଡ଼ିତ ।^{୧୨} ଉଭୟଙ୍କ

ମଧ୍ୟରେ ଯଥାବିଧି ବିବାହ ସମ୍ପାଦିତ ହୋଇଥିଲେ ହେଁ ମର୍ତ୍ତ୍ୟଯୁବକକୁ ରଚିତାନ ନ କରିବା ନିମିତ୍ତ ପ୍ରେମିକ ଗନ୍ଧର୍ବ ସହ ପରିମଳା ସତ୍ୟାନୁବନ୍ଧା । ସୁତରାଂ ନାୟକ ନାୟିକା ଦୁହେଁ ଦାମ୍ପତ୍ୟ ସଂଭୋଗ ସୁଖରୁ ଦୂର୍ଞ୍ଜିତ ।^{୪୩} ସମୟକ୍ରମେ ମକରକେତୁ ଆଲୋକିକ ସାଧନା ବଳରେ ପରିମଳାର ସ୍ମରତିଲଭ କରିବାକୁ ସମର୍ଥ ହୋଇଅଛି । ଓଡ଼ିଆ ରୀତିକାବ୍ୟ ପରମ୍ପରାରେ ‘ପରିମଳା’ କାବ୍ୟ-ନାୟକର ପୂର୍ବରାଗ ପ୍ରସଙ୍ଗ ଯେପରି ଶୁଦ୍ଧାରସିକ, ତା’ର ଗୁରୁତ୍ୱିକ ବୈଚିତ୍ର୍ୟ ସେହିପରି ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଅଭିନବ । •

ବିଷ୍ଣୁଦାସଙ୍କ ‘ପ୍ରେମଲେଚନା’ର ନାୟକ ସୁଧାକର ବସନ୍ତୋତ୍ସବ ପାଳନରତା ନାୟିକାର ସାକ୍ଷାତ ଦର୍ଶନ ଲଭ କରି ପ୍ରୀତି-ଗଦ୍‌ଗଦ ।^{୪୪} ହଂସୀଠାରୁ ତାହାର ରୂପ ଓ ଗୁଣର ବିଶଦ ବିବରଣ ଶ୍ରବଣ କରି ତାହାକୁ ପାଇବା ପାଇଁ ସେ କୃତସକଳ । ନାୟକର ମୁଦ୍ରିକା ଓ ବିନୟ ପଦ୍ଧିକା ଘେନି ହଂସୀର ନାୟିକା ନିକଟକୁ ଯାତ୍ରାଠାରୁ ସ୍ୱୟଂବର ଓ ମଧୁଶଯ୍ୟା ବିଧାନ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ପୂର୍ବରାଗ ପର୍ଯ୍ୟାୟ ଶ୍ଯାତିକୃତ ହେଲେ ହେଁ ଆଲୋକିକତା ଓ ସରସତା ବିମଣ୍ଡିତ ।

ପ୍ରତାପ ରଘୁଙ୍କ “ଶଶିସେଣା” କାବ୍ୟର ନାୟକ ଓ ନାୟିକା ଅନନ୍ତସିଂହ ମୁନିଙ୍କ ପାଠଶାଳାରେ, ବିଦ୍ୟାଧ୍ୟୟନ କରୁଥିବା ବେଳେ ପରସ୍ପର ପ୍ରତି ଆକୃଷ୍ଟ ହୁଅନ୍ତି ।^{୪୫} ଘଟଣାକ୍ରମେ ଅହିମାଣିକ୍ୟର ପ୍ରୀତି ପ୍ରସ୍ତାବରେ ଶଶିସେଣା ଅଙ୍ଗୀକାରବଦ୍ଧ । ଗୁରୁଙ୍କ ଆଶୀର୍ବାଦ ଓ ପୌରହିତ୍ୟରେ ଦୁହିଁଙ୍କର ବିବାହ ଯଥାରୀତି ସଂପାଦିତ ଏବଂ ପୁଷ୍ପବନରେ ସେମାନଙ୍କର ନିଶି ମିଳନ ସଂପାଦିତ । କୈଶୋର ଅନୁରାଗର ନିରତ୍ତମର ରୂପରାଗ ରଚନାରେ କବି ବିଶେଷ ନୈପୁଣ୍ୟ ପ୍ରଦର୍ଶନ କରିଛନ୍ତି । ବନମାଳୀ ଦାସଙ୍କ ‘ଗୁଡ଼ ଉଚ୍ଛାବତୀ’ ଓ ଧନଞ୍ଜୟ ଭଞ୍ଜଙ୍କ ‘ଉଚ୍ଛାବତୀ’ରେ ଏହି ପ୍ରସଙ୍ଗ କିଂଚିତ୍ ଭିନ୍ନଭାବରେ ରୂପାୟିତ । ନିର୍ଜନ ପୁଷ୍ପୋଦ୍ୟାନରେ ନାୟକ ଗୁରୁବ୍ରହ୍ମଚ କାମପାତ୍ରା ଓ ପୁଷ୍ପବତୀ ନାୟିକା ସହ ସଭୋଗ ବିଳାସ ଯେପରି ରସସିଦ୍ଧ ନାୟକ ମଧୁକର ପକ୍ଷରେ ଅରଜୋବତୀ ନାୟିକାର ଅଙ୍ଗଶୋଭା ଦର୍ଶନ ଓ

ତାହାଠାରୁ ବରଣମାଳା ଭଲ ସେହିପରି ପ୍ରାସଙ୍ଗିକ । ନାୟକର ପୂର୍ବରାଜ ଚିତ୍ରଣରେ କବି ବନମାଳୀ ଭଜ ପ୍ରତିଭାର ଅଧିକାରୀ ।^{୧୭} କିନ୍ତୁ ଏ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଧନଞ୍ଜୟଙ୍କ ପ୍ରୟାସ ରୀତିଧର୍ମୀ, ବିସ୍ତୃତ ଓ ସଂସ୍କୃତାଶ୍ରୀତ ।^{୧୮}

ଉପେନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ‘କୋଟିବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ସୁନ୍ଦରୀ’ର ନାୟକ କନୈକ କବିଠାରୁ ନାୟିକା ବୃନ୍ଦାବତୀ ଶ୍ରବଣ କରି ତାହା ବିଷୟରେ ଅଧିକରୁ ଅଧିକ ଜାଣିବା ପାଇଁ ଲଜାୟିତ ।^{୧୯} ନାୟାକାଳ ବଳରେ ପରସ୍ପର ସାକ୍ଷାତ ଦର୍ଶନ, ଚିତାଭ ଆଦାନ ପ୍ରଦାନ, ସ୍ୱୟଂବର ଓ ଚିତ୍ରମୁଗ୍ଧର ଗୁମର ଛେଦନ କ୍ରମେ ଦୁହିଁଙ୍କର ମଧୁଶଯ୍ୟା ବର୍ଣ୍ଣନା କାବ୍ୟର ବିପୁଳ ଅଂଶ ଅଧିକାର କରିଅଛି । ପୁରୁଷର ପ୍ରେମାନୁରାଗ ଚିତ୍ରଣ ଏଠାରେ ଶ୍ଯାସ୍ତରୀତି ସମୃଦ୍ଧ । ଏ କ୍ଷେତ୍ରରେ ହୃଦୟ ବିଜ୍ଞାପର ଗୌରବ ସୀମିତ । କିନ୍ତୁ ‘ଲବଣ୍ୟବତୀ’ରେ ଏହି ପ୍ରସଂଗ ଉଷା ବିନ୍ୟାସ ଓ ଭବ ବିଭବ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଅତ୍ୟନ୍ତ ସରସ । ବୋଇତିଆଙ୍କର ନାୟିକା ପ୍ରଶସ୍ତି, ସନ୍ନ୍ୟାସୀର ଚିତ୍ରପଟ ପ୍ରଦର୍ଶନ, ସ୍ୱପ୍ନ ଦର୍ଶନ, ବ୍ରହ୍ମଗୁରୀ ହସ୍ତରେ ପତ୍ରିକା ପ୍ରେରଣ, ରାମେଶ୍ୱର ଦେବ ମନ୍ଦିରରେ ସାକ୍ଷାତ ଦର୍ଶନ, ବିବାହ ପ୍ରସାଦ ଓ ଜାତକମେଳ, ବିବାହ ଓ ମଧୁଶଯ୍ୟା ଚିତ୍ତି ବର୍ଣ୍ଣନାରେ ନାୟକର ପ୍ରଣୟ ଜୀବନ ରୂପାୟିତ । ତାହାର ପୂର୍ବରାଜ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ନାୟିକା ପ୍ରତି ଅତ୍ୟଧିକ ଆସକ୍ତି ସୁସ୍ପଷ୍ଟ ।^{୨୦}

କବିଙ୍କ ‘ପ୍ରେମ ସୁଧାନିଧି’ କାବ୍ୟରେ କାମପାତ୍ରିତ ନାୟକର ନାୟିକା-ଭବନା ମଧ୍ୟଯୁଗୀୟ ପ୍ରୀତି ଆଦର୍ଶ ରସାଶିତ ।^{୨୧} ଅରଜୋବତୀ ଜନ୍ମା ବିବାହ ଏଠାରେ ପୂର୍ବରାଜ ବିପ୍ରଲମ୍ବର ହେତୁ । ‘ରସିକ ହାରବଳୀ’ରେ ନାୟକ କୋଶଳ ଗଜକୁମାର ଦ୍ୱିଜମୁଖରୁ ନାୟିକା ଚରିତ ଶ୍ରବଣ କରି ତାହାର ପ୍ରୀତିବଶ ହୋଇଥିବା ବର୍ଣ୍ଣିତ ।^{୨୨} ଶ୍ରୀକ୍ଷେତ୍ରରେ ଚନ୍ଦନ ଯାତ୍ରା ଦର୍ଶନ ଅନନ୍ତର ପ୍ରତ୍ୟାବର୍ତ୍ତନ ପଥରେ ଗଜପୁତ୍ରର ନାୟିକା ସହ ସାକ୍ଷାତ ଓ ବିରହ ଆତୁରତା ଏଠାରେ ଉଲ୍ଲେଖଯୋଗ୍ୟ । ‘ସୁଭଦ୍ରା ପରିଣୟ’ରେ ମରୌଷଧି ବଶୀଭୂତ ନାୟକର ବିରହାନୁଚିତ୍ର ଆତ୍ମକାରିକ ଚମତ୍କାରିତା ବିରୁଦ୍ଧିତ ।^{୨୩} ନାୟକ-ପୂର୍ବରାଜ ଅଙ୍କନରେ ‘ରସଭେଷା’ ଅନନ୍ୟ ଗୌରବର ଅଧିକାରୀ । ଏଥିରେ ପ୍ରୀତି ବିଷୟିତ ପୁରୁଷର ହୃଦୟ ଚିତ୍ର ଅତୀବ

ରସାଳ ।^{୧୩} ସପ୍ନରେ ଗଙ୍ଗୁମାରୀର ଦର୍ଶନ ଲଭ, ଅମିତା ପ୍ରସାଦରୁ ଅରଣ୍ୟରେ ପରସର ସାକ୍ଷାତ, କେତକୀ ଦଳରେ ପ୍ରିୟତମା ନିକଟକୁ ପତ୍ର ପ୍ରେରଣ, ନିଶାଞ୍ଜରେ ସଙ୍ଗୀତ ଗାନ ପୂର୍ବକ ନାୟିକାର ମନୋହରଣ ଇତ୍ୟାଦି ମନୋରମ ପରିକଳ୍ପନା ନାୟକ ଚରିତ୍ରକୁ ଶୁଙ୍ଗାରସିକ୍ତ ମହିମା ପ୍ରଦାନ କରିଛି ।

ଅଭିମନ୍ୟୁଙ୍କ ‘ବିଦଗ୍ଧ ଚିନ୍ତାମଣି’ରେ ଯଦ୍ରାବଳୀ ସଂଭୋଗ ସଂପର୍କିତ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କ ପୂର୍ବରର ପ୍ରସଂଗ ସଂକ୍ଷିପ୍ତ ହେଲେ ହେଁ ରସୋରାଣୀ । ସାକ୍ଷାତ ଦର୍ଶନ, ଚିଚାଉ ପ୍ରେରଣ, ସଖୀ ନିବେଦନ, ଅଭିସାର ଓ ଶୁଚ୍ଛ ଇତ୍ୟାଦି ରୀତିକାବ୍ୟର ନାୟକ-ପରମ୍ପରା ଧାରରେ ପରିକଳ୍ପିତ । ନାରୀର ପ୍ରୀତି ବିନିମୟରେ ତା’ର ଦାସତ୍ୱ ବରଣ କରିବାକୁ ପୁରୁଷ ଏଠାରେ ଅକୃଷ୍ଣିତ ଚିତ୍ତ ।^{୧୪} ପ୍ରଫୁଲ୍ଲ ଅନ୍ତର୍ଗତ ଶ୍ରୀରାଧା ମିଳନ ବୃତ୍ତାନ୍ତ ଅତ୍ୟନ୍ତ ଦୀର୍ଘ ଓ ନାନାବିଧ କଷ୍ଟ କଲ୍ପନା ସମୃଦ୍ଧ । ପୂର୍ବରରର ସକଳ ବିଭବ (ନାମଶ୍ରବଣ, ସପ୍ନ ଦର୍ଶନ ଆଦି) ଏଥିରେ ସୁବିନ୍ୟସ୍ତ । ସ୍ଥଳ ବିଶେଷରେ ନାୟିକାନୁରକ୍ତିର ଚିତ୍ର ଆଦର୍ଶ ସ୍ଥାନୀୟ ହେଲେ ହେଁ ଉଜ୍ଜୀୟ ପ୍ରଭବରୁ ମୁକ୍ତ ନୁହେଁ ।^{୧୫} କାବ୍ୟ ଚର୍ଚ୍ଚିତ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କ ବିରହ ପୀଡ଼ା ଓ ନାନାବିଧ କପଟ ବେଶ ଧାରଣ ଭକ୍ତି ପରମ୍ପରା ସମର୍ଥକ । ମାତ୍ର ନାୟକ ଚରିତ୍ରର ଉତ୍କର୍ଷ ଏ କ୍ଷେତ୍ରରେ କିଞ୍ଚିତ୍ ବ୍ୟାହତ ହୋଇଥିଲା ପରି ମନେହୁଏ ।

ଶେଷକଥା-

ଓଡ଼ିଆ ରୀତି କାବ୍ୟର ନାୟିକା ଚରିତ୍ରରେ ପୂର୍ବରରର ଯେଉଁ ବିପୁଳ ବିଭବ ପରିଲକ୍ଷିତ ତାହା ନାୟକ ଚରିତ୍ରରେ ଅଲଭ୍ୟ । ବହୁ କାବ୍ୟରେ ଏହା ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ଉପେକ୍ଷିତ । କାଳ୍ପନିକ ଓ ପୌରାଣିକ ଉଲ୍ଲସବିଧ କାବ୍ୟରେ ପ୍ରୀତି ବିଳସିତ ପୁରୁଷ ହୃଦୟର ଅକୃତ୍ରିମତା ସାୟତଃ ପରମ୍ପରର ବ୍ୟୁତ୍ପତ୍ତି କେବଳ କରିବାକୁ ଅସମର୍ଥ ।

ବିରହ-

ନାୟିକାକୁ ସମ୍ମତି ପ୍ରଦାନ କରି କୌଣସି କାରଣରୁ ନାୟକ ଅନୁପସ୍ଥିତ ରହିଲେ ତାହା ବିରହ ବିପ୍ରଲମ୍ବ ନାମରେ ଖ୍ୟାତ ।^{୧୬} ଅଧିକାଂଶ ଓଡ଼ିଆ

ରୀତିକାବ୍ୟ ସ୍ୱଳୀୟା ପ୍ରଧାନ ହୋଇଥିବାରୁ ଏହି ଶ୍ରେଣୀର ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ପ୍ରାୟ ବିରଳ । ପରକାୟା ପ୍ରଧାନ କାବ୍ୟରେ ଏହାର ଉଲ୍ଲେଖ ସ୍ୱଭବ ସୁନ୍ଦର । ବୈଷ୍ଣବ ପଦ୍ୟାବଳୀ ସାହିତ୍ୟରେ ବିରହ ବିପ୍ରଲମ୍ବର ଯେଉଁ ରସାଳ ବର୍ଣ୍ଣନା ଦେଖାଯାଏ, ତାହା ରୀତିକାବ୍ୟରେ ଦୁର୍ଲ୍ଲଭ । ଜୟଦେବଙ୍କ ‘ଗୀତ ଗୋବିନ୍ଦ’ରେ ଏହାର ଏକ ସୁନ୍ଦର ଉଦାହରଣ ଦେଖାଯାଏ । ଜ୍ୟୋତ୍ସ୍ନାୟିତ ମଧୁମୟୀ ବାସନ୍ତୀ ଋତୁ । କଞ୍ଚକମୟ ବେତସ କୁଂଭରେ ମାଧବ-ପ୍ରତୀକ୍ଷମାଣା ରଥା । ସକେତ ସମୟ ଅତିକ୍ରାନ୍ତ । ପ୍ରତୀକ୍ଷାରେ ହିଁ ତାଙ୍କର ଋତୁ ଯାପିତ ହୋଇଯାଇଛି ।^{୧୭} ବୃନ୍ଦାବନ ଦାସଙ୍କ ‘ରସବାରିଧି’ କାବ୍ୟରେ ଏହି ପ୍ରସଂଗ ଅତ୍ୟନ୍ତ ରମଣୀୟ ।^{୧୮} ହରିବଂଶ ରୟଙ୍କ ‘ପ୍ରେମ କଳ୍ପଜିତା’ରେ ସେହିପରି ପ୍ରତୀକ୍ଷା ଗ୍ରଥାଙ୍କ ମନୋବେଦନାର ମନୋରମ ଚିତ୍ର ଅଙ୍କିତ ।^{୧୯}

ମାନ-

ମାନ ଦୁଇ ଇଗରେ ବିଭକ୍ତ । ପ୍ରଣୟ ମାନ (ବା ଅହେତୁ) ଓ ଈର୍ଷାମାନ (ବା ସହେତୁ) । ନାୟିକାଠାରେ ଏହା ଦେଖାଯାଏ । ପୂର୍ବେ ଏ ବିଷୟରେ ବିଶେଷ ଆଲୋଚନା କରାଯାଇଅଛି । ‘ଚୈତନ୍ୟ ଚରିତାମୃତ’ରେ କୁହାଯାଇଛି ଯେ ମାନ ହେତୁ ପ୍ରିୟାର ଇର୍ଷ୍ୟା ଦେବସ୍ମୃତିଠାରୁ ଅଧିକ ସ୍ୱୀତିପ୍ରଦ ।^{୨୦}

ପ୍ରଣୟ ମାନ-

ନାୟକ ପ୍ରତି ଗଭୀର ପ୍ରୀତି ଅନୁଗତ ହୋଇ ନାୟିକା ସ୍ୱାଭବିକ ଲଜା, ଭୟ, ସଙ୍କୋଚ ଆଦି କାରଣରୁ ପ୍ରଣୟ ମାନ ପୋଷଣ କରେ । ଓଡ଼ିଆ ରୀତି କାବ୍ୟରେ ଏହାର ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ସ୍ୱରୂପ । ‘ଉଷାଭିଜାଷ’ର ନାୟକ ଅନିରୁଦ୍ଧ ସଖୀ ଚିତ୍ରଲେଖାର ମନ୍ଦବଳରେ ନାୟିକା ନିକଟରେ ଉପସ୍ଥିତ । ଉଷା ବର୍ତ୍ତମାନ ଲଜା ଓ ଆନନ୍ଦରେ ମାନବତୀ । ନାୟକର ଉତୁବାଣୀ ଶ୍ରବଣ କରି ତା’ର ସର୍ବାଙ୍ଗରେ ସାଦୃଶ୍ୟ ବିକାର ଫୁଟି ଉଠିଛି । ମାନର ଅବସାନ ଜ୍ଞାନେ ଦୁହେଁ ମିଳନର ମଧୁମୟ ପର୍ଯ୍ୟାୟରେ ଉପନୀତ । ଜୟଦେବଙ୍କ ‘ଗୀତ ଗୋବିନ୍ଦ’ର ପ୍ରଭବ ଏଠାରେ ସ୍ପଷ୍ଟ ।^{୨୧}

‘ଶଶିସେଣା’ କାବ୍ୟର ନାୟିକା ପାତାଳପୁରର ଦୁଇ ରମଣୀକ ପ୍ରଣେତାରେ ନାୟକର ନାମ ଜାଣିବା ପାଇଁ ମାନବତାର ଭୂମିକାରେ ଅବତୀର୍ଣ୍ଣ । ୧୨ ନାୟକ ଅହିମାଣିକ୍ୟ ନିଜର ପ୍ରକୃତ ନାମ ଦୀର୍ଘକାଳ ଧରି ଶଶିସେଣା ନିକଟରେ ଗୋପନ କରି ରଖିଥିଲା । କାରଣ ସେ ଜାଣିଥିଲା ଯେ ତା’ର ନାମ ପ୍ରକାଶ କରିଦେଲେ ତାକୁ ପୁଣି ପାତାଳପୁରକୁ ଫେରିଯିବାକୁ ପଡ଼ିବ । ବିବିଧ ପ୍ରବୋଧନାରେ ସନ୍ତୁଷ୍ଟ ନହୋଇ ନାୟିକା ନିଜ ଜିଦ୍ରେ ଅଟଳ ରହିବାରୁ ଅହିମାଣିକ୍ୟ ସ୍ୱନାମ ‘ହଜୀ’ ବୋଲି ପ୍ରକାଶ କରିଦେଇ ସର୍ପ ରୂପରେ ନିଜ ଗର୍ଭ୍ୟକୁ ପ୍ରତ୍ୟାବର୍ତ୍ତନ କରିଛି । ସେଠାରେ ନାୟକର ଦୁଇପନୁଙ୍କ ସହ ସାକ୍ଷାତକ୍ରମେ ଦୁହିଁଙ୍କ ହୃଦୟ ଗୁରୁମାନରେ ସନ୍ତପ୍ତ । ୧୩ ନୟନରୁ ସେମାନଙ୍କର ଝରିଛି ଅବୀରିତ ଅଶ୍ରୁ । ଦୀର୍ଘକାଳ ବିଚ୍ଛେଦ ପରେ ଏଇ ମିଳନ ଯେ କୌଣସି ସ୍ୱାମୀ ସୋହାଗିନୀ ନାରୀର ସ୍ୱାଭାବିକ ଦଶା ଛଡ଼ା ଆଉ କ’ଣ ହୋଇ ପାରିଥାନ୍ତା ? ନାୟକର ବିନୟୋକ୍ତି କ୍ରମେ ଏଇ ମାନ ସେମାନଙ୍କ ହୃଦୟରୁ ଅନ୍ତର୍ହିତ । ମାନ ଓ ମାନଭଂଜନର ଏ ଦୃଶ୍ୟ ଯେପରି ଅତରଂଗ ସେହିପରି ପ୍ରୀତି ମଧୁର ।

ଉପେନ୍ଦ୍ର ଭଞ୍ଜଙ୍କ ‘ପ୍ରେମ ସୁଧାନିଧି’ କାବ୍ୟର ନାୟିକା ପ୍ରବାସ ପ୍ରତ୍ୟାଗତ କାଳକୁ ଦେଖି ମାନ ଜର୍ଜରିତା । ନାୟକର ଗୁରୁବଚନରେ ଏହା ବିଦୂରିତ । ୧୪ ମାନ ପ୍ରସଂଗଟି ଆକଂକାରିକ କୌଶଳରେ ଉତ୍ତରାନ୍ତ ହୋଇଥିବାରୁ ନାରୀ ହୃଦୟର ଅଭିବ୍ୟକ୍ତି ଯଥାର୍ଥ ହୋଇନାହିଁ । ୧୫ ‘ବୈଦେହୀଶ ବିଜାୟ’, ‘କୋଟି ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ସୁନ୍ଦରୀ’ ଓ ‘ଲବଣ୍ୟବତୀ’ କାବ୍ୟ ବର୍ଣ୍ଣିତ କେଳିପୁରରେ ପ୍ରଥମ ମିଳନକାଳୀନ ନାୟିକାର ପ୍ରଣୟମାନ ପରଂପରାନୁମୋଦିତ ଏବଂ କାବ୍ୟିକ ଆବେଦନ ଶୂନ୍ୟ । ସ୍ୱକୀୟ ଭିତ୍ତିକ କାବ୍ୟରେ ଏହି ଧାର ସ୍ଥାୟ ସର୍ବତ୍ର ଅନୁଭୂତ । କିନ୍ତୁ ‘ସୁଭଦ୍ରା ପରିଣୟ’ ଏ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଏକ ବ୍ୟତିକ୍ରମ । ଏକଦା ପ୍ରତ୍ୟାଖ୍ୟାତା ଅଭିସାରିକା ସୁଭଦ୍ରାଙ୍କ ନିକଟରେ ମନ୍ତ୍ରୋଷଧି ବଶୀଭୂତ ଅଙ୍ଗୁନଙ୍କରୁ ପ୍ରୀତି ନିବେଦନ ଏବଂ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ଅଭିମାନରେ ପ୍ରିୟତମ ପ୍ରତି ପ୍ରିୟତମାର କ୍ରୋଧବାକ୍ୟ ଉଚ୍ଚାରଣ ଯେପରି ସ୍ୱାଭାବିକ ସେହିପରି ଶ୍ୱରିତ୍ୱିକ ସୁଷମାରେ ଉଜ୍ଜ୍ୱଳ । ୧୬

ବ୍ରଜନାଥଙ୍କ 'କେଳି କଟାକ୍ଷିପି'ରେ ଅଭିମାନର ଚିତ୍ର ବୈଚିତ୍ର୍ୟହୀନ । ନାୟକ ପ୍ରବାସରୁ ଫେରି ନାୟିକାକୁ ମାନମୟୀ ଭୂମିକାରେ ଦେଖିଛି । ଏହାର କାରଣ-ଦୀର୍ଘ ବିଚ୍ଛେଦ ।^{୨୭}

ଯଦୁମଣିଙ୍କ 'ରଘବ ବିଜାୟ'ର ନାୟିକା ମଧୁଶଯ୍ୟାପୁରରେ ସ୍ବାଭାବିକ ଇଚ୍ଛା ହେତୁ ମାନପୀଡ଼ିତା । ଅତର୍ଲିପିକା ଆଶ୍ରୟରେ ନାୟକ ରମଚନ୍ଦ୍ର ସୀତାଙ୍କର ମାନ ମୋଚନ ପାଇଁ ଅନୁମୟ ଜଣାଇଛନ୍ତି ।^{୨୮} ହୃଦୟର ଅନୁର ଅପେକ୍ଷା କାବ୍ୟ-କୌଶଳ ଏଠାରେ ମୁଖ୍ୟସ୍ଥାନ ଅଧିକାର କରିଛି ।

ଏଥିରୁ ଜଣାଯାଏ ରୀତି କାବ୍ୟଧାରାର ଆଦିଯୁଗୀୟ କାବ୍ୟ (ଉଷାଭିକ୍ଷାଷ, ଶଶିସେଣା ପ୍ରଭୃତି)ରେ ପ୍ରଣୟମାନର ଯେଉଁ ଗୁରୁତା ଦୃଷ୍ଟିଗୋଚର ହୁଏ, ତାହା ପରବର୍ତ୍ତୀ ଉଚ୍ଚମାନରେ ଦୁର୍ଲ୍ଲଭ । ଅଜ୍ଞକାର, ଶବ୍ଦବିଜାୟ ଓ ରୀତିବଦ୍ଧତାର ଆଶ୍ରୟ ଗ୍ରହଣ କରି କବି ଦୃଷ୍ଟି ସୂକ୍ଷ୍ମାନୁଭୂତି ସପନ ହୋଇପାରିନାହିଁ । ସୁତରାଂ ବହୁ ସ୍ଥଳରେ ପ୍ରଣୟମାନର ମାନବିକ ଇଚ୍ଛାର୍ଥ ମଜିନ ହେବା ସ୍ବାଭାବିକ । ଈର୍ଷାମାନ- ନାୟକର ଅନ୍ୟଠାରେ ଆସକ୍ତ ଥିବାର ଜାଣିଲେ ବା ଅନୁମାନ କଲେ ନାୟିକା ହୃଦୟରେ ଈର୍ଷାମାନ ଜାତ ହୋଇଥାଏ । ଏହା ମୁଖ୍ୟତଃ ଚିନିତ୍ରକାର- ଦର୍ଶନ ହେତୁକ, ଅନୁମାନ ହେତୁକ, ଶ୍ରବଣ ହେତୁକ ।

ଦଶନ- ବ୍ରଜନାଥଙ୍କ 'ଅନ୍ଧିକା ବିଜାୟ'ର ନାୟିକା ପାର୍ବତୀ କେଳିବିଜାୟ କାଳରେ ଶିବଙ୍କ ଜଟାକୁଟରେ ସୁନ୍ଦରୀ ଗଙ୍ଗାକୁ ଦେଖି ଈର୍ଷାନିତା । ଶ୍ରେତକାପୁତ୍ର ଚକ୍ର ଓ ବିରାଟ ଚିତ୍ତରେ ପତିଙ୍କର ଅଳ୍ପ ପରିତ୍ୟାଗ କରି ସେ ଭୂମିଶଯ୍ୟା ଗ୍ରହଣ କରିଛନ୍ତି ।^{୨୯} ସପନୀ ସନ୍ଦେହ ଏହି ମାନର ମୂଳକାରଣ । ପରବର୍ତ୍ତୀ ଜାୟରେ ଶିବଙ୍କ ମାନଭଞ୍ଜନ ଗୁରୁ ଦୀର୍ଘ ବିଚରଣ ପ୍ରଦତ୍ତ । ଲକ୍ଷ୍ୟ କରିବାର କଥା ଯେ ରୀତି କାବ୍ୟର ନାୟକ ପରି ଶିବ ମଧ୍ୟ କାମପୀଡ଼ାରେ ଅଧୀର । ନିଜକୁ ନାୟିକାର ପରିକର ରୂପେ ଘୋଷଣା କରି ସେ ଏଠାରେ ସାମନ୍ତୀୟ ପୁରୁଷକାରର ପ୍ରତିନିଧିତ୍ୱ କରିଛନ୍ତି ।

ଅନୁମାନ-ଅର୍ଚ୍ଚନ ଦାସଙ୍କ ‘ରମବିଜ୍ଞ’ର ନାୟକ ରମଚନ୍ଦ୍ର ସୀତାଙ୍କୁ ବିବାହ କରି ପ୍ରତ୍ୟାବର୍ତ୍ତନ ପଥରେ ପଶୁରମଙ୍କ ସହ ଶକ୍ତି ପରୀକ୍ଷାରେ ଅବତୀର୍ଣ୍ଣ । ସାମାଜିକ ଧନୁ ଆମଞ୍ଚନ ଦେଖି ସୀତା ଏହାକୁ ତାଙ୍କର ଅନ୍ୟ ଜନ୍ମା ବିବାହ ଉଦ୍‌ଯୋଗ ରୂପେ ଅନୁମାନ କରିବା ସାଧ୍ୟବିକ । ଫଳତଃ ନାୟିକାର ହୃଦୟାକାଶରେ ଅଭିମାନର ମେଘ ଆକ୍ରାନ୍ତ ହିତ ।^{୧୦} ଇସ୍ତେୟଙ୍କ ‘ବୈଦେହୀଶ ବିଜାୟ’ ଓ ଯଦୁମଣିଙ୍କ ‘ରଘବ ବିଜାୟ’ରେ ଏହି ପ୍ରହର ଯଥାରୀତି ସୁବିନ୍ୟସ୍ତ ।^{୧୧} ‘ଲବଣ୍ୟବତୀ’ ନାୟକ ଏକଦା ନାୟିକାର ଅବରମାନରେ ତା’ର ଚିତ୍ରପତ୍ର ଦେଖି ଆତ୍ମ-ବିସ୍ମୁତ୍ତ । ଏହି ଅବସରରେ ନାୟିକା ଦୂରରୁ ନାୟକର ଅବସ୍ଥା ଲକ୍ଷ୍ୟ କରି ସପନୀ ସନ୍ଦେହରେ ବିଚଳିତା ।^{୧୨} ଚନ୍ଦ୍ରଶନ୍ଦର ସୁଦୀର୍ଘ ଋତୁ ଫଳରେ ଏହି ସନ୍ଦେହ ଅପସାରିତ ଓ ମାନ ଅଭିହିତ ।

ସୀତାଙ୍କ ଚରିତ୍ରରେ ଲକ୍ଷ୍ମୀମାନର ଯେଉଁ ପ୍ରାକୃତିକତା ଅନୁରୂପ ହୁଏ ଲବଣ୍ୟବତୀ ଚରିତ୍ରରେ ତାହାର ଅଲବ ଦେଖାଯାଏ । ‘ରମବିଜ୍ଞ’ କାବ୍ୟରେ ଏହି ପ୍ରସଙ୍ଗ ସନ୍ଧିତ ହେଲେ ହେଁ ତାହା ରୁଚିଶୀଳ ଓ ନିରତମର । ‘ଲବଣ୍ୟବତୀ’ରେ ପ୍ରସଙ୍ଗର କୁତ୍ରିମତା ଓ ବର୍ଣ୍ଣନାର ଅତିରଞ୍ଜନ ସହଜ ଅନୁମେୟ ।

ହରିଦଂଶ ରଘବ ‘ପ୍ରେମ କନ୍ଦଲତା’ କାବ୍ୟର ନାୟକ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ଚନ୍ଦ୍ରାବଳୀ ପୁରରୁ ସର୍ବାଙ୍ଗରେ ସଂଗ୍ରହ ଚିହ୍ନ ଧାରଣ କରି ରଥାଙ୍କ ନିକଟରେ ଉପସ୍ଥିତ । ରଥାଙ୍କ ହୃଦୟରେ ଅଭିମାନର ଅତ ନାହିଁ । ପ୍ରିୟତମର ଏପରି ଅବସ୍ଥା ଦେଖି କ୍ରୋଧରେ ସେ ବିଜାପରତା ।^{୧୩} ବୈଷ୍ଣବ କାବ୍ୟରେ ଏହି ପ୍ରସଂଗର ବହୁଳ ଅବତାରଣା ପରିଦୃଷ୍ଟ । କବି ଜୟଦେବଙ୍କ ‘ଗୀତ ଗୋବିନ୍ଦ’ରେ ଏହି ଦୃଶ୍ୟ ଅତୀବ କଳାମୟ ।^{୧୪}

ଲେକନାଥ ବିଦ୍ୟାଧରଙ୍କ ‘ଚିତ୍ରକଳା’ କାବ୍ୟର ନାୟକ ସୁଦର୍ଶନ ଏକଦା ନାୟିକା ଚିତ୍ରକଳାକୁ ବିଚିତ୍ରକଳା ବୋଲି ସମୋଧାନ କରିବା ଫଳରେ ସେ ସପନୀ ଭୟରେ ହୋଇ ଉଠିଛି ମାନମୁଣ୍ଡ ।^{୧୫} ମାନରଞ୍ଜନ ପ୍ରସଙ୍ଗ ଏଠାରେ ରଚିବଦ୍ଧ ।

ଏହି ପର୍ଯ୍ୟାୟର ଇର୍ଷାମାନ ବିବିଧ ବୈଚିତ୍ର୍ୟ ମଣ୍ଡିତ । ପ୍ରିୟତମର ପରସ୍ପୀ-ଆସକ୍ତି ବିଷୟକ ସୂଚନା ହିଁ ନାରୀର ଦୁଃସହଣୀୟ । ତେଣୁ ପ୍ରତି ପଦେ ପଦେ ସେ ସଚେତନ । ପ୍ରୀତି ବିଳାସିନୀ ରୀତି କାବ୍ୟର ନାୟିକା ଏ କ୍ଷେତ୍ରରେ ତା'ର ସ୍ବାଭାବିକ କୀର୍ତ୍ତନ-ବୃତ୍ତି ଅନୁସରଣ କରିବାକୁ ପଡ଼ାତପଦ ହୋଇନାହିଁ ।

ଶ୍ରୀକଣ୍ଠ-ଦେବଦୁର୍ଲ୍ଲଭଙ୍କ ‘ରହସ୍ୟ ମଞ୍ଜରୀ’ର ନାୟକ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ଏକଦା ଘଧା ବିଛେଦ ଦୁଃଖରେ କାତର ହୋଇ ଅଷ୍ଟପାଟବଂଶୀଙ୍କ ନିକଟରେ ସୀୟ ମନୋବେଦନା ପ୍ରକାଶ କରିଛନ୍ତି । ସ୍ବାମୀଙ୍କଠାରୁ ଘଧା ପ୍ରସଙ୍ଗ ଶ୍ରବଣ କରି ମହିଷୀଗଣ ଗୁରୁମାନରେ ପୀଡ଼ିତା ।^{୨୭} ଦ୍ଵାରକାରେ ନୃତ୍ୟ ଗୀତ ପରିବେଷଣ ଛକରେ ମାୟାକୁମାରୀମାନଙ୍କର ଘଧା-କୃଷ୍ଣ ପ୍ରୀତି ବୃତ୍ତାନ୍ତ ବର୍ଣ୍ଣନା ସେମାନଙ୍କ ହୃଦୟରେ ଇର୍ଷାର କଳା ମେଘକୁ ଅଧିକ ଘନୀଭୂତ କରିଛି ।^{୨୮} ଅବିରତ ଅଶ୍ରୁ ବିସର୍ଜନ ତଥା ଭେଜନ ଓ ଶୟନ ପରିହାର ପୂର୍ବକ ଗଭୀର ଦୁଃଖରେ ସେମାନେ ମର୍ମାହତ ହୋଇପଡ଼ିଛନ୍ତି । ଗୁନ୍ଦଦାସଙ୍କ ‘ଗୋପୀଚନ୍ଦନ’ କାବ୍ୟରେ ଉପରୋକ୍ତ ପ୍ରସଙ୍ଗଟି କିଛିତ ଭିନ୍ନ ଭାବରେ ଗୁଂଫିତ । ଅଷ୍ଟପାଟ ମହିଷୀ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କଠାରୁ ଗୋପପୁରତୀମାନଙ୍କ ପ୍ରୀତି ଗୌରବ ଶ୍ରବଣ କରି ମାନ ପୀଡ଼ିତ ହେବାର ବର୍ଣ୍ଣନା ଏଥିରେ ଅତି ସରଳ ଓ ସ୍ପଷ୍ଟବିସଂପନ୍ନ ।^{୨୯} ‘ରହସ୍ୟ ମଞ୍ଜରୀ’ର କ୍ରିଷ୍ଣ କଳ୍ପନା ଏବଂ ତାତ୍ତ୍ଵିକ ବ୍ୟାଖ୍ୟା ‘ଗୋପୀଚନ୍ଦନ’ରେ ନଥିବାରୁ କାବ୍ୟଟି ଅଧିକ ହୃଦୟଗ୍ରାହୀ ।

ଶେଷ କଥା—

ମାନ ଓ ମାନମୋଚନ ଏକ କାବ୍ୟିକ ବିଭବ ରୂପେ ସୀକୃତ ହୋଇଥିଲେ ହେଁ ସଜଳ କାବ୍ୟରେ ଏହା ପରିଦୃଷ୍ଟ ହୁଏ ନାହିଁ । ବୈଷ୍ଣବ ସାହିତ୍ୟରେ ଘଧାଙ୍କର ମାନ ଓ ଅଭିମାନର ଯେଉଁ ରମଣୀୟ ଚିତ୍ର ଅଙ୍କିତ ତାହା ଅତ୍ୟନ୍ତ ଦୁର୍ଲ୍ଲଭ । କାଳ୍ପନିକ ରୀତି କାବ୍ୟ ସମୂହ ମୁଖ୍ୟତଃ ସ୍ଵକୀୟାଭିନିତ ଓ ସଂସ୍କୃତ କାବ୍ୟାଦର୍ଶ ଅନୁଗାମୀ ହୋଇଥିବାରୁ ମାନିନୀ

ନାରୀ ପ୍ରାଣର ଅକୃତିମ ପରିଚୟ ବହନ କରିବାରେ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ସଫଳ ହୋଇନାହିଁ । ଅଧିକାଂଶ କାବ୍ୟରେ ନାରୀ କେବଳ ପୁରୁଷର କାବ୍ୟିକ-ପ୍ରଶସ୍ତିରେ ବିଭୂଷିତ । ପରନ୍ତୁ ଉଚ୍ଛ୍ୱାସକ ସଂଭୋଗ କାମନା ନିକଟରେ ପରସ୍ପରର ହୃଦୟ ମୂଲ୍ୟ ବିତ୍ତମିତ ।

ପ୍ରବାସ-

ଭରତୀୟ କାବ୍ୟ ପରମ୍ପରାରେ ପ୍ରବାସ ବିପ୍ରଲମ୍ବ ବିଶେଷ ଗୌରବର ଅଧିକାରୀ । ଏ କ୍ଷେତ୍ରରେ କାଳିଦାସଙ୍କ ‘ମେଘଦୂତ’ ଏକ ଅନବଦ୍ୟ ସୃଷ୍ଟି । ଅଳଙ୍କାର ପୁରୀର ଅଧୀଶ୍ୱର କୁବେରଙ୍କ ଅଭିଶାପ ଅନୁସାରେ ସେବକ ଯକ୍ଷର ରମଣିରିରେ ଗୋଟିଏ ବର୍ଷ ଅତିବାହିତ । ବର୍ଷା ଆଗମନରେ ଦୟିତା-ସ୍ମୃତି-ବିହ୍ୱଳ ପ୍ରବାସୀ ନାୟକର ମେଘକୁ ଦୂତ ରୂପେ କଳ୍ପନା ଓ ପ୍ରିୟତମା ନିକଟକୁ ତା’ ଜରିଆରେ ପ୍ରଣୟ ସନ୍ଦେଶ ପ୍ରେରଣ ପ୍ରସଙ୍ଗ ଅନୁପମ କାବ୍ୟ-ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ମଣ୍ଡିତ ।

ପ୍ରବାସ ବିପ୍ରଲମ୍ବ ଦୁଇ ଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ—ଜ୍ଞାତ ଓ ଅଜ୍ଞାତ । ଜ୍ଞାତ ପ୍ରବାସ ତିନି ପ୍ରକାର—କାର୍ଯ୍ୟ ହେତୁକ, ଶାପ ହେତୁକ, ସଂରକ୍ତ ହେତୁକ ।

ଜ୍ଞାତ-

(କ) କାହାଣୀ-କଂସ ନିଧନ ନିମନ୍ତେ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କ ମଥୁରା ପ୍ରବାସ ବୈଷ୍ଣବ ସାହିତ୍ୟର ସୁପରିଚିତ କାବ୍ୟ ସଫଦ । ଦେବ ଦୁର୍ଲ୍ଲଭଙ୍କ ରହସ୍ୟ ମଞ୍ଜରୀ’, ଦାନକୃଷ୍ଣଙ୍କ ‘ରସକଲ୍ଲୋଳ,’ ଉପେନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ‘ହାସକୃଷଣ’, ଭକ୍ତଚରଣଙ୍କ ‘ମଥୁରାମଙ୍ଗଳ’ ପ୍ରଭୃତି କାବ୍ୟରେ ଏହି ପ୍ରସଙ୍ଗର ନାନାବିଧ ବୈଚିତ୍ର୍ୟ ଅଙ୍କିତ । ମାୟା କୁମାରୀମାନଙ୍କ ନୃତ୍ୟଗୀତ ଛଳରେ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ-ବଞ୍ଚିତ ଗୋପପୁରର ବିକଳ ଦୃଶ୍ୟ ଉପସ୍ଥାପନା ‘ରହସ୍ୟ ମଞ୍ଜରୀ’ର ଉଲ୍ଲେଖଯୋଗ୍ୟ କୃତିତ୍ୱ । ଗୋପାଙ୍ଗନାମାନଙ୍କ ବିରହଦଶାର ଚିତ୍ର ଏ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଅତୀବ ମନୋରମ । ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କଠାରେ ସମର୍ପିତହୃଦୟା ଏହି ପୁରତାଗଣ ପ୍ରିୟତମଲଗି ସମସ୍ତ ପାର୍ଥିବ ସୁଖ ପରିତ୍ୟାଗ କରିବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଜୀବନ ଉତ୍ସର୍ଗ କରିବାକୁ ମଧ୍ୟ ପ୍ରସ୍ତୁତ ।^{୧୯} କେଳିକୃଷ୍ଣ, ଉପବନ, ଅରଣ୍ୟର ତରୁଲତାମାନଙ୍କୁ ଅବଲୋକନ ପୂର୍ବକ ହା କୃଷ୍ଣ ହା କୃଷ୍ଣ ବୋଲି

ଭଜାରଣ କରି ଅଶୁପୁରିତ ନୟନରେ ସେମାନେ ପାଗଳିନୀ ପ୍ରାୟ ଗୁରିକୁଲିଛନ୍ତି ରଥାଙ୍କ ବିରହ ଦଶାର ଚିତ୍ର ଅତ୍ୟନ୍ତ ମାର୍ମିକ । ପ୍ରିୟତମକୁ ପାଇବା ଲାଗି ତାଙ୍କ ହୃଦୟର ଆକୃତତା ଧୈର୍ଯ୍ୟର ସୀମା ଲଙ୍ଘନ କରିଛି । କୃଷ୍ଣ-ରୂପ ବିଧୁର ନାୟିକାର ବିହ୍ୱଳିତ ଅବସ୍ଥା ଏଠାରେ ଅତ୍ୟନ୍ତ ରମଣୀୟ ।^{୮୦} ଦ୍ୱାଦଶ ଛାନ୍ଦରେ ରତ୍ନ ଚିତ୍ରର ନୈସର୍ଗିକ ସୃଷ୍ଟିମା ସହ ବିରହିଣୀ ପ୍ରାଣର କରୁଣ ଆବେଦନ ମନୋହର ଭାବେ ଅଙ୍କିତ । କୃଷ୍ଣକୁ ଫେରାଇ ଆଣିବା ନିର୍ମଳ ବୃକ୍ଷ କେ.କିଜ୍, ମଧୁକର, ଗନ୍ଧ ପୋଖରୀଠାରେ ବିରହ ବାତୁଳୀ ରଥାଙ୍କର ବ୍ୟାକୁଳ ନିଃସଦନ ଏକାନ୍ତ କାରୁଣ୍ୟ ମୂର୍ଚ୍ଛିତ । ଏ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଶୂଙ୍ଗାର ଚେତନାର ଅଭିବ୍ୟକ୍ତି ଦେହାତୀତ-ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ବିମଣ୍ଡିତ । ଅଧ୍ୟାପକ ଆର୍ତ୍ତ ବଲ୍ଲଭ ମହାନ୍ତିଙ୍କ ଉକ୍ଷାରେ- “ଅପ୍ରାକୃତ କାମର ବିପ୍ରଲମ୍ବରେ ମାଦନାଖ୍ୟା ରାଧାଙ୍କର ଉନ୍ମୁତ ପ୍ରକାପ ଆହା କି ମଧୁର, କି କରୁଣ, କି ହୃଦୟସ୍ପର୍ଶୀ । ଭକ୍ତର ଏହା ହିଁ ଚରମ ଭାବ । ଏହାହିଁ ଅପ୍ରୟୋଜନ ପ୍ରେମ, ଏଥିରେ ତ ଭଗବତ୍ପ୍ରୀତି” ।^{୮୧} କିନ୍ତୁ ଭକ୍ତି ଚରଣ କଟିକ ମାମାଂସା ଉର୍ଦ୍ଧ୍ୱରେ ସ୍ୱାଭାବିକ ଜୀବ ଧର୍ମର ଭଗରଣ ଅନୁଭବ ଓ ପ୍ରାଣର ଲଳିତ କରୁଣ ସଂବେଦନା ପ୍ରସଙ୍ଗକୁ ମହିମାୟୁକ୍ତ କରିଛି । ଅନବଦ୍ୟ ସାଗୀତିକ ଉକ୍ଷା ଓ ନିରାଡ଼ମ୍ବର କାବ୍ୟ ବ୍ୟଞ୍ଜନା ଏହାର ଅନ୍ୟତମ ବିଶିଷ୍ଟ ଆକର୍ଷଣ ।

‘ରସ କଲୋଳ’ରେ ପ୍ରବାସ ବିପ୍ରଲମ୍ବର ଦୀର୍ଘ ବର୍ଣ୍ଣନା ପ୍ରଦତ୍ତ । ଆକଂକାରିକ ପ୍ରୟୋଗ, ସରସ କୋମଳ ପଦାବଳୀ ଓ ଶାସ୍ତ୍ରୀୟ ଅନୁସରଣର ଅପୂର୍ବ ସମନ୍ୱୟରେ ବିରହିଣୀ ହୃଦୟର ସକଳ ଅନୁଶୋଚନା ଏଥିରେ ମୂର୍ତ୍ତିମତ । ମଧୁର ଯାତ୍ରାର ପ୍ରାକ୍ କାଳରେ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ବ୍ୟଥିତା ଗୋପାଙ୍ଗନାମାନଙ୍କ ହୃଦୟର ନିଷ୍ପତ୍ତ ଅନୁଯୋଗ କନୈକା ରମଣୀର ଆକୃତ ଉର୍ଦ୍ଧ୍ୱରେ ଫୁଟି ଉଠିଛି ।^{୮୨} ପ୍ରିୟତମଙ୍କ ପ୍ରତ୍ୟାବର୍ତ୍ତନର ଅନିବାର୍ଯ୍ୟତାରେ ସମସ୍ତେ ଆଶଂକିତ । ରଜାଙ୍କାର ସନ୍ନିଧାନ ହେବା ଅର୍ଥ କାଳସର୍ପର ସନ୍ନିଧାନ ହେବା ବୋଲି ସେମାନେ ତାକୁ ବୁଝାଇବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରିଛନ୍ତି । ଏଠାରେ ଗୁଣକ୍ୟଙ୍କ ନୀତିବାକ୍ୟ କବିଙ୍କ ନିଜସ୍ୱ ବର୍ଣ୍ଣନା ଶୁଦ୍ଧରେ ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ ।^{୮୩} କଂସ ନିଧନ ଓ କୁକୁଡ଼ା ରମଣ ଅନ୍ତେ

ପ୍ରବାସୀ କୃଷକ ସ୍ମୃତି ଫଳକରେ ପ୍ରାଣେଶ୍ୱରୀ କିଶୋରୀ ଗଧାଳ ଚିତ୍ର ପ୍ରତିଫଳିତ । ନାୟକର ବିରହାନୁଚିନ୍ତାରେ ନାୟିକାର ରୂପ ଓ କେଳିକଳା ମୁଖ୍ୟ ସ୍ଥାନ ଅଧିକାର କରିଛି । ଏଥିରେ ନାୟିକାର ଦୁଃଖ ପ୍ରତି ଗଭୀର ଆନୁଗତ୍ୟ ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇଥିଲେ ହେଁ ପୁରୁଷ ପ୍ରାଣର ସେମାକୁଳତା ଯଥାର୍ଥ ରୂପେ ଫୁଟି ପାରିନାହିଁ । ବିରହ ବିଧିରା ଗୋପୀ ଓ ଉଦ୍‌ବଳ ଉଦ୍‌ ପ୍ରତ୍ୟୁଦ୍‌ରେ ନାରୀ ପ୍ରାଣର ଯେଉଁ ଚିତ୍ର ଅଙ୍କିତ, ତହିଁରେ ସ୍ୱାଭାବିକତା ଓ ରୀତିଧର୍ମିତା ଉଭୟ ଅବିଚ୍ଛିନ୍ନ । ତାହା ପୁଣି ଏକ ଆବେଗମୟ କାବ୍ୟ-ଶୈଳୀରେ ଉତ୍ସରିତ ।^{୮୫} ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କ ବିଛେଦରେ ଗୋପୀଜନାମାନଙ୍କ ହୃଦୟର ଦୁଃଖ ଓ ଆତୁରତା ପ୍ରକାଶ କରିବାକୁ ଯାଇ କବି ବିବିଧ ଉଦାହରଣର ଅବତାରଣା କରିଛନ୍ତି ।^{୮୬} ପୂଜନା ବିନାଶ, ଅସୁର (କେଶୀ, ଅଘା, ବକା) ନିଧନ, ଯାମଜାଭଞ୍ଜନ, କାଳୀଦେବଜନ ଆଦି ତାଙ୍କର ବିବିଧ ଲୀଳା ସ୍ମରଣ ମାଧ୍ୟମରେ ଗୋପୀମାନଙ୍କ କୃଷ୍ଣଚିତ୍ର-ପ୍ରାଣତାର ନିବିଡ଼ ପରିଚୟ ରୂପାୟିତ । କିନ୍ତୁ କୃବୁଜା ନିକଟରେ ଥିଲାବେଳେ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କ ଆଗରେ ବିରହ ଦଶାର ସ୍ୱରୂପ ପ୍ରକାଶ ନକରିବାକୁ ଉଦ୍‌ବଳ ସେମାନଙ୍କର ଅନୁରୋଧ ଅତ୍ୟନ୍ତ ଚାତୁର୍ଯ୍ୟପୂର୍ଣ୍ଣ ।^{୮୭} ଏଥିରେ ନାରୀ ହୃଦୟର ସ୍ୱାଭାବିକ ଅଭିମାନ ଓ ସପନୀକାତରତା ଅଭିବ୍ୟକ୍ତିତ । ପ୍ରସଂଗାନ୍ତର୍ଗତ କାମଦଶାର ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ଉଲ୍ଲେଖ ବିପ୍ରଲମ୍ବର ଆଦେଶ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଏକାନ୍ତ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟହୀନ ମନେହୁଏ ।^{୮୮} କାମିନୀମାନଙ୍କ ବିରହାବସ୍ଥା ସହ ବିଭିନ୍ନ ରତୁର ତୁଳନାରୁ କବିଙ୍କ ରୀତିଯୁଗାୟ କାବ୍ୟ-ନୈପୁଣ୍ୟ ପ୍ରଦର୍ଶନର ପ୍ରୟାସ ଲକ୍ଷ୍ୟ କୋପାଇପାରେ ।^{୮୯} ଏତଦ୍‌ଭିନ୍ନ ପାରମ୍ପରିକ ରୀତିରେ ଚନ୍ଦ୍ର, ଚନ୍ଦନ, ଉଶୀର, ପଦ୍ମ ଦଳର ଆୟୋଜନ ଓ ଉପଯୋଗ, ଗୁମର ବ୍ୟଜନ ତଥା ନୀର ସିଂଚନ ଆଦି ଶୀତଳ ଉପରୁର ବୈଧି ବିଭିନ୍ନ ସ୍ଥଳରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ । ବିରହାତିଶୟାର ଆବେଶ ସୃଷ୍ଟି କରିବା ନିମନ୍ତେ ମୁଷ୍ଟରିଣୀମାନଙ୍କରେ ପଦ୍ମ ଦଳର ଅଙ୍ଗବ (କଳଡ଼ି ଅପେକ୍ଷା) କୋମଳପତ୍ରର ଅତ୍ୟଧିକ ଆବଶ୍ୟକତା, କୁସୁମ ଚୟନରେ ସର୍ବତ୍ର ଅନିଚ୍ଛାଭର ଇତ୍ୟାଦିର କାବ୍ୟିକ ଅତିତଞ୍ଜନ ଉଲ୍ଲିଖିତ । ସୁତରାଂ ‘ରହସ୍ୟ ମଞ୍ଜରୀ’ ପରି ‘ରସକଲେ ଲ’ର ପ୍ରବାସ ବିପ୍ରଲମ୍ବ ସାମଗ୍ରିକ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟରେ ବିଭୂଷିତ ନୁହେଁ । କିନ୍ତୁ ଜଣେ କାଳ ସଚେତନ ରସବାଦୀ କବି ରୂପେ ତାଙ୍କର କୃତିତ୍ୱ ଉଚ୍ଚ ସମ୍ମାନର ଅଧିକାରୀ ।

ଉପେନ୍ଦ୍ର ଭଞ୍ଜଙ୍କ 'ଛାନ୍ଦ ବୃକ୍ଷଣ'ର ନାୟକ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କ ମଥୁରାଯାତ୍ରା ପାକ୍‌କାଳରେ ଗୋପୀଗଣ ତାଙ୍କର ରୂପ ଓ ଗୁଣ ସ୍ମରଣ କରି ବିଜାପରତା ।^{୮୯} ଏ କ୍ଷେତ୍ରରେ 'ରସ କଲ୍ଲୋଳ' (୧୭ଶ ଛାନ୍ଦ ର ପ୍ରଭବକୁ ଅଧୀକାର କରାଯାଇନପାରେ । କୃଷ୍ଣ ଓ ଗୋପୀ ସ୍ବପକର ଅବତାରଣା କଲବେଳେ କରି ପେଉଁ ସବୁ ତୁଳନାଚିତ୍ର ପ୍ରଦାନ କରିଛନ୍ତି ସେସବୁ ଦାନକୃଷ୍ଣଙ୍କ ଜୀବ୍ୟ-ଗୌରବର ସରସତା ହରାଇ ପ୍ରଭଣ୍ୟମୀ ହୋଇ ପଡ଼ିଛି । ନୟକର ମଥୁରା ପ୍ରସ୍ଥାନ ପରେ ପ୍ରବାସ ବିପ୍ରଲମ୍ବର ଆଇ ଅବସର ସୃଷ୍ଟି କରାଯାଇନାହିଁ । ଗୋଟିଏ ଛାନ୍ଦ ହେଲେ ବି ଗୋପାଙ୍ଗନା-ମାନଙ୍କ ହୃଦୟ ବେଦନାର ଚିତ୍ର ଉପେନ୍ଦ୍ରପ୍ରତିଭା ସ୍ବର୍ଣ୍ଣରେ ଅତ୍ୟନ୍ତ ହୃଦ୍ୟ ।

ଉତ୍ତରରାଶିଙ୍କ 'ମଥୁରା ମଙ୍ଗଳ'ରେ ପ୍ରବାସ ବିପ୍ରଲମ୍ବର ସଫଳତା ଅନନ୍ୟ । କେବଳ କରିତୁ ନୁହେଁ, ଭବଗତ ଉତ୍କର୍ଷ ମଧ୍ୟ ଏହି କାବ୍ୟର ଅମୂଲ୍ୟ ସଂପଦ । ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କୁ ମଥୁରା ଘେନିଯିବା ପାଇଁ ଅଙ୍ଗୁରର ଆଗମନ ସଂବାଦରେ ଗୋପୀଗଣ ଆତଙ୍କିତା । ନିଜ ନିଜର ଜୀବନ ବିନିମୟରେ ଗୋପପୁରରେ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କ ଉପସ୍ଥିତି ହିଁ ସେମାନଙ୍କର କାମ୍ୟ ।^{୯୦} ସେମାନଙ୍କ ବିକଳ ବିଜାପ ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରିୟତମ ପ୍ରତି ନାରୀ ପ୍ରାଣର ଚିରନ୍ତନ ଆଶା, ଆଶଙ୍କା ଓ ସ୍ମୃତି ଜୀବନ୍ତ ହୋଇ ଉଠିଛି । ଦୁଃଖାକୁଳ ପରିବେଶର ଯଥାର୍ଥ ରୂପାୟନ ପ୍ରସଂଗରେ କୁହା ଯାଇଛି ଯେ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କ ବିନା କେବଳ ଗୋପ ରମଣୀଗଣ ସୌଭାଗ୍ୟ ବଂଚିତା ହେବେ, ତାହା ନୁହେଁ : କାନ୍ତହୀନ ନାରୀ ପରି ଗୋପପୁର ମଧ୍ୟ ଶ୍ରୀହୀନ ହୋଇଯିବ । ତାଙ୍କ ଅଭବରେ ଯମୁନା, କଦମ୍ବ, ଖର, ମୃଗ, ବୃକ୍ଷ ଲତାଦି ସଭବ ଧର୍ମସ୍ଥ ବଂଚିତ ହୋଇ ନିଜ ନିଜର ଗୌରବ ହରାଇ ବସିବେ । ଅର୍ଥାତ୍ ଜଡ଼ ଓ ଜୀବ ସକଳ ପର୍ଯ୍ୟାୟରେ ଏଇ ବିରହର କରୁଣ ସନ୍ଦନ ଉଦ୍‌ବେଳିତ ହୋଇ ଉଠିବ ।^{୯୧} ଦୁଃଖର ତାଡ଼ନାରେ ଅଧୀରା ଗୋପାଙ୍ଗନାମାନଙ୍କର ଅଙ୍ଗୁରକୁ ହତ୍ୟା କରିବା ଓ ତା'ର ଯାନ ଇଙ୍ଗିଦେବା ମତଣ୍ଡା ସେମାନଙ୍କ ଶ୍ବରିତ୍ରିକ ଗୌରବ ଘୋଷଣା କରେ ।^{୯୨} ପ୍ରିୟତମର ପ୍ରବାସ ଯାତ୍ରାରମ୍ଭରେ ପ୍ରାତି ବିଜାସିନୀ ନାରୀ ପ୍ରାଣର ଉଚ୍ଚନ୍ତରା, ଅନୁନୟ ଓ ଅଭିଯୋଗ ବିବିଧ ଚିତ୍ରକଳ୍ପ କରିଆରେ ସାଣବନ୍ତ ହୋଇ ଉଠିଛି । ଅନ୍ଧ

କେତୋଟି ସ୍ଥଳରେ କାବ୍ୟରୀତି ଅସ୍ଥାବୃତ୍ତିକତା ଦୋଷଦୃଷ୍ଟ ।^{୧୩} ଗୋପୀମାନଙ୍କ ଭକ୍ତି ପ୍ରତ୍ୟୁକ୍ତିରେ ଜ୍ଞାନ ଅପେକ୍ଷା ପ୍ରେମର ଶ୍ରେଷ୍ଠତ୍ୱ ପ୍ରତି-
ପାଦିତ । କୃଷକ ନିକଟକୁ ଲେଖିଥିବା ପତ୍ରରେ ସେମାନଙ୍କ ଆକୃଷ୍ଟ
ନିବେଦନ ସହ ବିରହ ଦଶାର ମୂର୍ଚ୍ଛିମତ ବିରୁଦ୍ଧି ପ୍ରକାଶିତ । ଉଦ୍ଧବ
କୃଷକୁ ଗୋପ ଓ ଗୋପାଜ୍ଞନା ବିଷୟକ ଯେଉଁ ସମ୍ବାଦ ଶୁଣାଇଛନ୍ତି
ତାହା ଯେପରି କରୁଣ ସେହିପରି ହୃଦୟସ୍ପର୍ଶୀ । କଡ଼ ପ୍ରକୃତି ଯେଉଁଠାରେ
ହତଶ୍ରୀ ଓ ବିଚ୍ଛେଦକାତର, ସଚେତନ ମାନବ ପ୍ରକୃତି ସେଠାରେ କିପରି
ବିଷଷ ଓ ବେଦନାଦଗ୍ଧ ତା'ର ଯଥାର୍ଥ ରୂପ ଚିତ୍ର ଅଙ୍କନ କରିବାକୁ
ଭକ୍ତଚରଣ ପଦ୍ମାଦ୍ୱୟ ହୋଇ ନାହାନ୍ତି ।^{୧୪} ‘ମଥୁରାମଙ୍ଗଳ’ ଭକ୍ତି
କାବ୍ୟର ଗୌରବ ଲଭ କରିଥିଲେ ହେଁ ମାନବିକ ପ୍ରେମର ମର୍ଯ୍ୟାଦା
ଏଥିରେ ଅକ୍ଷୁଣ୍ଣ । ଅଧ୍ୟାପକ ଗୌରୀ କୁମାର ବ୍ରହ୍ମାଙ୍କ ଭକ୍ତି ଏ କ୍ଷେତ୍ରରେ
ସ୍ୱରଣୀୟ । “ଭକ୍ତ ସମାଜର ଭକ୍ତିପୂର୍ଣ୍ଣ ଦୃଷ୍ଟିଭଙ୍ଗୀ ତ୍ୟାଗ କରି ସାଧାରଣ
ନାୟକ ନାୟିକାଙ୍କ ଭରଣ ଆଦାନ ପ୍ରଦାନ ଦିଗରୁ ବିଚାର କଲେ ମଧ୍ୟ
ଚରିତ୍ର ଚିତ୍ରଣ ବଡ଼ ଜୀବନ୍ତ ମନେହୁଏ” ।^{୧୫} ଯୁଗ ଓ ଅବସ୍ଥାର ଶାସ୍ତ୍ରର
ଆକର୍ଷଣ କବି ତୁଚ୍ଛ ପାରିନାହାନ୍ତି । ପ୍ରବାସୀ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କ ରାଧା-ବିରହ-
ସତସ୍ତ୍ର ପ୍ରାଣର ଯେଉଁ ଆଲୋଖ୍ୟ ତାଙ୍କ ଚିତାଭରେ ଅଙ୍କିତ ତାହା
ରୀତିଯୁଗୀୟ ଶୃଙ୍ଗାରିକତାର ସ୍ପଷ୍ଟ ପ୍ରତିଚିତ୍ର । ‘ରସକଲୋକ’ରେ ଏ ପ୍ରସଙ୍ଗ
ନାହିଁ । ଇଂଜୀୟ କାବ୍ୟ-ସରଣୀକୁ କବି ଏଠାରେ ଗ୍ରହଣ କରିଛନ୍ତି ବୋଲି
ଅଧ୍ୟାପକ ଆର୍ତ୍ତବଲ୍ଲଭ ମହାନ୍ତି କାବ୍ୟର ମୁଖବନ୍ଧରେ ଦର୍ଶାଇଛନ୍ତି (ପ୍ରାଚୀ
ସମିତି ଦ୍ୱାରା ପ୍ରକାଶିତ) । ଗୋପରମଣୀମାନଙ୍କ ବେଶ ଶୂନ୍ୟତା, ବ୍ୟାଧି,
ଭନ୍ନାଦ, ମୋହ ଆଦି କାମଦଶା ଚିତ୍ରଣରେ ଶାସ୍ତ୍ରୀୟ ପ୍ରଭବ ସୁସ୍ପଷ୍ଟ ।
ସଂସ୍କୃତ ଭଗବତ ତଥା ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସଙ୍କ ଓଡ଼ିଆ ଭଗବତ ଓ ମଧ୍ୟଯୁଗୀୟ
କାବ୍ୟଧାରା ନିକଟରେ କବି କିୟତ୍ ପରିମାଣରେ ରଣୀ । ଏହା ଉପରେ
‘ରସକଲୋକ’ର ପ୍ରଭବ ଅପ୍ରତିହତ ହୋଇଥିଲେ ହେଁ ଭକ୍ତଚରଣଙ୍କ
ଜୀବନଦୃଷ୍ଟି ଓ କଳାନୁଗତ୍ୟ ଭକ୍ତିକାବ୍ୟର ମାୟା ବନ୍ଧନ ଅତିକ୍ରମ କରି
କ୍ଲାସିକ ପର୍ଯ୍ୟାୟରୁହୁ ହୋଇପଡ଼ିଛି ।

କାବ୍ୟନିକ କାବ୍ୟ ପର୍ଯ୍ୟାୟରେ କାର୍ଯ୍ୟହେତୁକ ପ୍ରବାସ ବିପ୍ଳବର
ବର୍ଣ୍ଣନା ଉପେନ୍ଦ୍ର ଭଞ୍ଜଙ୍କ ‘ରସିକ ହାରବଳୀ’, ‘ପ୍ରେମ ସୁଧାନିଧି’,

‘ସୁବର୍ଣ୍ଣରେଖା’ ଆଦି କାବ୍ୟରେ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ରସିକ ହାତବଳୀର ନାୟକ କୋଶଳ ରଜକୁମାର ରଜାଞ୍ଜାରେ ରକ୍ଷଣ ଉତ୍ପାଦନ ପ୍ରତିହତ କରିବା ନିମନ୍ତେ ପ୍ରବାସ ପଥରେ ପଥିକ । ୯୭ ଯୁଦ୍ଧର ଆରମ୍ଭ ମାତ୍ରେ ଶତ୍ରୁ ପକ୍ଷ ପକ୍ଷାନ୍ତନ କରନ୍ତି । ସେମାନଙ୍କର ପଶ୍ଚାତ୍ତାପନ କରୁ କରୁ ରଜପୁତ୍ର ଆସି ରଜାବୃତ୍ତ ଶତ୍ରୁରେ ଉପସ୍ଥିତ । ପ୍ରିୟା ବିଚ୍ଛେଦ ଦୁଃଖରେ ତାଙ୍କର ଗୋଟିଏ ବର୍ଷ ସେଠାରେ ଅତିବାହିତ ହୋଇଛି । ଅଷ୍ଟମ ଛାନ୍ଦ ଠାରୁ ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶ ଛାନ୍ଦ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ପ୍ରବାସ ବର୍ଣ୍ଣନା ପରିବ୍ୟାପ୍ତ । ସେଥିରୁ ନାୟିକାର ବିରହାନୁଚିତ୍ରା ପାଇଁ ଗୋଟିଏ ଛାନ୍ଦ ବ୍ୟୟିତ । ନାୟକର ବିରହ ଭବନରେ ରୀତି ଯୁଗୀୟ ପ୍ରେମ ଜିଜ୍ଞାସା ଓ ନାରୀ ଦୃଷ୍ଟି କାବ୍ୟର ବିପୁଳ ଅଂଶ ଅଧିକାର କରିଅଛି । ପ୍ରସଙ୍ଗକ୍ରମେ ଦାମ୍ବତ୍ୟ ପ୍ରୀତିର ଗୌରବ ନିକଟରେ କୁବେର ସମ୍ପତ୍ତିର ତୁଚ୍ଛତା ଉଦ୍‌ଘୋଷିତ । ବାନ୍ଧବୀ ନିକଟରେ ଆଉ ମୃତ୍ୟୁବରଣ କରିବା ପୁରୁଷର ଚରମ ସଫଳତା ରୂପେ ଏଠାରେ କାବ୍ୟ-ସୀକୃତି ଲଭ କରିଛି । ୯୭ ନାୟିକାର ବିବସନ ଜ୍ଞାନ ଓ ଜୟନ ଦେଶର ବର୍ଣ୍ଣନା ଦେବାକୁ ମଧ୍ୟ କବି କୃଷ୍ଣା ପ୍ରକାଶ କରିନାହାନ୍ତି । ନାୟକର ହିମ, ବସନ୍ତ ଓ ବର୍ଷା ଭବନରେ କାମ ବିଳାସ ବିସ୍ତୃତ ଚିତ୍ର ଉପସ୍ଥାପିତ । ଅଥଚ ରତ୍ନ ପ୍ରକୃତିର ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ କିମ୍ବା ମାନବ ଜୀବନ ଉପରେ ତାହାର ଚିରନ୍ତନ ପ୍ରଭବ ଚିତ୍ରଣରେ ବିଫଳତା ପରିଲକ୍ଷିତ । ନାୟିକାର ଚରଣ ସେବା ସୌଭାଗ୍ୟ ଲଭ କରିବା ପାଇଁ ରମ୍ୟତାକୁ ନିକଟରେ ନାୟକର ଆକୃଳ ଆକୃତି ଦେହାସନ୍ନିର ସୂଚନା ବହନ କରେ । ୯୮ ନାୟିକାର ବର୍ଷା-ଭବନରେ ମଧ୍ୟ ପ୍ରଣୟ ସୁଖ ସୂଚି ସ୍ଥାନିତ । ସୁତରାଂ ‘ରସିକ ହାତବଳୀ’ରେ ବିରହର ଦେହୋତ୍ତର ସଂଭବନା ଓ ସୁସ୍ଥାନୁଭୂତିର ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ଗୌଣ । ଭସାର ଅଭିବ୍ୟକ୍ତି-ସାମର୍ଥ୍ୟ ଉଚ୍ଚ କୋଟିର । ଅଙ୍ଗକାର ଓ ଛନ୍ଦ ପ୍ରୟୋଗରେ ଉଦାର ଧାର ରକ୍ଷା କରାଯାଇଥିବାରୁ ଭବ ଅବବୋଧରେ ବ୍ୟାଘାତ ସୃଷ୍ଟି ହୁଏ ନାହିଁ ।

କବିଙ୍କ ପ୍ରେମ ସୁଧାନିଧି ମଧ୍ୟ ଅନ୍ୟତମ ସରସକାବ୍ୟ । ‘ରସିକ ହାତବଳୀ’ ପରି ଏଥିରେ ପ୍ରବାସ ବିପ୍ରଲମ୍ବର ସୁଦୀର୍ଘ ବର୍ଣ୍ଣନା ପ୍ରଦତ୍ତ । ନାୟକ କାର୍ଯ୍ୟୋପଲକ୍ଷ୍ୟ ବିଦେଶ ଯାତ୍ରା ୯୯ ନିମନ୍ତେ ଆଦିଷ୍ଟ ହେବାରୁ

ତା'ର ଶରୀରରେ ସରଭଙ୍ଗ, ପ୍ରମ, ରୋମାଞ୍ଚ, ବେପଥୁ ଆଦି ନାନାବିଧ କାମ ବିକାର ପରିଲକ୍ଷିତ । ପ୍ରିୟତମାଠାରୁ ବିଦାୟ ଗ୍ରହଣକୁ ସେ ଶିରଛେଦଠାରୁ ଅଧିକ ପୀଡ଼ାଦାୟକ ବୋଲି ମନେ କରିଛି । ମାଳବ ଦେଶରେ ଥାଇ ହିମ, ବସନ୍ତ, ଗ୍ରୀଷ୍ମ, ବର୍ଷା ଓ ଶରତ ଋତୁ ଯାପନ କାଳରେ ପ୍ରିୟା-କେଳି-ରୀତି ସ୍ମରଣ କରି ତା'ର ହୃଦୟ ବିରହଦଗ୍ଧ । ନଗ୍ନ ଦୈହିକ ରସିକତାକୁ ଆଦର୍ଶ ରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରି ନାୟକ ଜୀବନ ଓ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟର ସକାଶ ପରିସର ମଧ୍ୟରେ ଘୁରି ବୁଲିଛି । ଏଠାରେ ମଧ୍ୟ ନାରୀର ବିବସନ ଜାନୁ ଓ ସ୍ତନ ବର୍ଣ୍ଣନାର ଆତିଶଯ୍ୟ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ ।^{୧୦୦} ନାୟକ ପକ୍ଷରେ ନାୟିକାର ନୀବୀ ମୋକ୍ଷଣହିଁ ମୁଣ୍ଡର ଅନନ୍ୟ ପଛାରୂପେ ପରିଗୃହୀତ ।^{୧୦୧} ନାୟିକାର ବିରହ-ଭବନା ମଧ୍ୟ ଦେହ-ମିଳନ-ସୁଖ-ସ୍ମୃତି ଭାବରେ ଆଧାରିତ । ସର୍ବତ୍ର ପୁରୁଷର ଉଗ୍ର ହଲେଗେଜା ଓ ନାରୀର ମୃନ୍ୟ ସୀକୃତି ବିପ୍ରଲମ୍ବର ଐଶ୍ବର୍ଯ୍ୟ ପ୍ରତିଷ୍ଠାରେ ସମର୍ଥ ହୋଇନାହିଁ । କାବ୍ୟରେ ଅନେକତ୍ର ଆକଙ୍କାରିକ ଶୃଙ୍ଖଳା କଠୋର । କିନ୍ତୁ ଗୁଣା ଏପରି ସାମାଜିକ ଏବଂ ଶୃଙ୍ଖାରସିକ ଯେ ଜନପ୍ରିୟତାର କଷଟିରେ ମୂର୍ତ୍ତ୍ୟ କଳନା କରୁବେଳେ ଏହାର କଳାଗତ ଅପକର୍ଷ ସହଜରେ ପାଶୋରି ହୋଇଯାଏ ।

ଉପେନ୍ଦ୍ରଙ୍କ 'ସୁବର୍ଣ୍ଣରେଖା' ମଧ୍ୟ ଜ୍ଞାତ-ପ୍ରବାସ-ବିପ୍ରଲମ୍ବ ମୁଖ୍ୟ କାବ୍ୟ । ବିବାହର କେତେମାସ ଅନ୍ତେ ନାୟକ ପିତୃଆଜ୍ଞା ପାଳନ କରି ବିଦେଶଗାମୀ ।^{୧୦୨} ନାୟିକାର ବିରହାନୁଚିତ୍ରା ଏଥିରେ ସ୍ଥାନ ପାଇନାହିଁ । କାବ୍ୟର ସର୍ବସ୍ଥ ପରିସର ମଧ୍ୟରେ କେବଳ ବର୍ଷା ବିତୃର୍ଣ୍ଣିତ ନାୟକର ହଲେଗ କାମନା ପ୍ରଧାନ ବର୍ଣ୍ଣନାୟ ବିଷୟ ରୂପେ ଗୃହୀତ ।^{୧୦୩} ପୂର୍ବୋକ୍ତ କାବ୍ୟମାନଙ୍କ ପରି ଏଥିରେ ମଧ୍ୟ ନଗ୍ନ ନାରୀ ଦେହର ମାଂସକ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ, ହଲେଗ ସ୍ମୃତି ଓ ସାମନ୍ତାୟ ପୌରୁଷ ଭବନାର ଚିତ୍ର ଅଙ୍କିତ ।^{୧୦୪} ବହୁ ସ୍ଥଳରେ ବର୍ଣ୍ଣନା ଏତେ ମୁକ୍ତ ଯେ ତାହା ସୁକତା-ଦୋଷ ଦୃଷ୍ଟ । କିନ୍ତୁ ଦାସୀ ମୁଖରେ ନାୟିକା ବିରହ ଦଶାର ଅବତାରଣା ସ୍ବଳ୍ପ ହେଲେ ହେଁ ସୁନ୍ଦର ଓ ସ୍ବୟତ ।^{୧୦୫} ଏହି କାବ୍ୟରେ ଶବ୍ଦ ଓ ଅଳଙ୍କାର ପାଣ୍ଡିତ୍ୟ ପ୍ରଦର୍ଶନର ପ୍ରୟାସ କରାଯାଇନାହିଁ । ଗୁଣା ଓ ବିଷୟ ବିନ୍ୟାସ ସରଳ ଓ ସାବଲୀଳ ହୋଇଥିବାରୁ ପାଠକ ମହଲରେ ଏହା ବିଶେଷ ଭାବେ ଆଦୃତ ।

ଭଲ୍ ଶିତ ଚିନୋଟିଯାକ ଗ୍ରନ୍ଥର କାବ୍ୟଧର୍ମ ଏକ ବୋଲି କବି 'ସୁବର୍ଣ୍ଣରେଖା' ଗ୍ରନ୍ଥ ସମାପ୍ତିରେ ଘୋଷଣା କରିଛନ୍ତି । ଏହି ସକଳ କାବ୍ୟରେ ପୁରୁଷ-ବିରହ-ଭବନାର ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ଅନୁଭୂତ । ନାରୀ ହୃଦୟ-ବେଦନାର ପରିପ୍ରକାଶ ନିମନ୍ତେ ହୁଏତ ଯୁଗଭୂତି ପ୍ରତିକୂଳ ହୋଇଅଛି । ପ୍ରତ୍ୟେକ କ୍ଷେତ୍ରରେ ବିପ୍ରଲମ୍ବ ଶୃଙ୍ଗାର ଦୃଷ୍ଟି ପ୍ରେମ ଓ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟର ଯଥୋଚିତ ଦୀକ୍ଷା ଗ୍ରହଣ କରିପାରିନାହିଁ । ସମୟ ଓ ସମାଜ ଏଥିପାଇଁ ଦାୟୀ ହେଲେ ହେଁ ପ୍ରେମର ଚିରକାଳୀନ ମୂଲ୍ୟବୋଧ ବିରୁଦ୍ଧରେ ତା'ର ସମୀକ୍ଷା କଲବେଳେ ଆମକୁ ସତ୍ୟକୁ ହିଁ ଆବିଷ୍କାର କରିବାକୁ ପଡ଼ିବ ।

ବ୍ରଜନାଥଙ୍କ 'କେଳି କଳାନିଧି'ର ବିପ୍ରଲମ୍ବ ବର୍ଣ୍ଣନା 'ପ୍ରେମ ପୁଧାନିଧି' ଅନୁରୂପ । ଗଜକାର୍ଯ୍ୟ ଭବେଶ୍ୟରେ ନାୟକର ବିଦେଶ ଯାତ୍ରା ଏଠାରେ ଭଲ୍ ଶିତ ।^{୧୦୭} ନାୟିକାଠାରୁ ନାୟକର ବିଦାୟ ଦୃଶ୍ୟ କିର୍ତ୍ତିତ ପ୍ରାଣବଚ । ସରୋଷ, ନିରୋଷ, ମହାଯମକ ଆଦି ଅକ୍ଷର କୌଶଳର ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ଯୋଗୁଁ ବିଚ୍ଛେଦ ବର୍ଣ୍ଣନା (ଅଷ୍ଟମ ଛାନ୍ଦ) ଏକାନ୍ତ ଶୂଷ ଓ ନୀରସ । ବସନ୍ତ ଭବନା, ସଂଲେଖ ସ୍ମୃତି, ପତ୍ରିକା ଆଦାନପ୍ରଦାନ ଧାରରେ ନାୟକର ପ୍ରବାସ କାଳ ଅତିବାହିତ । ସାମାନ୍ୟ ବ୍ୟତିକ୍ରମ ଛଡ଼ା କାବ୍ୟରୁ ମୌଳିକତା ସଂଧାନ କରିବା ଅପ୍ରସାସ୍ୟ ମାତ୍ର ।

ରଘୁନାଥ ହରିଚନ୍ଦନଙ୍କ ସାତ ଛାନ୍ଦ ବିଶିଷ୍ଟ ଅପ୍ରକାଶିତ କାବ୍ୟ 'ସୁକୁଚକା' ପୂର୍ଣ୍ଣତଃ ଏକ ପ୍ରବାସ ବିପ୍ରଲମ୍ବାତ୍ମକ କାବ୍ୟ । ନାୟିକାର ରୂପ ବର୍ଣ୍ଣନା ଓ କାର୍ଯ୍ୟ ହେତୁକ ନାୟକର ବିଦେଶ ଯାତ୍ରାରୁ ଆରମ୍ଭ ହୋଇ ଭରଣଙ୍କ ମିତ୍ରମରେ ଗ୍ରନ୍ଥଟି ପରିସମାପ୍ତ । ବର୍ଷା ଓ ଶରଦ ଭବନା ଅବକାଶରେ ନାରୀ ଓ ପୁରୁଷ ପ୍ରାଣର ବିରହ ବେଦନା ପ୍ରତି କବିର ଦୃଷ୍ଟି ସାମ୍ୟ ଏଠାରେ ଭଲ୍ଲେଖଯୋଗ୍ୟ ।^{୧୦୮} ସରଳ ଭବ, ଅକୃତ୍ରିମ ଭଷା ଓ ସାବଜୀବ ବର୍ଣ୍ଣନାଭଙ୍ଗୀ ଯୋଗୁଁ ଏହା ପ୍ରଶଂସନୀୟ ସାହିତ୍ୟ-ମୂଲ୍ୟର ଅଧିକାରୀ ।

(ଖ) ଶାପ-ଶାପମୁକ୍ତି ହେତୁ ନାୟକ ମକର କେତୁକୁ ପରିତ୍ୟାଗ କରି ଭଦ୍ରଙ୍କ ସହ ନାୟିକା ପରିମଳାର ସ୍ବର୍ଗପୁର ଯାତ୍ରା ବିଧି ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ।

ବିଦ୍ୟା-ଦିବସ ପୂର୍ବରୁ 'ଦୁହେଁ ପରସ୍ପରର ଭାବୀ ବିଚ୍ଛେଦ ଚିନ୍ତାରେ ଅଧୀର ।^{୧୦୮} ନାୟିକାକୁ ତ୍ୟାଗ ନକରିବା ଲାଗି ନାୟକର ସକଳ ପ୍ରୟାସ ବ୍ୟର୍ଥତାରେ ପର୍ଯ୍ୟବସିତ । ମକରକେତୁର ମୂର୍ଚ୍ଛାହତ ଅବସ୍ଥାରେ ପୁନର୍ମିଳନର ବିଧାନ କାଳରେ ଲେଖିଦେଇ ଅନନ୍ୟୋପାୟା ପରିମଳା ମର୍ତ୍ତ୍ୟଲୋକରୁ ବିଦ୍ୟାୟ ଗୁହଣ କରିଛି । ଏହି ଦୃଶ୍ୟରେ ଅର୍ଚ୍ଚିତ ବିରହିଣୀ ନାରୀ ପ୍ରାଣର ଗଭୀର ବେଦନା, ଆବେଗ ଓ ଆକୃନ୍ତନୀ ମାନସିକ ପ୍ରେମ ଭବନାର ଗୌରବରେ ମହାୟାନ । ନାୟିକାର ବିଦ୍ୟାକାଳୀନ ପ୍ରତ୍ୟେକ ପଦପାତରେ ବିଚ୍ଛେଦର ପେର୍ ଅନାବିଳ ସୁଷମା ଫୁଟି ଉଠିଛି, ତାହା ଓଡ଼ିଆ କାବ୍ୟ ଜଗତରେ ଏକାନ୍ତ ବିରଳ ।^{୧୦୯} ଭରସା ବିରହ ଭବନା କାବ୍ୟର ବିପୁଳ ଅଂଶରେ ପରିବ୍ୟାପ୍ତ; କିନ୍ତୁ ବୈଚିତ୍ର୍ୟମୟ । ଅତୀତର ସଂଭୋଗ ସୁଖ ସ୍ମରଣ କରି ନାୟକ ଯେପରି ବିରହପୀଡ଼ିତ, ସ୍ୱର୍ଗପୁରରେ ନାୟିକା ଓ ଚିତ୍ରରଥ ମିଳନ ଆଶଙ୍କାରେ ତା'ର ହୃଦୟାକାଶ ସେହିପରି ମେଘାୟିତ ।^{୧୧୦} ରୀତି ଯୁଗୀୟ କାବ୍ୟ ନାୟକ ଚରିତ୍ରରେ ଏହା ଏକ ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ ବ୍ୟତିକ୍ରମ । ପ୍ରେମିକ ଚିତ୍ରରଥ ସହ କପଟ ପ୍ରୀତିରତା ନାୟିକାର ପତି-ବିଚ୍ଛେଦ ଜନିତ ବିରହାନୁଚିତା ମଧ୍ୟ କାବ୍ୟଧାରରେ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ନୂତନ । ନାରୀ ଓ ପୁରୁଷ ଚରିତ୍ରରେ ଏ ପ୍ରକାର ମାନସିକ ଦୁଃ କାବ୍ୟକୁ ଅଧିକ ବାସ୍ତବବାଦୀ ଓ ଜୀବନଧର୍ମୀ କରିଛି । ବର୍ଷା, ଶରତ, ହିମ, ଶିଶିର ରତ୍ନକାଳୀନ ପରସ୍ପର ଅନୁଚିତାରେ ବିପ୍ରଲମ୍ବ ପରମ୍ପରା ସମୃଦ୍ଧ । ଦୀର୍ଘ ବିଚ୍ଛେଦ ଅନ୍ତେ ଅଲୌକିକ ବିଧିବିଧାନ ମାଧ୍ୟମରେ ସେମାନଙ୍କ ମିଳନ ସଂଘଟିତ । ଶାପ ହେତୁକ ପ୍ରବାସ ସ୍ରବଂଗରେ କାବ୍ୟର ଅନେକ ଛତ୍ର ଜୀବନାନୁରୂପି ମାଧୁର୍ଯ୍ୟରେ ପ୍ରଭତର ଶିଶିରବିନ୍ଦୁ ପରି ଭଜ୍ଜୁକ ଓ ସତେଜ ।

ବିଷ୍ଣୁଦାସଙ୍କ 'ପ୍ରେମଲେଚନା' କାବ୍ୟର ନାୟକ ସୁଧାକର ଉପବନ ବିହାର କାଳରେ ନାୟିକା ଅପହରଣ ପ୍ରୟାସୀ କଳାବତ ନାମକ ଗନ୍ଧର୍ବକୁ ଯୁଦ୍ଧରେ ପରାସ୍ତ କରିଥିବା ହେତୁ କୋପାନ୍ୱିତ ଲମ୍ବକ ଦ୍ୱାର ଚତୁର୍ଦ୍ଦିଗ ମାସ ବ୍ୟାପୀ ପନ୍ଥୀ 'ବିଚ୍ଛେଦ ପୀଡ଼ା ବରଣ କରିବା ଲାଗି ଅଭିଶପ୍ତ ।^{୧୧୧} ଏକଦା ବିପନ୍ନ ଭଣ୍ଡାର ନିମନ୍ତେ ଶତ୍ରୁ ପକ୍ଷର ପକ୍ଷାତ୍ୟାବନ କରୁ କରୁ

ବହୁଦେଶ ଅତିକ୍ରମପୂର୍ବକ ସିଂହଳ ରାଜ୍ୟରେ ଯାଇ ସେ ଉପସ୍ଥିତ । ଅକସ୍ମାତ୍ ତାଙ୍କର ରଥ ସେଠାରୁ ଅନ୍ତର୍ହିତ । ଚତୁର୍ଦ୍ଦିଗକୁ ନିରୀକ୍ଷଣ କରି ପ୍ରିୟା-ବିଚ୍ଛେଦ ଜନିତ ଗଭୀର ସତ୍ତାପରେ ସେ ହତଜ୍ଞାନ । ଚେତନା ଲଭ କରିବା ଉତ୍ତାରୁ ସନ୍ତୋଷର ମଧୁମୟ ସ୍ମୃତିରେ ତାଙ୍କର ପ୍ରାଣ ଆକୃନ୍ତିତ । ବର୍ଷାକାଳ ଉଦୟରେ ଜଳଧରକୁ ସମୋଧନ କରି ସେ ପ୍ରିୟା ନିକଟକୁ ବାର୍ତ୍ତା ପ୍ରେରଣ କରିଛନ୍ତି । ନାୟିକା ବିରହ ଦଶାର ବର୍ଷନା କିନ୍ତୁ ଅଧିକ ମନୋରମ । ବିଶେଷତଃ ବସନ୍ତ ଋତୁରେ ରଜକୁମାରୀର କାମପାତ୍ରା ଉପଶମ କରିବା ପାଇଁ ସଖୀମାନଙ୍କର ଆତ୍ମରିକ ବ୍ୟାକୁଳତା ଓ ଅଶେଷ ଆୟୋଜନର ବର୍ଣ୍ଣନା କାବ୍ୟର ଶ୍ରୀବର୍ତ୍ତ ସାଧନ କରିଛି ।^{୧୧୨} ନାୟିକା ଚରିତ୍ରରେ ବିବିଧ ଋତୁ ଆଧାରିତ ପ୍ରିୟ-ଭବନାର ଉଲ୍ଲେଖ ଥିଲେ ହେଁ ବର୍ଷା ଚିତ୍ର ଅଧିକ ସଫଳ ।

ଉପେନ୍ଦ୍ର ଭଞ୍ଜଙ୍କ ‘ଲବଣ୍ୟବତୀ’ କାବ୍ୟରେ ଦୈବ ଶାପ ହିଁ ନାୟକ ନାୟିକାଙ୍କ ବିଚ୍ଛେଦର କାରଣ ରୂପେ ଗୃହୀତ ।^{୧୧୩} ଅସ୍ତର କବଳରୁ ମୁନୀ-ମାନଙ୍କୁ ରକ୍ଷା କରିବା ନିମନ୍ତେ ନିଃଶ୍ୱାସିକା ଚଣ୍ଡୀଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ଗୁମିନିତ୍ରଙ୍କ ସହ ନାୟକ ଅପହୃତ ଏବଂ ଇଚ୍ଛାବୃତ୍ତ ଖଣ୍ଡରେ ନିର୍ବାସିତ । ପ୍ରବାସୀ ନାୟକର ଷଡ଼ରତ୍ନ ଭବନା କାବ୍ୟ ପରମ୍ପରାନୁସାରୀ । କିନ୍ତୁ ପ୍ରୀତି ଅନୁରଗୀ ପୁରୁଷ ପ୍ରାଣର ଯେଉଁ ଲଳିତ ରସମୟ ଭବ ସଂପଦ ଏଥିରେ ପ୍ରସ୍ତୁତିତ, ତାହା ଅନ୍ୟ କୌଣସି ଭଂଜୀୟ କାବ୍ୟରେ ପରିଦୃଷ୍ଟ ହୁଏନାହିଁ । ପ୍ରିୟତମା ପାଇଁ ପ୍ରିୟତମର ସୀମାହୀନ ଶ୍ରଦ୍ଧା ବିରହର ଆକୃତ ଆବେଗରେ ଗୁଞ୍ଜରିତ ହୋଇ ଏଠାରେ କାବ୍ୟ-ବ୍ୟଞ୍ଜନାର ମୋହମୟ ପରିବେଶ ସୃଷ୍ଟି କରିଛି । ସ୍ଥଳ ବିଶେଷରେ ଏହା ଜୀବନର ଅନ୍ତରଙ୍ଗ ସ୍ୱର୍ଗରେ ଏପରି ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟସ୍ମିତ୍ତ ଯେ ମାନବିକ ପ୍ରେମର ଦେହ ଚେତନା ସେଠାରେ ମୁନ ।^{୧୧୪} କବି ପ୍ରୀତିର ପରକାଷ୍ଠା ଦର୍ଶାଇବାକୁ ଯାଇଁ ନାୟକ ମୁଖରେ ବିବିଧ ପୌରଣିକ ଉପାଖ୍ୟାନର ସରସ ଅବତାରଣା କରିଅଛନ୍ତି । ଯୁଗ ଭୁତି ଓ କାବ୍ୟାଦର୍ଶ ଅନୁରୋଧରେ ନାୟକର ବିରହାନୁଚିତ୍ରା ସଂଲେଖର ବିଷ୍ଣୁତ ପଟ୍ଟଭୂମିରେ ଅଙ୍କିତ । ନାୟିକାର ବିବିଧ ଆଚରଣ, ଅଙ୍ଗଶୋଭା, ଅଙ୍ଗକାର, ଭୂଷଣାଦିର ମନୋରମ ଚିତ୍ର ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ କାମପାତ୍ରା ହେତୁକ ତା’ର

ବିବିଧ ଅବସ୍ଥା ଫୁଟାଇବାକୁ କବି ସମନ୍ୱିତ ପ୍ରୟାସ କରିଛନ୍ତି । ନାରୀ ଦେହକୁ ଯୁବା-ବୈକୁଣ୍ଠପୁର ରୂପେ ଘୋଷଣା କରିବା ତାଙ୍କ ଦେହବାଦୀ ପ୍ରୀତି ଭାବନାର ପରିଚୟ ବହନ କରେ ।^{୧୧୫} ଏସବୁ ସତ୍ତ୍ୱେ ବିପ୍ରଲମ୍ବ ବର୍ଣ୍ଣନା ସୁଜ୍ଞତା ଦୋଷରୁ ମୁକ୍ତ ହୋଇ ପାରିନାହିଁ । ଦେହ ବିକାସର ମାଦକତା ବର୍ଣ୍ଣନାରେ ନାୟିକାର ସ୍ୱର ମନ୍ଦିର^{୧୧୬} କିମ୍ବା ବନ୍ଧ ସଂଯୋଗର^{୧୧୭} ଅବାଧ ଉଲ୍ଲେଖ ‘ଲବଣ୍ୟବତୀ’ର କାବ୍ୟ ଯଶକୁ କିର୍ତ୍ତିତ ମଜ୍ଜିନ କରିଦେଇଛି ।

କବି କାମଦେବ ପଟ୍ଟନାୟକଙ୍କ ‘ରସକଳା’ କାବ୍ୟରେ ଦେବୀ ଅଭିଶାପ ହେତୁକ ନାୟକ ନାୟିକାଙ୍କ ବିଚ୍ଛେଦ ବର୍ଣ୍ଣିତ ।^{୧୧୮} ବିରହରେ ପ୍ରିୟାଗୁଣ ସ୍ମରଣ, କାମ ପୀଡ଼ାର ଅବସାନ ପାଇଁ ବ୍ରତ, ଉପବାସ ଓ ଦେବଦେବୀ ପୂଜାଦି ବିବିଧ ବିଧାନ ଅନୁସରଣ ସତ୍ତ୍ୱେ ନାୟକ ଚରିତ୍ର ନିଷ୍ପ୍ରଭ । କାବ୍ୟର ଗୁଣା ନୀରସ ଓ ବୈଚିତ୍ର୍ୟହୀନ ହୋଇଥିବାରୁ ବିପ୍ରଲମ୍ବର ଆବେଦନ ସୃଷ୍ଟି କରିବାରେ ଏହା ଅସମର୍ଥ ।

ଆଲୋଚନାରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ ଶାପ ଓ ଶାପମୁକ୍ତି ଦ୍ୱିବିଧ କାରଣରୁ ରୀତି କାବ୍ୟର ନାୟକ ନାୟିକା ବିରହପୀଡ଼ାରେ ସତ୍ୟାପିତ । ସକଳ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଶାପ ପ୍ରଦାନ କୌଣସି ଯୁକ୍ତି ଉପରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ନୁହେଁ । ସର୍ବତ୍ର ନାୟିକା ଶରଣାଗତ ପୌରୁଷର ଚିତ୍ର ହିଁ ପ୍ରଦତ୍ତ । ‘ପରିମଳା’ର ନାୟକ ସନ୍ଦେହ ଓ ଅବିଶ୍ୱାସ ଭିତରେ ପରପ୍ରୀତିରତ ନାୟିକା ପାଇଁ ଏକନିଷ୍ଠ ସାଧନାରେ ବ୍ରତୀ । ଏହାର ନାୟିକା ଚରିତ୍ରରେ ଦେହ ଓ ମନର ପାର୍ଥକ୍ୟ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ଏକନିଷ୍ଠ ପ୍ରୀତିର ଗଭୀରତା ଓ ତନୁଯତା ଦୃଷ୍ଟିରୁ ‘ଲବଣ୍ୟବତୀ’ର ସଫଳତା ପ୍ରଶଂସନୀୟ ।

(ଗ) ସଂକ୍ରମ:-ପ୍ରତାପ ରାୟଙ୍କ ‘ଶଶିସେଣା’ କାବ୍ୟରେ ନିଜର ପ୍ରକୃତ ନାମ ପ୍ରକାଶ କରି ନାୟକ ଅହିମାଣିକ୍ୟର ସର୍ପ ରୂପେ ଅନ୍ତର୍ଦ୍ଧାନ ହେବା ପ୍ରସଙ୍ଗ ବିସ୍ମୟକର । ସେ ନାଗପୁରୁଷ ହୋଇଥିବାରୁ ମର୍ତ୍ତ୍ୟ ଯୁବତୀ ସହିତ ତା’ର ଅବସ୍ଥାନ ସଂଭବ ନୁହେଁ । ଏଇ ବିଚ୍ଛେଦରେ ନାୟିକା ହୃଦୟର ଗଭୀର ଖେଦ ବିକାସ ମର୍ମଗିତ ।^{୧୧୯} ପିତାମାତା, ବଂଧୁ, ପରିଜ୍ଞନ ପରିତ୍ୟକ୍ତା ଶଶିସେଣାର ଅସହ୍ୟଯତା ଓ ଆର୍ତ୍ତ ଜ୍ୱନରେ ଜଡ଼ ପ୍ରକୃତି

ମଧ୍ୟ ବିଚଳିତ । ଈଶ୍ଵରଙ୍କ ନିର୍ଦ୍ଦେଶରେ ଦେବୀ ସର୍ବସ୍ୱତୀ ସଦାନନ୍ଦ ଯୋଗୀ ହୃଦୟରେ ବିଗଳମାନ କରିଛନ୍ତି ଏବଂ ଯୋଗୀ ଶୋକାତୁର ନାୟିକା ନିକଟକୁ ଆସି ପୁନର୍ବାର ପତି ସହ ମିଳିତ ହେବାର ଉପାୟ କରି ଦେଇଛନ୍ତି । ବିରହ ବର୍ଣ୍ଣନାରେ ଦେହଜ୍ଞ ଜାମନାର ସାମାନ୍ୟତମ ସୂଚନା ନାହିଁ । ବରଂ ପ୍ରଣୟର ଶୁଦ୍ଧପୂର୍ଣ୍ଣ ଆଦର୍ଶ ଏଥିରେ ପ୍ରତିଫଳିତ ।

ଉପେନ୍ଦ୍ର ଭଞ୍ଜଙ୍କ 'ବୈଦେହୀଶ ବିଳାସ'ରେ ଗମତନ୍ତ୍ରଙ୍କ ବିରହ ଦଶାର ଯେଉଁ ଚିତ୍ର ଅଙ୍କନ କରାଯାଇଛି ତାହା ଅଳଙ୍କାର ଶାସ୍ତ୍ର ଓ କବି ପରମ୍ପରା ଅନୁସରଣରେ ସମୃଦ୍ଧ । ଅରଣ୍ୟ ପ୍ରତ୍ୟାଗତ ନାୟକ କୁଟୀର ଦ୍ଵାରଦେଶରେ ପ୍ରିୟତମା ସୀତାଙ୍କର ଦର୍ଶନ ଲାଭ ନ କରି ଶାସ୍ତ୍ରୀୟ (ସୋଧୀନଭର୍ତ୍ତୃକା, ବିରହୋତ୍ କଣ୍ଠିତା ଇତ୍ୟାଦି ଅଷ୍ଟନାୟିକା) ରୀତିରେ ଚିନ୍ତାମଗ୍ନ ।^{୧୨୦} ଏଥିରେ କବି-କର୍ମ-କୁଶଳତା ଅତି ସୁନ୍ଦର ଭାବେ ପ୍ରଦର୍ଶିତ ହୋଇଥିଲେ ହେଁ ପ୍ରୀତିର ଥାଉବିକତା ପ୍ରତିହତ । ସୀତା ଅପହରଣ ସମ୍ବାଦ ପ୍ରାପ୍ତି କ୍ଷଣିତ ବେଦନାଦର୍ଶ୍ୟ ଗମତନ୍ତ୍ରଙ୍କ ବିରହାନୁଚିତା ଯଥାର୍ଥରେ କରୁଣ ଓ ଅନ୍ତରଙ୍ଗ ।^{୧୨୧} ମାଲ୍ୟବତରେ ବର୍ଷା ବର୍ଣ୍ଣନା ପ୍ରସଙ୍ଗ ତାଙ୍କ ଆକୃତ ଆବେଗମୟ ହୃଦୟର ପରିସ୍ରବଣ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଅତ୍ୟନ୍ତ ରମଣୀୟ । ଉଷା ଓ ଭବର ଶୁଭୁଚିତ୍ର ଅଙ୍କନ କରିବାରେ କବିଙ୍କ ଶିଳ୍ପ-ନୈପୁଣ୍ୟ ପ୍ରଶଂସନୀୟ ।^{୧୨୨} ରୀତି କାବ୍ୟର ନାୟକ ପରି ଗମତନ୍ତ୍ର ବର୍ଷା, ଶିଶିର, ହେମନ୍ତ, ବସନ୍ତ ଆଦି ବିବିଧ ଋତୁ ପ୍ରିୟା ବିରହରେ ଯାପନ କରିଛନ୍ତି । ବିଭିନ୍ନ ଦିଗକୁ ଶୁଭ ପ୍ରେରଣା କାଳରେ ନାୟିକାର ରୂପ ଗୁଣ ବର୍ଣ୍ଣନା ତଥା ଅତୀତର ସୁରଣୀୟ ଘଟଣାବଳୀ ଉଲ୍ଲେଖରେ ତାଙ୍କ ପ୍ରୀତି ଗତ୍ ଗତ୍ ପ୍ରାଣର ଅନୁପମ ପରିଚୟ ଲିପିବଦ୍ଧ । ସ୍ଵଚ୍ଛବିଶେଷରେ ଏହି ବିରହ ଭବନା ପାର୍ଥବ ଦେହ ଚେତନାରେ ଭଗଦ୍ରାବ । ପ୍ରସ୍ତୁତିତ କଦମ୍ବ ପୁଷ୍ପ ଶୋଭା ସଦର୍ଶନରେ ତାଙ୍କର ପ୍ରିୟା-ବିବସନ-ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ-ସ୍ମୃତି ଶୁଭରଣ ଏଠାରେ ଉଲ୍ଲେଖଯୋଗ୍ୟ ।^{୧୨୩} ନାୟିକା ବିରହ ଦଶାର ଚିତ୍ର ଅତି ସ୍ପଷ୍ଟ । ବସନ୍ତ ବର୍ଣ୍ଣନା ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ଅଶୋକ ଚନକାସିନୀ ସୀତାଙ୍କର

ପ୍ରିୟ ସ୍ମରଣ ଓ ବନପ୍ରିୟ ପ୍ରତି ସ୍ୱବୋଧନ ମାଳିତ ଘର ଓ ବୁଦ୍ଧିର ପରିରାୟକ । ^{୧୨୦} ସମ୍ଭୋଗାକୁଳତା କିମ୍ବା ବିରହାତିଶୟ ଆଦି କାବ୍ୟିକ ଅତିରଞ୍ଜନ ଏ ଚିତ୍ରରେ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ପରିହୃତ ।

ଉପରୋକ୍ତ ପଟ୍ଟନାୟକଙ୍କ ଅସ୍ତକାଶିତ 'ହାରବତୀ' କାବ୍ୟର ନାୟକ ନାୟିକା ଅବୈଧ ଗୋପନ ପ୍ରଣୟରେ ଲିପ୍ତ । ସମାଜ ସଂଜ୍ଞା ହେତୁ ନାୟିକା ଅନ୍ୟତ୍ର ବିବାହ କରି ଯଥା ସମୟରେ ଶୁଶ୍ରୁଷକତାକୁ ଯାତ୍ରା କରିଛି । କିନ୍ତୁ ସେମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରଣୟର ବନ୍ଧନ ଛିନ ହୋଇନାହିଁ । ବିରହ ଦର୍ଶ୍ୟ ନାୟକ ଅତୀତ ସମ୍ଭୋଗ ସୁଖ ସ୍ମରଣ କରିବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ପୁରୁଷୋଚିତ ସନ୍ଦେହରେ ବ୍ୟାକୁଳ । ^{୧୨୧} ନାୟିକାର ପିତାପୁରକୁ ପ୍ରତ୍ୟାବର୍ତ୍ତନ ଜ୍ଞାନେ ଦୁହେଁ ପୁନରାୟ ସମ୍ଭୋଗ ବିକାସରେ ପ୍ରମତ । ଗ୍ରାମୀଣ ଚରିତ୍ର ଭିତ୍ତିକ ଅବୈଧ ପ୍ରେମର ନିଶେଧ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତି ଦୃଷ୍ଟିରୁ କାବ୍ୟଟିର ଆବେଦନ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର । ପରଂପରତ୍ୟୁତ ଜୀବନର ମୁକ୍ତ ଉପଲବ୍ଧି ପ୍ରଦାନ କରିବାରେ ଏହା ଅସାମାନ୍ୟ ଗୌରବର ଅଧିକାରୀ ।

ଓଡ଼ିଆ ରୀତି କାବ୍ୟରେ ସଂଜ୍ଞା ପ୍ରବାସର ବର୍ଣ୍ଣନା ଅସ୍ପଷ୍ଟ । ଆଲୋଚନା ଅତରୁଣ ପ୍ରତ୍ୟେକ ପ୍ରସଙ୍ଗର ପୃଷ୍ଠଭୂମି ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ହୋଇଥିବାରୁ ସକଳ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଜୀବନାନୁରୂପିତ ବୈଚିତ୍ର୍ୟ ପରିଲକ୍ଷିତ ।

ଅଜ୍ଞାତ-

ଅର୍ଜୁନ ଦାସଙ୍କ 'ଜଗନ୍ନାଥ'ର ନାୟକ ଏକଦା ନାୟିକା ସହ ସନ୍ଦେହରେ ଜଳଜୀବୀ କରୁଥିବା ସମୟରେ ନାଗକୁମାରୀଦ୍ୱୟ କର୍ତ୍ତୃକ ପପହୃତ । ^{୧୨୨} ଥାନାକୁ ନପାଇ ନାୟିକାର ହୃଦୟ ନାନା ଆଶଙ୍କାରେ ବିଚଳିତ । ପ୍ରିୟତମର ଅନୁରାଗ ସ୍ମରଣ କରି ବିଚ୍ଛେଦ ଦୁଃଖରେ ଅଗ୍ନିରେ ଆତ୍ମାହୁତି ଦେବାକୁ ସେ ସଜ୍ଜିତ । ପିତାଙ୍କର ଅନୁରୋଧଜ୍ଞାନେ ଆଠବିନ ଅପେକ୍ଷା କରିବା ନିମିତ୍ତ ଜଗନ୍ନାଥ ନିଜର ସୀକୃତି ଜଣାଇ କୃତ୍ରିମ ଶଯ୍ୟାରେ କାଳ ଯାପନ କରିଛି । ତାହାର ବିରହ ଆକୃଷ୍ଟତାରେ ପ୍ରକୃତି ରାଜ୍ୟ ମଧ୍ୟ କରୁଣ କାତର । ^{୧୨୩} ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଦିନ ଏକ ଅଶ୍ରୁକ ଉଜ୍ଜ୍ୱାପମୟ

ପରିବେଶରେ ଅର୍ଗ୍ଗୁ ପ୍ରବେଶ ନିମନ୍ତେ ସେ ସରୋବରରେ ସ୍ନାନବିଧି ସମାପନ କରୁଥିବା ଅବସ୍ଥାରେ ନାୟକର ଆବିର୍ଭାବ ସକଳ ଉଦ୍‌ବେଗର ଅବସାନ ଘଟାଇଛି । ନାୟିକା ଚରିତ୍ରରେ ତ୍ୟାଗର ଦୃଢ଼ ଆଦର୍ଶ ପ୍ରଦର୍ଶିତ । ସରୋର ସୂତ୍ରର ଚିତ୍ର କିଞ୍ଚିତ୍ ଦେହଜ ହେଲେ ହେଁ ଗୁରିତ୍ରିକ ମହିମା ନିକଟରେ ତାହା ଏକାନ୍ତ ଗୌଣ । ଅଲୌକିକତା ଅତିରିକ୍ତ ଆବେଗର କମନୀୟତା ଓ ଇଷ୍ଟାର ନିରାକରଣତା ଦୃଷ୍ଟି କାବ୍ୟଟି ବିଶେଷ ହୃଦୟଗ୍ରାହୀ । ମାନବର ଦୃଃଶ ପ୍ରତି ପ୍ରକୃତିର ଗଭୀର ସଂବେଦନଶୀଳତା ସୃଷ୍ଟି କରିବାରେ ‘କଳରାତା’ ଆଦି କାବ୍ୟ ଗୌରବରେ ଗୌରବାନ୍ୱିତ ।

ପ୍ରତାପ ଗୟକ ‘ଶଶିସେଣା’ କାବ୍ୟର ନାୟକ ଅହିମାଣିକ୍ୟ ଏକଦା କାମତାପୁରେ ଜ୍ଞାନ ଦେଇ ମାଲୁଣୀ କବଳରେ (ମେଝା ରୂପେ) କବଳିତ । ^{୧୨୮} ଯଥା ସମୟରେ ସ୍ବାମୀର ଅପ୍ରତ୍ୟାବର୍ତ୍ତନ ହେତୁ ଶଶିସେଣା ବିଷାଦଗ୍ରସ୍ତ । ନିକଟସ୍ଥ ଦେବୀ ମନ୍ଦିରରେ ତା’ର ଆରାଧନା ଓ ଅଭୀଷ୍ଟ ବରଗ୍ରହ ଅଲୌକିକ ହେଲେ ହେଁ କାବ୍ୟ-ପରଂପରା ସିଦ୍ଧ । ନାୟିକା ଚରିତ୍ରରେ ବିରହର ଆତିଶଯ୍ୟ ଅପେକ୍ଷା ଦିବାବସାନ ଓ ରତ୍ନିର ପରିବେଶଗତ ବର୍ଣ୍ଣନା ଅଧିକ ରମଣୀୟ ଓ ସ୍ବାଭବିକ । ଅନ୍ୟ କେଉଁ ନାରୀର କୁହୁନରେ ସ୍ବାମୀଙ୍କର ପଥଭ୍ରଷ୍ଟ ହୋଇଥିବା ସନ୍ଦେହ ଶଶିସେଣାକୁ ଯଥାର୍ଥ ନାରୀତ୍ବର ଗୌରବ ଦାନ କରିଛି । ^{୧୨୯}

ନରସିଂହ ସେଣଙ୍କ ‘ପରମଜା’ କାବ୍ୟର ଶଙ୍ଖନାୟକ ଗନ୍ଧର୍ବ ଚିତ୍ରରଥ ଜର୍ଭୁକ ନାୟକ ମକରକେତୁ ନିଦ୍ରାବସ୍ଥାରେ ଅପହୃତ ଏବଂ ସମୁଦ୍ର କଳରେ ନିଶ୍ଚିନ୍ତ । ^{୧୩୦} ରତ୍ନାକର ସାଧୁତ ମାମକ ଜନୈକ ବୋଲୁଥିବା ତାକୁ ଉଦ୍ଧାର କରିବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ନିଜର ଧର୍ମପୁତ୍ର ରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରି ସିଂହଜ ଦ୍ଵୀପସ୍ଥ ସ୍ଵରୂପରେ ଆଶ୍ରୟ ପ୍ରଦାନ କରିଛି । ନାୟିକା ନାୟକକୁ ନଦେଖି ବିରହ ବେଦନାରେ ଅଧୀର ହେବାରୁ ସଖୀଗଣ ଯଥାଯଥ ଭାବେ ଶୀତଳ ଉପରୁର ବିଧିମାନ ବ୍ୟବସ୍ଥା କରିବାକୁ ଭୁଲି ନାହାନ୍ତି । ^{୧୩୧} କାମପୀଡ଼ାର ଆଧିକ୍ୟ ସୁରୁଭବାକୁ ଯାଇ କବି ନୈଷଧୀୟ ପରଂପର ଅନୁସରଣ କରିଛନ୍ତି । ହୃଦୟର ମୁକ୍ତାହାର ପୋଡ଼ି

ତୁମ ପରି ଦେଖାଯିବା, ମୃଣାଳଦେହରେ ବାଜି ଦହି ହେବା, ତାତିଲ ଲୁହରେ କହି ପଡ଼ିଲ ପରି ଶରୀର ଚନ୍ଦନ ଲେପନ ମାତ୍ରେ ତାହା ଶୁଖିଯିବା ଭତ୍ୟାଦିର ଭଲେଖ ଏକାନ୍ତ ରୀତିଧର୍ମୀ । ^{୧୩୭} ଚନ୍ଦ୍ର, କାମ ତଥା ସଖୀ ପ୍ରତି ସଂବୋଧନରେ ବିରହିଣୀ ପ୍ରାଣର ନିବିଡ଼ ଆକୃଷ୍ଟତା ଓ ଦେହର ଅସହଣୀୟ ଯାତନା ମୂର୍ଚ୍ଛିମତ୍ତ । ନାୟିକାର ବିରହ ଭବନରେ ପାରଂପରିକ କାବ୍ୟରୀତି ବିଶେଷ ଭାବେ ପରିଦୃଷ୍ଟ ହେଲେ ହେଁ ଗନ୍ଧାର ଅପୂର୍ବ ଭବ ସଂବେଦନ କ୍ଷମତା ଯୋଗୁଁ ତାହା ଅତ୍ୟନ୍ତ ହୃଦୟସ୍ପର୍ଶୀ । ସ୍ୱଳ୍ପ ବିଶେଷରେ ନାରୀ ଭବାଦର୍ଶର ପରିଚ୍ଛନ୍ନତା ଓ ଭବ୍ବର୍ଣ୍ଣ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରିବାର କଥା । ^{୧୩୮} ପ୍ରବାସୀ ନାୟକର ବିରହାନୁତିତା ଅପେକ୍ଷା ନାୟିକାପ୍ରୀତି ପାଇଁ ମୁନି ଆଶ୍ରମ ଯାତ୍ରା, ଗୋପାଳ ମନ୍ଦ ସାଧନା ଓ ବରଭର ପ୍ରସଙ୍ଗ ଜ୍ଞମେ ବିସ୍ମୃତ ଭାବେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ।

ପାର୍ଥ ଶ୍ରୀଚନ୍ଦନଙ୍କ ‘କଳାବତୀ’ କାବ୍ୟର ନାୟକ ବ୍ରାହ୍ମଣର ମନ୍ଦ ବଜରେ ନାୟିକା ନିକଟରୁ ଅନ୍ତର୍ହିତ ଏବଂ ନିଜ ପିତାମାତାଙ୍କଠାରେ ଉପସ୍ଥିତ । ଆକସ୍ମିକ ବିଚ୍ଛେଦ ହେତୁ ଭଲଭେ ବିରହ ବେଦନାରେ ବ୍ୟାକୁଳ । ନାୟକର ସ୍ତବେଶ-ସ୍ମୃତି ବର୍ଣ୍ଣନାରେ ପ୍ରିୟତମାର ନିର୍ଗୁ ଦେହ ପ୍ରତି ପ୍ରଗାଢ଼ ମମତା ଭଲ୍ଲିଖିତ । ^{୧୩୯} ନାୟିକାର ବିରହାନୁତିତାରେ ସଂସ୍କୃତ ସାହିତ୍ୟର ପୁଷ୍ପ ସୁଗନ୍ଧ ସବୁ ସରଳ ଗନ୍ଧା ଓ ସାବରୀତ ରଚନା ରୀତି ଯୋଗୁଁ ଏହା ପରମ ଆଦରଣୀୟ ଓ ଉପଭୋଗ୍ୟ ।

ଧନଞ୍ଜୟଙ୍କ ‘ଅନଙ୍ଗରେଖା’ କାବ୍ୟର ନାୟକ କୃଷ୍ଣମନ୍ଦେରୁ ନିର୍ଦ୍ୱିତ ଅବସ୍ଥାରେ ଗନ୍ଧର୍ବ ପୁଷ୍ପଦଳ ଦ୍ୱାରା ଅପହୃତ ଏବଂ ଗରୁଡ଼ ପର୍ବତକୁ ସ୍ଥାନାନ୍ତରିତ । ନିଦ୍ରାରେ ନାୟିକା ପ୍ରିୟତମକୁ କୌଣସିଠାରେ ନ ପାଇ ଶଂକିତା ଓ ବିରହ କାତର । ବର୍ଷାର ପ୍ରାକୃତିକ ରୂପରାଶି ଅବଲୋକନରେ ତା’ର ଶରୀର କାମ ଜର୍ଜରିତ । ଏପରି ପରିସ୍ଥିତିରେ ସଖୀଗଣ କମଳ ଦଳର ଶଯ୍ୟା ରଚନା ତଥା ଶୀତଳ ଉପରୁ ବା ବସ୍ତ୍ର କରିବାକୁ ପକ୍ଷୀରୂପେ ହୋଇନାହାନ୍ତି । ମେଘ ପ୍ରତି ସଂବୋଧନ ଯାଣରେ ନାୟିକା ପ୍ରାଣର ଗନ୍ଧାର ଦୁଃଖ ପ୍ରକାଶିତ । ^{୧୪୦} ପ୍ରିୟ ଭଲ ପାଇଁ ଶିବଙ୍କ ନିକଟରେ ତା’ର

କରୁଣ ନିବେଦନ ଏବଂ ଯଥାରୀତି ବରଜର ଆଲୋକିକତା ପୁଣ୍ୟ ହେଲେ ହେଁ
 କାବ୍ୟାଦର୍ଶ ସମର୍ପିତ । ଅନନ୍ତର ଗନ୍ଧର୍ବ ପୁଷ୍ପଦତ୍ତର ଛଦ୍ମବେଶରେ (କୃତ୍ସ୍ନମ-
 କେତୁ ରୂପ ଧାରଣ କରି) ନାୟିକା ନିକଟରେ ପ୍ରଣୟ ନିବେଦନ ବିଶେଷ
 କୌତୁହଳୋଦ୍ଘାପକ । ତା'ର ପଲକହୀନ ଚକ୍ଷୁ ଓ ଭୂମି-ଅସର୍ଗୀ ଚରଣ
 ଲକ୍ଷ୍ୟ କରି ଅନଙ୍ଗରେ ଖାର ସକଳ ରହସ୍ୟ ଉଦ୍ଘାଟନ ଏବଂ ଆମୁଦ୍ଘତ୍ୟାର
 ଧମକ ହେତୁ ଶକ୍ତ ନାୟକର ବିଫଳ ପ୍ରତ୍ୟାବର୍ତ୍ତନ ନାୟିକା ଚରିତ୍ରର
 ବଳିଷ୍ଠତା ପ୍ରମାଣ କରେ ।^{୧୩୭} ପକ୍ଷାତରେ ପ୍ରିୟା ବିରହ କନିତ
 ଶେଦଗ୍ରସ୍ତ ନାୟକର ଚନ୍ଦ୍ରକୂଟ ପର୍ବତରେ ରତୁ ଅତିବାହିତ । ଯଥା
 ସମୟରେ ନାରଦଙ୍କ ଆବିର୍ଭାବ ଓ ଆଶୀର୍ବାଦ କ୍ରମେ ଲଭିଥିବା ପୁନରାୟ
 ପ୍ରଣୟ ପାଶରେ ଆବଦ୍ଧ । ପ୍ରିୟ ସ୍ଵରଣର ମଧୁର ଚିତ୍ର ସହିତ ଆମ୍ବୋଞ୍ଚର
 ମଞ୍ଜୁଳ ପରିକଳ୍ପନା ନାୟିକା ଚରିତ୍ରକୁ ସମୃଦ୍ଧ କରିଛି । ନାୟକର ବିରହ
 ଲବନା ସଂସ୍କୃତ ସାହିତ୍ୟାନୁସାରୀ । ଦେହ କାମନା ବ୍ୟତୀତ କୌଣସି
 ଲଳିତ ଲବନା ଏ ସ୍ଥଳରେ ପୁରୁଷ ଦୃଷ୍ଟିକୁ ଆକର୍ଷଣ କରିପାରିନାହିଁ ।

ଉପେନ୍ଦ୍ରଙ୍କ 'ରସଲେଖା' କାବ୍ୟର ନାୟକକୁ ନାୟିକା ନିକଟସ୍ଥ
 ଯୋଗବଦ୍ଧରେ ଅପହରଣ କରି ଆଣିବା ନିମନ୍ତେ ରକ୍ଷି ନିଶାକର
 ଗଜାକଦ୍ଵାର ଯଥାଦିଷ୍ଟ । ପରସ୍ପରର ଅଭାବରେ ବର୍ତ୍ତମାନ ଦୁହିଙ୍କର ବିରହ
 ବେଦନା ଶତଗୁଣିତ । ସକଳ ରହସ୍ୟ ଉଦ୍ଘାଟିତ ହେବା ପରେ
 ମହାସମାଗେହରେ ରସଲେଖାର ପତିଗୃହ ଯାତ୍ରା ବିଶେଷ ପ୍ରୀତିଦାୟକ ।
 ନାୟକର ପ୍ରିୟାନୁଚିତାରେ ସଞ୍ଜେଗ ସୁଖ ସ୍ଵରଣ ସହ ପ୍ରୀତିର ମହନୀୟତା
 ଉଦ୍ଘୋଷିତ ।^{୧୩୮} ଭୃତ୍ୟପଣରେ ନାରୀର ସେବା କରିବାକୁ ପୁରୁଷର
 କୁଣ୍ଡାହୀନ ସ୍ଵୀକୃତି ସର୍ବତ୍ର ପ୍ରକାଶ ପାଇଛି । ପ୍ରିୟା ନିକଟରେ ଥାଇ
 ନାୟକର ନିଜକୁ ମହୀମଣ୍ଡଳ ମନ୍ତ୍ରୀ ରୂପେ ପରିକଳ୍ପନା ମଧ୍ୟଯୁଗୀୟ
 ପୌରୁଷର ସ୍ଵରୂପ ସୂଚାଇଦିଏ । ନାୟିକାର ବିରହ ଲବନାରେ ପ୍ରିୟ-ମୁଖ-
 ସୁତି ଉଦ୍‌ବୋଧନ ସହ ପୁରୁଷର ବହୁ ନାରୀ ଭେଗ ସ୍ଵାଦ୍ଧା ଉଲ୍ଲିଖିତ ।^{୧୩୯}
 ଲକ୍ଷାର କୋମଳତା ଓ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତିର ରସମୟତା କାବ୍ୟର ଅନ୍ୟତମ
 ଗୌରବମୟ ବିଭବ ହୋଇଥିବାରୁ ପ୍ରସଂଗତି ବିଶେଷ ଉଦୟଗ୍ରାହୀ ।

ସୁଦୂର ଓ ଅଦୂର ପ୍ରବାସ

ଦୂରତା ଭେଦରେ ପ୍ରବାସ ବିପ୍ଳବକୁ ଦୁଇ ଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ କରାଯାଇଥାଏ; ଯଥା-ସୁଦୂର ଓ ଅଦୂର । ଜ୍ଞାତ ଓ ଅଜ୍ଞାତ ପ୍ରବାସ ଆଲୋଚନାରେ ସୁଦୂର ପ୍ରବାସର କଥା ହିଁ ଉଲ୍ଲିଖିତ । ଏଠାରେ କେବଳ ଅଦୂର ପ୍ରବାସ ପ୍ରସଂଗ ବିରୁଦ୍ଧ ।

ଦୀନକୃଷ୍ଣଙ୍କ 'ରସକଲୋକ'ର ବର୍ଣ୍ଣନାନୁସାରେ ଗଧାଙ୍କ ଗର୍ବ ମୋଚନ ନିମନ୍ତେ ତାଙ୍କୁ ଏକଦା ଅରଣ୍ୟ ମଧ୍ୟରେ ଛାଡ଼ିଦେଇ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ପୁଷ୍ପଚୟନ ବ୍ୟାଜରେ ଅନ୍ତର୍ହିତ । ^{୧୩୯} ବିରହ ପୀଡ଼ିତା ଗଧାଙ୍କର ବିଚଳ ବିକାପ ଧ୍ବନିରେ ସମଗ୍ର ବନଭୂମି ମୁଖରିତ । ଗୋପାଙ୍ଗନାଗଣ ଦୁଃଖରେ ଅଧୀର ହୋଇ କୁଞ୍ଜରୁ କୁଞ୍ଜ ବୁଲି କୃଷ୍ଣଙ୍କ ଅନୁସନ୍ଧାନରେ ଚତୁର୍ପର ହୋଇ ଉଠିଛନ୍ତି । ବିବିଧ ମନୋହର ଇପ୍ପନା ଜରିଆରେ ଅର୍ଚ୍ଚିତ ଏହି ବିଚ୍ଛେଦ ଚିତ୍ର ଅତ୍ୟନ୍ତ ରସପ୍ତ । ପ୍ରଳ ବିଶେଷରେ ଶାସ୍ତ୍ରୀୟ ଅଷ୍ଟ ସାବ୍ଦିକ ବିଚ୍ଛବର ସଂଯୋଜନା ବିଶେଷ ଉତ୍କର୍ଷପୂର୍ଣ୍ଣ । ^{୧୪୦} ଇପ୍ପେୟଙ୍କ 'ଛାନ୍ଦଭୂଷଣ'ର ନାୟକ ଅନୁଗର ଆଦିଶଯ୍ୟ ହେତୁ ଚନ୍ଦ୍ରାବଳୀଙ୍କୁ ସଗରେ ଘେନି ସେହିପରି ଅରଣ୍ୟ ମଧ୍ୟରେ ଏକଦା ଗୋପୀମାନଙ୍କ ଗହଣରୁ କିର୍ତ୍ତିତ ଦୂରକୁ ଅପସ୍ତତ । ^{୧୪୧} କିନ୍ତୁ ପ୍ରୀତି-ଗର୍ବିତା ନାୟିକାର ଅହଂକାର ଅପହରଣ କରିବାକୁ ସେ ତିଳେମାତ୍ର ଦୃଢ଼ା ପ୍ରକାଶ କରି ନାହାନ୍ତି । ବିରହର ଆବେଗମୟ ଦୃଶ୍ୟ ଏ ଦୂରତା କାବ୍ୟରେ ମନୋରମ ଓ ହୃଦୟସ୍ପର୍ଶୀ ।

ଏ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ଭୂପତି ପଣ୍ଡିତଙ୍କ 'ପ୍ରେମ ପଞ୍ଚାମୃତ'ର ବ୍ୟାବଚୀ-ଗର୍ବ-ଖଣ୍ଡନ ବିଷୟ ଉଲ୍ଲେଖଯୋଗ୍ୟ । ଗୋପାଙ୍ଗନାମାନଙ୍କ ବିରହ ଚିତ୍ରଣରେ କବି ଅଶେଷ ସଫଳତା ଅର୍ଜନ କରିଛନ୍ତି । ^{୧୪୨} କୃଷ୍ଣଙ୍କ ପ୍ରତି ବିବିଧ ଉତ୍ସର୍ଗ ବାକ୍ୟରେ ଶୋକ ବିହ୍ୱଳା ବ୍ୟାବଚୀ ଯେପରି ଭାବରେ ହୃଦୟର ରୁଦ୍ଧଦାର ଖୋଲି ଦେଇଛନ୍ତି, ତାହା ଯେ କୌଣସି ପ୍ରବନ୍ଧିତା ନାରୀ ପ୍ରାଣର ଅକୃତ୍ରିମ ପରିଚୟ । ^{୧୪୩} ବିରହର ଏଇ ଆଲୋଚ୍ୟ ଓଡ଼ିଆ କାବ୍ୟଧାରାରେ ବିରଳ ଓ ବିଚିତ୍ର ।

ଶେଷକଥା-

ପ୍ରବାସ ବିପ୍ଳବର ବର୍ଷନାରେ ବହୁଳ ଭାବେ ଅଲୌକିକତାର ସମାବେଶ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ରୀତିକାଳୀନ ସମାଜରେ ଏହାର ଗୁରୁତ୍ୱ ସୀକୃତ । ଇନ୍ଦ୍ରିୟ କରିବାର କଥା ଯେ ଉପେନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ‘କୋଟି ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ସୁନ୍ଦରୀ’, ଧନଞ୍ଜୟଙ୍କ ‘ରତ୍ନ ମଞ୍ଜରୀ’, ତ୍ରିବିକ୍ରମଙ୍କ ‘କନକଲତା’ ପ୍ରଭୃତି କାବ୍ୟରେ ପ୍ରବାସ ବିପ୍ଳବର ଅବତାରଣା କରାଯାଇନାହିଁ । ନାୟକ ନାୟିକାଙ୍କ ମଧୁଶଯ୍ୟା ମିଳନ ବର୍ଷନାରେ ଏହି ସବୁ କାବ୍ୟର ପରିସମାପ୍ତି ଘଟିଛି । ପକ୍ଷାନ୍ତରେ କେତେକ କାବ୍ୟ ପ୍ରବାସ ବିପ୍ଳବର ପ୍ରଧାନ, ଯଥା-ଉପେନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ସୁବର୍ଣ୍ଣରେଖା, ରଘୁନାଥ ହରିଚନ୍ଦନଙ୍କ ‘ସୁକୁଚିତ୍ରା’ ପ୍ରଭୃତି । ସୁଚରଣ ପ୍ରବାସକୁ ଓଡ଼ିଆ ରୀତି କାବ୍ୟର ଏକ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ବିଭବ ରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରାଯାଇ ନ ପାରେ ।

କରୁଣ-ଅର୍ଜୁନ ଦାସଙ୍କ ‘କଳ୍ପଲତା’ କାବ୍ୟର ନାୟିକା ତା’ର ଚକ୍ରା ବିରୁଦ୍ଧରେ ଅବନୀତିକ୍ରମ ସହ ବିବାହ ଆୟୋଜନ ହେଉଥିବା ଦେଖି ବିଷମାନ ପୂର୍ବକ ମୃତ୍ୟୁ ବରଣ କରିଛି । ଶୁଶ୍ରୀମ ଭୂମିରେ ମୃତ ଶରୀରର ଅଗ୍ନି ସଂସାର ନିମିତ୍ତ ସକଳ ବିଧି ଯଥାରୀତି ସମାହିତ । ନାୟକ ଅମର-ଶିଖର ଛଦ୍ମବେଶ ଧାରଣ କରି ବିବାହ ଛକକୁ ଆସୁଥିବା ବାଟରେ ଲୋକମାନଙ୍କଠାରୁ ନାୟିକାର ମୃତ୍ୟୁ ସମ୍ବାଦ ଶୁଣି ମୁର୍ଚ୍ଛାହତ । ସଂଜ୍ଞାଲଭ ପରେ ଅତୀତର ସ୍ମୃତି ଶେଷକ୍ରମ କରି ସେ ବିଜାପ ବିଧିରୁ ।^{୧୦୦} ମନ୍ତ୍ରୀ ପୁତ୍ରର ପ୍ରବୋଧନାରେ ସେମାନେ ଶୁଶ୍ରୀମ ଭୂମିରେ ଉପସ୍ଥିତ ହୋଇ ଉଦ୍ଧାରକଠାରୁ କନ୍ୟାଦାନର ସୀକୃତି ଲଭ କରିଛନ୍ତି । ଅନନ୍ତର ମୃତ୍ୟୁ ସଞ୍ଚାରଣୀ ମନ୍ତ୍ର ବଳରେ ନାୟକର କଳ୍ପଲତାକୁ ଜୀବନ୍ୟାସ ଦାନ ଏବଂ ଦୁହିଁଙ୍କର ବିବାହ ଯଥାସମୟରେ ସମ୍ପାଦିତ । ଏଠାରେ କରୁଣ ବିପ୍ଳବର ଚିତ୍ର ଅତି ସ୍ପଷ୍ଟ ଓ ସରଳ । କାବ୍ୟ ଯୁଗର ଆରମ୍ଭରେ ଶୁଙ୍ଗାର ବେତନାର ରୂପ କିପରି ସଂଯତ ଓ ଶାଳୀନ ଥିଲା, ତାହା ଏଥିରୁ ସହଜରେ ଅନୁମିତ ।

ପ୍ରତାପ ଗୟକ 'ଶ୍ରୀଶିବେଶା' କାବ୍ୟରେ ବିଶ୍ୱାସଯାତକତା ପୂର୍ବକ କନିଷ୍ଠ ଗନ୍ଧସର ଅହିମାଣିକ୍ୟ—ଶିରଛେଦ ଏବଂ ନାୟିକା ନିକଟରେ ସ୍ନେହ ନିବେଦନ ଯେପରି ରୋମାଞ୍ଚକର ସେହିପରି ବିଚିତ୍ର । ନାୟିକା କୌଣସିକରେ ଗନ୍ଧସକୁ ହତ୍ୟାକରି ଅଦ୍ଭୁତ ସାହସିକତାର ପରିଚୟ ଦେଇଅଛି । କିନ୍ତୁ ସ୍ୱାମୀ ବିୟୋଗରେ ସେ ଶୋକ ବିଗଳିତ ହୃଦୟା ଓ ବିକାପ ବିଧୁର । ନିଜର ବୈଧବ୍ୟ ଉପରେ ତା'ର ଗଭୀର ଅନାସ୍ଥା ଲାଜ ପ୍ରକଟିତ ।^{୧୦୩} ନାୟିକା ଚରିତ୍ରରେ ସାହସିକତା, ପତିସ୍ନେହ ଓ ତ୍ୟାଗର ଅପୂର୍ବ ସମନ୍ୱୟ ଦେଖାଯାଏ । ବର୍ଣ୍ଣନା ପରିଚେଷ୍ଟାଭିଳିକ, ସ୍ୱାଭାବିକ ଓ ସଂକ୍ଷିପ୍ତ । ସମ୍ବୋଧ ସ୍ମୃତି ଅଥବା ଦେହ କାମନାର ଅଲବ୍ଧ ପ୍ରସଙ୍ଗଟିକୁ ମାର୍ଜିତ ରୂପଶ୍ରୀ ପ୍ରଦାନ କରିଛି ।

ହରିହର ନରେନ୍ଦ୍ରଙ୍କ 'ମଦାଳସା' କାବ୍ୟର ନାୟିକା ନାୟକର ମିଥ୍ୟା ମୃତ୍ୟୁ ସମ୍ବାଦରେ ମୂର୍ଚ୍ଛାହତା । ଅନନ୍ତର ପ୍ରିୟତମର ରୂପ ଓ ଗୁଣ ସ୍ମରଣ କରୁ କରୁ ସଖୀକୋଳରେ ତା'ର ପ୍ରାଣବାୟୁ ଉଡ଼ିଯାଇଛି । ପ୍ରାଣପ୍ରିୟାର ମୃତ୍ୟୁ ସମ୍ବାଦରେ ଶୋକାତୁର ନାୟକ ସକଳ ଭେଗ ବିକାସ ପରିତ୍ୟାଗ ପୂର୍ବକ ସନ୍ନ୍ୟାସ ବ୍ରତ ଗ୍ରହଣ କରିବାକୁ ପକ୍ଷାତ୍ପଦ ହୋଇନାହିଁ । ନାୟିକାର ବିକାପ ବର୍ଣ୍ଣନାରେ ଦାମତ୍ୟ ଜୀବନର ଶୁଙ୍ଖାରମୟ ଚିତ୍ର ଅଙ୍କିତ ।^{୧୦୪} ପୌରୁଷର ଅନ୍ୟ କୌଣସି ଦିଗ ପ୍ରତି ସେଥିରେ ସଂକେତ ପ୍ରଦାନ କରାଯାଇନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ନାୟକ ଚରିତ୍ରରେ ପନିପ୍ରେମର ମହନୀୟତା ସୁସ୍ପଷ୍ଟ । ଅଧ୍ୟାପକ ସୁଦର୍ଶନ ଆରୁର୍ଯ୍ୟ 'ମଦାଳସା' ଓ ତା'ର ଉତ୍ସ ମାର୍କଣ୍ଡେୟ ପୁରାଣର ଏକ ତୁଳନାତ୍ମକ ସମୀକ୍ଷା ଭିତ୍ତିରେ କବିଙ୍କ ମୌଳିକତା ପ୍ରତିପାଦନର ଯଥାର୍ଥ ପ୍ରୟାସ କରିଛନ୍ତି ।^{୧୦୫}

ବନମାଳୀ ଦାସଙ୍କ 'ରାଜ ଇଚ୍ଛାବତୀ' କାବ୍ୟର ନାୟକ ଶୁକ୍ରବ୍ରହ୍ମ ଗୋପନ ରତି ଅପରାଧରେ ନାୟିକା-ଅନ୍ତଃପୁରରୁ ଧୂତହୋଇ ବଧ୍ୟା ଭୂମିରେ ଅବସ୍ଥାପିତ ଏବଂ ସ୍ନେହର ପରୀକ୍ଷା ନିମନ୍ତେ ସେ ସ୍ଥଳରେ ତା'ର ଶିରଛେଦ ଅଭିନୟ ଆୟୋଜିତ । ପ୍ରିୟତମର ହତ୍ୟା ସବାଦ ଶ୍ରବଣ କରି କେଶ ବାସ ଆଲଜିତା ଇଚ୍ଛାବତୀ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ସ୍ଥାନରେ ଆସି ଉପସ୍ଥିତ । ନାୟକର ମୂର୍ଚ୍ଚା

ଭାଗ ଦୋଷାଧି ନିକଟରେ ତା'ର ଆକୃତ କାଚର ମିନତି ପରିବେଶକୁ କରୁଣ ଓ ଅନ୍ଧୁତ କରିଛି ।^{୧୦୮} ନାୟିକାର ବିନୟୋକ୍ତିରେ ସେମାନେ ବିମଳ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ପ୍ରସ୍ତୁତିତ । ଗଜ ଦରବାରର ବିଜାସମୟ ସଂଲେଷ ଚିତ୍ର ଏହା ନିକଟରେ ଗୌଣ । ଗନ୍ଧା ଓ ଗବର ସଂହତ ସୁଷମା, ଆବେଦନର କରୁଣତା ଓ ତ୍ୟାଗର ଭଜାଙ୍ଗ ଆଦର୍ଶ ଏ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଏକାନ୍ତ ଭଲେଖଯୋଗ୍ୟ ।

ଧନଞ୍ଜୟଙ୍କ 'ଇଚ୍ଛାବତୀ' ଏକ ଅନୁବାଦ କାବ୍ୟ । ଏଥିରେ ମୌଳିକତାର ଭାଗ ସ୍ଥଳ । ଗଜାଞ୍ଜାରେ ନାୟକ ମଧୁକର ଇଚ୍ଛାବତୀର ଅତଃପୁରୁଷ ଧୃତ ହୋଇ ବ୍ୟଧିକୁ ଆନୀତ । ଏହି ଅବସ୍ଥାରେ ସେ ନାୟିକାର ରୂପଗୁଣ ତଥା କେଳି ବିଜାସ ଆଦି ଦୋଷାଧି ନିକଟରେ ପ୍ରକାଶ କରିଛି । କିନ୍ତୁ ଏହା ପରିବେଶାଚିତ ହୋଇନାହିଁ । ଗୋଟିଏ ସ୍ଥଳରେ ନାୟିକାର ଲୀଳା ଗମନ ବାଜନ ପାଦ ତଳ ମୂରିକା ହେବା ଭବନା ନାୟକ ମୁଖରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ।^{୧୦୯} ପୁରୁଷର ନାରୀ ଆନୁଗତ୍ୟ ଓ ସ୍ରୀତି ବିଜାସିତାର ଏହା ଏକ ସୁନ୍ଦର ଆଲେଖ୍ୟ । ଏହି କାତୀୟ ଭବନା କରି ଉପେନ୍ଦ୍ର ଓ ମାନସିଂହଙ୍କ ରଚନାରେ ମଧ୍ୟ ପରିଲକ୍ଷିତ । 'ଶୁଚ ଇଚ୍ଛାବତୀ'ରେ ବେତାଳ ଓ 'ଇଚ୍ଛାବତୀ'ରେ ନାରଦଙ୍କ ଆବିର୍ଭାବ ଓ ଉପଦେଶ କ୍ରମେ ଭଜୟ କାବ୍ୟର ନାୟକ ନାୟିକାଙ୍କ ମିଳନ ଯଥା ସମୟରେ ସଂଘଟିତ ।

ରମଚନ୍ଦ୍ର ପଟ୍ଟନାୟକଙ୍କ 'ଅନୁଗ୍ରହବତୀ' କାବ୍ୟରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଅବୈଧ ପ୍ରଣୟଭିସ୍ତ ନାୟକ ରତ୍ନଧୃକର ଶିରଞ୍ଜେତ । ଗନ୍ଧାର୍ବ ନାୟିକାର ନିର୍ବାସନ ଓ ପ୍ରିୟତମର ମୃତ ପିଣ୍ଡକୁ ଧାରଣ କରି ତା'ର ବିଚଳ ଜ୍ଵର । ବନଦେବାଙ୍କର ଅନୁକମ୍ପା ଓ ଦୁହିଙ୍କର ପୁନର୍ମିଳନ ଇତ୍ୟାଦି କରୁଣ ବିପ୍ଳବ ଅତର୍ଗତ ।^{୧୧୦}

ଶେଷ କଥା—

କରୁଣ ବିପ୍ଳବ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଅଲୌକିକତା ସର୍ବତ୍ର ପରିଲକ୍ଷିତ । 'ଶଶିସେଣା', 'ଶୁଚ ଇଚ୍ଛାବତୀ' ଓ 'ଅନୁଗ୍ରହବତୀ' କାବ୍ୟର ନାୟିକାଗଣ

ଯେ ଯାହାର ସ୍ବାମୀଙ୍କ ମୃତ୍ୟୁରେ ବିହିତ କର୍ତ୍ତବ୍ୟ କରିବାକୁ କୃଷିତା ହୋଇନାହାନ୍ତି । କିନ୍ତୁ 'ମଦାକସା' କାବ୍ୟର ନାୟିକା ସେ କ୍ଷତ୍ରରେ ଅତୀତ ସଲ୍ଲେଷ ସୁଖ ସ୍ବରୂପକୁ ଶ୍ରେୟସର ମନେ କରିଛି । ଅନ୍ୟ ପକ୍ଷରେ 'ଇଚ୍ଛାବତୀ'ର ନାୟିକା ସ୍ବାମୀର ବିପଦରେ ମଧ୍ୟ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ନୀରବ । ଇନ୍ଦ୍ରିୟ କରିବାର କଥା ଏହି ଯେ ପତ୍ନୀ ବିୟୋଗ ସଂଭାବରେ 'ମଦାକସା' କାବ୍ୟ-ନାୟକର ଭେଗ ବିଳାସ ପ୍ରତି ଅନାସ୍ଥା ଗୁଣ ପ୍ରକାଶ ତଥା ସନ୍ଧ୍ୟାସ ବ୍ରତ ଧାରଣ ଏବଂ ନାୟିକା ପ୍ରାପ୍ତି ପାଇଁ ଅବ୍ୟାହତ ଉଦ୍ୟମ ଅତ୍ୟନ୍ତ ପ୍ରଶଂସନୀୟ । ନାୟକ ନାୟିକା ମଧ୍ୟରେ ମିତ୍ରତା କାମନା ସର୍ବତ୍ର ବର୍ତ୍ତମାନ ଥିଲେ ହେଁ 'ମଦାକସା'ର ନାୟିକା ଓ 'ଇଚ୍ଛାବତୀ'ର ନାୟକ ଚରିତ୍ରରେ ଶୃଙ୍ଖାରିକତା ସୀମା ଓ ସମୟର ଔଚିତ୍ୟ ଲଂଘନ କରିଅଛି ।

ଅନ୍ୟାନ୍ୟ—

ଓଡ଼ିଶା ରୀତି କାବ୍ୟର ବିପ୍ଳବୀ ବିନ୍ୟାସରେ ଆଉ କେତେକ ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ ଦୃଷ୍ଟି ଗୋଚର ହୁଏ । ସେ ସମସ୍ତ ପୂର୍ବୋକ୍ତ ଆଲୋଚନାର ପରିସର ଭିତରକୁ ଆସିପାରିନାହିଁ । ଆକାଙ୍କୀରିକ ଶୃଙ୍ଖଳାର କିଛି ବ୍ୟତିକ୍ରମ ମଧ୍ୟ ତହିଁରେ ପରିଲକ୍ଷିତ ।

ସ୍ବପ୍ନ-ଲେକନାଥ ବିଦ୍ୟାଧରଙ୍କ 'ସର୍ବାଙ୍ଗ ସୁନ୍ଦରୀ' କାବ୍ୟର ନାୟକ ଓ ନାୟିକା ଏକତ୍ର ଶୟନରେ ଥାଇ ଯଥାକ୍ରମେ ପ୍ରିୟା ବିନାଶ ଓ କାତ ବିଚ୍ଛେଦ ସ୍ବପ୍ନ ଦେଖି ବିରହ ପୀଡ଼ିତ ।^{୧୫୧} ଦୁଇ ଚରିତ୍ରରେ ବିଚ୍ଛେଦର ଯଥାବିଧି କାବିଂଜ ଚିତ୍ର ଅଙ୍କିତ । ଦୁହିଁଙ୍କର ବିରହକୁ ଯଥାକ୍ରମେ କଲ୍ଲଣ ଓ ପ୍ରବାସ ବିପ୍ଳବର ଅତ୍ୟନ୍ତ କରଯାଇପାରେ । କିନ୍ତୁ ବାସ୍ତବ ଘଟଣା ସତ୍ତ୍ୱ ଏ ସବୁ ସଂପର୍କହୀନ । ଠିକ୍ ସେହିପରି କବିଙ୍କ 'ଚିତ୍ରକଳା' କାବ୍ୟର ନାୟକ ନାୟିକା ଏକତ୍ର ବର୍ଷଣ ମୁଖର ରଜନୀରେ ପରସ୍ପର ବିଚ୍ଛେଦ ସ୍ବପ୍ନ ଦେଖି ଅଧୀର ।^{୧୫୨} ଦୁହିଁଙ୍କର ବିଚ୍ଛେଦ ବର୍ଷଣରେ ପରସ୍ପରର ରୂପ ଗୁଣ ସ୍ବରୂପ ଓ କାମପୀଡ଼ାର ମଞ୍ଜୁଳ ଚିତ୍ର ପ୍ରଦତ୍ତ । ଦୁଇଟି କାବ୍ୟରେ ଲଗ୍ନବାନଙ୍କ

ଆବିର୍ଭାବ ଓ ଆଶୀର୍ବାଦରୁ ନାୟକ ନାୟିକାଙ୍କ ବିଚ୍ଛେଦ ଦୁଃଖ ଖଣ୍ଡିତ ।
କବି ଲେଖନୀଥ ବିପ୍ଳବୀ ପ୍ରସଙ୍ଗ ପରିକଳ୍ପନାରେ ଅଭିନବ କୌଶଳ
ଅବଲମ୍ବନ କରିଛନ୍ତି ।

ସତ୍ୟରକ୍ଷା—ନରସିଂହ ସେଣାଙ୍କ ‘ପରିମଳା’ କାବ୍ୟର ନାୟିକା ଗନ୍ଧର୍ବ ଚିତ୍ରରଥ
ସହ ଗୋପନ ପ୍ରଣୟରେ ଆବଦ୍ଧ ଥାଇ ମର୍ତ୍ତ୍ୟ ଯୁବକକୁ ରତି ଦାନ ନ
କରିବା ନିମନ୍ତେ ସତ୍ୟାନୁବନ୍ଧା । ବିବାହ ଅନ୍ତେ ନାୟକ ନାୟିକା ଏକ ମନ
ଏକ ହୃଦୟ ହୋଇ ସୁଦ୍ଧା ସତ୍ୟରକ୍ଷା ହେତୁ ସମ୍ଭୋଗ ସୁଖରୁ ବଞ୍ଚିତ ।
ମଧୁଶଯ୍ୟା ଗର୍ଭର ବର୍ଣ୍ଣନା ପ୍ରସଙ୍ଗରେ କବି ସେମାନଙ୍କ ବିରହ ଦଶାର
ମନୋରମ ଚିତ୍ର ଅଙ୍କନ କରିଛନ୍ତି । ^{୧୫୩} ଯୋଗୀ ଜ୍ଞାନାନନ୍ଦଙ୍କଠାରୁ
ମନ୍ତ୍ର ଓ ଉପଦେଶ ଲାଭ କରି ନାୟକ ମକରକେତୁ ଏହି ବିଚ୍ଛେଦ ବାଧା
ଅତିକ୍ରମ କରିବାକୁ ସମର୍ଥ ହୋଇଅଛି । ଓଡ଼ିଆ ରୀତି କାବ୍ୟରେ ଏପରି
ଚିତ୍ର ବୋଧହୁଏ ଏକକ ।

‘ଶଶିସେଣା’ କାବ୍ୟର ଶଶିଧର (ପୁରୁଷବେଶୀ ଶଶିସେଣା)
କାମତାପୁରରେ ଗଣ୍ଡାବଧ କରି ଗଜକନ୍ୟା ଚନ୍ଦ୍ରବାଳାକୁ ବିବାହ କରିଛି ।
ମଧୁଶଯ୍ୟା ଗର୍ଭରେ ସେ ଗଜକୁମାରୀକୁ ‘କାନ୍ତ ବିଚ୍ଛେଦ’ ବ୍ରତର ବିଧାନ
ଶୁଣାଇ ଏକ ବର୍ଷ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ନାରୀ ଅଙ୍ଗ ସ୍ପର୍ଶ ନ କରିବା ନିମନ୍ତେ ଦୃଢ଼-
ପ୍ରତିଜ୍ଞା । ^{୧୫୪} ଏ କ୍ଷେତ୍ରରେ ବିରହଦଶାର କୌଣସି ଚିତ୍ର ଅଙ୍କନ
କରାଯାଇ ନାହିଁ । କାବ୍ୟର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଏହା ଯଥାର୍ଥ ।

ଦିବାଗମନ—ଉପେନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ‘ରସଲେଖା’ କାବ୍ୟର ବର୍ଣ୍ଣନାନୁସାରେ ନାୟକ
ନାୟିକାଙ୍କ ମଧୁଶଯ୍ୟା ବିବାସ ଦିବାଗମନ ହେତୁ ବିଚ୍ଛେଦରେ ରୁପାତ୍ତରିତ ।
ପ୍ରିୟତମାର ରୂପ, ଗୁଣ, କେବଳ ସ୍ମରଣରେ ବିରହ ସତତ ନାୟକର ସମଗ୍ର
ଦିବସ ଅତିବାହିତ । ^{୧୫୫} ନାରୀର ପ୍ରତି ଅଙ୍ଗ ବର୍ଣ୍ଣନା ଏଠାରେ ବିଶେଷ
ନୈପୁଣ୍ୟ ମଣ୍ଡିତ ।

ଗଜପତି ଜଗନ୍ନାଥ ନାରାୟଣ ଦେବଙ୍କ 'ପ୍ରଭାବତୀ ପରିଣୟ' କାବ୍ୟରେ ମଧ୍ୟ ଏହି ପ୍ରସଙ୍ଗ ଉଲ୍ଲିଖିତ ।^{୧୫୭} ନାୟକ କେବଳ ପ୍ରିୟା ସ୍ମରଣ କଲବେଳେ ନାୟିକା ପ୍ରିୟତମ, ପଞ୍ଚବାଣ, ମହୟ, କୋକିଳ ଓ ଭ୍ରମରକୁ ସମୋଧନ କରି ଅନ୍ତରର ଆହୁତତା ପ୍ରକାଶ କରିଛି । 'ରସଲେଖା'ରେ କେବଳ ପୁରୁଷର ବିରହ ପୀଡ଼ା ବର୍ଣ୍ଣିତ । କିନ୍ତୁ 'ପ୍ରଭାବତୀ ପରିଣୟ'ରେ ପୁରୁଷ ଓ ନାରୀ ଉଭୟଙ୍କ ପାଇଁ ଯଥାର୍ଥ ଧ୍ୟାନ ଦିଆଯାଇ ଅଛି ।

ପୁଷ୍ପକାଳ-ଓଡ଼ିଆ ରୀତି କାବ୍ୟର କେତେକ ସ୍ଥଳରେ ନାୟିକାର ପୁଷ୍ପକାଳ ହେତୁ ନାୟକର ବିରହ ଅନୁଭବ ବର୍ଣ୍ଣିତ । ଉପେନ୍ଦ୍ରଙ୍କ 'ପ୍ରେମ ସୁଧାନିଧି' ଏହାର ଉଦାହରଣ ।^{୧୫୮} ଏ କ୍ଷେତ୍ରରେ ନାୟକ ପ୍ରୀତିତତ୍ତ୍ୱ ନିରୂପଣ କରିବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ନାୟିକା-କେଳି-ବିଳାସର ବୈଚିତ୍ର୍ୟ ଓ ମହନୀୟତା ପ୍ରତି ବଳିଷ୍ଠ ସ୍ୱୀକୃତି ଜଣାଇଅଛି ।^{୧୫୯} ଇଷା ଓ ଭବ ଗୁମ୍ଫାନର ଶୁଭ୍ରତା ହେତୁ ଏହା କାଜୋରର ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟରେ ବିଭୂଷିତ । ବ୍ରଜନାଥଙ୍କ 'କେଳି ନଳାନିଧି'ର ଏହି ପ୍ରସଙ୍ଗ 'ପ୍ରେମ ସୁଧାନିଧି' ଅନୁସରଣରେ ରଚିତ । ମାତ୍ର ଇଷା ଓ ଆବେଦନ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଏହା ଶ୍ରୀହୀନ ।^{୧୬୦}

ପାଦଟୀକା-

୧। ନ ବିନା ବିପ୍ରକମ୍ବେନ ଶୃଙ୍ଗାରଃ ପୃଷ୍ଠମଶୁଭେ ।

ସରସ୍ବତୀ କଣ୍ଠାଭରଣ : ୫ / ୫୨

୨। ରତିର୍ଯା ସଙ୍ଗମାତ୍ ପୂର୍ବଂ ଦର୍ଶନ ଶ୍ରବଣାଦିକା

ତସ୍ୟୋରନୀକଟି ସ୍ରାଞ୍ଜେଃ ପୂର୍ବଗଗଃ ସ ଉଚ୍ୟତେ ।

ଉଚ୍ଛ୍ୱଳ ନୀଳମଣି : ବିପ୍ରକମ୍ବ / ୫

୩। ଶୁଣିଣ ସାତୁକ୍ୟ ବିକାର ବାଳୀ

କମ୍ପଇ କରେ ଘେନି ପୁଷ୍ପମାଳି

ପୁଲକ ସକଳ ଗେମାବଳୀ

ମୁକୁର୍ଜିତ ଶୋଭା କଟି ମେଖଳି

ଗମତେ ପାଦ ହୁଏ ଥର ଥର

ସୁବର୍ଣ୍ଣ ପଦ ମାଳେକ କର ।

ରମବିଭା : ୭/୪୮-୪୯

୪। କଳ୍ପଜତା : ୪ଥ

୫। ପଲଙ୍କ ତେଜିଣ ଉଠିଲା ସୁମୁଖୀ ସପନ ସଂକେତ ପାଇଣ

ଆହା ସ୍ରାଣନାଥ କେଣେ ଗଲୁ ବୋଲି ଉଚ୍ଚସ୍ବରେ କରେ କାରୁଣ୍ୟ ।

ଉଷାଭିକାଷ : ୫/୧ (ଇତ୍ୟାଦି)

୬। ବହୁତ ପାଞ୍ଚର ସେହି ମଦନ ବିକାରୁ

ସତେକି ଦର୍ପି ନେଇ ଖାଇବେ ମୋହ ଠାରୁ ।

କାନ୍ଧି କାବେରୀ-୩୯୪

୭। ଯେକ ମୁଖ ହୋଇ ଦୁହେଁ ବିଦ୍ୟା ପତୁଥାନ୍ତି

ତହୁକୁ ଦେଖିଣ ତହୁମଣି ଝଟକନ୍ତି ।

ଦଣ୍ଡେ ନ ଦେଖିଲେ ସ୍ରାଣ ନ ରଖନ୍ତି କେହି

ବେନି ଜନଙ୍କର ସେ ଅଟଳ ଏକ ଦେହି ।

ଗୁଟ ଉଚ୍ଚାବତୀ : ୨/୫୦-୫୧

୮। କଳାବତୀ : ୨ୟ, ୩ୟ

୯। ତା ବିନୁ ଆନ ମୁଁ ନ ଶୁଣି, ଧରି ମୁଁ ନିକି ଥିବି ଦେହୀ
ଅନଳେ ଦେବି, ଆଜି ଝାସ । ଯେଦିନ ମୋହର ବିନାଶ ।
ସ୍ତେମଲେଚନା : ୧୧/୫୩-୫୪

୧୦। ରକ୍ତିଶୀ ବାରତା ପାଇ ସଖୀମାନେ ହକରଇ
ବୋଇଲେ ଛାଡ଼ିଲି ମୋର ଜୀବନ ଆଶ
ହରି ହରି ବୋଲି ବାଜି ଅବନୀ ପଡ଼ିଲା ଜଳି
ଅସମ୍ଭାଳ କେଶବାସ ହୃଦୟବାସ । ରକ୍ତିଶୀବିରା : ୪/୨୦

୧୧। x x ଛାର ଶିଶୁପାଳ ହାତ ଧରିବି
ନିଶ୍ଚୟ ଅଗ୍ନିକୁ ଡେଇଁ ମରିବି ।
ରକ୍ତିଶୀ ବିରା : ୫/୭

୧୨। ବୀର ଉଗର ମୁଁ ଅଟେ ଗୋସାଇଁ
ରକ୍ତିଶୀବିରା : ୫/୨୪

୧୩। ପନୀର ଚନ୍ଦ୍ର ଚନ୍ଦନ ଚନ୍ଦ୍ରକର
ସଜ୍ଜକ ନଜିନୀ ଦତ୍ତ
ସୁନ୍ଦରୀ ମଣିର ଅଙ୍ଗରେ ଲଗତେ
ବିଚିତ୍ର କାମ ଅନନ୍ତ ।
ଅନଙ୍ଗରେଖା : ୧୦/୩

୧୪। x x ନିକି କୋମଳାଙ୍ଗୀ ଭଜି ଯାଇ ବୋଲି ମନରେ ଶଙ୍କା କରତି ।
କିମ୍ବା
କୋମଳାଙ୍ଗୀ ତନୁ ଅତି କୁଶ ହେଲା ମୁଣ୍ଡାଳ ସୁତ୍ର ପରାଏ ।
ଅନଙ୍ଗରେଖା : ୧୦/୯, ୧୦/୨୪

୧୫। ବେଶ ବସନ ସବୁହିଁ ତ୍ୟାଜ୍ୟ କଲୁ ଧ୍ୟାୟୀ କୁମର ବରକୁ
କିମ୍ବା
ବେଶ ଭେଜନ ବ୍ୟସନହିଁ ତେଜିଲ ମୁନେ କିଛି ନ ଘେନଇ ।
ଅନଙ୍ଗରେଖା : ୧୦/୯, ୧୦/୨୪

୧୬। ଯେବେ ମୋର ଶରୀର ଧରିବି କୁମର କର
ଦରିତ୍ର ହାତରେ ନିଧି ହୁଏକି ଆସି ।
ଅନ୍ଧ ବାଣୀ କଲେ ନିଜି ନୟନ ଭଲେ ପ୍ରମୁଖୀ
କର ପ୍ରସାରିଣ କେହୁ ପାଇଛି ଶଶି ।
ତା'ର ମୋର ଏବେ ଅନ୍ତର । ଏଥକୁ ଉପାୟେ ସଖୀ ଏକା ତୁ କର ।
ରତ୍ନ ମଞ୍ଜରୀ : ୭ ୧୯

୧୭। ଛନ ଛନ ମନ ତା'ର କାତର ଶରୀର
ଶତେଥର ଖୋଜଇ ସେ ପଇଙ୍କ ଉପର ।
ସର୍ବାଙ୍ଗ ସୁନ୍ଦରୀ : ୨।୧୦୭

୧୮। ସଜଳ ଜମଜ ଦଳ ଶୟନେ । ସଘନ ସାର ଚନ୍ଦନ ଲେପନେ ।
ପଲ୍ଲବ ବ୍ୟଜନ, ଶୀତ ପବନେ । ବହୁତ ପନୀର ନୀର ସେଚନେ ।
ସେ କାମ ଅନଳ । ନୋହିଲ ଶୀତି ବୃଦ୍ଧି ବେଳୁଁ ବେଳ ।
ସର୍ବାଙ୍ଗ ସୁନ୍ଦରୀ : ୯।୨

୧୯। ତୋହର ପର ରମଣୀ ରମଣ ବିନୁ ରଜନୀ
କେମିତି ପ୍ରକାରେ ହରୁ
ହା ହା ରମୋରୁ ଏ ।
ଚିତ୍ରକଳା : ୬।୨୧

୨୦। ବାରେ ବାରେ ଶିବ ଶିବ ସେ ଘୋଷେ
ବାରେ ବାରେ ବ୍ରତମାନ ମାନସେ ।
ବାରେ ବାରେ ନାହିଁ ମୂର୍ଖାରେ ସଖୀ
ବାରେ ବାରେ ଭୟ ସଶୟ ରଖି ।
ବନରୁହ ନାଡ଼ । ବନଜାଣୀ ଦେଖି ଚିତ୍ତ ଗରୁଡ଼ ।
ବୈଦେହୀଶ ବିକାସ : ୧୨ / ୫

୨୧। ଚେତି ଚତୁରୀ ଗୁହଁଇ ନିଶି ନାଶେ ପାଶେ ନାହିଁ ଦିବ୍ୟ ଚକ୍ରଣ
ମାରି ହୁଏେ ଜୀତ ନାଥ ନାଥ ବୋଲି ଅତି ଉଚ୍ଚେ ଜଇ କାରୁଣ୍ୟ ।

x x x

ଲବଣ୍ୟବତୀ : ୧୨ / ୧

୨୨। ଦେଖି ନବ କାଳିକା ବକାଳିକା ମାଳିକା ଆକା କାଳିକା କାତ ସୁରି ।

x x x

ଲବଣ୍ୟବତୀ : ୨୨ / ୧

୨୩। ପାଟି ପୁଟି ପଡୁଅଛି ମୁକୁତା ମାଳିକା

ଚନ୍ଦନ ପଡ଼ି ଚନ୍ଦ୍ରରେ ହେଉଛି ଫୋଟକା

ନରେ ଦ୍ଵିତୀୟାର ଶଶି । ଉଦୟ ହେଲା ପରସ୍ତେ ଶେଷେ ଶୋଭା ଦିଶି ।

ପାକ ଜଇ ଶାକ ପ୍ରାୟ ଜଡ଼ଜର ପର୍ଣ୍ଣ

ମଣ୍ଡାକ ନାକ ପଡ଼ିଲା ମାତ୍ରେ ଗାତ୍ରେ ଚୂର୍ଣ୍ଣ ।

ଉଶୀରର ଲେପ ଯହିଁ । ତପତ ଲେହେ କମାଳ ପରସ୍ତେ ଶୁଖିଲା ।

ଲବଣ୍ୟବତୀ : ୧୭ / ୨୭-୨୮

୨୪। .କୋଟି ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ସୁନ୍ଦରୀ : ୧୮ / ୧୯-୨୯ (ସ୍ତମ୍ଭ, ସ୍ଵେଦ, ରୋମାଞ୍ଚ
ଆଦି କ୍ରମରେ ବିରହ ଦଶାର ବର୍ଣ୍ଣନା)

୨୫। କୋଟି ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ସୁନ୍ଦରୀ : ୧୬ / ୧୮ ନୋହିକାଠାରେ ଦଶାବତାର
ଅରେପ)

୨୬। ପତି ଏମତ ପତରକୁ କାତର

ହେଲା ବେପଥୁ ବଶେଶ ଥର ଥର ।

ଲଭିବାକୁ ମନ ହେଲା ଚତପର

ବିନ୍ଦେ ପୁନଃ ପୁନଃ ପୁଲଶର ଶର ।

ରସଲେଖା : ୭ / ୪୨-୪୩

୨୭। ପ୍ରୀତି ବୀଜ ହୃଦ କ୍ଷେତ୍ରେ ବୁଣିତ । ହେଲୁ ପୁଲକାଙ୍କୁର ଅଗଣିତ ।
ରସିକ ହାରବଳୀ : ୪/୧

୨୮। ମୃତ ପ୍ରାୟ ହୋଇଥିଲୁ ରସିକ ସିଦ୍ଧାଣୀ
ସଜୀବନୀ ମନ୍ତ୍ର ହେଲୁ ସହଚରୀ ବାଣୀ
ବିରୁଦ୍ଧିଲୁ ଜଗନ୍ନାଥ କୃପା କଲେ ମୋତେ
କେତେ କେତେ ପୁଣ୍ୟ କରିଥିଲି ମୁଁ ଜନ୍ମାନ୍ତେ ।
ରସିକ ହାରବଳୀ : ୫/୮

୨୯। × × × ଶୁଆଇଲେ ପଲ୍ଲବ ଶେଷେ ।
ସିଝିଯାଏ ସେ ବେଗେ ଯେତେକ ଅଙ୍ଗେ ଲଗେ ପାକ ଶାକ
ଦଶାକୁ ଭଜେ ଯେ ।
ସୁଭଦ୍ରା ପରିଶୟ : ୮/୨୦

୩୦। କଦର୍ଥେ ଅତି ମନ୍ଦରେ ଯାଇ ବାଳା ସ୍ବପ୍ନରେ ପଠକ
ହରେ ଛନ ଛନ ମନ ଯଥା ଧନ ଠକିଲୁ କି ଠକ ।
କରି ନ ପାରି ସଭର ଉତ୍କଣ୍ଠାକୁ ସେ ବାରେ ପୁଲକ
କହ ମିତ କି ସେ ମଣ୍ଡିଥିଲୁ କେଶେ ଯେ ଶିଖି ଚନ୍ଦ୍ରକ ।
କଳାକଉତୁକ : ୬/୧୩-୧୪

୩୧। ଛଳୁଥାନ୍ତି ନୀଳମଣି ନୀଳୋତ୍ପଳ ପ୍ରଶଂସି ସୁନ୍ଦର ଅଙ୍ଗ
ଛାଡୁଥାନ୍ତି ଖରଣ୍ଡାସ ବିରହରେ ସ୍ବପନେ ଭଲନ୍ତି ସଙ୍ଗ
ଛାନ୍ଦଭୂଷଣ : ୭/୯

୩୨। ଜୀବନ ଗଣଲ ଏତିକି କରିବ । ଶ୍ୟାମ ନାମ ମୋର ହୃଦେ ଲିହିବ ।
ଶ୍ୟାମ ରୂପ ମୂର୍ତ୍ତି ହୃଦେ ଲଗାଇ । ଶ୍ୟାମ ବସନ ଅଙ୍ଗରେ ଘୋଡ଼ାଇ ।
ଶ୍ୟାମ ଗତି ପଥେ ଗୋ । ମୋ ଶବ ପୋତିବ ଆପଣାହସେ ।
ବିଦଗ୍ଧ ଚିନ୍ତାମଣି : ୨୯/୩୬

୩୩। ତା' ନାମ ଗାଇ କୁଣ୍ଡରେ । ପ୍ରୀତି-ତୁମ୍ଭ ବଜାଇ ଦାଣ୍ଡରେ ଗୋ
ଭିକ୍ଷା ମାଗୁଥିବି ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡରେ । ସଜନୀ ଗୋ ।

ବିଦଗ୍ଧ ଚିତାମଣି : ୪୮/୩୭

କିମ୍ବା

ବାକୁ ଦୁଷଣ ଘୋଷଣ । ହେଲେ ହେବ ପଛେ ନାନା କଷଣ ।
ମୁଁ ତ କଲିଣି ନିନ୍ଦା ଭୁଷଣ । ସଜନୀ ଗୋ ।

ବିଦଗ୍ଧ ଚିତାମଣି : ୪୮/୫୫

୩୪। ଶ୍ୟାମ ରସୋତ୍ସବ : ୩ୟ

୩୫। ଅନ୍ଧିକା ବିଳାସ : ୧୨ଶ, ୧୩ଶ

୩୬। କାତରେ ତରଳ ତର ନେତ୍ରା ନିଦ୍ରା ତେଜି

କୁଚ କାଞ୍ଚୁଲ ପେଡ଼ିଲ ।

ଭରାରି ଭର ଭପର ଅମର ଝାଡ଼ିଲ

ଚନ୍ଦ୍ରକଳା : ୨୧/୨-୩

୩୭। କାବ୍ୟ ସବାଦ : ପୃ ୨୨୬

୩୮। ମଞ୍ଜି ଯିବି କି ଭଲ ରଚିରେ ।

କିଶୋର ଚନ୍ଦ୍ରାନନ୍ଦ ଚମ୍ପୂ : 'କ' ଗୀତ, ୨

୩୯। ଶଙ୍କର ପରଜରେ ପଡ଼ି ରହିଲେ ଯୋଗ ଆଶାବରୀ ଗଭରୀ
ଲଜିତ ବସନ୍ତ ଭୈରବ ହେବାରୁ ବହିବ କୋକାହଳ ପୁରି ।

ପ୍ରବନ୍ଧ ପୁଣ୍ୟଚନ୍ଦ୍ର : ୩/୨୫

୪୦। ଶୁଣିଣ କାତର ହୋଇ ପଡ଼ିଲା ମୋହଯାର ,

ସୁବର୍ଣ୍ଣ ଝରିରେ ନୀର ଘେନି ମରୀ କୁମର ସିଞ୍ଚିଲ ।

କବିଭାଟା : ୩/୩୧

୪୧। ପଟଦେଖି ପରୁରିଲ ଆହେ ବ୍ରାହ୍ମଣ ।
ପଟ ଘେନି ବୁଲୁଅଛ କେଉଁ କାରଣ ।

x x x

ପୁଣି ସମସ୍ତ କହିଲ ଶୁଣି କୁମର
ମଦନ ବେଦନାରେ ହୋଇଲ ଆତୁର ।

କଳାବତୀ : ୧/୨୩-୨୫

୪୨। ମନ୍ତ୍ରକେତୁ ପଟ ଫେଡ଼ି ଦେଖି ତନୁ ପାଡ଼ିଲ ମଦନଶର
ହୃଦୟ ଦୁଲ୍ଲ ଦୁଲ୍ଲ ହୁଅଇ ଟାଙ୍କୋରିଲ ସର୍ବ ଶରୀର ।

ପରିମଳା : ୨/୩୩

୪୩। ଦୁହିଙ୍କ ଦେହ ଆକୃତି ନ ଆସଇ ନିଦ୍ରା ଲକ୍ଷି
ଦୁହେଁ ଅତି ଅନୁରଗୀ ରସ ଭଙ୍ଗ ସତ୍ୟ ଲକ୍ଷି ଯେ ।

ପରିମଳା : ୮/୨୫

୪୪। ନୃପତି ନୟନେ ପଡ଼ିଲ ନୀରଜ ନୟନୀର ନେତ୍ର ବିକାର
ନିମିଷେ ମାତ୍ର ପାଇ ସାହା ନୟନେ ଭେଦିଲା ଅଙ୍ଗେ କାମକୁର ।
ରଜାର, ରେମ ଅଙ୍କୁରିତ ହୋଇଲ ।

ରସବତୀ ରମା ନୟନ ବିକାର କିଂପା ମାନସ ନ ମୋହିଲ ।

ସ୍ତେନ ଲେଚନା : ୧୦/୧୩

୪୫। ଲେଚନେ ଲେଚନ ମନେ ମନ ମିଶାମିଶି
ବଚନେ କାହାକୁ କେହି ନ କହେ ଭରସି ।

ଶଶିସେଣା : ୩/୫

୪୬। ଗୁଟ ଇଚ୍ଛାବତୀ : ୨/୫୯-୬୮

୪୭। ଇଚ୍ଛାବତୀ : ୩ୟ, ୪ର୍ଥ, ୫ମ

୪୮। କୋଟି ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ସୁନ୍ଦରୀ : ୬/୨୯

୪୯। କଲେ ତୁ ଚିର ଅନୁଗ୍ରହ ମୁଦତୀ
ଅଳତା ଚିତ୍ରେ ଚିତ୍ରକାର ହୁଅନ୍ତି ।
ସେବାରେ ଆଜି ଫୁଲ ଗୁଳାରେ ମାଳି
ହୋଇ ଲଗାନ୍ତି କାମ ବଦଳେ କାଳି ।

ଲବଣ୍ୟବତୀ : ୧୪/୧୦

୫୦। ବେଗେ ପୁଷ୍ପକାଳ ମୋ ଶିବ ଶିବ ମନ୍ତ୍ରର ଜପାଇବି
ନବାନା ସ୍ନେହ ଆଲିଙ୍ଗନେ ନରେନ୍ଦ୍ର ପଦ ପଦତଳେ ପାଇବି ।
ଚନ୍ଦ୍ରମା, ସ୍ନେହ ପାଦପ ରେପାଇବି
କି ହେବ ମୁକ୍ତି କତିରେ ବସି ତା' ଇନ୍ଦ୍ର ଭେଗକୁ କମ୍ପାଇବି ।

ସ୍ନେହ ସୁଧାନିଧି : ୩/୫

୫୧। ଗୁଣୁଆଇ ମୋର ସେ କି ହୁଅନ୍ତା ବାନ୍ଧବୀ
କରନ୍ତି ମୁଁ ପଦତଳେ ମହତ ପଦବୀ ।

ରସିକ ହାରବଜୀ : ୧/୨୯

୫୨। ସୁଭଦ୍ରା ପରିଣୟ : ୧୧ଶ

୫୩। ପାଦେ ପିଙ୍ଗିଦେଲେ ତୁହି ଅଳତା ପୁରସ୍ତେ ମୁହିଁ
ଲଗି ଉଠିଥିବି ତୋ ଚିତ୍ରେ କିଂଚିତେ କରୁଣା ହୋଇବା ପାଇଁ ।

ରସଭେଷା : ୯, ୨

୫୪। ରସନିଧି କି ଅଶେଷ । ଭୁବିର ବିନୟ ଭଷ ।
ରସାରେ ସ୍ତବକ ସ୍ତନାର ଯାବକ ପାରି ମୁଁ ହୋଇଲି ଦାସ ।
ବିଦଗ୍ଧ ଚିନ୍ତାମଣି : ୧୫/୬

୫୫। ପ୍ରାଣ ପ୍ରୟାଗରେ କି ଶିବ ନଗରେ କି ଗଙ୍ଗା ସାଗରେ ଦେବି ବଲେ ।
କିମା
ପଞ୍ଚାତପ ତାପି ହୋଇବି ସତୀର୍ଥ ମଦନ ପ୍ରତାପୀ ଯିବ ହଟି ।

ବିଦଗ୍ଧ ଚିନ୍ତାମଣି : ୧୨/୧୨ ଓ ୧୬

୫୬। ଶୂଙ୍ଗାର ତତ୍ତ୍ୱ ଅଧ୍ୟାୟ—(ବିରହ) ଦ୍ରଷ୍ୟବ୍ୟ

୫୭। କଥିତ ସମୟେ ତପି ହରି ଉତ୍ତମ ନ ଯଯୌ ବନମ୍
ମମ ବିଫଳ ମେତଦନ୍ତୁ ରୂପମପି ଯୌବନମ୍.....

ଗୀତ ଗୋବିନ୍ଦ : ୭/୩

୫୮। ରସ ବାରିଧି : ୧୨/୩

୫୯। ସଙ୍କେତ କରି ମୋ ସଙ୍ଗେ । ଗତେ ମାତି କେଉଁ ନାଗରୀ ସଙ୍ଗେ
ବିଦିତ ହେଉଛି ଅଙ୍ଗେ-ସୁନ୍ଦର ହେ ।

ସ୍ତୋମ କବିଲତା : ୬/୨/୧୦

୬୦। ପ୍ରିୟା ଯଦି ମାନକରି କରୟେ ଭସନ

ଦେବ ସ୍ଥୁତି ହୈତେ ହରେ ସେଇ ମୋର ମନ

ଚୈତନ୍ୟ ଚରିତାମୃତ : ୧/୪/୨୬

୬୧। ତୁ ମୋର ଶୁଭ୍ର ଚନ୍ଦନ ତୁ ମୋର ଶିର ବନ୍ଦନ

ତୁ ମୋର ମଦନ-ଜଳନିଧି ତରଣୀ

ତ ମୋ ଗଳେ ବନମାଳ ତୁ ମୋହର ବୀର୍ଯ୍ୟବଳ

ତୁ ମୋର ଭବ-ବିଭବ-ସୁଖ ସରଣି

ତୁ ମୋହର ସବୁ ରମଣି ।

ମୁଁ ତୋହର ପରିଶ୍ରମ କି କେ ନରଣି ।

ଭସ୍ମାଭିଳାଷ : ୭/୧୭

ତୁଳନା—

ତୁମସି ମମ ଭୁଷଣ° ତୁମସି ମମ ଜୀବନ° ତୁମସି ମମଭବ ଜଳଧିରତୁମ

ଭବତୁ° ଭବତୀହ ମୟ ସତତ ମନୁଷ୍ୟେନୀ ତତ୍ର ମମ ହୃଦୟମତିୟନ୍ତୁମ ।

ଗୀତ ଗୋବିନ୍ଦ : ୧୦/୪

୬୨। ଯେତେ ବୋଲି ସୁନ୍ଦରୀ ଶୁଣିଲ ହେଠମାଥ

ମାନ ଅଗ୍ନି ହୃଦୟ ହେଉଅଛି ଜାତ ।

ଶଶିସେଣା : ୧୨/୨

୬୩। ଦେଖିଣ ସୁନ୍ଦରୀ ଗୁରୁମାନକରି ଟେକି ନ ଗୁହାଣି ମୁଖ
ନୟନୁ ନୀର ଝୁର ଝର ବହଇ ସୁମରି ବିଛେଦ ଦୁଃଖ ।
ଶଶିସେଣା : ୧୩/୪

୬୪। ପତି କାତ ପ୍ରିୟ ବଚନକୁ ବର୍ଣ୍ଣେ ଶୁଣି
କୋମଳାନ ନାଶକଲ ଉମା ଶିରେମଣି ।
ସ୍ତେମ ସୁଧାନିଧି : ୧୬/୧

୬୫। ସ୍ତେମ ସୁଧାନିଧି : ୧୫ଶ (ଲେମ ବିଲେମ), ୧୬ଶ (ପୁନରୁକ୍ତି)
ବଦାଇ ସ ଦତ୍ତାତ୍ତର, ରୂପତାତ୍ତର, ଦତ୍ତରୂପତାତ୍ତର ଉତ୍ପାଦି)

୬୬। ସୁଭଦ୍ରା ପରିଣୟ : ୧୧/୯୪-୯୬

୬୭। କେଳି କଳାନିଧି : ୧୩/୩୦

୬୮। ଗଉଡ ବିଳାସ : ୧୫/୧୮-୧୯

୬୯। ଅମିତା ବିଳାସ : ୨୯/୨୨-୨୭

୭୦। ଧନୁ ଆମର୍ଷିବା ଦେଖି ସୀତା ମାନକଲ
ଏକ ପନୁରୁତ ମୋର ଏହିଠାରୁ ଗଲ ।
ଗମବିଭ : ୧୨/୧୨୫

୭୧। ବୈଦେହୀଶ ବିଳାସ : ୧୬ଶ, ଗଉଡ ବିଳାସ : ୧୬ଶ

୭୨। ଲବଣ୍ୟବତୀ : ୩୬/୩୮-୩୯

୭୩। ସେ ଶ୍ୟାମ ସୁନ୍ଦର ଶ୍ରୀଅଙ୍ଗେ ପ୍ରତୁର ରତିଚିହ୍ନମାନ ଦେଖି
କର କପୋତରେ ଦେଇ ମାନଭରେ ବସିଲେ ଚନ୍ଦ୍ରମା ମୁଖୀ ।
ସେ କାତେ

କରି ଗେଦନ ଝାନ ପଣତେ । ସେ ।

ସରେସରେ ଦତ୍ତକୁ ଭିଡ଼ତେ । ସେ ।

ସ୍ତେମ କବଳତା : ୩ୟ ପଲ୍ଲବ ୨ୟ ଭାଦ

୭୪। ବପୁରନୁ ଦହତି ତବ ସ୍ୱର ସଂଗରଖତନଖର କ୍ଷତ ରେଖମ୍
ମରକତ ଶକଳ କଳିତ କଳଧୌତ ଲିପେତିବ ଉଚିତ୍ତୟ ଲେଖମ୍ ।
ଗୀତଗୋବିନ୍ଦ : ୮/୪

୭୫। ଦିନେ ଦିନ ଶେଷ ସମୟେ ଗଜନ ପୁଲବନ ମଣ୍ଡପେଶ
ହାକିଲେ ପ୍ରିୟାକୁ ଅନୁଗଗଭରେ ଦିତିତ୍ର କଳା ବୋଲିଣ ।
ଏମତ ବଚନ କାନ୍ତ ବଦନରୁ ଶୁଣିଲ ଯେଣୁ ସେ କାତା
ସପତଣୀ ଭୟେ ଅଧୋମୁଖେ ବସି ଇତିଲ ଦୁଃସହ ତିରା ।
ଚିତ୍ରକଳା : ୧୧/୩୩ ୩୪

୭୬। ନିଜର ନୃପ ନୟନୀ ଦ୍ରବିତ୍ତ ଜନ ବଂଦିନୀ
ମାନ ଅଗ୍ନି ବହୁଅଛି ସବୁରି ଅଙ୍ଗ । x x
ରହସ୍ୟ ମଞ୍ଜରୀ : ୭/୧

୭୭। ରହସ୍ୟ ମଞ୍ଜରୀ : ୧୩/୪୪-୫୭

୭୮। ଗୋପର ଚରିତ୍ର ଗୋପୀମାନଙ୍କ କଥା
ପ୍ରସଙ୍ଗେ କହନ୍ତେ ଯୁବତୀଙ୍କ ଗୁଣ ଚ୍ୟାଥା ।
ଗୋପୀ ଚନ୍ଦନ : ୧/୧୪

୭୯। ଗୁହେ ନ ପଶନ୍ତି କେଶ ନ ବାହନ୍ତି
ନ ପିନ୍ଧନ୍ତି ଝୀନ ବାସ
ନ ଗହନ୍ତି ଅଳ ନରୁତେ ଲେଜନ
ତେଜିଲେ ଜୀବନ ଆଶ ।
ରହସ୍ୟ ମଞ୍ଜରୀ : ୯/୪୧

୮୦। ମୋତେ ସଜ୍ଜର ସଖୀ
କଜ୍ଜାଲକି ଯିବି ଦେଖି
ମୁରଇ ବଜାର ମୟ ମୟ କରି ଦୁରୁ ଠାକୁଆଇ ଆଖି ।
ରହସ୍ୟ ମଞ୍ଜରୀ : ୧୦/୭

୮୧। ରହସ୍ୟ ମଞ୍ଜରୀ : (ମୁଖବନ୍ଧ) ପୃ ୧/-

୮୨। ରସକଲୋକ : ୨୬/୯

୮୩। କେବେହେଁ ଚରଂଗିଣୀ ନରପତି ଶୁଙ୍ଖିଣୀ

ଞ୍ଜଳୁ ନୟାର ବିଶ୍ୱାସ । x x

ରସକଲୋକ : ୨୬/୧୭

ତୁଳନା-ସ-

ନଦୀନାଥ ନଖୀନାଥ ଶୁଙ୍ଖୀଣୀ ଶସପାଣିନୀମ

ବିଶ୍ୱାସ ନୈବ କର୍ତ୍ତବ୍ୟଃ ସ୍ତାଷ୍ଟ ଗଜକୁହେଷୁ ଚ ।

୮୪। କେଶବାସ ଦେଖ ଦରିଦ୍ରାଣୀ ଭେକ ଆନ କେ କରିବ ଏହା

କୁଳଶାଳ ଲଜ ତେଜି ଏହି କାର୍ଯ୍ୟ ପାଇଲୁ କହିଲ ଯାହା ସେ

କୁଷ୍ଠ ସଙ୍ଗେ କଲ ସ୍ରୀତିପଳ । କରୁଅଛି ଏବେ ବିକଳ ସେ ।

ରସକଲୋକ : ୩୩/୭

୮୫। କେ କିନ୍ତୁ ପରସେ କୁଞ୍ଜବନ ଗୟେ କଲେ ଯେଉଁ ଆଚରଣ ...୩୩/୧୨

କର ଚିତ୍ରାମଣି କରେ ଚିତ୍ରାମଣି କାମଧେନୁ ସେହି ମତି...୩୩/୧୩

କୁସୁମ ମିଳିତ ହରି ମଜରହ ନାମ ବହେ ମଧୁକର...୩୩/୨୩

କରଗତ କୀର କହିବା ମଧୁର କାନନେ ପଶିଲେ କାହିଁ...୩୩/୨୬

—ରସକଲୋକ—

୮୬। କୁବୁଦା ପାଶରେ ଥିବା ସମୟରେ ଦୁଃଖ ଏକା ନ କହିବ

ରସକଲୋକ : ୩୩/୨୯

୮୭। କେ ପାଇ କନ୍ଦର୍ପ ପ୍ରଥମ ଦଶା । କରିଛି ତୁମ ଅଙ୍ଗ ସଙ୍ଗ ଆଶା

x

x

x

କେ ନଦମରେ କବିତାକୁ ପାଇ । କେବଳ ଅଛି ଅବନୀରେ ଶୋଇ ।

ରସକଲୋକ : ୩୪/୫-୭

୮୮। କାହା ସାହିତ୍ୟିକ ହିମ ରତ୍ନ ପ୍ରାୟେ । କମ୍ପାଉଣ୍ଡି ଏହି ଘେନି ତା କାୟେ
କା ରେମ ଉଦ୍‌ଗମ । କାଳିକା କାଳ କଦମ କୁସୁମ । x x

ରସକଲୋଳ : ୩୪/୭-୯

୮୯। ଛାନ୍ଦଭୂଷଣ : ୩୦ଶ

୯୦। କେ ବୋଲଇ ମରଣ ଆମକୁ ପଛେ ହେଉ
ମଥୁର ନୟାଲ କୃଷ୍ଣ ଗୋପପୁରେ ଥାଇ । ୪/୫

କିମ୍ବା

କେ ବୋଲେ ଯମୁନା ଗଣେ ଜୀବନ ହାରିବା । ୪/୯

କିମ୍ବା

କେ ବୋଲଇ ଭେଜପତି ଆମ ଆତ୍ମ ନେଇ । ୪/୧୦

—ମଥୁରମଙ୍ଗଳ—

୯୧। ମଥୁରମଙ୍ଗଳ : ୫/୧୯-୨୦

୯୨। ଘେନିବୁ ଜୀବନ ଭଙ୍ଗିବୁ ତା' ଯାନ

କଥା ରହିଥାଇ ତିନିପୁରୀ । ମଥୁରମଙ୍ଗଳ : ୫/୨୫

୯୩। ବାରିଜ-ଅଇରି-ବଇରି-ଧୁକର ପତିର୍ଦ୍ଦି ସେବି ପାଇଥିଲୁ । ୭/୧୨
କିମ୍ବା

ଶିରିଷ-ଉପରେ-ଶିରୀଶ-ଅଇରି-ଜନକ ମଇତ୍ର ବାହନ । ୭/୧୪

କିମ୍ବା

ଉଣାଇଣେ ଏକ ମିଶାଇ ଖାଇବୁ ପ୍ରତ୍ୟେକ୍ଷେ ଦେଖି ବେନିଭଇ । ୭/୧୫

—ମଥୁରମଙ୍ଗଳ—

୯୪। (କ) କି କହିବି ଗୋପକଥା କହିଲେ ଲୁଚାଇ ବ୍ୟଥା

ଅଶୋଭ ଦିଶୁଛି ବୃନ୍ଦାବନ

କାହୁଁଛନ୍ତି ବୃକ୍ଷମାନେ ବୃକ୍ଷ ହୋଇ ଦିନେ ଦିନେ

. କ୍ଷୀର ନ ଦିଅନ୍ତି ଧେନୁମାନେ ହେ, ଦାନବ*ଧୁ

କୃଷ୍ଣମାନେ ନ ଫଳନ୍ତି ଭଲେ । ବୃକ୍ଷ ନ କରନ୍ତି ମୋଘମାନେ ହେ ।

ମଥୁରମଙ୍ଗଳ : ୩୦/୮ (ଭତ୍ୟାଦି)

(ଖ) ନ ଘେନନ୍ତି ଗନ୍ଧପୁଷ୍ପ ନାନା ଅଳଙ୍କାର ବେଶ

ସୁଧାଦୁ ପଦାର୍ଥ ନ'ଭୁଞ୍ଜନ୍ତି

ନ ପିନ୍ଧନ୍ତି ଝାନବାସ ଭଜେ ଜାତନ୍ତି ନିଃଶ୍ୱାସ

ହା ଗୋବିନ୍ଦ ବୋଲିଣ ଶେଷନ୍ତି ହେ, ଦୀନବନ୍ଧୁ ।

କ୍ଷଣେ କ୍ଷଣେ ପଡ଼ନ୍ତି ମହାରେ । ନ ଶୁଣନ୍ତି କର୍ଣ୍ଣରେ କହିଲେ ।

ମୃଥୁରମଙ୍ଗଳ : ୩୦/୧୦

୯୫। ଭକ୍ତଚରଣ ଓ ମୃଥୁରମଙ୍ଗଳ : ପୃ ୮୦

୯୬। ବିଧି ବଶେ କରଣପେ, କ୍ଷୋଭିତ କ୍ଷିତି ।

ଯୁବରଜ ରଜ ଆଜ୍ଞାଦେଲେ ନୃପତି ।

ଚତୁରଙ୍ଗ ସେନା ସୈନ୍ୟ ଘେନି ବହୁତ ।

ସମର ଆରମ୍ଭ ପକାଇଲେ ଦରକ ।

ରସିକ ହାରବଳୀ : ୭/୩-୪

୯୭। ମହାସୁଖ ନାହିଁ ଦମ୍ଭଗିରୁ । କି ହେବ କୁବେର ସମ୍ପତ୍ତିରୁ ।

ଜୀବନ ଯିବାର ବଡ଼ତ ନୁହଇ ଯୁବାକୁ ଯୁବତୀ ବିଚ୍ଛେଦରୁ ।

ବାନ୍ଧବୀ ପାଶରେ ଥାଇ ଥାଇ । ତା' ମୁଖ ପଦକୁ ଗୁହଁ ଗୁହଁ ।

ଯେଉଁ ପୁରୁଷ ପ୍ରାଣତ୍ୟାଗ କରିଛି ତା' ସମ ସ୍ବକୃତି ନାହିଁ ଆଉ ।

ରସିକ ହାରବଳୀ : ୮/୭

୯୮। ଗମେ ଜଣାଉଛି ପ୍ରିୟାର ବିଚ୍ଛେଦ ବେଦନା ତାକୁ ଗୋଚର

ଚରଣ ସେବା ତା'ର କେବେ କରିବି ଏହି ମୋ ମୂଳ ବିଶ୍ୱର ।

ରସିକ ହାରବଳୀ : ୧୧/୩୪

୯୯। କାରପ ବଶେ ବିଦେଶ କରିବାକୁ

ଆଜ୍ଞା ଦେଲେ ନରେଶ୍ୱର ।

ସ୍ନେହ ସୁଧାନିଧି : ୮/୧

୧୦୦। ସ୍ନେହ ସୁଧାନିଧି : ୯/୨୧-୨୨

୧୦୧। ତା'ର ମୋର ନୀବା ମୋକ୍ଷ ମୋକ୍ଷ ।

ସ୍ତବ୍ଧ ସୁଧାନିଧି : ୧୩/୧୯

୧୦୨। ତହିଁ ଗଲ କେତେ ମାସ

କୁମର କଲ ସ୍ରବାସ

ଚାତ ବାଣୀ ଘେନି ଶିରେ

ବିଧି ବଶରେ ଯେ ।

ସୁବର୍ଣ୍ଣରେଖା : ୧/୨୧

୧୦୩। x x x କାମରସ ସାର ।

କହେ ଉପଭୟ ବୀରବର ।

ସୁବର୍ଣ୍ଣରେଖା : ୨/୨୨

୧୦୪। କେ) ଲବଣ୍ୟ ଜଳରେ କମଳ କର୍ତ୍ତି । ପରସେ ଆସୁଥିଲ ସୁନ ବର୍ତ୍ତି ।

ରହୁଥିଲ ମୋର କର ଭିତର । କେତେ ହେବନି ଏବେ

ପଯୋଧର । ୨/୫

କିମ୍ବା

ମନୋହାରୀ ସୁରପୁରେ ମୋହର । ଦିନେ ଅନାୟରେ ପଡ଼ିଲ

ଜର । ୨/୭

କିମ୍ବା

ଶୋଭା ବସନ ଜାମ ସଦନର । ମାର ହିକୋଶିଆ ଛତ୍ର

ଛୁତିର । ୪/୨୨

କିମ୍ବା

ଲେଖନୀ ମାଂସକ କର ଦୁର । ସର୍ବପାତ୍ର କି ଥୁଆ

ଓଲଟାଇ । ୪/୧୯

—ସୁବର୍ଣ୍ଣରେଖା—

(ଖ) ସୁବର୍ଣ୍ଣରେଖା : ୪ର୍ଥ

(ଗ) ରତିପତି ଦୁଃଖ ବେଗେ ପାଶୋରିଲ ଲଭିଲ ଲହୁ ସପରି
ସୁବର୍ଣ୍ଣରେଖା : ୫/୧୪

୧୦୫। ତୁମ୍ଭେ ଗଲୁଦିନୁ ବିଦେଶ ଗମନ ଥାଉ ହୋଇବାର ବେଶ
ହରିଦ୍ରା ଶରୀରେ ଦିନେ ଘେନି ନାହିଁ ଫେଡ଼ି ବାନ୍ଧି ନାହିଁ କେଶ ।
ସୁବର୍ଣ୍ଣରେଖା : ୪/୭ (ଇତ୍ୟାଦି)

୧୦୬। ଧରଣୀ ପତି ତ କାର୍ଯ୍ୟ ବିଷୟରେ ପେଷୁଛନ୍ତି ବିଦେଶକୁ
ଶକୃତ ପକ୍ଷହୀନ ହେଲ ପରସେ ହୋଇ ହରିବି ଦିନକୁ ।
କେଳି କଳାନିଧି : ୭/୨

୧୦୭। (କ) ଦଣ୍ଡ ଦୁଇ ଅଚେଷ୍ଟ ହୋଇ ରହି
ଗ୍ୟାନେ ବୋଲଇ ମୋର ପ୍ରାଣସହି
ତୋର ବିନୁ ମରିବା ମଉଷଧି
ଆଣି ମନରେ ଆଜ ଦେଲ ବିଧି ।
ସୁକୁନ୍ତଳା : ୩/୭-୮

ଖ) ସଖି ଯେ ବୋଲି ତେଜିଲ ନିଃଶ୍ଵାସ
ଥାଉ ବୋଲିବା ନ ପାଇଲ ଶେଷ ।
ମୋହଜ୍ଞାନକୁ ଆସି ପ୍ରକାଶିଲ
ଜାଣି ସଖି କୋଇ କରି ବସିଲ । ସୁକୁନ୍ତଳା : ୩/୧୭ - ୧୮

୧୦୮ । ବେନିଜନେ ଯେକଥାନେ ଥାନ୍ତି ଅହଂନିଶି
ନ ଖାଆନ୍ତି ଅଳପାଣି ଝୁରୁଥାନ୍ତି ବସି ।
ପରିମଳା : ୧୨/୧୪

୧୦୯। ଆଗକୁ ବଜାଇ ପାଦ ପଛକୁ ପଡ଼ଇ
ଅତି ଅତି ଦୁଃଖେ ବାଳୀ ସଧୀରେ ଗମଇ ।
ପୁଣହିଁ ଲେଉଟି ବାଳୀ ଗୁହୁଛି ତହିଁ
ପଦେ ପଦେ ଝୁଣୁଥୁଛି ବିକଳ ସେ ହୋଇ ।
ପରିମଳା : ୧୨/୨୫ ୨୬

୧୧୦। ଗନ୍ଧର୍ବ ସଙ୍ଗେ ସୁରତି କଳ୍ପନଥିବ ଯୁବତୀ
ଯୁବତୀ ପାଇଲେ ରତି ସବୁ ତେଜନ୍ତି ।

ପରିମଳା : ୧୪/୩୭

କିମ୍ବା

ବସିଥିବ ଗନ୍ଧର୍ବ ସଂଗତେ ତୋତେ ଘେନି ।

ପରିମଳା : ୧୬/୨୫

୧୧୧। ଶାପ୍ୟ ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶ ମାସ ବିଛେଦ ଲାଗିବୁ ।
ଦୁଃଖ ଭୋଗ କରି ପୁଣି ବାଳାକୁ ପାଇବୁ ।

ସ୍ତେମଲେଚନା : ୧୫/୮୭

୧୧୨। ନବ ବକୁଳ ରସାଳେ ଦେଖୁଲି
ବେଗେ ବକୁଳ କୁଳ ଛିଡ଼ାଇଲି
ପତେ ଆଜ୍ଞାଦିଲି ପତ୍ର ମଂଜରୀ
କାହିଁ ଜାଲ ଆଜ୍ଞାଦିଲି ବିଗୁରି ।
ବିଷକଣ୍ଠ ଯେ କୋକିଳ ନବସ୍ତ୍ର
ସଖୀ ସ୍ରାଣ ହତ ବାଣୀ ନ ଉଷୁ ।

ସ୍ତେମଲେଚନା : ୧୭।୮୧-୮୩ (ଭତ୍ୟାଦି)

୧୧୩। × × ଅମର ଶାପରେ
ହେବ ବିଛେଦ ସମ୍ଭବରେ ।

ଲବଣ୍ୟବତୀ : ୩୯/୪୧

୧୧୪। କ) ମନ ଘେନିବାକୁ ପ୍ରିୟା ସମ ଜଣେ ଖୋଜିଲେ ନଥିବ କାହିଁ ।
ମୋ ମନ ଘେନୁଛି ପ୍ରୀତି ଘେନିବାକୁ ତାହାରି ସମାନ ନାହିଁ ।

ଲବଣ୍ୟବତୀ : ୪୦/୭

ଖ) ପୁଣି ବିରହ ଅନଳେ ଦହନ । ହୋତା ଏ ମୋହର ତନୁ ବହନ ॥
ଭସୁ ଲତାଇ କୃପାରେ ପବନ । ନେଇ ପକାତା କାତା ସନ୍ନିଧାନ ॥

କିଏ ବୋଲି ବାଜା କରନ୍ତା ଦୃଷ୍ଟି । ତହିଁ ପରେ ହୁଅନ୍ତା ସୁଧା ବୃଷ୍ଟି ॥

ହୋଇ ମୂର୍ତ୍ତିମତାମୁଁ ରୁହିଁ ମୁଖ । କରଯୋଡ଼ି କହୁଛି ସବୁ ଦୁଃଖ ॥

ଲବଣ୍ୟବତୀ : ୪୨/୫୨-୫୫

୧୧୫। ଜବାଧରୀ ଦେହ ଇତର ନୁହଇ ଯବା ବଇକୁଣ୍ଠପୁର ।

ଲବଣ୍ୟବତୀ : ୪୪/୧୧

୧୧୬। ଯୋଗେ ପଡ଼ିଲ ସେ କାମ ସଦନେ । ଲବଣୀରୁ କୋମଳ କଲି ମନେ ।

ନଖ ଚଳାଇ ଦେବାରୁ ତହିଁରେ । ରେମାନ୍ତର ହୋଇଲ ଯେ ଦେହରେ ।

ଲବଣ୍ୟବତୀ : ୪୨/୪୭-୪୮

୧୧୭। ଗୋକୁଳ ଈଶ ରସ ମନେ ରବି । ପଛୁ କୋଳ କରି ଧରନ୍ତେ ନୀବୀ ।

ଲବଣ୍ୟବତୀ : ୪୦/୧୩

୧୧୮। ଗଧା ଠାକୁରଣୀ ଶାପ ବାଧି ବିଧି ଅଛି ପୂର୍ବ ଅପରାଧରେ ।

ରସକଳା : ୧/୯

୧୧୯। ନାମ ଧରି ରୋଦନ କରଇ ଉଚ୍ଚସ୍ଵରେ

ମୋତେ ଛାଡ଼ି ପ୍ରାଣନାଥ ଗଲ କି ଦୋଷରେ ।

ବାଲୁତ କାଳରେ ପିତା ଘରେ ଯେବେ ଥିଲି

ତେବେ ହେଁ ତୁମ୍ଭର ଆର୍ତ୍ତା ଅବଗ୍ୟା ନ କଲି ।

ଶଶିସେଣା : ୧୨/୩୦ (ଇତ୍ୟାଦି)

୧୨୦। ବୈଦେହୀଶ ବିଜାସ : ୨୫/୯-୧୩

୧୨୧। ବନେ ବନେ ରଘୁମଣି । ବିପଥ ପଥ ନ ମଣି

ବନ ପୁଷ୍ପ ଅନୁକ୍ଷଣ । ବେନି ଇକ୍ଷଣ ଯେ ।

ବୈଦେହୀଶ ବିଜାସ : ୨୬ ୧

୧୨୨। ବଲ୍ଲଭୀ ବୋଲି ମୋର ତାକୁ ଚିହ୍ନିବ ଯେ ଶଯ୍ୟା କରିଥିବ ଧର

ବିଶୀର୍ଣ୍ଣ ଖାଣବଦା ରବୁ ଗଣ୍ଡିରୁ ଫିଟି ପଡ଼ନ ହେବ ପର ।

ବାରିବାହ ହେ । ବସିଥିବ ଅବା ଦେଖିବ ।

ବେଣୀ ପୁଷ୍ପଭଗେ ମନ୍ଦଧୂଳିପାତ ଘଟିତ ନାଗ ପ୍ରାୟ ଥିବ ।

ବୈଦେହୀଶ ବିଜାସ : ୨୯/୨୧

୧୨୩। ବିବସନ କରି ନଞ୍ଜ ଗୁଳତେ ଏମତ

ବିବଶରୁ ହେବ କି ଏ ରୂପେ ରେମାଣିଟି ।

ବୈଦେହୀଶ ବିଳାସ : ୨୭/୨

୧୨୪। ବଲ୍ଲଭେ । କନସ୍ଥିୟ କହ ଏତେ ଯେ

ବୁଝାଣ ନାଥ ହାତଧରି ଅନାଥ କି ଶୁଭୁଅଛି ଜଗତେ ଯେ ।

ବୈଦେହୀଶ ବିଳାସ : ୩୪/୭

୧୨୫। ମନେକରେ ଦୟାଶୀଳା ଅଟଇ ମୋହର ବାଳା

ଥାଇ ଥାଇ ଆସତ କି ଛାଡ଼ିବ ମୋତେ

ମାସକେ ଆସିବ ବୋଲି କହି ଯେ ଥିଲ ନାଗରୀ

ପାଶୋରିଲ ପଡ଼ି ଅବା କାତ ସଂଗତେ ।

ସ୍ତ୍ରୀ ଛାଡ଼ି କାମରେ ବଶ

ଅତର ହେଲେ ଲଜିତି ଆନ ପୁରୁଷ ।

ହାରବତୀ : ୬/୨୫

୧୨୬। ହୋଡ଼େ କୁମର କୁମାରୀ ଜଳରେ ବୁଡ଼ିଲେ ଗୁରି

ହରିଣ ନାଗକୁମାରୀ କୁମର ନେଲେ । × ×

କଳ୍ପଲତା : ୧୧/୧୫

୧୨୭। କହଇ କଳାନିଧି କାନିନୀ ଶୁଣ ତିଲୋତମା ନାରୀ

କଳପ ଲତାର ଆକୃତ ଦେଖି ମଜନ ହେଲେ ଶୁଆଶାରୀ

ଛାଡ଼ିଲେ ସୁଧରେ କୋକିଳ କୁଳ ମଧୁକର ନ ତୁମ୍ଭି ପୁଲ

ବଢ଼ିଲ କାମ ଶୋକନଦୀ ନ ଦିଶଇ କୁଳ ।

କଳ୍ପଲତା : ୧୨/୧-୨

୧୨୮। କରେ ଦେଲ ପ୍ରଗନ୍ଧ ମଣ୍ଡା

ସୁଘଡ଼େ କୁମର ମଣି ହୋଇଲ ମେଘା ।

ଶଶିସେଣା : ୮/୯

୧୨୯। କଟକେ ଛଟକ ନାରୀ ଅଛନ୍ତି ନାନା ଚତୁରୀ
କେ ଅବା କୁମର ମନ ରଖିଲ ମୋହି... ।

ଶଶିସେଣା ୮/୧୪

୧୩୦। କୁମରକୁ ଗନ୍ଧର୍ବ କଲକ ବେଗେ କୋଳ
ଧରି ନେଇ ପକାଇଲ ସମୁଦ୍ରର କଳ

ପରିମଳା : ୨୦/୯୧

୧୩୧। ପରିମଳା : ୨୧/୫

୧୩୨। ଚତୁର୍ବ : ୨୧/୭

୧୩୩। କାନ୍ତରତି ଭବ ପୁଷ୍ପର ସାର
ନିର୍ମଳ ଗଙ୍ଗା ଜଳର ଆକର ।.....

ପରିମଳା : ୨୧/୨୭

୧୩୪। ବାସ ପିତି ଦିଶେ କାମ ସଦନ
ଦେଖି ପବିତ୍ର ହୋଇଲ ନେତ୍ର ମନ ।

କଳାବତୀ : ୪/୬୦

୧୩୫। ଅଛନ୍ତି ଯେଉଁ ଦେଶେ ମୋର ବଲ୍ଲଭ
ସେଠାରେ ନ କର କି ଏ ଘନାରମ୍ଭ ହେ ।
ଶିଖରୀ ଶିଖେ ଶିଖୀ ନୃତ୍ୟ କି ନାହିଁ
କାମ ବନ୍ଦୀ ହାହୁକ ନ ରହେ ତହିଁ ହେ ।

ଅନନ୍ତରେଖା : ୧୫/୨୫

୧୩୬। ଅଗ୍ନି ସନ୍ଧ୍ୟାକି ପଶିବି ନିଶେ ଦେଖି ତା' ହୁଅ ତୋଷ ।

ଅନନ୍ତରେଖା : ୧୬/୨୪

୧୩୭। ପ୍ରୀତିରେ ପକ୍ଷୀ ମଲ୍ଲ ପ୍ରୀତିରେ ଦୁବେ ଶିଳା

ମୁହିଁ ତୋ ପ୍ରୀତି ପରଧାନା

ପ୍ରୀତି ପରମଧନ ପାଇ ମୁଁ ହେଲି ଭିନ୍ନ

କି ଦୋଷ ହେଲ ଏ ଯାତନା ।

ରସଭେଷା : ୧୯/୧୦

୧୩୮। ନ ଜାଣଇ କି ମୁଁ ତୁମ୍ଭେ ନୁପତି କୁମର
ଅନେକ ଯୁବତୀ ଆଶା ଅଛି ତୁମ୍ଭଠାର । -

ରସଲେଖା : ୨୦/୧୧

୧୩୯। ରସକଲୋଳ : ୨୧/୨

୧୪୦। ରସକଲୋଳ : ୨୧/୧୮ (ଅଷ୍ଟ ସାବ୍ଦିକଭବ)

୧୪୧। ଛାନ୍ଦ ଭୂଷଣ : ୨୩/୧-୨

୧୪୨। ଆମ୍ଭେ ବହିଷ୍କୃ ଯଉବନ । କେ ଆନ ହେବ ହାନିମାନ ।
ଆମ୍ଭ ବୟସ ଆମ୍ଭ ରିପୁ । କନକ ଚମ୍ପା ପ୍ରାୟେ ବପୁ ।
ଏ ଭର ଭରଜ ପ୍ରକଟ । ଏଥକୁ ସିନା ତା'ର ହଟ ।

ପ୍ରେମ ପଞ୍ଚାମୃତ : ୨/୬୧-୬୩

୧୪୩। ଦେଖାଇ ମିଥ୍ୟା ଅନୁରାଗ । ପୋତୁ ତୋ ଏମନ୍ତ ସୁହାଗ ।
କିଛିତେ ଦୟା ନ ବଢ଼ିଲୁ । ବନସ୍ତେ ଏକା ଛାଡ଼ିଗଲୁ ।
ବହୁ ହୁଁ ତୋ ହୃଦୟ ଆଶୁ । କି କର୍ମ କଲୁ ଆରେ ଖଣ୍ଡ ।

ପ୍ରେମ ପଞ୍ଚାମୃତ : ୩/୧୩-୧୫

୧୪୪। ନୟନ ବନରେ ଫୁଲ ତୋଳୁଥିଲି
କଳପ ତରୁକୁ ଛୁଇଁ ନିୟମ କଲି
ମୁଁ ତୋତେ ନ ଛାଡ଼ଇ ବୋଲି ତୋର ଏ ସପତ
କେମନ୍ତେ ଲଘିଲୁ ସଖି ଯେତେକ ସତ୍ୟ ।

କବିଭାଷା : ୭/୨୧-୨୨

୧୪୫। ମୋର ବିଧବା ଲକ୍ଷଣ ନାହିଁ । ମୁନି ଅଛନ୍ତି ସମସ୍ତ କହି
ଅକାଳ ମୃତ୍ୟୁ କୁମରକୁ ହୋଇଲା
କେଉଁ ଗୁରୁଜନ ଶାପ ପାଇ । ହେ ଦଇବ ।

ଶଶିସେଣା : ୭/୯

୧୪୬। ରେଦନ କରଇ ବାଳା ଅତି ବିକଳେ
 କର ବେନି ପ୍ରହାରଇ ଭରଜ ମୂଳେ
 × × ×
 ଆଲିଙ୍ଗନ କରି ଦେଖି ସବୁର ହୋଇ
 ସେ କଥା ସୁମରି ପ୍ରାଣ ଅଛି କିପାଇଁ ।

ମଦାଳସା : ୧୦/୧.୧୧

୧୪୭। ସାହିତ୍ୟ ଓ ସାହିତ୍ୟିକ : ପୃ ୧୬୬

୧୪୮। ଇଚ୍ଛାବତୀ ଯେ ମୋହ ଯାଇଥିଲେ
 ଶୁଭ ମନ୍ତ୍ରୁଛି ବୋଲିଣ ଶୁଣିଲେ ।
 ଲଜ ସଂକୋଚ ସମସ୍ତ ଛାଡ଼ିଲେ
 ଯେକ କାଠିରୁ ବାହାର ହୋଇଲେ ।
 ବଣ ଲେଟି ପଡ଼ୁଅଛି ଭୂମିର
 ଫିଟି କବରୀ ତରମେ ତାହାର
 × × ×
 ଆରେ ଯେହାକୁ ମୋ ଆଗେ ନମାର
 ଯଦି ମାରିବୁ ଆଗେ ମୋତେ ମାର ।

ଶୁଭ ଇଚ୍ଛାବତୀ : ୪/୮୭-୯୭

୧୪୯। ତୋର ଲୀଳା ଗମନ ସରଣୀ
 ତହିଁ ଯାଇ ରହୁ ମୋର ଧରଣୀ
 ପ୍ରିୟା ଲଗି ଯେବେ ଏ ପ୍ରାଣ ତେଜିବି
 ହେବି ରସିକ ଅଗ୍ରଣୀ । ରେ ଦୋଷାଦୁ ।

ଇଚ୍ଛାବତୀ : ୧୦/୪୭

୧୫୦। ଓଡ଼ିଆ କାବ୍ୟ କୌଶଳ (ଅପ୍ରକାଶିତ ସନ୍ଦର୍ଭ)
 ବ୍ରହ୍ମପୁର ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟ : ପୃ ୭୭୧

୧୫୧। ସେହି ଦିନ ଦିନ ଅବସାନେ । ନିଧୁ ବନାତ ଶ୍ରୀତ ଶୟନେ । ପ୍ରିୟ ।
 ବିନାଶ କାତ ନାହିଁ ପାଶରେ ଦେଖିଲେ ଦୁହେଁ ସ୍ୱପନେ ।
 ହେ ସୁଜନେ ।

ସର୍ବାଙ୍ଗ ସୁନ୍ଦରୀ : ୧୫/୩୨

୧୫୨। ନିଶାକାଳେ ଗଜଦନ୍ତ ପଲଙ୍କ ପରେ ।

ବେନି ଜନ ନିଦ୍ରାଗତ ରତି ଶ୍ରୀତିରେ ।

ପରସ୍ପରେ ସ୍ବପ୍ନରେ ହୋଇଲେ ବିଛେଦ ।

ପଡ଼ିଲ ଦୁହିଁଙ୍କି ଅତିଶୟ ପ୍ରମାଦ ।

କାତ ବିନୁ କାତା ଅଛି ନିଜ ମନ୍ଦିରେ ।

କାତା ବିନୁ କାତ ଗଲ ଅନେକ ଦୂରେ ।

ଚିତ୍ରକଳା : ୧୩/୧୭-୧୯

୧୫୩। ଦୁହିଁଙ୍କ ଦେହ ଆକୃତି । ନ ଆସଇ ନିଦ୍ରା ଭଳି

ଦୁହେଁ ଅତି ଅନୁରାଗୀ । ରସ ଭଙ୍ଗ ସତ୍ୟ ଲଗି ଯେ ।

ପରିମଳା : ୮/୭୫

୧୫୪। ଶୁଣ ନୃପ ଜେମା ମୋର ବଚନ ନିୟତ

ବରଷେ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ଅଛି ମୋର ଯେକ ବ୍ରତ ଗୋ ।

ସ୍ତ୍ରୀ, ତୈଳ, ଆମିଷ, ଚନ୍ଦନ, ପୁଲ, ପାନ

ଯେତେକଇ ଭୋଗବ୍ରତ ଉଜୁଇଲେ ପୁଣି ଗୋ ।

ଶଶିସେଣା : ୧୦/୪-୫

୧୫୫। ରସଲେଖା : ୧୫ଶ

୧୫୬। ପ୍ରଭାବତୀ ପରିଣୟ : ୯ମ

୧୫୭। କିଛି ଦିନେ କୁସୁମ କାଳ ହେଲା । ପ୍ରିୟ କାମୁକ ଉଜ୍ଜ୍ବଳ ହୋଇଲା ।

ବସି ଏକାତ ରସ ବିରୁରଇ । ଉପଭୟ ବୀରବର କହଇ ।

ପ୍ରେମ ସୁଧାନିଧି : ୬/୨୯

୧୫୮। ପ୍ରେମ ସୁଧାନିଧି : ୭ମ

୧୫୯। କ) କେତେଦିନେ ଲଭିଲ ପୁଷ୍ପକାଳ

କାତ କାତା ବିଛେଦକୁ ଆକୃତ ।

କେଳି କଳାନିଧି : ୫, ୭୮

ଖ) କେଳି କଳାନିଧି : ୬ଷ୍ଠ

ଚତୁର୍ଥ ଅଧ୍ୟାୟ

ରସ ବିନ୍ୟାସ : ସଂକ୍ଷେପ

ସଂଭୋଗ

ଦର୍ଶନ, ଆଲିଙ୍ଗନ, ବୁଦ୍ଧନାଦି ଜନିତ ନାୟକ ନାୟିକାଙ୍କ ପାରସ୍ପରିକ ଆସକ୍ତିକୁ ସମୋଗ କୁହାଯାଏ । ଅଳଂକାର ଶାସ୍ତ୍ରରେ ଏହାର ଗୁଣିପ୍ରକାର ଭେଦ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ; ଯଥା—ମିତ (ପୂର୍ବଗଗାତର) । ସଂକର (ମନାତର), ସଂପନ୍ନ (ପ୍ରବାସାତର), ସମୃଦ୍ଧିମାନ (କରୁଣାତର) । ଏ ସଂପର୍କୀୟ ବିସ୍ତୃତ ଆଲୋଚନା ଶୃଙ୍ଖାରତରୁ ଅଧ୍ୟାୟରେ ପ୍ରଦତ୍ତ ।

ମିତ—ଲଜ୍ଜା ଓ ଭୟାଦି କାରଣରୁ ସଂଭୋଗର ପୂର୍ଣ୍ଣତା ବ୍ୟାହତ ହେଲେ ତାହା ମିତ ନାମରେ କଥିତ । ‘ଗୁଟ ଇଚ୍ଛାବତୀ’ କାବ୍ୟର ନାୟକ ଗୁରୁବ୍ରହ୍ମ ଓ ନାୟିକା ଇଚ୍ଛାବତୀ କରୁଣାକର ବ୍ରାହ୍ମଣର ଗୁଟଶାଳୀରେ ପରସ୍ପର ପ୍ରଣୟାସକ୍ତ । ସମୟକ୍ରମେ ଖଡ଼ି ଗଢ଼ିଯିବା ଘଟଣାକୁ କେନ୍ଦ୍ରକରି ଉଭୟଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ସତ୍ୟ ବାକ୍ୟ ବିନିମୟ ହୁଏ । ଅନନ୍ତର ପୁଣି ସଂଗ୍ରହ ଅବସରରେ ଦୁହିଁଙ୍କର ନିବିଡ଼ ଆସକ୍ତି ମିଳନର ରୂପଧାରଣ କରେ । ଏ ସ୍ଥଳରେ ପ୍ରଥମ ସଂଭୋଗର ମନୋରମ ଚିତ୍ର ଅଙ୍କିତ । ବୃକ୍ଷସ୍ଥ ଯୁବତୀର ଅନାବୃତ ବକ୍ଷସ୍ଥର ଦର୍ଶନରେ ନାୟକ ହତଜ୍ଞାନ । ସଂଜ୍ଞା ଲଭି ଅନ୍ତେ ସେ କିଂକର୍ତ୍ତବ୍ୟବିମୁକ୍ତ ^୧ । ଉପସ୍ଥିତ ମୁହୂର୍ତ୍ତର ଅନୁରୋଧରେ ନାୟିକା ନିଜର ଭୂମିକା ହ୍ରଦୟଜ୍ଞାନ କରି ନାୟକ ସହ ସଂଭୋଗ ସୁଖରେ ନିମଜ୍ଜିତା ^୨ । ଗୁରୁଙ୍କ ପ୍ରତି ଭୟ ହେତୁ ଦୁହେଁ କାଳ ବିଳମ୍ବ ନ କରି ବିଦ୍ୟାଳୟକୁ ପ୍ରତ୍ୟାବର୍ତ୍ତନ କରିଛନ୍ତି । ମନସ୍ତାତ୍ବିକ ଦୃଷ୍ଟିକୋଣରୁ ଦୁହିଁଙ୍କ ଚରିତ୍ରରେ ଆକର୍ଷଣ, ଅନଭବ ଓ ଆଶଙ୍କାର ଯେଉଁ ଚିତ୍ର ଅଙ୍କନ କରାଯାଇଛି ତାହା ଏକାନ୍ତ ବାସବ ଓ ରମଣୀୟ । ଉଷାର ନିରୋକ୍ତ ପରିପାଟି ଓ ଘଟଣା ବିନ୍ୟାସର ଅକୁତ୍ସିମତା ଯୋଗୁଁ ସଂଭୋଗର କାବ୍ୟ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ଏଠାରେ ବହୁଗୁଣିତ ।

ରମଚନ୍ଦ୍ର ପଟ୍ଟନାୟକଙ୍କ ‘ହାରବତୀ’ କାବ୍ୟର ନାୟକ ନାୟିକାଙ୍କ କୈଶୋର ପ୍ରଣୟ ସନ୍ଦେହରସ ସ୍ଥାନ ଘାଟରେ ଆରମ୍ଭ ହୁଏ । ନାୟିକା ଅପ୍ରାପ୍ତ ବୟସା ହୋଇଥିବାରୁ ମିଳନରେ ସୁରତି ଭେଗର ସ୍ଥାନ ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ଚନ୍ଦନ, ଆଲିଙ୍ଗନ, ଅଧରପାନ ଆଦି ଯଥାବିଧି ଏ କ୍ଷେତ୍ରରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ । ନାୟିକାର ସାଗ୍ରିକ ଲଜା ତଥା ସମାଜ ଭୟ ହେତୁ ସେମାନଙ୍କ ସଂଭେଗରେ ମିତତା ପ୍ରକଟିତ ” ।

ବୈଷବ ପଦ୍ୟାବଳୀ ସାହିତ୍ୟରେ ମିତ ସଂଭେଗର ବିବିଧ ଚିତ୍ର ଦେଖି ଅକ୍ତିତ । ବିଦ୍ୟାପତିଙ୍କ ରଧା ନବ ସଂଗମ କାଳରେ ଲଜା ଓ ଭୟ ହେତୁ ମୁହଁରେ ନାହିଁ ନାହିଁ କରୁଥିବାବେଳେ ଆଖିରୁ ତାଙ୍କର ଝରିଛି ଅଶ୍ରୁ । ଶଯ୍ୟାର ଏକ ପାର୍ଶ୍ୱରେ ଶୋଇଥିବା ଏଇ ନାୟିକାକୁ ପ୍ରିୟତମ ନୀବାବ୍ୟ ଉନ୍ମୁକ୍ତ ନକରି ଆଲିଙ୍ଗନ କରିଛି ଏବଂ ତା’ର ସ୍ତନ ସ୍ପର୍ଶ କରିବାକୁ କିଂଚିତ୍ ସପକ୍ଷ ହୋଇଛି ୪ । ଗୋବିନ୍ଦ ଦାସଙ୍କ ପଦ୍ୟାବଳୀରେ ମଧ୍ୟ ମିତ ସଂଭେଗର ଅନୁରୂପ ଚିତ୍ର ଦେଖିବା ୫ । ପଦ୍ୟାବଳୀ ସାହିତ୍ୟର ରୂପ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ଓଡ଼ିଆ ରୀତି କାବ୍ୟଧାରାରେ ଶୋକିବାର ପ୍ରୟାସ କରାଯାଇନପାରେ । କାବ୍ୟର ପ୍ରବୃତ୍ତି ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଏହା ମଧ୍ୟରେ ଅନେକ ବ୍ୟବଧାନ । କିନ୍ତୁ ବିଷୟ-ସ୍ୱରୂପର ଅବଧାରଣା ନିମନ୍ତେ ଉଲ୍ଲିଖିତ ଉଦାହରଣ ଉପେକ୍ଷଣୀୟ ହୋଇ ନପାରେ ।

ସଂକର-କୋପ ଅତହିତ ହେଲେ ସୁଦ୍ଧା ପୂର୍ବକୃତ ଦୋଷ କାରଣରୁ ଭେଗରେ କିଂଚିତ୍ ସଙ୍କୁଚିତ ଭବ ପ୍ରକାଶ ପାଇଲେ ତାହା ସଙ୍କର ସଂଭେଗ ନାମରେ କଥିତ । ସଂକ୍ଷେପରେ କହିଲେ ଏହା ହେଉଛି ମାନାନ୍ତର ସଂଭେଗ । ବିଦ୍ୟାପତିଙ୍କ ରଧା ଏ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଆଦର୍ଶ ରୂପେ ଗ୍ରହଣୀୟ । ‘ସରସ ଓ ବିରସ ରୁଦୟ’ ଏଇପରି ଅବସ୍ଥା ସଙ୍କରର ମୂଳକଥା ୬ । ଓଡ଼ିଆ ରୀତି କାବ୍ୟର ଯେଉଁ କେତୋଟି ସ୍ଥଳରେ ମାନାନ୍ତର ସଂଭେଗର ଚିତ୍ର ପ୍ରଦର୍ଶିତ, ସେ ସବୁରେ ‘ଭେଗ ସଂକୀର୍ଣ୍ଣତାର ସ୍ପଷ୍ଟ ଉଲ୍ଲେଖ ନାହିଁ । ସର୍ବତ୍ର ନାୟକର ଗୁରୁ ପରେ ନାୟିକା ମିଳନ ପ୍ରବୃତ୍ତା ।

‘ଗୀତ ଗୋବିନ୍ଦ’ ଅନୁସରଣରେ ରଚିତ ‘ରସବାରିଧି’ କାବ୍ୟର ନାୟିକା ରଧା ସାରଗତି ଅଭିସାର କୁଂଳରେ ପ୍ରିୟଅପେକ୍ଷମାଣା । ନିଶାନ୍ତରେ ନାୟକ ତାଙ୍କ ନିକଟକୁ ଆସୁଥିବାର ଦେଖି ଗୁରୁମାନରେ ସେ ଜର୍ଜରିତା । କିନ୍ତୁ ପ୍ରିୟତମର ନିପୁଣ ଶୁଣୁରେ ନିଜ ଅଭିମାନ ଭୁଲି ରଧା ପରିଶେଷରେ ଆଶ୍ରେଷାବଦ୍ଧା । ପ୍ରିୟା ମୁଖ ଦର୍ଶନରେ ନାୟକ ଲଜ୍ଜିତ ଏବଂ ଉଭୟେ ତତ୍ପରେ ସୁରତ ବ୍ୟାପାରରେ ନିମଜ୍ଜିତ ୧ । ପ୍ରତାପ ରାୟଙ୍କ ‘ଶଶିସେଣା’ରେ ଏହା କିଛିତ୍ ଭିନ୍ନ । ନାୟକ ଅହିମାଣିକ୍ୟ ନାଗ ଲେକରେ ଉପସ୍ଥିତ ହୋଇ ଗୁରୁମାନରେ ମାନବତୀ ଦୁଇ ନାଟପତ୍ନୀକୁ ଯଥାବିଧି ପ୍ରୀତି ସଂଭକ୍ଷଣ କଣାଇବା ଫଳରେ ସେମାନଙ୍କ ହୃଦୟରେ ଆନନ୍ଦର ଢେଉ ଦେଖାଦେଇଛି । ଅନନ୍ତର ସେମାନେ ପ୍ରୀତି-ଉତ୍ସବରେ କାଳ ଅତିବାହିତ କରୁଥିଲେ ହେଁ ନାୟକ ହୃଦୟରେ ଶଶିସେଣା ପ୍ରତି ଆସକ୍ତି ମଜ୍ଜିନ ହୋଇନାହିଁ । ଲେକନାଥ ବିଦ୍ୟାଧରଙ୍କ ‘ଚିତ୍ରକଳା’ କାବ୍ୟର ନାୟକ ଏକଦା ନାୟିକାକୁ ବିଚିତ୍ରକଳା ବୋଲି ସମୋଧନ କରିବାରୁ ତା’ ହୃଦୟରେ ଗୋତ୍ରଝଳନ ହେତୁକ ସପତ୍ନୀ ଈର୍ଷା ସଞ୍ଜାତ । ଦୀର୍ଘ କାଳ ବ୍ୟାପୀ ପ୍ରୀତି ଭକ୍ଷଣ ପରେ ଦୁହେଁ ରତି ସ୍ଥଳରେ ବିହ୍ୱଳ ହୋଇ-ପଡ଼ିଛନ୍ତି ୨ । ଉପରେକ୍ତ ଉଦାହରଣ ସମୂହ ମନାନ୍ତର ସଂଭେଗ ଚିତ୍ର ରୂପେ ସ୍ୱୀକୃତ । ମାତ୍ର ବିଦ୍ୟାପତିଙ୍କ କବିତାରେ ଯେଉଁ ମନସ୍ତାବ୍ଦିକ ଦୃଷ୍ଟିଭଙ୍ଗୀର ପରିଚୟ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ ତାହା ଅନ୍ୟାନ୍ୟ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଦୁର୍ଲ୍ଲଭ ।

ସଂପନ୍ନ-ପ୍ରବାସରୁ ପ୍ରିୟର ପ୍ରତ୍ୟାବର୍ତ୍ତନାନ୍ତର ନାୟକ ନାୟିକାଙ୍କ ମିଳନ ସ୍ତୁଖ ସଂପନ୍ନ ସଂଭେଗ ନାମରେ ଅଭିହିତ । ଓଡ଼ିଆ ରୀତି କାବ୍ୟର ବହୁସ୍ଥଳରେ ଏହି କାତୀୟ ପ୍ରବାସାନ୍ତର ସଂଭେଗ ଚିତ୍ର ଅଙ୍କିତ । ଅକ୍ଟୁନ ଦାସଙ୍କ ‘କଳ୍ପଭଟ୍ଟା’, ଧନଞ୍ଜୟଙ୍କ ‘ଅନଙ୍ଗରେଖା’; ଉପେନ୍ଦ୍ର ଭଞ୍ଜଙ୍କ ‘ଲବଣ୍ୟବତୀ’, ‘ସୁବର୍ଣ୍ଣରେଖା’, ‘ପ୍ରେମସୁଧାନିଧି’, ‘ରସିକ ହାରବଳୀ’, ରଘୁନାଥ ହରିଚନ୍ଦନଙ୍କ ‘ସୁକୁଚକା’ ଆଦି କାବ୍ୟରୁ ଏହାର ବୈଚିତ୍ର୍ୟ ସହଜରେ ଲକ୍ଷଣୀୟ ୩ । ‘ଲବଣ୍ୟବତୀ’ରେ ଉକ୍ତି ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷତା ହେତୁ ଏହି ଚିତ୍ର ଶୁଦ୍ଧତାହୀନ । ‘ସୁବର୍ଣ୍ଣରେଖା’ ଓ ‘ସୁକୁଚକା’ରେ ଏହାର ବର୍ଣ୍ଣନା କିଛିତ ସୁଲତାଧର୍ମୀ । ଶେଷୋକ୍ତ ଦୁଇଟି କାବ୍ୟ ମଧ୍ୟରୁ

ପ୍ରଥମଟିରେ ତୁମନ, ଆଲିଙ୍ଗନ, ନଖାଘାତ, ଦଶନାଘାତ, ଉରକାଗ୍ରଲେହନ, ନୀବୀ ମୋକ୍ଷଣ ଏବଂ ସ୍ଥୂରତି ବ୍ୟାପାର ଆଦିର କାମଶାସ୍ତ୍ରୀୟ କ୍ରମ ରକ୍ଷା କରଯାଇଥିଲେ ହେଁ ଏହା କାବ୍ୟିକ ଗୌରବରୁ ବଞ୍ଚିତ । ଦ୍ଵିତୀୟଟିରେ ଉପରେକ୍ତ ବିଧି ସହିତ ରତି କ୍ରୀଡ଼ାର ନଗ୍ନତା ମଧ୍ୟ ପ୍ରଦର୍ଶିତ ^{୧୧} ।

ସଂପନ୍ନ ସଂଭୋଗକୁ ବୈଷ୍ଣବ ଅଳଂକାର ଶାସ୍ତ୍ରରେ ଆଗତି ଓ ପ୍ରାଦୁର୍ଭାବ ଦୁଇଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ କରଯାଇଛି ^{୧୨} ।

ଆଗତି-ଲୌକିକ କାର୍ଯ୍ୟରୁ ପ୍ରତ୍ୟାବର୍ତ୍ତନ ପୂର୍ବକ ନାୟକର ନାୟିକା ସହ ମିଳନ ଏହାର ଅନ୍ତର୍ଗତ; ଯଥା-ଗୋଷ୍ଠରୁ ଫେରି କୃଷକର ରଥାଙ୍କ ସହ ମିଳନ ।

ପ୍ରାଦୁର୍ଭାବ-ପ୍ରିୟତମାର ବିଚ୍ଛେଦ-ବିହ୍ୱଳ ଅବସ୍ଥାରେ ପ୍ରିୟତମର ଆକର୍ଷକ ପ୍ରତ୍ୟାବର୍ତ୍ତନ ଏହି ପର୍ଯ୍ୟାୟର; ଯଥା-ରଥକୀଟା ସମୟରେ କୃଷକ ଅନ୍ତର୍ଦ୍ଧାନ ହେତୁକ ଗୋପାଳନାମାନଙ୍କର ବିରହାବସ୍ଥା ଓ ତାଙ୍କର ଆକର୍ଷକ ଆବିର୍ଭାବ । ଦୀନକୃଷକ 'ରସକଲୋକ'ରେ ପ୍ରାଦୁର୍ଭାବ ସଂଭୋଗର ଏକ ସୁନ୍ଦର ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ପରିଚ୍ଛେଦିତ ^{୧୩} ।

ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣମାନ-ମୃତ ବା ମୃତପ୍ରାୟ ନାୟକ ବା ନାୟିକାର ଆବିର୍ଭାବ ହେତୁ ପରସ୍ପର ମଧ୍ୟରେ ଯେଉଁ ସମ୍ବନ୍ଧ ମିଳନ ଦେଖାଯାଏ, ତାହା ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣମାନ ନାମରେ ଅଭିହିତ । ଅନ୍ୟ ଉପାରେ ଏହା କରୁଣାତର ସଂଭୋଗ । ଅର୍ଜୁନ ଦାସଙ୍କ 'କଳ୍ପଲତା'ରେ ବିଷ୍ଣୁପାନ ଦ୍ଵାରା ମୃତ୍ୟୁବରଣ କରିଥିବା ନାୟିକାର ମୃତ୍ୟୁ ସଂଜ୍ଞାବନୀ ମନ୍ତ୍ର ବଳରେ ପୁନର୍ଜୀବନ ଲାଭ ଓ ନାୟକ ସହ ବିବାହ ଯଥାରୀତି ବର୍ଣ୍ଣିତ । ମଧୁଶଯ୍ୟାପୁରରେ ଉଭୟଙ୍କର ମିଳନ ଏକାନ୍ତ ମଧୁମୟ ^{୧୪} । ଏଠାରେ ଦେହଭୋଗର ସହଜ ଓ ସରଳ ବର୍ଣ୍ଣନା ସନ୍ଧିବେଶିତ ।

ବଧ୍ୟଭୂମିକୁ ଆନୀତ ନାୟକ ଶୁକ୍ରବ୍ରହ୍ମର ମୂର୍ତ୍ତି ଲାଭ ଓ ମହା-ସମାରେହରେ ନାୟିକା ସହ ବିବାହ ବନମାଳୀ ଦାସଙ୍କ 'ଶୁଚ ଇଚ୍ଛାବତୀ'

କାବ୍ୟରେ ଅତ୍ୟନ୍ତ କୃଷକତାର ସହ ବର୍ଣ୍ଣିତ । ନାୟକ ନାୟିକାଙ୍କ ମଧୁଶଯ୍ୟା ଚିତ୍ରରେ ସଂଭେଗର ସ୍ଥାନ ସଂକ୍ଷିପ୍ତ ୧୫ । ଏ କ୍ଷେତ୍ରରେ କବି ଗୋଟିଏ ମାତ୍ର ପଦ ବିନିଯୋଗ କରି ନୀରବ ରହିଛନ୍ତି । ଧନଞ୍ଜୟ ଭଞ୍ଜଙ୍କ ‘ଲଜ୍ଜାବତୀ’ କାବ୍ୟରେ ପୂର୍ବେ ଓ ପ୍ରସଙ୍ଗ ଯଥାରୀତି ଉଲ୍ଲିଖିତ । ସଂଭେଗ ବର୍ଣ୍ଣନା ଏଠାରେ ଅଧିକ ସଂଯତ ଓ ଶାଳୀନ ୧୬ ।

ନାୟିକାରବ୍ୟ ଓ ନାୟକାରବ୍ୟ ସଂଭେଗ—

‘କାବ୍ୟ ପ୍ରକାଶ’ରେ ମନୋ ରୂପନ, ଆଲିଙ୍ଗନ, ଅଧର ପାନାଦି ଭେଦରେ ସଂଭେଗର ଅନନ୍ତ ଭେଦ ସୀକାର କରିଥିଲେ ହେଁ ସେସବୁକୁ ସେ ଏକ ବୋଲି କହିଛନ୍ତି ।

ସେହି ସଂଭେଗ କେତେବେଳେ ନାୟିକା ପକ୍ଷରୁ ବା କେତେବେଳେ ନାୟକ ପକ୍ଷରୁ ଆରମ୍ଭ ହୁଏ ।

ନାୟିକାରବ୍ୟ ସଂଭେଗର ଉଦାହରଣ ଦେବାକୁ ଯାଇ ସେ ‘ଅମର ଶତକ’ରୁ ଗୋଟିଏ ଶ୍ଳୋକ ଉଦ୍ଧାର କରିଛନ୍ତି । ନାୟିକା ସୁସ୍ଥ ସ୍ବାମୀର ଗଣ୍ଡ ଦେଶରେ ରୂପନ କରନ୍ତେ ସେଥିରେ ରୋମାଞ୍ଚ ଜାତ ହେଉଥିବା ଦେଖି ସେ ଲଜ୍ଜାରେ ମୁହଁ ତଳକୁ ପୋତି ଠିଆ ହୋଇଛି ଏବଂ ନାୟକ ବ୍ୟାଜ ନିଦ୍ରା ତ୍ୟାଗ କରି ପନୀକୁ ଆଲିଙ୍ଗନ ପୂର୍ବକ ରୂପନ ଦେଇଛି ୧୭ । ବନମାଳୀ ଦାସଙ୍କ ‘ଗୁଚ ଲଜ୍ଜାବତୀ’ କାବ୍ୟରେ ଏହି ଜାତୀୟ ସଂଭେଗ ଶୃଙ୍ଗାରର ଏକ ସୁନ୍ଦର ଚିତ୍ର ପରିଦୃଷ୍ଟ । ନିର୍ଜନ ପୁଷ୍ପୋଦ୍ୟାନରେ କିଂକର୍ତ୍ତବ୍ୟ-ବିମୁକ୍ତ ନାୟକକୁ ନାୟିକାର ସଂଭେଗଆହ୍ୱାନ ଏବଂ ସେମାନଙ୍କ ସ୍ମରତି ବିଜାୟ ଏ କ୍ଷେତ୍ରରେ ବିଶେଷ ଉଲ୍ଲେଖଯୋଗ୍ୟ ୧୮ ।

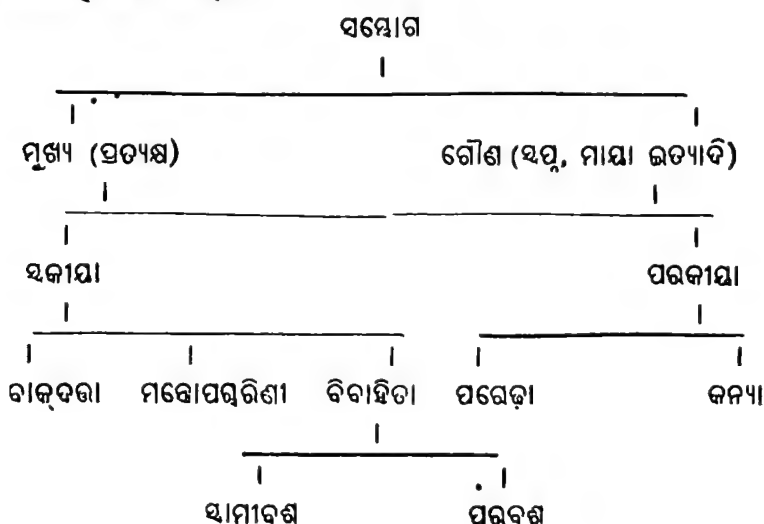
ନାୟକାରବ୍ୟ ସଂଭେଗର ଉଦାହରଣ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ‘ଅମର ଶତକ’ରୁ ଅନ୍ୟ ଏକ ଶ୍ଳୋକ ଉଦ୍ଧୃତ । ହେ ସୁନ୍ଦରି ! ବିନା ଜାଞ୍ଚରେ ତୁମେ ଶୁବ ସୁନ୍ଦର ଦେଖାଯାଉଛ । ଏହା କହି ନାୟକ କାଞ୍ଚଲର ଗୁଢ଼ିମୋଚନ ନିମନ୍ତେ

ଉଦ୍ୟତ ହୁଅନ୍ତେ ସମାବୃତ୍ତା ସଖୀଗଣ ବିଭିନ୍ନ କାର୍ଯ୍ୟର ବାହାନା କରି ସ୍ଥାନ ତ୍ୟାଗ କଲେ ।^{୧୯} ଓଡ଼ିଆ ରୀତି କାବ୍ୟରେ ନାୟକାରବ୍ୟ ସଞ୍ଚେଗର ବହୁଳ ଚିତ୍ର ପରିଲକ୍ଷିତ । ‘କଳ୍ପଲତା’ରେ ନାୟିକା ପ୍ରତି ନାୟକର ସଞ୍ଚେଗ ଉଦ୍‌ବୋଧନ ଓ ପରେ ସୁରତ ବ୍ୟାପାରର ବର୍ଣ୍ଣନା ଯେପରି ନିରତୁମ୍ଭର ସେହିପରି ମନୋହର ।^{୨୦} ଉପେନ୍ଦ୍ର ଭଞ୍ଜଙ୍କ ‘ବୈଦେହୀଶ ବିଳାଶ’, ‘ଲବଣ୍ୟବତୀ’, ଓ ‘କୋଟି ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ସୁନ୍ଦରୀ’ ପ୍ରଭୃତି କାବ୍ୟରେ ସେହିପରି ନାୟକ କର୍ତ୍ତୃକ ସଂଲେଖାରମ୍ଭର ଦୃଶ୍ୟ ବେଶ୍ ଉପଲେଖ୍ୟ ।^{୨୧}

ମୁଖ୍ୟ ଓ ଗୌଣ ସଂଲେଖ-

ଓଡ଼ିଆ ରୀତି କାବ୍ୟରେ ସଂଲେଖ ଶୃଙ୍ଗାରର ଯଥାର୍ଥ ବିନ୍ୟାସକୁ ଦୃଷ୍ଟି ସମ୍ମୁଖରେ ରଖି ମୁଖ୍ୟ ଓ ଗୌଣ ଭେଦରେ ବର୍ଣ୍ଣମାନ ତାହାର ଆଲେଚନା କରାଯାଇପାରେ । ପ୍ରସଂଗର ବିବିଧ ବୈଚିତ୍ର୍ୟ ଉପଲବ୍ଧି ତଥା କାବ୍ୟର ଗୌରବ ଓ ଅଗୌରବ ନିରୂପଣରେ ଏହା ସହାୟକ ହେବ । ସଞ୍ଚେଗର ପ୍ରାକୃତ ବା ଅପ୍ରାକୃତ ରୂପ ଉପରେ ବିଶେଷ ଗୁରୁତ୍ୱ ଆଲେପ କରାଯାଇ ଏକ ମୌଳିକ ମାନବୀୟ ବୃତ୍ତିର ସ୍ୱରୂପ ଓ ଶୈଳିକ ରୂପାୟନ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ତା’ର ସଫଳତା ଓ ବିଫଳତାକୁ ଅଗ୍ରାଧିକାର ଦିଆଯିବା ଆବଶ୍ୟକ । କାରଣ କୌଣସି ଏକ କାଳର ଭୂତିଦ୍ୱାରା କଳା ପରିପୁଷ୍ଟ ହେଲେ ହେଁ ଜୀବନର ଅନ୍ତରଂଗ ପରିଚୟ ଓ କାବ୍ୟିକ ସିଦ୍ଧି ପ୍ରଦାନ କରିବାରେ ତାହା ସମର୍ଥ ହେବ। ଏକାନ୍ତ ବାସନୀୟ ।

ସମ୍ବୋଧନର ବିଭାଗ-

ଗୌଣ ସମ୍ବୋଧନ-

ସ୍ୱପ୍ନ-ଶିଶୁ ଶଙ୍କରଙ୍କ 'ଉଷାଭିଳାଷ' କାବ୍ୟର ନାୟିକା ଉଷା ଉମାଙ୍କ ପ୍ରସାଦରୁ ସ୍ୱପ୍ନରେ ନାୟକ ଅନିରୁଦ୍ଧ ସହ ସମ୍ବୋଧନମୟ ।^{୨୭} ଏଥିରେ ରଚିତ ଓ ବିପରୀତ ରଚିତ ଉଲ୍ଲେଖ ଦେଖାଯାଏ । କିନ୍ତୁ ବର୍ଣ୍ଣନା ଖୁବ୍ ସଂକ୍ଷିପ୍ତ ଓ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ । ମିଳନର ବିବିଧ ପର୍ଯ୍ୟାୟ ସଂପର୍କିତ ସବିଶେଷ ବିବରଣ ଏଥିରେ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣରୂପେ ପରିହୃତ ।

ଲେଖନୀ ଚିନ୍ତାଧାରାଙ୍କ କାବ୍ୟ ନାୟିକା ସର୍ବାଙ୍ଗସୁନ୍ଦରୀ ଗନ୍ତ୍ରିର ଚତୁର୍ଥ ପ୍ରହରରେ ରତ୍ନମାଳା କଟକର ଗଜକୁମାର ଅବନୀ ଚିକିତ୍ସକ ସ୍ୱପ୍ନରେ ଦେଖି ତା'ର ରୂପ ଓ ଧୌର୍ଯ୍ୟରେ ବିମୁଗ୍ଧା । ନାୟିକାର ଚିତ୍ରକୁ ସ୍ୱର୍ଣ୍ଣ କରି^{୨୮} ନାୟକ ପ୍ରୀତି ସଂଭାଷଣ ନିମିତ୍ତ ଉଦ୍ୟତ ହେଉଥିବା ଅବସ୍ଥାରେ ନିଦ୍ରାମାଣ ହେତୁ ସଂଭୋଗ ବ୍ୟାହତ । ଛଷାର ସରଳତା ଓ ବିଷୟ ଉପସ୍ଥାପନାର ଶାଳୀନତା ଯୋଗୁଁ ପ୍ରସଂଗତି ବିଶେଷ ହୃଦୟଗ୍ରାହୀ ।

ଉପେନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ଲବଣ୍ୟବତୀ କାବ୍ୟରେ ସ୍ୱପ୍ନ ଦର୍ଶନ ଅଧ୍ୟାୟ ବିସ୍ତୃତ ଓ କାବ୍ୟିକ ପରିପାଟିଯୁକ୍ତ । ଶିବ ଓ ପାର୍ବତୀଙ୍କ କରୁଣାକୁ ନାୟକ ଓ ନାୟିକାଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଏହି ମିଳନର ସୂତ୍ରପାତ ହୋଇଅଛି । ଲବଣ୍ୟବତୀର ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ଚିତ୍ରଣ ପାଇଁ କବି ଏଠାରେ ଯଥାର୍ଥ ଅବସର ସୃଷ୍ଟି କରିଛନ୍ତି । ନାୟିକାର ପ୍ରତି ଅଂଗ ଓ ବିବିଧ ଅଙ୍ଗକାର ଭୂଷଣର ରମଣୀୟ ବର୍ଣ୍ଣନା ପାଠ କଲେ ମଧ୍ୟଯୁଗୀୟ ଗଜ ଅନ୍ତଃପୁରରୁଣୀ ଲଙ୍କନାର ଏକ ମନୋଜ୍ଞ ଚିତ୍ର ଆମ ଚକ୍ଷୁ ସମକ୍ଷରେ ଉଭାସିତ ହୋଇଉଠେ । 'ଚରଣେ ଅଳତା ପରି' ନାରୀର ଅନୁସରଣ କରିବା କିମ୍ବା ତା'ର ବସନ ଭଗ୍ୟ ଲଭ କରିବା ପାଇଁ ପୁରୁଷର ଅନୁରକ୍ତି ନିବେଦନ ସାମନ୍ତବାଦୀ ଜୀବନ ଦୃଷ୍ଟିର ପରିଚୟ ବହନ କରେ^{୨୯} । ନାୟିକାର ମୁଖ ରୂପନ ଅନ୍ତେ ପରସ୍ପର ମଧ୍ୟରେ ମୁଦ୍ରିକା ଓ ମୋତିମାଳ ବିନିମୟର ଉଲ୍ଲେଖ କରି ମିଳନକୁ ବୈଧତା ଦେବା ନିମନ୍ତେ କବି ପ୍ରୟାସୀ ହୋଇଛନ୍ତି । ଅନନ୍ତର ଦେବାଙ୍କ ମାୟା-ଅପହରଣ ହେତୁକ ସ୍ୱପ୍ନାନ୍ତର ବିପ୍ଳବ ପରିକଳ୍ପିତ । ଦେହ ସ୍ୱର୍ଣ୍ଣଠାରୁ କୋନୁ ଧରି ଦେଲ ହଲର) ରୂପନ ଦାନ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବେସି ବସାଇଲ କୋଲେ ଲପନ ରୂପିବା

ବେଳେ) କାବ୍ୟାଂଶ ପ୍ରଥମ ମିଳନକାମୀ ନର ନାରୀର ଦୈହିକ ଓ ମାନସିକ ଅବସ୍ଥାର ସୁନ୍ଦରତମ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତି ବହନ କରେ । ନାୟିକାର ସ୍ବାଭାବିକ ଲଜ୍ଜା, ରୂପମୁଗ୍ଧତା ଓ ପ୍ରଣୟ ସ୍ବାକୃତି ତଥା ନାୟକର କାମୋଦ୍‌କ୍ଷୀ, ଚନ୍ଦ୍ରଗତସ୍ରାଣତା ଓ ବିନୀତ ପ୍ରୀତି ସଂଭାଷଣ ଲଳିତ ଭାଷା ଓ ଛନ୍ଦର ଅପୂର୍ବ ସମନ୍ବୟରେ ଏକାନ୍ତ ରମଣୀୟ ।

ଅଭିମନ୍ୟୁଙ୍କ ‘ବିଦଗ୍ଧ ଚିନ୍ତାମଣି’ରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ସ୍ବପ୍ନ-ସଂଭୋଗ ଦୃଶ୍ୟ ଭଞ୍ଜଙ୍କ ‘ଲବଣ୍ୟବତୀ’ ଦ୍ଵାରା ବହୁଳ ଭାବେ ପ୍ରଭବିତ । ନାୟକ ନାୟିକାଙ୍କ ମିଳନ ନିମନ୍ତେ କବି ଯୋଗମାୟା ଚରିତ୍ରର ଅବତାରଣା କରିଛନ୍ତି । ରାଧାଙ୍କ ଅଳଙ୍କାର ଓ ବେଶଭୂଷାରେ ଭଲକାୟତା ବିଶେଷ ଭାବେ ଆଗେପିତ । ଅଙ୍ଗ-ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ବର୍ଣ୍ଣନାର ଭାବ ସଂପଦ ପାଇଁ ଭଞ୍ଜଙ୍କଠାରେ କବି ରଣୀ ହୋଇଥିଲେ ହେଁ ତାହା ଏ ସ୍ଥଳରେ ଅଧିକ ମାର୍ଜିତ ଓ ଆକର୍ଷଣୀୟ ^{୨୫} । ଚନ୍ଦ୍ରରଜନୀ, ଦେହ ସ୍ଵର୍ଣ୍ଣ, ପ୍ରୀତି ସଂବୋଧନ, ମୁଦ୍ରିକା ଓ ରତ୍ନମାଳା ବିନିମୟ, ମୁଖ ରୁମନ, ସ୍ବପ୍ନାନ୍ତର ଆଦି ‘ଲବଣ୍ୟବତୀ’ର ଅନୁବର୍ତ୍ତନ ମାତ୍ର । ଭାଷା ରୀତିରେ ଅଭିମନ୍ୟୁ ଆକେଶ ପ୍ରବଣତା ପରିହାର କରି କିଂଚିତ୍ ଆଳଂକାରିକ ଓ ସଂସ୍କୃତନିଷ୍ଠ ହୋଇ ପଡ଼ିଛନ୍ତି ।

‘ବ୍ରଜନାଥଙ୍କ ‘ଅମ୍ବିକା ବିଳାସ’ରେ ଶିତ ଓ ପାର୍ବତୀଙ୍କ ସ୍ବପ୍ନ ସଂଭୋଗ ବର୍ଣ୍ଣା ଚଳନୀ ପୃଷ୍ଠଭୂମିରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ । ନାୟକର ନାୟିକାଗୁରୁ, ଅଧରପାନ ଓ ସ୍ତନ ପରିରମ୍ଭ ଚିତ୍ର ଅତି ସଂକ୍ଷିପ୍ତ ଓ ବୈଚିତ୍ର୍ୟହୀନ । ପ୍ରଣୟାନୁରକ୍ତ ହୃଦୟର କୌଣସି ପରିଚୟ ଏଥିରେ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ ନାହିଁ ।^{୨୬}

ପଦ୍ମନାଭ ଶ୍ରୀଚନ୍ଦନଙ୍କ ‘ଶଶିରେଖା’କାବ୍ୟର ସ୍ବପ୍ନ ଦୃଶ୍ୟ ଭଞ୍ଜଙ୍କ ‘ଲବଣ୍ୟବତୀ’ ପ୍ରଭବିତ । ଏଥିରେ କାବ୍ୟିକ ପୁଷ୍ପମାର ଅଭାବ ସର୍ବତ୍ର ପରିଦୃଷ୍ଟ । ବ୍ୟତିକ୍ରମ ଏତିକି ଯେ ଚନ୍ଦ୍ରଭାନ୍ତୁ ଲବଣ୍ୟବତୀର ନିଦ୍ରାନାଶ ପାଇଁ ଜାନ୍ତସ୍ପର୍ଶ କରିଥିବା ବେଳେ ‘ଶଶିରେଖାର’ ନାୟକ ନାୟିକାର ପାଦସ୍ପର୍ଶ କରିଛି ।^{୨୭}

କବିସୂର୍ଯ୍ୟଙ୍କ ‘ଚନ୍ଦ୍ରକଳା’ କାବ୍ୟରେ ଏହି ପ୍ରସଙ୍ଗ ସୂଚନାତ୍ମକ ।
 ତ୍ରିପୁର ସୁନ୍ଦରୀଙ୍କ ଅନୁକଂପାରୁ ଚନ୍ଦ୍ରକଳା ଅନଙ୍ଗସୁନ୍ଦରର ସ୍ୱପ୍ନ-ସାନିଧ୍ୟ
 ହେତୁକ କାମ-ସୁଖ ଅନୁଭବ କରିଥିବା କଥା ଏଥିରେ ଉଲ୍ଲିଖିତ ।^{୨୮}

ମାୟା:-କବିସୂର୍ଯ୍ୟ ‘ଚନ୍ଦ୍ରକଳା’ କାବ୍ୟର ନାୟକ ଅନଙ୍ଗସୁନ୍ଦର
 ଚରିତ୍ରରେ ମାୟା ସଂଭୋଗ ଦୃଶ୍ୟ ଆଗେପ କରି ପରମ୍ପରାରେ ନୂତନତ୍ୱ
 ପୁଟାଇଛନ୍ତି । ଉପେନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ‘ଲବଣ୍ୟବତୀ’ କାବ୍ୟରେ ଐନ୍ଦ୍ରଜାଳିକର ଗମ
 ଚରିତ୍ର ପ୍ରଦର୍ଶନ ପ୍ରସଙ୍ଗ କ୍ରମେ ନାୟକ ନାୟିକାଙ୍କ ମାୟା ସାକ୍ଷାତ ଓ
 ପରସ୍ପର ଅନୁରକ୍ତିର ନିତ୍ର ଅଙ୍କିତ । କିନ୍ତୁ ‘ଚନ୍ଦ୍ରକଳା’ରେ ଇନ୍ଦ୍ରଜାଳ
 ପ୍ରଦର୍ଶନ ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଉଭୟଙ୍କ ସଂଭୋଗ ଦୃଶ୍ୟ ବର୍ଣ୍ଣିତ । କୁହୁକ ବିଦ୍ୟା
 ବଳରେ ସତ୍ତା ମଣ୍ଡପର ସକଳ ପ୍ରଦୀପାବଳି ନିଷ୍ପ୍ରଭ ହେବା ଉତ୍ତାରୁ
 ନାୟକ ନାୟିକାଙ୍କ ପରସ୍ପର ସନ୍ଧିତ ପରିଚୟ ପ୍ରଦାନ କ୍ରମେ ଦୁହେଁ
 ଦେହ ଭୋଗରେ ଅଂଶ ଗ୍ରହଣ କରିଛନ୍ତି । ଏଥିରେ ଆଲିଙ୍ଗନ, ଅଧରପାନ,
 ଦନ୍ତକ୍ଷତ ଆଦି ସଂଭୋଗର ବିବିଧ ବିକାସ ଯଥାବିଧି ବୁଝାଯିବ ।^{୨୯}
 ରଘୁନାଥ ହରିଚନ୍ଦନଙ୍କ ‘ଲୀଳାବତୀ’ କାବ୍ୟର ଇନ୍ଦ୍ରଜାଳ ପ୍ରଦର୍ଶନ
 ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତରେ ନାୟକର ନାୟିକା-ସ୍ତନ ସ୍ପର୍ଶ ଦୃଶ୍ୟ ଅତୀବ ପ୍ରୀତିପ୍ରଦ ।^{୩୦}

ଉପରେ ଉଲ୍ଲେଖନାରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ କେବଳ ‘ଉଷାଭିଳାଷ’,
 ଓ ‘ଚନ୍ଦ୍ରକଳା’ କାବ୍ୟରେ ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ ସଂଭୋଗର ଚିତ୍ର ଅଙ୍କିତ । କିନ୍ତୁ
 ଏଥିରେ ନାରୀ ପୁରୁଷର ମାନସିକ ଜଗତ ପ୍ରତି ବିଶେଷ ଦୃଷ୍ଟି ଦିଆଯାଇ
 ନାହିଁ । ‘ସର୍ବାଙ୍ଗସୁନ୍ଦରୀ’, ‘ଲବଣ୍ୟବତୀ’, ‘ବିଦଗ୍ଧ ଚିତାମଣି’, ‘ଅନ୍ଧିକା-
 ବିଳାସ’ ଓ ‘ଶଶିରେଖା’ କାବ୍ୟରେ ସଂଭୋଗର ପୂର୍ଣ୍ଣତା ନାହିଁ । ଏଥି
 ମଧ୍ୟରୁ ‘ଲବଣ୍ୟବତୀ’ର ସ୍ୱପ୍ନ ପ୍ରସଙ୍ଗ ଯଥାର୍ଥ କାବ୍ୟ ସୁଷମା ମଣ୍ଡିତ ।
 ଏହି କାବ୍ୟରେ ଭାଷା ଓ ଭାବର ଯେଉଁ ମଧୁର ସମନ୍ୱୟ ପରିଦୃଷ୍ଟ ହୁଏ,
 ତାହା ଅନ୍ୟତ୍ର ଦୁର୍ଲ୍ଲଭ ।

ମୁଖ୍ୟ ସଂଭୋଗ-

ବାକ୍‌ଦତ୍ତା — ପ୍ରତାପ ଗୟଳ ‘ଶଶିସେଣା’ କାବ୍ୟର ନାୟକ ନାୟିକାଙ୍କ ଚରିତ୍ରରେ ବାକ୍‌ଦାନ ହେତୁକ ପ୍ରଣୟ ଜୀବନର ଗୌରବ ଅଙ୍କିତ । ନିଜୁତ ଉଦ୍ୟାନରେ ନବାନ ପ୍ରଣୟୀ ଓ ପ୍ରଣୟିନୀଙ୍କ ମିଳନ ଦୃଶ୍ୟର ନିରତ୍‌ମର ଚିତ୍ର ଏ ସ୍ଥଳରେ ଅତୀବ ମନୋରମ । ବର୍ଷନାରେ କୌଣସି କାବ୍ୟିକ ଅତିରଂଜନ ନାହିଁ । ବରଂ ସହଜ ସରଳ ଭାଷା ଭଙ୍ଗୀରେ ଚିତ୍ରିତ ସଂଭୋଗ ପ୍ରସଂଗ ବୁଟି ସମ୍ପନ୍ନ ଓ ଶୁଭୁତାଯୁକ୍ତ ^{୩୧} ।

ବନମାଳୀ ଦାସଙ୍କ ‘ରୁଚ ଇଚ୍ଛାବତୀ’ କାବ୍ୟରେ ଖଡ଼ି ଗଡ଼ିଯିବା ଘଟଣାକୁ କେନ୍ଦ୍ରକରି ନାୟକ ନାୟିକା ପରସ୍ପର ବିବାହ ନିମିତ୍ତ ସତ୍ୟବଦ୍ଧ ^{୩୨} । ପୁଷ୍ପୋଦ୍ୟାନର ନିର୍ଜନ ପରିବେଶରେ ଯୁବକ ଯୁବତୀ ଦୁହେଁ ଦୁହିଁଙ୍କ ପ୍ରତି ଯେପରି ଭାବେ ଆକୃଷ୍ଟ ହୋଇଛନ୍ତି, ତାହା ଅତ୍ୟନ୍ତ ସ୍ୱାଭାବିକ । ^{୩୩} ଏ କ୍ଷେତ୍ରରେ ସଭୋଗ ବର୍ଷନାର କୌଣସି ସଙ୍କୋଚ ନାହିଁ ; ଅଥଚ କୌଣସି ସୂକ୍ତତା କିଂବା ଆତ୍ମର ମଧ୍ୟ ନାହିଁ । ଗୁରୁଙ୍କ ନିଷେଧ ହେତୁ ସେମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଆଉ ସାକ୍ଷାତ ସଂଭବ ନ ହେବାରୁ ବିରହ ବିଧୁର ନାୟିକା ସଖୀ ଅୟୁବତୀ କରିଥାରେ ନାୟକର ଅତଃପୁର ଆଗମନ ପଥ ପରିଷ୍କାର କରିଦେଇଛି । ଏ କ୍ଷେତ୍ରରେ ପ୍ରଦତ୍ତ ଗୋପନ ମିଳନ ଚିତ୍ର ପୂର୍ବ ଭଳି ସଂକ୍ଷିପ୍ତ ଓ ହୃଦୟଗ୍ରାହୀ । ^{୩୪} କିନ୍ତୁ ବିବାହ ପର ମଧୁଶୟନା ବିଧାନରେ କୌଣସି ଚମତ୍କାରିତା ନାହିଁ । ଶୁଙ୍ଗାର ଉତ୍କଟତା ପରିବର୍ତ୍ତେ କବି ସର୍ବତ୍ର ସୁସ୍ଥ ସଂଭୋଗ ପରମ୍ପରା ବାର୍ତ୍ତା ପ୍ରସାର କରିଅଛନ୍ତି ।

ପୂର୍ବ ପ୍ରସଂଗକୁ ଆଧାର କରି ଧନଞ୍ଜୟ ଭଞ୍ଜଙ୍କ ‘ଇଚ୍ଛାବତୀ’ କାବ୍ୟରେ ଇଚ୍ଛାବତୀ ଓ ମଧୁକରର ପ୍ରେମକାହାଣୀ ଅଙ୍କିତ । କପାଳୀ ମଠରେ ବିଦ୍ୟାଧ୍ୟୟନ କରୁଥିବା ବେଳେ ନାୟକର ପ୍ରଣୟ ପ୍ରସ୍ତାବ ପ୍ରତି ନାୟିକା ସମର୍ଥନ ଜ୍ଞାପନ କରିଅଛି ^{୩୫} । ଗଣେଶ ଚତୁର୍ଥୀ ଦିନ ପୁଷ୍ପ-ଚୟନ କାଳରେ ଦୁହିଁଙ୍କ ପ୍ରଣୟାନୁରଗର ଯେଉଁ ଚିତ୍ର ପରିକଳ୍ପିତ, ତାହା ଯଥାର୍ଥ ହୋଇନାହିଁ । କ୍ଷଷ୍ଟଭାଦ୍ରା ସେସ୍ୱତ ‘ଶୈବପଞ୍ଚାଶିକା’ର

ଅନୁସରଣ ହେତୁ) କାବ୍ୟର ମୌଳିକତା ବ୍ୟାହତ । ଶେଷ ଭାବରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ମଧୁଶଯ୍ୟା ପ୍ରସଙ୍ଗ ମାର୍ଜିତ; କିନ୍ତୁ କାବ୍ୟିକ ଐଶ୍ବର୍ଯ୍ୟହୀନ । ଏଠାରେ ‘ଶୁଣ ଇଚ୍ଛାବତୀ’ର ସଫଳତା ଉଲ୍ଲେଖଯୋଗ୍ୟ ।

ରମଚନ୍ଦ୍ର ପଟ୍ଟନାୟକଙ୍କ ‘ଅନୁରାଗବତୀ’ କାବ୍ୟରେ ଏକଦା ନାୟିକାର ଗୁପ୍ତିଯାଇଥିବା ନାରିକେଳଟିଏ ଆଣିଦେବାର ସମ୍ପତ୍ତି ଦେଇ ନାୟକ ତା’ର ପ୍ରଣୟ-ପ୍ରାର୍ଥୀ ହୋଇଥିବା ବର୍ଣ୍ଣିତ । ସେହିଦିନଠାରୁ ସନ୍ଧେବର ଚଟବର୍ଣ୍ଣୀ ଜପବନରେ ପ୍ରତ୍ୟହ ସେମାନଙ୍କର ଗୋପନ ନିଶ୍ଚି-ନିଜ୍ଜନ ସଂଘଟିତ ^{୩୭} ।

ସକଳ କ୍ଷେତ୍ରରେ ବାକ୍ସରା ନାୟିକାଗଣ ସେମାନଙ୍କ ପ୍ରଣୟୀ ମାନଙ୍କୁ ଯଥାବିଧି ବିବାହ କରିଥିବାର ଦେଖାଯାଏ । ସତ୍ୟପାଳନ ପ୍ରତି ନାୟିକାମାନଙ୍କର ଗଭୀର ନିଷ୍ଠା ଓ ଆତ୍ମବିକଳତା ଏହି ସବୁ କାବ୍ୟରେ ଉଚ୍ଛ୍ଵାସନ ଲଭ କରିଅଛନ୍ତି ।

ମନ୍ଦୋଦରୀ — ଉପେନ୍ଦ୍ର ଭଞ୍ଜଙ୍କ ‘ସୁଭଦ୍ରା ପରିଣୟ’ରେ ନାୟକ ଅର୍ଜୁନଙ୍କୁ ବଶ କରିବା ପାଇଁ ନାୟିକା କର୍ତ୍ତୃକ ମନ୍ଦୋଦରୀର ବିଧାନର ସଫଳତା ଉଲ୍ଲିଖିତ । ନାୟକର ଗୁରୁରେ ନାୟିକାର ଅଧର, ନେତ୍ର ବେଶଭୂଷାଦିର କାବ୍ୟିକ ଗୌରବ ଓ ପୁରୁଷର ‘କାମାତୁରତା’ ବର୍ଣ୍ଣିତ । ସେମାନଙ୍କ ଗୋପନ ସଂଭୋଗରେ ଦେହ ବିକ୍ରାସର ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ଚିତ୍ରଣ ନାହିଁ । କବି ଦୁର୍ଲ୍ଲଭର ରଚିତ୍ରୀତାକୁ ଏକ ପ୍ରେମ ପୁସ୍ତକ ସର୍ଜନା ରୂପେ କଳ୍ପନା କରିଛନ୍ତି ^{୩୮} । ଉଭୟେ ସେହି ଗୁଳ୍ମ ଅଧ୍ୟୟନ କରୁ କରୁ ଗର୍ଭ ନିଃଶେଷ ହୋଇଯାଇଛି । ସଂଭୋଗ ବର୍ଣ୍ଣନା ନିମନ୍ତେ ଏଠାରେ ଅଭିନବ କୌଶଳ ପ୍ରଦର୍ଶିତ ।

ବିବାହତା (ପତବଣ) — ଓଡ଼ିଆ ରୀତି କାବ୍ୟରେ ବିବାହିତା ନାୟିକା ସଂଭୋଗର ବହୁଳ ବର୍ଣ୍ଣନା ପରିଦୃଷ୍ଟ । ଏ କ୍ଷେତ୍ରରେ ସାମାନ୍ୟ ବ୍ୟତିକ୍ରମ (ପରିମଳା) ଛଡ଼ା ସର୍ବତ୍ର ଦାମ୍ଭତ୍ୟ ପ୍ରେମର ମହିମା ଲଦ୍ଘୋଷିତ ।

ଅର୍ଜୁନ ଦାସଙ୍କ ‘ରାମବିଜୟ’ କାବ୍ୟରେ ରାମଚନ୍ଦ୍ର ଓ ସୀତାଙ୍କ କେଳି ବର୍ଣ୍ଣନା ସରଳ ଓ ସୁନ୍ଦର । ନାୟକ ସମ୍ମୁଖରେ ନାୟିକାର ଉପସ୍ଥିତିକୁ କବି କେଶରୀ ସମ୍ମୁଖରେ ବାଳ କୁରଙ୍ଗୀର ଦଶା ସହ ତୁଳନା କରିଛନ୍ତି । ଅଧର ପାନ ଓ ତୁମ୍ଭର ଚିତ୍ର ରୁଚି ସମ୍ମତ । ସୁରତି ବ୍ୟାପାର ପ୍ରସଂଗରେ ନଗ୍ନତା ପରିହାର କରାଯାଇଛି । ଅଥଚ କାମବିଜାସର ଅର୍ଥମୟ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତି ଏଥିରେ ପ୍ରଦର୍ଶିତ ^{୩୮} । ଭଗୀରଥୀରେ ଚନ୍ଦ୍ରର ଉଦୟ ଓ ଅସ୍ତ--ଏହି ଉପମା ପ୍ରୟୋଗ ଯୋଗୁଁ ସଂଭୋଗ ଦୃଶ୍ୟର ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ଓ ପବିତ୍ରତା ବହୁଗୁଣିତ ^{୩୯} । ମନେହୁଏ ଭରତୀୟ ସ୍ୱସ୍ଥିତିରେ ନାୟକ ନାୟିକାଙ୍କ ଗୌରବମୟ ପ୍ରତିଷ୍ଠା ପ୍ରତି କବି ଯଥାର୍ଥ ଶ୍ରଦ୍ଧା ଓ ସମ୍ମାନ ପ୍ରଦର୍ଶନ କରିଛନ୍ତି । ତାଙ୍କ ‘କଳ୍ପଲତା’ କାବ୍ୟର ନାୟକ ନାୟିକାଙ୍କ ସଂଭୋଗ ଚିତ୍ର ସହଜ ଓ ସାଂସ୍କୃତିକ ^{୪୦} । ଦେହଭୋଗର ବିବିଧ ପର୍ଯ୍ୟାୟ ଯଥାରୀତି ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଥିଲେ ହେଁ ତାହା ଅଶ୍ଳୀଳତାମୁକ୍ତ ।

ଶିଶୁ ଶଙ୍କରଙ୍କ ‘ଉଷାଭିଜାଷ୍ଠ’ କାବ୍ୟର ନାୟିକା ଗୁରୁ ବିରହ ପୀଡ଼ାରେ ଅଧୀରା ହେବାରୁ ସଖୀ ଚିତ୍ରଲେଖା ମନ୍ଦବଳରେ ନାୟକ ଅନିଚ୍ଛାକୁ ଆଣି ତା’ର ଅନ୍ତଃପୁରରେ ପହଞ୍ଚାଇ ଦେଇଛି । ଗୁରୁବାକ୍ୟରେ ମୋହିତା ନାୟିକାକୁ ଗାନ୍ଧର୍ବ ରୀତିରେ ବିବାହ କରି ନାୟକ ତା’ ସହିତ ସଂଭୋଗଲିପ୍ତ । ମିଳନକାଳୀନ ବିଭିନ୍ନ ବିକାର ଏଠାରେ ଅତି ସରଳ ସରସ ଭାବେ ଚିତ୍ରିତ ^{୪୧} । ନାୟିକା ଚରିତ୍ରରେ ଲଜ୍ଜା ଓ କାମ ବିହ୍ୱଳତାର ମଧୁର ସମନ୍ୱୟ ଯୋଗୁଁ କଳାକୃତି ବିଶେଷ ଗୌରବ ମଣ୍ଡିତ । କିନ୍ତୁ ରଚିତ ଲୀଳା ପ୍ରସଂଗ ବୈଚିତ୍ର୍ୟହୀନ ।

ପାର୍ଥ ଶ୍ରୀଚନ୍ଦ୍ରନଙ୍କ ‘କଳାବତୀ’ କାବ୍ୟର ବର୍ଣ୍ଣନାମୟାରେ ବ୍ରାହ୍ମଣର ମନ୍ଦବଳରେ ନାୟକ ନାୟିକା-ଅନ୍ତଃପୁରକୁ ଆନୀତ । ଯକ୍ଷ ବିଭ ଅଟେ ଉଭୟେ ଭୋଗ ବିଜାସରେ କାଳ ଅତିବାହିତ କରିଛନ୍ତି । ଏଠାରେ ସଂଭୋଗ ଚିତ୍ର ସୃଷ୍ଟି ଓ ନଗଣ୍ୟ ^{୪୨} । ନାୟକର ବିରହ ଭରଣାରେ କିନ୍ତୁ ସଂଭୋଗର ବିସ୍ତୃତ ବର୍ଣ୍ଣନା ପରିହାସ ।

ବିଷ୍ଣୁଦାସଙ୍କ 'ପ୍ରେମ ଲେଚନା' କାବ୍ୟରେ ନାୟକ ନାୟିକାଙ୍କ ମଧୁଶଯ୍ୟା ସଂଭୋଗ ବିଧାନ ସଂକ୍ଷିପ୍ତ ଓ ରସାଳ । ଗଜକୁମାର ସୁଧାକରର ପ୍ରଣୟ ରତ୍ନରେ କାମାତୁତୋ ସୁଦୃଢ଼ । କିନ୍ତୁ ଦେହଭୋଗରେ ଭଉଣ୍ୟର ଯଥାର୍ଥ ଅଂଶଗ୍ରହଣ ସୀମିତ ବର୍ଣ୍ଣନା ପରିପାଟିରେ ମନୋହର^{୧୩} । ପ୍ରକାଶଚର ସଂଭୋଗ ଚିତ୍ରଣରେ କବିଙ୍କ ଧ୍ୟାନ ବିଶେଷ ଭାବେ ନିବନ୍ଧ । ଅଧର, ଓଷ, ଭରଜ, ସୁରପୁର ଆଦି ନାରୀର ସର୍ବାଙ୍ଗରେ ପୁରୁଷର ବିଳାସ ପ୍ରିୟତା କାବ୍ୟର ଏହି ଅଂଶକୁ ରସ ରଂଜିତ କରିଛି^{୧୪} । କାବ୍ୟକ ବ୍ୟଞ୍ଜନାର ଅଭବ ଥିଲେ ହେଁ ଭାଷାର ନିରତ୍ନମୟତା ଓ ପ୍ରକାଶ ଭଙ୍ଗୀର ପରିଚ୍ଛନ୍ନତା ହେତୁ ଏହା ସୁଖବୋଧ୍ୟ ।

ହରିହର ନରେନ୍ଦ୍ରଙ୍କ 'ମଦାଳସା' କାବ୍ୟର ନାୟକ ରତ୍ନଧିବ ଅସୁର ପାତାଳକେତୁର ପକ୍ଷାତ୍ୟାବନ କରୁ କରୁ ପାତାଳପୁତ୍ରରେ ପ୍ରବେଶ କ୍ରମେ ନାୟିକାର ପ୍ରଣୟ ପାଶରେ ଆବଦ୍ଧ । ଅଭିନବ ଚୈତନ୍ୟ ନାମକ ଜନୈକ ରକ୍ଷି ଯୋଗବଳରେ ସେମାନଙ୍କ ପ୍ରେମ ପ୍ରସଙ୍ଗ ଅବଗତ ହୋଇ ସେହି ସ୍ଥାନକୁ ଆସି ଦୁହିଁଙ୍କର ବିବାହ କାର୍ଯ୍ୟ ସଫାଦାନ କରନ୍ତି । ଅତଃତାର ମଦନ ମହୋତ୍ସବରେ ଦୁହିଁଙ୍କର ମଧୁଶଯ୍ୟା ଗର୍ଭ ନିଃଶେଷିତ ହୁଏ । ସଂଭୋଗ ବର୍ଣ୍ଣନା ଏଠାରେ ଚରଜ ଓ ରସସିନ୍ଧୁ । କେଳି ବିଳାସରେ ନାରୀ ପୁରୁଷର ତନ୍ମୟତା ଓ ବିବିଧ ବିକାର ଅକୁତ୍ରିମ ଭଙ୍ଗୀରେ ରୂପାୟିତ । ସ୍ଥଳ ବିଶେଷରେ ସୁଜ୍ଞତା ଓ ଭୋଗ ଆଦୃତାର ଅପୂର୍ବ ସମନ୍ୱୟ ପରିଲକ୍ଷିତ^{୧୫} ।

କାର୍ତ୍ତିକ ଦାସଙ୍କ 'ରକ୍ତିଶୀ' ବିଭା କାବ୍ୟରେ ନାୟିକାର ମଧୁଶଯ୍ୟା ବେଶ ରଚନା ପ୍ରତି ବିଶେଷ ଧ୍ୟାନ ଦିଆଯାଇଥିବା ସ୍ଥଳେ ସଂଭୋଗ ଚିତ୍ର ସୂଚନାମୂଳକ^{୧୬} । ନାୟକ ନାୟିକାକୁ କୋଳାଗ୍ରତ କରିବା ଦୃଶ୍ୟରେ ଏହା ସୀମିତ । ତତ୍ପରବର୍ତ୍ତୀ ଭାବ ପରିକଳ୍ପନା କରିବା ନିମନ୍ତେ ଭକ୍ତିପୂର୍ଣ୍ଣ ନିବେଦନ ଜଣାଇ କବି ବର୍ଣ୍ଣନାସ୍ଥ ସ୍ଥାନ ହୋଇଛନ୍ତି । ଓଡ଼ିଆ କାବ୍ୟଧାରାରେ ଏ ପ୍ରକାର ସଂଭୋଗଚିତ୍ରଣ-ସଂଯମ କୃତିତ୍ ପରିଦୃଷ୍ଟ ।

ଧନଞ୍ଜୟ ଭଞ୍ଜଙ୍କ ‘ଅନଙ୍ଗରେଖାରେ’ ନାୟକ ନାୟିକାଙ୍କ ମଧୁଶଯ୍ୟା-
 ସଂଭୋଗ ବିଳାସର ଚିତ୍ର ଦୀର୍ଘ ଓ ଅନାବୃତ । ଏ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ କବି କାମଶାସ୍ତ୍ରର
 ଅନୁସରଣ କରିଥିବା କଥା ସ୍ପଷ୍ଟ ଭଲେଖା କରିଛନ୍ତି ^{୪୭} । ସୁତରାଂ
 ଆଦିରସର ମାଧୁର୍ଯ୍ୟ ପରିବର୍ତ୍ତେ ଏହା ସୁଳତା ଓ ନଗ୍ନତାରେ ପର୍ଯ୍ୟବସିତ ।
 ଚୁମ୍ବନ, ଆଲିଙ୍ଗନ, ନଖ ଓ ଦନ୍ତ କ୍ଷତ, ବିକସନ, ମୂର୍ଷ୍ଣ ପ୍ରହାର, ବିପରୀତ,
 ନାହିଁ ନାହିଁ, ଇଷି ଇଷି, ଆଦି ରତିକ୍ରୀଡ଼ାର ବିବିଧ ବିଧାନ ଉତ୍କଟ
 କାମୁକତା ଓ ବ୍ରତହୀନତାର ସ୍ବାକ୍ଷର ବହନ କରେ । ବିଶେଷତଃ ନାୟିକାର
 ସ୍ବରସ୍ବର ବର୍ଣ୍ଣନାରେ ^{୪୮} କବିର ଯେଉଁ ଆଗ୍ରହାତିଶୟ ଦେଖାଯାଏ,
 ତାହା କେବଳ ଶୃଙ୍ଗାର-ଲେଲୁପ-ଦୃଷ୍ଟିର ଫଳଶ୍ରୁତି ବ୍ୟତୀତ ଅନ୍ୟ କିଛି
 ନୁହେଁ । ନାୟକ ନାୟିକାଙ୍କ ପ୍ରବାସାନ୍ତର ମିଳନ ଦୃଶ୍ୟ ସର୍ବସ୍ବ ଓ ଶାଳୀନ ।
 ଧନଞ୍ଜୟଙ୍କ ‘ରତ୍ନମଞ୍ଜରୀ’ କାବ୍ୟରେ ମଧ୍ୟ କାମଶାସ୍ତ୍ରର ଅନୁବର୍ତ୍ତନ
 ଦେଖାଯାଏ । ନାୟକ ନାୟିକାଙ୍କ ମଧୁଶଯ୍ୟା ମିଳନ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ସ୍ବୟ,
 ସେଦ, ରେମାନ୍ଧ ଆଦି ସାଦୃଶ୍ୟ ବିକାରର ବର୍ଣ୍ଣନା ମୌଳିକତା ଓ
 ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ସଫଳତା ଲଭ କରିପାରି ନାହିଁ ^{୪୯} । ତେବେ
 ‘ରତ୍ନମଞ୍ଜରୀ’ର ସଂଭୋଗ ଦୃଶ୍ୟ ‘ଅନଙ୍ଗରେଖା’ ପରି ଉତ୍କଟ ଓ ଅସାଦୃଶ୍ୟ
 ନୁହେଁ । କିନ୍ତୁ ତାଙ୍କ ‘ରଘୁନାଥ ବିଳାସ’ରେ ଅର୍ଚ୍ଚିତ ନାୟକ ନାୟିକାଙ୍କ
 ମଧୁଶଯ୍ୟା ଚିତ୍ର ଅତ୍ୟନ୍ତ ରମଣୀୟ । ଏଥିରେ ଦେହୋପଭୋଗର
 ସୂଚନା ସୀମିତ । ପକ୍ଷାନ୍ତରେ ନବ ସ୍ବଗମ ଭୀତା ନାୟିକାର ଶାରୀରିକ
 ବିକାର, ଦାମ୍ଭିକତା ପ୍ରାଚୀର ଆଦର୍ଶ ଓ ସରସ କାବ୍ୟରୀତି ସମନ୍ବୟରେ
 ପ୍ରସଙ୍ଗଟି ହୋଇଛି ଭୂତିଶାଳ ଓ ହୃଦୟଗ୍ରାହୀ ^{୫୦} ।

ଲେକନାଥ ବିଦ୍ୟାଧରଙ୍କ ‘ସର୍ବାଙ୍ଗ ସୁନ୍ଦରୀ’ କାବ୍ୟରେ ନାୟକ
 ନାୟିକାଙ୍କ କେଳିପୁରର ମନୋହର ବର୍ଣ୍ଣନା ପ୍ରଦତ୍ତ । ଶୃଙ୍ଗାର ଚେତନାକୁ
 ଉଦ୍ଦୀପ୍ତ କରିବା ପାଇଁ ଚତୁଷ୍ପଞ୍ଚ ବ୍ୟତୀତ କେତେକ ପୁରାଣ ପ୍ରସିଦ୍ଧ
 ପ୍ରେମ କାହାଣୀ ଗୁହ୍ୟକାନ୍ଧରେ ଚିତ୍ରିତ ହୋଇଥିବାର କବି ଦର୍ଶାଇଛନ୍ତି ।
 ଏଠାରେ ସଂଭୋଗ ପ୍ରସଙ୍ଗ ଉଚ୍ଛ୍ବଳତାହୀନ ଓ ସରସ ^{୫୧} । ନାୟକ
 ନାୟିକା କାମଶାସ୍ତ୍ର ବିଧି ଅନୁସରଣ କରି ସୁଖୀ ହୋଇଥିବା କଥା
 ଉଲ୍ଲିଖିତ ଥିଲେ ହେଁ ବର୍ଣ୍ଣନାରେ ତା’ର ଆକ୍ଷରିକ ଅନୁସରଣ କରାଯାଇ ନାହିଁ ।

ପକ୍ଷାତରେ ରତି ସୁଖର ଉତ୍କର୍ଷ କଳ୍ପନା-ଚିତ୍ରର ରମଣୀୟତାରେ ସମୃଦ୍ଧ *୨ । ନିଶାବସାନରେ ନାୟକ ନିକଟରୁ ନାୟିକାର ବିଦାୟକୁ କୁହୁମ ବନିକାରୁ ମଧୁକାନ୍ତର ବିଦାୟ ସହ ତୁଳନା କରି କବି ଅପୂର୍ବ ଉପମା-ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ପ୍ରତିଷ୍ଠାରେ ସମର୍ଥ ହୋଇଛନ୍ତି *୩ । ତାଙ୍କର 'ଚିତ୍ରକଳା' କାବ୍ୟରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ସଂକ୍ଷେପ ଚିତ୍ର କାମ-ବିଳାସ-ପ୍ରଧାନ *୪ । ଉଷାଗତ ସରଜତା ଓ ସରସତା ଏହାର କେବଳ ମାତ୍ର ଆକର୍ଷଣ । ନାୟିକାର ରତାନ୍ତ ଅବସ୍ଥା ଗଜ ମର୍ତ୍ତ୍ୟିତ ପଦ୍ମଲତା ଏବଂ ଋତୁ ଗ୍ରୀଷ୍ମିତ ଚନ୍ଦ୍ର ସହ ତୁଳିତ । କଳା ଦୃଷ୍ଟିରୁ 'ଚିତ୍ରକଳା' ଅପେକ୍ଷା 'ସର୍ବାଙ୍ଗ ସୁନ୍ଦରୀ'ର ଗୌରବ ଅଧିକ ।

ଉପେନ୍ଦ୍ର ଭଞ୍ଜଙ୍କ 'ବୈଦେହୀଶ ବିଳାସ'ରେ ମଧୁଶଯ୍ୟା ସଂକ୍ଷେପ ପତ୍ରରତ୍ନ ରୂପେ ପରିକଳ୍ପିତ । ଏଥିରେ କବିର ବର୍ଣ୍ଣନା ବିଳାସ ଉଚ୍ଚକୋଟୀର ହୋଇଥିଲେ ହେଁ କପଟଭେଗର ରମଣୀୟତା ନାହିଁ । ଶବ୍ଦ ଓ ଅର୍ଥର କୃତ୍ରିକତା ହିଁ ଏଠାରେ ମୁଖ୍ୟ *୫ । 'ଲବଣ୍ୟବତୀ'ରେ ନାୟକ ନାୟିକାଙ୍କ ମଧୁଶଯ୍ୟାର ବିଶଦ ଦୃଶ୍ୟ ବର୍ଣ୍ଣିତ । ନାୟକ ଗୁରୁ, ଚନ୍ଦ୍ରମନ, ଆଳିଙ୍ଗନ, ଚନ୍ଦ୍ରଗୁଳନ, ରତି ଓ ବିପରୀତ ରତି ଆଦି ସଂକ୍ଷେପର ବିବିଧ ବିଭବ ଯଥାରୀତି ଏଥିରେ ରକ୍ଷିତ । କିନ୍ତୁ କାବ୍ୟ ବ୍ୟଞ୍ଜନାର ଅଭାବ ଓ ଉଚ୍ଚ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷତା ଯୋଗୁଁ ଏହା ଉଚ୍ଚ ଶୃଙ୍ଖାରିକତାରେ ପରିଣତ ହୋଇଛି *୬ । ସ୍ଥଳ ବିଶେଷରେ ଅଶ୍ରୁକତା ମଧ୍ୟ ପରିଦୃଷ୍ଟ *୭ । ଅଧ୍ୟାପକ ଆର୍ତ୍ତବଲ୍ଲଭ ମହାନ୍ତିଙ୍କ ଉଷାରେ— “ଏପରି ରମଣମାନଙ୍କର ବର୍ଣ୍ଣନା ପ୍ରାଚୀନ କବିଗତ ପରଂପରର ଅନୁରେଧରେ ହେଲେ ହେଁ ସ୍ମରୁଚିର ଅନୁକୂଳ ନୁହେଁ *୮ ।” ସାମନ୍ତାୟ ଐଶ୍ବର୍ଯ୍ୟରେ ପରିପୁଷ୍ଟ ପୁରୁଷର ଜୀବନାଦର୍ଶ ଏଠାରେ ନାରୀର ଜାନୁସିଂହାସନ ଅର୍ପଣାନକୁ ରଜପଦାଭିଷେକ ରୂପେ ସ୍ଥାବୃତି ଜଣାଇଅଛି । ଗଚନା ରୀତି ସ୍ଥଳ ଓ ସାବଲୀଳ ହୋଇଥିବାରୁ ପାଠକର ଚିତ୍ତ ଜୟ କରିବାକୁ ଏହା ସମର୍ଥ । କିନ୍ତୁ ରସର ଆବେଦନ ଅପେକ୍ଷା ଦେହ ହିଁ ଏଠାରେ ମୁଖ୍ୟ ହୋଇଥିବାରୁ କବିତାର ପ୍ରାଣ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ପରହତ । 'କୋଟି ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ସୁନ୍ଦରୀ'ର କେଳିପୁର ଚିତ୍ରସଜ୍ଜା ପ୍ରସଙ୍ଗରେ କବି ସ୍ଥାୟ ଶ୍ରୀରମଚନ୍ଦ୍ର-ଅନୁଗତ-ପ୍ରାଣତାର ପରିଚୟ ପ୍ରଦାନ କରିଛନ୍ତି *୯ । କୃଷ୍ଣଲୀଳା ପ୍ରତି ତାଙ୍କର ବିଗ୍ରହ ଏଥିରୁ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରାଯାଇପାରେ । ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳରେ

ସମାଲୋଚନାର ଶରବ୍ୟ ହୋଇ ସେ କୃଷ୍ଣ-କାବ୍ୟ ପ୍ରଣୟନରେ ଆଗ୍ରହୀ ହୋଇଥିବେ । ଆଲୋଚ୍ୟ କାବ୍ୟର ସଂଭୋଗ ବର୍ଣ୍ଣନା ଦୀର୍ଘ; କିନ୍ତୁ ଉକ୍ତି-କୌଶଳ-ସର୍ବସ୍ୱ । କେଳି ଆରମ୍ଭରେ ନାୟକର ନାୟିକାକୁ କୋଳାଗ୍ରତ କରିବା ଦୃଶ୍ୟ ମଦାନ୍ତ ହସ୍ତୀର କମଳ ଲତା ଉତ୍ପାତନ ସହ ତୁଳିତ । ରତି ଲୀଳା ପ୍ରସଙ୍ଗରେ କବି ଷଡ଼ରତ୍ନ, ବିବିଧ ଅଳଂକାର (ଶ୍ରେଷ୍ଠ, ଯମକ, ବଜ୍ରୋକ୍ତି ଆଦି) ତଥା ଦ୍ୱ୍ୟୁତ ଜାତୀର ଉଲ୍ଲେଖ କରି ସ୍ୱାୟ କଳ୍ପନା ଶକ୍ତିର ବୈଚିତ୍ର୍ୟ ପ୍ରକାଶ କରିଛନ୍ତି ^{୨୦} । କିନ୍ତୁ ଏଥିରେ ମିଳନର ଆବେଗ, ଉଲ୍ଲାସ ଓ ତନ୍ମୟତା ବ୍ୟାହତ ହୋଇଅଛି । ସମକାଳୀନ କବି ପରମ୍ପରାରେ ଏହା ସମାଦୃତ ହୋଇପାରେ, ମାତ୍ର ଯୌବନର ଚିରନ୍ତନ କାମନା ଓ ପ୍ରଣୟର ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ମୁଗ୍ଧ ଅନୁଭବ ଏଥିରେ ଅସ୍ପଷ୍ଟ । ସଂଭୋଗର ଉଚ୍ଛ୍ୱାସଜଳା ବିବର୍ଜିତ ହୋଇଥିଲେ ହେଁ ‘ଲବଣ୍ୟବତୀ’ର ସରସ ଓ କୋମଳ ଉଷା ବିନ୍ୟାସ ଏ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଅଲଭ୍ୟ ।

‘ସୁବର୍ଣ୍ଣରେଖା’ କାବ୍ୟରେ ମଧୁଶଯ୍ୟା ବିଳାସର ବର୍ଣ୍ଣନା ନାହିଁ । ପ୍ରବାସାନ୍ତର ସଂଭୋଗ ଚିତ୍ର ଏଥିରେ ସଂକ୍ଷିପ୍ତ, ସରଳ ଓ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ । ନାୟକ ନାୟିକାର ଦେହୋପଭୋଗ କରି ମର୍ତ୍ତ୍ୟରେ ଇନ୍ଦ୍ର ସଂପର୍କି ଲଭ କରିଥିବା ଗୌରବରେ ସ୍ୱାତ ^{୨୧} । ‘ରସଲେଖା’ରେ ମଧୁଶଯ୍ୟା ସଂଭୋଗ ବର୍ଣ୍ଣନା ଦୀର୍ଘ ଓ ସରସ । ‘ଲବଣ୍ୟବତୀ’ର ରତିବିଧାନ ଏଥିରେ ମଧ୍ୟ ଅବଶର୍ଭିତ । ଗୋଟିଏ ସ୍ଥାନରେ ଅର୍ଥଧୂନିର ପ୍ରୟୋଗ ଅତ୍ୟନ୍ତ ଚମତ୍କାର । ସ୍ତରତ-ଜାତୀ ଚଞ୍ଚଳ ନାୟକ ହାତରେ ନାୟିକାର ମଲ୍ଲୀଫୁଲ ଅର୍ପଣ ତାହାର ଅଙ୍ଗପାତ୍ରା ସୂଚକ ^{୨୨} । କାବ୍ୟ ବର୍ଣ୍ଣିତ ପ୍ରବାସାନ୍ତ ସଂଭୋଗ ଗୋଟିଏ ମାତ୍ର ପଦରେ ରୂପାୟିତ । କବି ଏହାକୁ ମହାକ୍ଷୁଧାବତର ଅମୃତ ଭୋଜନ ସଙ୍ଗେ ତୁଳନା କରିଅଛନ୍ତି ^{୨୩} । ‘ପ୍ରେମ ସୁଧାନିଧି’ରେ ନାୟକ ନାୟିକାଙ୍କ ମଧୁଶଯ୍ୟା-ମିଳନ ଦୃଶ୍ୟର ବର୍ଣ୍ଣନା ନିମନ୍ତେ କୃଷିକାର୍ଯ୍ୟ ^{୨୪}, ମଲ୍ଲୟୁବ ^{୨୫}, ଯଜ୍ଞକର୍ମ ^{୨୬} ଆଦି ଉପମାର ଅବତାରଣା କରାଯାଇଛି । ନାୟିକାର ବିପରୀତ ରତି ନର୍ତ୍ତକୀର ଲବ୍ୟ ଜାଳା ରୂପେ ଏଠାରେ ଅଭିହିତ ^{୨୭} । ଉପମାଗୁଡ଼ିକର ଯଥାର୍ଥ ପ୍ରସ୍ତୁତନ ପାଇଁ ଯଥୋଚିତ ବିଶ୍ଳେଷଣ ମଧ୍ୟ ପ୍ରଦତ୍ତ । ଫଳତଃ ପ୍ରସଙ୍ଗର ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟକୁ କବିଦ୍ୱର୍ଷ

ଅଳଂକାର ସ୍ୱର୍ଣ୍ଣ ଦିଗକୁ ପ୍ରସାରିତ । ପୁନଶ୍ଚ ଶୃଙ୍ଗାର ଭବନରେ ଯୁକ୍ତ ଭବନର ଅନୁପ୍ରବେଶ ହେତୁ ଉପଭୋଗର ମାଧୁର୍ଯ୍ୟ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟପ୍ରାୟ । ‘ରସିକ ହାରବଜା’ କାବ୍ୟର ମଧୁଶଯ୍ୟା ବିଧାନ ‘ଲବଣ୍ୟବତୀ’ ଓ ‘ରସଲେଖା’ ପରି କାମଶାସ୍ତ୍ରୀୟ ମାର୍ଗ ଅନୁସରଣ କରିଛି । ନୀବୀ ମୋକ୍ଷଣରେ ମୋକ୍ଷ ଭବନା ଏବଂ ରତିସୁଖ ନିକଟରେ ଇନ୍ଦ୍ରପଦର ତୁଚ୍ଛତା ପୁରୁଷର ଆଦର୍ଶ ରୂପେ ଏଠାରେ ଗୃହୀତ ୨୮ । କବି ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ବାସାୟନଙ୍କ ନିକଟରେ ନିଜର ରଣ ସୀକାର କରିଛନ୍ତି ୨୯ ।

ବ୍ରଜନାଥଙ୍କ ‘ଅମିକା ବିଳାସ’ କାବ୍ୟୋଲ୍ଲିଖିତ ଶିବ ଓ ସତୀଙ୍କ ସଂଭୋଗ ଚିତ୍ରରେ ଏକ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ରଚନା ଚାଟି ଅନୁସୂତ । ଦ୍ୱିତୀୟ ଛାନ୍ଦର ପ୍ରତ୍ୟେକ ପାଞ୍ଚ ପଦକୁ କବି ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ ଭବ ଏକକ ରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରିଛନ୍ତି । ଏହି ଏକକ ଅତର୍କିତ ପ୍ରତ୍ୟେକ ପଦର ଶେଷ ପାଦରେ ଦେଖା ଦେଇଛି ପୁନରବୃତ୍ତି । ସୁତରାଂ ସୀମିତ ପରିସର ମଧ୍ୟରେ ନାୟକ ନାୟିକାଙ୍କ ଶୃଙ୍ଗାର ବିଳାସ ବନ୍ଦୀ ହୋଇ ଯାଇଛି । ବିପରୀତ ରତି ଏଠାରେ ବର୍ଷାକାଳ ରୂପେ କଳ୍ପିତ ୩୦ । ନାୟିକାର ଅଂଗଗୋଲି କପୁର ରଜ, ମୁରୁଚି ଶେୟ, କବରୀ ଝର, ପାନ ସ୍ତନ ଉପର ହାର, ଅଣ୍ଟା କିଂକିଣୀ, ଆଖିର କଞ୍ଜୁକ, ଅଙ୍ଗ କୁକୁମ, ଅଧର ପାନବୋକ, ବାଜଣା ବୀଣା, ଅତନୁ ଶାସ୍ତ୍ର ରୂପେ ଶୋଭା ପାଇବାକୁ ନାୟକର କାମନା ନାରୀ-ଅନୁଗତ-ପୌରୁଷର ପରିଚୟ ବହନ କରେ ୩୧ । ନାରୀର ଆଖିରେ ମୋକ୍ଷ, ହସରେ ଅମୃତ, ପାଦତଳେ ଅଶିମା କଳ୍ପନା କରି କବି ଏହାକୁ ଜୀବନର ମହିମା ରୂପେ ସାଦର ସ୍ୱୀକୃତି ଜଣାଇଛି ୩୨ । ଏସବୁ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଭଞ୍ଜୀୟ କଳ୍ପନା-କୌଶଳର ସମାବେଶ ହିଁ ଦେଖାଯାଏ । ରସମୟତାର ଅଭବ ଏହି କାବ୍ୟର ଅନ୍ୟତମ ଅଗୌରବର କାରଣ । ଶିବ ପାର୍ବତୀଙ୍କ ମଧୁଶଯ୍ୟା ମିଳନର ଯେଉଁ ଚିତ୍ର ଏଥିରେ ପ୍ରଦତ୍ତ ତହିଁରେ ସଂଭୋଗ ପ୍ରସଙ୍ଗ ଗୋଟିଏ ପାଦରେ ସୀମାବଦ୍ଧ ୩୩ । କିନ୍ତୁ ପରବର୍ତ୍ତୀ ଛାନ୍ଦରେ ନାୟିକାର ସ୍ମରତାତ୍ମ ଦୃଶ୍ୟ ବିସ୍ତୃତ ଓ ମନୋହର । ଏଥିରୁ ସଂଭୋଗ ବିଧାନର ସ୍ୱସ୍ତ ସୂଚନା ମିଳେ । ‘କବିଙ୍କ ‘କେଳି କଳାନିଧି’ କାବ୍ୟରେ ଏହା ପରଂପରାନୁସାରୀ । ବର୍ଣ୍ଣନା ଛମେ ଗୋଟିଏ ସ୍ଥାନରେ

କାନ୍ତ ଗୁଣିଆ ଦ୍ଵାରା ନାୟିକାର କାମଭୂତ ଛଡ଼ାଇବା ଓ ଅନ୍ୟ ଏକ ସ୍ଥାନରେ ସ୍ଵର-ଦୁର୍ଗ ଚନ୍ଦ୍ର କରିବାର ବିଶଦ ଚିତ୍ର ଅଙ୍କିତ । କିନ୍ତୁ ସୁଲତା ଓ ନଗ୍ନତାର ଉପସ୍ଥାପନ ସ୍ଥଳ ବିଶେଷରେ ନିତାନ୍ତ ଅନ୍ତରିକର ୨୪ ।

ଯଦୁମଣିଙ୍କ 'ପ୍ରବନ୍ଧ ପୂର୍ଣ୍ଣଚନ୍ଦ୍ର'ରେ ସଂକ୍ଷେପ ଦୃଶ୍ୟ ଗୋଟିଏ ପଦରେ ସୀମିତ ୨୫ । ତାହା ପୁଣି ଏପରି ଶବ୍ଦ କୃଷିତା ଓ ଶୃତିତା ପରିବୃତ୍ତ ଯେ ଏଥିରେ ଦେହ ଗନ୍ଧର ପ୍ରଶ୍ନ ନାହିଁ । ଅନ୍ୟ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଏହା ଜୀବନ ଉତ୍ତାପ ହାନ । 'ରଘବ ବିଳାସ'ର ମଧୁଶଯ୍ୟା ପ୍ରସଙ୍ଗ ପୂର୍ଣ୍ଣତଃ 'ବୈଦେହୀଶ ବିଳାସ'କୁ ଅନୁସରଣ କରିଛି ୨୬ ।

ଜଗନ୍ନାଥ ନୃପଙ୍କ 'ପ୍ରଭାବତୀ ପରିଣୟ'ରେ ସମ୍ଭୋଗର ବର୍ଣ୍ଣନା ସରଳ ଓ ମଧୁର । ଭ୍ରମର ରୂପରେ ନାୟକର ନାୟିକା-ଅଗଃପୁରରେ ପ୍ରବେଶ ଓ ଗନ୍ଧର୍ବ ବିବାହ ଅନ୍ତେ ହର୍ଷୋତ୍ପଳ ଚିତ୍ତରେ ଦୁହିଁଙ୍କର ମଧୁଶୟୀ ଯାପନ ଚିତ୍ର କଳାଗତ ସଫଳତା ହାସଲ କରି ପାରିନାହିଁ । କାବ୍ୟରୀତି ଇଂଜାୟ ଆଦର୍ଶରେ ବିଶେଷ ଭାବେ ଅନୁପ୍ରାଣିତ । ମାତ୍ର ଦେହୋପଭୋଗ ବର୍ଣ୍ଣନାରେ ସର୍ବତ୍ର ଶାଳୀନତା ପରିଦୃଷ୍ଟ ୨୭ ।

ବିକାହୁତା (ପରବଶ)-ନରସିଂହ ସେଣାଙ୍କ 'ପରିମଳା' କାବ୍ୟର ସଜାୟା ନାୟିକା ଚିତ୍ରଣରେ ବ୍ୟତିକ୍ରମ ଦୃଷ୍ଟିଗୋଚର ହୁଏ । ପରିମଳା ପୁଷ୍ପତୋ ହେବା ଉତ୍ତାରୁ ଗନ୍ଧର୍ବ ଚିତ୍ରରଥ ସହ ପ୍ରଣୟଲିପ୍ତା ଏବଂ ମର୍ତ୍ତ୍ୟ-ଯୁବକକୁ ରତିଦାନ ନ କରିବାକୁ ସତ୍ୟାନୁବନ୍ଧା । ସୁତରାଂ ନାୟକ ମକରକେତୁ ପରିମଳାକୁ ବିବାହ କରି ମଧ୍ୟ ସମ୍ଭୋଗ ସୁଖରୁ ବଞ୍ଚିତ । ଏଠାରେ ନାୟିକାର ପରବଶ-ରୋପନ-ପ୍ରୀତିଚିତ୍ର ସରସ ଓ ସଂକ୍ଷିପ୍ତ ୨୮ । ନାୟକର ଗୁରୁ, ମିତ୍ରନର ଚନ୍ଦ୍ରପତା ଓ ପ୍ରଣୟା ପ୍ରଣୟିନୀଙ୍କ ବିଦାୟ ଦୃଶ୍ୟ ଅତ୍ୟନ୍ତ ହୃଦୟସ୍ପର୍ଶୀ । ସମୟକ୍ରମେ ନାୟକ ଆଲୌକିକ ସାଧନା ବଳରେ ନାୟିକାର ପ୍ରୀତିଭର କରିବାକୁ ସମର୍ଥ ହୋଇଅଛି । ଦୀପ୍ତତ୍ୟ ସମ୍ଭୋଗ ପ୍ରସଙ୍ଗ ବିସ୍ତୃତ ଓ ଝଲୁକ । ନାୟିକାର ଗୋପନୀୟତା ବିପରୀତ ରଚିତ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ବର୍ଣ୍ଣନା ଯେପରି ସୁଲ ସେହିପରି ଭୁତିହୀନ ୨୯ । ଶୃଙ୍ଗାରର

କାବ୍ୟିକ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ବିବୃତ ହେବା ପରିବର୍ତ୍ତେ ଏଥିରେ ଢଳୁଙ୍ଗଳତା ଓ କାମୁକତାହିଁ ପ୍ରକଟିତ । ସୁରେନ୍ଦ୍ର ମହାନ୍ତି ଯଥାର୍ଥରେ କହିଛନ୍ତି—“ଏହା ମିଳନାମ୍ବୁ ଆଦିରସର ମାଧୁର୍ଯ୍ୟ ପରିବର୍ତ୍ତେ ମୈଥୁନର ଅଶ୍ଳୀଳ ବୀରହରସ ସୃଷ୍ଟି କରିଛି ।” ଶାପମୁକ୍ତି ପରେ ପରିମଳା ଥିବା ପେଟିଯାଇ ପୁନଶ୍ଚ ତିବ୍ରରଥ ସହ ମିଳନ ପ୍ରବୃତ୍ତ । କପଟ ପ୍ରୀତିରେ ରତଥାଇ ସେଠାରେ ସେ ନାୟକକୁ ଆନ୍ତରିକତାର ସହ ସ୍ୱରଣ କରିଛି । ଓଡ଼ିଆ କାବ୍ୟ ଜଗତରେ ଏହି ଜ୍ଞାତୀୟ ସମ୍ମୋଗ ବୈଚିତ୍ର୍ୟ ଏକାନ୍ତ ଦୁର୍ଲଭ ।

ପରକୀୟା—

ବୈଷ୍ଣବ ସାହିତ୍ୟରେ ପରକୀୟା ତତ୍ତ୍ୱ ଧର୍ମ ଓ ଦର୍ଶନ ଭିତ୍ତିକ ଏକ ସୁଦୃଢ଼ ପରମ୍ପରା ଉପରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ । ‘ଉତ୍କଳ ନୀଳମଣି’ରେ ଅଛି—“ଯେଉଁ ନାରୀଗଣ ଇହଲୋକ ପରଲୋକ ସମନ୍ୱୟ ଧର୍ମକୁ ଉପେକ୍ଷା କରି ଆସନ୍ତି ବଶତଃ ପର ପୁରୁଷ ନିକଟରେ ଆତ୍ମସମର୍ପଣ କରନ୍ତି ଏବଂ ଯେଉଁମାନେ ବିବାହ ବିଧି ଦ୍ୱାରା ଅସ୍ୱୀକୃତ, ସେମାନଙ୍କୁ ପରକୀୟା କୁହାଯାଏ ।” ଚୈତନ୍ୟଚରିତାମୃତାକାର କହିଛନ୍ତି—‘ପରକୀୟା ଉଦ୍ଧବ ଅତିଉଦ୍ଧବେର ଉଲ୍ଲାସ । ବ୍ରଜ ବିନା ଉଦ୍ଧବର ଅନ୍ୟତ୍ର ନାହିଁ ବାସ ।’ ସୁତରାଂ ସକଳ ବୈଷ୍ଣବ କାବ୍ୟର ଗଧା ଓ ଗୋପୀଭବନା ଭକ୍ତି ଶାସ୍ତ୍ରର ଶୃଙ୍ଖଳାଧୀନ ହେବା ସ୍ୱାଭାବିକ । ଶୃଙ୍ଗାର ରସ ପର୍ଯ୍ୟାୟରେ ପରେଡ଼ା ରମଣୀର ସ୍ଥାନ ଅଳଙ୍କାର-ଶାସ୍ତ୍ର ନିର୍ଣ୍ଣୟ । କିନ୍ତୁ ସେହି ନିଷେଧ ପ୍ରାକୃତ ନାୟିକା ପ୍ରତି ପ୍ରୟୋଜ୍ୟ, ଅପ୍ରାକୃତ ନାୟିକା ପ୍ରତି ନୁହେଁ ।

ଓଡ଼ିଆ ଗୀତି କାବ୍ୟର ସାମଗ୍ରିକ ବିଶୁଦ୍ଧ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ବୈଷ୍ଣବ ସାହିତ୍ୟ ତତ୍ତ୍ୱକୁ ଆଲୋଚନାର ମାନଦଣ୍ଡ ରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରିବା ସମୀଚୀନ ହେବ ନାହିଁ । ପରକୀୟା ସମ୍ମୋଗର କାବ୍ୟିକ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ, ମାନବିକ ଆବେଦନ ଓ ରୂପ ବୈଚିତ୍ର୍ୟ ପ୍ରତି ଏଠାରେ ବିଶେଷ ଧ୍ୟାନ ଦେବା ଯଥାର୍ଥ ହେବ ।

ଜନ୍ୟା(ଅରଜୋବତୀ)—

ରମେଶ୍ୱର ପଟ୍ଟନାୟକଙ୍କ ‘ହାରବତୀ’ କାବ୍ୟର ଅରଜୋବତୀ ନାୟିକା ଗୁଡ଼ିକାର ଜନ୍ୟା ଗ୍ରାମଯୁବକକୁ ପ୍ରୀତିଦାନ ନିମନ୍ତେ ସତ୍ୟବତୀ । ସରୋବର ସ୍ନାନ ଘାଟରେ ଭଉଣ୍ୟଙ୍କର ପ୍ରତ୍ୟହ ନିରୁତ ମିଳନ ସଂଘଟିତ । ଶୂଙ୍ଗାର ଚର୍ଯା ପ୍ରସଂଗରେ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ହେଲେ ହେଁ ଏହା ବାସ୍ତବ ଜୀବନ-ଦୃଷ୍ଟି ସମ୍ମତ । ଏଠାରେ ବିଶ୍ୱ ପ୍ରସିଦ୍ଧ କଥାକାର ନବକୋଭ୍ (Nabakov)ଙ୍କ ଲୋଲିତା (Lolita) ଉପନ୍ୟାସର ନାୟିକା ଆମର ସ୍ମରଣୀୟ । ହାରବତୀ ଚରିତ୍ର ଓଡ଼ିଆ କାବ୍ୟ ଜଗତରେ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ଅଭିନବ । ନାୟକ ନାୟିକାଙ୍କ ପ୍ରଣୟ ବର୍ଣ୍ଣନାରେ କୈଶୋରର ଆବେଗ, ଉଷ୍ମତା ଓ ଆକୃଷ୍ଟତା ସଯନ୍ତୁ ରୂପାୟିତ । ଶ୍ଯା ସରଳ ଓ ଘବାନ୍ତୁଗତ । ମିଳନର ସ୍ବାଭାବିକତା ଓ ରୁଚିଶୀଳତା କାବ୍ୟର ଅନ୍ୟତମ ବିଶିଷ୍ଟ ବିଭବ ।^{୮୫}

ଜନ୍ୟା ‘ରଜୋବତୀ’— କୁସୁମବତୀ ହେବା ଉତ୍ତାମ ପୂର୍ବୋକ୍ତ ହାରବତୀ ଦୂତୀ ହାତରେ ମୁଦ୍ରିକା ଦେଇ ନାୟକ ନିକଟକୁ ମିଳନ-ସଂକେତ ପ୍ରେରଣ କରିଛି । ସେହିଦିନ ଦୂତୀ ଗୃହରେ ସେମାନଙ୍କର ସ୍ମରତୋସ୍ତବ-ରତ୍ନ ଯାପିତ । ଏଠାରେ ସଂଭୋଗର ବର୍ଣ୍ଣନା ସଂକ୍ଷିପ୍ତ ଓ ସହଜ ।^{୮୬} ଏ ପ୍ରସଂଗରେ ନରସିଂହ ସେଣାଙ୍କ ‘ପରିମଳା’ ମଧ୍ୟ ଆମର ସ୍ମରଣୀୟ ।^{୮୭} ନାୟିକା ପୁଷ୍ପବତୀ ହେବା ପରେ କାମ ପୀଡ଼ାରେ ଅଧୀର ହେବା ଏବଂ ଗଂଧର୍ବ ଚିତ୍ରରଥର ଗୁଚ୍ଚରେ ମୋହିତା ହୋଇ ତାହାକୁ ସ୍ମରତିଦାନ କରିବା ବିଷୟ ପୂର୍ବେ ଆଲୋଚିତ ହୋଇଛି । କାବ୍ୟର ଅନ୍ତର୍ଗତ ସୁକାୟା ଭିତ୍ତିକ ହୋଇଥିଲେ ହେଁ ଆଦ୍ୟ ଯୌବନରେ ନାୟିକାର ଅନ୍ୟ ନିକଟରେ ଦେହ ମନ ସମର୍ପଣ ପରକାୟାତ୍ବର ପରିସରଭୁକ୍ତ ।

ପରୋଡ଼ା ନାୟିକା)—

କାଳ୍ପନିକ କାବ୍ୟ-ଉପରେକ୍ତ, ‘ହାରବତୀ’ କାବ୍ୟର ନାୟିକା ପିତାମାତାଙ୍କ ଆୟୋଜନ କ୍ରମେ ଅନ୍ୟ ଯୁବକକୁ ବିବାହ କରି ମଧ୍ୟ

ନାୟକ ସହ ଗୋପନ-ପ୍ରଣୟ ଲିପ୍ତା । ଶୁଶ୍ରୁଷା ଗୃହକୁ ଯିବା ପୂର୍ବରୁ ସେ କଦଳୀ ବଣରେ ଯେମିତି ସହ ମିଳିତ ହେବାକୁ କୁଣ୍ଡାବୋଧ କରିନାହିଁ । ନାୟିକାର ଅନୁପସ୍ଥିତିରେ ନାୟକ ବିରହ ପୀଡ଼ାରେ ଅଧୀର ହୋଇ ଦୂତୀ ହାତରେ ତା'ର ଶୁଶ୍ରୁଷାକର୍ତ୍ତା ବାଉଁଶ ପଠାଇଛି । ହାରବତୀ ପିତାଗୃହକୁ ଫେରିବା ପରେ ପୁନଃସ୍ଥ ଉଭୟଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଅବୈଧ ପ୍ରଣୟ ଲୀଳା ସଂଘଟିତ । ସର୍ବତ୍ର ଭୟା ସରସ ଓ ସଂଭୋଗ ବର୍ଣ୍ଣନା ଶାଳୀନ ।^{୮୮} ପ୍ରେମର ଆଦର୍ଶ ଅପେକ୍ଷା ଦେହ ଭୋଗ ପ୍ରତି ଗଭୀର ଆସକ୍ତି ଏଥିରେ ପରିଦୃଷ୍ଟ । ଓଡ଼ିଆ କାବ୍ୟନିକ କାବ୍ୟଧାରାରେ ଏପରି ରକ୍ତ ଚକ୍ର ପରକୀୟା ପ୍ରେମର ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ବିରଳ ।

କୃଷ୍ଣକାବ୍ୟ—ଦେବ ଦୁର୍ଲ୍ଲଭଙ୍କ 'ହେସ୍ୟମଞ୍ଜରୀ'ର ବର୍ଣ୍ଣନାନୁସାରେ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ଅଷ୍ଟପାଟବଂଶୀଙ୍କ ସହ ଗରୁଡ଼ ପୁଷ୍ପରେ ଦ୍ଵାରକାରୁ ଆସି ଗୋପପୁରରେ ଉପସ୍ଥିତ । ରାଧାପ୍ରେମର ମହତ୍ତ୍ଵ ପ୍ରଦର୍ଶନ କରିବା ଥିଲା ଏହି ଆଗମନର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ । କଦମ୍ବ ମୂଳରେ ବିରଜିତ ହୋଇ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ତାଙ୍କର ବଂଶୀରେ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ମୋହନ ସ୍ଵର ସଂଗୃହ କରିଛେ ତାହା ଜଳ ସ୍ଥଳ ଆକାଶ ସର୍ବତ୍ର ଅନୁରଗର ଅନୁରଣନ ସୃଷ୍ଟି କରିଛି । ସେହି ଧ୍ଵନି ଶ୍ରବଣ କରି ବିରହିଣୀ ରାଧାଙ୍କ କାନ୍ତଶ୍ୟ ମତ୍ତୁଥିତ ହୃଦୟରେ ସହସା ଦେଖା ଦେଇଛି ପୁଲକର ଉଦ୍‌ବେଗ । ବଂଶୀର ରାଧା ରାଧା ହାତରେ ବିଛଳିତା ହୋଇ ସେ ଧାଇଁ ଆସିଛନ୍ତି ସେହି କଦମ୍ବ ମୂଳକୁ । ନାୟିକା ଓ ନାୟକଙ୍କ ଅଭିମାନ ଓ ପ୍ରୀତି ବୋଧନରେ ପ୍ରେମର ଆଦର୍ଶ ଓ ଉତ୍କର୍ଷ ଅଭିବ୍ୟଂଜିତ । ଦୁର୍ଲ୍ଲଭର ଦେହ ଓ ହୃଦୟର ମିଳନ ଛମେ ନିବିଡ଼ରୁ ନିବିଡ଼ତର ହୋଇ ସୁଖୋପଲବ୍ଧିର ଶୀର୍ଷ ବିନ୍ଦୁରେ ଉପନୀତ ହୋଇଅଛି । ସଂଭୋଗ ଚିତ୍ର ଅଙ୍କନରେ କବିଙ୍କର ଅସାଧାରଣ କୃତିତ୍ଵ ଏଠାରେ ଏକାନ୍ତ ଉଲ୍ଲେଖ-ଯୋଗ୍ୟ^{୮୯} । କାମଧର୍ମକୁ ପରମ ରସମୟ ରମଣୀୟତା ପ୍ରଦାନ ପୂର୍ବକ ତାହାକୁ ଜୀବନର ଉଜ୍ଜ୍ଵଳ ଅନୁଭବରେ ରୂପାନ୍ତରିତ କରିବା ଏହି କାବ୍ୟର ଅନୁପମ ଉଚ୍ଚ ସଂପଦ । ସୁରୁଚି ଓ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ପ୍ରତି କବିଙ୍କର ଗଭୀର ଆନୁରୋଧ ଏ ପ୍ରସଂଗରେ ଲକ୍ଷଣୀୟ^{୯୦} ।

ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ଦାସଙ୍କ ‘ବାଣି କାବେରୀ’ କାବ୍ୟରେ ସଂଭୋଗ ଶୃଙ୍ଗାର ଉତ୍ତମିକ ଅଲୌକିକତା ଆଶ୍ରିତ । ନାୟକ ନାୟିକାଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ସ୍ବାକୃତ ରୂପନ ଓ ଆଲିଙ୍ଗନାଦିର ବିନିମୟ ପରିବର୍ତ୍ତେ କବି ଅଭୂତ ଦୃଶ୍ୟ ପରିକଳ୍ପନା କରିଛନ୍ତି ^{୧୧} । କରଳାଥଙ୍କର ଦକ୍ଷିଣ ପାଦରେ ପୁଂସତ୍ ଆରେପଣ ଓ ତାହାକୁ ସ୍ପର୍ଶ କରି ମାଣିକୀର ମଦନବାସ୍ନା ପୂରଣ-କେବଳ କାବ୍ୟିକ ଅତିରଞ୍ଜନ ନୁହେଁ, ଶୃଙ୍ଗାର ବିନ୍ୟାସର ପରିପକ୍ଷୀ ମଧ୍ୟ ।

ଦୀନକୃଷ୍ଣ ଦାସଙ୍କ ‘ରସକଲୋଳ’ରେ ଗୋପାଙ୍ଗନାମାନଙ୍କ ସହ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କ ଜଳକେଳି, ବସ୍ତ୍ରହରଣ, କାନନ ବିହାର ଆଦିର ବିସ୍ତୃତ ଓ ରସମୟ ଚିତ୍ର ପ୍ରଦତ୍ତ । ସଂଭୋଗ ବର୍ଣ୍ଣନାରେ ନାୟିକା ଗଧାଙ୍କର ଭୂମିକା ଗୌଣ । ଗୋଟିଏ ସ୍ଥାନରେ ଉଲ୍ଲିଖିତ ନାୟକ ନାୟିକାଙ୍କ ନିକୃଞ୍ଜ ବିକାସ ଦୃଶ୍ୟ ଅତ୍ୟନ୍ତ ମନୋରମ ^{୧୨} । କିନ୍ତୁ ଏଥିରେ ସୁରତ ଲୀଳାର ସୂଚନା ନାହିଁ । ପ୍ରଣୟୀ ପ୍ରଣୟିନୀଙ୍କ ଅନୁରଗମୟ ଭକ୍ତି ପ୍ରତ୍ୟୁକ୍ତି, ଦେହ ଓ ମନର ପ୍ରୀତି ପ୍ରସନ୍ନତା ଓ ପ୍ରକୃତିର ଲଳିତ ରୂପ ବିଭବ ଛଦୋମୟ କାବ୍ୟିକ ରୀତିରେ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତ । ନାରୀକୁ ବୀଣା ଓ କରଳ କ୍ଷତକୁ ଆକାଂକ୍ଷା ସହ ତୁଳନା କରି କବି ସଂଭୋଗ ବ୍ୟଞ୍ଜନାର ଅପୂର୍ବ ଗୁରୁତା ସୃଷ୍ଟି କରିଛନ୍ତି । ^{୧୩} କାମଦ୍ରୁ ସଂସାରରେ କନ୍ଦର୍ପ ରସର ଶ୍ରେଷ୍ଠତ୍ବ ଘୋଷଣା କରିବାକୁ ସେ ଚିତ୍ତେ ହେଲେ କୃଷିତ ହୋଇ ନାହାନ୍ତି ^{୧୪} ।

ଉପେନ୍ଦ୍ର ଭଞ୍ଜଙ୍କ ‘ଛାନ୍ଦ ଭୂଷଣ’ରେ ଗଧାଙ୍କ ପରିବର୍ତ୍ତେ ବୃନ୍ଦାବତୀ କାବ୍ୟ ନାୟିକା ରୂପେ ଗୃହୀତା । ନାୟକ ନାୟିକାଙ୍କ ସଂଭୋଗ ବର୍ଣ୍ଣନା ଏଥିରେ ସଂକ୍ଷିପ୍ତ । ଗୋପାଙ୍ଗନାମାନଙ୍କ ସହ ଗସକେଳି ଅବସରରେ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ବୃନ୍ଦାବତୀଙ୍କୁ ସଙ୍ଗରେ ଧରି ଅତହିତ ହୋଇ ଯାଉଛନ୍ତି । ଭଉଣ୍ୟ ଭକ୍ତି ପ୍ରତ୍ୟୁକ୍ତିରେ ହୃଦୟର ପ୍ରୀତି ସାହୁତା ପ୍ରକୃତିତ । ^{୧୫} କବି ସଂଭୋଗରେ ରତି ସମରର ନୈପୁଣ୍ୟ ଦେଖାଇବାକୁ କୃଷିତ । ରୂପନ ଓ ଆଲିଙ୍ଗନର ସମାବେଶରେ ପ୍ରେମର ବର୍ଣ୍ଣାତ୍ମ୍ୟ ଚିତ୍ର ଅଙ୍କନ କରିବାକୁ ସେ ଏଠାରେ ଚତୁପର । ^{୧୬} ତାଙ୍କର ‘କଳା କଉତୁକ’ କାବ୍ୟରେ ଚନ୍ଦ୍ରାବଳୀ ନାୟିକା ରୂପେ ଅବତୀର୍ଣ୍ଣା । ନାୟକ ନାୟିକାଙ୍କ ମିଳନ ଦୃଶ୍ୟର ଅଭବ ହେତୁ କାବ୍ୟଟି ଅସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ବୋଲି ଅନୁମାନ କରଯାଏ ।

ଅଭିମନ୍ୟୁଙ୍କ ‘ବିଦଗ୍ଧ ଚିନ୍ତାମଣି’ରେ ଗୁଧା ଓ କୃଷ୍ଣଙ୍କ ସଂଭୋଗ ଦୃଶ୍ୟର ଅବତାରଣା ମୁଦାର୍ଯ୍ୟ ଏବଂ ପାରଂପରିକ । ଅଭିସାର, ନବ ସଂଗମ ଗୁରୁ, ମିଳନ, ରତାତ ବାହୁଡ଼ା, ସଖୀ ପରିହାସ ଆଦି କ୍ରମରେ କବି ମଧ୍ୟଯୁଗୀୟ କାବ୍ୟାଦର୍ଶର ସକଳ ବିଧାନକୁ ସାଧୁ ସୀକୃତି ଜଣାଇଛନ୍ତି । ନାୟିକାର ଅଭିସାରୀ ବେଶରେ ସେନାନୀଦ୍ୱର ପରିକଳ୍ପନା ଏକାନ୍ତ ଅଭିନବ ।^{୯୭} ସଂକେତ ଛଳକୁ ତା’ର ଆଗମନ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ କବି ଉବନା ସତତ ତରଂଗାୟିତ । ସେ ସତେକି—ତାପ ଶଷ୍ପନ କାରିଣୀ ସୁର ତରଙ୍ଗିଣୀ, ଅଶେଷ ଲକ୍ଷ୍ମୀ ସମନ୍ୱିତା ମହାଲକ୍ଷ୍ମୀ, ବାଞ୍ଛାଦାୟକ ଚିନ୍ତାମଣି, କୃପାସିନ୍ଧୁ ମିଳନାଭିଳାଷୀ ପ୍ରେମ-ଅମୃତ ନଦ ଇତ୍ୟାଦି । ନାୟକ ଗୁରୁ ପ୍ରସଙ୍ଗ ଶୃଙ୍ଗଳା (ପର) ରୀତିରେ ରଚନା କରାଯାଇଥିବାରୁ ତାହା ଆବେଦନ ବିହୀନ । ଉଞ୍ଜୀୟ କାବ୍ୟଧାରା ଅନୁସରଣରେ କବି ସଂଭୋଗକୁ ବର୍ଣ୍ଣାକାଳ, କୃଷି, ମଲ୍ଲଯୁଦ୍ଧ, ଷଡ଼ରତ୍ନ ସହ ତୁଳନା କରିଥିବାରୁ ଏଠାରେ ଉପମା ବୈଚିତ୍ର୍ୟର ଅଭବ ଦୃଷ୍ଟିଗୋଚର ହୁଏ^{୯୮} । ଯେଉଁଠାରେ କିଛିତ୍ ସ୍ୱାତନ୍ତ୍ର୍ୟ ପରିଲକ୍ଷିତ ତାହା ଏକାନ୍ତଭାବେ ଭର୍ତ୍ତିତକୁ ଗର୍ଭିତ । ସହସ୍ର ଦଳ କମଳ, ମହାଯୋଗମାୟା ପୀଠ, ଷଡ଼ଶକ୍ତି, ଗୁରିବର୍ଗ, ଦୁରୀୟାତ ଆଦିର ଉଲ୍ଲେଖ ଦ୍ୱାରା ନାୟକ ନାୟିକାଙ୍କ ମିଳନ ଚିତ୍ର ନୀରସ, କଟିକ ଓ ପ୍ରାଣହୀନ ହେବା ଥାଇବିକି^{୯୯} । ନାୟିକାର ରତ୍ୟାତ ବାହୁଡ଼ା ଦୃଶ୍ୟ କିୟତ୍ ପରିମାଣରେ ରମଣୀୟ ଓ ରସସିନ୍ଧୁ । ସର୍ବତ୍ର ଲକ୍ଷା ପ୍ରୟୋଗରେ ଧଂସ୍ତାନୁରଗ ଅଭିବୃଦ୍ଧି ଦେହୋପଭୋଗର ମଧୁରତା ଓ ତନ୍ମୟତା ପ୍ରକାଶ କରିବାରେ ଅସମର୍ଥ । କିନ୍ତୁ କବିଙ୍କ ଅଭିଜାତ ଶବ୍ଦ ବିନ୍ୟାସ ଦକ୍ଷତା ଓ ବିପୁଳ ଶାସ୍ତ୍ରଜ୍ଞାନ ତାଙ୍କ କବିତ୍ୱକୁ ଭଲ ଅହମିକା ପ୍ରଦାନ କରିଛି ।

ବ୍ରଜନାଥଙ୍କ ‘ଶ୍ୟାମ ଗସୋହବ’ର ବୃନ୍ଦାବତୀ-ସଂଭୋଗ ବର୍ଣ୍ଣନା ସହଜ ଓ ସରଳ ହେଲେ ହେଁ କାବ୍ୟିକ ପରିପାଟିରୁ ବିକ୍ଷିତ^{୧୦୦} । ରତି ଓ ବିପରୀତ ରତିର ସୂଚନା ମାତ୍ର ଏଥିରେ ପ୍ରଦତ୍ତ । ନାୟକ ନାୟିକାଙ୍କ ଆବେଶ, ଅନୁରଗ ଓ ଅନୁଭୂତିର ଯଥାର୍ଥ ସାକ୍ଷର ଏହା ବହନ କରେ ନାହିଁ ।

କବିସୂର୍ଯ୍ୟ 'କିଶୋର ଚନ୍ଦ୍ରାନନ୍ଦ ଚମ୍ପୂ'ରେ ଋଧା ଓ କୃଷ୍ଣଙ୍କ ମିଳନର ଶୁଭଚିତ୍ର ଅଙ୍କନ କରିବାରେ ଅପୂର୍ବ ସିଦ୍ଧିର ଅଧିକାରୀ । ବାସନ୍ତୀ ପ୍ରକୃତିର ମନୋହର ବିଳାସ ମଧ୍ୟରେ ନିକୃଞ୍ଜ-କେଳି-କଳାଭିଳାଷୀ ନାୟକ ନାୟିକା ଶ୍ୟାମ ଓ ଗୌର ଜ୍ୟୋତି ରୂପେ ଭରାସିତ ହୋଇ ପରସ୍ପର ଆଲିଙ୍ଗନ ପାଶରେ ଆବଦ୍ଧ ^{୧୦୧} । ପ୍ରସଙ୍ଗତଃ ଗନ୍ଧାମୋଦିତ ପରିବେଶ, ଭ୍ରମର-ଶ୍ରେଣୀର ମଧୁ ଗୁଞ୍ଜନ, କୋକିଳ କୁଳର କଞ୍ଚଘୋଷ ସହ ପ୍ରଣୟୀ ପ୍ରଣୟିନୀଙ୍କର ଶ୍ରୀଅଙ୍ଗ ସୌରଭ, ମଞ୍ଜରୀର ନିକୃଣ, କଟିମେଷଜ୍ଞାର ରଣତ୍କାର ଆଦିର ସମାବେଶରେ ମିଳନ ମହୋଲ୍ଲାସର ପରିକଳ୍ପନା କବିଙ୍କ ଶିଳ୍ପକୃଶକତାର ଚରମ ନିଷ୍ଠା ଘୋଷଣା କରେ । ଦେହୋପଭୋଗ ବର୍ଣ୍ଣନାରେ ଦେହକୁ ଉତ୍ତୁତନ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ମଣ୍ଡିତ କରି ଆନନ୍ଦଲେଖ ସୃଷ୍ଟିର ରମଣୀୟ ପ୍ରଚେଷ୍ଟା ଏଠାରେ ବାସ୍ତବିକ ଅଭିନୟନୀୟ । ନନ୍ଦନ ବନସ୍ତ ପୁଷ୍ପବୃକ୍ଷ, ଗନ୍ଧର୍ବମାନଙ୍କ ସଙ୍ଗୀତ ଗାନ, ଦେବଦାସୀମାନଙ୍କର ନୃତ୍ୟ, ଦେବଲେଖରେ ମର୍ଦ୍ଦକଘୋଷ ଆଦିର ଉଲ୍ଲେଖ କବିଙ୍କ ଭକ୍ତି ବିହ୍ୱଳ ମାନସିକତାର ପରିଚୟ ବହନ କରେ । ଏତଦ୍ଭିନ୍ନ ନିର୍ମଳ କବିତ୍ୱର ମାନଦଣ୍ଡରେ ମଧ୍ୟ ସଂଭୋଗ ଦୃଶ୍ୟର ଉତ୍କର୍ଷକୁ ଅଧୀକାର କରାଯାଇ ନପାରେ । ସ୍ମରତାତ ଶୁଭୁରେ ନାୟକ ଚରିତ୍ରର ପୂର୍ବ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ଅକସ୍ମାତ୍ ଶିଥିଳ ହୋଇ ପଡ଼ିଛି ^{୧୦୨} । ଏଥିରେ ସଂକ୍ରାନ୍ତି ଆଦର୍ଶ ଓ ସାମନ୍ତୀୟ ଜୀବନ ଦୃଷ୍ଟି ଉତ୍କାଶ ।

ହରିବଂଶ ରଘୁଙ୍କ 'ପ୍ରେମ କଳ୍ପଲତା' କାବ୍ୟରେ ଶ୍ରୀମତୀସଂଭୋଗ ଚିତ୍ରଣ ବୈଚିତ୍ର୍ୟମୟ । ଛଦ୍ମବେଶୀ ନାୟକ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ବାରମ୍ବାର ନାୟିକା ନିକଟରେ ପ୍ରଣୟ ପ୍ରାର୍ଥୀ । ଏକଦା ବନ୍ଧରେ କଦମ୍ବ ପୁଷ୍ପ ଓ ଶ୍ରେଣି, ମଞ୍ଜୁକରେ ବେଶୀ, ଅଙ୍ଗରେ ପତନୀ ଶାଢ଼ୀ, ହସ୍ତରେ ମଣିମୟ ଚୂଡ଼ି, ଅଙ୍ଗୁଳିରେ ମାଣିକ୍ୟ ମୁଦ୍ରିକା ଆଦି ଧାରଣ କରି ସେ ମଦନକୃଞ୍ଜରେ ଉପସ୍ଥିତ । ଶୁଭବାଣୀ, ଚୁମ୍ବନ ଓ ଆଲିଙ୍ଗନ ବିଧାନରେ ତାଙ୍କ ବନ୍ଧ ଦେଶର କଦମ୍ବ ପୁଷ୍ପ ସ୍ଥାନ ରୂପେ ହେବାରୁ ସେଦିନ ମାନିନୀ ଋଧାଙ୍କର ଦୁର୍ଜୟ ମାନ ସହସା ଅପସାରିତ ହୁଏ । ଆଉ ଥରେ ଋଜାଙ୍କର ଜ୍ୟେଷ୍ଠା ଭଗ୍ନୀ ରୂପେ ସେ

କଟିକାପୁରରେ ପ୍ରବେଶ କରି ନାୟିକା ସହ ପରମ ଉଲ୍ଲାସରେ ରତ୍ନ ଯାପନ କରନ୍ତି ।^{୧୦୩} ଚେତନାହରା ରାଧାକୁ ଡିକିସା ପାଇଁ ବିଦ୍ୟାବାଜୀ ରୂପେ ନାୟକର ଆଗମନ ଓ ଚନ୍ଦ୍ରଶାଳାପୁରରେ ଦୁର୍ଦ୍ଦିନର ଏକତ୍ର ଅବସ୍ଥାନ ପୂର୍ବପ୍ରସଂଗ ପରି ଏକ ରସାଳ କଳ୍ପନା ।^{୧୦୪} କିନ୍ତୁ ମିଳନ ବର୍ଣ୍ଣନାରେ ରୁଚିତା ଓ ସଂଯମ ସର୍ବତ୍ର ପରିଲକ୍ଷିତ । କବିଙ୍କର ଉକ୍ତି ତନ୍ମୟ ଦୃଷ୍ଟିରେ ଏଭଳି ସଂଭୋଗ ଚର୍ଯା ଗୌରବହୀନ ହୋଇ ନପାରେ । ମାତ୍ର ନାୟକର ଗରିବ୍ରଜ ମହର୍ବ ସେ ଏଥିରେ କ୍ଷୁର୍ଣ୍ଣ ହୋଇଛି ଏହା ନିଃସନ୍ଦେହ ।

ଉପ ନାୟିକା—ବୈଷ୍ଣବ ଧର୍ମ ଓ ସଂସ୍କୃତି ପରଂପରାରେ ନାୟିକା ରୂପେ ରାଧାଙ୍କ ଶ୍ରେଷ୍ଠତ୍ୱ କୀର୍ତ୍ତିତ । କିନ୍ତୁ କାବ୍ୟ ପରଂପରାରେ ଏହା ସର୍ବତ୍ର ସୀକୃତ ହୋଇନାହିଁ । ବୃନ୍ଦାବତୀ ଓ ଚନ୍ଦ୍ରାବତୀକୁ ଅନେକ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଆମେ କାବ୍ୟ-ନାୟିକା ରୂପେ ଦେଖିବାକୁ ପାଉଁ । ମାତ୍ର ରାଧା ଯେଉଁଠାରେ ମୁଖ୍ୟ ନାୟିକା ରୂପେ ଅବତୀର୍ଣ୍ଣା ସେଠାରେ ଏମାନେ ଉପନାୟିକା ରୂପେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତା । ମାତ୍ର କୁବୁଜାର ଉପନାୟିକାତ୍ୱ ସର୍ବତ୍ର ସୀକୃତ ।

ଦୀନକୃଷ୍ଣଙ୍କ ‘ରସକଲ୍ଲୋଚ’ରେ (କଂସ ନିଧନ ଅନ୍ତେ) ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କ କୁବୁଜା ରମଣ ଏକ ବଳିଷ୍ଠ ସ୍ୱୀତି ପ୍ରସଙ୍ଗ । ଏଠାରେ ଉପନାୟିକା ବାସ ସଜ୍ଜିକା ଓ ନାୟକ ରସିକରାଜ ।^{୧୦୫} କୁବୁଜାପୁରୀର ଅତୁଳନୀୟ ସାଜସଜ୍ଜା ନିକଟରେ କୁବେରପୁର ନିହିତ । ପ୍ରିୟତମର ଅଭ୍ୟର୍ଥନା ଲାଗି ବିପୁଳ ଆୟୋଜନର ଚିତ୍ର ଅତ୍ୟନ୍ତ ମନୋରମ । ସଂଭୋଗ ବର୍ଣ୍ଣନା ସଂକ୍ଷିପ୍ତ ଓ ମାର୍ଜିତ ।^{୧୦୬} ଉକ୍ତି ଉଦନାର ବିସ୍ତୃତ ପରିଧି ଭିତରେ ଦେହସରା ନିଶ୍ଚିହ୍ନ ପ୍ରାୟ ।

ଭୂପତି ପଣ୍ଡିତଙ୍କ ‘ପ୍ରେମ ପଞ୍ଚାମୃତ’ରେ ବୃନ୍ଦାବତୀ-ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ଅନ୍ତର୍ଦ୍ଧାନ ପ୍ରସଙ୍ଗ ବର୍ଣ୍ଣିତ । ନିର୍ଜନ ବିହାର ଓ ସୁଗତ ବିଜାସ ଥିଲା ନାୟକର ଏକାନ୍ତ ଅଭିକାଞ୍ଚ ।^{୧୦୭} କିନ୍ତୁ ସନ୍ଧ୍ୟାରେହିଣୀ ଏହି ଗୋପାଳନାଠାରେ ଗର୍ବ ଉଦନା କାତ ହେବାକୁ ସେ ପଥ ମଧ୍ୟରେ ପରିତ୍ୟକ୍ତା । (କାବ୍ୟରେ ରାଧା ଗର୍ବରହିତା, ସଦ୍‌ଗୁଣବତୀ, ପ୍ରିୟଗତପ୍ରାଣା ହୋଇ ଥିବାରୁ ବୃନ୍ଦାବତୀର ଉପନାୟିକାତ୍ୱ ସ୍ପଷ୍ଟ) ।

ସଦାନନ୍ଦ କବିସୂର୍ଯ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମାଙ୍କ 'ଯୁଗଳ ରସାମୃତ ଉର୍ଦ୍ଧରୀ'ରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଚନ୍ଦ୍ରାବଳୀ ସଂଭୋଗ ଚିତ୍ର ଅଭିନବ କାବ୍ୟ-ବ୍ୟଂଜନା ସମୃଦ୍ଧ ୧୦୮ । ପାରଂପରିକତା ପରିହାର କରି ପ୍ରସଙ୍ଗକ୍ରମେ କବି ଏଠାରେ ପେଟି ସୁସ୍ୱାଦୁ ଭୋଜନର ପରିକଳ୍ପନା କରିଛନ୍ତି ତାହା ତାଙ୍କ ଭରମ ରସିକତା ଓ କଳା କୁଶଳତାର ପରିଚୟ ପ୍ରଦାନ କରେ । କିନ୍ତୁ 'ପ୍ରେମ ତରଂଗିଣୀ'ର ଏହି ବିଭବ ଏକାନ୍ତ ଗତାନୁଗତିକ ୧୦୯ ।

ଅଭିମନ୍ୟୁଙ୍କ 'ବିଦଗ୍ଧ ଚିନ୍ତାମଣି'ରେ ଚନ୍ଦ୍ରାବଳୀ ସଂଭୋଗ ବର୍ଣ୍ଣନା ବିସ୍ମୃତ ଓ ପରଂପରାନୁସାରୀ । ସଂକେତ ସ୍ଥଳରେ ଦୁର୍ଦ୍ଦିଶର ମିଳନ ନିମନ୍ତେ ସଖୀ ମନ୍ତ୍ରଣା ଓ ଆୟୋଜନ ଯଥାରୀତି ସମାପ୍ତିତ । ନାୟକର ଗୁରୁ ଅଳଙ୍କାର (ନିୟମ ଯମକ) ସର୍ବସ୍ୱ ହୋଇଥିବାରୁ ଇବୋଜ୍ଜକତା ବ୍ୟାହତ ହେବା ସ୍ୱାଭାବିକ । ତଥାପି ପୁରୁଷର କାମାତୁରତା ସ୍ଥଳ ବିଶେଷରେ ନରୁ ଓ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ୧୧୦ । ସଂଭୋଗ ଦୃଶ୍ୟ କାମ ଶାସ୍ତ୍ରୀୟ କହିଲେ ଅତ୍ୟୁକ୍ତି ହେବନାହିଁ । ବ୍ୟଂଜନାର ଅଭବ ହେତୁ ଏହା କେବଳ ବର୍ଣ୍ଣନାମୂଳକ କଥା-ରୀତିରେ ପରିଣତ ହୋଇଛି ୧୧୧ । ନାରୀ ପୁରୁଷର ହୃଦୟୋଜ୍ଜକତା ଏଥିରେ ପ୍ରକାଶ ପାଇନାହିଁ । ତେବେ ନାୟିକା ସଂଭୋଗ ପ୍ରସଙ୍ଗ ତୁଳନାରେ ଏହା ଅଧିକ ବାସ୍ତବଧର୍ମୀ ।

..

'ପ୍ରେମ କଳ୍ପଲତା'ରେ ଚନ୍ଦ୍ରାବଳୀ-ସଂଭୋଗ ସଂକ୍ଷିପ୍ତ ଓ ସହଜ ୧୧୨ । ଏଥିରେ ଦେହ-ବିକାସର ସାମାନ୍ୟତମ ସୂଚନା ମଧ୍ୟ ନାହିଁ ୧୧୩ । କବିଙ୍କ ଉକ୍ତି ଭବନା କାମ ଗନ୍ଧଠାରୁ ଦୂରରେ ରହିବାକୁ ସଦା ସଚେତନ ବୋଲି ମନେହୁଏ ।

ବହୁ ନାୟିକା-

ରାସଲୀଳା-ରସଲୀଳା ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କ ବହୁନାୟିକା ସଂଭୋଗ ଧାର୍ମିକ ଓ କାବ୍ୟିକ ପରଂପରାରେ ସ୍ଥାବୃତ । ସକଳ କ୍ଷେତ୍ରରେ ନାୟକର

ଆଲୌକିକ ଲୀଳା ଉପରେ ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ଦିଆଯାଇଛି । ଶ୍ରୀମଦ୍ ଭଗବତ ଓ ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସଙ୍କ ଓଡ଼ିଆ ଭଗବତ ଅବଲମ୍ବନରେ ଶ୍ରୀଧରାପତି ଆର୍ତ୍ତଲେଖ ମହାନ୍ତି ନାୟକଙ୍କ ସ୍ଥିର ବୀର୍ଯ୍ୟତ୍ୱ ଓ ଅକ୍ଷୁଷ୍ଟ ଚରିତ୍ର ଉପରେ ଗୁରୁତ୍ୱ ଆଗେପ କରିଛନ୍ତି ^{୧୧୫} । ଏଠାରେ ବିଷୟଟିର ପୌରାଣିକ ଭିତ୍ତି ଓ ଦାର୍ଶନିକ ବିଶ୍ୱର ଅତିରିକ୍ତ କେବଳ ଶୃଙ୍ଗାର ଚେତନାର ପରିଣତି ସଂପର୍କିତ ଆଲୋଚନା ଆମର କାମ୍ୟ ।

ଦେବ ଦୁର୍ଲଭଙ୍କ ‘ରହସ୍ୟ ମଂଜରୀ’ରେ ନୃତ୍ୟ ଗୀତ, ବାଦ୍ୟର ଚିତ୍ରଣ ସଂଘର ମଧ୍ୟରେ ଗସଲୀକାନୁଷ୍ଠାନର ଦୃଶ୍ୟ ପରିକଳ୍ପିତ । ଉତ୍ସବର ଉନ୍ମୁତ୍ତ ପରିବେଶରେ ଗୋପାଙ୍ଗନାଗଣ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କ ସହ ଶୃଙ୍ଗାର ବିଳାସରେ ନିମଜ୍ଜିତା ହେବାପାଇଁ ବ୍ୟାକୁଳ ^{୧୧୬} । ସେମାନଙ୍କ ମଦନବାଞ୍ଛା ପରିପୂରଣ ନିମିତ୍ତ ନାୟକ ଏକରୁ ଅନେକ ହୋଇ ପ୍ରତ୍ୟେକଙ୍କ ସହ ଲୀଳା ରଚନା କରିଛନ୍ତି । ଏଥିରେ ଦେହ ଭେଗର ବିଶଦ ଚିତ୍ର ଅପେକ୍ଷା ମିଳନ ତନ୍ମୟତାର ପବିତ୍ର ଭାବ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ବିଶେଷ ରୂପେ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତ ^{୧୧୭} । କବିଙ୍କ ଦୃଷ୍ଟି ଏକାନ୍ତ ଭାବେ ଭକ୍ତିକୈନ୍ଦ୍ରିକ । କିନ୍ତୁ ଆନନ୍ଦ ମୁଖରିତ ନିକୁଞ୍ଜ ଭୂମି ଓ କାମୋଲ୍ଲାସର ବର୍ଣ୍ଣନା ଯଥାର୍ଥତଃ ମନୋହର ।

ରାଜ ଦାସଙ୍କ ‘ଗୋପୀ ଚନ୍ଦନ’ କାବ୍ୟର ବର୍ଣ୍ଣନାନୁସାରେ ଗସ ମିଳନ ଦ୍ୱାରକାପୁରୀରେ ଅନୁଷ୍ଠିତ । ଏଥିରେ ଗୋପାଙ୍ଗନାମାନଙ୍କ ସହ ଅଷ୍ଟପାଟବଂଶୀ ମଧ୍ୟ ଗସମଣ୍ଡଳୀରେ ଯୋଗ ଦେଇଛନ୍ତି ^{୧୧୮} । ଉତ୍ସବର ଆରମ୍ଭରେ ନବ ବସନ୍ତର ସମାଗମ ଏବଂ ନାୟିକାମାନଙ୍କର ଗୀତ, ବାଦ୍ୟ ଓ ନୃତ୍ୟର ସମାଗେହ ଅତ୍ୟନ୍ତ ରୁଚିପୂର୍ଣ୍ଣ ଚଂଗୀରେ ଚିତ୍ରିତ । ସକଳ ପ୍ରେୟସୀଙ୍କ ସହ ମାୟା କୃଷ୍ଣଙ୍କର ଗସ ବିଳାସ ଦେହାଶ୍ରୟୀ ହେଲେ ହେଁ କାମୁକତାମୁଗ୍ଧ । ସାମଗ୍ରିକ ଭାବରେ ଏହା ଭକ୍ତି ଭାବ ପ୍ରଧାନ । ପ୍ରକାଶ ରୀତି ସରଳ ଓ ଜଟିଳ ତତ୍ତ୍ୱ ବିବର୍ଜିତ । ‘ରହସ୍ୟ ମଂଜରୀ’ ଓ ‘ଗୋପୀ ଚନ୍ଦନ’ କାବ୍ୟ ଦ୍ୱୟ ସମ ବିଷୟ ଆଧାରିତ । ମାତ୍ର କବି ଦୃଷ୍ଟି ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ପୃଥକ୍ ।

ଦାନକୃଷ୍ଣଙ୍କ 'ରସକଲୋଳ'ର ଗୋପୀ-କୃଷ୍ଣ ଲୀଳା ପ୍ରସଙ୍ଗ ରତ୍ନ ପର୍ଯ୍ୟାୟ କ୍ରମେ ବିବୃତ । ନାୟକର ଗୋପୀମାନଙ୍କ ସହ ହିମ ରତ୍ନକାଳୀନ ପ୍ରୀତି, ପରିହାସ ଓ ସମ୍ପୋଗ-କେଳି-କୌତୁକ ଚିତ୍ର ସରସ ଓ ରସସିନ୍ଧୁ ^{୧୧୮} । ଆଲିଙ୍ଗନ ଓ କୃତ ପରିରମାଦି ଏଥିରେ ସୂଚିତ ହୋଇ-
ଥିଲେ ମଧ୍ୟ ତାହା ସ୍ଥୂଳତା ଦୋଷମୁକ୍ତ । ଏଠାରେ କବିଙ୍କ ଶୃଙ୍ଗାର ଭବନା କାମଶାସ୍ତ୍ରର ବିହିତ ଗଣ୍ଡି ଅତିକ୍ରମ କରି ରସାନୁଭବର ଏକ ସ୍ୱପ୍ନଲେଖ ସୃଷ୍ଟି କରିଛି । ତାଙ୍କ ଦୃଷ୍ଟିରେ କାମର ମହିମା କୀଟଠାରୁ ବ୍ରହ୍ମ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ପରିବ୍ୟାପ୍ତ । ଶିଶିର ରତ୍ନରେ ଗୋପୀଜନାମାନଙ୍କ ସହ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କ କାମ-କୌତୁକ ଅତ୍ୟନ୍ତ ରସିକତାପୂର୍ଣ୍ଣ । ପ୍ରସଙ୍ଗ ସନ୍ଧିସ୍ତ କିନ୍ତୁ ପ୍ରୀତି ମଧୁର ^{୧୧୯} । ବସନ୍ତ ପ୍ରକୃତି ଓ ନାୟିକା ସମାବୃତା କୃଷ୍ଣଙ୍କ କୃପ୍ତମ କାନନ ବିହାର ବର୍ଣ୍ଣନା ବିସ୍ତୃତ । ଯୁବତୀମାନଙ୍କ ପରସ୍ପର ହାସ ପରିହାସରେ ରତ୍ନ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ଓ କୃଷ୍ଣ-ପ୍ରୀତି ଚିତ୍ରା ହୃଦୟ ରସରେ ରସାଶିତ । ସ୍ଥଳ ବିଶେଷରେ ସଂଭୋଗ ବିଧାନଗତ ବଂଧୁ ସଂଯୋଗ ବିଧିର ଉଲ୍ଲେଖ ଦେଖାଯାଏ ^{୧୨୦} । କିନ୍ତୁ ତାହା ଏପରି ଗୌଣ ଯେ କବିଙ୍କ କାବ୍ୟଯଶରେ କୌଣସି ଅନ୍ତରାୟ ସୃଷ୍ଟି କରେ ନାହିଁ । ଗ୍ରୀଷ୍ମ କାଳୀନ ଜଳକେଳି ଓ ବସନ୍ତରଣ ପ୍ରସଙ୍ଗ ଯୌବନର ଉଦ୍‌ବେଳିତ ପ୍ରୀତି ବିଳାସରେ ମୁଚ୍ଛିତ ^{୧୨୧} । ସ୍ନାନାନ୍ତ ରମଣୀମାନଙ୍କର ଅନାବୃତ ଦେହଶୋଭା ବର୍ଣ୍ଣନା କେବଳ ଅଶ୍ରୀକଳତା ରହିତ ନୁହେଁ, ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟସ୍ମିତ୍ୟ ମଧ୍ୟ । ଶାରଦୀୟ ବିହାର ଦୂର ପର୍ଯ୍ୟାୟରେ ବିଭକ୍ତ । ପ୍ରଥମଟିରେ କୃଷ୍ଣଙ୍କ ବେଶୁନାଦ ହେତୁକ ଯୁବତୀ ମାନଙ୍କର ବିଭିନ୍ନ ବେଶ ବାସରେ ନିକୁଞ୍ଜ ଅଭିସାର, କେଳି କୁଞ୍ଜରେ ନୃତ୍ୟଗୀତ ଓ ସଂଭୋଗ ବିଳାସ ବର୍ଣ୍ଣିତ ^{୧୨୨} । ଋଧାଗର୍ବ ମୋଚନୋତ୍ତର ମହାଗସର ବର୍ଣ୍ଣନା ଦ୍ୱିତୀୟ ପର୍ଯ୍ୟାୟର ଅନ୍ତର୍ଗତ । ଏଠାରେ କୃଷ୍ଣଙ୍କ ବହୁ କୃଷ୍ଣତ୍ୱ ସକଳ ଗୋପରମଣୀଙ୍କ ସହ ରମଣର ଚିତ୍ର ପରିଦୃଷ୍ଟ । ରତିକ୍ରୀଡ଼ାର ବିବରଣ ଦେବାକୁ ଯାଇ କବି କାମଶାସ୍ତ୍ରୀୟ ପ୍ରଗଳ୍ଭତା ପ୍ରକାଶ କରିଛନ୍ତି । ସଂଭୋଗ ସହ ସମର, କୃଷ୍ଣ, ବର୍ଷାକାଳର ତୁଳନାରୁ ପରମ୍ପରା ପ୍ରତି ତାଙ୍କର ସମର୍ଥନ ସୂଚିତ, ^{୧୨୩} । ଏ ସ୍ଥଳରେ କବି କଳ୍ପନା ବୈଚିତ୍ର୍ୟହୀନ ହେବା ସ୍ୱାଭାବିକ । ଅନ୍ୟତ୍ର ସ୍ତେମର ବିବିଧ ଗନ୍ଧ ରଙ୍ଗ ମଞ୍ଜୁଳ ଗୁରୁ ଓ ଉଷା ସମନ୍ୱୟରେ ପ୍ରକାଶିତ । 'ରସକଲୋଳ' ବର୍ଣ୍ଣିତ ରସଲୀଳାର ବିସ୍ତୃତି

ଓ ପ୍ରୀତି ରସମୟତା ଓଡ଼ିଆ କାବ୍ୟ ଜଗତରେ ଅତୁଳନୀୟ । ସବୁଠାକୁ ଲଲେଖଯୋଗ୍ୟ ଏହି ଯେ ସଂଲେଖ ଚିତ୍ରଣରେ କବି ସର୍ବତ୍ର ନିଜର ଉନ୍ନତ ବିହ୍ୱଳତାର ସାକ୍ଷର ଅଙ୍କନ କରିଯାଇଛନ୍ତି । ପୁତରା* 'ରସକଲୋଚନ'ର ଦେହୀ କୃଷ୍ଣ-ଗୋପାଙ୍ଗନା ମିଥୁନ ମୂର୍ତ୍ତି ନିକଟରେ ଜଣେ ଭକ୍ତ କବିର କୋଟି ନମସ୍କାର ଅଜାଡ଼ି ହୋଇପଡ଼ୁଥିବାର ଆମେ ଦେଖୁ ।

ଭୂପତିଙ୍କ 'ପ୍ରେମ ପଞ୍ଚାମୃତ'ରେ ରସଲୀଳା ପୂର୍ବରୁ କୃଷ୍ଣ ଓ ଗୋପାଙ୍ଗନାଙ୍କ ଗାନ୍ଧର୍ବ ବିବାହର ଉଲ୍ଲେଖ ଦେଖାଯାଏ । ବୃକ୍ଷଭତା, ଫଳପୁଷ୍ପ, ଖଗ ମୁଗାଦି ପ୍ରକୃତିର ସଜଳ ଅଙ୍ଗ ଏହି କାର୍ଯ୍ୟ ସଫାଦାନରେ ସହଯୋଗ କରିଛନ୍ତି ^{୧୨୪} । କୃଷ୍ଣଙ୍କର ମାୟା ରୂପ ଧାରଣ ଓ ଗୋପ ଯୁବତୀଙ୍କ ସହ ନୃତ୍ୟ ଗୀତ, ଆମୋଦ ବିଳାସର ବର୍ଣ୍ଣନା ଏଠାରେ ଅତୀବ ମନୋଜ୍ଞ । ସେହି ଅପୂର୍ବ ରସ ସନ୍ଦର୍ଶନରେ ଜଡ଼ରେ ଜୀବନ ଓ ଜୀବନରେ ଜଡ଼ ଭବ ସ୍ୱରୂପିତ ^{୧୨୫} । ନୃତ୍ୟାନ୍ତରେ ସୁରତ ଲୀଳାର ଚିତ୍ର ପ୍ରଦତ୍ତ । ସ୍ଥାନେ ସ୍ଥାନେ ଦେହଭେଗର ସୂଚନା ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ, ମାତ୍ର ସଂକ୍ଷିପ୍ତ ^{୧୨୬} । ପ୍ରକୃତିର ମନୋହର ଦୃଶ୍ୟ ପରିକଳ୍ପନା, ନାୟକ ନାୟିକାଙ୍କ ଅନୁରାଗ ଦ୍ୱିଗୁଣ ଭବଭଙ୍ଗୀ ଓ ଭାଷାର ଅକୃତ୍ରିମତା ଦୃଷ୍ଟିରୁ ପ୍ରସଙ୍ଗଟିର ରସସ୍ୱନ ଉତ୍କର୍ଷ ସ୍ୱୀକୃତ ।

ଉପେନ୍ଦ୍ରଙ୍କ 'ଜାୟ ଭୂଷଣ'ର କୃଷ୍ଣଗୋପାଙ୍ଗନା ରସ ଚିତ୍ର ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀ କାବ୍ୟ ସମୂହର ଗୌରବ ଲଭ କରିପାରିନାହିଁ । ନାୟକର ବହୁରୂପ ଧାରଣରେ କବି ଯୋଗମାୟାଙ୍କ ପ୍ରଭାବ ଦର୍ଶାଇଛନ୍ତି ^{୧୨୭} । ରୁମନ, ଆଲିଙ୍ଗନ, ନିଶ୍ଚିନ୍ତ ଆଦିର ଉଲ୍ଲେଖ ଆବେଦନହୀନ । ଯୁବତୀମାନଙ୍କ ଜାନୁ ସିଂହାସନ ଆଗେହଣରେ ନାୟକର ଯୁବରାଜ ଭବନା ମଧ୍ୟଯୁଗୀୟ ଜୀବନାଦର୍ଶ ଭିତ୍ତିକ ^{୧୨୮} । ଆଳଂକାରିକ ଭାଷା ପ୍ରୟୋଗ ହେତୁ ଅନେକ ସ୍ଥଳ ରସହୀନ ମନେହୁଏ ।

ବ୍ରଜନାଥଙ୍କ 'ଶ୍ୟାମ ରସୋତ୍ସବ'ର ରସ ବର୍ଣ୍ଣନା ବିଶେଷ ଭାବେ ଦେହଭେଗ ଆଧାରିତ ^{୧୨୯} । ଏଥିରେ କେଳି* କୁଞ୍ଜ ବିଳାସ କିମ୍ବା ନାୟକ ନାୟିକା ଚରିତ୍ରର ସରସତା ଏକାନ୍ତ ଦୁର୍ଲ୍ଲଭ ।

ରଙ୍ଗଲୀଳା-ଛଦ୍ମବେଶୀ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କ ଗୋପୀ ସଭେଶ ଏହି ଲୀଳାର ଅନ୍ତର୍ଗତ । କେତେବେଳେ କାଚର, ଶଙ୍ଖାରୀ, କୈବର୍ତ୍ତ ଆଦି (ପୁରୁଷ) ବେଶରେ; କେତେବେଳେ ନାପିତୁଣୀ, ଶବରୁଣୀ, ରଜକିନୀ ଆଦି (ନାରୀ) ବେଶରେ; କେତେବେଳେ କଳାଭୂତ ରୂପରେ ତାଙ୍କର ଆବିର୍ଭାବ ବୈଷ୍ଣବ କାବ୍ୟ ପରମ୍ପରାରେ ସୁପରିଚିତ । ଏହି ସକଳ ଅଲୌକିକତାରେ କବିର ଭକ୍ତି ଚନ୍ଦ୍ର ଡ଼କ୍ଷି କୌଣସି ଅସ୍ତଗତି ଦେଖେନାହିଁ । କାଳିଦାସ ଋଷଭ ଭକ୍ଷାରେ—“ରଥା ଯେ ଶ୍ୟାମଳର ଉପଭେଗ୍ୟା ଏ ବିଷୟରେ କୌଣସି ଅସଙ୍ଗତି ନାହିଁ । ଅତଏବ ସେ ବିଷୟରେ ସର୍ବପ୍ରକାର ଛଳନା, ବଞ୍ଚନା ନିର୍ଲଜ୍ଜତା ଓ ଦୁଃସାହସ ଲୌକିକ ବିରୁଦ୍ଧର ଅତୀତ । ଏହି ସମସ୍ତ ଆଶ୍ରୟ କରି ରଙ୍ଗ ରସିକତା ପଦ୍ୟାବଳୀ ସାହିତ୍ୟରେ ରସ ସୂକ୍ଷ୍ମର ଅଙ୍ଗୀଭୂତ ହୋଇଅଛି”^{୧୩୦} । ଗୋଟିଏ ଯୁଗର ସାହିତ୍ୟ ହିସାବରେ ଏହାକୁ ଉପେକ୍ଷା କରାଯାଇନପାରେ ।

‘ରସକଲୋଳ’ରେ କାଚର, ଶଙ୍ଖାରୀ, କୈବର୍ତ୍ତ, ମାଳୀ, କଳାଭୂତ, ଘଟୁଆଳ ଆଦି ରୂପେ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କ ଆବିର୍ଭାବ ଯଥାରୀତି ଭଲ୍ଲିଷ୍ଟିତ^{୧୩୧} । ଗୋପୀମାନଙ୍କ ସହ ନାୟକର ପରିହାସ ଛଳରେ କଟି, କୂଟ, କଟାକ୍ଷାଦିର ଶୃଙ୍ଗାରସିଦ୍ଧ ବର୍ଣ୍ଣନା ଏ ସ୍ଥଳରେ ପ୍ରଦତ୍ତ । ‘ଛାୟା ଭୂଷଣ’ର ନାୟକ ମାଙ୍ଗାର, ଭଗିନୀ, ଧୀରର, ଘଟୁଆଳ, କାଚର, ଭୂତ ରୂପ ଧାରଣ କରି ଗୋପ-ଯୁବତୀଙ୍କ ସହ ରତି ଲୀଳାରେ ଲିପ୍ତ^{୧୩୨} । ‘ବିଦଗ୍ଧ ଚିନ୍ତାମଣି’ରେ ସପ୍ତନାରୀ ବେଶ (ଶବରୁଣୀ, ନାପିତୁଣୀ, ଗଂଧୁନୀ, ଗାୟେଣୀ, କାଚରଣୀ, ରଜକିନୀ, ପାଟରଣୀ) ଧାରଣ କରି ରଥାଙ୍କ ସହ ନାୟକର ପ୍ରୀତିପରିହାସ ତଥା ପରସ୍ପର ଚୁମ୍ବନ ଓ ଆଲିଙ୍ଗନର ସରସ ବର୍ଣ୍ଣନା ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ^{୧୩୩} ।

ପ୍ରସଙ୍ଗ କ୍ରମେ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କ ଶୈଶବ ରଙ୍ଗଲୀଳା ମଧ୍ୟ ଏଠାରେ ଭଲ୍ଲେଖଯୋଗ୍ୟ । ଅବାସ୍ତବ ହେଲେ ହେଁ ଭକ୍ତି ରସାପ୍ତୁତ କବି ହୃଦୟ ଏହାକୁ ଅଧୀକାର କରିପାରିନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ଏପରି ବର୍ଣ୍ଣନା ଯେ ଏକାନ୍ତଭାବେ ଭକ୍ତିକ ଅତିରଞ୍ଜନ ଏଥିରେ ଦ୍ଵିମତ ହେବାର ନାହିଁ । ଦନାଇ ଦାସଙ୍କ

‘ଗୋପୀ ଭଷାରେ’ ଏହାର ଶୃଙ୍ଗାଦେବିତ୍ବ ଚିତ୍ର ପ୍ରଦର । ଶିଶୁ କୃଷ୍ଣ କେଉଁଠାରେ ସ୍ତନାଳିଜନ ଓ ଚୂନନ ଦାନ ପୂର୍ବକ କେଉଁ ଗୋପୀକୁ କାମକୁଳାରେ ପୀଡ଼ିତା କରିଛନ୍ତି ତ କେଉଁଠାରେ ତରୁଣ ରୂପ ଧାରଣ ପୂର୍ବକ କେଉଁ ଗୋପୀକୁ ଚତୁଃଷଷ୍ଠୀ ବ୍ୟଧି ବିଧାନରେ ସ୍ମରଣ ସୁଖ ସ୍ବଦାନ କରିଛନ୍ତି ^{୧୩୦} । ଭଷା ସ୍ବଚ୍ଛନ୍ଦ ଓ ରସସିନ୍ଧୁ ହୋଇ ଥିବାରୁ କାବ୍ୟଚିର ଆଦର ସମାପାଦୀତ । ତପେନ୍ଦ୍ରକ ‘ଛାନ୍ଦ ଭୂଷଣ’ରେ ଏହି ପ୍ରସଂଗ ସନ୍ଧିଷ୍ଠ ସ୍ଥାନ ଅଧିକାର କରିଛି । ଶିଶୁ କୃଷ୍ଣ ତରୁଣ ରୂପରେ ଆବିର୍ଭୂତ ହୋଇ କୌଣସି ଗୋପୀ ସହ ସଂଭୋଗଲିପ୍ତ ହେବାର ବର୍ଜନା ଏଥିରେ ପ୍ରଦର ^{୧୩୧} ।

ଅଳଂକାର ଶାସ୍ତ୍ରର ନିଷେଧ ସତ୍ତ୍ବେ କାବ୍ୟଧାରରେ ଏ ସବୁର ପ୍ରଚଳନ ଗୃହୀତ । ଶୃଙ୍ଗାର ଚର୍ଚ୍ଚିତ ବୈଷ୍ଣବ ଭକ୍ତିଭାବନାର ଏକ ଗ୍ରାମୀଣ କୌତୂହଳମୟତା ମଣ୍ଡିତ ରଙ୍ଗକଳା ପ୍ରସଙ୍ଗ ମଧ୍ୟଯୁଗୀୟ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟକୁ ଅହେତୁକ କାମ ବିଳାସରେ ଉଚ୍ଚଳିତ କରିଛି ।

ପାଦଟୀକା-

୧। କି କରିବି କି ବୋଲିବି ନ ଜାଣଇଁ କିଛି
କେବଳ ସରୀରେ ମୋର ନିଃଶ୍ଵାସ ବହୁଛି ।

ଗୁଡ଼ ଇଚ୍ଛାବତୀ-୨ ୭୮

୨। ଯେହା ଶୁଣି ଇଚ୍ଛାବତୀ ସନ୍ତୋଷ ହୋଇଲ
ମୁଖରେ ଚୁମନ ଦେଇ କୋଳେ ବସାଇଲ ।
ଭୁଜରେ ଭିଡ଼ିଣ କୋଳ କରନ୍ତେ ହରଷ
ଗୁଡ଼ ଇଚ୍ଛାବତୀ ଦୁହେଁ କେହି ନାହିଁ ପାଶ ।
ନାନାମତେ ପରିବନ୍ଧେ କାମେଶ ମାତିଲେ
ମଦନ ଆକୃଷ୍ଟ ବେନି ଅଙ୍ଗୁ ଶାନ୍ତି କଲେ ।

ଗୁଡ଼ ଇଚ୍ଛାବତୀ-୨/୭୯ ୮୧

୩। ଜାଣଇ ନାହିଁ ମେଘଣି ଦେବାର ରୀତି ଯୁବାଠାରୁ ଜବାଧରୀ
ସ୍ଵେଦ ରଖିଥାଅ ପାଇଟି ଏତେକ କହିଲେ କୃଷ୍ଣୋଦରୀ ।
ଅନୁରାଗେ ଯେବେ ରସିକ କହଇ ଆଉଥରେ କୋଳେ ବସ
ଅନ୍ତରେ ପ୍ରେମ ବାହାରେ ଲଜରଖି ହୋଉଥାଇ ହସ ହସ ।

ହାରବତୀ ୩, ୧୨-୧୩

୪। ନହିଁ ନହିଁ କହଇ ନୟନ ଝର ମୋର
ସ୍ଵତି ରହୁଛି ରହି ସୟନକ ଓର
ଆଲିଙ୍ଗିଏ ନିବିଦ୍ୟା ବିନୁ ଖୋରି
କର କୃତ ପରସ ସେହି ଭେଲ ଥୋରି ।

ବିଦ୍ୟାପତି ପଦ୍ୟାବଳୀ-ପୃ ୪୯

୫। ସ୍ଵରତ ତିୟାସେ ଧରଇ ପହୁଁ ପାନି
କରେ କର ବାରଇ ତରଇ ନୟାନୀ
ଉଠ ପରିରମ୍ଭେଣ ପରଶିତେ ଗାତ
ନହିଁ ନହିଁ ବୋଲି ଭୁଲ୍ଲୟତ ମାଥ । (ଭକ୍ତବିତ୍)

ବୈଷ୍ଣବ ସାହିତ୍ୟ ପ୍ରବେଶିକା-ପୃ ୧୦୯

୬। ଲହୁ ଲହୁ ଚୁମ୍ବିତ ବୟାନ
 ସରସ ବିରସ ହୃଦି ସଜ୍ଜଳ ନୟାନ
 ସାହସେ ଭଗେ କର ଦେଇ
 ମନସି ମନୋଭବ ତବ ନାହିଁ ଭେଲ ।

ବିଦ୍ୟାପତି ପଦ୍ୟାବଳୀ-ପୃ ୧୦୧

୭। ରସ ବାରିଧି ୧୯/୨୪-୨୫

(ଅନୁସରଣ-ଗୀତଗୋବିନ୍ଦ ୧୨/୧୦)

୮। ନାନା ବିନୋଦେ ହସ ରସେ ବଞ୍ଚିତ ସୁଖେ ସେ ଦିନ
 ନୃପତି କୁମାରୀ କି କରିବ ବୋଲି ଥାଇ ସେ କୁମର ମନ ।
 ନା ରୋ ଯେ । ଶଶିସେଣା-୧୩/୯

୯। ଏମନ୍ତ ଶୁଣି ହେଲ ବାଳାଗ ହରଷ ଭଦ୍ରାପନ
 ଏକ ଆରକେ ଭେଟିଲ ଭଲ ଭଜୟେ ଅନୁମାନ
 ଦହାସ୍ୟ ବଜ୍ର କଟାକ୍ଷେ ବାମା ଗୁଣିଲ କାନ୍ତମୁଖ
 ହେଲେ ହରିଲ ପ୍ରାଣନାଥର ଦୁଃସହ କାମଦୁଃଖ ।

ଚିତ୍ରକଳା-୧୨/୧୩

୧୦। କଳ୍ପଲତା ୧୩/୪୦, ଅନଙ୍ଗ ରେଖା-୨୫/୨୨, ଲବଣ୍ୟବତୀ-୪୭/୨୫,
 ସୁବର୍ଣ୍ଣରେଖା-୫/୧୨-୧୪, ପ୍ରେମ ସୁଧାନିଧି-୧୭/୧୨,
 ରସିକ ହାରବଳୀ-୧୫/୧୨, ପୁକୁତଳା-୭/୨୧-୨୩

୧୧। ପିପଳ ପଲ୍ଲବ ଉପମୟ ଅଂଗ ଦିଶେ
 କି କି ଲବେ ପୁନ ପୁନ କରଇ ତହିଁ ରସେ
 ସରୋଜ-ଲେଚନା ତାକୁ ଅନାଏତ ହୋଇ
 କି କି କଲ କି ହୋଅଇ ତା' ଜାଣି ନପାରଇ ।

ପୁକୁତଳା-୭/୨୯-୩୦

୧୨। ଦ୍ଵିଧାସ୍ୟାଦାଗତିଃ ପ୍ରାଦୁର୍ଭାବଶ୍ଚେତି ସ ସରମଃ ।

ଭଞ୍ଜ ନାଟମଣି-ମୁଖ୍ୟ ସଂଲେଖ-୧୩

୧୩। କାନନ ମଧୁ୍ୟ ବାହାର ହୋଇଲେ ନାଗର ବର
କରି ମଦହାସ ଧୀର । ଗଂଗ ଅଧର । ମେ ହନ ।
ରସ କଲୋଳ-୨୨/୫୪

୧୪। କଳଲତା ୧୦/୩୧-୩୮

୧୫। ଗଡେ ମଉଣେସେ ବିଜେ ଇଚ୍ଛାବତୀ ଗୁଟ
ଚଉଷଠୀ ବନ୍ଧେ ରତ କଲେକ ବହୁତ ।
ଗୁଟ ଇଚ୍ଛାବତୀ-୫/୪୭

୧୬। ନାନା ବିନୋଦେ ସେ ବେନିଜନ
ନୃପ ପୁରେ ବଞ୍ଚିଲେ ସେ ଦିନ...
ଇଚ୍ଛାବତୀ-୧୦/୬୦

୧୭। ଶୂନ୍ୟଂ ବାସଗୁହ ବିଲେକ୍ୟ ଶୟନାଦୁତ୍ଥାୟ କିଞ୍ଚିଲନେ
ନିଦ୍ରା ବ୍ୟାଜ୍ୟମୁପାଗତସ୍ୟ ପୁଚ୍ଛିତଂ ନିର୍ବର୍ଣ୍ଣ୍ୟ ପତ୍ୟମୁଖମ
ବିଶ୍ୱସ୍ୟଂ ପରିତ୍ରୁମ୍ୟ ଜାତପୁଲକାମାଲେକ୍ୟ ଗନ୍ତସ୍ଥଳୀଂ
ଲଜ୍ଜାନମୁମୁଖୀ ପ୍ରିୟେଣ ହସତା ବାଜା ତିରଂ ତୁମ୍ଭିତା ।
କାବ୍ୟ ପ୍ରକାଶ-ପୃ ୧୧୨

୧୮। ଯେହା ଶୁଣି ଇଚ୍ଛାବତୀ ସତୋଷ ହୋଇଲ
ମୁଖରେ ତୁମନ ଦେଇ କୋଳେ ବସାଇଲ ।
ଗୁଟ ଇଚ୍ଛାବତୀ-୨, ୭୯

୧୯। ତୁଂ ମୁଗ୍ଧଧୀର୍ଷି ବିନୈବ କଞ୍ଚୁକିକୟା ଧସ୍ତେ ମନୋହାରିଣୀଂ
ଲକ୍ଷ୍ମୀମିତ୍ୟ ଭି ଧାର୍ଯ୍ୟନୀ ପ୍ରିୟତମେ ତଦ୍ବାଟିକା ସଂସ୍ପୃଶି ।
ଶଯୋପାତ ନିବିଷ୍ଠ ସସ୍ମିତ ସଖୀ ନେତ୍ରୋତ୍ସବାନହିତୋ
ନିର୍ଯ୍ୟାତଃ ଶନକୈରଜ୍ଞାକ ବଚନୋପନ୍ୟାସମାଳୀଜନଃ ॥
କାବ୍ୟ ପ୍ରକାଶ-ପୃ ୧୧୩

୨୦। ଅଞ୍ଚଳ ଧରିଣ କୁମରମଣି
କୋଳରେ ଧରି ବସାଇଲେ ଆଣି
ଆରତେ ଅଧର ମଧୁସାନ
କୁମାରୀ ଲଜେ ବୁଜିଲ ନୟନ ।
କଳଲତା-୧୦/୩୧

୨୧। ବୈଦେହୀଶ ବିଜାୟ-୧୫/୧୧, ଲବଣ୍ୟବତୀ-୩୩/୭, କୋଟି-
ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ସୁନ୍ଦରୀ-୩୪/୩୩

୨୨। ଯେସନେ ରମିଲ ତାକୁ ରମଣୀ ମଣି
ଅନିରୁଦ୍ଧ ତେସନେ ରମିଲ ତରୁଣୀ ।

ଭଗବତ୍-୪, ୪୯

୨୩। ସୁନ୍ଦରୀ ଶମ୍ଭୁନ କଲ ପଲକେ ବସିଲ
ହସ ହସ ହୋଇ ତା' ଚିତୁକେ କର ଦେଲ ।

ସର୍ବାଙ୍ଗ ସୁନ୍ଦରୀ-୨୮୯

୨୪। ଏକାକେ କର କୋରକ କରି ତରୁଣ-ତିଳକ ବୋଇଲ ହେ
ଜୀବେଶ୍ବରୀ ବିନୟ ଘେନ । ଚରଣେ ଅଳ୍ପତା ପରି ପଛେ
ପଛେ ଛାଇ ପରି ଅନୁସରିଥିବାକୁ ମୋ ହେଉଛି ମନ ।
ମୋତେ ଦିଅ ବସନ ଉଗ୍ର । ହେଲିଣି ସବୁ ମତେ ମୁଁ
କୁତାଅ ଯୋଗ୍ୟ ।

ଲବଣ୍ୟବତୀ-୧୧/୩୦

୨୫। ବିଶ୍ବଚିତ୍ର ବଶ ପାଇଁ ପ୍ରୀତି ମୂର୍ତ୍ତିମତ ହୋଇ
ଅଣିମାଦି ଦେବ ଅଣି ହୋଇ ଶୋଇଛି

ବିଦଗ୍ଧ ଚିନ୍ତାମଣି-୩୦/୧୯

ତୁଳନା—

ଅଣିମାଦି ପୁଷ୍ପଦାୟୀ ଶୋଇଅଛି ଅଣିଆଇ

ପଲ୍ୟକ ଅଙ୍କରେ ଦେଖ ଏମତ ଶୋଇ

ଲବଣ୍ୟବତୀ-୧୧/୧୨

୨୬। ଅବଲମ୍ବ କରି କୁଚକୁମ୍ଭ
ଅବିଳମ୍ବେ କଲେ ପରିରମ୍ଭ
ଅନା ! ଧନ କହି ଅତର୍ଦ୍ଧାନ ହୋଇ
ଯାତେ ଗଲ କାହିଁ ନିଦ୍ରାରମ୍ଭ ।

ଅମିକା ବିଜାୟ-୧୨/୧୮

୨୭। ଧୀରେ କର ନିବେଶିଲ ପଦ କମଳେ ।

ଶଶିରେଖା- ୧୧/୧୪

୨୮। ତ୍ରିପୁର ସୁନ୍ଦରୀ ପରସାଦୁ ଅନଙ୍ଗସୁନ୍ଦର ସଂଭୋଗ ସୁମନୋହର

ସୁପନ ହେଲ । ... । ଚନ୍ଦ୍ରକଳା-୨୦/୫୨

୨୯। ଚନ୍ଦ୍ରକଳା-୨୦/୪୯-୫୦

୩୦। ନୃପ ସୁତ ସେ ସ୍ତନ ଛୁଇଁଲ କଟଅଗ୍ରେ

ନୃପ ସୁତା ତନୁ ପୁଲକାକିତ ସମଗ୍ରେ ।

ଇଳାବତୀ-୯/୮୭

୩୧। କୃତ ଶମ୍ଭୁରେ ପାଣି ପଦ୍ମ ଦେଇ

ଧରି ଅଧରୁ ଅମୀୟ ପିଅଇ ।

ବାଜୀ ସାହିକ ବିକାରେ ଚରଳ

କଟି ଉଲୁସି ଖସିଲ ଦୁକୁଳ ।

ତନୁ ରୋମାଞ୍ଚିତ ହୁଏ ଜୟନ

ଚଉଷଠି ପରିବଂଧେ ବିଧାନ ।

ଶଶିସେଖା-୫, ୧୦-୧୨

୩୨। ଯାହାତୁ ବୋଇଲୁ ଗୁଟ ଚିତା ତୁ ନକର

ନିଶ୍ଚୟେ ଉଦିନୀ ମୁହିଁ ହୋଇବି ତୋହର ।

ଗୁଟ ଇଳାବତୀ-୨/୩୧

୩୩। ଭୁଜରେ ଭିଡ଼ିଣ କୋଳ କରତେ ହରଷ

ଗୁଟ ଇଳାବତୀ ଦୁହେଁ କେହି ନାହିଁ ପାସ

ନାନାମତେ ପରିବଂଧେ କାମେଶ ମାତିଲେ

ମଦନ ଆକୃଷ୍ଟ ବେନି ଅଙ୍ଗୁ ଶାନ୍ତି କଲେ ।

ଗୁଟ ଇଳାବତୀ-୨/୮୦-୮୧

୩୪। ଗୁଟ ଇଳାବତୀ ୩/୨୪-୨୫

୩୫। ରମା ବେନିକର କରେଣ ଧରିଣ ବୋଇଲ କୁମରମଣି
ତୁ ମୋର ରମଣୀ ହେବୁ ପ୍ରାଣମଣି କରିବୁ ନିଶ୍ଚେ ଏ ବାଣୀ ।
ଶୁଣି ସଲଳିତ କୁରଂଗୀ ନୟନୀ କଲ ତାରେ ସନମତ
ଗୁରୁଏ ଜାଣିଲେ ଅସାର ହୋଇବ ବୋଲି ଚଳିଲ ତୁରିତ ।

ଇଚ୍ଛାବତୀ ୨/୩୨-୩୩

୩୬। ଓଡ଼ିଆ କାବ୍ୟ କୌଶଳ (ଅପକାଶିତ ସମ୍ଭାଷଣ)-ପୃ ୭୭୧

ବ୍ରହ୍ମପୁର ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟ

୩୭। ସଜ୍ଜିତ ପ୍ରେମ ପୁଷ୍ପକ ପ୍ରାଣନାଥ କଲ
ସତୀକ୍ଷଣ କରଇରେ କଳା ପ୍ରସାରିଲ ।
ସ୍ୱୟଂ ଆଦରଣ ମୁଖୀ ଆଦରଣ କରି
ଶ୍ରମ ଘର୍ମ ମିଶା ମୃଗ ମଦ କଳା ଧରି ସେ ।

ସୁଜୟା ପରିଣୟ-୧୩/୭

୩୮। କେ କାହାକୁ କି କରନ୍ତି କେହି ତା ନଜାଣି
ନ ଜାଣନ୍ତି କେ କାହାକୁ କିସ କିସ ଭଣି ।
ବଢ଼ିଲ ମଦନ ମହାନଦୀ ଭେଳା
ସଭାବେ ସକଳ ଲଜ ଧଇଯିଲ ଗଲ ।

ରମବିଭା-୧୧/୭୮-୭୯

୩୯। କ୍ଷଣେ କ୍ଷଣେ ତରଳନ ଉଠବସ ହୁଏ
ଚନ୍ଦ୍ର ଉଠି ବୁଡ଼େ ଯେହ୍ନେ ଭଗୀରଥୀ ଶୋହେ ।

ରମବିଭା-୧୧/୮୧

୪୦। କଳ୍ପଲତା ୧୧/୩୧-୩୮

୪୧। ତନୁ ପୁରୁକି ଉଠେ ଘନ ଘନ
କମ୍ପେ ଅଧର ଭରଜ ଜଘନ
ତନୁ ଶିଥିଲ ବାଣୀ ଅଶକତ
ଖସେ ବସନ-କଟିରୁ ତୁରିତ ।

ଉଷାଗିଜାଷ-୮/୭-୮

୪୨। ପୁରେ ରହିଲେ କୁମର କୁମାରୀ
ଯେତେ ଯେତେ ଜୀଡ଼ା କହି ନପାରି ।

କଳାବତୀ-୪/୧୭

୪୩। ଯେସନ କହି ଚିତ୍ରକ ଧରି ତା'ର ବିମାଧରେ ଦେଲୁ ତୁମନ
ଭରଜ ଉପରୁ ବସନ ଜାତି ସେ ନିବିଡ଼େ କଲ ଆଲିଙ୍ଗନ

ରସବତୀ କି

ତୁମ ଆଲିଙ୍ଗନ ମାରିଲ

ରମଣୀ ରତନ କରିବାର ବିଧି ନାୟକ ବହୁ ବୋଲେ କଲ ।

ପ୍ରେମ ଲେଚନା-୧୪/୧୮

୪୪। ପ୍ରେମ ଲେଚନା-୨୦/୩୪-୫୦

୪୫। କାମ ସଦନେ ନାନାବିଧି ବିକାର କରନ୍ତେ ରସିକ ବର
ମୃଦୁବାତେ ପୁଷ୍ପଲତା ଯେହ୍ନେ କଂପେ ତେହ୍ନେ ତରୁଣୀ ନିକର ।

ମଦାଳସା-୬, ୧୧

୪୬। ପଲକୁ ଓହ୍ଲାଇ ସେ ଆପଣେ ଯଦୁ ସାଜି
ରକ୍ତିଶାଳି ନିଜ ଜାମୁ ଉପରେ ବସାଇ ।

ରକ୍ତିଶାଳି ବିଭ-୯/୮୫

୪୭। 'ମଧୁଶଯ୍ୟା କେଳି' ଏହୁ ଜାଦ ନାମ କଉତୁକେ ଏହା ରଞ୍ଜିଲି
କାମଶାସ୍ତ୍ର କିଛି ପ୍ରକାଶିଲି ।

ଅନଙ୍ଗରେଖା-୧୨/୪୩

୪୮। ଅନଙ୍ଗରେଖା-୧୨/୨୭-୨୭

୪୯। ଯେତେବେଳେ କଂପିଲ ବେନି ଦେହା
ପୁଣ୍ୟବଳେ ହୋଇଲ ସ୍ତମ୍ଭ ସାହା ।

ରତ୍ନ ମଞ୍ଜରୀ-୨୨/୫୪

୫୦। ନଚକଇ ଚକଇ ମନ୍ଦର ଗମନୀ

ସାବୁକେ ଚକଇ ଅଙ୍ଗ

କହନ୍ତେ ବାଣୀ ତା' ହୋଏ ସରଭଙ୍ଗ

ଅଗ୍ରତେ ଜିଇ ଅନଙ୍ଗ

ତୁମ୍ଭ ଚରଣ ଯୁଗରେ ମୁଁ ଏକା ଦାସୀ
ହୋଇଥିବି ପୁଣି

ଏହି ବର ମୁଁ ମାଗଇ ମହାବାହୁ

ଶୁଣିବା କୋଦଣ୍ଡ ପାଣି ।

ରଘୁନାଥ ବିଳାସ-୧୪, ୪୨-୫୪

୫୧। କେତେବେଳେ କି ହେଉଛି ସୁନ୍ଦରୀର ମନ
କାନନ ବିହଙ୍ଗେ କି ପଡ଼ିଲ ବନ୍ଧନ ।
କାମଗରେ କାତରତା ହେଉଛି ବାଳିକା
ମୟବାତେ କଂପୁଛି କି କୁସୁମ ଲତିକା ।

ସର୍ବାଙ୍ଗ ସୁନ୍ଦରୀ-୧୩/୨୧

୫୨। ବିରୁରତି ମନସିକ ପୁଣି ଏଡ଼େ ରସ
ଏହା ଛାଡ଼ି ମୃତ ଦେବେ ପିବନ୍ତି ପାୟୁଷ
ପୁଣି ପୁଣି ବାଜା ସେହି ରସ ଆସାଦନେ
ବିରୁରଇ ଭଗ୍ୟହୀନ ବ୍ରହ୍ମରୁରୀ ମାନେ ।

ସର୍ବାଙ୍ଗ ସୁନ୍ଦରୀ-୧୩, ୩୧

୫୩। ସର୍ବାଙ୍ଗ ସୁନ୍ଦରୀ-୧୩ ୪୭

୫୪। ଦୃଢ଼େ ଉଚ୍ଚକୃତ କଲ ମର୍ଦ୍ଦନ । ଅଙ୍ଗେ ଶୁଭଲ କରରୁହ ମାନ ।
ନୀବା ବଂଧୁ କଲ ପୁଣି ମୋକ୍ଷଣ । ନାନା ବଂଧେ ଆରମ୍ଭିଲ ରମଣ ।

ଚିତ୍ରକଳା-୧୦/୨୮-୨୯

୫୫। ବୈଦେହୀଶ ବିଳାସ-୧୫/୧୮-୨୦

୫୬। ପୁଂସ କକ୍ଷମୂଳେ ଚିପି ଦେଇ ନଖ ମୁନ
କୁଶୁଗ୍ରେ ସମଗ୍ରେ କଲ ରସନା ଶୁଭନ ଯେ ।

ଲବଣ୍ୟବତୀ-୩୩/୧୭

୫୭। ନିତମେ ହାମୋକ୍ତି ଠୁକୁ ଚେତନା ବସିଲ
ଭିଡ଼ି ମହାମରେ ରମା ପୁରତେ ରସିଲ ।

ଲବଣ୍ୟବତୀ-୩୩/୨୦

୫୮। ଲବଣ୍ୟବତୀ (ପ୍ରାଚୀ)-ମୁଖବଂଧୁ/ପୃ ୧୩୭

୫୯। ଗୋପୀକୃଷ୍ଣ ଲୀଳା ଚିତ୍ର ନାହିଁ ଯହିଁ ଦେଖା।

ସୀତାରମ ପ୍ରଦୀପ ନିୟମ ଆଦି ଲେଖା ଯେ ।

କୋଟି ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ସୁନ୍ଦରୀ-୩୪/୨

୬୦। କୋଟି ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ସୁନ୍ଦରୀ-୩୪/୩୩-୪୨ (ଷଡ଼ରତ୍ନ), ୩୪/୪୪-୪୬

(ଅଳଙ୍କାର), ୩୪/୪୭ (ଦୃଢ଼କ୍ରୀଡ଼ା)

୬୧। କ୍ରମେ କ୍ରମେ ପୁଣି ବସନ ପିଟାଇ ଆରମ୍ଭ କଲ ସୁରତି

ରତି ପତି ଦୁଃଖ ବେଗେ ପାଶୋରିଲ ଲଭିଲ ଇନ୍ଦ୍ର ସ୍ବପନି ।

ସୁବର୍ଣ୍ଣରେଖା-୫/୧୪

୬୨। କ୍ରମେ ମଲ୍ଲୀଫୁଲ ବାଜା କାତ କରେ ଦେଲ

କହିଲ ସେ ବେନି ବର୍ଣ୍ଣ ଫେଡ଼ି ନ କହିଲ ।

ରସଲେଖା-୧୪/୪୬

୬୩। ରସଲେଖା-୨୨/୧୫

୬୪। କର କୃଷିକ ରମା ଗାତ୍ର କ୍ଷେତ୍ର

ନଖ ଲଙ୍ଗଲେ ଚର୍ଷିଲା ତୁରିତ ।

ପ୍ରେମ ବୀଜକୁ ଗେପିଲ ତହିଁର

ପାଳନାକୁ ବରଷେ ସେବ ନୀର ।

ପ୍ରେମ ସୁଧାନିଧି-୬/୪

୬୫। ବେନି ମାଲକି କଚଡ଼ି ସାଧନା

ତନୁ ତନୁ ଜଡ଼ି ବଂଧ ରଚନା ।

ପ୍ରେମ ସୁଧାନିଧି-୬/୬

୬୬। ପ୍ରେମ ସୁଧାନିଧି-୬।୧୦-୧୩

୬୭। ପ୍ରେମ ସୁଧାନିଧି-୬/୧୪

୬୮। (କ) ନୀବୀ ମୋକ୍ଷେ ମୋକ୍ଷକୁ ପାଇଲ ପ୍ରାୟ ହେଲ ।

ରସିକ ହାରବଳୀ-୬, ୧୭

(ଖ) ବେଳୁଁ ବେଳୁଁ ସୁନ୍ଦରୀମଣି ସୁରତେ ମଜ୍ଜି

ସୁଖ କରି ଆଉ ଇନ୍ଦ୍ରପଦକୁ ନ ହେଜି । x x

ରସିକ ହାରବଳୀ-୬, ୧୭

୬୯। ବାହାଘନ ରଖିବୁ ଧ୍ୟେ ଏ ରସ ଗୋଚର .

. ଗୀତେ କହେ ଉପଲବ୍ଧ ଭଞ୍ଜ ବୀରବର ।

ରସିକ ହାରବଳୀ-୬/୨୯

୭୦। ଅପୂର୍ବ ବିପରୀତ ହୋଇଲ ପୁଣି
 ଅଭିନବ ଅମ୍ଭୁଦ ସମୟ ଜାଣି ।
 ଅସମ ପୟୋଧର ଉପରେ ଘୋଟି
 ଅତି ସରସେ କଲ ସୁରସ ବୃଷି ।

ଅମିକା ବିଜାସ-୨/୭

୬୧। ଅମିକା ବିଜାସ-୨/୨୦-୨୫

୭୨। ଅମିକା ବିଜାସ-୨/୨୬

୭୩। ଅଜଥନ ମନୁଅ ରସ କେଳି

ଅମିକା ବିଜାସ-୧୪/୧୫

୭୪। ବର ବଜ୍ର ଅକୁଳି କୁଂଟି ତାଣ୍ଡ
 ଫିଟେ ନାହିଁ ସେ କିଳିଣି ନିବିଡ଼େ ।

କେଳି କଳାନିଧି-୫/୩୯

୭୫। ମଧୁଶୟା ବାସ ସୌଚିକ ସଦୃଶ

ନବ ବଧୂ ମଧୁସୂଦନେ

ହୃଦ ପଟ ଥିଲା ଏକ କରିଦେଲା

ଶୁଚିରସ ସୁତୀ ଭେଦନେ

ପୂର୍ବକୁ ବିଶ୍ଵର

ଖର୍ବ କରିଦେଲା

ସର୍ବ ପର୍ବତ-ସାର୍ବଭୌମ ତନୁଜା ତନୁଯାବ ହେବା ପ୍ରକାର ।

ପ୍ରବଂଧ ପୂର୍ଣ୍ଣଚନ୍ଦ୍ର ୮/୫୬

୭୬। ଗନ୍ଧବ ବିଜାସ-୧୫/୨୬

୭୭। ପ୍ରେମନଦୀ ପ୍ରବାହ ବୃଦ୍ଧିକି ଲଜ୍ଜା ସେତୁ
 ବାଇଲେ ହେଁ ବଜ୍ରବତ ସେ ମକର କେତୁ ।

ଚଂପା ଗୋରୀ ଅଧର କଂପାଇ ଘନ ଘନ ।

ଅନୁକଂପା ଭରେ କାନ୍ତ ଅଙ୍ଗେ ହେଲା ଲାମି ।

ପ୍ରଭାତୀ ପରିଶୟ-୮/୧୧

୭୮। ଅନଙ୍ଗ ଜାନୁ ବାଳୀର ଉଲ୍ଲସି ରହେ
ଲବଣୀ ପିତୁଳା ପ୍ରାୟେ ହୋଇଲ କାୟେ ।

ପରିମଳା-୪/୫୭

୭୯। ଜୟନ ବେଦୀର ତଳେ ସକଳପ ସାରି
ଥୋଇଅଛି ହେମ ପାତ୍ର ଉତ୍ସୁମୁଖ କରି ।

x x x

ରୋମାଞ୍ଚିତ ମୁଖ ଖର ନିଶୁଆସ ବାଳା
ହୁଁ ହୁଁ ହୁଁ ହୁଁ ବୋଲି ଜୟ ସ୍ତବରେ ଭିଡ଼ିଲ ।

ପରିମଳା-୧୦/୮୧-୧୧୫

୮୦। ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ମଧ୍ୟପର୍ବ (୧୯୬୭)-ପୃ ୯୩

୮୧। ପରିମଳାବତୀ କୂଳରେ ପୀରତି କପଟେ ଗହବେ ରସେ ।

ପରିମଳା-୧୭/୩

୮୨। ଶଗେ-ଶୈବାପିତାତ୍ତାମେ ଲୋକ ଯୁଗ୍ମାନ ପେକ୍ଷିଣୀ
ଧର୍ମେଣାୟାକୃତା ଯାସ୍ତ ପରକୀୟା ଭବତି ତାଃ ।

ଭଞ୍ଜ ନୀଳମଣି-କୃଷ୍ଣବଲ୍ଲଭ/୭

୮୩। ଚୈତନ୍ୟ ଚରିତାମୃତ-୧/୪/୪୧-୪୨

୮୪। ବୈଷ୍ଣବ ସାହିତ୍ୟ ପ୍ରବେଶିକା-ପୃ ୬୨

୮୫। ଏମନ୍ତେ ପ୍ରତି ଦିବସରେ ରସରେ ସନ୍ଦେବରେ ମେଳ ହୋଇ
ଏକାନ୍ତରେ ଯୁବା ଜୋଳରେ ବସାଇ ବଦନେ ରୁମ୍ଭନ୍ୟ ଦେଇ
ଚିତ୍ରକ ଧରି ଶୁଭବାଣୀ କହିଣ ଭିଡ଼ଇ ଆସି ଭୁଜରେ
ମଣେ ମୁଖ ଦେଇ ସୁଖେ ପାନ କରେ ତା'ର ଅଧରୁ ଅଧରେ ।

ହାରବତୀ-୩/୧୦-୧୧

୮୬। ସ୍ମରତି ରସେ ଭଳତି କଲ ମନତୋଷେ ।

ଗରେ ଭର ଲଗାଇ ଭିଡ଼ିଲ ବାହୁ ପାଶେ ।

ମଦନ ମଦରେ ପୁଣି ବଦନ ତୁମିଲ ।
 ବଂଧ ସଂଯୋଗରେ ପୁଣି କୋକେ ବସାଇଲ ॥
 କର୍ଣ୍ଣେ ତୁଣ୍ଡେ ରସନା ଗୁଳିଲ ମୁଖଧରି ।
 ଗ୍ୟାନ ହରଇ ସେ ମଦନେ ସୁକୁମାରୀ ॥
 ଏଣେ ବଂଧ ବିଧାନକୁ ରସିକ ବିହିଲ ।
 ଜାନୁକୁ ଜାନୁରେ ଛନ୍ଦି ଶୟନେ ରଇଲ ॥

ହାରବତୀ-୪/୪୦-୪୩

୮୭। ପରିମଳା-୪ର୍ଥ

୮୮। ଏବେ ହେ ଚରଣ ଧରି କହୁଅଛି ଶରଣ ତୋ ପ ଦେ ପଣି
 ଥିବାରେ ଏଣିକି ଦିନେ ନ ଛାଡ଼ିବୁ ସେବାରେ ଥିବି ସୁକେଶି ।
 ଅଳପ ତତେ ନ ଦେଖିଲେ ଦିବସ କଳପ ହୁଅଇ ମତେ
 ମନସୁଖ ଅଛି କି ନାହିଁ ପୁଣି ତୋ ଚିତ୍ତ ଜାଣ କି ତୁରିତେ ।
 ଏ ରୂପେ ଅନେକ ବିନୋଇ କହିଣ ଚରଣରେ ଯୁବା ପଡ଼ି
 ଯୁବତି ମଣିକି ରସରେ ରସାଇ ପ୍ରେମ ଗସେ ଦୁହେଁ ଜଡ଼ି ।

ହାରବତୀ ୧୦/୧୫-୧୭

୮୯। ରହସ୍ୟ ମଞ୍ଜରୀ-୧୫ଶ

୯୦। ଶୁଣି ସୁନ୍ଦରୀ ହୃଦୟ ଉଲ୍ଲସିତ ଯୌବନୁ ବସନ ଖସିଲ
 ମୁଖେ ମୁଖ ତୁମି ଭୁକେ ଭିଡ଼ି ବାଳୀ ଲାଗି ପଡ଼ି ତଳେ ପଡ଼ିଲ
 ଗଛଡ଼, ଦେଖି ମୁଖ କଲ ପିଠିକି
 ପୃଷ୍ଠ ପରେ କୃଷ୍ଣଗଣା ଗହୁଁଥିଲେ ପକ୍ଷୀ ଉଡ଼ାଡ଼ିଲ ଦୃଷ୍ଟିକି ।

ରହସ୍ୟ ମଞ୍ଜରୀ-୧୫/୧୭

୯୧। ତାହାର ମଦନ ବାଞ୍ଛା ପୂରଇବା ପାଇଁ
 ସେହି ପୟରେ ତାହାକୁ ପୁଂସଭବ ଦେଇ
 ହାସ୍ୟରସ ଭବ ତହିଁ ପୁରଇବ ତୁମନ ।
 ସେହି ପାଦେ ମାଣିକ୍ୟର ତୋଷ ହେଲା ମନ ।

କାଞ୍ଚି କାବେରୀ-୪୭୭-୪୭୮

୯୨। ରସ ଜଲୋଳ-୨୦ଶ

୯୩। କଲି ଏବେ ମୁଁ ତୋତେ ବିଚିତ୍ର ବୀଣା

କୁଚ ଜନକ ତୁମୀ ସୁକର୍ଣ୍ଣ-ଗୁଣାରେ
କରଇ ଘାତ କରେ ଯେଉଁ ଶବଦ

କର୍ଣ୍ଣ ଶୁଣିଲେ ମନ ହୁଏ ପ୍ରମୋଦ ରେ ।

ରସ ଜଲୋଳ-୨୦/୧୭

୯୪। କହଇ ଦାନକୃଷ୍ଣ କହର୍ପେ ରସ । କରି ପାରଇ ସେ କି ଏମତ ବଣ ହେ

କର ହେ ସାଧୁଜନେ ମନେ ବିରାଜ । କାମବ୍ରହ୍ମ ସଂସାରେ କେମତ ସାର ହେ

ରସ ଜଲୋଳ-୨୦/୩୪

୯୫। ମନୋହର ପଥେ ଯାଉ ଉଚ୍ଚୁ ବିରଚନ ।

ମୁହିଁ ଚକୋର ଚନ୍ଦ୍ରମା ତୁ ଉତକ ଘନ ଯେ ।

ମୁକୁଳ ମଞ୍ଜରୀ ମୁହିଁ ତୁହି ପରଭୂତ ।

ମାଳତୀ କୁସୁମ ତୁ ଯେ ମୁହିଁ ମଧୁବ୍ରତ ଯେ ।

ଛାନ୍ଦଭୂଷଣ-୨୫/୧

୯୬। ଛାନ୍ଦ ଭୂଷଣ-୨୫, ୪

୯୭। ବିଦଗ୍ଧ ଚିତାମଣି-୮୧/୮୩-୮୪

୯୮। ତତ୍ତ୍ୱେବ-୮୩/୫, ୮୩/୬, ୮୩/୮, ୮୩/୧୦-୧୨

୯୯। ତତ୍ତ୍ୱେବ-୮୩/୧୪-୨୦

୧୦୦। ଶ୍ରୀପତି ସେ ବୃନ୍ଦାବତୀ କି ସ୍ନେହେ ବସାଇ କୋକେ

ଶତ ଶତ ସବୁ ତୁମନ ଦେଲେ ମୁଖ ମଣ୍ଡଳେ ।

ଶ୍ରୀଫଳ ତୁଲ ପାନ ସୁନ ଟାଣେ କରି ମର୍ଦ୍ଦନ

ଶରୀର ବେଢ଼ି ଏକ କଲେ କରି ସ୍ତେମାଲିଙ୍ଗନ ।

ଶ୍ୟାମ ରସୋତ୍ସବ-୬/୭୮

୧୦୧। ମିଶିଲ ଶୁଣି ଲେଚନ ବାରିରୁହ ମଦନୁ ଲଭିଲି ଶୁଣି
ମିଳିଲ ଶ୍ୟାମ ଗୌର ଦୁଇ ମହ ।
କିଶୋର ଚନ୍ଦ୍ରାନନ୍ଦ ଚମ୍ପୁ-‘ମ’ ଗୀତ

୧୦୨। ଯୋଷାବର ରେ, ଯଥାର୍ଥରେ ଜାଣ ମୁଁ ତୋହର ରେ
ଯାମଜ ଭୂଧର ନିଜ ପଯୋଧର ମରଦନିଆ ଶୁକର ରେ ।
କିଶୋର ଚନ୍ଦ୍ରାନନ୍ଦ ଚମ୍ପୁ-‘ଯ’ ଗୀତ

୧୦୩। ସେ ନିଶି ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ସୁଖେ ଘଧାଙ୍କର ମଦିରେ ରହିଲେ
ସେ ସମୟ ପୁଣ୍ୟାନୁଭବମାନ କି ସରିବ କହିଲେ ।
ଭଲକିତ ରସସିନ୍ଧୁ ଯାହାଙ୍କର କାହିଁ ପାଗବାର
ବୋଲେ କବି ହରିବଂଶ ଯେହୁ ରସ ବଡ଼ ଚମତ୍କାର ।
ପ୍ରେମ କଳ୍ପଲତା-୩/୫/୫୪-୫୫

୧୦୪। ତେଣେ ଋଧା ବିଦ୍ୟାବାଜୀ । ଚନ୍ଦ୍ରଶାଳା ପୁରେ ମିଳି ॥
ବିବିଧ ବିନୋଦ ରଙ୍ଗେ । ଅଳସ ଅଙ୍ଗେ ଯେ ॥
ରତ୍ନ ପଲଙ୍କେ ଶୟନ । କଲେ ଯାଇ ବେନିଜନ ॥
ସଖୀମାନେ ଗବାକ୍ଷରେ । ଶୁଣିଛି ଧୀରେ ଯେ ॥
ପ୍ରେମ କଳ୍ପଲତା-୪/୭/୩୩-୩୪

୧୦୫। କୁବୁଜା ଯେ ହୋଇଥିଲ ବାସକ ସଜ୍ଜା
କଲେ ତହିଁକି ବିଜୟ ରସିକ ଗଜା ।
ରସ କଲ୍ଲୋଳ-୨୯/୨୪

୧୦୬। କହୁଁ କହୁଁ ଜନମ ହେଲ ଅନଙ୍ଗ ।
କୁବୁଜା ସଙ୍ଗେ ରଙ୍ଗ କଲେ ଶ୍ରୀରଂଗ
କିଛି ଦିନ ତାହାର ପୁରରେ ରହିଲେ ।
କାମନା ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ କରି ବିଜୟ କଲେ ।
ରସ କଲ୍ଲୋଳ-୨୯/୫୦-୫୧

୧୦୭। ଯହିଁକି ନେତାହିରେ ସଖୀ ।

“ତୋଷ ହୋଇବୁ ସ୍ଥାନ ଦେଖି ।

ସେଠାରେ ହୋଇବ ବିହାର ।

ଗୁପ୍ତେ ତୁମ୍ଭର ଆତ୍ମର ।

ଯେ ମନୋହର ରତି ଲୀଳା

କରିବା ଆରେ ପ୍ରେମଶୀଳା ।

ଏକାନ୍ତ ସୁଖେ ଥିବା ମଞ୍ଜି ।

ଗୋପୀଏ ନ ପାଇବେ ଖୋଜି ।

ପ୍ରେମ ପଞ୍ଚାମୃତ-୨/୨୭୯-୨୮୨

୧୦୮। ସଖୀ ସାମନ୍ତ ସେବକୀ ପଦାନ୍ତି ।

ନିକୁଞ୍ଜ ପୁରେ ଯଥୋଚିତେ ଛିଡ଼ି ।

×

×

×

ଭର କୁଚ ଚିତ୍ର ଲଭୁ ଯେ

ସରସ ବାହେ କର୍କସ ପ୍ରିୟସାଦୁ ସଜାଡ଼ିଛି

ବିହି ବଡ଼ ଯେ ।

ଯୁଗଳ ରସାମୃତ ଭର୍ତ୍ତରୀ-୨୦/୭-୯

୧୦୯। ଉର୍ଗୁ ସନ୍ଧିରେ ଧୀରେ ଲଖ ଚଳାଇ

ଲଞ୍ଜି ମର୍ଦ୍ଦନ ଗତୁରୀ ହେ ।

ପ୍ରେମ ଚରଞ୍ଜଣୀ-୨୦/୧୧ (ଲେଖାଦି)

୧୧୦। ଉରୁ ଉରୁ ଉରୁ ଉରୁବଣୀ ନଗ ପରିବଂଧେ

ହୁଁ ହୁଁ ହୁଁ ହୁଁ ହୁଁ ହୁଁ ଗାନେ କର ଅବଶେଧେ ।

ବିଦଗ୍ଧ ଚିତାମଣି-୨୦/୧୮

୧୧୧। ମିଳାଇ କିନ୍ତୁ ଚୁରୁକେ । ମର୍ଦ୍ଦି ନିତମ୍ବ କରକେ

ମୁଖ ବାୟୁ ଶୁଦ୍ଧି ବିଜେ । ମଧୁରେ ଦେଲେ ଯେ ॥

ବିଦଗ୍ଧ ଚିତାମଣି-୨୧/୧୧ (ଲେଖାଦି)

୧୧୨। ଚନ୍ଦ୍ରାବଳୀ ଆନନ୍ଦ କେ ପାରିବେ କହି
ତାଙ୍କ ସ୍ନେହାଦରେ ନିଶି ବଂଶୁଲରେ ତହିଁ ।

ପ୍ରେମ କଳ୍ପଲତା-୭/୨୭

୧୧୩। ରହସ୍ୟ ମଞ୍ଜରୀ-ମୁଖବନ୍ଧ ପୃଷ୍ଠ ।

୧୧୪। ଗାବନ୍ଧି ବାବନ୍ଧି ନୃତ୍ୟନ୍ତି ବାଳା

ଉନ୍ମୁଦ ମଦନ ଶରେ ବେଭେଳା

ଗତି ଭ୍ରାନ୍ତି ଶତ୍ରୁରୀ ମାଧୁରୀ ସାଜେ

ସୁର ଘୋର ଯୁଦ୍ଧ ଗାରିମା ଗାଜେ ।

ରହସ୍ୟ ମଞ୍ଜରୀ-୧୯/୯

୧୧୫। ବିବିଧ ବଂଧେ ପରିରମ୍ଭ ଲୀଳା

ଶୃଙ୍ଗାର ରସେ ଗୋପୀକୃଷ୍ଣ ଭେଳା

ଏକ ନ କାଶନ୍ତି ଆରେକ ଭେଦ

ମୋ ବିନୁ କୃଷ୍ଣ ଆନ ନାହିଁ ଖେଦ ।

ରହସ୍ୟ ମଞ୍ଜରୀ-୧୯/୧୮

୧୧୬। ଷୋଳ ସପ୍ତ ଗୋପୀ ଷୋଳସ୍ୟ ନାରୀ

ଅଷ୍ଟ ପାଟ ମହାଦେବୀ

ଯେକେ ଯେକେ ରୂପ ଧରି ଭବଗ୍ରାହୀ

ଯେ ଯାହାର ଭବେ ଭବି, ସୁଜନେ ହେ ।

ଗୋପୀ ଚନ୍ଦନ-୭/୯

୧୧୭। କଉତୁକରେ ବୁଲନ୍ତି ଗତିରେ

କଳାବତୀ ମାନଙ୍କ ପୀରତିରେ

କେଉଁ ଗୋପୀ ପାଶେ ହୋଇ ପ୍ରବେଶ

କଉତୁକେ କରନ୍ତି ପରିହାସ ।

କୋଳେ ରଖିଅଛୁ ତୁ ଉଷ୍ମମକୁ

କହୁ ଅଛିନି ଯାଇ ମୁଁ ହିମକୁ ।

କାହିଁଗଲା ବୋଲି ସେ ଲେଖୁଅଛି

କୁତ କନ୍ଦରେ ଆସି ଏ ଫଣିଛି ।

ରସ ନଭୋଳ-୧୧/୪୦-୪୩

୧୧୮। କୀର୍ତ୍ତୁ ବ୍ରହ୍ମ ପରିଯତେ ଯେତେକ
କାହିଁ ନାହିଁ କନ୍ଦର୍ପ କରତୁକ ।

ରସ କଲ୍ଲୋଳ-୧୧/୭୫

୧୧୯। ଉମେ ଶିଶିର ରତ୍ନ ଏହି ରୂପେ
ବୁହୁଡ଼ିରେ ବୋଲୁଥାନ୍ତି ଗୋପେ ।

× × ×

କାହା ନୀବୀ ଶ୍ରେୟ ରୂପେ ଫିଅନ୍ତି
କାହାଠାରେ ଅର୍ଦ୍ଧ ଚନ୍ଦ୍ର ଦିଅନ୍ତି ।

ରସ କଲ୍ଲୋଳ-୧୧/୮୮-୯୧

୧୨୦। କରଣୀ ବନ୍ଧଠାରୁ କି ବନ୍ଧ ଗଲ ମାର୍ଜାର ଯାଏ ।

ରସ କଲ୍ଲୋଳ-୧୪/୩୫

୧୨୧। ରସ କଲ୍ଲୋଳ-୧୫-ଶ

୧୨୨। ତତ୍ତ୍ୱେବ-୧୭ଶ, ୧୮ଶ, ୧୯ଶ

୧୨୩। ତତ୍ତ୍ୱେବ-୨୩/୧୩, ୨୩/୧୭, ୧୩/୧୫

୧୨୪। ପ୍ରେମ ପଞ୍ଚାମୃତ-୯/୧୭୦-୧୯୯

୧୨୫। ଅଜୀବେ ସଞ୍ଚରିଲେ ଜୀବ । ଜୀବ ହୋଇଲେ ଜଡ଼ଭବ ।
ପାଷାଣ ଦ୍ରବ ହୋଇ ବହେ । ଜଳ ପାଷାଣ ସାଧେ ରହେ ।

ପ୍ରେମ ପଞ୍ଚାମୃତ-୯/୨୩୩-୨୩୪

୧୨୬। କନ୍ଦର୍ପ କୁବେର ଉଷାର । କରନ୍ତି ରତି ରତ୍ନ ଜୁର ।
ବନ୍ଧ ଷୋଡ଼ଶ ଚତୁର୍ଭୁଜ । ଏ ବିଧି ହୋଇଲ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ।

ପ୍ରେମ ପଞ୍ଚାମୃତ-୯/୩୩୯-୩୪୦

୧୨୭। ଯୋଗମାୟା ବଶେ ହେଲେ ହରି ନାରୀ

ଗୋଟିକେ ଗୋଟିଏ ରୂପ ଯେ ।

ଛାନ୍ଦ ଭୂଷଣ-୨୭/୫

୧୨୮। ଯୋଷାଳ ଜାନୁରେ ବସି ପୁଷ୍ପପରିହରି ହରି ଉଷିଲେ ଏ ଗୀର
ଯୁବରଜ ଆଜ ମୋତେ କରଇଲ ଗୋପପୁରେ ରମାବର ।

ଛାନ୍ଦ ଭୂଷଣ-୨୬/୧୦

୧୨୯। ଶ୍ୟାମ ରସୋତ୍ସବ-୧୦ମ

୧୩୦। ପଦାବଳୀ ସାହିତ୍ୟ (ବଙ୍ଗଳା)-ପୃ ୧୯୯

୧୩୧। କପଟ କୁଶଳ କାମ ରୂପୀ ଯଦୁପତି
କେତେବେଳେ ଧରିଥାନ୍ତି କେମତ ମୂରତି ।
କେତେବେଳେ କାତର, ଶଙ୍ଖାରୀ, କରବର୍ତ୍ତ
କେତେବେଳେ ମାଳୀ କେତେବେଳେ କଳାଭୂତ ।

ରସ କଲୋଳ-୭/୬

୧୩୨। ଛାନ୍ଦଭୂଷଣ-୨୮ଶ

୧୩୩। ବିଦଗ୍ଧ ଚିନ୍ତାମଣି-୭୬ଶ

୧୩୪। କାଖ କରି ମୋ ଶରଧା ବଳିଲ । ମୋର କୁଚରେ ହସ୍ତ ପକାଇଲ ।
ଭାରି ଦିଗକୁ ଗୁଞ୍ଜି ଅନୁସରି । ମୁଖେ ତୁମନ ଦେଲ ସ୍ଥିର କରି ।
ମୋର ଅଙ୍ଗ ପୀଡ଼ିଲ ପକ୍ଷଶର । ଦେହ ହୋଇଲ ସାଦୃଶ୍ୟ ବିକାର ।

x

x

x

କୋଟି କନ୍ଦର୍ପ ମୂରତି ଧଇଲ । ବାଜ କୁମର ତରୁଣ ହୋଇଲ ।
ମୁଁ ଗୋ ହୋଇଲି ତାହାର ଆୟତ । ମୋର ଅଙ୍ଗରୁ ହରିନେଲ ଚିର ।
ଚକ୍ଷୁଷୀ ବନ୍ଧରେ ବିପରୀତ । ଯାହା ଶୁଣି ନଥିଲ କର୍ଣ୍ଣ ପଥ । ଇତ୍ୟାଦି
ଗୋପୀଭଷା-୨ୟ

୧୩୫। ଛାନ୍ଦ ଭୂଷଣ-୨୮/୨୯

ପଞ୍ଚମ ଅଧ୍ୟାୟ

ବସୁ ବର୍ଣ୍ଣନା

ବସୁ ବର୍ଣ୍ଣନା

କଥାବସ୍ତୁର ଗତିଶୀଳତା, ନାୟକ ନାୟିକାଙ୍କ ଗୁଚିତ୍ରିକ ବିକାଶ ତଥା ରସର ଯଥୋଚିତ ବିନ୍ୟାସ ପାଇଁ କାବ୍ୟରେ ନାନାବିଧ ବିଷୟର ଅବତାରଣା କରାଯାଇଥାଏ । ଅଳଙ୍କାର ଶାସ୍ତ୍ରରେ ସକଳ ବର୍ଣ୍ଣନାୟ ବସୁ ସଂପର୍କରେ ସ୍ପଷ୍ଟ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ଆର୍ୟ୍ୟ ଦଣ୍ଡୀ ତାଙ୍କର ‘କାବ୍ୟାଦର୍ଶ’ରେ ମହାକାବ୍ୟର ଲକ୍ଷଣ ଦେବାକୁ ଯାଇ କହିଛନ୍ତି—

ନାଗରଶ୍ଚ ବୈକରୁଁ ଚନ୍ଦ୍ରାକୌଦୟ ବର୍ଣ୍ଣନୈଃ
ଉଦ୍ୟାନ ସଜ୍ଜାଂ ଜୀଡ଼ା ମଧୁପାନରତୋହବୈଃ ॥
ବିପ୍ରଲୟୈବିବାହୈଷ୍ଟ କୁମାରୋଦୟ ବର୍ଣ୍ଣନୈଃ
ମନ୍ଦହୃତ ପ୍ରୟାଶାଜିନାୟକାଭ୍ୟୁଦୟୈରପି ॥ ୧

ଅର୍ଥାତ୍ ନଗର, ସମୁଦ୍ର, ପର୍ବତ, ରତ୍ନ, ଚନ୍ଦ୍ର ଓ ସୂର୍ଯ୍ୟର ଉଦୟାସ୍ତ, ଉପବନ, ଜଳଜୀବୀ, ମଧୁପାନ, ପ୍ରେମୋହବ ଆଦି ମହା କାବ୍ୟରେ ସ୍ଥାନ ଲଭ କରିବା ବିଧେୟ । ବିପ୍ରଲୟ, ବିବାହ, କୁମାରୋଦୟ, ମନ୍ଦହା, ଦୌତ୍ୟ, ଅଭିଯାନ, ଯୁଦ୍ଧ ତଥା ନାୟକର କୟଲଭ ମଧ୍ୟ ଏହାର ଅଙ୍ଗୀଭୂତ ।)

‘ସାହିତ୍ୟ ଦର୍ପଣ’ରେ ମଧ୍ୟ ଏହି ପ୍ରସଙ୍ଗ ଯଥାରୀତି ଉଲ୍ଲିଖିତ ।

ସୂର୍ଯ୍ୟା ସୂର୍ଯ୍ୟୋଦୟଜନୀପ୍ରଦୋଷଧ୍ୱାତ୍ ବାସରଃ
ପ୍ରାତର୍ମଧ୍ୟାହ୍ନମୁଗ୍ଧାଶୈବତୁଁବନସାଗରଃ
ସଞ୍ଜେଷ ବିପ୍ରଲୟୌ ଚ ମୁନି ସର୍ଗ ପୁରଧ୍ୱରଃ
ଶେ ପ୍ରୟାଶୋପଯମ ମନ୍ଦ ପତ୍ରୋ ଦୟାଦୟଃ
ବର୍ଣ୍ଣନାୟା ଯଥାଯୋଗଂ ସାଙ୍ଗୋପାଙ୍ଗାଥମାଂ ଭବ ।^୨

(ଅର୍ଥାତ୍ ସଧ୍ୟା, ସୂର୍ଯ୍ୟ, ଚନ୍ଦ୍ର, ଗର୍ଭ, ସାୟଂକାଳ, ଅନ୍ଧକାର, ଦିବସ, ପ୍ରାତଃକାଳ, ମଧ୍ୟାହ୍ନ, ମୁଗନ୍ଧା, ଶୈଳ, ରତ୍ନ, ବନ, ସାଗର, ସଲେଷ, ବିପ୍ଳବ, ରକ୍ଷି, ସର୍ଗ, ନଗର, ମାର୍ଗ, ଯୁଦ୍ଧଯାତ୍ରା, ବିବାହ, ମନ୍ତ୍ର, ପୁତ୍ରଜନ୍ମ ପଥାରୀତି ସକ୍ଷେପରେ ବା ବିସ୍ତୃତ ଭାବରେ ମହାକାବ୍ୟରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହେବ ।)

ଓଡ଼ିଆ ରୀତି କାବ୍ୟର କବିଗଣ ଅଳଙ୍କାର ଶାସ୍ତ୍ରର ଏଇ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଗ୍ରହଣ କରିବାକୁ କୃଷିତ ହୋଇ ନାହାନ୍ତି । ଏଠାରେ ବିବିଧ ବିଷୟଗତ ବର୍ଣ୍ଣନା-ନୈପୁଣ୍ୟର ବିଭିନ୍ନ ଆମର ଲକ୍ଷ୍ୟ ନୁହେଁ । ବର୍ଣ୍ଣନାରେ ଶୃଙ୍ଗାର ଚେତନାର ରୂପ କିପରି ଭାବେ ପ୍ରତିଫଳିତ ତାହା ହିଁ ଏହି ଆଲୋଚନାର ପରିସରଭୁକ୍ତ ।

ନଗର-ସଂସ୍କୃତ ସାହିତ୍ୟରେ ନଗର ବର୍ଣ୍ଣନାର ପୁଷ୍ପକ ପରମ୍ପରା ପରିଦୃଷ୍ଟ । ଶ୍ରୀହର୍ଷଙ୍କ ‘ନୈଷଧ’ କାବ୍ୟର ଆକାଶରୁରୀ ହଂସ କୃଷ୍ଣାନ ନଗରର ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ଦେଖି ବିମୁଗ୍ଧ । ଗୋଟିଏ ସ୍ଥଳରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଅଛି ଯେ ଘଟିକମଣି ନିର୍ମିତ ତଥା ତନ୍ଦ୍ରମା ଖଣ୍ଡ ତୁଲ୍ୟ ନିଷକଳ ଗୁହଗୁଡ଼ିକର ଶୋଭା ଦର୍ଶିତ (ଭଜା ଭୀମ) ପ୍ରତି ନିରନ୍ତର ପ୍ରବୃତ୍ତ ନାୟିକା (ପୃଥିବୀ)ର ରତି କାଳୀନ ହସ ପରି ଏକାନ୍ତ ମନୋରମ ^୩ । ଏ କ୍ଷେତ୍ରରେ କବିଙ୍କ ବସ୍ତୁ ବର୍ଣ୍ଣନା କିପରି ଶୃଙ୍ଗାର ଚେତନା ଦ୍ଵାରା ଆଚ୍ଛନ୍ନ ତାହା ସ୍ପଷ୍ଟ ଅନୁମେୟ ।

ଆମ କାବ୍ୟଧାରାରେ ମଧ୍ୟ ନଗର ବର୍ଣ୍ଣନାର ବିପୁଳ ବୈଚିତ୍ର୍ୟ ପରିଲକ୍ଷିତ । ଅଧିକାଂଶ ସ୍ଥଳରେ କବିର ଶୃଙ୍ଗାରସିଦ୍ଧ ଭବନା ଏଥିରେ ପ୍ରତିଫଳିତ । ବିଷ୍ଣୁ ଦାସଙ୍କ ‘ପ୍ରେମ ଲୋଚନା’ରେ ମଧୁବତୀ ନଗରୀ ନାରୀ ରୂପେ ପରିକଳ୍ପିତ ^୪ । ଉପମେୟ ଓ ଉପମାନ ମଧ୍ୟରେ ସାଦୃଶ୍ୟ ସଂଧାନ କରିବାକୁ କବିଙ୍କ ଚତୁର୍ପରତାର ସୀମା ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ କାବ୍ୟିକ ସଫଳତା ଅପେକ୍ଷା ନାରୀ ମୁଖୀ ଦୃଷ୍ଟି ହିଁ ଏଠାରେ ଉଲ୍ଲେଖଯୋଗ୍ୟ ।

ଲୋକନାଥ ବିଦ୍ୟାଧରଙ୍କ ‘ସର୍ବାଙ୍ଗସୁନ୍ଦରୀ’ରେ ଉତ୍ତମାଳା ନଗର କ୍ଷୀର ସାଗର, ସର୍ଗଦ୍ଵାର, କପିଳାସ ରୂପେ କଳ୍ପିତ । ତାହାର ଉତ୍କର୍ଷ

ଗୋଷ୍ଠୀ କରିବାକୁ ଯାଇ କବି ଶୃଙ୍ଗାର-କୈହିନ ବିରୋଧାଭାସ
ଅଳଙ୍କାରର ଆଶ୍ରୟ ନେଇଛନ୍ତି । ବର୍ଣ୍ଣନା ଚସସିନ୍ଦ୍ର, ସରଳ ଓ ସୁସ୍ମୃତି
ହେଉଛି * ।

ସକଳ ବିଭବମୟା ଲଙ୍କା ନଗରୀ ଉପେନ୍ଦ୍ରଙ୍କ 'ବୈଦେହୀଶ
ବିଜାୟ'ରେ ଉଚ୍ଚ ମାନ୍ୟତାର ଅଧିକାରୀ । ସୀତା ଅନ୍ୱେଷଣ କାଳରେ
ହନୁମାନ ଏହି ନଗରୀର ଦୃଶ୍ୟରାଜି ଦେଖି ବିସ୍ମିତ । ବର୍ଣ୍ଣନା ପ୍ରସଙ୍ଗରେ
କବି ଗବଣ-ରାଜ ଅନ୍ତଃପୁରୀର ଶୃଙ୍ଗାର ଚସସନ ଚିତ୍ର ଉପସ୍ଥାପନ
କରିଛନ୍ତି * । ହସ୍ତୀ ମତ୍ଥିତ ପଦ୍ମିନୀ ଲତା ଭଳି ସ୍ଥାନେ ସ୍ଥାନେ ଶାୟିତା
ସଞ୍ଜେଗଜ୍ଞାତା ଦିବ୍ୟାଙ୍ଗନାମାନଙ୍କର ବେଶ ବାସ ବିଶୁଧ ଅଙ୍ଗଶୋଭା
ଏଠାରେ କାବ୍ୟ-ସୁଷମାନିତ । କୃତ୍ରିତ ଅବଶ ଦେହ, ଉତ୍ପୀଡ଼ିତ ପୃଥୁଳ
ସ୍ତନ, ରତିଶ୍ଳମ ହେତୁକ ଶରଣାସ ମୁଚିତ ନାସା, ଅସ୍ତବ୍ୟସ୍ତ କେଶ,
ଲମ୍ବୁତ୍ର ଜଘନ ଦେଶ ଆଦିର ଉଲ୍ଲେଖ ଶୃଙ୍ଗାରିକତା ପ୍ରତି କବିଙ୍କ ପ୍ରଗାଢ଼
ଆସକ୍ତିର ପରିରାୟକ । ମେଘବର୍ଣ୍ଣ ଗବଣ-ଅଳଙ୍କାୟିନୀ ବିଦ୍ୟୁତ୍ ଲତା
ପ୍ରାୟ ଗୌରବର୍ଣ୍ଣା ବାଞ୍ଛନାର ପୂର୍ଣ୍ଣକୃତ୍ତ ସମ ସ୍ତନ ଦୃଶ୍ୟ ଏଠାରେ ଗଭୀର
ଆକର୍ଷକତାର ସହ ଚିତ୍ରିତ * । ମନେହୁଏ ନଗର ବର୍ଣ୍ଣନାରେ ସ୍ୱାଭବିକତା
ଅପେକ୍ଷା ଶୃଙ୍ଗାର ଚିତ୍ରର ତନ୍ମୟ ପରିକଳ୍ପନା କବି ଚିତ୍ତକୁ ଏକାନ୍ତ ଭାବେ
ବଶୀଭୂତ କରିଛି । ସ୍ଥାନ ବିଶେଷରେ ବନିତା ବସୋଜ୍ଜ୍ୱଳିତ ନଖ ଚିହ୍ନକୁ
ଅଙ୍ଗାଙ୍ଗିକା ଉପରି ଶୋଭିତ ରଙ୍ଗ କେତନ ସହ ତୁଳନା କରିବା ଦ୍ୱାରା
ଉପମା ସୃଷ୍ଟିରେ ନଗର ଦୃଶ୍ୟର ଭୂମିକା ମଧ୍ୟ ସ୍ୱୀକୃତ । 'କୋଟି
ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ସୁନ୍ଦରୀ' କାବ୍ୟର ଚମ୍ପା ନଗରୀ ବର୍ଣ୍ଣନାରେ ନୈଷଧୀୟ
ଅତିରଞ୍ଜନର ମନୋଜ୍ଞ ବିଜାୟ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ସ୍ଥାନେ ସ୍ଥାନେ କବି
କଳ୍ପନା ଶୃଙ୍ଗାରଧର୍ମୀ । ଅଳଙ୍କା ଓ କାର୍ଯ୍ୟ ନଗରୀ ଶୋଭାନ୍ୟୁନତା ହେତୁ
ତରୁଣୀର ଶରଣାପନ ହେବା ଏବଂ କମ୍ପ, ସ୍ତମ୍ଭ, ତକା ଆଦି ବିକାର
ସୋର୍ବିକ ବିକାରୀ ଲଭ କରିବା ବର୍ଣ୍ଣନା ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟଭାବେ କାମରାଜନୀୟ * ।
ନଗର ବହିଃଦ୍ୱାରର ଶୋଭା ପ୍ରସଙ୍ଗରେ କବି ତାହାକୁ ନୃତ୍ୟକାରିଣୀ
କଳ୍ପଣୀ ସହ ତୁଳନା କରିଛନ୍ତି । ଏଠାରେ କଲ୍ଲଷ, ଛୋଣସ୍ତମ୍ଭ ଓ
ନାରୀପଦ ନୂପୁର ଯଥାକ୍ରମେ କୁଟ, ବାହୁ ଓ ବାଦ୍ୟ ରୂପେ ପରିକଳ୍ପିତ * ।

କନ୍ୟା ସ୍ତମ୍ଭ ଗୁଡ଼ିକ ରୂପଜୀବା ସଦୃଶ । ଦୂର ଦେଶାଗତ ପଥିକ ଏହାକୁ ଦେଖି କାମପାତ୍ରାରେ ଅଧୀର ହେବା କିଛି ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ ନୁହେଁ ^{୧୧} । ପୁଷ୍ପପୁର ନଗର ଅତୁଳ ଐଶ୍ବର୍ଯ୍ୟ ବିମଣ୍ଡିତ । ସେଠାକାର ଆଦୃବସ୍ତା ନାରୀର ସ୍ତନ ଓ ବିବଂଧ କେଶ ନିକଟରେ କୁନ୍ଦକାରୀର ସ୍ବପୁଟକ ଏବଂ ପୁଲିନ୍ଦର ମୟୂର ପୁଚ୍ଛ ଓ ଗୁମର ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ପରଲୁଚ ^{୧୨} । ଏ ସକଳ କ୍ଷେତ୍ରରେ କବି ଦୃଷ୍ଟିର ରସାଳତା ବାସ୍ତବିକ ଉପଲେଖ୍ୟ ।

ପଦ୍ମନାଭ ଶ୍ରୀଚନ୍ଦନଙ୍କ ‘ଶଶିରେଖା’ କାବ୍ୟରେ ପଦ୍ମକର ନଗର ବର୍ଣ୍ଣନା ବିବିଧ ଆକାଂକ୍ଷିକ ବୈଚିତ୍ର୍ୟ ମଣ୍ଡିତ । କବି କଳ୍ପନାରେ ଏହା ଦ୍ବାରବତୀ, ଅଳଙ୍କା, ସ୍ବର୍ଗ, ପାତାଳ, ମଥୁରା, ବୃନ୍ଦାବନ, ଅଯୋଧ୍ୟା ଆଦି ନଗରୀଠାରୁ କୌଣସି ଗୁଣରେ ଉଣା ନୁହେଁ । ଅବଶ୍ୟ ଏଥିରେ ପ୍ରାକୃତିକତା ଅପେକ୍ଷା ଶବ୍ଦ-କୌଶଳର ଗୋଲକଥୟା ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ଲଭ କରିଛି । କିନ୍ତୁ କାଳ ଓ ଭୂତିର ମାନଦଣ୍ଡରେ ଏହାର ମୂଲ୍ୟ ଅନୁଶୀଳନ ସାପେକ୍ଷ । ଏହି ନଗରର ଶ୍ରେଷ୍ଠତ୍ବ ଘୋଷଣା କରିବାକୁ ଯାଇ କବି ତାହାର ବଜ୍ରତା, କୁଟିଳତା, ଚଞ୍ଚଳତା, ଔଷତ୍ୟ, ମନ୍ଦତା ଆଦି ସକଳ ଅବିଶୁଦ୍ଧକୁ ସୁନ୍ଦରୀ ପୁନୋରାଳଠାରେ ଠୁଳ କରି ଦେଇଛନ୍ତି ^{୧୩} । ପକ୍ଷାତରେ ନାରୀ ଓ ନଗର ଉଭୟର ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ତୁଙ୍ଗ ଗୌରବରେ ଗୌରବାନ୍ବିତ ।

କବିର୍ସୂର୍ଯ୍ୟଙ୍କ ‘ଚନ୍ଦ୍ରକଳା’ କାବ୍ୟର ମହାଗଳ୍ପଘୋଷ ନଗର ଚିତ୍ରଣରେ ଉପେନ୍ଦ୍ର ଓ ପଦ୍ମନାଭ ପରଂପରର ସ୍ବଷ୍ଟ ପ୍ରଭବ ପରିଲକ୍ଷିତ । ପ୍ରାସାଦ, ପରିଖା, ପ୍ରାଚୀର, କେଳି ଜଳାଶୟ, ହସ୍ତୀ, ଅଶ୍ବାଦିର ଉଲ୍ଲେଖ କଳ୍ପନା ବିଳାସର ଚରମ ଶିଖର ସ୍ବର୍ଗ କରିଛି । ଏହି ନଗରର ଐଶ୍ବର୍ଯ୍ୟ ଓ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ନିକଟରେ ସ୍ବର୍ଗ, କୁବେରପୁରୀ, ବ୍ରହ୍ମଲୋକ ମଧ୍ୟ ଉପହସିତ । ପ୍ରସଙ୍ଗକ୍ରମେ ଶୂଙ୍ଗାରଧର୍ମୀ ଅତିରଞ୍ଜନର ଚିତ୍ର ପ୍ରଦାନ କରିବାରେ କବିଙ୍କ ଆଗ୍ରହାତିଶୟ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରିବାର କଥା । କଳାବତୀଙ୍କର କଟାକ୍ଷରେ କୁଟିଳତା, ରମଣୀର ଉରଜରେ କଠୋରତା, ବାରବନିତାର ନୟନରେ ଚଞ୍ଚଳତା ବ୍ୟତୀତ ଅନ୍ୟତ୍ର ଏପରି ଗୁଣର ପ୍ରଭବ ପରିଦୃଷ୍ଟ ^{୧୪} । ଆକାଶ ମାର୍ଗରେ ଗମନ କଲବେଳେ ସ୍ବର୍ଗସ୍ଥ-କକ୍ଷ ଉପରେ ଦେବଗୁରୁ ବୃହସ୍ପତିଙ୍କର ସଚ୍ଚିଦ-ମହିଷୀଙ୍କ

ଶୟନ ମନ୍ଦିରରେ ପ୍ରବେଶ ଓ ପନି ଭ୍ରମରେ ତାଙ୍କ ସହ ରମଣ ଅତ୍ୟନ୍ତ କୌତୁହଳୋଦ୍ଧୀପକ ^{୧୭} । ସେହିପରି ନିଶାଭିସାରୀ ଦେବତାଗଣଙ୍କର ନିକୟ ପୁରଜିକାଗୁଡ଼ିକୁ ନାରୀ ଭ୍ରମରେ ଚୁମ୍ବନ ଦାନ ଏ ସ୍ତବ୍ଧରେ ଉଲ୍ଲେଖଯୋଗ୍ୟ ^{୧୮} । ମଣିମଞ୍ଜୁଳା ନଗର ବର୍ଷନାରେ ମଧ୍ୟ କବି କଳନାର ଇନ୍ଦ୍ରଜାଲ ସୃଷ୍ଟି କରିଛନ୍ତି । କେଉଁ ରସ ଲମ୍ପଟ ପୁରୁଷର ପ୍ରେୟସୀ ଭ୍ରମରେ ଚନ୍ଦ୍ର ଚୁମ୍ବନ ଘଟଣା—ଏହାର ଏକ ବିଶିଷ୍ଟ ଉଦାହରଣ ^{୧୯} । ଅବାସ୍ତବ ହେଲେ ହେଁ ଏ ସକଳ କ୍ଷେତ୍ରରେ କବିର ରସାଳ ରଚନା ରୀତି ଓ ଘଟଣା ଗୁପ୍ତନ ବିକାସିତା ପ୍ରଶଂସନୀୟ ।

ଯଦୁମଣିକ ‘ସ୍ରବନ୍ଧ ପୂର୍ଣ୍ଣଚନ୍ଦ୍ର’ରେ ପ୍ରଚଳିତ କାବ୍ୟରୀତି ଅନୁସୂତ । ଦ୍ଵାରବତୀ ନଗରରେ ସୁଭଜ ହସ୍ତୀମାନଙ୍କ ଅବସ୍ଥିତି ହେତୁ ସୂର୍ଯ୍ୟୋଦୟ ଅପ୍ରକାଶ ହେଉଥିବାରୁ ଅଭିସାରୀ ସ୍ତ୍ରୀ ପୁରୁଷର ସ୍ମରଣ ବ୍ୟାପାର ଦିବାଗମନରେ ମଧ୍ୟ ଅବ୍ୟାହତ ରହିଥାଏ ^{୨୦} । କୁଣ୍ଡୀନ ନଗରର ରୂପ ଗର୍ବିତା ରଜଦନ୍ତ ଅଳସକନ୍ୟାଗୁଡ଼ିକୁ ଦେଖି ସନ୍ଧ୍ୟାସୀମାନେ ମଧ୍ୟ ହତଃସାନ ହୋଇଯାନ୍ତି ^{୨୧} । ନଗର ଦୃଶ୍ୟକୁ ଶୃଙ୍ଗାର-ରମଣୀୟତା ପ୍ରଦାନ କରିବାରେ ଏ ସମସ୍ତ ମନୋହର ପରିକଳ୍ପନାର ସାର୍ଥକତା ସ୍ଵୀକୃତ ।

ଓଡ଼ିଆ ରୀତି କାବ୍ୟର ନଗର ବର୍ଷନା ମୁଖ୍ୟତଃ ପ୍ରାଚୀନ ସଂସ୍କୃତ କାବ୍ୟ ସରଣୀ ନିକଟରେ ରଣୀ । ପ୍ରାରୁର୍ଯ୍ୟର ଅବାସ୍ତବତା ଓ ବିକାସ ରସିକତାର ବିପୁଳତା ଏହାର ପ୍ରଧାନ ଅଙ୍ଗ । ଚତୁର୍ଜାଳୀନ ସାହିତ୍ୟିକ ପାଣିପାଗ ଅନୁରୋଧକ୍ରମେ କବିଦୃଷ୍ଟି ସ୍ଥାପନକିତା ପ୍ରତି ଆକୃଷ୍ଟ ହୋଇନାହିଁ । ତେଣୁ କାବ୍ୟ ପ୍ରଣାୟେନ ନଗର/ଦରବାରର ଅଧିବାସୀ; ତାହାର ଚିତ୍ର ପ୍ରଦାନ ନ କରି କେଉଁ କଳନାଲେଖକ ବର୍ଷନାରେ ଅଧିକ ପଚୁତା ପ୍ରଦର୍ଶନ କରିଛନ୍ତି ।

ଅରଣ୍ୟ—ଓଡ଼ିଆ ରୀତି କାବ୍ୟରେ ଅରଣ୍ୟ ବର୍ଣ୍ଣନାର ପରମ୍ପରା ସକଳ କ୍ଷେତ୍ରରେ ସମୃଦ୍ଧ ନୁହେଁ । କେତେକ ସ୍ଥଳରେ ଏହା କୃଷ୍ଣଭଟ୍ଟା, ପୁଲ ପତ୍ର, ପଶୁପକ୍ଷୀ ଇତ୍ୟାଦିର ଏକ ସୁଦୀର୍ଘ ବିବରଣରେ ଉଲ୍ଲେଖ ^{୨୨} । କାବ୍ୟିକ ବ୍ୟଞ୍ଜନାୟତ୍ତ, ଅରଣ୍ୟକ ସୁଷମାର ପରିସର

ବହୁ ସ୍ଥଳରେ ସୀମିତ । ସେଥିମଧ୍ୟରୁ କେବଳ ଶୃଙ୍ଗାର ଚେତନାଟ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତି ସଂବଧିତ ସ୍ତବ୍ଧର ଆଲୋଚନା ଏଠାରେ ଉପସ୍ଥାପିତ ।

ଅର୍ଜୁନ ଦାସଙ୍କ ‘ଗମବିଭା’ରେ ସଂକ୍ଷିପ୍ତ ଓ କିଛିତ୍ ସ୍ଥାୟିକ ରୀତିରେ ଅରଣ୍ୟ ଦୃଶ୍ୟର ବର୍ଣ୍ଣନା ସନ୍ନିବେଶିତ । ଗଜାନନ୍ଦୀ ଅତିକ୍ରମ କରି ରକ୍ଷି ବିଶ୍ୱାମିତ୍ରଙ୍କ ସହ ଗମତରୁ ନିବିଡ଼ ବନଭୂମିରେ ଆସି ଉପସ୍ଥିତ । ପ୍ରାକୃତିକ ଗୁରୁତିଦ୍ରାବଳୀ ଶୋଭିତ ଏଇ ପ୍ରଦେଶ ତାଙ୍କ ଦୃଷ୍ଟିରେ କାମର କେଳି ନଗର ରୂପେ ବିରଜମାନ ^{୨୧} । ଏହା ଅତ୍ୟନ୍ତ ସୂଚନାମୂଳ ହେଲେ ହେଁ କାବ୍ୟ ଗଳ୍ପରେ ଅରଣ୍ୟ ବର୍ଣ୍ଣନା କୈତ୍ୱିକ ଶୃଙ୍ଗାର ଚେତନାର ଆଦି ସଂକେତ ବହନ କରେ ।

ବିଷ୍ଣୁଦାସଙ୍କ ‘ପ୍ରେମଲୋଚନା’ରେ ଅରଣ୍ୟ ଦୃଶ୍ୟ ଅତ୍ୟନ୍ତ ସରସ । ଲତା ଓ ବୃକ୍ଷର ବିବିଧ ଅବସ୍ଥାକୁ କବି ପୁଷ୍ପବତୀ, ଆଲିଙ୍ଗନବତୀ, ନବୀନା, ନାଗରୀ, ଗଣିକା, ବିରହିଣୀ, ଗର୍ଭବତୀ, ନବସଂଗମା, ପ୍ରସୂତୀ, ମାନବତୀ, ବାସକ ସଜ୍ଜିକା ଆଦି ନାରୀର ବିବିଧ ରୂପ ସହ ତୁଳନା କରିଛନ୍ତି । ଶୃଙ୍ଗାର କଳାର ସକଳ ରୀତି ଏଥିରେ ପରିଷ୍କୃତ ^{୨୨} । କବି ଭବନା ଏକ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଲକ୍ଷ୍ୟରେ ଧାବିତ ହୋଇଥିବାରୁ ଅରଣ୍ୟ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟର ଯଥାର୍ଥ ଚିତ୍ରଣରୁ ଏହା ବଞ୍ଚିତ । କିନ୍ତୁ ବର୍ଣ୍ଣନାର ନିଜସ୍ୱ ସୀମା ଭିତରେ ଏହା ପ୍ରଶଂସନୀୟ ସଫଳତାର ଅଧିକାରୀ ।

ଧନଞ୍ଜୟଙ୍କ ‘ରଘୁନାଥ ବିଜାୟ’ରେ ଅରଣ୍ୟକୁ ନଭ, ରସାତଳ, ସୁରପୁର ଆଦି ରୂପେ କଳ୍ପନା କର ଯାଇଛି । କେତେକ ସ୍ଥଳରେ ତରୁଲତା ଶ୍ରେଣୀର ବିଭିନ୍ନ ଦୃଶ୍ୟ ସହ ସୁରତି ବିଜାୟର ସ୍ୱବଧ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ^{୨୩} ।

ଉପେନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ‘ବୈଦେହୀଶ ବିଜାୟ’ରେ ଗମତରୁଙ୍କ ଅରଣ୍ୟ-ବାସର ଦୀର୍ଘ ଆକଳାରିକ ଚିତ୍ର ପ୍ରଦତ୍ତ । ସର୍ବଯମକରେ ଅଛନ୍ତା ଓ ଅରଣ୍ୟର ରୂପ ବର୍ଣ୍ଣନା ବିଶେଷ କଳା-କୌଶଳ ସମ୍ମତ ^{୨୪} । ନାୟକ ନାୟିକାଙ୍କ ପ୍ରେମାଳାପ ଜରିଆରେ ପ୍ରକୃତିର ବିବିଧ ରୂପ-ସଂଭାର ବିଦଗ୍ଧ କାବ୍ୟ ସୁଷମା ଲଭ କରିଛି । କିନ୍ତୁ ପଦ-ଯୋଜନା, ଶାସ୍ତ୍ରୀୟ ଶୃଙ୍ଗାର ଯମକ,

ଅରଲିପି, ବହିଲିପି, ସିଂହାବଲେକନ, ଗୋମହାକା ଇତ୍ୟାଦି) ଅନୁବ୍ୟୟରେ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତିର ଧାର ହୃଦୟଗ୍ରାହୀ ହୋଇ ପାରିନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ଏଥିରେ ମଧ୍ୟାୟତ୍ନାୟ କାବ୍ୟାଦର୍ଶର ଆସ୍ପଦୀ ରୂପାୟିତ ^{୨୫} । ଏସବୁ ସତ୍ତ୍ୱେ କାବ୍ୟରେ ଅରଣ୍ୟ ପ୍ରକୃତି ଓ ଜୀବନ ବିଜ୍ଞାସ ମଧ୍ୟରେ କବି ନିବିଡ଼ ସଫଳ ପ୍ରତିଷ୍ଠା କରିଛନ୍ତି । ବନବାସର ବିସ୍ତୃତ ବର୍ଣ୍ଣନା ପ୍ରବାହରେ ସ୍ଥାନେ ସ୍ଥାନେ ତାଙ୍କ ଶୃଙ୍ଗାର-ଦୃଷ୍ଟିର ପ୍ରତିଫଳନ ଆହୁରି ସୁସ୍ପଷ୍ଟ । ଚିତ୍ରକୂଟ ଅରଣ୍ୟକୁ ଏକ ବନିତା ଏବଂ ଝିଲ୍ଲୀ ଝଙ୍କାରକୁ ବାଳା-ପଦ ଅଳଙ୍କାର ଧ୍ୱନି ରୂପେ ଚିହ୍ନିତ କରି ସେ ପୂର୍ବରୀତିର ଅନୁବର୍ତ୍ତନ କରିଛନ୍ତି ^{୨୬} । ପଞ୍ଚବଟୀର ତରୁ ସମୂହରେ ପୁତ୍ରବତୀ, ବ୍ୟଭିଚାରୀ, ନିଷ୍ଠଦୂତୀ, ସନ୍ଧ୍ୟାଦୂତୀ ନାୟିକାର ଭାବ ଆଗେପଣ ମଧ୍ୟ ଏ ପ୍ରସଂଗରେ ଉଲ୍ଲେଖଯୋଗ୍ୟ ^{୨୭} । ସୀତା ଅନ୍ୱେଷଣ କାଳରେ କଦମ୍ବ ବୃକ୍ଷକୁ ଦେଖି ବିରହ ବିଧୁର ରମତୟଙ୍କ ପ୍ରିୟତମା-ବିବସନ-ଭବନା ସେଇ ଚେତନାର ଅନ୍ୟତମ ନିଦର୍ଶନ ^{୨୮} । ‘ରସଲେଖା’ କାବ୍ୟର ରସୋଦୟ ବନ ବର୍ଣ୍ଣନାରେ ଅତ୍ୟନ୍ତ କାମୋଦୀପକ ପରିବେଶର ପରିକଳ୍ପନା କରଯାଇଛି । ସେ ଭୂମିରେ ଉପଗତ ମହା ଉର୍ଦ୍ଧ୍ୱରେତା ରଖି କର୍ପିସାଂଜ୍ଞ ଓ ତାଙ୍କ ଶିଷ୍ୟମଣ୍ଡଳୀଙ୍କର କାମ ବିଚେଷ୍ଟା ଯେପରି ରସଘନ ସେହିପରି ବିସ୍ମୟକର ^{୨୯} । ଅରଣ୍ୟର ପ୍ରାକୃତିକତା ଏଠାରେ ସଫୁର୍ଣ୍ଣ ବିବର୍ଜିତ । ‘ଛାନ୍ଦ ରୂପଣ’ରେ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କ ଗୋବୃଷ୍ଟା-ଗୁରଣ-ବନଭୂମିର ଶୋଭାକୁ କବି ଚତୁରୀ ନାରୀ ସହ ଚିହ୍ନିତ କରିଛନ୍ତି ^{୩୦} । ଏତଦ୍ୱ୍ୟତୀତ ତରୁଲତା ଶ୍ରେଣୀର ବିବିଧ ଅବସ୍ଥା ଏଠାରେ କାମୀ, ଜାମିନୀ, ଚିତ୍ତାର୍ଥନୀ, ଚେଟୀ ଅନୁଗତ ପୁଂସ, ପୁଷ୍ପବତୀ, ବାସକପଞ୍ଜିକାଦି ରୂପେ ଚିତ୍ରିତ । ପିକମାନଙ୍କର କଳରେକକୁ ମାର ରଜାଙ୍କ ଚମ୍ପୁ-କୋଳାହଳ, ଚନ୍ଦ୍ର ରଜନୀକୁ କାମରାୟିନୀ ରୂପେ ଅଭିହିତ କରି କବି ସମଗ୍ର ପରିବେଶକୁ ଶୃଙ୍ଗାରମୟ କରି ଗଢ଼ିଛନ୍ତି ।

ଅଭିମନ୍ୟୁଙ୍କ ‘ବିଦଗ୍ଧ ଚିତାମଣି’ରେ ଅରଣ୍ୟ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ପ୍ରେମା ଗର୍ଧିତା ରଥା ରୂପେ ପରିକଳ୍ପିତ ^{୩୧} । ରଥାଙ୍କ ଯୁକ୍ତି ଅଙ୍ଗର ଲଳିତ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ସ୍ତତି ଦୃଷ୍ଟି ରଖି କବି ପ୍ରକୃତି ଗର୍ବ୍ୟରୁ ମନୋହର ଉପମାଗତି

ସମୁଦ୍ର କରିଛନ୍ତି ୩୨ । ଏହାଦ୍ୱାରା ତାଙ୍କର ଦୁଇଟି ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ସାଧିତ ହୋଇଛି । ପ୍ରଥମତଃ ବୈଷ୍ଣବ ସମ୍ପ୍ରତିଷ୍ଠିତା ମହାଭବମୟୀ ନାୟିକାର ରୂପ ଗୌରବକୁ ନାୟକ ସମ୍ମୁଖରେ ଉପସ୍ଥାପିତ କରିବା ଛକରେ ସୀୟ ଭକ୍ତି ଧର୍ମ ପ୍ରତି ମାନ୍ୟତା ପ୍ରଦର୍ଶନ । ଦ୍ୱିତୀୟତଃ ମଧ୍ୟ-ଯୁଗୀୟ ଶୃଙ୍ଗାର ଚେତନା ପ୍ରତି ସମର୍ଥନ । ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କର ସଖାଗଣଙ୍କ ଦୃଷ୍ଟିରେ ସେହି ଅରଣ୍ୟ କିନ୍ତୁ ସ୍ୱର୍ଗପୁର, ବିଷ୍ଣୁପୁର, କୈଳାସ ନଗର, ପାତାଳପୁରୀ, ରତ୍ନାକର, ଗ୍ରହଲୋକ, କୁବେରପୁରୀ, ବିବାହ ଉତ୍ସବ, କାମଦଣ୍ଡା ଓ ବନ୍ଧ ବିଧାନ ରୂପେ ପ୍ରତିଭୂତ । ରୀତି କାବ୍ୟିକ ନଗର ବର୍ଣ୍ଣନାର ଧାରାକୁ କବି ଏ ସ୍ଥଳରେ ଅନୁସରଣ କରିଛନ୍ତି ।

ଅରଣ୍ୟକୁ କେଳି ନଗର, ନାରୀ, ବିବିଧ ନାୟିକା, କାମ ବିଭବ ରୂପେ ଚିତ୍ରଣ କରିବା ଦ୍ୱାରା ରୀତି କାବ୍ୟରେ ଶୃଙ୍ଗାର ଚେତନାର ଦିଗ୍‌ବିଜୟ ବିସ୍ତୃତ ହୋଇଛି । କିନ୍ତୁ ପ୍ରସଙ୍ଗ ବର୍ଣ୍ଣନାରେ ପ୍ରାଣ ଚଞ୍ଚଳ ଆରଣ୍ୟକ ରୂପ ସଂପଦ ପ୍ରତି କବିଦୃଷ୍ଟି ଯଥାର୍ଥ ଧ୍ୟାନ ଦେଇପାରିନାହିଁ । ମନେହୁଏ ପ୍ରକ୍ଷା-ମାନସ ପକ୍ଷରେ ଯୁଗଭୂତିକୁ ଉପେକ୍ଷା କରିବା ଆଦୌ ସମ୍ଭବ ନଥିଲା ।

ପର୍କିତ-ପର୍ବତ ବର୍ଣ୍ଣନାରେ କାଳିଦାସଙ୍କ ଦକ୍ଷତା ଅପୂର୍ବ ଓ ଅସାମାନ୍ୟ । ‘ବେନୁସ୍ମୃତ’ରେ ରମଜିରି ତଥା ‘କୁମାର ସମ୍ଭବ’ରେ ହିମାବତ୍ସର ଦୃଶ୍ୟାବଳୀ ଅତୀବ ଚିତ୍ତାକର୍ଷକ । ପ୍ରସଙ୍ଗକ୍ରମେ ଶୃଙ୍ଗାରିକତାର ରସସ୍ୱରୂପ ଆଗେପ ମଧ୍ୟ ଏଥିରେ ପରିଦୃଷ୍ଟ । ହିମାବତ୍ସ ସପର୍କରେ ଅଧ୍ୟାପକ ଭମାଶଙ୍କର ତିତ୍ତ୍ୱାରୀଙ୍କ ମନ୍ତବ୍ୟର କିୟତଂଶ ଏଠାରେ ଉଲ୍ଲେଖଯୋଗ୍ୟ । “ବିଦ୍ୟାଧର ସୁଦରାମାନଙ୍କର ଅନଙ୍ଗ ଲେଖ, ଅପ୍‌ସରମାନଙ୍କର ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ, କିନ୍ନରୀମାନଙ୍କର ନିତମ ତଥା ସ୍ତନଭର ଜନିତ ମନ୍ଦଗତି ଇତ୍ୟାଦିର ବର୍ଣ୍ଣନାରେ ତାଙ୍କ ସହଜ ଶୃଙ୍ଗାରପ୍ରିୟତାର ନିଦର୍ଶନ ମିଳେ ୩୩ ।” ‘ଶିଶୁପାଳବଧ’ରେ ରୌବଚକ ପର୍ବତର ବର୍ଣ୍ଣନା ମାତ୍ରକୁ ବିସ୍ତୃତ କରି ଯଶର ଗୌରବରେ ଗୌରବାନ୍ୱିତ କରିଛି ।

ଓଡ଼ିଆ ରୀତି କାବ୍ୟରେ ପର୍ବତ ବର୍ଣ୍ଣନାର ପରମ୍ପରା ଏକାନ୍ତ ଦୁର୍ବଳ । ବିଷ୍ଣୁ ଦାସଙ୍କ ‘ସ୍ନେହଚେତନା’ କାବ୍ୟରେ ଶାପ ହେତୁକ୍ ପ୍ରବାସୀ ନାୟକର

ମହାଧାରଣ ପର୍ବତରେ ଅବସ୍ଥାନ ଉଲ୍ଲିଖିତ ^{୩୫} । ଦୀର୍ଘ ବିରହ ଭବନୀ ଓ ଶାପମୁକ୍ତି ପ୍ରୟାସ ବ୍ୟତୀତ ଏ ସ୍ଥଳରେ ପାର୍ବତ୍ୟ ଦୃଶ୍ୟର କୌଣସି ବିବରଣ ନାହିଁ । ଧନଞ୍ଜୟଙ୍କ 'ଅନଙ୍ଗରେଖା' କାବ୍ୟର ପ୍ରବାସ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ରତ୍ନକୁଟ ପର୍ବତର ନାମୋଲ୍ଲେଖ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ନାୟକର ଦ୍ଵିତୀୟଥର ରତ୍ନକୁଟ ଯାତ୍ରା ବର୍ଷନାରେ ବସନ୍ତ ପ୍ରକୃତିର ରମଣୀୟତା ଚିତ୍ରିତ ^{୩୬} । ଉପେନ୍ଦ୍ରଙ୍କ 'ସୁଭଦ୍ରା ପରିଣୟ'ରେ ରୌବତକ ପର୍ବତର ବର୍ଣ୍ଣନା ଦୀର୍ଘ ଓ କାବ୍ୟଶ୍ରୀ ମଣ୍ଡିତ । ପାର୍ବତ୍ୟ ପ୍ରକୃତିର ସାମଗ୍ରିକ ଶୋଭା ସଂପଦ ସରସ ଆଳଂକାରିକ ରୀତିରେ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତ । ଛଳ ବିଶେଷରେ ଯସ୍ତଗତି ଶୁଙ୍ଗାର ରସସିଦ୍ଧି । କବି ଗିରି ଶୁଙ୍ଗକୁ ଅବନୀ ବନିତାର ସ୍ତନ, ମଣି ରତ୍ନରୂପ ସୁରଶାସ ରୂପେ ପରିକଳ୍ପନା କରିଛନ୍ତି ^{୩୭} । ବୃକ୍ଷଲତାଦିର ଅବସ୍ଥା ଭେଦରେ ଜାମଭବନାର ଆରେପ ଅତ୍ୟନ୍ତ ହୃଦୟଗ୍ରାହୀ । ବ୍ରଜନାଥଙ୍କ 'ଅନ୍ଧିକା ବିଜାୟ'ରେ ହିମାଳୟର ପ୍ରାକୃତିକ ଚିତ୍ର ବୃକ୍ଷଲତା ଶ୍ରେଣୀର ନାମ ସଜ୍ଜାରେ ସୀମିତ । ଗୋଟିଏ ପଦରେ କବି ଏହାକୁ ମୂର୍ତ୍ତିମତ ଅନଙ୍ଗଭସ ରୂପେ ଅଭିହିତ କରିଛନ୍ତି ^{୩୮} । କିନ୍ତୁ ରସ ଚେତନା ଉଦ୍ରେକ କରିବାରେ ଏହା ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ଅସମର୍ଥ । ଯଦୁମଣିଙ୍କ ରୌବତକ ବର୍ଣ୍ଣନା ଶବ୍ଦ-କଳା କୌଶଳରେ ଭରଜାତ ଏବଂ ନୀରସ ^{୩୯} ।

ନଦୀ-କାଳିଦାସ 'ରତ୍ନବଂଶ'ରେ ନଦୀ ଓ ସମୁଦ୍ରର 'ହରମକୁ ନାରୀ ଓ ପୁରୁଷର ପରସ୍ପର ଅଧରପାନ ଦୃଶ୍ୟ ସହ ତୁଳନା କରିଛନ୍ତି ^{୪୦} । ସଂସ୍କୃତ ସାହିତ୍ୟରେ ଏହିପରି ନଦୀ ବର୍ଣ୍ଣନାର ବହୁଳ ରମଣୀୟ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ପରିଲକ୍ଷିତ ।

ମଧ୍ୟଯୁଗୀୟ ଓଡ଼ିଆ କାବ୍ୟରେ ନଦୀ ବର୍ଣ୍ଣନାର ଉତ୍କର୍ଷ କୃତିତ୍ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ଉପେନ୍ଦ୍ରଙ୍କ 'ବୈଦେହୀଶ ବିଜାୟ'ରେ ଗଙ୍ଗାର ଦ୍ଵୈର୍ଥବୋଧକ କାବ୍ୟ ଗୌରବ ବିଶେଷ କୃତିତ୍ସୂଚୀ । କବି ଗୋଟିଏ ଅର୍ଥରେ ଏହାକୁ ଶୁଙ୍ଗାର ଋଷ ପୁରତା ରତିଦେବୀ ରୂପେ ପରିକଳ୍ପନା କରିଛନ୍ତି ^{୪୧} । ଗୋଦାବରୀ ତାଙ୍କ ଦୃଷ୍ଟିରେ ଶୁକ୍ଳାଭିସାରୀ ନାୟିକା ^{୪୨} ।

ଉଭୟ ସ୍ଥଳରେ ଶୃଙ୍ଗାର ଚେତନାର ଅଭିବ୍ୟକ୍ତି ସୁସ୍ପଷ୍ଟ । ପଦ୍ମନାଭ ଶ୍ରୀଚନ୍ଦନଙ୍କ
'ଶଶିରେଖା' କାବ୍ୟରେ ନଦୀପ୍ରସଙ୍ଗ ଏକାନ୍ତ ବୈଚିତ୍ର୍ୟହୀନ ^{୧୭} ।

ସାତରାଜର—ସମୁଦ୍ରଶୋଭା ବିନିର୍ଦ୍ଧିତ ନୈଷଧାୟ ସରୋବର ଦୃଶ୍ୟ
କବି କଳ୍ପନାରୁ ମନୋଜ୍ଞ ବିଳାସରେ ସମୃଦ୍ଧ । କ୍ରୀଡ଼ାରତ ସୁବର୍ଣ୍ଣ ହଂସର
ଚନ୍ଦ୍ର ଓ ଚରଣରେ ଯଥାକ୍ରମେ ବାଜା (ଅଳଙ୍କାମା) ଓ ସୁରନକ୍ଷମା ପ୍ରିୟାର
(ଦ୍ଵିପତ୍ନିତ ଓ ପଲ୍ଲବିତ) କାମାନୁରାଗ ରୂପକ ବୃକ୍ଷାଙ୍କୁର କଳ୍ପନା
ବାସ୍ତବିକ ପ୍ରଶଂସନୀୟ ^{୧୮} ।

ଉପେନ୍ଦ୍ର ଭଞ୍ଜଙ୍କ 'ଲବଣ୍ୟବତୀ'ରେ କେଳି ସରୋବରର ବର୍ଣ୍ଣନା
ଯେପରି ଲଳିତ ସେହିପରି ରସମଧୁର । ଚଟ, ପାବଜ୍ଞ, ଜଳାଶ୍ରୟଣ,
ପକ୍ଷୀ ପତି, ଦୀପଦର୍ଶି, ପୁଷ୍ପରଜି (କୁମୁଦ, ପଦ୍ମ)ର ଆତ୍ମକାରିକ ଚିତ୍ରଣରେ
ଜବିଜ ଅପୂର୍ବ କୃତିତ୍ଵ ପରିସ୍ପଷ୍ଟ । ତାଙ୍କ ଆଖିରେ—ହଂସାବଳୀ ଶୋଭିତ
ସରସୀ କ୍ରିୟାଜିହ୍ଵାଶିଖା ଅବନୀ-ବନିତା ନିମନ୍ତେ ସୁଭନ୍ନୋତିତ
ରଜ୍ୟଧିଯୁକ୍ତ ନୀଳଶାଢ଼ୀ ରୂପେ ପ୍ରତିଭୂତ ^{୧୯} । ନାୟିକାର ଜଳକେଳି
ଦୃଶ୍ୟ କବିଙ୍କ ସହଜ ଶୃଙ୍ଗାର ପ୍ରିୟତାର ମନୋହର ଆଲେଖ୍ୟ କହିଲେ
ଅତ୍ୟୁକ୍ତି ହେବନାହିଁ । ଲବଣ୍ୟବତୀର ଭାଦ୍ରମାର୍ଜନ ^{୨୦} କିମ୍ବା
ଭରାଣପୁର ^{୨୧} ଦୃଶ୍ୟ ତାଙ୍କ ମୂର୍ତ୍ତ୍ୟ ରୂପ ଦୃଷ୍ଟି ଓ ବିଚିତ୍ର କଳ୍ପନା
ପ୍ରବଣତାର ଆଲିଙ୍ଗନ ବହନ କରେ । ନାରୀ ଓ ସରୋବର ମଧ୍ୟରେ
ଅରେଦତ୍ତ ପ୍ରତିଷ୍ଠା ସ୍ଵସ୍ଵତ କାବ୍ୟଧାରାଶ୍ରୟୀ ହେଲେ ହେଁ ଏଠାରେ ଉଷାର
ରୁଚିମୟ ବିନ୍ୟାସ ଯୋଗୁଁ ତାହା ଅତ୍ୟନ୍ତ ପ୍ରାଣବନ୍ତ ^{୨୨} । 'ଚନ୍ଦ୍ରକଳା'
କାବ୍ୟରେ କବିସୂର୍ଯ୍ୟ ମଧ୍ୟ ସରୋବରକୁ ନାରୀ ସହ ତୁଳନା କରିଛନ୍ତି ।
ଏତଦ୍ଭିନ୍ନ ଇନ୍ଦ୍ରପୁରୀର ମୁକୁର ଭିତ୍ତିଖଣ୍ଡ ପୃଷ୍ଠିବୀ ପୃଷ୍ଠରେ ନିପତିତ ହୋଇ
ତହିଁରେ ଦିବ୍ୟାଙ୍ଗନାମାନଙ୍କର ମୁଖଛବି ବିସିତ ହେବା ଦୃଶ୍ୟ ଏଥିରେ
ଅଙ୍କିତ । ଭ୍ରମରର ପରୁ ମଧୁପାନକୁ ପୁରୁଷର ରମଣୀ ମୁଖ ତୁମ୍ଭନ ସହ
ତୁଳନା ମଧ୍ୟ ପୂର୍ଣ୍ଣରୀତି ଅଧାରିତ । ସମସ୍ତ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଶୃଙ୍ଗାର ଉଦନାର
ସହଜ ପ୍ରକାଶ ମଧ୍ୟ କରା ଯାଇପାରେ ^{୨୩} ।

ବହୁ କାବ୍ୟରେ ଜଳକେଳି ପ୍ରସଙ୍ଗ ଅନ୍ତର୍ଗତ ସରୋବରର ଇଲେଖ ଦେଖାଯାଏ । ମାତ୍ର ସେ ସବୁରେ ବର୍ଣ୍ଣନାର ବୈଚିତ୍ର୍ୟ ଓ ସରସତା ନିଷ୍ପ୍ରଭ ।

ଜଳକେଳି-ନାୟକ ନାୟିକାଙ୍କ ଗ୍ରୀଷ୍ମକାଳୀନ ଜଳକେଳି ବିଳାସ କବି-ପରଂପରାସିଦ୍ଧ । ରଜା କୁଶଳର ଗଣୀମାନଙ୍କ ସହ ସରଯୁକ୍ତ-ଜାତୀୟ ମନୋଜ୍ଞ ଦୃଶ୍ୟ 'ରଘୁବଂଶ'ରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ । କାଳିଦାସଙ୍କ ସୂକ୍ଷ୍ମ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ଦୃଷ୍ଟି ଓ ରସନୈଷୀ ଚେତନା ଏଠାରେ ମୂର୍ତ୍ତିମତ । କବି ଅତି ନିପୁଣତାର ସହିତ ବାର ବିଳାସିନୀ ଅଙ୍ଗନାମାନଙ୍କର ଅଙ୍ଗ ଶୋଭା ଓ ଆନନ୍ଦୋଲ୍ଲାସର ମଧୁର ଚିତ୍ର ଅଙ୍କନ କରିଛନ୍ତି । ନାରୀ ଓ ନଦୀ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟର ଅଦ୍ଭୁତ କଳ୍ପନାରେ ତାଙ୍କ ରୂପ ବିଳାସିତା ଅସାମାନ୍ୟ ଗୌରବମଣ୍ଡିତ ^{୨୯} ।

ମଧ୍ୟ ଯୁଗୀୟ ଓଡ଼ିଆ କାବ୍ୟଧାରାରେ ଜଳକେଳିର ବହୁଳ ବର୍ଣ୍ଣନା ପରିଦୃଷ୍ଟ । ଅଙ୍ଗୁଳ ଦାସଙ୍କ 'କଳ୍ପଲତା'ରେ ଜଳକେଳି ରତ ନାୟକ ନାୟିକାଙ୍କୁ କାମ ଓ ରତିକ ସହ ତୁଳନା କରାଯାଇଛି ^{୩୦} । ନାୟିକାର ମୁକୁଟିତ କବରୀ ଶୋଭା, ଅଙ୍ଗ କାନ୍ତିର ଉଲ୍ଲେଖ ସଂକ୍ଷିପ୍ତ ହେଲେ ହେଁ ହୃଦୟଗ୍ରାହୀ । କାର୍ତ୍ତିକ ଦାସଙ୍କ 'ଉଷାଭିଳାଷ'ରେ ଶିବ ପାର୍ବତୀଙ୍କ ସଲିଳ-ଜାତୀୟ ମନୋଜ୍ଞ ଚିତ୍ର ଅଙ୍କିତ । ନାୟିକା ହୃଦୟରେ କାମୋଦୀପନାକୁ ଘନୀଭୂତ କରିବାପାଇଁ ଏହା ଉଦ୍ଦିଷ୍ଟ ^{୩୧} । 'ପ୍ରେମଲେଚନା'ର ସୁଷ୍ମା ବିଷ୍ଣୁ ଦାସ ସରୋବର ଓ ପୁବିତ ନାୟିକା ସ୍ତନରେ ସାଗର ମନ୍ଥନ ଦୃଶ୍ୟ ପରିକଳ୍ପନା କରିଛନ୍ତି ^{୩୨} । ସ୍ୱାମୀନାଥର ଅଙ୍ଗଶୋଭାର ବର୍ଣ୍ଣନା ବିସ୍ତୃତ । ସ୍ତନମଣ୍ଡଳର ଉପମାମୟ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ନିରୂପଣ ନିମନ୍ତେ ଏ ସ୍ଥଳରେ କବିର ଆଗ୍ରହାତିଶୟ୍ୟା ପରିଲକ୍ଷିତ । ଧନଞ୍ଜୟଙ୍କ 'ଅନଙ୍ଗଦେଶୀ'ରେ ଉପବନ ଓ ସରୋବର ଶୋଭିତ ଋତୁକୂଟ ପର୍ବତର ମନୋରମ ଦୃଶ୍ୟ ଅଙ୍କନ କରାଯାଇଅଛି । ସେଠାରେ ସମ୍ମିଳିତ ସୁରପୁର ଯୁବା ଯୁବତୀଙ୍କ ବନବିହାର, ଜଳକେଳି, ନୃତ୍ୟ ଗୀତାଦି ଅପରୂପ ବର୍ଣ୍ଣନା ବିଭବରେ ରୁଚିମତ । ଆଦୁ ସ୍ତନ ଓ କଘନର ଶୋଭା ସୃଷ୍ଟିରେ ରସ ଓ ରୁଚିର ଉଦାର ସମନ୍ବୟ ଦେଖାଯାଏ ^{୩୩} ।

‘ରସ କଲୋଳ’ରେ ଗୋପାଙ୍ଗନାମାନଙ୍କ ଗ୍ରୀଷ୍ମ ଜଳକ୍ରୀଡ଼ା ଦୃଶ୍ୟର ବର୍ଣ୍ଣନା ସମୃଦ୍ଧ କାବ୍ୟକଳା ଗୌରବରେ ଗୌରବାନ୍ୱିତ । ଯୁବତୀମାନଙ୍କର ହାସ୍ୟ, ଉଷ୍ମ ଓ ଗତି ଚିତ୍ରଣରେ ଅଭୂତପୂର୍ବ ଭାବ ତନ୍ମୟତା ସୃଷ୍ଟି କରାଯାଇଛି । ଉପମା ଚୟନରେ ପାରଂପରିକତା ସତ୍ତ୍ୱେ ବାରି ବିକାସରେ ଜୀବନରସର ଉଚ୍ଛଳତା ପ୍ରତିଫଳିତ *୪ । ଲେଖନୀଏକ କାବ୍ୟ ନାୟିକା ସର୍ବାଙ୍ଗସୁନ୍ଦରୀର ଜଳକେଳି ଦୃଶ୍ୟ ଆଳଂକାରିକ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟରେ ବିଭୂଷିତ । ସୁନ୍ଦରୀ (ସଖୀ ମାନଙ୍କ ମୁଖ, ନେତ୍ର, ସ୍ତନ, ବେଶ ଓ ନାଭିର ଶୋଭା ନିକଟରେ ପଦ୍ମ, ଖଂଜନ, ଚକ୍ରବାକ, ଲହରୀ, ଭର୍ତ୍ତରୀ—ସମସ୍ତେ ନିହିତ ଓ ବିଭ୍ରାନ୍ତ ହେବା ବିଷୟ କବି ଏଠାରେ କଳ୍ପନା କରିଛନ୍ତି *୫ ।

ଉପେନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ‘ଲବଣ୍ୟବତୀ’ରେ ଯମକ, ଅନୁସ୍ରାବ, ବର୍ଣ୍ଣକୌଶଳ ଆଦିର ପ୍ରୟୋଗ ହେତୁ ପ୍ରସଙ୍ଗଟିର ସରସତା ଅନେକାଂଶରେ ବ୍ୟାହତ *୬ । କିନ୍ତୁ ତତ୍ତ୍ୱଶାମାନଙ୍କର ସତରଣ, ପରସର ମଧ୍ୟରେ ଜଳକ୍ଷେପଣ ତଥା ସେମାନଙ୍କ ଅବଗାହନାନ୍ତର ବେଶ ସଜ୍ଜାଦି ବର୍ଣ୍ଣନାରେ କବିର ରୂପ ପ୍ରୀତି ଓ କଳ୍ପନାପ୍ରବଣତାର ମନୋହର ସମାବେଶ ପରିଦୃଷ୍ଟ । ସୁରଦ୍ରା ପରିଣୟ’ରେ ସୁରଦ୍ରା ଓ ଦ୍ୱାରକାଯୁବତୀଙ୍କ ଜଳକେଳି ବର୍ଣ୍ଣନା କିଂଚିତ୍ କଷ୍ଟ ବଢ଼ିତ । ଏଥିରେ କ୍ରୀଡ଼ା-ଉଲ୍ଲାସ ଅପେକ୍ଷା ନାୟିକା ସ୍ତନସ୍ଥ ନଖକ୍ଷତ ଆବିଷ୍କାର ଓ ତତ୍ତ୍ୱପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବିବିଧ କଳ୍ପନା କଳ୍ପନା ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ଲଭ କରିଛି *୭ । ‘ରସକଲୋଳ’ କିମ୍ବା ‘ଲବଣ୍ୟବତୀ’ର ପ୍ରାଣ ଚଞ୍ଚଳତାରୁ ଏହା ବଂଚିତ ।

‘ବିଦଗ୍ଧ ଚିନ୍ତାମଣି’କାର ପ୍ରସଂଗତଃ ଯମୁନାର ନୀଳଜଳକୁ କୃଷ୍ଣଙ୍କ ରୂପ ଶୋଭା ସହ ତୁଳନା କରିବା ପାଇଁ ବ୍ୟାକୁଳ *୮ । ବାରି ଓ ନାରୀର ଅଭେଦତ୍ୱ ପରଂପର ପ୍ରସିଦ୍ଧି ଲଭ କରିଥିଲେ ହେଁ ଅଭିମନ୍ୟୁ ଏଠାରେ ନୂତନ ମାର୍ଗର ପଥକ । କିନ୍ତୁ ନାରୀ ନିର୍ମିତ ଭବିଷ୍ୟ ଉପମାନ ସକଳ ପୁରୁଷ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟରେ ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟପିତ ହୋଇଥିବାରୁ କୃଷ୍ଣଙ୍କଠାରେ ବୀର୍ଯ୍ୟତର ସଭରନା ବାଧା ପାଇବା ଆଭବିକ । ମଧ୍ୟଯୁଗୀୟ ନାରୀଭବନା

ପୌରୁଷତ୍ବକୁ ଗ୍ରାସ କରିଥିବା ଏଥିରୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ସୂଚିତ । କେଉଁ ଯୁବତୀ କୃତରେ ଜନୈକା ସଖୀର ପଦ୍ମ ସଂସ୍ଥାପନକୁ କୃଷ୍ଣଙ୍କ କରସର୍ଗ ରୂପେ କଳ୍ପନା କରିବା କବିଙ୍କ ପ୍ରୀତିରସିକତାର ଅନନ୍ୟ ପରିଚୟ ^{୨୦} ।

କବିସୂର୍ଯ୍ୟଙ୍କ ‘ଚନ୍ଦ୍ରକଳା’ କାବ୍ୟରେ ପ୍ରଦତ୍ତ ଜଳକେଳିର ବିସ୍ତୃତ ଚିତ୍ର ଡଂକୀୟ ପରଂପରା ଭିତ୍ତିକ । ସତରଣର ବିବିଧ ଭଙ୍ଗୀ, ସଖୀ, ପଟିହାସ, ବହିର୍ଲିପିକା ଓ ଲେମ୍ବୁ ବିଲେମ୍ବ ଗୁରୁତ୍ବ୍ୟ, ପ୍ରତି ଅଂଶ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ଭରଣା ତଥା ଗୋପନାଙ୍ଗର ଉଲ୍ଲେଖ ଶୃଙ୍ଖାରିକତାର ପ୍ରଲେପରେ ସମୁଜ୍ଜ୍ୱଳ । ଉରୁ, ନିତମ୍ବ ଓ ସ୍ଥନର ପର୍ଯ୍ୟାପ୍ତ ଚିତ୍ରଣରେ କବିଙ୍କ ବିପୁଳ ଶ୍ରମ ସ୍ପଷ୍ଟ । ସରୋବରରେ ଗଜଜେମାଙ୍କ ଜୟମ ଦେଶ ଜଳାଦ୍ରୁ ହେବା ଦୃଶ୍ୟକୁ ଯୁବରାଜଙ୍କ କରସର୍ଗ ଜନିତ ପୁଲକିତ ଅବସ୍ଥା ସହ ତୁଳନା କାମଚେତନା ପରିପୁଷ୍ଟ ^{୨୧} । ସ୍ଥାନ ବିଶେଷରେ କବିଙ୍କ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ଦୃଷ୍ଟିର ପରିଚୟ ଭଜତ । ଜଳମଗ୍ନା ସୁଦରୀମାନଙ୍କର ଭସମାନ କେଶରଣି ପ୍ରସଂଗରେ ଭୟନୀଳଛାୟା ଗୁମର, ଯମୁନାନୀଳ ପ୍ରଦେଶ, ତମାଳ ଛାୟା-ଭୂମିର ପରିକଳ୍ପନା କାବ୍ୟିକ ରମଣୀୟତାର ସାକ୍ଷର ବହନ କରେ ^{୨୨} ।

ଆଲୋଚନାରୁ ଜଣାଯାଏ ନାୟକ/ନାୟିକା ଅତିରିକ୍ତ ଶିବ ପାର୍ବତୀ ଓ ସୁର ଯୁବାୟୁବତୀଙ୍କ ଜଳକେଳି ବର୍ଣ୍ଣନାରେ ରୀତି କାବ୍ୟର ଶୃଙ୍ଖାର-ଆଦର୍ଶ ପ୍ରତିଫଳିତ । ନଦୀ ଓ ସରୋବର ଦୃଶ୍ୟରେ ‘ବିଦଗ୍ଧ ଚିନ୍ତାମଣି’ ବ୍ୟତୀତ ନାରୀ ଭବନାର ପ୍ରାଚୁର୍ଯ୍ୟ ପରିଲକ୍ଷିତ । ‘କଳ୍ପଲତା’ରେ ନାୟକର ଅପହରଣ ନିମନ୍ତେ ଜଳକେଳି ଦୃଶ୍ୟର ଅବତାରଣା ଏକ ବ୍ୟତିକ୍ରମ ରୂପେ ଗୃହଣୀୟ । କିନ୍ତୁ ସର୍ବତ୍ର ବର୍ଣ୍ଣନା ଶୃଙ୍ଖାରସିକ୍ତ କହିଲେ ଅତ୍ୟୁକ୍ତି ହେବ ନାହିଁ ।

ଉପକଳ୍ପ-ନାୟକ ନାୟିକାଙ୍କ ଉପବନ ବିହାର ବର୍ଣ୍ଣନା ମଧ୍ୟ-ଯୁଗୀୟ କାବ୍ୟ ରୀତିର ଅଙ୍ଗ ବିଶେଷ । କେତେବେଳେ ଏହା ବସନ୍ତ ଋତୁ ଚିତ୍ର ସହ ସଂଯୁକ୍ତ ତ କେତେବେଳେ ଏହା ଯଦୁର ଭବେ ଅଙ୍କିତ ।

ଦେବ ଦୁର୍ଲଭଙ୍କ 'ରହସ୍ୟ ମଞ୍ଜରୀ'ରେ ବିରହିଣୀ ରଧାଙ୍କ ଉପବନ ବିହାର ଦୃଶ୍ୟ କାରୁଣ୍ୟମୂର୍ଚ୍ଛିତ । ତରୁଶ୍ରେଣୀ, ଗନ୍ଧ ପୁଷ୍ପରଣୀ, ନିକୁଞ୍ଜ, ଅଶୋକବନ, ମଧୁକର ମାଳା, କୋକିଳକୂଳ, ବିବିଧ କୁସୁମ ଆଦିର ସମାବେଶରେ ଉପବନର ରମଣୀୟତା ଅତି ଚିତ୍ତାକର୍ଷକ । ନାୟିକା ଚରିତ୍ରରେ ପ୍ରିୟ-ଅନୁରଗର ଗଭୀରତା ଦର୍ଶାଇବା ପାଇଁ ପରିବେଶକୁ ଶୁଙ୍ଖାରମୟ କରାଯାଇଛି ^{୨୩} । ପ୍ରସଙ୍ଗ ଓ ପ୍ରକାଶ ଭଙ୍ଗୀର ତରଳ ସବେଦନଶୀଳତା ପାଠକ ପ୍ରାଣକୁ ନିବିଡ଼ ଭାବରେ ଝଙ୍କି କରେ । ଗୁହ ଦାସଙ୍କ 'ଗୋପୀ ଚନ୍ଦନ' କାବ୍ୟରେ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ଓ ଗୋପାଙ୍ଗନାମାନଙ୍କ ଉପବନ ବିହାର ବର୍ଣ୍ଣନା ସଂକ୍ଷିପ୍ତ ଓ ସରଳ । ପୁଷ୍ପଭୂଷଣ, ରୁମନ, ଆଲିଙ୍ଗନ ବିଧିଯୁକ୍ତ ଆନନ୍ଦ ଭଲ୍ଲାସର ମନୋରମ ଚିତ୍ର ଏଥିରେ ଅଙ୍କିତ ^{୨୪} ।

ଶିଶୁ ଶଙ୍କରଙ୍କ କାବ୍ୟ ନାୟିକା ନବ ଯୌବନବତୀ ଉଷାର ସଖୀ ଗହଣରେ ବସନ୍ତ କାନନ ବିହାର ଦୃଶ୍ୟ ଅତ୍ୟନ୍ତ ରସସିନ୍ଧୁ । ଏଠାରେ ପ୍ରକୃତିର ଛବି ଅଙ୍ଗରେ କାମୋନ୍ମାଦନାର ବିବିଧ ବୈଚିତ୍ର୍ୟ ଆଲେପିତ ^{୨୫} । କବି ଏବଂ ବିଧି ଦୃଶ୍ୟର ପୃଷ୍ଠଭୂମିରେ କନ୍ଦର୍ପ-ପୀଡ଼ା ଜର୍ଜରିତା ନାୟିକାର ଶାରୀରିକ ଓ ମାନସିକ ବିକ୍ରିୟା ଚିତ୍ରଣରେ ବିଶେଷ ଦକ୍ଷତା ପ୍ରଦର୍ଶନ କରିଛନ୍ତି ।

'ଧନଞ୍ଜୟଙ୍କ 'ଭଲ୍ଲାବତୀ'ରେ ନାୟକର ଏକାନ୍ତ ଉପବନ ବିହାର ବୈଚିତ୍ର୍ୟହୀନ ^{୨୬} । କିନ୍ତୁ ନାୟକ ନାୟିକାଙ୍କ ଗୋପନ ମିଳନ ସ୍ୱପର୍କିତ ପୁଷ୍ପୋଦ୍ୟାନର ବର୍ଣ୍ଣନା ଶୁଙ୍ଖାରହୀତ । ତରୁଲତା ସମୂହର ଅବସ୍ଥାଭେଦରେ କାନ୍ତ ଓ କାନ୍ତାର ପ୍ରଣୟ ବିଜ୍ଞାସ ପରିକଳ୍ପନା ମଧ୍ୟାୟୁଗୀୟ କାବ୍ୟ-ଧାରଣୀ ^{୨୭} । 'ଅନଙ୍ଗରେଖା'ରେ ଉପବନ ବର୍ଣ୍ଣନା ଶ୍ରେଣ୍ଢି ବିସ୍ତୃତ । ସଖୀ ସମାବୃତ୍ତା ନାୟିକାର ବସନ୍ତ ବିହାର ଏହାର ଉପଲକ୍ଷ୍ୟ ମାତ୍ର । ପ୍ରକୃତିର ରମଣୀୟ ଦୃଶ୍ୟାବଳୀ ଚିତ୍ରଣରେ କବି ଅଶେଷ ସଫଳତା ହାସଲ କରିଛନ୍ତି । ତାଙ୍କ ଚକ୍ଷୁରେ ପୁଷ୍ପିତ କୁଞ୍ଜ ଓ ଆରମ ଯଥାକ୍ରମେ ଅନଙ୍ଗକେଳି ମନ୍ଦିର ^{୨୮} ଓ ରମା ^{୨୯} ରୂପେ ପ୍ରତିଭାତ । ପଳ, ପୁଷ୍ପ, ଲତା ପକ୍ଷୀ ପ୍ରଭୃତିରେ ନାୟିକା ପ୍ରତି ଅଙ୍ଗର ସାଦୃଶ୍ୟ ସଂଧାନ କରିବା ରୀତି ସମ୍ମତ

ହେଲେ ହେଁ ଖୁବ୍ ସରସ । କବି ଉପବନ ଦୀର୍ଘିକାକୁ ମଧ୍ୟ ନାୟିକା ରୂପେ ଚିତ୍ରଣ କରିବାକୁ ଭୁଲି ନାହାନ୍ତି ^{୧୦} । ଏ କ୍ଷେତ୍ରରେ ସେ ଉପେନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ପୂର୍ବସୂତ । ଯାହାହେଉ ସମସ୍ତ ଉପବନ ଦୃଶ୍ୟ ଚିତ୍ରଣରେ ନାରୀ ଓ ଶୃଙ୍ଗାରଭାବନାହିଁ ପ୍ରଭୃତ୍ ବିସ୍ତାର କରିଛି ।

ଲେକନାଥଙ୍କ ‘ସର୍ବାଙ୍ଗସୁନ୍ଦରୀ’ରେ ଉପବନକୁ ଉତ୍ତମକାର୍ଯ୍ୟନୀ, ଅମରନଗର, ପାତାଳ, ଅଯୋଧ୍ୟା, କରୁଣାସଦନ, ମଦନ, ବିପଣି, ଚନ୍ଦ୍ରିକାଶ୍ରମ, ରଜନୀ ରୂପେ ପରିକଳ୍ପନା କରାଯାଇଛି ^{୧୧} । ନଗର ଓ ଅରଣ୍ୟ ବର୍ଣ୍ଣନାର ପରମ୍ପରା ଏ ସ୍ଥଳରେ ଅନୁସୂତ । କିନ୍ତୁ ପତ୍ର ପୁଷ୍ପାଦିର ବିସ୍ତୃତ ବିବରଣ ଦେଖିବାବେଳେ କବି ନରନାରୀର ଶୃଙ୍ଗାର ଚେଷ୍ଟାକୁ ଉପମାଭାଜି ସଂଗ୍ରହ କରିଛନ୍ତି ^{୧୨} । ପ୍ରକୃତି ଦୃଷ୍ଟି ଏଠାରେ କାମ ଭାବନା ଜର୍ଜରିତ । କବିଙ୍କ ‘ଚିତ୍ରକଳା’ରେ ଉପବନକୁ କନ୍ଦର୍ପ ନିକେତନର ଗୌରବ ପ୍ରଦାନ କରାଯାଇଛି ^{୧୩} ।

ଉପେନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ‘କୋଟିବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ସୁନ୍ଦରୀ’ରେ ପ୍ରସଙ୍ଗର ପ୍ରାକୃତିକ ସୁଷମା ଅମେଷା ଅଙ୍ଗକାରିକ ଗୌରବ ପ୍ରଦର୍ଶନର ପ୍ରୟାସ ଅତ୍ୟଧିକ । ବ୍ରଜଲୀଳା, ବ୍ରହ୍ମାଙ୍କ ଗଣିକା ପ୍ରୀତି, ଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ଅହଲ୍ୟାଭେଗ, ମଧୁପୁର, ଚୈତ୍ରରଥ ପ୍ରସବ ଆଦି କିଷ୍କ କଳ୍ପନାରେ ଉପବନ ବର୍ଣ୍ଣନା ଭରଜାତ ^{୧୪} । ଏହାର ଅନ୍ତରାଳରେ ଶୃଙ୍ଗାରିକତାର ସର ସୁସ୍ପଷ୍ଟ । କିନ୍ତୁ ଉଷାର ଆତ୍ମନର ଏଠାରେ ଯୋଗପଲ୍ଲବ୍ୟର ବାଧକ । ‘ଶଶିରେଖା’ କାବ୍ୟର ସୁଷ୍ମା ପଦ୍ମନାଭ ଶ୍ରୀଚନ୍ଦନଙ୍କ ଚକ୍ଷୁରେ ଉପବନ ଦୃଶ୍ୟ ଅବଳା, ଇଙ୍କାପୁରୀ, ବିରଜନଗର, କୁବେରପୁର, ଅଜକା, ମୁନି ଆଶ୍ରମ ରୂପେ ପ୍ରତିଭାତ ^{୧୫} । ତରୁଭରା ଶ୍ରେଣୀର ଶୋଭା ବର୍ଣ୍ଣନାରେ ମୁଖ୍ୟତଃ ନର ନାରୀର ଶୃଙ୍ଗାର-ସଂବଧ ଆଗେପିତ । ଉଷାର ସରସ ରୀତି ଏଠାରେ ଭବ ପ୍ରକାଶର ଅନୁକୂଳ । ଯଦୁମଣିଙ୍କ ‘ସରଂଧ ପୂର୍ଣ୍ଣଚନ୍ଦ୍ର’ରେ ନାୟକର ବସନ୍ତ ବନବିହାର ଚିତ୍ର ଅଭିଜାତ ଉଷା ଭଙ୍ଗୀରେ ଅର୍ଚ୍ଚିତ । ଏଠାରେ ମଧ୍ୟ ବନ ବନିତା ରୂପେ କବିତ ^{୧୬} । ନାରୀ ଅବୟବ ସମୂହର ଦୀର୍ଘ ଉଲ୍ଲେଖ ଅର୍ଥ ପ୍ରତୀତିରେ ସହାୟତା କରୁଥିଲେ ସୁଦ୍ଧା କାବ୍ୟରାସୋଦୟୀ ବିଧାୟକ ନୁହେଁ ।

ଉପବନକୁ ନାରୀ ରୂପେ କଳ୍ପନା କରିବା ଏବଂ ପ୍ରକୃତି ଦୃଶ୍ୟରେ ସ୍ବଭେଗ ଲୀଳାର ବିବିଧ ବୈଚିତ୍ର୍ୟ ଆଗେପ କରିବା ଅଧିକାଂଶ କାବ୍ୟର ରୀତିସିଦ୍ଧ କୌଶଳ । ନବ ପୁଷ୍ପବତୀ ନୟିକାର କାମପାତ୍ରାକୁ ଉଜ୍ଜୀବିତ କରିବା ଏହାର ଏକମାତ୍ର ଲକ୍ଷ୍ୟ । ‘ଇଚ୍ଛାବତୀ’ ଓ ‘ପ୍ରବଂଧ ପୂର୍ଣ୍ଣବତୀ’ରେ ନାୟକର ବନ ବିହାର ପ୍ରସଂଗ ରସମୟତା ଲଭ କରି ପାରିନାହିଁ । କେବଳ ‘ରହସ୍ୟମଞ୍ଜରୀ’ର ଉପବନ ଦୃଶ୍ୟ ଗତାନୁଗତିକତା ବର୍ଦ୍ଧିତ ଓ ବିରହ କାରୁଣ୍ୟର ଅନୁପମ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟରେ ବିଭବିତ ।

ସଂଧ୍ୟା-ମଧ୍ୟାହ୍ନାୟ କାବ୍ୟରେ ସଂଧ୍ୟା ବର୍ଣ୍ଣନାର ବିପୁଳ ପରଂପରା ପରିଦୃଷ୍ଟ । ବହୁ ସ୍ଥଳରେ ସାୟଂ ପ୍ରକୃତିର ବାଂମୟ କଳ୍ପନା ଅପୂର୍ବ ରମଣୀୟତା ମଣ୍ଡିତ । ଅଧିକାଂଶ କବି କିନ୍ତୁ ଏ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ଶୃଙ୍ଗାର ଭବ ବିଳାସର ମନୋହର ଚିତ୍ର ଅଙ୍କନ କରିଛନ୍ତି ।

ବିଷ୍ଣୁ ଦାସଙ୍କ ‘ପ୍ରେମଲେଚନା’ରେ ସାୟଂକାଳୀନ ଦିଗ ସମୂହର ଅବସ୍ଥାକୁ କାତରହିତା ନାରୀର ମନୋଭବ ସହିତ ୧୭ ମୁଦ୍ରିତ ପଦ୍ମକୁ ପ୍ରତ୍ୟକାଳରେ ସ୍ବାମୀ ନିକଟରୁ ପ୍ରୀତି ଅନୁଭବ ଗୁଣିତା ବିଦ୍ୟାମ୍ବରୀ ପ୍ରୀ ସହିତ ତୁଳନା କରାଯାଇଛି ୧୮ । ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଦୃଶ୍ୟ ସରଳ ଓ ସ୍ବାଭାବିକ । ଲେକନାଥଙ୍କ ‘ସର୍ବାଙ୍ଗ ପୁରୀ’ରେ ସଂଧ୍ୟାର ବିବିଧ ଦୃଶ୍ୟ ସହ ନାରୀ-କୈତ୍ବିକ ସ୍ବଭେଗ ବିଳାସର ମନୋରମ ପରିକଳ୍ପନା ସଂଯୋଜିତ ୧୯ । ବିରହିଣୀ, ଦୂତୀ, ପଥକ, ପୁଷ୍ପବତୀ, ଅଭିସାରିକା, ଚରୁରୀ, ଗୁହବତୀ —ଏମାନଙ୍କର କାମଚର୍ଯ୍ୟାଗତ ଯଥାବିଧି ଭୂମିକା ଏ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଭଲ ଶିଖିତ । କିନ୍ତୁ ବର୍ଣ୍ଣନା ଅତ୍ୟନ୍ତ ରସାଳ । ଦିବାବଶେଷକୁ ବିଗତଯୌବନା ଗଣିକା ରୂପେ ଚିତ୍ରଣ କରିବା କବିଙ୍କ ଶୃଙ୍ଗାରଧର୍ମୀ ଉପମାଐତିତ୍ୟବୋଧର ପରିଭ୍ରାମକ ୨୦ ।

ଚନ୍ଦ୍ରୋଦୟ-ସଂଧ୍ୟା ଓ ଚନ୍ଦ୍ରୋଦୟର ଏକତ୍ର ବର୍ଣ୍ଣନା ଅଧିକାଂଶ କାବ୍ୟରେ ପରିଲକ୍ଷିତ । କାର୍ତ୍ତିକ ଦାସଙ୍କ ‘ରକ୍ତିଶାବିଭା’ରେ ଏହି ଦୃଶ୍ୟର ଏକ ସନ୍ଧିସ୍ଥ ସରଳ ଚିତ୍ର ପ୍ରଦତ୍ତ । ଚନ୍ଦ୍ରୋଦୟକାଳୀନ ଦିଗ-ସିମ୍ବଳିନୀର ସହାୟ୍ୟ ଦର୍ଶନକୁ କାମଚରୁର ନବୀନ ଅଙ୍କର ରୂପେ ଏଠାରେ ପରିକଳ୍ପନା

କରଯାଇଛି ।^{୧୨} । ଉପେନ୍ଦ୍ରଙ୍କ 'ସୁଭଦ୍ରା' ପରିଣୟରେ ପ୍ରସରତି ଆଳଂକାରିକ କୃତିତ୍ବ ବିଦୁଷିତ । ଅସ୍ତଗାମୀ ସୂର୍ଯ୍ୟ ଓ ଉଦିତ ଚନ୍ଦ୍ରକୁ କବି ଯଥାକ୍ରମେ ବରୁଣଙ୍କ ମାଣିକ୍ୟହତ୍ର ଓ ଇନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ମୋତିଛତ୍ର, ଦେବାଙ୍ଗନାର ଶଙ୍ଖ ଓ ହିଙ୍ଗୁଳ ପେଣ୍ଡୁ, ସିଂହୀ ଓ କରିଣୀର ନଭ ଅଟବାରେ ପ୍ରସବ, ଦୁଇ ବଂଧୁଙ୍କର ଚନ୍ଦନଗୁଣ୍ଡି ଓ ଅବିରଞ୍ଜେଇ, ଭରର ଦିଗହସୀର ଦୁଇ ପାର୍ଶ୍ବର ଦୁଇଟି ଘଣ୍ଟି (ମୋଘଙ୍କ 'ଶିଶୁପାଳ ବଧ'ର ପ୍ରଭବ) ସହ ତୁଳନା କରି ସକଳ୍ପନା ବିଳାସର ଚମତ୍କାରିତା ଫୁଟାଇଛନ୍ତି । ଗୋର ପୁଂସ(ଚନ୍ଦ୍ର) ଓ କଳା କାମିନୀ (ରଜନୀ)ର ମିଳନ ଦୃଶ୍ୟରେ ଶୃଙ୍ଗାର ଚେତନା ଅଧିକ ପ୍ରାଣବନ୍ତ ।^{୧୩} । ଏତଦ୍ବ୍ୟତୀତ ଚନ୍ଦ୍ର ରଜନୀରେ ସେଇାଗୁଣିଣୀ ନାରୀର ଜାର ପୁରୁଷ ପ୍ରୀତି ତଥା ସାଧନ ଭର୍ତ୍ତୃକା, ବାସକସଞ୍ଜିକା, ବିପ୍ରଲବ୍ଧାଦି ନାୟିକାଙ୍କ ଭବ ଭବନା । ଏ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଯଥାରୀତି ବର୍ଣ୍ଣିତ । 'ଲବଣ୍ୟବତୀ' ବର୍ଣ୍ଣିତ ଚନ୍ଦ୍ରୋଦୟ ଦୃଶ୍ୟ କଳ୍ପନାର ଆଦରଣୀୟ ପରିପାଟିରେ ସମ୍ବୁଦ୍ଧ । ଏ ପ୍ରସଂଗରେ କାମଦେବର ଚକ୍ରବାକସୁଖଛେଦୀ ହୀରକ ଚକ୍ରର ପରିକଳ୍ପନା କିମ୍ବା 'ଚିତ୍ରିତ ସୟଂବର' ରୀତି [ଚନ୍ଦ୍ର (ପୁରୁଷ)ର କିରଣ ରୂପକ ମଲ୍ଲୀମାଳ ଦ୍ବାରା ଗତ୍ରୀ (ବାଳୀ)କୁ ବରଣୀର ଚର୍ଚ୍ଚଣା କବି ଦୃଷ୍ଟିକୁ ସୁଦୂର ପ୍ରସାରୀ କରିଛି । ସ୍ବପ୍ନ ଦର୍ଶନ ପ୍ରସଂଗରେ ନାୟକର କାମାତୁରତା ଚିତ୍ରଣ ଏକାନ୍ତ ସରସ ।^{୧୪} । 'କୋଟି ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ସୁନ୍ଦରୀ' କାବ୍ୟ-ନାୟିକାର ଚନ୍ଦ୍ରୋଦୟ ଦର୍ଶନ ଚିତ୍ର ବହୁ ପୌରଣିକ ବିଷୟର ଆଲୋପ ଓ କ୍ଳିଷ୍ଟ କଳ୍ପନାରେ ଗୁଞ୍ଜିତ । ବିବେଶପତଃ ଗମାବତାର ସୌତା ପ୍ରେମ, ଜଟାୟୁ ପ୍ରୀତି, ଅହଲ୍ୟା ଉଦ୍ଧାର) ଓ କୃଷ୍ଣାବତାର (ବସ୍ତ୍ର ହରଣ, କୁବୁଜାରମଣୀ) ଭବନ । ଏ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଉଲ୍ଲେଖଯୋଗ୍ୟ । ପ୍ରସଂଗକ୍ରମେ ଚନ୍ଦ୍ରକୁ ଉତ୍ତମ ବେଶଯୁକ୍ତା ଯୁବତୀ ରୂପେ ଚିତ୍ରିତ କରିବା ଶୃଙ୍ଗାରଧର୍ମୀ ରୀତି କାବ୍ୟାଦର୍ଶର ଅନ୍ୟତମ ବିଭବ ।^{୧୫} ।

ଅଭିମନ୍ୟୁଙ୍କ 'ବିଦଗ୍ଧ ଚିନ୍ତାମଣି'ରେ ସ୍ବପ୍ନ ଦର୍ଶନ ପର୍ଯ୍ୟାୟ ଅନ୍ତର୍ଗତ ଚନ୍ଦ୍ରୋଦୟ ବର୍ଣ୍ଣନା ଉଞ୍ଜଙ୍କ 'ଲବଣ୍ୟବତୀ' ଦ୍ବାରା ବିଶେଷ ଭାବେ ପ୍ରଭବିତ । ତଥାପି ସୁଧା ଓ ଅନୁରଗର ତୁଳନା ଦୃଶ୍ୟ କବିଙ୍କ ରୁଚି ସାତତ୍ୟ, ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟପ୍ରୀତି ଓ ପାଣ୍ଡିତ୍ୟର ପରିଲକ୍ଷକ ।^{୧୬} । ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କ

ଭରର ଶୋଷ ପ୍ରସଂଗରେ ମଧ୍ୟ ସଂଧ୍ୟା ଓ ଚନ୍ଦ୍ରୋଦୟ ଦୃଶ୍ୟର ଅବତାରଣା କରାଯାଇଛି । ଅଭିଯାଗିକାଦି ଅସ୍ତବିଧ ନାୟିକା, ପଥିକ, ସେକିନୀ, ପ୍ରବାସୀ, ପ୍ରବାସିନୀ, ଚେଟୀ, ଚିଟ, ଦୂତୀଙ୍କର ନାନାବିଧ ରୀତି, ନୀତି ଓ ପ୍ରେମାଳାପ ଚିତ୍ରଣରେ ଏ ସ୍ଥଳ ସମୃଦ୍ଧ ।^{୧୭} ।

ରଜନୀ ଚନ୍ଦ୍ର ରଜନୀ ଓ ଅନ୍ଧାର ରଜନୀ

ବିଷ୍ଣୁ ଦାସଙ୍କ ‘ପ୍ରେମ ଲେଚନା’ରେ ଚନ୍ଦ୍ର ରଜନୀ ବର୍ଣ୍ଣନାକ୍ରମେ ନରନାରୀଙ୍କ ଶୃଙ୍ଗାର ବିଜ୍ଞାପର ବିସ୍ତୃତ ଚିତ୍ର ପ୍ରଦତ୍ତ । ଏଥିରେ ଚୁମ୍ବନ, ଆଶ୍ଳେଷ, ଗୁଚ୍ଛ, କେଳି, ମାନ, ଅଭିମାନ, ବିରହର ବିବିଧ ବୈଚିତ୍ର୍ୟ ସରଳ ଓ ରସମୟ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତି ଲାଭ କରିଛି । କାମ ଭବନା ବ୍ୟତୀତ ପ୍ରକୃତିର ଗୁରୁଚିତ୍ର ଅଙ୍କନ କରିବାରେ କବି ଅସଫଳ ।^{୧୮} । ପାର୍ଥ ଶ୍ରୀଚନ୍ଦନଙ୍କ ‘କଳାବତୀ’ରେ ଚନ୍ଦ୍ର ମଣ୍ଡଳ ଦର୍ଶନ ହେତୁକ କାମ ପୀଡ଼ିତ ନାୟକର ଦୀର୍ଘ ବିରହ ପ୍ରଜ୍ଞାପ ଉଲ୍ଲିଖିତ ।^{୧୯} । ଧନଞ୍ଜୟଙ୍କ ‘ଅନଙ୍ଗଭେଷା’ରେ ନାୟକ ନାୟିକା ନିଶି ମିଳନ ମନ୍ଦିରରୁ ମେଘ ଗ୍ରାସିତ ଚନ୍ଦ୍ରକୁ ଦେଖି ବିହ୍ୱଳିତ ହେବା ବର୍ଣ୍ଣିତ । କିନ୍ତୁ ସେହି ଗର୍ଭରେ ପୁଷ୍ପଦନ୍ତ କର୍ତ୍ତୃକ ନାୟକ ଅପହରଣ ଘଟଣା ଓ ମଟିବେଶ ସମନ୍ୱୟର ସାଥୀକତା ବହନ କରେ ।^{୨୦} ।

ଉପେନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ‘ହୃଦୟା ପରିଶୟ’ର ନାୟିକା ଗର୍ଭରେ ଚନ୍ଦ୍ର ଦେଖି ସନ୍ତକ୍ତିତା । ସେ ଏହାକୁ ନାରୀ ବିନାଶକାରୀ ଘଟଣାର ଅବତାର ବୋଲି ସଖୀମାନଙ୍କ ନିକଟରେ ପ୍ରକାଶ କରିଛି ।^{୨୧} । ‘ଲବଣ୍ୟବତୀ’ କାବ୍ୟ ନାୟିକାର କେଳିପୁର ଗମନ ଅବକାଶରେ ଚନ୍ଦ୍ର ଜେନୀର ବର୍ଣ୍ଣନା ବିବିଧ କଳ୍ପନା ପରିପାଟିରେ ସମୃଦ୍ଧ । ପ୍ରାକୃତିକ ଦୃଶ୍ୟର ରମଣୀୟତା ଓ ଶୃଙ୍ଗାରିକତା ଉଭୟର ସୁସମାବେଶ ଏ ସ୍ଥଳରେ ପରିଲକ୍ଷିତ । ନାୟିକାର ରୀତି ଭବନାକୁ ଉଦ୍‌ବୋଧିତ କରିବା ପାଇଁ ଏହା ଏକାନ୍ତ ଭାବେ ଉଦ୍ଦିଷ୍ଟ ।^{୨୨} । ‘ପ୍ରେମ ସୁଧାନିଧି’ରେ ଶାରଦୀୟ ଚନ୍ଦ୍ରକୁ କାମଦେବର ଦର୍ପଣ ସହ ତୁଳନା କରାଯାଇଛି ।^{୨୩} । ନାୟକର କାମାତୁରତା ଓ ପ୍ରିୟା ନିକଟକୁ ପତ୍ର ହେଉଣ ପରିବେଶର ରସାନ୍ୱୁକ୍ତତା ସୂଚିତ କରେ । ସଖୀ

ନିଜଟରେ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କର ବିରହ ଦୃଶ୍ୟ କଥନ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ଅଭିମନ୍ୟୁ ଚନ୍ଦ୍ର
ରଜନୀର ସୂଚନା ପ୍ରଦାନ କରିଛନ୍ତି ^{୧୩} । ଏଠାରେ ଜ୍ୟୋତ୍ସ୍ନା-ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟର
ବର୍ଣ୍ଣନା ନାହିଁ । ସ୍ଥାନେ ସ୍ଥାନେ ଚନ୍ଦ୍ରର ଉଲ୍ଲେଖ ସଂଭେଗ କାମନା ସହ
ସଂଯୁକ୍ତ ।

ଓଡ଼ିଆ କାବ୍ୟମାନଙ୍କରେ ଅନ୍ଧକାର ରଜନୀର ଚିତ୍ର ଅପ୍ରଚୁର ।
ଲେଖନୀୟଙ୍କ ‘ସର୍ବାଙ୍ଗ ସୁନ୍ଦରୀ’ରେ ଏହାର ଏକ ସ ଶ୍ଳୋକ ସୁନ୍ଦର ବର୍ଣ୍ଣନା
ପ୍ରଦତ୍ତ । କବି ଏଠାରେ ଗର୍ଭକୁ ନୀଳବାସ ପରିହିତା ଅଭିସାରିକା ରୂପେ
କଳ୍ପନା କରିଛନ୍ତି ^{୧୪} । ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଦୃଶ୍ୟ ସହିତ ନିଶିର ପ୍ରଥମ ପ୍ରହରରେ
ବଣିକ-ନାରୀମାନଙ୍କ ପ୍ରୀତି ପ୍ରସଂଗ ଅତ୍ୟନ୍ତ ହୃଦୟଗ୍ରାହୀ ^{୧୫} । ଉପେନ୍ଦ୍ରଙ୍କ
‘ସୁଭଦ୍ରା ପରିଣୟ’ରେ ଏଥିପାଇଁ ଗୋଟିଏ ପଦ ମାତ୍ର ବ୍ୟୟିତ । ନାୟିକାର
ଅଭିସାରକୁ କାମୋଦାପିତ କରିବା ହିଁ ଏହାର ଲକ୍ଷ୍ୟ ^{୧୬} ।

ପ୍ରକ୍ଷତ-ସାଧାରଣତଃ ନାୟକ ନାୟିକାଙ୍କ ମଧୁଶଯ୍ୟା ବା ମିଳନ
ଶେଷରେ ପ୍ରକ୍ଷତ ଦୃଶ୍ୟର ବର୍ଣ୍ଣନା କାବ୍ୟ-ପରମ୍ପରାଗତ । ଏସବୁ କ୍ଷେତ୍ରରେ
ଚକ୍ରବାକ, କୁକୁଟ, କପୋତ, ବିବିଧ ନାୟିକା, ବିଚପ ବିଚପୀମାନଙ୍କର
ଆଚରଣ ଉଲ୍ଲିଖିତ । ଅଳ୍ପ କେତେକ ସ୍ଥଳରେ ଏହାର ବ୍ୟତିକ୍ରମ ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ ।

ବିଷ୍ଣୁଦାସଙ୍କ ‘ପ୍ରେମ ଲେଚନା’ରେ ନାୟିକାମାନଙ୍କ ବିବିଧ ଶୃଙ୍ଗାର
ଚର୍ଯ୍ୟା ସଂପର୍କିତ ପ୍ରକ୍ଷତ ଦୃଶ୍ୟ ଅତୀବ ରମଣୀୟ ^{୧୭} । ବିଶେଷତଃ
ସଂଭେଗବତୀ ନାରୀମାନଙ୍କ ଜୟନ, ଉରଜ, ଅଧର, କେଶ, କୁସୁମମାଳା,
ନଖ ଓ ଦଶନ କ୍ଷତ, ନାବୀ, ନୟନ, ବସନ ଭୂଷଣ ଆଦିର ଶୋଭା
ବର୍ଣ୍ଣନାରେ କବି ଅଶେଷ ସଫଳତା ଅର୍ଜନ କରିଛନ୍ତି । ଧନଞ୍ଜୟଙ୍କ
‘ଅନଙ୍ଗରେଖା’ରେ ପୂର୍ବରୀତିହିଁ ଅନୁସୂତ ^{୧୮} ।

ଦୀନକୃଷ୍ଣଙ୍କ ‘ରସକଲ୍ଲୋଳ’ ବର୍ଣ୍ଣିତ ପ୍ରକ୍ଷତ ଦୃଶ୍ୟର ପ୍ରାଥମିକ
ପର୍ଯ୍ୟାୟରେ ପ୍ରକୃତି ଓ ସମାଜିକତାର ଚିତ୍ର ଉଦ୍ଭବ । କୁକୁଟକୋକିଳ-
ଚକ୍ରବାକ ଧ୍ବନି, ଗନ୍ଧ ସମୀରଣ ପ୍ରବାହ, ଦୂର ସମୁଦ୍ରର କୁକୁମବର୍ଣ୍ଣ

ଧାରଣ, ବ୍ରାହ୍ମଣମାନଙ୍କ ସ୍ନାନ ପ୍ରୟାଣ, ଗୋପାଳମାନଙ୍କ ଗୋଧନ ଦୋହନ, ଶୁକ ସାରିକାଙ୍କ ଗଧାକୃଷ୍ଣ ନାମ ଉଚ୍ଚାରଣ, କଟୁଆଳ ଓ ତସରଙ୍କ କାନ୍ଦାବସାନ ଇତ୍ୟାଦି ଏଠାରେ ଉଲ୍ଲେଖଯୋଗ୍ୟ । ଦ୍ଵିତୀୟ ପର୍ଯ୍ୟାୟରେ ବିବିଧ ନାୟକ ନାୟିକାଙ୍କ ସ୍ଵଭେଗାନ୍ତ ପ୍ରସଙ୍ଗ ଚିତ୍ରିତ ^{୧୯୯} । କିନ୍ତୁ ପ୍ରାକୃତିକ ଦୃଶ୍ୟର ବିବରଣ ଦେଲବେଳେ କପୋତ ଧ୍ଵନିକୁ ରତି କୁଞ୍ଚିତ ଧ୍ଵନି ସହ ତୁଳନା କରିବାକୁ କବି କୁଣ୍ଠିତ ହୋଇ ନାହାନ୍ତି ^{୧୦୦} । ଅନ୍ୟ ଏକ ସ୍ଥଳର ପ୍ରଭତ ଦୃଶ୍ୟ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଭାବେ ଶୃଙ୍ଖାରିକତାମୁକ୍ତ । ନୀଳାଦ୍ରୀ ବିହାରୀ ଶ୍ରୀକରନାଥଙ୍କ ସମୟୋପଯୋଗୀ ସେବାବିଧିର ଯେଉଁ ଅନୁପମ ଚିତ୍ରଣ ଏଠାରେ ପ୍ରଦତ୍ତ ତାହା ସମଗ୍ର ଓଡ଼ିଆ କାବ୍ୟ ଗଳ୍ପ୍ୟରେ ଦୁର୍ଲ୍ଲଭ ^{୧୦୧} ।

‘କୋଟି ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ସୁଦର୍ଶୀ’ରେ ନାୟକ ନାୟିକାଙ୍କ ମାଧ୍ୟମିକନାନ୍ତର ପ୍ରଭତ ବର୍ଣ୍ଣନା କବିତ୍ଵ ଓ ରସିକତା ବିମଣ୍ଡିତ । ପ୍ରତୀ ନାଗରୀର ଲେହିତାମର ପରିଧାନ, ପଦ୍ମିନୀଠରୁ ଭ୍ରମରର ବିଦାୟ, ଚକ୍ରବାକ ଦମ୍ପତିଙ୍କ ଦିବା ମିଳନ, ଅଭିସାରିକା ନଟୀନ ସଂଗମା-ବିପ୍ରଲବ୍ଧା ପ୍ରଭୃତିଙ୍କ ପ୍ରୀତି ବ୍ୟାପାର-ସକଳ ପ୍ରସଂଗରେ ସରସ ଶୃଙ୍ଗାର ଭବନା ପରିଲକ୍ଷିତ ^{୧୦୨} । ‘ଲବଣ୍ୟବତୀ’ରେ ମଧୁଶଯ୍ୟାନ୍ତର ପ୍ରଭତ ଦୃଶ୍ୟ ପରମ୍ପରାନୁଗତ ^{୧୦୩} । ଭଞ୍ଜଙ୍କ ସଂପର୍କରେ ତାଙ୍କ ଛନ୍ଦର ଶିଳ୍ପିଙ୍କ ମତବ୍ୟ ଯଥାର୍ଥ । “ଅଥଚ ପ୍ରାତଃକାଳୀନ ପ୍ରାକୃତିକ ଶୋଭା, ଅର୍କ ଦେବଙ୍କ ଉଦୟ ବୈଚିତ୍ର୍ୟ, ସୁଶ୍ୟାମଳ ଶଯ୍ୟାକ୍ଷେତ୍ର, ନାନାବିଧ ପୁଷ୍ପର ସୁରମ୍ୟ ବିକାଶ ଦର୍ଶାଇବାରେ ଭଞ୍ଜ ସତେଜି ଉଦାସୀନ ହୋଇ ପଡ଼ିଛନ୍ତି” । ^{୧୦୪}

ଶୃଙ୍ଖାରିକତା ବର୍ଜିତ ପ୍ରଭତ ବର୍ଣ୍ଣନାର ଅନ୍ୟ ଏକ ଉଦାହରଣ ଭକ୍ତଚରଣଙ୍କ ‘ମଥୁରାମଙ୍ଗଳ’ରେ ପରିଦୃଷ୍ଟ । ପ୍ରକୃତି ଦୃଶ୍ୟ, ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କ (ମଥୁରାରେ) ନିଦ୍ରା ତ୍ୟାଗ ଓ ନିତ୍ୟକର୍ମାଦିର ଉଲ୍ଲେଖ ଏ କ୍ଷେତ୍ରରେ ସରସ ଓ ରୁଚିପୂର୍ଣ୍ଣ ^{୧୦୫} । ନିକୃଞ୍ଜ କେଳିବିଜାସରତା ଶ୍ରୀରାଧାଙ୍କ ପ୍ରତି ଗୋପାଳନାମାନଙ୍କ ଅଭିଯୋଗ ବାଣୀରେ କବିସୂର୍ଯ୍ୟଙ୍କ ‘ଚମ୍ପୂ’ର ପ୍ରଭତ ଧରମଣ୍ଡଳ କରିଛି । ରାତିକାବ୍ୟର ବର୍ଣ୍ଣନା ପରଂପରାରୁ ଏହା ମୁକ୍ତ, କିନ୍ତୁ ଶୃଙ୍ଖାରସିକ୍ତ ^{୧୦୬} । ନାୟକ ନାୟିକାଙ୍କ ନିଶାନ୍ତ ବିଛେଦ ପାଇଁ ଏଥିରେ ଇଂଗିତ ପ୍ରଦତ୍ତ ।

ଦେଶଭାଗ-ନାୟକାର ବିବାହ ତଥା ନାୟକର ଦେଶଜୟ, ମୁଗୟା, ଅସୁର ବିନାଶ, ପ୍ରବାସାଦି ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ବିବିଧ ନଗର/ଗଜ୍ୟର ଉଲ୍ଲେଖ କାବ୍ୟ ସମୂହରେ ପରିଦୃଷ୍ଟ । ସେଗୁଡ଼ିକର ଐତିହାସିକତା ଓ ଭୌଗୋଳିକତା ସ୍ପଷ୍ଟ ଆଲୋଚନାର ପରିସରଭୁକ୍ତ । ଏ ସ୍ଥଳରେ ଦେଶଭାଗ ବର୍ଣ୍ଣନା ସହ ଶୃଙ୍ଗାର ଚେତନାର ସଂପର୍କ ସୂଚିତ ।

ଉପେନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ‘ଲବଣ୍ୟବତୀ’ରେ ନାୟକାର ଚିତ୍ରପଟ ଧରି ଯୋଗୀ ଜ୍ଞାନାନନ୍ଦ ବରମୁସଂଧାନ ନିର୍ମିତ ବହୁଦେଶ ପର୍ଯ୍ୟଟନ କରିଥିବା ବର୍ଣ୍ଣିତ । ନାୟକାର ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ଅଙ୍ଗ-ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ପ୍ରତି ବିଭିନ୍ନ ଦେଶର ଅଧିବାସୀଙ୍କ ଗଭୀର ଆସକ୍ତି ଏଠାରେ ଆଳଂକାରିକ ଚିତ୍ରଣର ଗୌରବ ଦାବୀ କରେ । ଦେଶଭାଗର ଯଥାର୍ଥ ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ ନିରୂପଣ ଅପେକ୍ଷା ତତ୍ସହ ଶୃଙ୍ଗାର ଧର୍ମୀ ସଂପର୍କ ପ୍ରତିଷ୍ଠା ଉପରେ କବି ବିଶେଷ ଗୁରୁତ୍ୱ ଆରୋପ କରିଛନ୍ତି ^{୧୦୭} । ତାଙ୍କ ‘ପ୍ରେମ ସୁଧାନିଧି’ରେ ମଧ୍ୟ ଏପରି ବର୍ଣ୍ଣନା ପରିଲକ୍ଷିତ । କନ୍ୟାମୁ-ସଂଧାନରେ ନାୟକର ଚିତ୍ରପଟ ଧରି ଶୁରର ବହୁଦେଶ ଭ୍ରମଣ ଏବଂ ପଟ୍ଟ ଦର୍ଶନରେ ଯୁବତୀମାନଙ୍କର ନାନାବିଧ କାମ ବିକାର ଏ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଉଲ୍ଲେଖଯୋଗ୍ୟ ^{୧୦୮} । ରସିକତା ଓ କୁତ୍ରିମତାର ଅପୂର୍ବ ସମନ୍ୱୟରେ ପ୍ରସଂଗ ସଜ୍ଜଳ ଗୁରୁତାପ୍ରାପ୍ତ । ‘ରସିକ ହାରବଳୀ’ରେ ଇଚ୍ଛାବୃତ୍ତ ଖଣ୍ଡିତ ମହାଧର ପର୍ବତ ଦୃଶ୍ୟ ନାରୀର ସ୍ତନ ଶୋଭା ସଙ୍ଗେ ସଂବଧିତ ^{୧୦୯} । ଏହା କବିର କଳ୍ପନା ପ୍ରବଣତା ଓ ଶୃଙ୍ଗାରପ୍ରିୟତା ସୂଚିତ କରେ ।

‘ବିଦଗ୍ଧ ଚିନ୍ତାମଣି’ରେ ବୃନ୍ଦାବନ ଧାମର ମହତ୍ତ୍ୱ ନିରୂପଣ ପ୍ରସଂଗ ନଗର ବର୍ଣ୍ଣନା ରୀତି ଦ୍ୱାରା କିଛିତ୍ ପ୍ରଭବିତ । ସେ ଦେଶରେ କୃତ୍ରିକତା, ଚପଳତା, କ୍ଷୀଣତା, ମନ୍ଦତା, ବଜ୍ରତା ଓ କରଜପୀଡ଼ା ଯଥାକ୍ରମେ ନାରୀର କୃତଜ୍ଞ, ନୟନ, କଟି, ହସ, ଭକ୍ତି ଓ ଉରଜ ବ୍ୟତୀତ ଅନ୍ୟତ୍ର ଦୂର୍ଲ୍ଲଭ ^{୧୧୦} । ଶୃଙ୍ଗାର ରସାଶ୍ରିତ କବି ଭବନାର ଏହା ଅନ୍ୟତମ ମନୋଜ୍ଞ ପ୍ରକାଶ ।

ରତ୍ନବିହାର-ଭରଣୀୟ ସାହିତ୍ୟରେ ସମଗ୍ର ରତ୍ନବିହାର ଏକକ କାବ୍ୟ ରୂପେ 'ରତ୍ନ ସଂହାର' ଅକ୍ଷୟ ଯଶର ଅଧିକାରୀ । ଗ୍ରୀଷ୍ମ ରତ୍ନର ବର୍ଣ୍ଣନା ଏଥିରେ ସର୍ବପ୍ରଥମେ ପ୍ରଦତ୍ତ । ଯୌବନର ଅନୁପମ ଶୃଙ୍ଗାର ବିଳାସିତାରେ ଏହାର ପ୍ରତ୍ୟେକ ଛନ୍ଦ ରସାଶିତ । ଶ୍ରୀହର୍ଷ, ମାଘ, ଭରଣିକ ରଚନାରେ ମଧ୍ୟ ବିବିଧ ରତ୍ନର ସମୃଦ୍ଧ ସୁନ୍ଦର ଚିତ୍ର ପରିଦୃଷ୍ଟ । ପୃଥିବୀର ବିଭିନ୍ନ ଭାଷା ସାହିତ୍ୟରେ ଚତୁର୍ଦ୍ଦେଶୀୟ ପ୍ରକୃତି-ନିର୍ଭର-ଚତୁ ସମୂହର ଦୃଶ୍ୟରଚିତ ଯଥାରୀତି ଅଙ୍କିତ ।

ଓଡ଼ିଆ ରୀତି କାବ୍ୟରେ ବିବିଧ ରତ୍ନର ବର୍ଣ୍ଣନା ପ୍ରାଚୁର୍ଯ୍ୟ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ମାନବୀୟ ପ୍ରେମର ଉଦ୍‌ଘାଟନ ବିଭବ ରୂପେ ଏହାର ଭୂମିକା ସର୍ବତ୍ର ସ୍ୱୀକୃତ । ସକଳ କାବ୍ୟରେ ଅବଶ୍ୟ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ରତର ଉଲ୍ଲେଖ ନାହିଁ । ଯୁଗଭୂତି, ପ୍ରାସଙ୍ଗିକତା ଓ ପରିସରକୁ ଆଖି ଆଗରେ ରଖି କବିଗଣ ସ୍ୱ ସ୍ୱ କାବ୍ୟରେ ରତ୍ନ/ରତ୍ନସମୂହର ଅବତୀର୍ଣ୍ଣା କରିଯାଇଛନ୍ତି । ସେ ସବୁର ଏକେକ ବିଶ୍ୱର ନିମ୍ନରେ ପ୍ରଦତ୍ତ ।

କ୍ରୀଷ୍ଣ-ଦେବ ଦୁର୍ଲ୍ଲଭଙ୍କ 'ରତ୍ନସ୍ୟ ମଂଜରୀ'ରେ ଗ୍ରୀଷ୍ମ ବର୍ଣ୍ଣନା ସଂକ୍ଷିପ୍ତ ହେଲେ ହେଁ ଅତ୍ୟନ୍ତ ହୃଦୟଗ୍ରାହୀ । ପ୍ରକୃତିର ନିଷ୍ପରୁଣତା ସହିତ ବିରହିଣୀ ନାୟିକା ପ୍ରାଣର ପ୍ରୀତି-ଆକୃଷ୍ଟତା ଏଠାରେ ମୂର୍ତ୍ତିମତ୍ତ ^{୧୧୧} । ଶିଶୁ ଶଙ୍କରଙ୍କ 'ଭାଷାଭିଜ୍ଞାସ'ର ଏହି ପ୍ରସଂଗରେ ନାୟିକାର ବିରହ ସନ୍ତାପ, ଶିବ ପାର୍ବତୀଙ୍କ ଜଳକେଳି, ଚନ୍ଦ୍ର ରଜନୀ ଓ ସପ୍ନ ସଂଭୋଗ ଆଦି ଉଲ୍ଲେଖିତ । ଚନ୍ଦନ ଲେପିତ କାମିନୀ କୃତ କିମ୍ବା ଗିରି ଶିଖରର ବନାରୀ— ସକଳ ଦୃଶ୍ୟରେ କାମ ଭବନାର ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ଅନୁଭୂତ ^{୧୧୨} । କାନ୍ତସଙ୍ଗ ଲାଗି ନାୟିକାର ଯୌବନ ଦର୍ଶ୍ୟ ଉଦଗ୍ର ବ୍ୟାକୁଳତା ଏ କ୍ଷେତ୍ରରେ ବିଶେଷ ଆକର୍ଷଣୀୟ ।

ଦୀନକୃଷ୍ଣଙ୍କ 'ରତ୍ନକଲୋଳ'ରେ ଗ୍ରୀଷ୍ମକାଳୀନ ପ୍ରକୃତି ଓ ସମାଜର ମନୋହର କାବ୍ୟିକ ଚିତ୍ର ଅଙ୍କିତ । ସୂର୍ଯ୍ୟତାପର ପ୍ରଖରତାରେ ପଶୁପକ୍ଷୀ-ମାନଙ୍କର ସ୍ୱଭାବଗତ ଶତ୍ରୁତା ପରିତ୍ୟାଗ ଦୃଶ୍ୟ ବିସ୍ମୟକର ହେଲେ ହେଁ

ପରମ୍ପରାସିଦ୍ଧ¹¹³ । ‘ରତ୍ନ ସଂହାର’ର ପ୍ରଭାବ ଏଠାରେ ଲକ୍ଷ୍ୟ ଗୀତ¹¹⁴ ।
 ଉପମା ଚୟନରେ କବିଙ୍କ ବିପୁଳ ଶୃଙ୍ଗାର-ରସିକତା ଦୃଷ୍ଟିଗୋଚର ହୁଏ ।
 ନଦୀ ଜଳର କୃଷିତାକୁ କାନ୍ଦନ୍ତନରସ ବିହୀନା ମେଶୀ, ତୃଣଭଜନ
 ସ୍ଵଚ୍ଛନ୍ଦକୁ ସୁରତକାଳୀନ ମନୁନ ଧ୍ବନି, ଶ୍ରୀହୀନ ବେଲତାକୁ କାନ୍ଦନ୍ତ କାନ୍ଦା
 ସହ ତୁଳନା କରି ସେ ମଧ୍ୟାୟୁଗୀତ କାମଚେତନାର ଧାରକୁ ପରିପୁଷ୍ଟ
 କରିଛନ୍ତି¹¹⁵ ।

ଉପେନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ‘କୋଟି ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ସୁନ୍ଦରୀ’ରେ ଗ୍ରୀଷ୍ମର ପ୍ରଶରତା ତଥା
 ପଶୁ ପକ୍ଷୀମାନଙ୍କର ସତ୍ୟାପିତ ଅବସ୍ଥା ଚିତ୍ରଣ ସ୍ବାଭାବିକତା ଓ କବ୍ଧନା
 ସମୃଦ୍ଧ¹¹⁶ । ‘ଲବଣ୍ୟବତୀ’ରେ ଗ୍ରୀଷ୍ମକୁ ପ୍ରୌଢ଼ା ଯୁବତୀ’
 ଭ୍ରମର ଗୁଞ୍ଜନକୁ ରସିକର ଶ୍ବର, ଦାବାଗ୍ନି ଲକ୍ଷ୍ମିତ ତରୁକୁ
 ବିରହ ପୀଡ଼ିତ ପୁରୁଷ ରୂପେ ପରିକଳ୍ପନା କରି କବି ପ୍ରକୃତି
 ଚିତ୍ରରେ ଶୃଙ୍ଗାର ଭାବନାର ମଧୁର ସମାବେଶ ଘଟାଇଛନ୍ତି¹¹⁷ ।
 ସନ୍ଦେବର ମଣ୍ଡପରେ ମିତ୍ରମାନଙ୍କ ସହ ନାୟକର ପ୍ରୀତି ଆଳାପ ଗଣିକା
 ମଦନିକାର ରୂପ ଦର୍ଶନରେ ସେମାନଙ୍କର ବିହ୍ୱଳତା ତଥା ତାହାଠାରୁ
 ନାୟିକାର ରୂପ ଗୁଣାଦି ସଂବାଦ ଶ୍ରବଣ-ଏଇ ରତ୍ନର ପୃଷ୍ଠଭୂମିରେ
 ପରିକଳ୍ପିତ । ଅନ୍ୟ ଏକ ସ୍ଥଳରେ ପ୍ରବାସୀ ନାୟକର ଗ୍ରୀଷ୍ମ ବିରହ ଭାବନା
 ପ୍ରଦର । ପ୍ରକୃତିର ରୂପ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିବାକୁ ଯାଇ ପ୍ରତ୍ୟେକ ଦୃଶ୍ୟରେ
 କବି ଶୃଙ୍ଗାରସିଦ୍ଧ ବିବିଧ ତୁଳନାଚିତ୍ର ଉପସ୍ଥାପିତ କରିଛନ୍ତି¹¹⁸ ।
 ‘ପ୍ରେମ ସୁଧାନିଧି’ରେ ଗ୍ରୀଷ୍ମ ପ୍ରକୃତିର ବିଷ୍ଣୁରୂପ ଚିତ୍ର ନାହିଁ । ପ୍ରବାସୀ
 ନାୟକର ପ୍ରିୟା-କେଳି ଗୁଣ ସୁରଣ ଏବଂ ନାୟିକାର ଦିବ୍ୟ ଉଚ୍ଚ
 ଅବଲମ୍ବନରେ ତାପ-ସାଗର ପାରିହେବା ‘କାମନାରେ ବିଚହ୍ନ ଉତ୍ତାପ ଓ
 ରତ୍ନ ଉତ୍ତାପର ପ୍ରବଳତା ସୂଚିତ¹¹⁹ । ‘ସୁଭଦ୍ରା ପରିଶୟର ଗ୍ରୀଷ୍ମ
 ବର୍ଣ୍ଣନା ‘ଲବଣ୍ୟବତୀ’ ଅନୁରୂପ¹²⁰ । ‘ବିଦଗ୍ଧ ଚିନ୍ତାମଣି’ରେ ତାପ
 ପୀଡ଼ିତ ଘର୍ମାନ୍ତ ଶରୀର, କମଳ, କୁମୁଦିନୀ, ବୃକ୍ଷଶ୍ରେଣୀ, ସୁନାରୀ ତରୁ,
 ଝିଙ୍କାରୀ ଶବ୍ଦ, କପୋତ ନାଦକୁ ଯଥାକ୍ରମେ ରତାନ୍ତ ନାୟିକାର ଅବସ୍ଥା,
 ସାଧନା ଉତ୍ତୁକ୍ତା, ଦ୍ରୋହୀ ନାୟିକା, କାନ୍ଦାଧିନୀ, କାନ୍ତି ବଚକାଳ,

କିଂକିଣୀ ଧ୍ବନି ଓ ହୁଂକୃତ୍ ସହ ତୁଳନା କରାଯାଇଛି । ସମଗ୍ର ଦୃଶ୍ୟରେ ଶୃଙ୍ଗାର ପ୍ରସଙ୍ଗ ସାର୍ଥକ ରୂପେ ଆଲୋପିତ ^{୧୯୧} । ଚନ୍ଦ୍ରାବଳୀ ସମ୍ପୋଗ କାମନାକୁ ଗାତତର କରିବା ପାଇଁ ନାୟକ ଚକ୍ଷୁରେ ପ୍ରକୃତିର ଏବଂ ବିଧି ରୂପ ପରିକଳ୍ପନା ଏକାନ୍ତ ଭାବେ କାବ୍ୟଧାରଣୀ ।

ଆଲୋଚିତ ସକଳ କାବ୍ୟରେ ଗ୍ରୀଷ୍ମ ହିଁ ବିରହର କାଳ । ପ୍ରଣୟ ଓ ପ୍ରକୃତି ଉଦ୍ୟରେ ନିଷକ୍ଷଣ ହାହାକାର ସୃଷ୍ଟି କରିବା ପାଇଁ ଏହି ଗଦୁର ଭୂମିକା କରି ପରମ୍ପରାନୁମୋଦିତ । ‘କୋଟି ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ସୁନ୍ଦରୀ’ର ଗ୍ରୀଷ୍ମ ବର୍ଷନାଶ ବ୍ୟତୀତ ପ୍ରାୟ ସବୁ ସ୍ଥଳରେ ପ୍ରାକୃତିକତା ଓ ଶୃଙ୍ଗାରିକତାର ସୁସମାବେଶ ଦୃଷ୍ଟି ଗୋଚର ହୁଏ ।

ବର୍ଷା-ଗ୍ରୀଷ୍ମଦର୍ଶ୍ୟ ପ୍ରକୃତିରେ ନବ ଜୀବନ ସଞ୍ଚାରୀ ବର୍ଷା ମାନବୀୟ ଯଶସ୍ୟ ଭବନକୁ ଯୁଗ ଯୁଗ ଧରି ଉଦ୍‌ବୋଧିତ କରିଆସିଛି । କାଳିଦାସଙ୍କ ‘ମେଘଦୂତ’, ‘ରତ୍ନ ସଂହାର’ ତଥା ଅନ୍ୟାନ୍ୟ କାବ୍ୟରେ ଏହାର ରସମୟ ମନୋଜ୍ଞ ଦୃଶ୍ୟ ଚିତ୍ରିତ । ଭରତୀୟ କାବ୍ୟଧାର ଓ କାବ୍ୟମାନସ ଉପରେ ‘ମେଘଦୂତ’ର କାଳଜୟୀ ପ୍ରଭାବ ବିଶେଷ ରୂପେ ଉପଲବ୍ଧ ।

ଓଡ଼ିଆ ଗୀତି କାବ୍ୟରେ ବର୍ଷାର ମନୋରମ ରୂପ ଆମେ ପ୍ରଥମେ ଦେଖି ‘ରହସ୍ୟମଞ୍ଜରୀ’ରେ । ବର୍ଷିନୀ ସନ୍ଧିସ୍ତ ହେଲେ ହେଁ ସାଉବିକତା ଓ ରସମୟତାରେ ଏହା ଅଦ୍ବିତୀୟ । ବିରହିଣୀ ନାୟିକାର ପ୍ରିୟ ଭବନା ଏଠାରେ ଅତ୍ୟନ୍ତ ମର୍ମସ୍ପର୍ଶୀ ^{୧୯୨} । ଶିଶୁ ଶଙ୍କରଙ୍କ ‘ଭସାଭିଳାଷରେ ନାୟକ ନାୟିକାଙ୍କ ବର୍ଷା ଉପଭୋଗ ଓ ପ୍ରୀତି ସଂଭାଷଣର ଚିତ୍ର ସରସ । ପ୍ରକୃତି ଓ ସଂଭୋଗ ମଧ୍ୟରେ ଗଠୀର ଅନୁରାଗାତ୍ମକ ସଂବନ୍ଧ ପ୍ରତିଷ୍ଠା କରିବାରେ କରି ସଫଳକାମ ^{୧୯୩} । ପାର୍ଥ ଶ୍ରୀଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ‘କଳାବତୀ’ ଓ ଧନଞ୍ଜୟଙ୍କ ‘ଅନଙ୍ଗରେଖା’ରେ ନାୟକର ବର୍ଷା-ବିରହ ଭବନା ପ୍ରିୟା-କେଳି-ସ୍ମୃତି-ବିଚ୍ଛନ୍ଦିତ ^{୧୯୪} । ବିଷ୍ଣୁଦାସଙ୍କ ବର୍ଷା ବର୍ଷିନୀରେ ପ୍ରକୃତି ଓ ନରନାରୀଙ୍କ କାମବିକାସର ଅଳଂକୃତ ଦୃଶ୍ୟ ରୂପାୟିତ । ନାୟିକାର ବିରହ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ‘ମେଘଦୂତ’ର ଛାୟା ସୁସ୍ପଷ୍ଟ ^{୧୯୫} ।

'ରସକଲ୍ଲୋଳ'ରେ ବର୍ଷା ପ୍ରକୃତି ଜୀବନ୍ତ । ନଦୀ, ଗିରି, ବନ,
 କେଦାର, କାନ୍ତାର ଆଦିର ବିବିଧ ଦୃଶ୍ୟ ବାସ୍ତବତାର କୃତ୍ରିକ ସ୍ୱର୍ଣ୍ଣରେ
 ରୁଚିବନ୍ତ । ଦୀନକୃଷ୍ଣଙ୍କ ଦୃଷ୍ଟିରେ ଏହି ରତ୍ନ ସଂଲେଷ ଓ ବିଲେଖର କାଳ ।
 କୃଷ୍ଣ ଗୋପାଙ୍ଗନାଙ୍କ ପ୍ରୀତି ଉଲ୍ଲାସ, ପଥିକ ଓ ରସବତୀ ନାୟିକାଙ୍କ
 ସୁରତିଲେଖ, ପ୍ରବାସୀ ଜନର ପ୍ରିୟା ମିଳନ ବର୍ଣ୍ଣନାରେ କାମ ବିଜାସର
 ପ୍ରାରୁଣ ପରିଲକ୍ଷିତ ¹²⁶ । ନିବିଡ଼ ବର୍ଷାକାଳ ବିଯୋଗୀମାନଙ୍କ ନିମନ୍ତେ
 କାମଦେବର ନିର୍ମଳ ଶରବୃଷ୍ଟି ଓ କାମ ଜାଙ୍ଗଲୀ ମନ୍ତ୍ରୋତ୍ତେଜିତ କୃଷ୍ଣ
 ସର୍ପିଣୀର ବିଷ ଫୁଟ୍କାର ରୂପେ ଚିତ୍ରିତ ¹²⁷ । ସମଗ୍ର ଦୃଶ୍ୟରେ
 ଆଳଂକାରିକ କବିତ୍ୱ ଓ ରସମୟତା ଅସାମାନ୍ୟ ସୁଷମା ମଣ୍ଡିତ ।
 ଉପେନ୍ଦ୍ରଙ୍କ 'ବୈଦେହୀଶ ବିଜାସ' ଓ 'ପ୍ରେମ ସୁଧାନିଧି'ରେ ନାୟକର
 ପ୍ରିୟା ନିକଟକୁ ସନ୍ଦେଶ ପ୍ରେରଣ 'ମେଘଦୂତ'ର ସ୍ମୃତି ଜାଗ୍ରତ କରେ ।
 ରମତେନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ବିରହ ଭବନରେ ଅନୁରଗର ଗଭୀରତା ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇଥିବା
 ସ୍ଥଳେ କୋଶଳ ରଜକୁମାରଙ୍କ ପ୍ରିୟାନୁଚିତ୍ରରେ କାମ ପ୍ରବଣତା ବିଶେଷ
 ଭାବେ ପ୍ରତିଫଳିତ ¹²⁸ । 'କୋଟି ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ସୁନ୍ଦରୀ'ରେ ବର୍ଷା, ଶରତ,
 ଗ୍ରୀଷ୍ମ କାଳର ଏକତ୍ର ବର୍ଣ୍ଣନା ବର୍ଣ୍ଣ-କୌଶଳ ଭିତ୍ତିକ ଓ ପାଣ୍ଡିତ୍ୟ
 ପୀଡ଼ିତ ¹²⁹ । 'ସୁଭଦ୍ରା ପରିଶୟ'ରେ ବର୍ଷାର ପ୍ରାକୃତିକ ଦୃଶ୍ୟ ଚିତ୍ରିତ
 ଓ ସ୍ୱାଭାବିକ । କିନ୍ତୁ ବର୍ଣ୍ଣନା ରୀତି ଯୋଗୁଁ ଏହା ନୀରସ । ଅଳ୍ପନ ଓ
 ସୁଭଦ୍ରାଙ୍କ ପରସ୍ପର ପ୍ରୀତି ସଂଭାଷଣ ପ୍ରସଂଗରେ ଦୂର୍ବରର ଧୈବତରଗକୁ
 ସୁରତ ରଗ ରୂପେ କବନା କରଯାଇଛି ¹³⁰ । 'ଲବଣ୍ୟବତୀ'ରେ ବର୍ଷା
 ବାର୍ଷିକ ନାୟିକାର ବିରହ ଚିତ୍ର କୋମଳ ସାଂଗୀତିକତାରେ ମୂର୍ଚ୍ଛିତ ।
 ଆକାଶରେ ନବ ମେଘମାଳା ଓ ବକ ଜିକା ସମୂହର ଶୋଭା ସଂଦର୍ଶନ
 ହେତୁକ କାମ-ପୀଡ଼ିତା ରଜକୁମାରୀଙ୍କ ଉପରୁ ନିମନ୍ତେ ସଖୀମାନଙ୍କର
 ଅଭରଣ ପ୍ରୟାସ ଏଠାରେ ରସୋତ୍ତୀର୍ଣ୍ଣ ¹³¹ । 'ରସଲେଖା'ରେ
 ମେଘ ଓ ନାୟକ ମଧ୍ୟରେ ଅଭେଦତ୍ୱ ବର୍ଣ୍ଣିତ ¹³² । 'ରସିକ ହାରବଳୀ'ରେ
 ନାୟକର ବର୍ଷା ବିରହ ଭବନା ସଂଲେଷ-ସୁଖ-ସ୍ମୃତି ଭିତ୍ତିକ । କିନ୍ତୁ
 ନାୟିକାର ପ୍ରିୟ ଚିତ୍ରରେ ଅଭିମାନ, ଅନୁରଗ ଏବଂ ଶୁଭମନାସ
 ଅନ୍ତର୍ଗତ ¹³³ । ଇନ୍ଦ୍ରଙ୍କ କୋପ ବୃକ୍ଷର ଉଦାବହତା ଚିତ୍ରଣରେ

‘ଛାନ୍ଦ ଭୂଷଣ’ର କବି ବିଶେଷ ସଫଳତା ଅର୍ଜନ କରିଛନ୍ତି । ଏପରି ଦୁର୍ଦ୍ଦିନରେ ପ୍ରିୟ ଓ ପ୍ରିୟାର ସୁରତି ବ୍ୟାକୁଳତା, ସ୍ୱକନ୍ୟାର ପୁଆଣି ଅନୁଷ୍ଠାନ ବିଳମ୍ବ ହେତୁ କାହାର ଅନୁତାପ, କେଉଁ ବିଦଗ୍ଧର ଅଦୁର୍ଭାଷଣ ନାୟିକା ପାଇଁ ବିରହ ସତାପ ଆଦି ଅଧ୍ୟାତ୍ମିକ ମନେହେଲେ ମଧ୍ୟ କାବ୍ୟରେ ଏସବୁ ଦୃଶ୍ୟ ସଂଯୋଜନା ଶୃଙ୍ଗାର ଆଦର୍ଶ ପୃଷ୍ଠ ୧୩୪ । ବ୍ରଜନାଥଙ୍କ ‘ଅମିକା ବିଳାସ’ରେ ପାର୍ବତୀଙ୍କ ସ୍ୱପ୍ନ ଦୃଶ୍ୟ ଅତର୍କିତ ବର୍ଷା ଚିତ୍ର ସରସତା ବିହୀନ । କବି ଏଠାରେ ପ୍ରକୃତିର ଘନଘଟାକୁ ଅତନୁରକାର ବିଜୟ ଅଭିଯାନ ରୂପେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଛନ୍ତି ୧୩୫ । ଜଗନ୍ନାଥ ନାରାୟଣଙ୍କ ‘ପ୍ରଭାବତୀ ପରିଶୟ’ରେ ବର୍ଷା ଓ ନାରୀ ଅଙ୍ଗ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟର ସାଦୃଶ୍ୟ ପରିକଳ୍ପିତ ୧୩୬ ।

ସଂଭୋଗ ଓ ବିପ୍ଳବର ଉଭୟର ପୃଷ୍ଠଭୂମି ରୂପେ ବର୍ଷା ଚିତ୍ରର ଅବତାରଣା କାବ୍ୟ ରୀତିରେ ଗୃହୀତ । ମେଘାୟିତ ପ୍ରକୃତିରେ କାମଦେବର ଜୟଯାତ୍ରା, ନାୟକତ୍ୱ, ନାୟିକାତ୍ୱ, ପ୍ରଣୟ ଦୃଶ୍ୟାଦିର ଆରେପ ରୀତି କବିଙ୍କ ଶୃଙ୍ଗାରଧର୍ମୀ କାବ୍ୟମାନସର ପରିଚୟ ବହନ କରେ । ମାତ୍ର ‘ମେଘଦୂତ’ କିମ୍ବା ‘ରତ୍ନସଂହାର’ର ଆର୍ତ୍ତକ ଓ ଆତ୍ମିକ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ଓଡ଼ିଆ କାବ୍ୟ ଉଚ୍ଚ୍ୟରେ ବିରଳ ।

ଶରତ-କାଳିଦାସଙ୍କ ‘ରତ୍ନ ସଂହାର’ରେ ଶରତ ରତ୍ନ ରୂପରମ୍ୟା ନବ ବର୍ଣ୍ଣ ରୂପେ ପରିକଳ୍ପିତ ୧୩୭ । ମନ୍ଦ ଗତିଶୀଳା ନଦୀ, କମଳ ଶୋଭିତ ପୃଷ୍ଠାଶୀ, ପୃଷ୍ଠାବନତ ତରୁଲତା, ଶଂଖଶୁଭ୍ର ଆକାଶ, ବିମଳ ଚନ୍ଦ୍ରମା, ଜଳହୀନ ମେଘମାଳା, ଶସ୍ୟଭର କ୍ଷେତ-ପ୍ରକୃତିର ସଜଳ ଦୃଶ୍ୟ ତାଙ୍କ ଭୋଗନୀରେ ଅମୃତତ୍ୱ ଲଭ କରିଅଛି ।

ଓଡ଼ିଆ ରୀତି କାବ୍ୟରେ ଶାରଦୀୟ ପ୍ରକୃତିର ରୂପ ରଚନା ବିପୁଳ ନୁହେଁ । ବହୁ ସ୍ଥଳରେ ଏହା ସଂକ୍ଷିପ୍ତ ଓ ସୂଚନାମୂଳକ । ଦେବ ଦୁର୍ଲ୍ଲଭଙ୍କ ‘ରହସ୍ୟ ମଂଜରୀ’ର ଶରତ ବର୍ଣ୍ଣନା ଏକ ପଦରେ ସୀମିତ ୧୩୮ । ଗ୍ରୀଷ୍ମ ଓ ବର୍ଷା ଚିତ୍ରର ଭବ ଘନତା ଏଥିରେ ନାହିଁ । ଶିଶୁ ଶଙ୍କରଙ୍କ ‘ଭସାଭିଜାଷ’ରେ ନଦୀ ଜଳର ନିର୍ମଳତାକୁ ମାନିନୀର ମାନ ମୁଁଚିତ ହୃଦୟ

ସଂଗେ ତୁଳନା କରାଯାଇଛି । ନାୟକର ପ୍ରେମାଳାପ ପ୍ରସଂଗତମେ ପ୍ରକୃତିର ବିବିଧ ଦୃଶ୍ୟରେ ନାୟିକା ଅଙ୍ଗ ସୌଦର୍ଯ୍ୟ ଆଗେପ କରି କବି ରୀତି ରସିକତା ପ୍ରକାଶ କରିଛନ୍ତି ¹³⁹ । ନରସିଂହ ସ୍ୱଶବ୍ଦ ‘ପରିମଳା’ରେ ନାୟକର ଶରଦ ବିରହ-ଭବନା ଦୀର୍ଘ ଓ ରସସିନ୍ଧୁ । ପ୍ରକୃତି ଚିତ୍ରଣରେ କାନ୍ତହୀନା ନାୟିକାର ବେଶ୍ୟାଦଶା ବିରହିଣୀର ତନୁବର୍ଣ୍ଣ, ବାରନାରୀର ନୀଚୀ କୋମଳତା, କୁଳବଧୂର ନୀଚୀ ସରସତା, ଘନ ଜଘନୀର ଜଘନ କାନ୍ତି, ନବ ଯୌବନୀର ସୁନ ଶୋଭା, କାନ୍ତ ସୋହାଗିନୀ କାର୍ମନୀର ଚପରୀତି ଆଦି ଚତୁରତାର ସହିତ ଗୁଂଫିତ ¹⁴⁰ । ଧନଞ୍ଜୟଙ୍କ ‘ଅନଙ୍ଗରେଖା’ ବର୍ଣ୍ଣନ ଶାରଦୀୟ ଶୋଭାରେ ନାରୀ ତଥା ତା’ର ଅଧର, ସୁନ, ନିତମର ରୂପ ପରିକଳ୍ପିତ ¹⁴¹ ।

‘ରସକଲ୍ଲୋଳ’ର ଶରଦ ଚିତ୍ର ସ୍ୱଭବିକ ଓ ପୁଷ୍ପମାୟିଗୁଣ । ଏଠାରେ ଶୃଙ୍ଗାରୀକତାର ଆରପ ଅତ୍ୟନ୍ତ ମାର୍ଜିତ । ପାରଂପରିକ ରୀତିରେ କାଶ ତଣ୍ଡୀ, ବଧୂଲି, ମୟୂରୀକୁ ଯଥାକ୍ରମେ କାମଦେବର ଶ୍ରେଷ୍ଠଛନ୍ଦ, ରମଣୀର ରମଣୀୟ ଅଧର, ସାମୀ ପରିତ୍ୟକ୍ତା ନାୟିକା ରୂପେ ଏଠାରେ କଳ୍ପନା କରାଯାଇଛି ¹⁴² । ଉପେନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ¹⁴³ ‘ବୈଦେହୀଶ ବିଳାସ’ରେ ଶତେ ଦୃଶ୍ୟାଧିକାରୀକ କିନ୍ତୁ ବୈବିଧ୍ୟହୀନ । ‘ଲବଣ୍ୟଚେତୀ’ର ଏକ ସ୍ଥଳରେ ଏହି ରତୁର ସୂଚନା ଓ ଅନ୍ୟ ସ୍ଥଳରେ ପ୍ରାକୃତିକ ଶୋଭାର ସଂକ୍ଷିପ୍ତ ଚିତ୍ର ପ୍ରଦତ୍ତ । ‘ପ୍ରେମ ସୁଧାନିଧି’ରେ ଏହାର ନାମୋଲ୍ଲେଖ ମାତ୍ର ଦେଖାଯାଏ । ବ୍ରଜନାଥଙ୍କ ‘ଅମ୍ବିକା ବିଳାସ’ ଓ ‘ଶ୍ୟାମ ରସୋତ୍ସବ’ର ଶରଦ ବର୍ଣ୍ଣନା ଗଦ୍ୟାତ୍ମକ ଓ ନୀରସ ¹⁴⁴ । ଜଗନ୍ନାଥ ନାରାୟଣଙ୍କ ‘ପ୍ରଭବତୀ ପରିଣୟ’ର ଏହି ଚିତ୍ରରେ କୌଣସି ଉଲ୍ଲେଖଯୋଗ୍ୟ ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ ¹⁴⁵ ।

ଉପରେ ଉକ୍ତ ଅଧ୍ୟୟନରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ ଶରଦ ବର୍ଣ୍ଣନାରେ କବିଗଣ ବିଶେଷ କାର୍ପଣ୍ୟ ପ୍ରଦର୍ଶନ କରିଛନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ‘ଉଷାଭିଜାଷ,’ ‘ପରିମଳା’ ‘ଅନଙ୍ଗରେଖା’ ଓ ‘ରସକଲ୍ଲୋଳ’ରେ ଏହି ଚିତ୍ରର ପରିସର ସୀମିତ ହେଲେ ହେଁ ସଫଳତା ଅନନ୍ୟ ସାଧାରଣ ।

ହେମନ୍ତ-ହେମନ୍ତର ହିମ ଶୀତଳତା କବି ଦୃଷ୍ଟିକୁ ବିଶେଷ ଆକୃଷ୍ଟ କରେ ନାହିଁ । କାଳିଦାସ ମଧ୍ୟ 'ରତ୍ନସହାର'ରେ ଏହି ରତ୍ନର ପ୍ରାକୃତିକତା ଅପେକ୍ଷା ରତି ବିଳାସର ଅବମତ୍ତାରୀ ବିସ୍ତୃତ ଚିତ୍ର ଅଙ୍କନ କରିଛନ୍ତି¹⁴⁶ ।

ଓଡ଼ିଆ ରୀତି କାବ୍ୟଧାରାର ଅନ୍ତ କେତୋଟି ସ୍ଥଳରେ ହେମନ୍ତର ଚିତ୍ର ପ୍ରଦତ୍ତ । 'ରତ୍ନସ୍ୟ ମଂଜରୀ'ରେ ଏହାର ପ୍ରାକୃତିକ ରମଣୀୟତା ସରସ ଶୈଳୀରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ । ଏ ସ୍ଥଳରେ ବିରହିଣୀ ନାୟିକାର କାତାନ୍ତୁରିତା ଅତ୍ୟନ୍ତ ମାର୍ମିକ¹⁴⁷ । 'ପରିମଳା'ରେ ରତ୍ନ ବିଭବ ଅପେକ୍ଷା ପ୍ରୀତି ବିଭବର ଆର୍ଯ୍ୟ୍ୟ ପରିଲକ୍ଷିତ¹⁴⁸ । ପ୍ରସଂଗତଃ ଚନ୍ଦ୍ରର୍ବ ସହ କପଟ ସଂଭେଗରେ ଲିପ୍ତ ଥାଇ ନାୟିକାର ପ୍ରିୟ ଭବନା ସବୁଠାରୁ ବୈଚିତ୍ର୍ୟମୟ । ସେହି କାଳରେ ନାୟକର ନାୟିକାନ୍ତୁରିତା ମଧ୍ୟ ଦୃଢ଼ସହ ବିରହାତ୍ମ । 'ଅନଙ୍ଗରେଖା'ରେ ନାୟିକାର ହିମ-ବିରହ-ଭବନା କରୁଣ ଓ ପ୍ରିୟ-ଗୁଣ-ସୁରଣାନୁରଂଜିତ । ପ୍ରକୃତି ଦୃଶ୍ୟର ସ୍ୱାଭବିକତା ଏଠାରେ ପରିଦୃଷ୍ଟ¹⁴⁹ ।

'ରସ କଲୋଳ'ର ହିମ ରତ୍ନ ବର୍ଣ୍ଣନାରେ ମଣିଷ ଓ ପ୍ରକୃତିର ଚିତ୍ର ବାସ୍ତବ୍ୟର୍ମୀ ଓ ରସାଳ । ନରନାରୀଙ୍କ ବିବିଧ କାମ ବିଳାସ ତଥା କୃଷ୍ଣ ଗୋପାଙ୍ଗନାଙ୍କର ପ୍ରୀତି ପରିହାସ ଓ ଦେହାନୁରଗ ସଂବଂସିତ ଶୃଙ୍ଗାର ଚର୍ଯ୍ୟାର ଦୀର୍ଘ ଇସ୍ତାହାରରେ ଏହି ଅଧ୍ୟାୟ ଶୁଣୋଜିତ¹⁵⁰ । 'ଲବଣ୍ୟବତୀ'ରେ ହେମନ୍ତର ସଂକ୍ଷିପ୍ତ ଓ ରୁଚିଶୀଳ ଚିତ୍ର ଉପସ୍ଥାପିତ¹⁵¹ । ଏଠାରେ ନାୟକର ବିରହାନ୍ତୁରିତା ପ୍ରିୟା-କେଳି-ସ୍ମୃତି-ବିପୁଳତା ଆଧାରିତ । 'ପ୍ରେମ ସୁଧାନିଧି' ଓ 'ରସିକ ହାରବଳୀ'ରେ ଏହି ରତ୍ନର ନାମୋଲ୍ଲେଖ ମାତ୍ର ଦେଖାଯାଏ¹⁵² । ଉଭୟ ସ୍ଥଳରେ ରତ୍ନ ପର୍ଯ୍ୟାୟର ଅନୁରୋଧ କ୍ରମେ ନାୟକ ବିରହଭବନା ଚିତ୍ରିତ । 'ଅମିକା ବିଳାସ'ର ହିମରତ୍ନ ପ୍ରସଂଗ ଶବ୍ଦ କ୍ରିଷ୍ଣତା ପାତ୍ରିତ ଓ ସରସତା ବିବର୍ଜିତ¹⁵³ ।

ଓଡ଼ିଆ ରୀତି କବିର ହେମନ୍ତ ବର୍ଣ୍ଣନାରେ ସଂଭେଗ ଓ ବିପ୍ରଲମ୍ବର ଚିତ୍ର ଅଙ୍କିତ । ପ୍ରାକୃତିକ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ରୂପାୟନରେ କବିର ଆଗହ ସର୍ବତ୍ର

ସାମିତ । ବହୁ କାବ୍ୟରେ ଏହି ରତ୍ନର ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟହୀନ ସୂଚନା ମଧ୍ୟ ପ୍ରଦତ୍ତ । ନାୟକ ନାୟିକାଙ୍କ ବିରହ ଭବନରେ ଶୃଙ୍ଗାରିକତାର ମୁଗ୍ଧ ବିଚରଣ ଦେଖିବାକୁ ମିଳୁଥିଲେ ହେଁ ପ୍ରକୃତି ଚିତ୍ରରେ ତାହାର ଆଗେପ ସଂକୁଚିତ ।

ଶିଶିର-ଓଡ଼ିଆ ରୀତି କାବ୍ୟ ପରଂପରାରେ ଶିଶିରର ବର୍ଣ୍ଣନା ସ୍ବଳ୍ପ । ରତ୍ନ ପର୍ଯ୍ୟାୟର ଅନୁଶେଷକ୍ରମେ କେତେକ ସ୍ଥଳରେ ଏହା ପ୍ରଦତ୍ତ । ‘ପରିମଳା’ରେ ଶିଶିର ପ୍ରକୃତିର ଦୃଶ୍ୟ କିଂଚିତ୍ ସ୍ବାଭବିକ । କୁହୁଡ଼ି ପୂରିତ ଦଶଦିଗ, ପଦ୍ମବନର ବିନାଶ, ଶୀତର ପ୍ରକୋପ, ଅରଣ୍ୟର ଶ୍ରାହୀନତା, ପକ୍ଷ ଶସ୍ୟରାଶିର ଶୋଭା ସନ୍ଧିଷ୍ଠ ରୀତିରେ ଏଥିରେ ଉପସ୍ଥାପିତ । ନାୟିକା ପାଇଁ ବିରହୀ ନାୟକର ଆକୃଷ୍ଟତା ଏ କ୍ଷେତ୍ରରେ ବିଶେଷ ଉଲ୍ଲେଖଯୋଗ୍ୟ ^{୧୭୦} । ପ୍ରସଂଗକ୍ରମେ ‘ରସକଲୋକ’ରେ କୁହୁଡ଼ିର ସୂଚନା ମାତ୍ର ପ୍ରଦତ୍ତ । କିନ୍ତୁ କୃଷ୍ଣଙ୍କର ଗୋପାଙ୍ଗନାମାନଙ୍କ ସହ ପ୍ରୀତି ଲୀଳା ଏଠାରେ ଅବୀରିତ ^{୧୭୧} । ‘ଅନଙ୍ଗରେଖା’ ଓ ‘ପ୍ରେମସୁଧାନିଧି’ର ନାୟିକା ବିରହ - ଭବନରେ ଶିଶିରର ନାମୋଲ୍ଲେଖ ମାତ୍ର ଦେଖାଯାଏ ^{୧୭୨} । ‘ଅମିଳା ବିଳାସ’ରେ ଏହାର ଦୀର୍ଘ ବର୍ଣ୍ଣନା କଳା-ଗୌରବ ହୀନ । ନର ନାରୀଙ୍କ ବିବିଧ ଶୃଙ୍ଗାର ଚେଷ୍ଟା ଏ ସ୍ଥଳରେ ବିବୃତ ହୋଇଥିଲେ ହେଁ ତାହା ପ୍ରୀତିପ୍ରଦ ହୋଇ ପାରିନାହିଁ ^{୧୭୩} । ସୁତରାଂ ଶିଶିରର ସଫଳ ଚିତ୍ର ସର୍ବତ୍ର ମ୍ଭୀନ ।

ବସନ୍ତ-କାଳିଦାସଙ୍କ ‘ରତ୍ନ ସଂହାର’ରେ ବସନ୍ତ ପ୍ରକୃତିର ମନୋହର ଓ ମଦନୋଦୀପକ ଚିତ୍ର ଅଙ୍କିତ । ଧରଣାମରେ ପ୍ରଫୁଲ୍ଲ ରୂପାକୃର ସାୟକଧାରୀ ରତ୍ନରାଜ ଯୋଷାବେଶରେ ଅବତୀର୍ଣ୍ଣ ହୋଇଥିଲେ ହେଁ ସୁରତ ପ୍ରସଂଗରତ ନାୟକ ନାୟିକାଙ୍କ ହୃଦୟବିଷ କରିବା ତା’ର ଏକମାତ୍ର ଲକ୍ଷ୍ୟ ^{୧୭୪} । କଳ୍ପନିକ ସଂସ୍କୃତ କବି ବସନ୍ତାଗମନକୁ ବିବାହ ଦୃଶ୍ୟ ସହ ତୁଳନା କରିଛନ୍ତି । ବନସ୍ଥଳୀ ଓ ବସନ୍ତର ବିବାହ ଅବସରରେ କାମଅଗ୍ନି ସାକ୍ଷୀ ହେବା ଏବଂ କୋକିଳ-ବ୍ରାହ୍ମଣ ମତ୍ତପୀଠ କରିବା ଆଦି ବର୍ଣ୍ଣନା ଅତ୍ୟନ୍ତ ମନୋରମ ^{୧୭୫} । ବିଦ୍ୟାପତିଙ୍କ ଦୃଷ୍ଟିରେ-ଏହା କାମନରେ

ଶୂନ୍ୟର ରସର ମଧୁମୟ ପ୍ରବାହ ସ୍ୱରୂପ^{୧୭୦} । ଭରତୀୟ ସାହିତ୍ୟରେ ଏହି କାତାୟ ଶୂନ୍ୟର ଚେତନାନୁର୍ଦ୍ଧାତ ବସନ୍ତ ବର୍ଣ୍ଣନାର ପ୍ରାର୍ତ୍ତନା ପରିଲକ୍ଷିତ ।

ଓଡ଼ିଆ ରୀତି କାବ୍ୟରେ ଏହାର ପୃଷ୍ଠଳ ପରଂପରା ବର୍ତ୍ତମାନ । ଶିଶୁ ଶଙ୍କରଙ୍କ ‘ଉଷାଭିଜାପ’ ବର୍ଣ୍ଣିତ ବସନ୍ତ ପ୍ରକୃତିରେ ଶୂନ୍ୟର ଚେଷ୍ଟାର ରମଣୀୟ ରୂପ ଅଙ୍କନ କରାଯାଇଛି । ପାଟଳୀ ପୁଲ୍ଲ, କେତକୀ, ମଧୁପ ଗୁଞ୍ଜନ ଯଥାକ୍ରମେ କାମ ଅର୍ଦ୍ଧଚନ୍ଦ୍ରବାଣ, କାମକୁନ୍ତ ଓ ମଦନ ବିଜୟ ଶଂଖନାଦ ରୂପେ ଏଠାରେ ପରିଲକ୍ଷିତ^{୧୭୧} । ବିଷ୍ଣୁଦାସଙ୍କ ‘ପ୍ରେମଲେଚନା’ରେ ଉତ୍ତରଜର ରୂପ ଚିତ୍ରଣ ବିସ୍ତୃତ । ପ୍ରକୃତିର ମନୋରମ ଦୃଶ୍ୟାବଳୀ ସହ ବିବିଧ ନାୟକ ନାୟିକାଙ୍କ ପ୍ରୀତି ବିଜାସର ରସାତଳ ମଧୁର ଚିତ୍ର ଏହି କାବ୍ୟରେ ରୂପାୟିତ^{୧୭୨} । ଅନ୍ୟ ଏକ ଦୃଶ୍ୟରେ ବସନ୍ତୋତ୍ସବ ଉନ୍ମୁଖା ପ୍ରମଦାମାନଙ୍କର ପରୁଷେଳ ଏବଂ ଗଜପୁତ୍ର ସୁଧାକରର ନବାନୁରାଗ ବର୍ଣ୍ଣନା ପ୍ରୀତି ରସସିନ୍ଧୁ^{୧୭୩} । ଧନଞ୍ଜୟଙ୍କ ‘ଅନଙ୍ଗରେଖା’ରେ ବସନ୍ତ ପ୍ରକୃତିର ରୂପ ସଂଗ୍ରହ ସରଳ ଉଷା ଓ ଅନାଦୃଶର କଳ୍ପନା ସମୃଦ୍ଧ । ଉତ୍ତୁ ଆଗମନକୁ ଅନଙ୍ଗବିଜୟ ଏବଂ ପୃଷ୍ଠିତ କୁଞ୍ଜ କୁଟୀରକୁ ଅନଙ୍ଗ କେଳି ମନ୍ଦିର ରୂପେ କବି କାବ୍ୟସୀକୃତି ଜଣାଇଛନ୍ତି^{୧୭୪} ।

‘ରସକଲ୍ଲୋଚନ’ର ବସନ୍ତ ଚିତ୍ର ଲଳିତ ପଦ ବିନ୍ୟାସ ଓ ନିବିଡ଼ କାମ ଭବନା ସମନ୍ୱିତ । କବି କୃଷ୍ଣରମଙ୍କ ଏକ ସଂସ୍କୃତ ଶ୍ଳୋକର ଛାୟାରେ ଦାନକୃଷ୍ଣ ଏହା ରଚନା କରିଥିବା କଥା ଅଧ୍ୟାପକ ଡଃ କାଞ୍ଚୁରରା ମିଶ୍ର ସ୍ୱରୂପଛନ୍ତି^{୧୭୫} । ଏଠାରେ କନ୍ଦର୍ପ, ବସନ୍ତ, କେତକୀ, କେଶର କୁସୁମ, କିଶକନ୍ଦ ପତି, ମଧୁପ ଯଥାକ୍ରମେ ରଜା, ସଖା, କୁଳ, ପାଟ କରବାଳ, କାମ-ନୃପତି ଶ୍ୱେତଛନ୍ଦ୍ର, ପତାକା, ଶଂଖୁଆ ରୂପେ ଅଭିହିତ ।

ଉପେନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ‘କୋଟି ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ସୁନ୍ଦରୀ’ର ବସନ୍ତ ପ୍ରକୃତିରେ ଉତ୍ସବ ମୁଖର ଚର୍ଚ୍ଚରୀ ବିହାର-ଦୃଶ୍ୟ ଆଗୋପିତ^{୧୭୬} । କିନ୍ତୁ ‘ଲବଣ୍ୟବତୀ’ରେ ନାୟିକାର ଉପବନ ବିହାର ପ୍ରଦର୍ଶନରେ ବସନ୍ତ ବର୍ଣ୍ଣନା ଏବଂ ପ୍ରମଦାଗଣକର

ପ୍ରଗୁଣେକ ଉନ୍ମାଦନା ଅଧିକ ସରସ ଓ ଅନୁରାଗ ଜର୍ଜରିତ ¹⁶⁷ ।
 ବୈଦେହୀଶ ବିକାସ'ରେ ଲତା ସମୂହ-ନବ ପୁଷ୍ପବତୀ, ବାସନ୍ତୀ-ମଲ୍ଲୀ-
 ନିଆଳି-ଛୁରିଅନା ଆଦି-ଭଜାବତୀ, କେତକୀ-ସତୀ, କିଂଶୁକ-ବାର୍ଦ୍ଧାନାରୀ,
 ରୁଚ-ବେଶ୍ୟାନାରୀ ରୂପେ ପରିକଳ୍ପିତ ¹⁶⁸ । କବିଙ୍କ ରସିକତା ଓ
 କଳ୍ପନା ପ୍ରବଣତାରେ ଏ ସ୍ଥଳଟି ଏକାନ୍ତ କମନାୟ । 'ବିଦଗ୍ଧ ଚିନ୍ତାମଣି'ରେ
 ବସନ୍ତର ଆଗମନ ଦୃଶ୍ୟ କାମଦେବଙ୍କ ବିଜୟ-ଅଭିଯାନ ରୂପେ
 ଚିତ୍ରିତ ¹⁶⁹ । କାବ୍ୟରୀତି ଓ ଶାସ୍ତ୍ରାୟତା (କାମ ଦଶଦଶା)ର ଉଲ୍ଲେଖ
 ଯୋଗୁଁ ଏହା ନୀରସ । ବ୍ରଜନାଥଙ୍କ 'ଅମିକା ବିକାସ'ରେ ବସନ୍ତ ପ୍ରକୃତି
 ଚଥା ନାରୀ ପୁରୁଷଙ୍କ ପ୍ରୀତିଭେଦ ଓ ଭକ୍ତି ପ୍ରତ୍ୟୁକ୍ତି କାମୋଲ୍ଲାସକ
 ହୋଇଥିଲେ ହେଁ ଇଷା ରୀତି ସ୍ଥଳ ବିଶେଷରେ ରସାୟାଦନର
 ବାଧକ ¹⁷⁰ । କବିସୂର୍ଯ୍ୟଙ୍କ 'ଚନ୍ଦ୍ରକଳା'ରେ ନାୟିକାର ବସନ୍ତ ବନ ବିହାର
 ଦୃଶ୍ୟ 'ଲବଣ୍ୟବତୀ' ଅନୁରୂପ । ଅନ୍ୟ ଏକ ସ୍ଥଳରେ ଏହି ଋତୁର ବିଶଦ
 ଚିତ୍ର ଅଙ୍କିତ । କିନ୍ତୁ ତାହା ଗତାନୁଗତିକ ଓ ଚୈତିତ୍ର୍ୟହୀନ ¹⁷¹ ।

ନାୟକ ନାୟିକାଙ୍କ ଋତୁ ପର୍ଯ୍ୟାୟଗତ ବିରହ ଭାବନା ପ୍ରସଙ୍ଗରେ
 ବସନ୍ତର ସୂଚନା ମଧ୍ୟ ବହୁସ୍ଥଳରେ ପରିଦୃଷ୍ଟ । କିନ୍ତୁ ସକଳ ବର୍ଣ୍ଣନାରେ
 ପ୍ରକୃତିର ଚୈତିତ୍ର୍ୟ ଅପେକ୍ଷା ସମ୍ଭୋଗ ସ୍ମୃତି ଓ ବିରହପୀଡ଼ାର ରୂପ
 ସୁସ୍ପଷ୍ଟ । ପରମ୍ପରାକ୍ଷିତ ହୋଇଥିଲେ ମଧ୍ୟ ସାମାଜିକତା, ଶୃଙ୍ଗାରୀକତା ଓ
 କାଳ୍ପନିକତାର ମଧୁର ସମନ୍ବୟ ହେତୁ ଓଡ଼ିଆ କାବ୍ୟର ବହୁ ସ୍ଥଳରେ ଏହା
 କାଳ୍ପାତୀତ ସୌଦର୍ଯ୍ୟ ବିଭୂଷିତ ।

ପ୍ରକୃତ-ବନ, ଗିରି, ନଦୀ, ଋତୁ ଚିତ୍ରାଦି ଅତିରିକ୍ତ କେତେକ
 କାବ୍ୟରେ ମାନବୀୟ ଚେତନା ସହ ପ୍ରକୃତିର ଘନିଷ୍ଠ ସବନ୍ଧ ସ୍ଥାପିତ ।
 ଏସବୁ ସ୍ଥଳରେ ତା'ର ଜଡ଼ ରୂପ କାବନ ଚକ୍ଷୁକତାରେ ସମ୍ବନ୍ଧ । ଏହି
 କାବ୍ୟୀୟ ଦୃଶ୍ୟର ଏକ ସୁଦୂର ଉଦାହରଣ କାଳିଦାସଙ୍କ 'ରଘୁବଂଶ'ରେ
 ଦେଖାଯାଏ-ତାହା ହେଉଛି ନିର୍ବାସିତା ସୀତାଙ୍କ ଦୁଃଖରେ ଅଭିଭୂତା
 ବନସ୍ଥଳୀର ଚିତ୍ର ¹⁷² ।

ଆମ ରୀତି କାବ୍ୟଧାରାରେ ଏ ପ୍ରକାର ଚିତ୍ରର ସଫଳତା ସୀମିତ । ଅର୍ଜୁନ ଦାସଙ୍କ ‘କଳ୍ପଲତା’ରେ ଚିତ୍ରିତ ପ୍ରକୃତିର ସମ୍ବେଦନଶୀଳ ରୂପ ବାସ୍ତବିକ କରୁଣାହୁଁ ¹⁷³ । ମିଳନରସ ପ୍ରାକ୍-କାଳୀନ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କ ମଧୁର ବଂଶୀ-ଆଳାପ-ପୁଲକିତ ପ୍ରକୃତିର ରମଣୀୟ ଚିତ୍ର ରହସ୍ୟ ମଞ୍ଜରୀ’ରେ ଅଙ୍କିତ । ସପ୍ତସାଗରର ଲହରୀମାଳା ସ୍ପନ୍ଦିତ ହେବା, ଶୁଷ୍କ ତରୁରେ ନବ ପଲ୍ଲବ ଅଙ୍କୁରିତ ହେବା, ପାଷାଣ ଦ୍ରବୀଭୂତ ହେବା, ମସ୍ତକ ସମୁଦ୍ର ଗଭୀର ଜଳରୁ କୂଟ ଉପରକୁ ଲମ୍ବ ପ୍ରଦାନ କରିବା, ପଶୁକୁଳ ଗ୍ରାସ ମୁଖରେ ସ୍ଥିର ହୋଇ ରହିବା ଆଦି ଅତ୍ୟନ୍ତ ସ୍ପଷ୍ଟ ସଂପନ୍ନ ପରିକଳ୍ପନା ¹⁷⁴ ‘ପ୍ରେମ ପଞ୍ଚାମୃତ’ ବର୍ଣ୍ଣିତ କୃଷ୍ଣ ଗୋପାଙ୍ଗନା ବିବାହୋତ୍ସବରେ ପ୍ରକୃତିଟି ଅଂଶ ଗ୍ରହଣ କାବ୍ୟିକ ରମଣୀୟତାରେ ଉଜ୍ଜ୍ୱଳ ¹⁷⁵ । ନଭ ମଣ୍ଡଳ, ପଦ୍ମ ଶ୍ରୀଫଳ, ଶୁକାଦି ପକ୍ଷୀଗଣଙ୍କ ବଚନ, କୋକିଳ ଧ୍ୱନି, ଭୃଙ୍ଗ ଶବ୍ଦ, ମେଘନାଦ କୁନ୍ଦ କୁମୁଦ, ପଦ୍ମ ତାଳିନୀ, ପଦ୍ମପତ୍ର, ଦୂରସ୍ଥିତ ହରିଣୀ, ଶେଫାଳୀ କୁଚୁହଳ ଇତ୍ୟାଦି ଯଥାଜମ୍ବେ ଚନ୍ଦ୍ରାତପ, ସୁବର୍ଣ୍ଣକୂଳ, ବେଦମନ୍ତ ଉଚ୍ଚାରଣ, ଭଟଙ୍କ ମଙ୍ଗଳପାଠ, ମଙ୍ଗଳ ଶଙ୍ଖ ଧ୍ୱନି, ବିଭବାଦ୍ୟା, ଶଙ୍ଖା, ଶାଳୀ ଓ ଉତ୍ତଳ ହାସ୍ୟ, ଜନ୍ୟାତାତକ ରତ୍ନଦାନ, ଯୌତୁକ, ସାଇପଡ଼ିଶା ତରୁଣୀ, କୁଚୁଳ ଘେଜନ ଚହଳ ରୂପେ ଏଥିରେ କଳ୍ପିତ । ଋଷ ସମାବେଶରେ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କ ମୃତ ସଂଜ୍ଞାବେନା ରାଗ ଆଳାପିତ ବଂଶୀନାଦ ଓ ତତ୍ତ୍ୱନିତ ପ୍ରକୃତିରେ ଅନିବିଚାରୀୟ ପୁଲକର ସଂଚରଣ—‘ରହସ୍ୟମଂଜରୀ’ର ସମଧର୍ମୀ ¹⁷⁶ । ଏ ସକଳ କ୍ଷେତ୍ରରେ ବିରହ ଓ ମିଳନ ସଂବନ୍ଧିତ ପ୍ରକୃତିର ଅନନ୍ୟ ରୂପ ସଫଳତାର ସହ ଅଙ୍କିତ ।

ଶେଷକଥା—ମଧ୍ୟଯୁଗୀୟ ନାରୀ ଭବନା ଓ ଶୃଙ୍ଗାର ବିକାସ ସାମଗ୍ରୀୟ ଜୀବନାଦର୍ଶକୁ ଗଭୀର ଭାବରେ ଆଲୋଚନା କରି ରଖିଥିଲେ । ତେଣୁ ସାହିତ୍ୟ ସୃଷ୍ଟିରେ ତାହାର ପ୍ରତିଫଳନ ଏକାନ୍ତ ସ୍ୱାଭାବିକ । ଏତତ୍-ଭିନ୍ନ ପ୍ରାଚୀନ ସାହିତ୍ୟ ଓ ପରଂପରା ପ୍ରତି ଆନୁଗତ୍ୟ ଥିଲେ କବି ମଣ୍ଡଳୀର ଆଦର୍ଶ । ସୁତରାଂ ନଦୀ, ଚନ୍ଦ୍ର, ଗିରି, ନଗର ଆଦି ବର୍ଣ୍ଣନାରେ ଶୃଙ୍ଗାର ଚେତନାର ନିହିତ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତି ପ୍ରକାଶ ପାଇବା ଯଥାର୍ଥ । ଦରବାରୀ କାବ୍ୟ ସାଧନାର ଏତାଦୃଶ ପରିଣତି ଆଦୌ ବିସ୍ମୟକର ନୁହେଁ ।

ପାଦଟୀକା-

- ୧। କାବ୍ୟାଦର୍ଶ : ୧, ୧୭-୧୭
- ୨। ସାହିତ୍ୟ ଦର୍ପଣ : ୬୫-ପୃ ୫୮୫
- ୩। ଦୟିତଂ ପ୍ରତି ଯତ୍ର ସନ୍ତତଂ ରତିହାସାଭବରେକିରେ ଭୁବଃ
ସ୍ମୃତିକୋପକ ବିଗ୍ରହା ଗୃହାଃ ଶଶଭୃଗିରି ନିରକଭିଭୟଃ ।
ନୈଷଧଃ ୨/୭୪
- ୪। ବାତାୟନ ନୟନ କଳସ କୂଟମତ
ବସନ ପତାକା ତଥା ଶିରରେ ରଞ୍ଜିତ ।
ପ୍ରେମ ଲେଚନା : ୧୫/୧୯ (ଭଟ୍ଟାଚାର୍ଯ୍ୟ)
- ୫। ଯେଉଁ ନଗର ଭରଜ ଲଭିଲେ ନାହିଁ କରଜ ପୀଡ଼ା ଲଭିଲେ
ଭରଜ କରଜ ପୀଡ଼ା ।
ପରଭୃତ ସମ କରି କଲ ଯେଉଁ ଦଣ୍ଡଧାରୀ ସେ ପାଉଛି
ପରଭୃତ ସକାଶୁ ପୀଡ଼ା ।
ଯହିଁ ଛତି ବିଯୋଗୀ ଚକ୍ର । ଏହା କାହିଁକି ପାଞ୍ଚିବେ ବିଯୋଗୀ ଚକ୍ର ।
ସର୍ବାଙ୍ଗ ସୁନ୍ଦରୀ : ୫/୭
- ୬। ବୈଦେହୀଶ ବିଳାସ : ୩୪, ୨୯-୩୭
- ୭। ଚକ୍ରୋଦ୍ଧ : ୩୪/୩୭
- ୮। ବକ୍ଷୋଜେ । ବସି ନଖ ଚିହ୍ନ ଗୁହିଁ ଯେ ।
ବଡ଼ଭାରେ ରଜା ସୁତୀର କେତୁକି ଗୁଚି ଗୁଞ୍ଜଲ୍ୟ ନ ବହେ ଯେ ।
ବୈଦେହୀଶ ବିଳାସ : ୩୪, ୩୧
- ୯। ତନ୍ତ୍ର ତନ୍ତ୍ରଣୀରେ ଶରଣ ଭଜି । କମ୍ପ, ସ୍ତମ୍ଭ, ଡକା ତେବେ ନ ତେଜି ।
କୋଟି ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ସୁନ୍ଦରୀ : ୨/୩
- ୧୦। କୋଟି ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ସୁନ୍ଦରୀ : ୨, ୧୫
- ୧୧। ଚକ୍ରୋଦ୍ଧ : ୨/୧୭-୧୮

୧୨। ତତ୍ତ୍ୱେବ : ୪/୨୧-୨୨

୧୩। ବହୁ ସେ ପୁରେ ସୁନ୍ଦରୀମାନଙ୍କର ଅଳଙ୍କାର ଭୂବଲୀ କଟାକ୍ଷ ।

କୁଟିଳ ଉନ୍ନତ ଚକ୍ର ତାହାଙ୍କ ଚିହ୍ନ ପଦୋଧର ଅକ୍ଷ ।

ଅତ୍ୟନ୍ତ, କୃଷ୍ଣଚର କଟୀ ଉଦର ।

ମନ୍ଦଗତି ହାସେ ପ୍ରକାଶ ହୋଇଛି କମ୍ବୁ କେବଳ ତହିଁ ଦର ।

ଶଶିରେଖା : ୩/୧୮

୧୪। ଚନ୍ଦ୍ରକଳା : ୩/୨୧-୨୨

୧୫। ଯହିଁ ପୁରେ ଶୋଭିଥିଲା ସଚିବ ଯୁବତୀ

ମାର ବିକାର ବିଧୁର ହୋଇ ବାଚସ୍ପତି ।

ନିଜ ଅନ୍ତଃପୁର ଭ୍ରମେ ପଶିଲେ ସେ ପୁରେ

ଦେଖିଲେ ଶୋଭିଛି ବାଳା ପଲଙ୍କ ଉପରେ ।

ନିଜ ସରସିକ ନେତ୍ରା ଭ୍ରମେ ରତି କରୁ

ନିଭ୍ରାଜଙ୍ଗେ ପରୁରିଲ ସେ ହେମ ରମ୍ଭୋରୁ ।

ଚନ୍ଦ୍ରକଳା : ୩ ୨୯-୩୦

୧୬। ଯହିଁ ନିଜର ଧାରଣା ପାଞ୍ଚାଙ୍ଗିକାଗଣେ

ଅନିମିଷାଦି ଅନେକ ଲବଣ୍ୟ ଲକ୍ଷଣେ ।

ପ୍ରତି ନିଶା ଅଭିସାର ରସବଶ ସୁରେ

• ଭିଡ଼ି ବାମା ଭ୍ରମରେ ଚୁମ୍ବି ଚିବୁକରେ ।

ଚନ୍ଦ୍ରକଳା : ୩, ୩୮

୧୭। ଯହିଁ କେଉଁ ରସ ଲଂପଟ ପୁରୁଷ ଗବାକ୍ଷ ପାଶେ ବସିଥିଲା

ଅବିଦୁର ଶଶି ବିମଳ ପ୍ରେୟସୀ ବଦନ ଭ୍ରମେ ଚୁମ୍ବିଦେଲ । ×××

ଚନ୍ଦ୍ରକଳା : ୫/୨୦

୧୮। ପ୍ରବଂଧ ପୂର୍ଣ୍ଣଚନ୍ଦ୍ର : ୧/୧୯

୧୯। × × ଗଜବନ୍ଧେ ଗଜଦନ୍ତ ଅଳସୀ

କନ୍ୟା ଲୋକନେ ଅଜ୍ଞାନ ସନ୍ଧ୍ୟାସୀ । × ×

ପ୍ରବଂଧ ପୂର୍ଣ୍ଣଚନ୍ଦ୍ର : ୨/୮

୨୦। ଶଶିସେଣା : ୬.୫-୧୧, ଶଶିରେଖା : ୧୭/୧୦-୨୩ (ଲତ୍ୟାଦି)

୨୧। ରମ ପରାବତ୍ତି ଘେ ମୁନି ! ଯେହୁ କେବଣ ବନ
କାମର କି କେଳି ନଗର, କରେ ଆନନ୍ଦ ମନ ।

ରମବିଭା : ୩/୧୮

୨୨। ପ୍ରେମଲେଟନା : ୬/୧୭-୨୭

୨୩। ନାଗେଶ୍ଵରରେ ଶୋଭିତ ହୋଇଛି ପୁଣି
ଗଣିକାଗଣରେ କରି ଦିଶେ ଶୋଭନ ।
ପୂର୍ଣ୍ଣାଙ୍ଗ ଶୋଭାରେ କର ରତି ଭିଳାସ
ବିଚିତ୍ର ରୁଚିରେ କରେ ଅତି ବିଶେଷ ।

ଚନ୍ଦ୍ରନାଥ ବିଳାସ : ୩/୨୧-୨୨

୨୪। ବାସରେ ଆଜ୍ଞନ ଶୋଭା ତୁଙ୍ଗ ପୟୋଧରେ
ବାସରେ ଆଜ୍ଞନ ଶୋଭା ତୁଙ୍ଗ ପୟୋଧରେ ।

ବୈଦେହୀଶ ବିଳାସ : ୭/୩୬ (ଇତ୍ୟାଦି)

୨୫। ତତ୍ତ୍ଵେବ : ୧୯ଶ

୨୬। ତତ୍ତ୍ଵେବ : ୧୯/୩

୨୭। ତତ୍ତ୍ଵେବ : ୨୨/୬୮-୭୮

୨୮। ବିବସନ କରି ନଖ ଗୁଳତେ କିଂଚିତ
ବିବସନ ହେବ କି ଏ ରୂପେ ରେମାଞ୍ଚିତ ।

ବୈଦେହୀଶ ବିଳାସ : ୨୭/୨

୨୯। ରସଲେଖା-୧ମ

୩୦। ତରୁରୀ ନାରୀ ପ୍ରାୟେ ପ୍ରାତେପୁଣି

ତମ୍ଭା ବରନୀ ଶଂଜନ ଇକ୍ଷଣ

ଚିହ୍ନର ତମାଳ କୁହ ଦଶନ

ଚିହ୍ନକ ନାରୀ ଶ୍ରୀପଦ ସ୍ତନ

ଚୁରୁକ କ୍ରମୁକ ଶୁଭ ଯେ

ଚିହ୍ନୀ ଭୁଜ ଶ୍ରେଣୀ ଅଶୋକ ଅଙ୍ଗୁଳି

ବାଣୀ ପିକରସା ଇନ୍ଦ୍ର ଯେ । ଇନ୍ଦ୍ରଭାଷଣ : ୬/୬

୩୧। କହ କହ ପ୍ରାଣ ମିତ

ବନେ ଯିବ କି ଜୀବିତ

ସ୍ତେମାଘଧିକା ମୋ ବଂଧୁ ଘଧିକା ପରାଏ ପ୍ରତୀତ ।

ବିଦଗ୍ଧ ଚିନ୍ତାମଣି : ୬୬/୮

୩୨। ତହେଁବ : ୬୬/୯-୧୩

୩୩। ମହାକବି କାଳିଦାସ (ହିନ୍ଦୀ)-ପୃ ୩୩୭

୩୪। ମହାଧାରଣ ପର୍ବତେ ନରନାଥ ଯାଇ

ନିରନ୍ତରେ ସ୍ତବ୍ଧରୀ କି ଚିତା କରୁଥାଇ ଯେ ।

ସ୍ତେମା ଲେଚନା : ୧୮/୧

୩୫। ଅନଙ୍ଗରେଖା : ୨୩/୨୫-୨୮

୩୬। ସତ ଅବନୀ ବନିତାର ସ୍ତନ ଶୋଭା ପାଇଛି

ସୁତୁଙ୍ଗ କଠିନ ଦୁର୍ଲ୍ଲଭ ତିନିଗୁଣ ବହିଛି ।

× × × ସୁଭଦ୍ରା ପରିଣୟ : ୫/୩

ସୁରଶାସ୍ତ୍ର ହିଁ ମୂର୍ତ୍ତିମତ ମଣି ଗନ୍ଧର ତହିଁ

ଶୂନ୍ୟ ବିବେକ ଶବରୀକି ବିପରୀତ କରାଇ ।

ସୁଭଦ୍ରା ପରିଣୟ : ୫/୮

୩୭। ଅନଙ୍ଗ ରସ ଅଛି ବିଶେଷ ମୂର୍ତ୍ତିବତ ହୋଇ ଯହିଁ

ଅଙ୍ଗନା-ଲଜ ପୁରୁଷ-ଧୈର୍ଯ୍ୟ ଶୁଦ୍ଧ ଶୁଦ୍ଧ ହୋଏ ଦହି ।

ଅମିକା ବିଜାସ : ୬/୧୦

୩୮। ପ୍ରବଂଧ ପୂର୍ଣ୍ଣଚନ୍ଦ୍ର : ୧/୧୩-୧୪

୩୯। ମୁଖାର୍ପଣେଷୁ ପ୍ରବୃତ୍ତି ପ୍ରଗଲ୍ଭଃ ସ୍ୱୟଂ ତରଙ୍ଗାଧର ଦାନ ଦକ୍ଷଃ

ଅନନ୍ୟ ସାମାନ୍ୟ କଳତ୍ର ବୃତ୍ତିଃ ପିବତ୍ୟସୌ ପାୟୟତେ ଚ ସିନ୍ଧୁଃ ।

ରଘୁବଂଶ : ୧୩/୯

୪୦। ବିହେ ମଜର କେତନ ଉଜ୍ଜ୍ୱଳ ରତି ସମାନ

ପୂରିତ ହୋଇଛି ଚଣ୍ଡେ ଅଶେଷ ରସେ ।

ବୈଦେହୀଶ ବିଜାସ : ୯/୧

୪୧। ବିଲେକି ନଦୀ ଗୋଦାବରୀ
ବାମା କି ଶୁକୁ ଅଭିସାରୀ ।

ବୈଦେହୀଶ ବିଳାସ : ୨୨/୫୩

୪୨। ଶଶିରେଖା : ୧୭/୨୨-୨୩

୪୩। ପ୍ରିୟାସୁ ବାଳାସୁ ରତିକ୍ଷମାସୁ ଚ ଦ୍ଵିପତ୍ରିତଂ ପଲବିତଞ୍ଚ ବିଭ୍ରତମ୍
ସୁରଜିତଂ ଗର୍ବଂ ମହୀରୁହାକୁରଂ ମିଷେଶ ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶେଶ ଦୟସ୍ୟ ଚ ।
ନୈଷଧ : ୧/୧୧

୪୪। କି ନୀଳ ଶାଢ଼ୀ ଚଙ୍ଗଧଡ଼ି ହଂସାବଳୀ ହୋଇଛି
ଅବନୀ ବନିତା ବିସ୍ତାରେ କିବା କିଶିତା ଛନ୍ଦି ।

ଲବଣ୍ୟବତୀ : ୬/୩

୪୫। କବି ବିଭୂରିଲ ବିଚିତ୍ର ହେଲ ତୁମୀ ବୁଡ଼ିଲ
ନବୁଡ଼ି ଶଇଳ ସଲିଳ ଉପରରେ ରହିଲ ।

ଲବଣ୍ୟବତୀ : ୬/୧୧

୪୬। ଉତ୍ତାମ ପୁରନେ ଉରଜମାନେ କି ମନୋହର
ନଳ ଦୀକ୍ଷା ପାଇ ନାଭୀକି ଭେଳା କଲେ ଭୂଧର ।

ଲବଣ୍ୟବତୀ : ୬/୩୧

୪୭। ନାରୀ ବାରି ବାରି ନୋହିଲେ ତହିଁ ଘଡ଼ିଏ ଯାଏ ।

x x x ଲବଣ୍ୟବତୀ : ୬/୩୪-୩୬

୪୮। ଚନ୍ଦ୍ରକଳା : ୧୧/୧୧-୧୩ (ନାଭୀ), ୧୧/୧୪ (ମୁକୁର ଭିତ୍ତି),
୧୧/୧୫ (ରୁମ୍ଭନ)

୪୯। ଆବର୍ତ୍ତଶୋଭା ନତ ନାଭି କାନ୍ଦେଉଁଙ୍ଗୋ ଭୂବା ଦୁହଟରଃ ସ୍ତନାନାମ୍
ଜାତାନି ରୂପାବୟବୋଗମାନାମ୍ୟ ଦୂରବରିନୀ ବିଜାସିନାନାମ୍ ।
ଉଦ୍ଭବଂଶ : ୧୬/୬୩

୫୦। ଋତି ସଙ୍ଗେ କାମ କି ଖେଳେ ।

କଳଲତା : ୧୧/୯

୫୧। ଦେଖିଣ ଚକିତ ଉଷା ବିରାଜି ମନେ
ଧିକ ଧିକ ଯଉବନ କାନ୍ତ ବିହୁନେ ।

ଉଷାଭିଳାଷ : ୪/୨୭

୫୨। ଜଳ ଜଳନିଧି ମତ କୁଟ ଗିରିବର
କଉଷେୟ ରଞ୍ଜୁକି ମଞ୍ଜୁ ପାରବାର ।

ପ୍ରେମ ଲେଚନା : ୪/୯

୫୩। ଅନଳାରେଖା : ୨୪/୪୨-୫୪

୫୪। ରସକଲୋଳ : ୧୫/୧୨-୨୨

୫୫। ସର୍ବାଙ୍ଗ ସୁନ୍ଦରୀ : ୭/୩୫-୪୦

୫୬। ଅହିମକର ତାପ ନାଶେ ଶୋଭା ସାରସ ଚକ୍ରେ ।
କିମ୍ବା

ମନ୍ଦୀକା ପୁଲିନ ଜେମାକୁ ଗୁରିବର୍ଣ୍ଣେ ଏସନ ।

ଲବଣ୍ୟବତୀ : ୬/୨୩, ୬/୨୫ (ଇତ୍ୟାଦି)

୫୭। ବିନ୍ଦୁ ବିନ୍ଦୁ ଜଳ ରହିଛି ଗୁରୁ କୁଟିଳ ବାଳେ
ତୁଷାର ବୃଷ୍ଟି କି ହୋଇଛି ନବ ତମାଳ ଦଳେ ।

ଲବଣ୍ୟବତୀ : ୬/୪୨ (ଇତ୍ୟାଦି)

୫୮। ସର୍ବେବରେ ପଶି ସେ ତାକୁ ଧରଣି କୁଟେ ନଖ କ୍ଷତ ଦେଖିଲେ
ସ୍ଵୟଂମୁ ଶମ୍ଭୁକୁ ଚନ୍ଦ୍ର ଶେଖରତ୍ କେ ଦେଲ ଏତେ ବିରାଜିଲେ
ସଙ୍ଗାତ, ସୁଗନ୍ଧ କେତକୀ ଫୁଲକୁ

ସମୋଗ କେମତ ଭ୍ରମର ଯେ କଲ ଜଣାତ ନ ଯାଇ ଆମକୁ ।

ସୁଭଦ୍ରା ପରିଶୟ : ୧୪/୧୧

୫୯। ବିଦଗ୍ଧ ଚିତାମଣି : ୧୮/୩

୬୦। ନେଇ ପଦ୍ମ କେ କାହା କୁଟେ ଦେଲ

ନର୍ମ ନର୍ମ ଭବେ ଚନ୍ଦ୍ର ହେବାକୁ କୃଷକର ପ୍ରତେ ହେଲ ।...

ବିଦଗ୍ଧ ଚିତାମଣି : ୧୮/୫

୨୧। ଜେମାର ବିପୁଳ ଜୟନକୁ ଜଳ ଯହୁଁ କଲ ଆଲିଙ୍ଗନ
ଯୁବରାଜ ପାଣି ଲାଗି ପରି ମଣି ପୁଲକତେ ଅପଘନ ଯେ ।

ଚନ୍ଦ୍ରକଳା : ୧୧/୨୫

୨୨। ଏକାବେଳେ ଜଳେ ବୁଡ଼ିଲେ ସକଳେ ଭସିଲ ଭଣ୍ଡେଁ ଜେବଳ ।
ଭଦ୍ରନୀଳ ଛାୟା ଉମର ନିବେଶ ପ୍ରଳୟ କୁନ୍ତଳ କୁଳ ଯେ,
ସବୁଁ ଏକ ପ୍ରଦେଶ । ଧଉଲ କି ସୁରସୁତା ବେଶ ।
ଅବା ତମାଳ ଛାୟା ପ୍ରଦେଶ ଯେ ।

ଚନ୍ଦ୍ରକଳା : ୧୧/୩୫

୨୩। କାମର ତରୁ ପାଦାନ୍ତ କୁସୁମ ଶର ଭରତୀ
ଧରିଣ ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ପୂରି, ଅଛି ଆବୋରି ଯେ ।
ରହସ୍ୟ ମଞ୍ଜରୀ : ୧୩/୧୭

୨୪। ଯେମନ୍ତ ଉପବନରେ କୃଷ୍ଣ ଗୋପିକା
ବିହରନ୍ତି ଜୟପଂକ୍ତି କରିଣ ସଖା ।
ଗୋପୀ ଚନ୍ଦନ : ୪/୫୮ (ଭତ୍ୟାଦି)

୨୫। ଉଷାଭିଳାଷ—ମାୟ (ପାଟଳୀ—କାମ ଅର୍ଦ୍ଧଚନ୍ଦ୍ରବାଣ, କେତକୀ—
କାମକୁନ୍ତ, ନାଗେଶ୍ଵର କର୍ତ୍ତି—କାମ ହାବୋଡ଼,
ମଧୁପ ଗୁଞ୍ଜନ—ମଦନ ବିଜୟ ଶଙ୍ଖନାଦ ଭତ୍ୟାଦି)

୨୬। ଇଚ୍ଛାବତୀ : ୨/୮

୨୭। ଚତ୍ରେବ : ୩/୧୦-୧୨

୨୮। ପୁଷ୍ପିତ କୁଞ୍ଜ କୁଟୀର । ଅନଙ୍ଗ କେଳି ମନ୍ଦିର ।
ଯହିଁ ଅନ୍ତର ତିମିର । ସୁରକର ଅଗୋଚର ।

ଅନଙ୍ଗରେଖା : ୪/୩୨

୭୯। ଆରମ୍ଭ ରମା ସମାପ୍ତ । ମର ଖଞ୍ଜନ ନୟନ ।

ତମାଳ ଗୁରୁ ଚିହ୍ନ । ନବ ପ୍ରବାଳ ଅଧର ।

ଅନଙ୍ଗରେଖା : ୪/୩୩

୮୦। ବି କାଶେ ବନ ବନିତା । ନାନା କୁସୁମେ ମଣ୍ଡିତା ।

x

x

x

ରବି କାମ ତାପ ନାଶୀ । ମାନସ ରସ ଭରାଣୀ ।

ଅନଙ୍ଗରେଖା : ୪/୫୭-୫୮

୯୧। ସର୍ବାଙ୍ଗ ସୁନ୍ଦରୀ : ୭/୪-୭

୯୨। ତତ୍ତ୍ୱେବ : ୭/୮-୨୯

୯୩। ନବ ପଲ୍ଲବିତ ଗୁରୁ କୁସୁମିତ ତରୁଭତା ବୁଲି ଦେଖନ୍ତି

ମକର କେତନ ନିଜ ନିକେତନ ବୋଲି ମନେ ପ୍ରତେ କରନ୍ତି ।

ଚିତ୍ରକଳା : ୪/୯

୯୪। କୋଟି ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ସୁନ୍ଦରୀ : ୧୦/୭-୧୭

୯୫। କେ ବୋଲେ ଆରମ୍ଭ ଅତି ଅଭିରମ ହୋଇଛି ଅବଳା ପ୍ରକାରେ ।

ଶଶିରେଖା : ୧୨/୧୪-୧୭

୯୬। x x ବନମାଳୀ ମନେ ବନିତା

ଲକ୍ଷଣରେ ଦକ୍ଷିଣ ହୋଇ ଚିନ୍ତା

ପିପ୍ପଳ ବଟ ବିଟପି କରେ କର ନିକ୍ଷେପିଲେ କ୍ଷପାଭରା ସେ ହେବାକୁ

ପ୍ରବଂଧ ପୂର୍ଣ୍ଣଚନ୍ଦ୍ର : ୪/୫

୯୭। ନାହା ବିନ୍ଦୁ ଯେସନ ନାରୀର ମନସ୍ତାପ

ଦିବା ବିନ୍ଦୁ ଦିଶକୁଳ ସନ୍ତାପ କଳାପ ।

ପ୍ରେମ ଲେଚନା : ୯/୨

୯୮। ପ୍ରେମ ଲେଚନା : ୯/୫-୭

୯୯। ସର୍ବାଙ୍ଗ ସୁନ୍ଦରୀ : ୨/୨୧-୮୩

୧୦। ଅତି ସଂତ ଦିବସ ଦିଶିଲୁ ହୃତଶିରୀ

ଯଦ୍ଭବନ ବିହୀନେ ଯେମନ୍ତ ବାର ନାରୀ ।

• ସର୍ବାଙ୍ଗ ସୁନ୍ଦରୀ : ୨/୭୮

୮୧। ଦିଶ ସୀମାନ୍ତନୀ ହାସ୍ୟ ଦଶନ ଦିଶେ
କାମ ତରୁବର ନବ ଅକ୍ତର କି ସେ ?

ଉକ୍ତିଶୀ ବିଭା : ୬/୨୯-୩୦

୮୨। ସମୁଦ୍ରବ ମନେ ରତି କରିବାକୁ ପ୍ରକାଶ ଗୁଣିନୀ ଯାମିନୀ
ସେନେହ ବଶେ କି ଭିଡ଼ା ଭିଡ଼ି ହେଲେ ଗୋରପୁଂସ କଜା କାମିନୀ
ସେବକ ଅଙ୍ଗେ ସଝଳିତ କିବା ଦାମିନୀ
ସେ ଶୋଭକୁ ଗୁହି ରେଷ ଛାଡ଼ି ପଞ୍ଚରୁଷ କାନ୍ତେ କଲେ କାମିନୀ ।
ସୁଭଦ୍ରା ପରିଣୟ : ୧୦/୧୪

୮୩। ଲବଣ୍ୟବତୀ : ୧୧ଶ

୮୪। ଜଗତୀ ଯୁବତୀ ରୂପ ଧରି ରତି ସୁଦେଶ୍ୟାତି ବେଶକୁ ।
କୋଟି ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ସୁନ୍ଦରୀ : ୨୬/୧୫

୮୫। ବିଶ୍ୱରାଜି ପଦ୍ମଯୋନି ସୁଧା ଅନୁଗଣ ଘେନି ବିଶ୍ୱ ତୁଳନାରେ
ତୁଳି କଳନା କରେ ।...ବିଦଗ୍ଧ ଚିତାମଣି : ୩୦/୨

୮୬। ବିଦଗ୍ଧ ଚିତାମଣି : ୬୮/୧୬-୩୦

୮୭। ଆନକଥା ନ ଦିଶଇ କେଳି କଥା ବିନା
କାମଦେବ ଶରେ ସଙ୍ଗ କରଇ ଚେତନା ।

ପ୍ରେମ ଲେଚନା : ୯/୯

୮୮। କଳାବତୀ : ୪ର୍ଥ

୮୯। ଅନଙ୍ଗ ରେଖା-୧୪ଶ

୯୦। ସାୟଂ କାଳ ଉତ୍ତରେ ଚନ୍ଦ୍ର ଦେଖି ନଭରେ ସୁମୁଖୀ ସଶଂକ ହୋଇଲ
ସମ୍ପର୍କକାଳ ଯାଇ ପୁଣି କଳେକ ହୋଇ ରବଣ ଜନମ ହୋଇଲରେ ।
x x x ସୁଭଦ୍ରା ପରିଣୟ : ୮/୨୬

୯୧। ନିଶାରେ ପ୍ରକଟ ବୋଲି ପ୍ରସାର ହୋଇଛି
ରତିକାଳ ବୋଲି କି ହୃଦରେ ଦେଖାଉଛି ଯେ ।

ଲବଣ୍ୟବତୀ : ୩୨/୨୦

୯୨। ନିର୍ମଳ ଚନ୍ଦ୍ର ମଣ୍ଡଳ ଶରଦେ ବିରଜି

ଦିଶେ ଯଥା ଦର୍ପକ ଦର୍ପଣ ଥିଲେ ମାଜି । ..

ସ୍ତୋମ ସୁଧାନିଧି : ୧୪/୧

୯୩। ଧୀରେ ଘେନ ଧୀରେ ଗୋବିନ୍ଦ ଅଧୀରେ ଚନ୍ଦ୍ର କିରଣରେ ବସି

ରଥା ଅପ୍ରାପ୍ତରେ କହନ୍ତି ମିତରେ ଗଲିଟି ମୁଁ ଖରେ ଗସି ।

ଆହେ ମିତ ॥

ବିଦଗ୍ଧ ଚିନ୍ତାମଣି : ୭୦/୧

୯୪। ନିବିଡ଼ ଅନ୍ଧାର ଘୋର କହି କି ତା' ପାରି

ନୀଳ ବାସ ପିନ୍ଧିଲ କି ନିଶି ଅଭିସାରୀ ।

ସର୍ବାଙ୍ଗ ସୁନ୍ଦରୀ : ୨/୮୮

୯୫। ଏ ଘୋର ଅଂଧାର ନିଶି ପ୍ରଥମ ପ୍ରହରେ ।

ବ୍ୟାପାର ଭେଦରେ ପରିବେଶ ହୋଇ ପୁରେ ।

ଯୁବତୀ ସଙ୍ଗରେ ବାରେ ରତି ସାରି ଗଲେ ।

ନଜାଣିଲେ ବାଣିଜେ ଦୁଆରେ ବସିଥିଲେ ।

ସର୍ବାଙ୍ଗ ସୁନ୍ଦରୀ : ୨/୯୪-୯୫

୯୬। ସେ ସମୟେ ଆସି ପ୍ରବେଶ ହୋଇଲ ରଜନୀ ସଂସାରୀ ପ୍ରକାରେ ।

ପ୍ରକୃତିତ ହୋଇ ନୀଳ ଅମରେ । ଅନେତ ସ୍ଥାନ ଆଗମନ ନିର୍ଜନ

ପଥେ କରଇ ସତ୍ତର ସେ । ସମୟେ । ସ୍ବର ଭବ୍ୟପକ ହେଲ

ସଂଚରି । ସୃଷ୍ଟି କଲ କୁଶଳତା ମାଧୁରୀ । ଶୁଣାଇଲ ପିକ ବାଣୀ

ବ୍ୟାଜେ ବେଗେ ହୁଅ ଏବେ ଅଭିସାରୀ ସେ ।

ସୁଭଦ୍ରା ପରିଶୟ : ୯/୧୧

୯୭। ସ୍ତୋମ ଲେବନା : ୧୪/୨୦-୩୪

୯୮। ଅନଙ୍ଗରେଖା : ୧୨/୩୪-୪୨

୯୯। ରସ କଲୋଳ : ୧୪/୧୭-୩୭

୧୦୦। କଳ କୁଞ୍ଜିତ କଲେ କପୋତ ରତି କୁଞ୍ଜିତ-ସ୍ରାୟେ ।

ରସ କଲୋଳ : ୧୪/୧୯

୧୦୧। କମ୍ବୁ କଟକରେ ନୀଳାଦ୍ରୀ ନଗରେ ପାହାଡ଼ି ଶଙ୍ଖ ବାଜିଲା

କମ୍ବୁ ଚକ୍ରଧର ଦେବରଜଙ୍କର ନିଦ୍ରା ତୁରିତେ ଭଜିଲା ।

ରସ କଲୋଳ : ୨୪/୧୪ (ଇତ୍ୟାଦି)

୧୦୨। କୋଟି ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ସୁନ୍ଦରୀ : ୧୬/୧-୬

୧୦୩। ଲବଣ୍ୟବତୀ : ୩୩/୩୫-୪୧

୧୦୪। ଆଲୋଚନାମାଳା : ପୃ ୧୨୪

୧୦୫। ମଥୁରା ମଙ୍ଗଳ : ୧୯/୧-୧୫

୧୦୬। କିଶୋର ଚନ୍ଦ୍ରାନନ ଚମ୍ପୂ : 'ର'ଗୀତ

୧୦୭। କୃତକେ କୃତକେ ବର୍ଣ୍ଣେ ସାରିଲେ ଦିନ

ମହ୍ୟକନ ମହ୍ୟପରି ନିମିଷହୀନ ।

ନିଷେଧେ ନିଷେଧି ଆନ ଲେକନ କଲେ

ମାଳବରେ ମାଳା କରି ତାହା କପିଲେ ।

ମଘରେ ମଘବା ପଦ ପାଇଲ ପରି

ବିଦେହେ ବିଦେହ ଶରେ ହୋଇଲେ ଘାରି ।

ଲବଣ୍ୟବତୀ : ୮/୨୧-୨୩(ଇତ୍ୟାଦି)

୧୦୮। ମାଳବରେ ମାଳବରେ ନାରୀ ବରିଲେ

ଅଙ୍ଗ ଅଙ୍ଗନା ଚିର ଆୟତ ନୋହିଲେ ।

ଉତ୍ତଳ ଉତ୍ତଳ ଗମା ବିରହେ ହେଲେ

ବିଦେହେ ବିଦେହେ ଯେତେ ଯୋଷା ଡରିଲେ ।

ପ୍ରେମ ସୁଧାନିଧି : ୧/୧୩ (ଇତ୍ୟାଦି)

୧୦୯। ଅତି ମନୋହର ଭୂମି ଚତନମୟ । ମଧ୍ୟେ ହେମ ମହାଧର କି କମନୀୟ ।

ଅବନୀ ଅଙ୍ଗନା ଏକ ସ୍ତନ ଦଗ୍ଧେ । ବିପୁଳ ଭବରୁ କରି ସେ ଶାଉପାଏ ।

ମାରଗ ଶୂଙ୍ଗ କୁରୁଗ୍ର ସର୍ବଦା ହାର । ଧାତୁ ଧାର ଧାରଣ ହି ସୁରୋକ ପର

ରସିକ ହାରବଳୀ : ୬/୮

୧୧୦। କୁନ୍ତଳେ ଅଛି କୁଟିଳ ନୟନେ ଅଛି ଚପଳ

କ୍ଷୀଣ ଗୁଣ କେବଳ ମଧ୍ୟରେ ବସତି । ଇତ୍ୟାଦି

ବିଦଗ୍ଧ ଚିନ୍ତାମଣି : ୯୧/୨୦-୨୧

୧୧୧। ଏ ମହା ଗ୍ରୀଷମ ରତ୍ନ ବୈଶାଖର ଶେଷ

ବହିଲ ଝଂକା ପବନ କୃଷ୍ଣାନୁ ବତାସ ।

ପାଟିଲ ଆମ ପଶସ ତାତିଲେ ସଜିଳ

ଜଳିଲ ଶରୀର ମୋ ଚଳିଲ କଳେବର ।

ମୁଁ ଗୋ ମଲି ମଲି ମଲି

କାନ୍ତ ମୋ ଉପେକ୍ଷି ଗଲେ କେଉଁ ଦୋଷ କଲି ।

ରହସ୍ୟ ମଞ୍ଜରୀ : ୧୨/୧

୧୧୨। ଚନ୍ଦନ ଭୂଷିତ ଦେଖି ଯୁବତୀ କୃତେ

ନିଗମ ଦେଖିଣ ତହିଁ ମଦନ କୁତେ ।

× × ×

ବିପିନ ଅନଳ ଗିରି ଶିଖରେ ଦିଶେ ।

ବିଯୋଗୀ ହୃଦୟ ଦହେ କାମ ହୁତାଶେ ।

ଉଷାଭିଳାଷ : ୪/୧୩ ଓ ୧୬

୧୧୩। କନ୍ଦିବାକୁ ପ୍ରାଣରକ୍ଷା ନିଜ ପ୍ରାଣ ପରକୁ ଦେଇ ପ୍ରାୟ ହୋଇ

କୋକମୃଗ ଯାତ ଭୟକୁ ପକାଇ ସିଂହ ଛାଇରେ ହେଲେ ଛାଇ ।

କୋବିଦେ, କୃଷ୍ଣକୀ କୁଳ ଏହିରୂପେ

କଳାପି କଳାପ ତଳରେ ରହିଲେ ପାଇ ବିପତ୍ତି କି ଆତପେ ।

ରସ କଲୋଚ : ୧୫/୬

୧୧୪। ଗଜ ଗବୟ ମୁଗେନ୍ଦ୍ରା ବଞ୍ଚି ସତସ୍ତ୍ର ଦେହା ସୁଦୃଢ଼ ଭବ ସମେତା

ଦୃଢ଼ ଭବ ବିହାୟ

ହୃତବହ ପରି ଖେଦାଦାଶୁ ନିଗତ୍ୟ କକ୍ଷାଦ୍‌ପୁଳ ପୁଲିନଂ ଦେଶାଂ

ନିମ୍ନରାଂ ସଂବିଶନ୍ତି ।

ରତ୍ନ ସଂହାର : ୧/୨୭

୧୧୫। ରସକଲ୍ଲୋଳ : ୧୫/୨, ୧୫/୩, ୧୫/୭.

୧୧୬। କୋଟି ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ସୁନ୍ଦରୀ : ୧୮/୧-୧୮

୧୧୭। ହୋଇଲ ପ୍ରବେଶ ଗ୍ରୀଷମ ସମୟ ଘୁଷନା ପ୍ରୌଢ଼ା ଯୁବତୀ କି ।

× × ×
ରସିକ ଭ୍ରମର ଗୁରୁକୁ ନିରତ ପାଟଳି ଶ୍ରବଣ ନିବେଶି ।

× × ×
ନଟ ବିଟପକୁ ବିରହ ଦାଗାଗୁଁ ସଂଯୋଗରେ ଦହି ପକାଇ ।

ଲବଣ୍ୟବତୀ : ୯/୧-୨

୧୧୮। ସରିତ ହୋଇଲେ ଜରତୀ ପରସ୍ତେ ଘନରସ ବିହୀନରେ
ରସିକ ରସାଧର ପ୍ରାୟ ସରସୀ ମହିଷୀ ଆଲିଙ୍ଗନରେ
ମୃଗେ ପ୍ରକଟ ରସନା କଲେ ବିପରୀତ ରତା ପ୍ରାୟ ହୋଇ
ପତ୍ରାକ୍ଷୀ ହୀନେ ରତାତ ନାୟିକା ସମାନ ତରୁ ଏ ବହି ।

ଲବଣ୍ୟବତୀ : ୪୦/୨ (ଇତ୍ୟାଦି)

୧୧୯। ଦିବ୍ୟ ଜରୁ ଅବଲମ୍ବନ ପାଇଲେ
ଏ ତାପ ସାଗରୁ ତରି ମୁଁ ପାଲେ ଉପାୟ ନାହିଁ ନୋହିଲେ ହେ ।
ପ୍ରେମ ସୁଧାନିଧି : ୧୨/୨୦

୧୨୦। ସୁବତୀ ଜରତୀ ପରସ୍ତେ ଦିଶିଲେ ଦୀନ ହୋଇ ଘନରସରେ
ଶୃଙ୍ଗାଳ ଆଦି ରସନା ପ୍ରକାଶିଲେ ବିପରୀତ ନାରୀ ପ୍ରକାରେ ।...
ସୁଭଦ୍ରା ପରିଣୟ : ୧୪/୪

୧୨୧। ବିଦଗ୍ଧ ଚିନ୍ତାମଣି : ୧୭/୧-୫

୧୨୨। ବିଜୁଳି ଚମକେ ଗୋ ଝମକି ଉଠେ ହିୟା
କେସନେ ବଞ୍ଚିବି ମୋର କୋଳେ ନାହିଁ ନାହା ।
ରହସ୍ୟ ମଂଜରୀ : ୧୨/୫

୧୨୩। ଦେଖ କୁସୁମିତ କଦମ୍ବ ଶୋଭ
ବୁନନ କାଳେ ତୋର ଗଣ୍ଡ ଆଉ । —

ଭଷାଭିକାଷ : ୧୦/୫

୧୨୪। କଳାବତୀ : ୫ମ, ଅନଙ୍ଗରେଖା : ୧୮ଶ

୧୨୫। ଭେ ଭେ ଘନ ଗରଜନ ନକର ତହିଁ

ନିଷ୍ଠୁର ମୋ ଗ୍ରାଣବଧୁ ବସଇ ଯହିଁ ।

ସ୍ତେମ ଲେଚନା : ୧୯/୫୭ (ଇତ୍ୟାଦି)

୧୨୬। କମଳ ନୟନ ହରି । ବରଷା ଅବଲେକନ କରି

ଅନେକ ରୂପେ ଗୋପ ସୁନ୍ଦରୀମାନଙ୍କୁ ହରି ଯେ ।

× × ରସ କଲ୍ଲୋଳ : ୧୭/୯

କରଇ ଚିତା ତରଣୀ ପାଇଁ । କେଉଁ ତରୁଣୀ ପରାରେ ଯାଇ

କେମିତି ହେ'ଇ ଯିବ ପୁରିଛି ଏ ଘନରସେ ଯେ ।

× × ରସ କଲ୍ଲୋଳ : ୧୭/୧୨

କେଉଁ ପ୍ରବାସୀ ପ୍ରବାସୁ ଆସି । କୋଳେ ବସାଇ ପ୍ରାଣ ପ୍ରେୟସୀ,

କୋମଳ ବଚନ କହଇ ହସି ନବ ବୟସୀରେ ।

ରସ କଲ୍ଲୋଳ : ୧୭/୧୭

୧୨୭। ରସ କଲ୍ଲୋଳ : ୧୭/୨-୭

୧୨୮। ବୈଦେହୀଶ ବିଳାସ : ୨୯ଶ, ସ୍ତେମ ପୁଧାନିଧି : ୧୩ଶ

୧୨୯। କୋଟି ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ସୁନ୍ଦରୀ : ୨୫ଶ

୧୩୦। ସ୍ଵର ଧରବତ । ସୁରତ ଗଗେ ଭେଜ ଗାଏ ଗୀତ ।

ସୁଭଦ୍ରା ପରିଣୟ : ୧୭/୩୦

୧୩୧। ଦୈର୍ଘ୍ୟ ନବ କାଳିକା ବକାଳିକା ମାଳିକା ଆଳୀ କାଳିକା କାନ୍ତସୁରି

ଲବଣ୍ୟବତୀ : ୨୨/୧ (ଇତ୍ୟାଦି)

୧୩୨। ତୋହ କୋଳେ ଝଟକେ ଦାନିନୀ

ମୋହ କୋଳେ ବିରଜେ କାନିନୀ

ତୁ ଘନ ରସ ଘେନି ବଡ଼ ବୋଲଇ

ମୁହିଁ ବଡ଼ ଘନରସ ଘେନିରେ । ଜଳଦ ।

ରସଲେଖା : ୧୭/୮

୧୩୩। ରସିକ ହାରବଳୀ : ୧୩ଶ (ନାୟିକାର ଉଚ୍ଚନା),

୧୪ଶ (ନାୟକର ଉଚ୍ଚନା)

୧୩୪। ଛାନ୍ଦଭୂଷଣ : ୧୮ଶ

୧୩୫। ଅତନୁ ଉଜ୍ଜାଳି ବିଜୟ କରେ କି ଅଜେୟ ଶତ୍ରୁକୁ ଜୟକରି ।

ଅମିକା ବିଳାସ : ୧୨/୭

୧୩୬। ପ୍ରଭବତୀ ପରିଣୟ : ୧୦/୫-୧୨

୧୩୭। କାଶୀ* ଶୁକା ବିକଟ ପଦ୍ମ ମନୋଝରତ୍ରାସୋନ୍ମାଦହଂସଭବନୁପୁର-
ନାଦରମ୍ୟା

ଅପକୃଷ୍ଟାଳୀ ଭୂତିଗନତ ଗାତ୍ର ଯଶ୍ବିଃ ପ୍ରାପ୍ତା ଶରଜବ ବଧୂଭବ
ରୂପରମ୍ୟା

ରତ୍ନ ସଂହାର : ୩/୧

୧୩୮। ରହସ୍ୟ ମଂଜରୀ : ୧୨/୮

୧୩୯। ଭଷାଭିଜାଷ : ୧୦/୮-୧୪

୧୪୦। ପରିମଳା : ୧୬/୧୧-୧୮

୧୪୧। ଅନଙ୍ଗରେଖା : ୧୯/୧-୧୦

୧୪୨। ରସ କଲୋଳ : ୧୭/୪-୫

୧୪୩। ବୈଦେହୀଶ ବିଜାୟ : ୨୦/୧-୫, ଲବଣ୍ୟବତୀ : ୨୨/୨୨, ୪୨/୧-୧୧
ପ୍ରେମ ସୁଧାନିଧି : ୧୪/୧

୧୪୪। ଅନ୍ଧିକା ବିଜାୟ : ୩୧/୧-୯, ଶ୍ୟାମ ରସୋତ୍ସବ : ୨/୧-୭

୧୪୫। ପ୍ରଭବତୀ ପରିଣୟ : ୧୧ଶ

୧୪୬। ମହାକବି କାଳିଦାସ (ହିନ୍ଦୀ)-ପୃ ୧୫୩

୧୪୭। ତୁଟିଗଲେ ନଦୀ ସର୍ବ ପ୍ରତିଗଲେ ବାଟ

ଦିନ ଆସି ପାହିଗଲ କାନ୍ତ ନାହିଁ ଭେଟ ।

ରହସ୍ୟ ମଞ୍ଜରୀ : ୧୨/୧୧

୧୪୮। ପରିମଳା : ୧୭ଶ

୧୪୯। ଅନଙ୍ଗ ରେଖା : ୧୯/୧୩-୩୨

୧୫୦। ରସ କଲୋଳ : ୧୧ଶ

୧୫୧। ଲବଣ୍ୟବତୀ : ୪୩/୧-୫

୧୫୨। ପ୍ରେମ ସୁଧାନିଧି : ୯ମ, ରସିକ ହାରବଳୀ : ୧୧ଶ

୧୫୩। ଅନ୍ଧିକା ବିଜାୟ : ୩୨ଶ

୧୫୪। ପରିମଳା : ୧୮/୧-୨୨

୧୫୫। ଛତ୍ରମ ଶିଶିର ଲତୁ ଏହି ରୂପେ । କୁହୁଡ଼ିରେ ସେ ବୋଲୁଥାନ୍ତି ଗୋପେ ।
କେଉଁ ଗୋପୀଙ୍କି କୁଞ୍ଜକୁ ନିଅନ୍ତି । କାହା ମନ୍ଦିରେ ଗତରେ ଶୁଅନ୍ତି ।
ରସ କଲୋଚ : ୧୧/୮୮-୮୯

୧୫୬। (କ) ଅତ୍ୟନ୍ତ କଷ୍ଟରେ ଶିଶିର ନେଲା । ବଲ୍ଲଭ ଆଶାରେ ଜୀବ ରଖିଲା
ଅନଙ୍ଗରେଖା : ୧୯/୩୨

(ଖ) ଗମା ଶିଶିରେ ଘୋର ଦିଶିରେ ଦୁଃଖ ରଖିରେ ଭସି ।
ପ୍ରେମ ସୁଧାନିଧି : ୧୦/୧

୧୫୭। ଅମିତା ବିଜାୟ : ୩୩୫

୧୫୮। ପ୍ରଫୁଲ୍ଲ ରୁଚାକୁର ତାମ୍ବୁଲାୟକୋ ଦ୍ଵିରେପମାଳା ବିକସନ୍ନମୁଗୁଣଃ
ମନାଂସି ଭେଦୁଂ ସୁରତପ୍ରସାରିନାଂ ବସନ୍ତଯୋଷା ସମୁପାଗତଃ ପ୍ରିୟେ ।
ରତୁ ସହାର : ୬/୧

୧୫୯। ଜଗଣ୍ଡ ବିବାହବସରେ ବନସ୍ତଳୀ
ବସନ୍ତଯୋଷା କାମହୃତାଶ ସାକ୍ଷାଦଃ
ଯିକ ଦ୍ଵିଜଃ ପ୍ରୀତମନା ମନୋରମଂ
ମୁହୂର୍ତ୍ତମୁହୂର୍ତ୍ତଜଳ ମନ୍ଦମାଦରତ୍ । (ଭବୁତି)
ଆଲେଚନାମାଳା : ପୃ ୧୪୨

୧୬୦। ନବରସ କାନନ ଧାୟ ।

ବିଦ୍ୟାପତି ପଦ୍ୟାବଳୀ : ପୃ ୭୭

୧୬୧। ଭଷାଭିଜାଷ୍ଠ : ୩/୧୩ ୧୪

୧୬୨। ପ୍ରେମ ଲେଚନା : ୭ମ, ୮ମ

୧୬୩। ପ୍ରେମ ଲେଚନା : ୧୦ମ

୧୬୪। ଅନଙ୍ଗରେଖା : ୪/୧, ୪/୩୨

୧୭୫। ଉପ କଲୋକ : ୧୨୫/ଆଲୋଚନା ମାତ୍ରା : ପୃ ୧୩୮

୧୭୬। ମିତ୍ର ଅନଙ୍ଗକୁ ପ୍ରବଳ କଲେ ଆଚରି ଚର୍ଚ୍ଚରୀ ବିହାର ।...

କୋଟି ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ସୁନ୍ଦରୀ : ୬/୧

୧୭୭। ଲବଣ୍ୟବତୀ : ୫ମ

୧୭୮। ବୈଦେହୀଶ ବିକ୍ରାସ : ୩୪/୧-୩

୧୭୯। ବିଦଗ୍ଧ ଚିତ୍ରମଣି : ୪୫/୧-୧୫

୧୮୦। ଅନ୍ଧକା ବିଳାସ : ୩୪ଶ

୧୮୧। ଚନ୍ଦ୍ରକଳା : ୧୦ମ, ୧୮ଶ

୧୮୨। ନୃତ୍ୟଂ ମୟାଃ କୁସୁମାନ୍ତି ବୃକ୍ଷାଦର୍ଭାନୁପାରାନ୍ ବିଜହୁର୍ଭଗିଣ୍ୟଃ
ତସ୍ୟା ପ୍ରପନ୍ନେ ସମଦୁଃଖଭବନ୍ ଅତ୍ୟନ୍ତ ମାୟାଦ୍ରବିତଂ ବନେଽପି ।

x x x

ଉତ୍ସବଂଶ : ୧୪/୬୧

୧୮୩। କଳପ ଲତାର ମଉନ ଦେଖି ମଉନ ହେଲେ ଶୁଆ ଶାରୀ

ଛାଡ଼ିଲେ ସୁସରେ କୋକିଳ କୁଳ ମଧୁକରେ ନରୁମତି ଫୁଲ ।xx

କଳଲତା : ୧୨/୧-୨

୧୮୪। ଋତୁସ୍ୟ ମଞ୍ଜରୀ : ୧୫/୨-୩

୧୮୫। ପ୍ରେମ ପଞ୍ଚାମୃତ : ୯/୧୭୫-୧୯୮

୧୮୬। ତତ୍ତ୍ୱେବ : ୯/୨୩୦-୨୦୦

ସତ୍ତ୍ୱ ଅଧ୍ୟାୟ

ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ନିରୂପଣ

ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ନିରୂପଣ

ଶୃଙ୍ଗାର ଚର୍ଯ୍ୟାରେ ନାରୀ ଓ ପୁରୁଷ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟର ଭୂମିକା ଅତ୍ୟନ୍ତ ଗୁରୁତ୍ୱପୂର୍ଣ୍ଣ । ଏହା ରୂପ, ଗୁଣ, ଭୂଷଣ ଆଧାରିତ । ବୈଦିକ କାଳରୁ ସାହିତ୍ୟରେ ଏହି ମାନବୀୟ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ସାଧନା ଅବ୍ୟାହତ । ରାଗ୍‌ବେଦରେ ଉର୍ବଶୀଙ୍କୁ ବିଦ୍ୟୁତର ଦୀପ୍ତି ରୂପେ ପରିକଳ୍ପନା କରାଯାଇଛି ^୧ । ଗମାୟଣ ଓ ମହାଭାରତରେ ମାନବୀୟ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟର କାବ୍ୟିକ ବିନ୍ୟାସ ନିହିତ । କାଳିଦାସଙ୍କ ଲେଖନୀରେ କିନ୍ତୁ ଏହା ଚିରକାଳୀନ ଲଳିତ ରସପ୍ରିୟ ମହିମାରେ ଭରାସିତ । ବିଶେଷତଃ ନାରୀର ନବଯୌବନ ତଥା ସ୍ଥନ, ଜଘନ ଓ ନିତମ୍ବର ଶୋଭା ବର୍ଣ୍ଣନାରେ କବିଙ୍କ ଅବୀରିତ ଆଗ୍ରହ ଓ କୃତିତ୍ୱ ଅନତିକ୍ରମ୍ୟ । ନୟନର ଚପଳତା, ଗତିର ମନ୍ଦରତା, ପର୍ଯ୍ୟାୟର ନମ୍ରତା ଆଦି ଅବୟବ ବିକାସ ମଧ୍ୟ ତାଙ୍କର କାବ୍ୟ ଦୃଷ୍ଟିରେ ପୁଷ୍ଟିତ ^୨ । ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳର କବି ଶ୍ରୀହର୍ଷ, ମାନ୍ଦ, ଭରବି, ହାଳ ଓ ଅମରୁକ କବିତାରେ ଏହି ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ବହୁବର୍ଣ୍ଣରୁଚିତ ।

ସସ୍ପୃତ କାବ୍ୟାଦର୍ଶ ପରିପୁଷ୍ଟ ଓଡ଼ିଆ ରୀତି କାବ୍ୟରେ ମାନବୀୟ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ମୁଖ୍ୟତଃ ନାରୀ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ବର୍ଣ୍ଣନାର ପ୍ରାଚୁର୍ଯ୍ୟ ପରିଲକ୍ଷିତ । ସେଥିପାଇଁ ସେ ଯୁଗର କବି ଅକୃପଣ ଭାବେ କଳ୍ପନାର ଗତାଘର ଖୋଲି ଦେଇଛି । ଲୌକିକ ଓ ଅଲୌକିକ, ପୌରାଣିକ ଓ କାଳ୍ପନିକ— ସକଳ ଜଗତରୁ ଗଣି ଗଣି ଉପମା ସଂଗ୍ରହ କରି ସେ ନାରୀ ଓ ପୁରୁଷ ଅଂଶରାଗର ପରିକଳ୍ପନା କରିଛି ।

ନାୟିକା ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ-

ନାୟିକାର ଯୌବନ ବର୍ଣ୍ଣନା ଲଗି କବିର ଅପରିସୀମ ପ୍ରୟାସ ଓ ଅଭିଜାଷ ପ୍ରାୟ ସକଳ କାବ୍ୟରେ ପରିଦୃଷ୍ଟ । ଦମୟନ୍ତୀଙ୍କ ରୂପର ଆକର୍ଷଣ କଲବେଳେ ଉପମା ସମୂହର ଅପମାନ କଥା ଶ୍ରୀହର୍ଷ ଉଲ୍ଲେଖ କରିଛନ୍ତି ^୩ । ଉପେନ୍ଦ୍ର କୋଟି ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ସୁନ୍ଦରୀର ଯୌବନ ରୂପରଗ ଅକ୍ଷୟ କରିବାକୁ ଯାଇ ଉପମା ସୃଷ୍ଟି ଉଚ୍ଚାଡ଼ି ଦେବାକୁ ଆଗଭର ^୪ । ତାଙ୍କ ‘କଳା କଇଁଚ’ରେ ନବ ପୁଷ୍ପବତୀ ନାୟିକାର ଶୋଭା ଦେଖି ଉପମାବୃନ୍ଦଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଚମକ ସୃଷ୍ଟି ହୋଇଥିବା ବର୍ଣ୍ଣିତ ^୫ । ‘ଲବଣ୍ୟବତୀ’ରେ କିନ୍ତୁ ନାୟିକା ଅଳଂକାରର ଅଳଂକାର ରୂପେ କୀର୍ତ୍ତିତ ^୬ । କବି ଏଠାରେ ଭବ, ହାବ, ହେଳା ଆଦି ସ୍ୱଭାବଜ ଅଳଂକାର ଉପରେ ବିଶେଷ ଗୁରୁତ୍ୱ ଆଗେପ କରିଛନ୍ତି । ଅର୍ଥାତ୍ ଗୀତି କାବ୍ୟର ନାୟିକା ନିଜସ୍ୱ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟରେ ଗୌରବାନ୍ୱିତ । ତା’ ନିକଟରେ ଉପମା ସମୂହର ନ୍ୟୁନତା ହିଁ ବିଦ୍ୟମାନ । ତଥାପି କାବ୍ୟ ସାଧନାରେ ଏହାର ଆବଶ୍ୟକତାକୁ ଉପେକ୍ଷା କରାଯାଇ ନପାରେ । ତେଣୁ କବି ଲେକନାଥ ନାୟିକାର ଅଙ୍ଗ ଓ ପ୍ରତିଅଙ୍ଗ ବର୍ଣ୍ଣନା ପ୍ରସଂଗରେ ଏହାକୁ ଦୃଷ୍ଟି ଓ ଭୂଷଣ ରୂପେ ସ୍ୱୀକୃତି ପ୍ରଦାନ କରିଅଛନ୍ତି ^୭ ।

(କ) ରୂପ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ-

ରୂପ ଦେହାଶ୍ରିତ । ଦେହର ପ୍ରତି ଅବୟବରେ ଉପମାର ଗୌରବ ଖଞ୍ଜି ଦେଇ ରୀତି କବି ନାୟିକା ସୃଷ୍ଟିକୁ ବିଶ୍ୱର ସର୍ବଶ୍ରେଷ୍ଠ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ-ମର୍ଯ୍ୟାଦା ପ୍ରଦାନ କରିବାକୁ ସଚ୍ଚତ ଚେଷ୍ଟିତ । ଲେକନାଥଙ୍କ ଭକ୍ତି ଏଠାରେ ସ୍ପଷ୍ଟଗାୟ । ଅଂଜନ ମଜ୍ଜିନ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ନୟନ ଶୋଭାକୁ ତାହା ବହୁଗୁଣିତ କରେ । ସେହିପରି ନାୟିକା କବି ବଚନ ରଞ୍ଜିତ ହୋଇ ସକଳ ଜନ ମନୋହାରୀ ହୋଇଥାଏ ।

ବୟସସହି—କୈଶୋର ଓ ଯୌବନର ସନ୍ଧିକାଳ ବୟସସହି ରୂପେ ସ୍ୱୀକୃତ । ନାରୀ ଦେହର ରୂପପ୍ରଭ ଏହି ସମୟରୁ ଚିକଣିତ ହେବାକୁ ଆରମ୍ଭ କରେ । ନିତ୍ୟ ପ୍ରତି ଶାରୀରିକ ପରିବର୍ତ୍ତନକୁ ଲକ୍ଷ୍ୟକରି ନାର୍ଯ୍ୟିକା ବିମୁଗ୍ଧ ଓ ଅଧୀରତାରେ ମୁଗ୍ଧ ହୁଏ । କ୍ରମେ କ୍ରମେ ଲଜା ଓ ସଂକୋଚରେ ତା'ର ଦେହ ମନ ଭଗ୍ନଭାବ ହୋଇଉଠେ । ଏହାହିଁ ନାର୍ଯ୍ୟିକାର ଅଜ୍ଞାତ ଯୌବନାବସ୍ଥା ।

ବିଷ୍ଣୁଦାସଙ୍କ 'ପ୍ରେମ ଲେଚନା'ରେ ବୟସସନ୍ଧିକାଳୀନ ନବୋନ୍ମେଷିତ ନାର୍ଯ୍ୟିକା-ଶୋଭାର ମନୋଜ୍ଞ ଚିତ୍ର ଅଙ୍କିତ ^{୧୮} । ନୟନ, ଗଣ୍ଡ, ବକ୍ଷ, କଟି, ଉରୁ, ରେମାବଳୀ, ଭ୍ରୂବଳୀ ଆଦି ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟବତୀ ନାରୀର ସ୍ୱାଭାବିକ ରୂପ ଗୌରବ ଲଭ କରି ଧନ୍ୟ ହୋଇଛନ୍ତି । ନାର୍ଯ୍ୟିକା ସହଚରୀମାନଙ୍କ ସ୍ନେହ ତୃଟୀକା ସୁରତ ପ୍ରସଂଗ ଶ୍ରବଣ ଓ ପୁରୁଷ ଦର୍ଶନ ଅଭିଳାଷ ପୋଷଣ କରିଅଛି । କବି ତା'ର ପ୍ରତିଅଂଗ ବର୍ଣ୍ଣନା ପ୍ରସଂଗରେ ପରଂପରା ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଉପମା-ରଚିତ ପରଜୟ କଥା ଉଲ୍ଲେଖ କରିଛନ୍ତି ^{୧୯} । କାର୍ତ୍ତିକ ଦାସଙ୍କ 'ରକ୍ତିଶାବିଭ'ରେ ବୟସସନ୍ଧି ଦୃଶ୍ୟ ଅତ୍ୟନ୍ତ ନିରତ୍ନମୟ । ବାରମ୍ବାର ବସନ ପରିଧାନ, ଦର୍ପଣ ନିରୀକ୍ଷଣ, ରତିକେଳି କଥା ଶ୍ରବଣ, ସଖୀ ଗହଣରେ ଆକାଂକ୍ଷା ଉଷଣ, ସ୍ୱଳ୍ପ ପ୍ରକାଶମାନ ବସୋଜ୍ଜ୍ୱଳ ଆବରଣୀକରଣ ପ୍ରତି ନାର୍ଯ୍ୟିକାର ବିଶେଷ ଶ୍ରଦ୍ଧା ଏଠାରେ ପ୍ରକାଶିତ ^{୨୦} । ଧନ୍ୱଞ୍ଜୟଙ୍କ 'ଅନଙ୍ଗରେଖା'ରେ ବୟସସନ୍ଧିର ସୂଚନା ଥିଲେ ହେଁ ଯୌବନ ବର୍ଣ୍ଣନାର ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ପରିଲକ୍ଷିତ । କେବଳ ସୁନୋନୁତିର ଭ୍ରୂବିଧ ଅବସ୍ଥା ଦର୍ଶାଇ କବି ନାର୍ଯ୍ୟିକାର ବୟସବୃଦ୍ଧି ବିଷୟ ସ୍ପଷ୍ଟ କରିଦେଇଛନ୍ତି ^{୨୧} ।

ଉପେନ୍ଦ୍ରଭଞ୍ଜ 'ବୈଦେହୀଶ ବିଳାସ'ରେ ସୀତାଙ୍କ ବୟସସନ୍ଧିର ସ୍ୱକ୍ଷିପ୍ତ ରୂପ ଉପସ୍ଥାପିତ କରି ଯୌବନ ବର୍ଣ୍ଣନାରେ ମୁଖର ହୋଇ ଉଠିଛନ୍ତି । ନାର୍ଯ୍ୟିକାର ଅଳଂକାର ଭୂଷଣ ପ୍ରତି ଆଗ୍ରହ, ବସନ୍ତଗଗନରେ ସନ୍ତାପାକାପ, ନାନା ଛନ୍ଦରେ ନୀବୀ ବନ୍ଧନ, ଚିତ୍ରବ୍ୟସ ଦର୍ଶନରେ ଉଦ୍‌କଣ୍ଠା, ସ୍ତନ ଓ ରେମାବଳୀର ଅକୁରଣ ଆଦି ବିଶେଷ କୃତିତ୍ୱର ସହ ଅଙ୍କିତ । କଳହଂସରେ ମଧୁମକ୍ଷୀ ସମୂହ (ରେମାବଳୀ)ର ମଧୁକୋଷ

ସୃଷ୍ଟି ପରିକଳ୍ପନା ଏଠାରେ ଅତୀବ ରମଣୀୟ ^{୧୩} । ‘କୋଟି ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ସୁନ୍ଦରୀ’ରେ ବାଲ୍ୟ, ଯୌଗଣ୍ଡ, ଯୌବନର ଏକତ୍ର ବର୍ଣ୍ଣନା ପାଣ୍ଡିତ୍ୟ ଓ କାବ୍ୟ-କୌଶଳ ଚମତ୍କାରିତାର ପରିଗୁଣକ ^{୧୪} । ତାଙ୍କ ନିଜ ଉକ୍ତି ଅନୁସାରେ କେବଳ ଶବ୍ଦ ଓ ଅଳଙ୍କାର ଶାସ୍ତ୍ରରେ ବିଚକ୍ଷଣ ବ୍ୟକ୍ତି ହିଁ ଏଥିରୁ ରସ ଆହରଣ କରିବାକୁ ସମର୍ଥ । ବୟଃସନ୍ଧିର ନିଜସ୍ବ ମହିମା ଏଠାରେ ପରହତ । ‘ଲବଣ୍ୟବତୀ’ରେ ଏହି ପ୍ରସଂଗ କିଂଚିତ୍ ସ୍ବାଭାବିକ ଓ ରସିକତାଯୁକ୍ତ । ନାୟିକାର ପ୍ରଥମ ଶାଢ଼ୀ ପରିଧାନ ନବାକୁରିତ ସ୍ତନ ଶୋଭା ବର୍ଣ୍ଣନା ଏ ସେତ୍ରରେ ଉଲ୍ଲେଖଯୋଗ୍ୟ ^{୧୫} । ‘ସୁଭଦ୍ରା ପରିଣୟ’ରେ ଯୌବନ ଓ ବୟଃସନ୍ଧି ମଧ୍ୟରେ କୌଣସି ପାର୍ଥକ୍ୟ ରେଖା ଚଣାଯାଇନାହିଁ । ନାୟିକାର ପ୍ରାକ୍-ପୁଷ୍ପୋଦ୍ଗମ ଦେହ ଶୋଭାରେ କବି ସଂଧିକାଳ ଆରୋପ କରିଛନ୍ତି ^{୧୬} ।

ବହୁ କାବ୍ୟରେ ବୟଃସନ୍ଧିର ବର୍ଣ୍ଣନା ନାହିଁ । କେତେକ ସ୍ଥଳରେ ପ୍ରସଂଗ ଛମେ ନାୟିକାର ବୟସ ମଧ୍ୟ ଉଲ୍ଲିଖିତ । ଏହା କେଉଁଠି ନବମ, କେଉଁଠି ଦଶମ, କେଉଁଠି ଦଶମର ଶେଷ ^{୧୭} । କବି ଲେକନାଥ ‘ଚିତ୍ରକଳା’ରେ ଯୌବନ ବର୍ଣ୍ଣନାର ଆଗ୍ରହାତିଶୟୀରୁ ବୟଃସଂଧି ପ୍ରତି କୃଷିତ ଭବ ପ୍ରକାଶ କରିଛନ୍ତି ^{୧୮} ।

ପୁଷ୍ପୋଦ୍ଗମ-ନାୟିକାର ପୁଷ୍ପୋଦ୍ଗମ ପ୍ରସଂଗ ଅଧିକାଂଶ ରୀତି କାର୍ବ୍ୟରେ ଉଲ୍ଲିଖିତ । କେତେକ ସ୍ଥଳରେ ଏହା ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ ଯୌବନ ଶୋଭାର ତୋରଣଦ୍ବାର ରୂପେ ପରିକଳ୍ପିତ (ଯଥା-‘ସର୍ବାଙ୍ଗ ସୁନ୍ଦରୀ’, ‘ପ୍ରେମ-ସୁଧାନିଧି’) । ଅନ୍ୟ କେତେକ ସ୍ଥଳରେ ନବ ଯୌବନ ବର୍ଣ୍ଣନା ପରିଶେଷରେ ଏହାର ସୂଚନା ପ୍ରଦତ୍ତ (ଯଥା-‘ଅନଙ୍ଗରେଖା’) । ମୋଟ ଉପରେ ପୁଷ୍ପୋଦ୍ଗମକୁ ନାରୀ ଦେହ ସିଂହାସନରେ ଯୌବନର ଅଭିଷେକ ଉତ୍ସବ କହିବା ଯଥାର୍ଥ ।

କବି ବିଷ୍ଣୁଦାସ ନବ ପୁଷ୍ପବତୀ ପ୍ରେମ ଲେଚନାର ନାନାବିଧ ଆଚରଣ ଓ କାମି ବିକାରର ଏକ ସହଜ ସ୍ବରୂପ ଚିତ୍ର ଅଙ୍କନ କରିଛନ୍ତି ।

ନାୟିକାର କାମ ସାହିତ୍ୟପାଠ, ବସ୍ତ୍ର ଭୂଷଣ ବିଳାସ, ସଖୀ ଜନଙ୍କ ସହ କଥାରଙ୍ଗ ଆଦି ଗୁଚିତ୍ରିକ ଯାଉବିକିତାରେ ମନୋରମ । ଶାରୀରିକ ଓ ମାନସିକ ପୂଜକାନୁଭବର ବର୍ଣ୍ଣନା ଅତ୍ୟନ୍ତ ସରସ ^{୧୯} । ଧନଞ୍ଜୟଙ୍କ ‘ଅନଙ୍ଗରେଖା’ରେ ନାୟିକାର ପୁଷ୍ପବିକାଶ ହେତୁକ ଅଙ୍ଗ ବିକାର ଓ ମାନସିକ ବିରସତା ସୂଚିତ ^{୨୦} । ଏ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ସାମାଜିକ ଉତ୍ସବ ବିଧାନର ଏକ ବିସ୍ତୃତ ଚିତ୍ର ପ୍ରଦତ୍ତ । ଲେକନାଥଙ୍କ ‘ସର୍ବାଙ୍ଗ ସୁନ୍ଦରୀ’ରେ ନାୟିକାର ଏହି ଅବସ୍ଥାକୁ ପୁଷ୍ପବତୀ କାଞ୍ଚନବ୍ରତତୀ ରୂପେ ପରିକଳ୍ପନା କରାଯାଇଛି ^{୨୧} । ଏଠାରେ ତା’ର ଆଚରଣ ଗୀତି ଯଥୋଚିତ ।

ରଘୁନାଥ ହରିଚନ୍ଦନଙ୍କ ‘ଲୀଳାବତୀ’ରେ ନାୟିକାର ପୁଷ୍ପୋଦ୍ଗମ ବର୍ଣ୍ଣନା ଦୀର୍ଘ ଓ ଉପମାବହୁଳ ^{୨୨} । ଏ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ସୂର୍ଯ୍ୟୋଦୟ, ସଂଧ୍ୟାମେଘ, ସଂଧ୍ୟାକାଳୀନ ନବୋଦିତ ପୂର୍ଣ୍ଣଚନ୍ଦ୍ର, ରକ୍ତ ମହାର, ହେମ ପଦ୍ମ, କମଳାତକ କନ୍ଦର ଆଦିର ଉଲ୍ଲେଖ କରି କମନୋରମ କଳ୍ପନା ବିଳାସର ସୂଚକ । ଗୋପନାଙ୍ଗର ଅନାବୃତ ଚିତ୍ର ପ୍ରଦାନ କରିବାରେ ତାଙ୍କର ସାମାନ୍ୟତମ ଦ୍ୱିଧା ନାହିଁ । ଅଧ୍ୟାପକ ଆର୍ତ୍ତବଲ୍ଲଭ ମହାନ୍ତିଙ୍କ ଇଷାରେ—“ଲୀଳାବତୀ’ର ପୁଷ୍ପବିଳାସ, ଯୌବନପ୍ରାପ୍ତି ବର୍ଣ୍ଣନା ଘୋର ଅଶ୍ଳୀଳ ଓ ଉଦ୍‌ବେଗଜନକ । ରଘୁନାଥ ହରିଚନ୍ଦନ ସ୍ୱଗୁରୁ ବିପ୍ର ଦାସଙ୍କ ଗୁଳକତ୍ୱରେ ନୈଷଧକୁ ଅବଲମ୍ବନ କରିଅଛନ୍ତି ^{୨୩} ।” କବି ଉପେନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ‘ଲବଣ୍ୟବତୀ’ ଉପରେ ଏହାର ପ୍ରଭବ ଅପରିସୀମ । କିନ୍ତୁ ‘ଲୀଳାବତୀ’ ତୁଳନାରେ ‘ଲବଣ୍ୟବତୀ’ର ବର୍ଣ୍ଣନା ଅଶ୍ଳୀଳତର ଓ ଅରୁଚିକର ^{୨୪} । ହରିଚନ୍ଦନଙ୍କ ଉପମା ବିନ୍ୟାସରେ ଯେଉଁ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ-ରୁଚିର ଅଭିବ୍ୟକ୍ତି ପରିଲକ୍ଷିତ ତାହା ଉପେନ୍ଦ୍ରଙ୍କଠାରେ ଦୁର୍ଲଭ । ‘କୋଟି ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ସୁନ୍ଦରୀ’ ଓ ‘ପ୍ରେମ ସୁଧାନିଧି’ରେ ନାୟକର ପୁଷ୍ପୋଦ୍ଗମ ମଦନର ରଙ୍ଗକେତନ ରୂପେ ଅଭିହିତ ^{୨୫} । ଏ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ‘ସୁଭଦ୍ରା ପରିଣୟ’ର ବର୍ଣ୍ଣନା ସ୍ୱସ୍ଥ ଓ ମାର୍ଜିତ ^{୨୬} ।

କବିସୂର୍ଯ୍ୟଙ୍କ ‘ଚନ୍ଦ୍ରକଳ୍ପା’ରେ ନାୟିକାର ପୁଷ୍ପଭେଦ ବର୍ଣ୍ଣନା ଦୀର୍ଘ ଓ ଗତାନୁଗତିକ । ସମୟାନୁରେଧରେ କବି ସୂକ୍ଷ୍ମତାକୁ ସୀକାର କରିନେଇଛନ୍ତି ।

ରଘୁନାଥ ଓ ଉପେନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ଧାର ଅନୁସରଣ ପୂର୍ବକ ସେ ଶୁଳତା ଓ ଅଶୁଳତା ବିଶ୍ୱର ପ୍ରତି ଦୃଷ୍ଟିପାତ କରି ନାହାନ୍ତି । ତେଣୁ କାମ ମନ୍ଦିରର ପୁନଃ ଉଲ୍ଲେଖରେ ସେ ନିର୍ବିକାର ୯୭ । କିନ୍ତୁ ଏ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ହେମଲତା ପଲ୍ଲବମୟ ହେବା କିମ୍ବା ସୁନଃଲତା କୁସୁମିତ ହେବା ଭଳି ଉକ୍ତି ସୂକ୍ଷ୍ମ ଓ ସାଂକେତିକ ଭାବ ପ୍ରକାଶ କରିବା ନିମନ୍ତେ ଏକାନ୍ତ ଉପଯୁକ୍ତ ୯୮ ।

ମୁଖ-ନାୟିକାର ମୁଖ ଶୋଭା ବର୍ଣ୍ଣନାରେ କବିମାନଙ୍କର ଅଶେଷ ପ୍ରଚେଷ୍ଟା ସର୍ବତ୍ର ପରିଲକ୍ଷିତ । କାଳିଦାସ ଉମାଙ୍କ ମୁଖ ମଣ୍ଡଳରେ ଚନ୍ଦ୍ର ଓ ପଦ୍ମର ସମ୍ମିଳିତ ଶୋଭା ପରିକଳ୍ପନା କରିଛନ୍ତି ୯୯ । ଉପକ ଦୃଷ୍ଟିରେ ବିଶ୍ୱର ସକଳ ଗୁରୁତା ନାରୀର ମୁଖ ମଣ୍ଡଳରେ ଏକତ୍ରିତ ୧୦୦ । ଏ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଶ୍ରୀହର୍ଷଙ୍କ ପରିକଳ୍ପନା ଅତ୍ୟନ୍ତ ଚମତ୍କାର । ତାହା ହେଉଛି— ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ପ୍ରତିଯୋଗିତାରେ ଦମୟନ୍ତୀଙ୍କ ମୁଖଠାରୁ ପରାଜିତ ହୋଇ ପଦ୍ମ ଅଦ୍ୟାବଧି ଜଳରେ ହିଁ ନିଜର ନିବାସ ରଚନା କରିଛି ୧୦୧ । ଜନୈକ ଇଂରେଜ କବି ନାରୀ ମୁଖ ମଣ୍ଡଳରେ ସ୍ୱର୍ଗୋଦ୍ୟାନର ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ସଂଧାନ କରିଛନ୍ତି ୧୦୨ । ବିଦ୍ୟାପତିଙ୍କ ମତରେ ଶ୍ରୀରାଧାଙ୍କ ମୁଖକୁ ଭୟ କରି ଚନ୍ଦ୍ର ଆଜି ଆକାଶରୁରୀ ୧୦୩ । ଏହିପରି ଭାବରେ ପୃଥିବୀର କବିମଣ୍ଡଳୀ ନାୟିକାର ମୁଖ ଶୋଭା ନିକଟରେ ଅଜସ୍ର ଉପମାରଖି ଅଜାଡ଼ି ଦେଇଛନ୍ତି । ଯେହେତୁ ନାରୀର ମୁଖ ହିଁ ସକଳ ଆକର୍ଷଣର ଉତ୍ସ ଓ ସକଳ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟର ଆଧାର ।

ଓଡ଼ିଆ ରୀତି କବି ନାୟିକା ମୁଖଶୋଭା ବର୍ଣ୍ଣନା ପ୍ରସଂଗରେ ଭରତୀୟ କାବ୍ୟ ପରଂପରାରୁ ଉପମା ସକଳ ସଗ୍ରହ କରିବାକୁ କୁଣ୍ଠାବୋଧ କରିନାହିଁ । ଚନ୍ଦ୍ର ହିଁ ହୋଇଛି ତା'ର ସବୁଠାରୁ ପ୍ରିୟ ଓ ଆଦରଣୀୟ । ବିଭିନ୍ନ ସ୍ଥଳରେ କିନ୍ତୁ ତାହାର ପ୍ରୟୋଗଗତ ପାର୍ଥକ୍ୟ ଦେଖାଯାଏ; ଯଥା—କୁମାର ପୂର୍ଣ୍ଣମି ଶତଧର ୧୦୪, ଅକଳଙ୍କ ଶବ୍ଦେ ଚନ୍ଦ୍ର ୧୦୫, କଳଙ୍କହୀନ ଚନ୍ଦ୍ରମା ୧୦୬, ଶବ୍ଦେ ଚନ୍ଦ୍ରମା ୧୦୭, ଶଶଧର ୧୦୮, ଇତ୍ୟାଦି । ନାରୀ ମୁଖର ଉପମା

ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ଅନ୍ୟ କେତୋଟି ବସ୍ତୁ ହେଲା—କମଳ ୩୯, ସୁଗନ୍ଧ କମଳ କମଳ ୨୦, ମୁକୁର ୨୯, ମଦନ ଦର୍ପଣ ୨୯, ମନୁଥରଥ ୨୩ ପ୍ରଭୃତି । ଅନେକ ସ୍ଥଳରେ ଏସବୁର କାବ୍ୟିକ ଉପଯୋଗ ଅତ୍ୟନ୍ତ ମନୋହର । ‘ଉଷାଭିଳାଷ’ରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଅଛି ଯେ ଉଷାର ମୁଖଶୋଭା ଦେଖି ସୌଦର୍ଯ୍ୟର ଅଧିଷ୍ଠାତ୍ରୀ ଦେବୀ ସନ୍ତପ୍ତ ଲକ୍ଷ୍ମୀ ମଧ୍ୟ ଆତଙ୍କିତ ୨୨ । ‘ଶଶିସେଣା’ କାବ୍ୟ-ନାୟିକାର ମୁଖମଣ୍ଡଳ (ମୁଖ ଓ ନୟନ)ରେ ଚନ୍ଦ୍ର ଓ ଚକୋର ତଥା ପଦ୍ମ ଓ ଭ୍ରମର ଭାବ ଆରୋପିତ ହୋଇ ଅବାସ୍ତୁ ପ୍ରସଙ୍ଗଟି ଅଧିକ ରୁଚିଶୀଳ ମନେହୁଏ ଏବଂ କବିଙ୍କ ସୂକ୍ଷ୍ମ ଦୃଷ୍ଟିର ପରିଚୟ ପ୍ରଦାନ କରେ ।

ଉପେନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ‘କୋଟି ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ସୁନ୍ଦରୀ’ରେ କାବ୍ୟ-ନାୟିକାର ମୁଖ ବର୍ଣ୍ଣନା ନୈଷଧୀୟ ପ୍ରଭର ଦୃଷ୍ଟି । କବି ଦୃଷ୍ଟିରେ—‘ନାୟିକାର ମୁଖ ଛବିକୁ ଧ୍ୟାନ କରି ସମଗ୍ର ଦିନ ଅତିବାହିତ ହେବାରୁ ପଦ୍ମ ସଙ୍କୋଚରେ ନିଜକୁ ମୁଦ୍ରିତ କରିଦେଲା । ସେହିଦିନଠାରୁ ପ୍ରତ୍ୟହ ତାହା ନିକଟରେ ଏଇ ରୀତି ପ୍ରକାଶ ପାଇ ଆସୁଛି ୨୩ । ଏହିପରି ଭାବରେ ସମଗ୍ର ରୀତି କାବ୍ୟ ଅଧ୍ୟୟନରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ ନାୟିକାର ମୁଖଶ୍ରୀ ନିକଟରେ ଉପମା ସମୂହ ଜେଉଁଠାରେ ନିହିତ ହୋଇଥିବା ସ୍ଥଳେ କେଉଁଠାରେ ଯଥାବିଧି ସଜ୍ଜାମିତ ।

ନୟନ—ସମଗ୍ର ମୁଖମଣ୍ଡଳରେ ଚନ୍ଦ୍ରର ଶୋଭା ପୂର୍ଣ୍ଣ ସର୍ବାଧିକ । କାର୍ଲିଦାସ ପାର୍ବତୀଙ୍କ ନୟନ ଯୁଗଳରେ ନୀଳୋପଳର ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରିଛନ୍ତି ୨୪ । ଦମୟନ୍ତୀଙ୍କ ଚକ୍ଷୁଦ୍ୱୟ ଶ୍ରୀହର୍ଷଙ୍କ ଦୃଷ୍ଟିରେ କାମଦେବର ଦୁଇଟି ପୁଷ୍ପବାଣ ୨୫ । ତିନିଗୋଟି ବାଣରେ ଭ୍ରାତୃବନ ଜୟ କରିସାରି ସେ ଅବଶିଷ୍ଟ ଦୁଇଟିକୁ ନାୟିକାର ନେତ୍ରପାତ୍ରରେ ଅଭିଷିକ୍ତ କରି ଯାଇଛନ୍ତି । କାବ୍ୟ-ନାୟିକା ଶ୍ରୀରାଧାଙ୍କ ନୟନ ଶୋଭା ନିକଟରେ ନଳିନୀ, ଚକୋର, ଶମ୍ଭରୀ, ମଧୁକର, ମୃଗୀ, ଖଞ୍ଜନ ସମସ୍ତେ ପରଜିତ ବୋଲି ବିଦ୍ୟାପତି କହନ୍ତି ୨୬ ।

ଆମର କବିଗଣ ମଧ୍ୟ ଏ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ସୁପ୍ରଚଳିତ ଉପମାର ବ୍ୟବହାର କରିଯାଇଛନ୍ତି । ‘ରକ୍ତିଣୀ ବିଭା’ରେ ନାୟିକାର ନୟନ ଶୋଭା

ଅଭିନବ ବିକଟ କମଳ, ଏଇ ଖଞ୍ଜନ, ମୀନ, ବାଳ ହରିଣକୁ ପରାନ୍ତର
 କରିଛି ^{୧୯} । ସେହିପରି ଲେକନାଥଙ୍କ 'ଚିତ୍ରକଳା'ରେ ଖଞ୍ଜନ, ମୃଗ,
 ପଦ୍ମ, ମୀନ, ମକରଧ୍ବଜର ଉପମା-ନୃପତା ଉଲ୍ଲିଖିତ ^{୨୦} । ଉପେନ୍ଦ୍ରଙ୍କ
 'ରସଲେଖା'ରେ ଏହାର ପରିକଳ୍ପନା କାବ୍ୟିକ-ମାଧୁର୍ଯ୍ୟ-ପରିପୁଷ୍ଟ ।
 ସେଗୁଡ଼ିକ ହେଲା—କାଳିନ୍ଦୀ ଜଳରେ ନବ ବିକଟ ପଦ୍ମ ଦଳ, ସୁଧା ସିନ୍ଦୁର
 ତରଳ ଗରଳ ଲହରୀ, ରଙ୍ଗା କଲ୍ଲୋଳରେ ବାତ ବିଚଳିତ ନୀଳୋତ୍ପଳ,
 ସୁଧା ମନ୍ଦିରରେ ନୃତ୍ୟଚତ କେଳି ଖଞ୍ଜରୀଟ, ପଦ୍ମ ଉପରିସ୍ଥ ଚଞ୍ଚଳ ଭ୍ରମର,
 କନ୍ଦର୍ପର ବିଶିଖ ଶିଖା ^{୨୧} । 'ପ୍ରେମ ସୁଧାନିଧି'ରେ ନେତ୍ର ବର୍ଣ୍ଣନା
 ପାଇଁ ଗୋଟିଏ ଦୀର୍ଘ ଛାନ୍ଦ ବ୍ୟୟିତ । କବିଙ୍କ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟପ୍ରୀତି ଓ କଳ୍ପନା
 ବିଜାସର ଅଭିରାମ ଅଭିସାର ଏଠାରେ ଲକ୍ଷ୍ୟଶାୟ । ନୟନର
 ବର୍ଣ୍ଣମୟତା ^{୨୨} (ଶ୍ରେତ, ରକ୍ତ, ନୀଳ), ଚଞ୍ଚଳତା, କୋମଳତା,
 ମଧୁରତା, ଭାରତୀ ଆଦି ସକଳ ଗୁଣ ନାନା ରୂପ ଚିତ୍ର କରିଥାରେ
 ମହିମାନିତ । ବର୍ଣ୍ଣନାରେ ଯେଉଁସବୁ ଗୁରୁଚିତ୍ର ଅଙ୍କନ କରାଯାଇଛି,
 ସେଗୁଡ଼ିକ ହେଲା—ସଜ୍ଜ କଳଙ୍କଯୁକ୍ତ ଚନ୍ଦ୍ର, ଚନ୍ଦ୍ର ଶରଣାପନ୍ନ ଅନ୍ଧକାର,
 କମଳଦଳରେ ଢଳ ଢଳ ଯମୁନାଜଳ, ଅମୃତ ଓ ତରଳ ବିଷ, ଧୈର୍ଯ୍ୟ-
 ନାଶକାରୀ ମନୁଅଶର, ପଦ୍ମ (ମୁଖ) ଉପରିସ୍ଥ ଖଞ୍ଜନ, ରମଣୀୟ
 ପୁଷ୍ପଶିଖା, ନବପଲ୍ଲବ (ଅଧର)କୁ ଭକ୍ଷଣ କରିବା ନିର୍ମିତ ଗୋଟିଏ ଆଡ଼କୁ
 ମୁଖକରି ବଂଧା ହୋଇଥିବା ଦୁଇଟି ମୃଗ, ମହ୍ୟ (କେବଳ ଶଯ୍ୟନକାଳୀନ
 ଚକ୍ଷୁ ସହ ତୁଳନୀୟ), ଚନ୍ଦ୍ରମୟ (ମୁଖମଣ୍ଡଳ) ପ୍ରଦେଶରେ ଅମାବାସ୍ୟା,
 ପଦ୍ମ ଚୁମିତ ଭ୍ରମର, ଜଗଜ୍ଜୟୀ ଅସ୍ତ୍ର, ତ୍ରିଗୁଣାଧାର (ସେବ, ରଜ, ତମ),
 ରତ୍ନ (କେଶ) ବିନାଶ ନିର୍ମିତ ଭଲ (ନେତ୍ରାଂଜନ), ସୁବର୍ଣ୍ଣରଥ (ମୁଖ)ର
 କୃଷ୍ଣ ଅଶ୍ବ, ଗରୁଡ଼ (ନାସିକା) ଉପତ୍ରଷ୍ଟ କାକୀୟସର୍ପ, ନର୍କକ,
 ଧୈର୍ଯ୍ୟନାଶକାରୀ କଳୟତ ଇତ୍ୟାଦି ^{୨୩} । କବି ଏତିକିରେ ମଧ୍ୟ
 ସନ୍ତୁଷ୍ଟ ନୁହଁନ୍ତି । ସୁନ୍ଦରୀ ପ୍ରେମ ସୁଧାନିଧିର ନେତ୍ର ଶୋଭା ସଂଦର୍ଶନରେ
 ଗଣେଶ ମୂଳ ପାଇଟିଯିବା, ଇନ୍ଦ୍ର ଓ ଶେଷଦେବ ଯଥାକ୍ରମେ ସହସ୍ରନେତ୍ର
 ଓ ସହସ୍ରମୁଖ ହେବା ବିଷୟ ସେ ଉଲ୍ଲେଖ କରିଛନ୍ତି । ଏଥିରୁ ତାଙ୍କ
 ଅତ୍ୟୁଚ୍ଚ ବର୍ଣ୍ଣନା-ତୃଷାର ପରିଚୟ ମିଳେ । 'କୋଟିବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ସୁନ୍ଦରୀ'ର

ନାୟିକା ନେତ୍ରେ ମହାଭରତ ୫୫, ରଙ୍ଗସଭା ୫୫ ଓ ଅଙ୍ଗୁଳ ବୀରତ୍ୱ ୫୭ ଦୃଶ୍ୟ ଆଗେପିତ । 'ନୈଷଧ'ର ନାୟିକା ଦମୟନ୍ତୀଙ୍କ ଅଙ୍ଗ ଉତ୍ତାରେ ମହାଭରତର ପରିକଳ୍ପନା ହୁଏତ କବିଙ୍କୁ ପ୍ରଭବିତ କରିଛି ୫୭ । ଏହି କାତୀୟ ବର୍ଷନାରେ ରସୋଚ୍ଛର୍ଷ ପ୍ରତି ଯଥେଷ୍ଟ ଧ୍ୟାନ ଦିଆଯାଇନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ଏଥିରେ ରହିଛି 'ନୈଷଧ'ର ପ୍ରତିସ୍ପର୍ଷ । 'ଲବଣ୍ୟବତୀ'ରେ ନିହିତା ନାୟିକାର ଚକ୍ଷୁଶୋଭା ବର୍ଣ୍ଣିତ । ଦର୍ପଣ ଉପରେ ଓଲଟାଇ ରଖା ଯାଇଥିବା ନୀଳ କଇଁର ପାଖୁଡ଼ା, ଅଞ୍ଜନ ଅଠାକାଠିରେ ଜଡ଼ିତ ନିଷ୍ଠଳ ଶଞ୍ଜନ ଓ ମୀନର ଉପମା ଏଠାରେ ପ୍ରୟୋଗ କରାଯାଇଛି ୫୮ । ଶ୍ରୀରାଧାଙ୍କ ମୁଦ୍ରିତ ନୟନର ରୂପ ଚିତ୍ରଣରେ ଅଭିମନ୍ୟୁ 'ଲବଣ୍ୟବତୀ' ଦ୍ୱାରା ପ୍ରଭବିତ । ଇଦାବର ଓ ମୀନ ଭିନ୍ନ ସେ ଯେଉଁ ପଦ୍ମକୋଷ ଓ ଛୁରୀମୁନର ପରିକଳ୍ପନା କରିଛନ୍ତି ତାହା ପ୍ରୀତି-ଚେତନା ସମର୍ପିତ ନୁହେଁ ୫୯ । ଏତଦ୍ଭିନ୍ନ ବିଭିନ୍ନ କାବ୍ୟରେ ନାୟିକା ଚକ୍ଷୁଶୋଭା ନାନା ଭାବରେ ଉପମିତ, ଯଥା-ଲୀଳା ଐରବତ ୬୦, ତ୍ରିବେଣୀ ୬୧, କଙ୍କୁଳପାତି ୬୨, ଶପରୀ ୬୩ ଗଣବଣୀ ଏଣୀ ୬୪, ତ୍ରିବିଧ ବଣୀକରଣ (ମଣି,ମନ୍ଦ,ମହୌଷଧି) ୬୫, ସାୟକ ୬୬, କାମ ତୂଣୀର ୬୭ ଇତ୍ୟାଦି । ବହୁସ୍ଥଳରେ ନୟନ ଶୋଭା ପ୍ରସଂଗ ଶବ୍ଦ ଓ ଅଳଙ୍କାର ପ୍ରଗୁଭତାରେ ଭରଜାତ । ରୀତି କାବ୍ୟାଦର୍ଶର ଆସ୍ପର୍ଷ । ଏଥିରେ ପ୍ରତିଫଳିତ ହୋଇଥିବାରୁ କବିର ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟଦୃଷ୍ଟି ଯଥାର୍ଥ ଗୌରବ ଲଭ କରିପାରି ନାହିଁ ।

ଭୂ-ଭୂର ଅବସ୍ଥିତି ନୟନ ଶୋଭାର ପରିପୂରକ । କାଳିଦାସ ଭୂବିକାସରେ ଲଘୁ ଉର୍ମିରଞ୍ଜିତ ଶୋଭା ପରିକଳ୍ପନା କରିଛନ୍ତି ୬୮ । ଶ୍ରୀହର୍ଷଙ୍କ ଦୃଷ୍ଟିରେ-ଏହା ହେଉଛି ରତି ଓ କନ୍ଦର୍ପଙ୍କ ବିଶ୍ୱ ବିଜୟ ନିମିତ୍ତ ଭବିଷ୍ୟ ଧନୁ ୬୯ । ବିଦ୍ୟାପତି କହନ୍ତି-ଧନୁ, ଭ୍ରମର, ଭୁଜଙ୍ଗିନୀ ଶ୍ରୀରାଧାଙ୍କ ଭୂ ଶୋଭା ନିକଟରେ ପରଜିତ ୭୦ ।

ଓଡ଼ିଆ ରୀତି କାବ୍ୟ-ନାୟିକାର ଭୂବର୍ଣ୍ଣନା ପ୍ରସଂଗରେ ଧନୁର ବହୁଳ ବ୍ୟବହାର ପରିଲକ୍ଷିତ । ଏହାର ପ୍ରୟୋଗ ଭେଦରେ ଅବଶ୍ୟ

ସାତତ୍ୟ ଦେଖାଯାଏ; ଯଥା- ଧନୁ ^{୭୧} , କୁସୁମଧନୁ ^{୭୨} ,
 କାମକମାଣ ^{୭୩} , ମାର୍ଚ୍ଚ ମର୍ଜିତ ଧନୁ ^{୭୪} ଇତ୍ୟାଦି । ନୟନ ବାଣ
 'ବା କାମ ବାଣ'ର ବ୍ୟବହାର ପାଇଁ ଏହିପରି ବିବିଧ ଧନୁର ପରିକଳ୍ପନା ।
 'ଜଷ୍ଠାଭିଳାଷ'ରେ ନାୟିକାର ଭ୍ରୁ (କପାଳ ରୂପକ) କନ୍ଦର୍ପ-ଧନୁର ଗୁଣ
 ରୂପେ କଳ୍ପିତ ^{୭୫} । ଏହାକୁ 'କଳ୍ପଲତା'ରେ ମଧୁପପତ୍ତି ^{୭୬} , 'ସୁଭଦ୍ରା-
 ପରିଣୟ'ରେ ଚିତ୍ରଲେଖା (ସ୍ୱର୍ଗଜନ୍ୟା) ^{୭୭} , 'ରସିକହାରବଳୀ'ରେ
 ଯୋଗୀ ଧୈର୍ଯ୍ୟ-ତତ୍ତ୍ୱ ନାଶକ ପରଶୁ ^{୭୮} ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି ।

କଟାକ୍ଷ-ନାରୀର ନୟନ କଟାକ୍ଷରେ ପୁରୁଷ ପ୍ରାଣ ସ୍ତେନ କର୍ତ୍ତ୍ତ୍ୱିତ
 ହେବା କେବଳ କାବ୍ୟାନୁମୋଦିତ ନୁହେଁ, ଜୀବନାନୁମୋଦିତ ମଧ୍ୟ ।
 ଏଥିରେ ହୃଦୟର ନୀରବ ଅବ୍ୟକ୍ତ ମଧୁର ଉଷା ପ୍ରକାଶ ପାଇଥାଏ ।
 ଅଭିମନ୍ୟୁଙ୍କ ଉଷାରେ-‘ପୋଥିଏ କଥା ନୟନେ କହଇ’ ^{୭୯} । କାବ୍ୟ
 ସାହିତ୍ୟରେ ପ୍ରୀତି ନିରପେକ୍ଷ କଟାକ୍ଷ ଶୋଭାର ବର୍ଣ୍ଣନା ମଧ୍ୟ ପରିଦୃଷ୍ଟ ।
 ନାରୀ କଟାକ୍ଷର ଲଳିତ ସୁନ୍ଦର ଚିତ୍ର ଅଙ୍କନ କରିବାରେ କାଳିଦାସଙ୍କ
 ଦକ୍ଷତା ଅତୁଳନୀୟ । ‘ମେଘଦୂତ’ରେ ଉଜ୍ଜୟିନୀ ପୁରନାରୀ ଓ ମହାକାଳ
 ମନ୍ଦିରର ନୃତ୍ୟକୁନ୍ତା ଗର୍ଗଜାମାନଙ୍କ କଟାକ୍ଷ ବିଚାରର ରୂପାୟନ ଅତୀବ
 ଚିତ୍ତାକର୍ଷକ ।

ଓଡ଼ିଆ ଗୀତି କବି ନାୟିକାର କଟାକ୍ଷ ଶୋଭା ବର୍ଣ୍ଣନାରେ
 କାଳିଦାସୀୟ ଖ୍ୟାତି ଲଭ କରିପାରିନାହିଁ । ତଥାପି ନିଜ ଶକ୍ତିର ପରିସୀମା
 ମଧ୍ୟରେ ତା’ର କଳ୍ପନା ବିଭବ ଭଲେଖଯୋଗ୍ୟ । ପ୍ରିୟାର ନେତ୍ର
 କଟାକ୍ଷରେ କୁବଳୟ ଦଳ ବିସ୍ଥି ହୋଇଯିବା ^{୮୦} କିମ୍ବା ଅମୃତ ବୃଷ୍ଟି
 ହେବା ^{୮୧} ଭବନା କବି ମାନସର ଲଳିତ ରସାନୁରଗତା ପ୍ରକାଶ
 କରେ । କେଉଁଠାରେ ଏହା ମଧ୍ୟ ଧର୍ମ, ଅର୍ଥ, କାମ, ମୋକ୍ଷାଦି ଚତୁର୍ବର୍ଗର
 ଆଶ୍ରୟ ସ୍ଥଳ ରୂପେ ଅଭିହିତ ^{୮୨} । କିନ୍ତୁ ପୁରୁଷର ଚିର ଜୟ କରିବା
 ପାଇଁ ନାୟିକାର ନେତ୍ର କଟାକ୍ଷକୁ ବହୁ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଏକ ଅସ୍ତ୍ର ରୂପେ କଳ୍ପନା
 କରାଯାଇଛି; ଯଥା-ଅଙ୍କୁଶ ^{୮୩} , କୁଟ ^{୮୪} , ସାୟକ ^{୮୫} , ବିଶିଖ ^{୮୬} ,

ବେଶୀ ୮୮, ବାଣ ୮୯ ଇତ୍ୟାଦି । ଦମୟନ୍ତୀ କଟାକ୍ଷ-ଶର ବୃଷ୍ଟିରେ
ସଂସାରକୁ ମୋହିତ କରୁଥିବା କଥା ଶ୍ରୀହର୍ଷ ମଧ୍ୟ ଉଲ୍ଲେଖ କରିଛନ୍ତି ୯୦ ।

ଅଳକ-ଶ୍ରୀରାଧାଙ୍କ ଅଳକ ଶୋଭର ଏକ ମନୋଜ୍ଞ ମଧୁର ଚିତ୍ର
ବିଦ୍ୟାପତିଙ୍କ କବିତାରେ ଅଙ୍କିତ । ମୁଖମଣ୍ଡଳ ବେଷିତ ଅଳକାବଳିକୁ
ସେଠାରେ ଚନ୍ଦ୍ରଗ୍ରୀବ ପ୍ରଲେଭିତ ଗହ୍ୱରୁ ରୂପେ ପରିକଳ୍ପନା କରାଯାଇଛି ୯୧ ।
ଏ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ଭ୍ରମର ଓ ଶୈବାଳ ଉପମା ମଧ୍ୟ ତାଙ୍କ କାବ୍ୟର ହେ
ସ୍ଥଳରେ ପରିଲକ୍ଷିତ ।

ଓଡ଼ିଆ ରୀତି କାବ୍ୟରେ ଅଳକ ଶୋଭା ନିରୂପଣ ବିଷୟକ
ବହୁବିଧ ଉପମାର ଉଲ୍ଲେଖ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ‘ସୁଭଦ୍ରା ପରିଣୟ’ରେ
ଏହା ଗହ୍ୱର ଇନ୍ଦ୍ରନୀଳମଣିମାଳା, ମୁଗମଦ କସ୍ତୁରୀରେ କନ୍ଦର୍ପଲିଖିତ
ମୋହନ ମନ୍ତ୍ର, ତମାଳ ଅଙ୍କୁର ସହ ତୁଳିତ ୯୨ । ‘ଉଷାଭିକାଷ’ର କବି
ଅଳକକୁ ମଦନ ମୁକୁର ମୁଖ୍ୟରେ ଗୁରୁ ମର୍ଜିତ ରେଖା ରୂପେ କଳ୍ପନା
କରିଛି ୯୩ । ମୁଖ ଚନ୍ଦ୍ରକୁ ଗହ୍ୱର ଆକ୍ରମଣେ ପ୍ରତିହତ କରିବା ପାଇଁ ଏହା
ନୀଳରତ୍ନ ପାଚେରୀ ବୋଲି ‘ପ୍ରେମଲେଚନା’ରେ କଥିତ ୯୪ । ଏତଦ୍ଭିନ୍ନ
ଏ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ବାଳ ଅଳି, ଶିଶୁଭୂଜପତି, ଭ୍ରମର ଆଦିର ଉଲ୍ଲେଖ ବିଭିନ୍ନ
କାବ୍ୟରେ ପରିଦୃଷ୍ଟ ୯୫ ।

ଅଧର-ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟମୟୀ ନାରୀର ଅନ୍ୟତମ ଆକର୍ଷଣ ହେଉଛି
ତା’ର ରକ୍ତିମ ଅଧର । କବି କଳ୍ପନାରେ ଏହା ଅମୃତସ୍ରାବୀ । ବସ୍ତୁତଃ
ଅଧରର କୋମଳତା, ରମଣୀୟତା ଓ ରସସ୍ୱିଗ୍ମତା ଅନୁପମ । ଏହାର
ଶୋଭା ନିରୂପଣ ଲାଗି କାବ୍ୟ ଜଗତ ଚିର ଚକ୍ର । କାଳିଦାସ ଶକୁନ୍ତଳାଙ୍କ
ଅଧରରେ ନବ ପଲବ ଗଗର ଆଶ୍ରେପ କରି ଅଛନ୍ତି ୯୬ ।

ବିମ୍ବ, ପ୍ରବାଳ, ପଲବ, ବଂଧୁକ, ଅରୁଣ ଆଦି ନାୟିକା ଅଧରର
ସୁପରିଚିତ ଉପମାନ । ‘ସର୍ବାଙ୍ଗ ସୁନ୍ଦରୀ’ରେ ଏ ସମସ୍ତ ଏକତ୍ର
ଠୁକାଢୁତ ୯୭ । ପ୍ରାୟ ସର୍ବଜ୍ଞ କାବ୍ୟରେ ଏହି ଜାତୀୟ ଉପମାର

ବାହୁଲ୍ୟ ପରିଦୃଷ୍ଟ । କେତେକ ସ୍ଥଳରେ ଏଗୁଡ଼ିକ ମଧ୍ୟ ନିନ୍ଦାର ବସ୍ତୁ । ଏତଦ୍‌ବ୍ୟତୀତ ସିନ୍ଦୂର ୯୮, ରତ୍ନମନ୍ଦାର ୯୯, କିଂଶୁକ ୧୦୦, ସୁରଙ୍ଗଫଳ ୧୦୧, ବିଦୁମରେଖାର ୧୦୨ ଉଲ୍ଲେଖ ବିଭିନ୍ନ ସ୍ଥଳରେ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରାଯାଏ ।

ଦନ୍ତ-ଶ୍ରାହର୍ଷ ଦମୟନ୍ତୀଙ୍କ ଦନ୍ତଗଣ ଭ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିବାକୁ ଯାଇ କନ୍ଧନାର ବିଚିତ୍ର ଗନ୍ଧ୍ୟରେ ଉପନୀତ । ତାଙ୍କ ଦୃଷ୍ଟିରେ-ନାୟିକାର ଦନ୍ତ ସମୂହ ପ୍ରାତଃକାଳୀନ ଉପାସନାରତ ଦୃଢ଼ବୃନ୍ଦ ୧୦୩ । ବିଦ୍ୟାପତିଙ୍କ ଉପମାରଜି କିନ୍ତୁ ପରଂପରା ସିଦ୍ଧ । ଶ୍ରୀରାଧାଙ୍କ ଦନ୍ତ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ମୁକ୍ତା ହସପୁଷ୍ପ ଓ ଦାଳିମ ବାଙ୍କକୁ ପରଜିତ କରିଥିବା ବିଷୟ ତାଙ୍କ କବିତାରେ ଉଲ୍ଲିଖିତ ୧୦୪ ।

ପ୍ରସରତଃ ମୁକ୍ତା ଓ ଦାଳିମର ସର୍ବାଧିକ ପ୍ରୟୋଗ ଓଡ଼ିଆ ରୀତି କାବ୍ୟରେ ଦେଖାଯାଏ । କବି ଲେକନାଥ କାବ୍ୟ-ନାୟିକାର ଦନ୍ତ ଶୋଭା ବର୍ଣ୍ଣନା କରିବାକୁ ଯାଇ 'ସର୍ବାଙ୍ଗ ସୁନ୍ଦରୀ'ରେ ମୁକ୍ତା, ହୀରକ, ଡାଳିମ ଏବଂ 'ଚିତ୍ରକଳା'ରେ ମୁକ୍ତା, ଡାଳିମ, ହୃଦ, ହେମ ଅରବିନ୍ଦ ଆଦିର ଉପମା ନ୍ୟୁନତା ଦର୍ଶି ଲକ୍ଷିତ ୧୦୫ । 'କନ୍ଧକତା'ରେ ନାୟିକାର ଦନ୍ତ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ସହ କୌମୁଦୀର ତୁଳନା କରାଯାଇଛି ୧୦୬ । ବିଭିନ୍ନ କାବ୍ୟରେ ଏଥିପାଇଁ ଏକ ବା ଏକାଧିକ ଉପମା ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇଥିଲେ ହେଁ ସର୍ବତ୍ର ପରଂପରା ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ପରିଲକ୍ଷିତ ।

ହସ-ନାୟିକାର ହସ ମୁଖ୍ୟତଃ ସ୍ଥିତ ହସର ବର୍ଣ୍ଣନା ଅଧିକାଂଶ କାବ୍ୟରେ ବିଶେଷ କଳା ଗୌରବ ମଣ୍ଡିତ । କାଳିଦାସ ପାର୍ବତୀଙ୍କ ମୁଦୁହାସ୍ୟର ଏକ ମନେ ରମା ଚିତ୍ର ପ୍ରଦାନ କରିଛନ୍ତି । ତାଙ୍କ ମତରେ ନାୟିକାର ଅଧର ଭାଗରେ ସୁଶୋଭିତ ହାସ୍ୟ ସହ ନବପଲ୍ଲବ ଉପରେ ସଜ୍ଜାସିତ ପୁଷ୍ପ ଅଥବା ପ୍ରବାଳ ଉପରିସ୍ଥ ସଜ୍ଜ ମୁକ୍ତା ଫଳର ବିଛୁରିତ ଆଭା କିର୍ଣ୍ଣିତ ତୁଳନୀୟ ୧୦୭ । ଶ୍ରାହର୍ଷ କହନ୍ତି-ଦମୟନ୍ତୀଙ୍କ ସ୍ଥିତ ହାସ୍ୟର ଏକ୍ ହଜାର ଭାଗରୁ ଗୋଟିଏ ଭାଗ ଲଭ କଲେ ତହୁ ନିଜର ଜନ୍ମ ସାର୍ଥକ ମନେ କରିବ ୧୦୮ ।

ଉପେନ୍ଦ୍ରଭଞ୍ଜ 'ଲବଣ୍ୟବତୀ'ରେ ଅଧର ଓ ହସର ଏକତ୍ର ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଛନ୍ତି । ପରସ୍ପରର ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ନିରୂପଣରେ କବି ସଂଦିଗ୍ଧ । ତଥାପି ସେ କହନ୍ତି—ଏହି ଶୋଭା ବାଳ ଅଦ୍ଭୁତର ସୁଧାସ୍ନାନ ସହ ତୁଳନୀୟ ¹⁰⁸ । ନାୟିକାର ହସ ଦେଖି ଚନ୍ଦ୍ର ଶିବଙ୍କ ସେବାରେ ମନ ବଳାଇଥିବା ବିଷୟ 'ଉଷାଭିଜାୟ' ଓ 'ସର୍ବାଙ୍ଗ ସୁନ୍ଦରୀ'ରେ ଉଲ୍ଲିଖିତ ¹⁰⁹ । ଚନ୍ଦ୍ର, ଜ୍ୟୋତ୍ସ୍ନା ଓ ଅମୃତ—ଏ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଅତି ସୁପରିଚିତ ଓ ବହୁଳ ବ୍ୟବହୃତ ଉପମା ।

ନାୟା—'ନୈଷଧ'ରେ ଦମୟନ୍ତୀଙ୍କ ନାୟା ତିଳ ପୁଷ୍ପ ନିର୍ମିତ ତୃଣୀର ରୂପେ ପରିକଳ୍ପିତ । ନିଃଶ୍ବାସ ବାୟୁ ସୁଗନ୍ଧଯୁକ୍ତ ହୋଇଥିବାରୁ ଏହା ଅନୁମିତ ହୁଏ ଯେ କଦର୍ପ ତିନିଗୋଟି ବାଣରେ ଭ୍ରାତୁଚନ ଜୟ କରିବା ଉତ୍ତାରୁ ଅବଶିଷ୍ଟ ଦୁଇଗୋଟି କୁହୁମବାଣକୁ ଏଠାରେ ସଂସ୍ଥାପିତ କରିଅଛନ୍ତି ¹¹⁰ । ଶ୍ରୀରାଧାଙ୍କ ନାୟା ସଂଧ୍ୟେରେ ବିଦ୍ୟାପତି କହନ୍ତି—ତାହା ନିକଟରେ ତିଳଫୁଲ, ଗରୁଡ଼ ଓ ଚଞ୍ଚୁର ଶୋଭା ପରଜିତ ¹¹¹ ।

'ଉଷାଭିଜାୟ'ରେ ସେହିପରି ନାୟିକାର ନାୟାକୁ ତିଳଫୁଲ ଓ ତୃଣୀର ସହ ତୁଳନା କରାଯାଇଛି ¹¹² । 'ସର୍ବାଙ୍ଗ ସୁନ୍ଦରୀ'ରେ ଶୁକ୍ଳ, ତିଳଫୁଲ, ଗରୁଡ଼ ଏବଂ 'ଚିତ୍ରକଳା'ରେ ହେମ ତିଳଫୁଲ, ତୃଣୀରର ଉପମା ନ୍ୟୁନତା ଏ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ଉଲ୍ଲିଖିତ ¹¹³ । 'ଶଶିସେଣା'ରେ ଏହାକୁ ମଜୟ ସମୀର ମୟିର ଓ ବସନ୍ତ ବିଜାୟକାମୀ କିଂଶୁକ ରୂପେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରାଯାଇଛି ¹¹⁴ । ବିଭିନ୍ନ କାବ୍ୟରେ ତିଳଫୁଲ ଉପମାର ପ୍ରୟୋଗପ୍ରାଚୁର୍ଯ୍ୟ ବିଶେଷ ଭାବେ ପରିଲକ୍ଷିତ ।

କଣ୍ଠ—'ନୈଷଧ'ରେ ନାୟିକା କର୍ଣ୍ଣର ଦୀର୍ଘ ବର୍ଣ୍ଣନା ପ୍ରଦତ୍ତ । କବି ଏହାକୁ ରତି ଓ କାମଦେବଙ୍କ ନୈବେଦ୍ୟ ପିଷ୍ଟକ, ଶାସ୍ତ୍ର ସୁଧା ପ୍ରବାହର ପ୍ରଶାଳୀ, ଅଷ୍ଟାଦଶ ବିଦ୍ୟାର ଆଧାର, କାମଦେବଙ୍କ ପାଶ (ବେଧ) ଏବଂ ଧନୁର ଅଗ୍ରଭାଗ ରୂପେ କ୍ରିଷ୍ଣ-ପରିକଳ୍ପନା କରିଛନ୍ତି ¹¹⁵ । ବୈଷକ ପଦ୍ୟାବଳୀରେ କର୍ଣ୍ଣକୁ ଆଦୌ ସମ୍ମାନ ଦିଆ ଯାଇନାହିଁ ¹¹⁶ ।

ବିଦ୍ୟାପତି ଥରେ ମାତ୍ର ଏହାର ଉଲ୍ଲେଖ କରିଛନ୍ତି—‘ରିଧିନୀ ଶ୍ରବଣ ବିସେଷ’ 117 ।

ଉପେନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ‘ସୁଭଦ୍ରା ପରିଣୟ’ରେ ନାୟିକାର କର୍ଣ୍ଣ, ପାଶ, ପାଟଳିଫୁଲ, ଆମ ଫଳର ଅର୍ଦ୍ଧାଂଶ ରୂପେ ବର୍ଣ୍ଣିତ 118 । ‘ଉଷାଭିଜାଷ’ ଓ ‘ରସକଲେଳ’ରେ ଏହାକୁ ଯଥାକ୍ରମେ ତ୍ରିଭୁବନ ଜୟ ପାଶ ଓ କାମ ଜୟ ପାଶ ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି 119 । ଲେକନାଥଙ୍କ ‘ଚିତ୍ରକଳା’ରେ ଏହା ଅନଙ୍ଗ ଖଟ ଦୋଳି, ବିଯୋଗୀ ଜନ ବଂଧନ ଜୟ ପାଶ ରୂପେ ଉଲ୍ଲିଖିତ 120 । ଅଧିକାଂଶ କାବ୍ୟରେ ପାଟଳିଫୁଲ ଓ ପାଶ ଉପମାର ପ୍ରଚଳନ-ଆଧିକ୍ୟ ପରିଦୃଷ୍ଟ ।

କଟପାଳ—‘ନୈଷଧ’ରେ ନାୟିକାର କପୋଳ କୃଷ୍ଣ ପକ୍ଷର ଅଂଶୁମାଳ ରୂପେ ପରିକଳ୍ପିତ 121 । ଓଡ଼ିଆ କାବ୍ୟରେ ଏହା ମୁଖ ମଣ୍ଡଳର ସାମଗ୍ରିକ ଶୋଭା ଅନ୍ତର୍ଗତ । ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଭାବେ କପୋଳ ଦେଖର ଉଲ୍ଲେଖ ସ୍ୱଳ୍ପ । ଏହାକୁ କେଉଁଠାରେ କନ୍ଦର୍ପର ଧନୁ 122 ଓ କେଉଁଠାରେ ଅର୍ଦ୍ଧଶଶି 123 ରୂପେ ଅଭିହିତ କରାଯାଇଛି ।

ଗଣ୍ଡ—ନାୟିକାର ଗଣ୍ଡ ଶୋଭା ସହିତ ଦର୍ପଣର ଶୋଭା ପରଂପରା ସିଦ୍ଧ । କିନ୍ତୁ ତା’ର ପ୍ରୟୋଗ-ପାଥ୍ୟକ୍ୟ ବିଭିନ୍ନ କାବ୍ୟର ବିଶେଷତ୍ୱ; ଯଥା—ଦର୍ପଣ 124 , କେଳି ମୁକୁର 125 , ଅମୃତ ନିର୍ମିତ ଆଦରଣ 126 । ବ୍ରଜନାଥଙ୍କ ‘କେଳି କଳାନିଧି’ରେ ନାୟିକାର ଗଣ୍ଡଦ୍ୱୟ ମୁଖ-ମନୁଥ ରଥର ଚକ୍ର ରୂପେ କଳ୍ପିତ 127 ।

ଚକ୍ର—ସକଳ କାବ୍ୟରେ ଚିତ୍ରକର ବର୍ଣ୍ଣନା ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ଲଭ କରିନାହିଁ । ‘ଲବଣ୍ୟବତୀ’ ଓ ‘ଚିତ୍ରକଳା’ରେ ଏହାକୁ ଚତୁର୍ଥୀ ଚନ୍ଦ୍ର ସହ ତୁଳନା କରାଯାଇଛି 128 । କିନ୍ତୁ ‘ସୁଭଦ୍ରା . ପରିଣୟ’ରେ ଏହା ପଞ୍ଚମୀ ଚନ୍ଦ୍ର ରୂପେ ଗୃହୀତ 129 ।

କେଶ-କେଶ ଶୋଭା ବର୍ଣ୍ଣନାରେ କବିଗୁଣ ସ୍ପଷ୍ଟବତଃ ଶତମୁଖ । ଏ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ଉପମା ସମୂହ କେଉଁଠି ତୁଳନା ଗୌରବରେ ଗୌରବାନ୍ୱିତ ତ କେଉଁଠି ପରଜୟ ଗୁନିରେ ଲଜିତ । ଚମରାପୁଛଠାରୁ ପାର୍ବତୀଙ୍କ କେଶରଜ୍ଜିର ଶୋଭାଧ୍ୟାୟ କାଳିଦାସ 'କୁମାର ସମ୍ଭବ'ରେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଛନ୍ତି ¹³¹ । ଦମୟନ୍ତୀଙ୍କ କେଶ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ନିକଟରେ ଶ୍ରୀହର୍ଷଙ୍କ କବିତ୍ୱର ପରମ ଶ୍ରଦ୍ଧାଞ୍ଜଳି ନିବେଦିତ । ଚମରୀର ପକ୍ଷାତ୍ ଦେଶରେ ପୁଛଧାରଣକୁ କବି କାବ୍ୟିକ ମହିମା ପ୍ରଦାନ କରିଯାଇଛନ୍ତି ¹³² । ଏତଦ୍‌ବ୍ୟତୀତ ମୟୂର ପୁଛର ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ-ନୃମତା, ଅନ୍ଧକାରର ପକ୍ଷାତ୍ ପସରଣ, ବ୍ରହ୍ମାଙ୍କଠାରୁ ମୟୂରର ଅର୍ଦ୍ଧଚନ୍ଦ୍ରଲତ ଆଦି ନାୟିକା-କେଶ ସଂବଧାୟ କଳ୍ପନା ବିକାସିତାର ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ ବିଶିଷ୍ଟ ଉଦାହରଣ ¹³³ । ବିଦ୍ୟାପତି ଶ୍ରୀରାଧାଙ୍କ କେଶର ବର୍ଣ୍ଣନା ଦେବାକୁ ଯାଇ କହନ୍ତି-କଳଧର, ଚିନିର, ଋମର ଏହାର ଶୋଭା ନିକଟରେ ପରଜିତ ¹³ ।

ଓଡ଼ିଆ ରୀତି କାବ୍ୟରେ ନାୟିକାର କେଶ ବର୍ଣ୍ଣନା ଲାଗି କବିର ଆନ୍ତରିକ ଆଗ୍ରହ ଅପରିସୀମ । ଉପେନ୍ଦ୍ର ଭଞ୍ଜ ଏଥିମାନଙ୍କୁ ଶ୍ରୀହର୍ଷଙ୍କ ନିକଟରେ ବହୁଳ ପରିମାଣରେ ରଖି । 'କୋଟିବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ସୁନ୍ଦରୀ', 'ସୁଭଦ୍ରା ପରିଣୟ' ଓ 'ଲବଣ୍ୟବତୀ'ରେ ନାୟିକାର କେଶ ବର୍ଣ୍ଣନା ନୈଷଧାୟ ଶବ୍ଦ/କଳ୍ପନା ପରିପୁଷ୍ଟ ¹³⁵ । କାବ୍ୟ ସମୂହରେ କେଶର ଓ ବିଧି ରୂପ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ; ଯଥା-ମୁକ୍ତ, ବିନ୍ୟସ୍ତ ଓ ଆଦି ।

ମୁକ୍ତ-ମୁକ୍ତ କେଶର ଶୋଭା ଉପେନ୍ଦ୍ରଙ୍କ 'ସୁଭଦ୍ରା ପରିଣୟ'ରେ ସକଳ କଳଧର, କଳ୍ପଳ, ଉମର, ତମାଳ, କାଳିନ୍ଦୀ ଜଳ, ଋମର, ବରହାପୁଛ ଓ ନୀଳମଣି ସହ ତୁଳିତ ¹³⁶ । ଏହାକୁ 'ଉଷାଭିଜାଷ୍ଠ'-କାର କାମରଥ ଧ୍ବଜର ନୀଳ ପତାକା, 'ରସକଲ୍ଲୋଳ'କାର ଶୈବାଳ ରୂପେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଛନ୍ତି ¹³⁷ । 'ଚିତ୍ରକଳା'ରେ 'ସୁଭଦ୍ରା ପରିଣୟ' ସୂଚିତ ଉପମାବଳି ସହ ଗହ୍ୱର ଉଲ୍ଲେଖ ଦେଖାଯାଏ ¹³⁸ । ପ୍ରାୟ ସକଳ କାବ୍ୟରେ ଉପରେକ୍ତ ଏକ ବା ଏକାଧିକ ଉପମାର ପ୍ରୟୋଗ ପରିଲକ୍ଷିତ ।

ବିନ୍ୟସ୍ତ-ବିନ୍ୟସ୍ତ କେଶ ବା ବେଶୀ ଶୋଭାକୁ ବିଭିନ୍ନ ପରିବେଶରେ ଶେଷଶିଶୁ ¹³⁹, ମଣିହଞ୍ଜାପଣୀ ¹⁴⁰, ମଦଧୁଳି ବଶୀଭୂତ ସ୍ତବିତ ନାଗ ¹⁴¹ ତଥା କାମକର ଗୁପ୍ତି, କୃଷ୍ଣ ସପିଣୀ, ଭ୍ରମର ଶ୍ରେଣୀ ¹⁴² ରୂପେ ଅଭିହିତ କରାଯାଇଛି । କେତେକ ସ୍ଥଳରେ ନାୟିକା କବରୀ ଶୋଭାର ଚିତ୍ର ପ୍ରଦର । ଏହାକୁ 'ଭସାଭିଳାଷ'ରେ ଯୁବା-ଜନ-ମନ-ବନ୍ଦୀ-ମନ୍ଦିର, ଶଶାଙ୍କ ନିକଟରେ ସ୍ନେହାନୁଗତ ଶର୍ବରୀ ଏବଂ 'କନ୍ଦଲତା'ରେ କଳା ମନ୍ଦସିକର ଦ୍ରୋଣମାତା ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି ¹⁴³ । 'ବୈଦେହୀଶ ବିଜାୟ'ରେ ନାୟିକାର କୂତା 'ମନ-ମାନ-ବନ୍ଦୀ ମର୍ଜିତ-କୁବେଶୀ ରୂପେ ପ୍ରଶଂସିତ ¹⁴⁴ । ବିନ୍ୟସ୍ତ କେଶ ଶୋଭାର ବିସ୍ତୃତ ବର୍ଣ୍ଣନା ଅନେକ କାବ୍ୟରେ ଦୀର୍ଘ ଓ ସରସ ।

ଆଦୁ-କେତେକ କାବ୍ୟରେ ଅଦୁ କେଶର ଶୋଭା ବର୍ଣ୍ଣନା ଅତ୍ୟନ୍ତ ମନୋରମ । ସାଧାରଣତଃ ନାୟିକାର ଜଳକେଳି ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ଏହାର ଉଲ୍ଲେଖ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । 'ପ୍ରେମ ଲେଚନା'ରେ ବିନ୍ଦୁ ବିନ୍ଦୁ ଜଳଯୁକ୍ତ କେଶରଶି ମୋତିଗୁଚ୍ଛିତ ନୀଳ ଗୁମର ରୂପେ ପରିକଳ୍ପିତ ¹⁴⁵ । 'ଲବଣ୍ୟବତୀ'ରେ ଏହାକୁ ତମାଳ ଦଳରେ ତୁଷାର ବୃକ୍ଷ ସହ ତୁଳନା କରାଯାଇଛି ¹⁴⁶ । 'ଚନ୍ଦ୍ରକଳା'ରେ ନାୟିକା ସହ ସକଳ ସଖୀଙ୍କ ଉପମାନ କେଶରଶିର ଚିତ୍ର ପ୍ରଦର । କବିଙ୍କ ଦୃଷ୍ଟିରେ ଏହି ଦୃଶ୍ୟ ଇନ୍ଦ୍ରନୀଳ ଗୁମର, ଯମୁନାର ନୀଳକାନ୍ତି ଓ ତମାଳ ଛାୟା ସହ ତୁଳନୀୟ ¹⁴⁷ ।

ସୁନ-ନବ ଯୌବନବତୀ ନାୟିକାର ସୁନ ଶୋଭା ପ୍ରାୟ ସକଳ କାବ୍ୟରେ ସ୍ପଷ୍ଟ/ବିସ୍ତୃତ ଭାବେ ବର୍ଣ୍ଣିତ । କେତେକ ସ୍ଥଳରେ ଏହାର ନବୋଦ୍ଗମଠାରୁ ପର୍ଯ୍ୟାୟ ଜର୍ମିକ ବିକାଶର ଚିତ୍ର ପ୍ରଦର । କବି କଳ୍ପନା ଏ କ୍ଷେତ୍ରରେ ସୀମାହୀନ ଦିଗ୍‌ବିଜୟବ୍ୟାପୀ । ସୁନ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟର ବିପୁଳ ମହିମା ନିକଟରେ କାବ୍ୟ ପ୍ରସାର ରୂପମୁଗ୍ଧ ଦୃଷ୍ଟି ଚିରକାଳ ଚଳିତ ଓ ସ୍ପନ୍ଦିତ ।

ଏ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ପ୍ରାଚୀନ ଭରତୀୟ କାବ୍ୟ ଭବନା ଆମର ଏକାନ୍ତ ସ୍ମରଣୀୟ । ସମାଲୋଚକ ଶଙ୍କରୀ ପ୍ରସାଦ ବସୁଙ୍କ ମତରେ—“ଉନ୍ନତ ବକ୍ଷ ବର୍ଣ୍ଣନା ନିମିତ୍ତ ପ୍ରାଚୀନ ଭରତବର୍ଷର କୌଣସି କୃଷ୍ଣା ନଥିଲା । କୃଷ୍ଣା ନଥିବାର କାରଣ, ହୁଏତ ଭରତର ପରିଚ୍ଛଦ ପଦ୍ଧତି । ନାରୀମାନଙ୍କର ଉର୍ଦ୍ଧ୍ୱାଙ୍ଗ ଆବରଣ ବ୍ୟାପାରରେ ଅତି ପ୍ରାଚୀନ ଭରତବର୍ଷରେ ବାଧ୍ୟ ବାଧକତା ଥିଲା ବୋଲି ମନେ ହୁଏନା । ଯୁଗତନ ଭବ୍ୟରେ ତା’ର ପ୍ରମାଣ ରହିଛି । ପରୁବର୍ତ୍ତୀକାଳରେ ଉର୍ଦ୍ଧ୍ୱାଙ୍ଗ ଆବରଣ ପଦ୍ଧତି ପ୍ରଚଳିତ ହୋଇଥିଲେ ହେଁ ପୂର୍ବ ସଂସାର ନାଚାର ବକ୍ଷ ଦର୍ଶନରେ କବି ଓ ଶିଳ୍ପୀଗଣଙ୍କୁ ଅସହଜିତ କରି ରଖିଥିଲା । ଭରତର ଐତିହ୍ୟପ୍ରୀତି ଉନ୍ନତ ବକ୍ଷ ଦର୍ଶନ ସୂଚିକୁ କାବ୍ୟରେ ଦୀର୍ଘଦିନ ଧରି ରଖିଥିଲା । ଦେହ ବଂଦନାରେ ବକ୍ଷ ପ୍ରାଧାନ୍ୟର ପରମ ପ୍ରମାଣ କାଳିଦାସଙ୍କ (?) ସରସ୍ୱତୀ ସ୍ରୋତ୍ର, ଯେଉଁଠାରେ ଦେବୀ ଦେହର ଏକମାତ୍ର ଉଲ୍ଲେଖ ଯୋଗ୍ୟ ଉଲ୍ଲେଖ ରହିଛି—ଯେ ଦେବୀଙ୍କର ଅନେକ ଗୁଣରୁ ଗୋଟିଏ ଗୁଣ—‘ସେ କୃତଯୁଗ ଶୋଭିତା’ 1.7 ।

ନାୟିକା-ସ୍ତନ ବର୍ଣ୍ଣନାରେ କାଳିଦାସଙ୍କ ରୂପ ଦୃଷ୍ଟି ସୂକ୍ଷ୍ମ ପର୍ଯ୍ୟବେକ୍ଷଣ ଧର୍ମ ଆଧାରିତ । ସ୍ତନର ଗୁରୁତା, ନମ୍ରତା, କୋମଳତା, କଠିନତା, ଉଚ୍ଚତା ଆଦି ଗୁଣ ତାଙ୍କ ରଚନାରେ ଯେପରି ଭାବେ ପରିଷ୍କୃତିତ ତାହା ଅନ୍ୟତ୍ର ଦୁର୍ଲ୍ଲଭ 148 । ପାର୍ବତୀଙ୍କ ଉନ୍ନତ ସ୍ତନଯୁଗଳ ବର୍ଣ୍ଣନାରେ ତାହାର ସାଫଲ୍ୟ ପାଣ୍ଡୁ ବର୍ଣ୍ଣ ତଥା କୃଷ୍ଣ ବୃନ୍ଦର ଉଲ୍ଲେଖ କରିବାକୁ ମଧ୍ୟ ସେ ଅକୃଷ୍ଣିତ ଚିତ୍ତ 149 । ଶ୍ରୀହର୍ଷଙ୍କ କାବ୍ୟାତିରଂଜିତ କଳନା ବିକାସିତା ବାସ୍ତବିକ ବିମୁଦକର । ଦମୟନ୍ତୀଙ୍କ ଉଚ୍ଚତ ସ୍ତନଦ୍ୱୟ ତାଙ୍କ ଦୃଷ୍ଟିରେ ମଦନ ଓ ଯୌବନର ସନ୍ତରଣ କୁମ୍ଭ ରୂପେ ପରିକଳ୍ପିତ 150 । ଏତଦ୍‌ବ୍ୟତୀତ ନୈଷଧକାର ନାୟିକାର ସ୍ତନ ସହ ଅନ୍ତରୀପ, ତାଳ, ଘଟ, ଚକ୍ରବାକ ଯୁଗ୍ମ, ଗଜକୁମ୍ଭ, ଶ୍ରୀଫଳ, ଅତଟ ଆଦିର କାବ୍ୟିକ କଳନା-ସମୃଦ୍ଧ ତୁଳନା ଉପସ୍ଥାପିତ କରିଛନ୍ତି 151 । କିନ୍ତୁ ଏଥିରେ ରୂପର ଐଶ୍ୱର୍ଯ୍ୟ ଅପେକ୍ଷା ନୀରସ କାବ୍ୟ-କୌଶଳର ସର୍ବିତ ଅହଂକାର ହିଁ ପରିଚ୍ଛନ୍ନିତ ।

ସଂସ୍କୃତ ସ ହିତ୍ୟ ଗତ୍ୟରେ ଲକ୍ଷ୍ମଣ ଅର୍ଘ୍ୟଙ୍କ 'ଚଣ୍ଡୀ-କୁଚ-ପଞ୍ଚାଶିକ' ସ୍ତନ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ବର୍ଣ୍ଣନା ଶୀର୍ଷ ସୀମା ସ୍ପର୍ଶ କରିଛି ¹⁵³ । ବିଦ୍ୟାପତିଙ୍କ ବର୍ଣ୍ଣନା ଏ କ୍ଷେତ୍ରରେ ସଂକ୍ଷିପ୍ତ ଓ ଉପମା ବହୁଳ । ଶ୍ରୀରାଧାଙ୍କ ବକ୍ଷଶୋଭା ନିରୂପଣ କରିବାକୁ ଯାଇ ସେ ତେଲ, ତାଳ ଯୁଗଳ, ସୁବର୍ଣ୍ଣ କଳସ, ଗିରି, କଟରି (ଗିନା ବା ବାଟି) ଆଦିର ସାଦୃଶ୍ୟ-ନ୍ୟୂନତା ¹⁵⁴ ତଥା କମଳ କୋରଳ, ଘଟ, ଦାଡ଼ିମ୍ବ, ଶ୍ରୀଫଳ, ଶମ୍ଭୁ ଆଦିର ଉତ୍କର୍ଷହୀନତା ¹⁵⁵ ସୂଚାଇଛନ୍ତି ।

ଓଡ଼ିଆ ରୀତି କାବ୍ୟର ନାୟିକା-ସ୍ତନ ବର୍ଣ୍ଣନାରେ ସଂସ୍କୃତ କାବ୍ୟ ଧାରାର ପ୍ରଭାବ ତଥା ଗତାନୁଗତିକ ଉପମା ସମୂହର ପ୍ରୟୋଗ ବିଶେଷ ଭାବେ ପରିଲକ୍ଷିତ । ପୁରାତ୍ତ୍ୱିକ ସ୍ତନ ଦ୍ୱୟକୁ ଉଦର-ଲବଣ୍ୟସରସୀରେ ସ୍ୱଳିତ ପଦ ମଦନର ସତରଂଗ-କୁମ୍ଭ ରୂପେ ପରିକଳ୍ପନା ଉପେନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ନୈଷଧ ପ୍ରୀତିର ସ୍ପଷ୍ଟ ପରିସ୍ପନ୍ଦକ ¹⁵⁶ । ଏତଦ୍‌ବ୍ୟତୀତ ରଥାଙ୍ଗ, ମର୍ଦ୍ଦଳ, ନାରିକେଳ, ତାଳ, କମ୍ପାର, ମାତୁଳଙ୍ଗ, ଶ୍ରୀଫଳ, ଶମ୍ଭୁ, ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ଆଦିର ଅପ୍ରଶଂସା ଏ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ଉଲ୍ଲିଖିତ ।

କେଉଁ ଗୋପାଙ୍ଗନା ପ୍ରତି ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କ ଶ୍ୱତୁର୍ଯ୍ୟୋତ୍ତୀ କ୍ରମେ 'ରସକଲୋଳ'କାର ସ୍ତନମଣ୍ଡଳର କ୍ରମ ବିକଶିତ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟକୁ କୁବଳ (ବରକୋଳି), କଦମ୍ବ କର୍ତ୍ତି, ସୁନା କନ୍ଦୁକ, ଶ୍ରୀଫଳ, ମାତୁଳଙ୍ଗ, ହଷ୍ଟାକୁମ୍ଭ, ପଦ୍ମରସାଳ, ତାଳ, ସୁନାପତ୍ରଥା, ଲତାରୁମ୍ଭୀ ପ୍ରଭୃତି ଉପମାରେ ଭୂଷିତ କରିଛନ୍ତି ¹⁵⁷ । 'ବିଦଗ୍ଧ ଚିନ୍ତାମଣି'ରେ ନାୟକର ଶ୍ରୀରାଧା ସ୍ତନଭାବନା ଏକ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଅଧ୍ୟାୟ । ପାରଂପରିକ ଉପମା ସଂଯୋଜନାର ସଫଳତା ସତ୍ତ୍ୱେ ଅବନୀଶୁଙ୍ଗାଳାରେ ରଚିତ ହୋଇଥିବାରୁ ବିଷୟ ବର୍ଣ୍ଣନା ରସ ମଧୁର ହୋଇ ପାରିନାହିଁ ¹⁵⁸ । କେତେକ କାବ୍ୟରେ ସ୍ତନ ଶୋଭାର ବର୍ଣ୍ଣନା ବହୁଳ ଉପମା ଆଧାରିତ । ଉପେନ୍ଦ୍ରଙ୍କ 'ରସଲେଖା'ରେ ମାତୁଳଙ୍ଗ, ଶ୍ରୀଫଳ, କମଳ, ନାରିକେଳ, କଳ୍ପପାତ୍ର ପଳ, ହେମ ଭୂମି-କାଚ-ଶମ୍ଭୁ, କୃଷ୍ଣକ ବାଳ-ଲାଳା-କନ୍ଦୁର, ରତି ରଞ୍ଜନ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣକ, ଲବଣ୍ୟସର ଚକ୍ରବାକ,

ନବ ସରସିକ କୋରକ, ପାୟୁଷ କୋଷ, ଯୌବନ-କରି-କୃମ୍ଭ, ମନସିକ-
ଶିର-ଚୋପର, ମଲ୍ଲ ସାଧନ ଘର, ପ୍ରେମରସ ଦଳା ଓଲଟ ଜନକ
କଟୋର, ସରସତୀ ବୀଣା-ତୁମ୍ପୀ, ପ୍ରାସାଦ, ଜରତୀ
ଆଦିର ଉଲ୍ଲେଖ ଏକାନ୍ତ ସରସ ଓ ସାବଲୀଳ ¹⁵⁹ ।
ଲେକନାଥଙ୍କ 'ସର୍ବାଙ୍ଗସୁନ୍ଦରୀ'ରେ ମଧ୍ୟ ଏହିପରି ମନୋହର ଉପମାରଜି
ପରିଲକ୍ଷିତ; ଯଥା-ସୁବର୍ଣ୍ଣ କଳସ, ହେମ କମଳ, କନ୍ଦର୍ପ କେଳି-କନ୍ଦୁକ,
ରତି ଗୁପ୍ତ ସପ୍ତଚକ୍ର, କାମ କଳ୍ପଜ୍ଵର ପଲୟୁଗଳ ମଳୟାଚଳ, ସୁବର୍ଣ୍ଣମେରୁ,
କୃମ୍ଭୀ କୃମ୍ଭ ତାଳ ଓ ଶ୍ରୀପଳ ଇତ୍ୟାଦି ¹⁶⁰ । ବିଭିନ୍ନ କାବ୍ୟରେ
ଉପରେକ୍ତ ଉପମାବଳି ଭିନ୍ନ ସ୍ତନ ସଂବର୍ଧିତ ଆଉ କେତୋଟି ବିଶିଷ୍ଟ
କଳ୍ପନା ଆମର ଦୃଷ୍ଟିଗୋଚର ହୁଏ । ସେଗୁଡ଼ିକ ମଧ୍ୟରୁ ହିମ ମଳୟ
ଗିରିରେ ଷଡ଼ରତ୍ନ ସହ ଅନଙ୍ଗନିବାସ ¹⁶¹, ମଦନ ଭଣ୍ଡାର ¹⁶²,
ବାମନ ରୂପରେ କେଶବଙ୍କ କୃତ କୃମ୍ଭ ଧାରଣ ¹⁶³, ଯୁବାଜନ ମୋହ
ଔଷଧି ସୁକ୍ଷେପ ନୀଳମଣି ମୁଦୟୁକ୍ତ ରଜତ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ¹⁶⁴,
ଷଡ଼ଗ୍ରହ ¹⁶⁵ (କ), ଉଦର ସରକୁଳ ପ୍ରାସାଦ ଖ୍ୟା, ଯୌବନ-ଦିକ୍ଷୁ
ମଂଥନ ମେରୁ (ଗ), ମନସିକର ବେନି କୃତିଚେନ୍ଦ୍ରା, ଯାମବ ଦୁଧର ¹⁶⁶,
କାଶ୍ମୀର ¹⁶⁷ (କ), ଶିବଲେନ ଖ୍ୟା, ଚନ୍ଦ୍ରକ ¹⁶⁸ (କ), ପଞ୍ଜୁରୀ (ଖ),
ଅମର କଟକ ¹⁶⁹ ଆଦି ଉଲ୍ଲେଖଯୋଗ୍ୟ । ସ୍ଥାନ ବିଶେଷରେ ସ୍ତନ
ବୃନ୍ଦର ରୂପ ପରିକଳ୍ପନା କବି ଦୃଷ୍ଟିରୁ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇନାହିଁ । ଏହାକୁ
ନାରିକେଳ-ଜାତ-ଗୁଆ ¹⁷⁰, ବଳି ବାଗୁଳି ¹⁷¹, ପଦ୍ମ କୋରକ
ଉପରିଷ୍ଠ ଭ୍ରମର ¹⁷² ସହ ତୁଳନା କରଯାଇଛି ।

ଅନେକ ସ୍ଥଳରେ ନାୟିକା-ସ୍ତନର ଉଚ୍ଚତା, କୋମଳତା, କଠିନତା
ଆଦି ଗୁଣାବଳି ଉଲ୍ଲିଖିତ; ଯଥା-‘ଉଚ୍ଚ ସଂଚ କଠିନ କୋମଳ ଘନ
ସ୍ତନ ¹⁷³, ‘ଉଚ୍ଚ ସଂଚ ଘଂଚ କୃତ ଲବଣ୍ୟସୀମା’ ¹⁷⁴, ‘ସନ୍ଧି ହୀନ
ଅତି ପାନ ତୁଙ୍ଗ ବର୍ଣ୍ଣକୁ କଠିନ’, ¹⁷⁵ ‘ଅମୀନ କଠିନ ପାନ ଘନ
ସ୍ତନ’, ¹⁷⁶ ‘ବିପୁଳ ସଘନ ପାଣ୍ଡୁ ଉଚ୍ଚ କୃତ ବୈନି’ ¹⁷⁷ । ଇତ୍ୟାଦି

ପଞ୍ଚଦେଶ-ନାୟିକାର ପଞ୍ଚଦେଶ ଶୋଭା ବର୍ଣ୍ଣନାରେ କବିର ଆଗ୍ରହ ସୀମିତ । ଅଳ୍ପ କେତୋଟି କାବ୍ୟରେ ଏହାର ଉଲ୍ଲେଖ ଦେଖାଯାଏ । ନୈଷଧରେ ଶ୍ରୀହର୍ଷ ଦମୟନ୍ତୀଙ୍କ ପୁଷ୍କୁ ସୁବର୍ଣ୍ଣ ପର୍ଚ୍ଚିକା ରୂପେ ଅଭିହିତ କରିଛନ୍ତି ¹⁷⁸ । ଏହାହିଁ ବୋଧହୁଏ ଏକମାତ୍ର ଉପମା । ବିଷ୍ଣୁଦାସଙ୍କ 'ପ୍ରେମ ଲେଚନା'ରେ ନାୟିକା ପୁଷ୍ପ ଶୋଭା ନୈଷଧୀୟ କନ୍ଧନା-ସମ୍ପତ ¹⁷⁹ । ବହୁ ସ୍ଥଳରେ ରୀତି କବି ଏଥିପାଇଁ କୌଣସି ଉପମା ଯୋଗାଇ ନପାରି ନୀରବତା ଅବଲମ୍ବନ କରିଛି । କେତେକ କ୍ଷେତ୍ରରେ କେବଳ ପୁଷ୍ପଦୁର୍ଗିହି ବର୍ଣ୍ଣିତ; ଯଥା—'ସୁରମ୍ୟ ତା ପୁଷ୍ପଭଗ ପରଭ କୃତି ସଂଯୋଗ' ¹⁸⁰, 'କନ୍ଦର୍ପ ଦେବତାର କି କନକର ପ୍ରଭ' ¹⁸¹ ଇତ୍ୟାଦି ।

ଗ୍ରୀବା-କାବ୍ୟ ଜଗତରେ ଗ୍ରୀବା ବା କଣ୍ଠ ଦେଶ ପାଇଁ ବହୁଳ ବ୍ୟବହୃତ ଉପମା ହେଉଛି ଶଙ୍ଖ । ପ୍ରାୟ ସକଳ କାବ୍ୟରେ ଏହାର ନିନ୍ଦା ବା ତୁଳନା ଛଳରେ ପ୍ରସଂଗ ନିରୂପିତ ¹⁸² । 'ସୁଭଦ୍ରା ପରିଣୟ'ରେ ଶଂଖ ଶହ କପୋତର ଉଲ୍ଲେଖ ମଧ୍ୟ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ ¹⁸³ ।

କର-ନାୟିକା-କର ଶୋଭା ବର୍ଣ୍ଣନାରେ ମୃଣାଳର ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ସର୍ବତ୍ର ପ୍ରତିଲକ୍ଷିତ ¹⁸⁴ । ସ୍ଥାନ ବିଶେଷରେ କନକ ମୃଣାଳ ¹⁸⁵, କଳ୍ପଲତା ଶାଖା ¹⁸⁶, ଯୌବନ-କରି କର ¹⁸⁷, ଲତା ¹⁸⁸, ଲହରୀର ¹⁸⁹ ଉଲ୍ଲେଖ ଦେଖାଯାଏ । ବାହୁର କୋମଳତା ବିରୁଦ୍ଧରେ ଶିରୀଷର ଆଗ୍ରେ ପ୍ରାୟତଃ ଦୃଷ୍ଟିଗୋଚର ହୋଇଥାଏ । ବିଦ୍ୟାପତିଙ୍କ କବିତାରେ ନାୟିକାର ବାହୁକୁ ମୃଣାଳ, ପାଶ, ବଲ୍ଲରୀ ଶୋଭନିହି ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି ¹⁹⁰ ।

କରତଳ-କରତଳ ବା ପାଣି ଶୋଭାର ଉପମାନ ହେଉଛି କୋକନଦ ¹⁹¹, କିଶକ୍ତୟ ¹⁹², କେନ୍ଦୁ ପଲ୍ଲବ ¹⁹³ ଇତ୍ୟାଦି । ବିଭିନ୍ନ ସ୍ଥଳରେ ଏହାର ବର୍ଣ୍ଣନାଗତ ଗୁରୁତା ପ୍ରତିପାଦିତ ।

କରାଜ-କରଜାଳି ସୌଦର୍ଯ୍ୟ ବର୍ଣ୍ଣନାରେ ଚମ୍ପକ କଳିକାର ବହୁଳ ପ୍ରୟୋଗ ପରିଦୃଷ୍ଟ ¹⁹⁴ । 'ପ୍ରେମଲେଚନା'ରେ ପ୍ରବାଳ କବି ଓ 'ସର୍ବାଙ୍ଗସୁନ୍ଦରୀ'ରେ ଅଶୋକ କୁସୁମର ଉଲ୍ଲେଖ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ ¹⁹⁵ । 'ସୁଭଦ୍ରା ପରିଣୟ'ରେ ନାୟିକାର ନଖ ସହିତ ଅଙ୍ଗୁଳି ସମୂହ କନ୍ଦର୍ପର ପଥ ମୋହନ ଶର ରୂପେ ପରିକଳ୍ପିତ ¹⁹⁶ ।

ନାଭି-ନିଷଧ'ରେ ଦମୟନ୍ତୀଙ୍କ ନାଭିକୁ ଗଭୀର କୂପ ଓ ହସ୍ତୀ ଉତ୍ପାତିତ ବଂଧନ 'ଶୁଣ୍ଠର ଗର୍ଭ ସହ ତୁଳନା କରାଯାଇଛି ¹⁹⁷ । ନାଭି ଓ ରୋମାବଳିର ମିଳିତ ବର୍ଣ୍ଣନା ଏ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଅତୀବ ମନୋହର । କାଳିଦାସ ପାର୍ବତୀଙ୍କ ସୌରମ ଶୋଭା ପ୍ରସଂଗରେ ନତ ନାଭି ରକ୍ତ'ର ଉଲ୍ଲେଖ କରିଛନ୍ତି ¹⁹⁸ । ବିଦ୍ୟାପତିଙ୍କ ମତରେ ଶ୍ରୀରାଧାଙ୍କ ନାଭି ଶୋଭା ନିକଟରେ ସରୋବର, ପଦ୍ମ ଦଳର ଗୌରବ ମୁନ ¹⁹⁹ ।

ଓଡ଼ିଆ ରୀତି କାବ୍ୟରେ ନାୟିକାର ନାଭିକୁ ସରୋବର ²⁰⁰, 'ଠ'କାର, ²⁰¹ ଉର୍ଜରୀ, ²⁰² ସରସ୍ବତୀକୂପ ²⁰³, କୁଶମୁଦ୍ରା ²⁰⁴, ପଲ୍ଲବ ²⁰⁵, ଅମୃତକୂପ ²⁰⁶, ବିରଜାହୃଦ ²⁰⁷, ଶ୍ରୁଗୁଦି ²⁰⁸ ସହ ତୁଳନା କରାଯାଇଛି । ପ୍ରାୟ ସମସ୍ତ କାବ୍ୟରେ ନାଭି ସୌଦର୍ଯ୍ୟ ପ୍ରତି କବିର ଗଭୀର ଆକର୍ଷଣ ପରିଲକ୍ଷିତ ଏବଂ ଛଳ ବିଶେଷରେ ଏହା କାବ୍ୟିକ ସରସ୍ବତୀରେ ରୁଚିମତ୍ତ । ନାୟିକାର ନାଭିକୁ କାମଦେବ ଓ ରତିଙ୍କ ସ୍ଥାନ ସ୍ୱରୋଚର ରୂପେ ଅଭିହିତ କରିବା 'ରକ୍ତିଶ୍ରୀ ବିଭା'ର ଏକ ମନୋହର ପରିକଳ୍ପନା । ଉର୍ଜରୀର ପ୍ରୟୋଗ କିନ୍ତୁ ସର୍ବାଧିକ ।

ରୋମାବଳ-ରୋମାବଳିର ଶୋଭା ବର୍ଣ୍ଣନାରେ କବିର ବିପୁଳ ଆଗ୍ରହ ସର୍ବତ୍ର ପରିଦୃଷ୍ଟ । କାଳିଦାସ ପାର୍ବତୀଙ୍କ ନବ ରୋମରାଜି ସୌଦର୍ଯ୍ୟରେ ନୀଳକାନ୍ତ ମଣିର ସ୍ମରଣ ସୁଷମା ଆଗ୍ରେପ କରିଛନ୍ତି ²⁰⁹ । ଦମୟନ୍ତୀଙ୍କ ରୋମାବଳି ପ୍ରସଂଗରେ ମେତକ ସୂତ୍ର, ସ୍ତନ-କୁମ୍ଭ ରଜ୍ଜୁ, ହସ୍ତୀର ଛିନି ଶୁଙ୍ଖଳ ଆଦିର ଚିତ୍ର କଳ୍ପନା ନୈଷଧାୟ ବାଣୀ ବିକାସିତାର ସାକ୍ଷ୍ୟ ବହନ କରେ ²¹⁰ । ବିଦ୍ୟାପତିଙ୍କ ଦୃଷ୍ଟିରେ ଏହା ହେଉଛି ଇତାଗୁଢ଼, ଶୈବାଳ ଓ କଞ୍ଚୁକ ²¹¹ ।

ଓଡ଼ିଆ ରୀତି କବିଗଣ ନାୟିକାର ରୋମାବଳି ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ବର୍ଣ୍ଣନାରେ ବହୁବିଧ ମନୋହର ପରିକଳ୍ପନାର ଆଶ୍ରୟ ଗ୍ରହଣ କରିଛନ୍ତି; ଯଥା— ଅନଙ୍ଗ ଦହନରେ ସୁଧାରସ - ସିଂଚନ - ଜାତ - ଧୂମଲତା ²¹², ଚଟିନୀଧାର ²¹³, କଳ୍ପଲତା ²¹⁴, କୃତ କରୀର ଥୋରହସ୍ତ ²¹⁵, ସୂଚୀ ²¹⁶, ହୃଦୟ ବିଭଗ ସୂତା ²¹⁷, ମଦନ-ମିତ୍ର ଅହିର ଲଞ୍ଜ ²¹⁸, ମୟିରର ନୀଳ ପତାକା ²¹⁹, ନାଭି ସର ତ୍ୟକ୍ତି ଉତ୍ତୁଥିବା ଭୃଙ୍ଗ ²²⁰, ପିପାଲିକା ଶ୍ରେଣୀ ²²¹, କାମ-ଶବର ପାଶ ²²², କଳାକାଟି ନାଗ ²²³, ନୀଳଦଣ୍ଡ ²²⁴, କୃଷ୍ଣବେଶୀ ନଦୀ ²²⁵, କଳା ଅହି ²²⁶, କନ୍ଦର୍ପର କୃଷ୍ଣ ବର୍ଣ୍ଣାବଳି ²²⁷, କାମ ପ୍ରେମ ପୁସ୍ତକ କାଳି ବର୍ଣ୍ଣାବଳି ²²⁸, ପ୍ରଥମ ରସ ବର୍ଣ୍ଣାବଳି ²²⁹, ତୃଣାକ୍ଷର ²³⁰, ମଦନ ନଦୀ ଭେଳା ²³¹, ସରଘାପତି ²³², କୃତ ହାତୀର ଶିକୁଳ ²³³, କାଳୀ କୁଣ୍ଡଳୀ ²³⁴, ଇନ୍ଦ୍ରନୀଳ ନିଃଶ୍ରେଣୀ ²³⁵, ଇତ୍ୟାଦି । ରୋମାବଳି ଶୋଭା ବର୍ଣ୍ଣନାରେ ଅଭିମନ୍ୟୁଙ୍କ ‘କୃତ କରୀର ଶିକୁଳି’ ପରିକଳ୍ପନା ‘ନୈଷଧ’ ପ୍ରଭବିତ ବୋଲି ମନେହୁଏ । ‘ବିଦଗ୍ଧ ଚିତାମଣି ର ନାୟିକା ଶ୍ରୀରାମାଙ୍କ ସ୍ତନ ପେଟିକାରୁ କାଳୀ କୁଣ୍ଡଳୀର ଆବିର୍ଭାବ ଦୃଶ୍ୟ ‘ଲବଣ୍ୟବତୀ’ର ନଟୀ ଶୋଭା ପ୍ରସଂଗରୁ ଗୃହୀତ ²³⁶ । କେତେକ ସ୍ଥଳରେ ନବାକୁରିତ ରୋମାବଳିର ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି । ତାହା ପିପାଲିକା ଶ୍ରେଣୀ, କଳାଅହି, ପ୍ରଥମ ରସ ବର୍ଣ୍ଣାବଳି ରୂପେ ଅଭିହିତ । କିନ୍ତୁ ରୋମାବଳି ଓ ନବାକୁରିତ ରୋମାବଳି ମଧ୍ୟରେ ବିଶେଷ ପାର୍ଥକ୍ୟ ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ । ଅନଙ୍ଗ ଦହନରୁ ଜାତ ଧୂମ ଲତା, ମଦନ ନଦୀ ଭେଳା, ମଦନ ମିତ୍ର ଅହିର ଲଞ୍ଜ, କନ୍ଦର୍ପର କୃଷ୍ଣ ବର୍ଣ୍ଣାବଳି ଆଦି କବି କଳ୍ପନାରେ ଶୃଙ୍ଗାର ଚେତନାର ସ୍ପଷ୍ଟ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତି ପରିଷ୍କୃତିତ । ରୋମାବଳିର ଏକକ ବର୍ଣ୍ଣନା ଅପେକ୍ଷା ନାଭି, ରୋମାବଳି ଓ ସ୍ତନର ସମ୍ପର୍କିତ ବର୍ଣ୍ଣନା ଅଧିକ ମନୋରମ ଓ ହୃଦୟଗ୍ରାହୀ ।

କଟି-ଦମ୍ବରୁ ଓ ସିଂହ ନାୟିକା-କଟି ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟର ଉପମା ରୂପେ ଓଡ଼ିଆ ରୀତି କାବ୍ୟରେ ବହୁଳ ଉଲ୍ଲିଖିତ । ଏ ଦୁଇଟିର ନିନ୍ଦା ବା ସାଦୃଶ୍ୟ କେବଳ ବର୍ଣ୍ଣନାତ୍ମକ ବୈଚିତ୍ର୍ୟ ଉପରେ ନିର୍ଭରଶୀଳ ²³⁷ । ବହୁ ସ୍ଥଳରେ କୃଷ୍ଣ କଟିର ଗୁରୁ ସ୍ତନଭାଗ ବହନ ଚିତ୍ର ଏକାନ୍ତ ରମଣୀୟ ।

ଭଦର-ଭଦର ଶୋଭାର ବର୍ଣ୍ଣନା ସାମିତ । କବି ଦୃଷ୍ଟିରେ ଏହା ସରସୀ²³⁸, ମାନସରେବର²³⁹, କମଳଦଳ²⁴⁰, ସର୍ବକମଳ ଦଳ²⁴¹, ବିଷ୍ଣୁପଦ²⁴² ପ କଳିତ । ପ୍ରସଂଗତଃ ଲବଣ୍ୟ ନୀର ପୂରିତ ଭଦର ସରସୀରେ ମଦନର ପଦ ସ୍ଥଳନ ଭବନା ନୈଷଧ ପ୍ରଭବିତ ଉପେନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ସୃଷ୍ଟି ଗୌରବର ଏକ ବିଶିଷ୍ଟ ଦିଗ ।

ତ୍ରିବଳ-ପାର୍ବତୀଙ୍କ ତ୍ରିବଳି ଶୋଭା ବର୍ଣ୍ଣନାରେ କାଳିଦାସ ଅଶେଷ ସଫଳତାର ଅଧିକାରୀ । ତାଙ୍କ ଚକ୍ଷୁରେ ଏହା ଯେପରି ନବ ଯୌବନ ଆଗେହଣ ନିମିତ୍ତ କାମଦେବର ସୋପାନ ଶ୍ରେଣୀ²⁴³ ।

ଅଧିକାଂଶ ଓଡ଼ିଆ କାବ୍ୟରେ ତ୍ରିବଳିକୁ ତ୍ରିବେଣୀରୂପେ କଳ୍ପନା କରାଯାଇଛି²⁴⁴ । ଏହାକୁ ‘ଶଶିସେଣା’ରେ କବି କେଶରୀ ବଂଧୁ ରଚ୍ଛୁ²⁴⁵, ‘ଭକ୍ଷାଭିଳାଷ’ରେ ଯୁବାକନ ବଂଧନ ରଚ୍ଛୁ²⁴⁶, ‘କୋଟି ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ସୁନ୍ଦରୀ’ରେ ବଳୀସଦନ²⁴⁷ (ବା ପାତାଳପୁର) ଓ ‘ସୁଭଦ୍ରା ପରିଣୟ’ରେ ହିଲେକ ମୋହନକାରୀ ତିନୋଟି ରେଖାର²⁴⁸ ଗୌରବ ସୁଦର ।

କତମ୍ବ-କାଳିଦାସଙ୍କ କାବ୍ୟରେ ଗୁରୁ ଶ୍ରେଣୀଭରର ବହୁଳ ଉଲ୍ଲେଖ ଦେଖାଯାଏ²⁴⁹ । ‘ନୈଷଧ’ରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଅଛି ଯେ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ସୁଦର୍ଶନ ଚକ୍ରରେ ବିଶ୍ୱଜୟ କରିଥିବା ଦେଖି କାମଦେବ ମଧ୍ୟ ଦୁର୍ଲଭ ଦର୍ଶନଯୋଗ୍ୟ ଦମୟନ୍ତୀଙ୍କ ନିତମ୍ବ ଚକ୍ରରେ ସଂସାର ଜୟ କରିବାର ଅଭିଳାଷ ପୋଷଣ କରିଅଛନ୍ତି²⁵⁰ ।

ନାୟିକା ନିତମ୍ବର ବର୍ଣ୍ଣନା ପ୍ରସଂଗରେ ମଦନ ସିଂହାସନ²⁵¹, ତୁମ୍ବା²⁵², କରୀକୁମ୍ଭ²⁵³, ରଣ ବିଜିତ କନ୍ଦର୍ପର ବିଶ୍ରାମ ପ୍ରାଙ୍ଗଣ²⁵⁴, ମନୁଥ ରଥ ଚକ୍ର²⁵⁵, ପୃଥୁ ଚକ୍ରବର୍ତ୍ତୀ²⁵⁶ ଆଦିର ପରିକଳ୍ପନା, ଓଡ଼ିଆ ରୀତି କାବ୍ୟରେ ପରିଦୃଷ୍ଟ । କାଳିଦାସଙ୍କ ନିତମ୍ବ-ବର୍ଣ୍ଣନାରେ ସ୍ବାଭବିକତା ଓ

ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟଦୃଷ୍ଟିର ଯେଉଁ ସମନ୍ୱୟ ପରିଲକ୍ଷିତ ହୁଏ, ଓଡ଼ିଆ କାବ୍ୟରେ ତାହା ଦୁର୍ଲ୍ଲଭ । କିନ୍ତୁ ଶୃଙ୍ଗାରିକତାର ମାତ୍ରାଧିକ୍ୟ ଏ କ୍ଷେତ୍ରରେ ସହଜ ଅନୁମେୟ ।

ଉତ୍କଳ-‘କୁମାର ସମ୍ଭବ’ରେ ପାର୍ବତୀଙ୍କ ଉଚ୍ଛ୍ୱାସର ରସସ୍ୱରୂପ ନମୋଞ୍ଜ ପରିକଳ୍ପନା ଏକାନ୍ତ ଉଲ୍ଲେଖଯୋଗ୍ୟ । ସମଗ୍ର ଶରୀର ପାଇଁ ବିଧାତା ଯେଉଁ ପରିମାଣରେ ଲବଣ୍ୟ ସଂଗ୍ରହ କରିଥିଲେ ତାହା କେବଳ ନାୟିକାର ବୃତ୍ତାନ୍ତର ଓ ଅନତିଦୀର୍ଘ ଉଚ୍ଛ୍ୱାସ ନିର୍ମାଣରେ ବ୍ୟର୍ଯ୍ୟିତ ହେଲା । ସୁତରାଂ ଅବଶିଷ୍ଟ ଅଙ୍ଗପାଇଁ ତାଙ୍କୁ ଅଧିକ ଶ୍ରମ ସୀକାର ପୂର୍ବକ ଲବଣ୍ୟ ଉତ୍ପାଦନ କରିବାକୁ ପଡ଼ିଥିଲା²⁵⁷ । ‘ନୈଷଧ’ର ନାୟିକା-ଉଚ୍ଛ୍ୱାସରେ ରମ୍ଭା, ହସ୍ତୀଶୂନ୍ୟ, ମହାଭରତର ଗୌରବ ଆରେପିତ²⁵⁸ । ଶେଷୋକ୍ତ ପରିକଳ୍ପନା ଶିଦ୍ଧାନ୍ତର ଭିତ୍ତିକ ।

ଉପେନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ‘ରସଲେଖା’ରେ ନାୟିକା-ଉଚ୍ଛ୍ୱାସ ଶୋଭାର ଉପମାମୟ ବିସ୍ତୃତ ବର୍ଣ୍ଣନା ପ୍ରଦତ୍ତ । ତାଙ୍କ ଦୃଷ୍ଟିରେ ଏହା ହେଉଛି-ଓଲଟ କନକ କଦଳୀ, ଯୁବାଚିତ୍ର ବନ୍ଧା ଅଗ୍ନି, ହରିତାଳ ନଦୀ ପୁରୁଷ, ସର୍ଗ ଆରେହଣ ସୋପାନ । ହିମକର କର, ମଦନ ସାଧନ କୁନ୍ଦୁର, ବିଚିତ୍ର ସ ଗର ତରଣୀ, କୁକୁମ ଲେପିତ ଦନ୍ତା ଦନ୍ତ ପ୍ରସ୍ତ, ବିଶ୍ୱକେତୁ ସିଂହାସନ²⁵⁹ । ଅଧିକାଂଶ କାବ୍ୟରେ ରମ୍ଭାର ବିବିଧ ପ୍ରୟୋଗ ପରିଲକ୍ଷିତ; ଯଥା-ରମ୍ଭା, ଓଲଟରମ୍ଭା, ଓଲଟ କନକ ରମ୍ଭା ଇତ୍ୟାଦି²⁶⁰ । ଏତଦ୍ୱ୍ୟତୀତ ମର ବାରଣ²⁶¹, ସୁବର୍ଣ୍ଣବେଦୀ²⁶², ଯୁବାଜନ ଯୁଗ²⁶³, କନକ କରର²⁶⁴, ମୃଗାଙ୍କ ମଣ୍ଡପ²⁶⁵, କନ୍ଦର୍ପ ଦୋଳି ଛୋଟାଖମ²⁶⁶, କରାକର²⁶⁷, ଅତନୁ ବୋହିତ²⁶⁸, ମନ୍ଦର ଗିରି²⁶⁹ ଇତ୍ୟାଦିର ଉଲ୍ଲେଖ ବିଭିନ୍ନ ସ୍ଥଳରେ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । କେତେକ କାବ୍ୟରେ କନ୍ଦନ ଓ ଜାନୁର ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ପୃଥକ୍ ଦର୍ଶନବାର ଚେଷ୍ଟା କରଯାଇଛି²⁷⁰ । କିନ୍ତୁ ନାୟିକା-ଉଚ୍ଛ୍ୱାସର ଗୁରୁତା, କୋମଳତା ଓ ରୂପ ସିନ୍ଧୁତାର ସାମଗ୍ରିକ ଐଶ୍ୱର୍ଯ୍ୟ କେଉଁଠାରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହୋଇଥିବାର ଫନେହୁଏ ନାହିଁ । ବରଂ ଗଡ଼ାନୁଗତିକତା ଓ କେତେକ ସ୍ଥଳରେ ଉଚ୍ଛ୍ୱାସ ଶୃଙ୍ଗାରିକତା ଏହାର ଭିତ୍ତି ରୂପେ ଗ୍ରହୀତ ।

ଚରଣ-ଦମୟନ୍ତୀଙ୍କ ଚରଣ ଦ୍ଵୟରେ ନବ ପଲ୍ଲବ ଓ ସିନ୍ଦୂର ପରାଗ ଗଗନ ମୁନ ଗୌରବ ନୈଷଧକାର ଘୋଷଣା କରିଛନ୍ତି ²⁷¹ । କବି କବ୍ୟର ରମଣୀୟତା ଏଠାରେ ଚର୍ଚ୍ଚାଶୀତ ।

ଓଡ଼ିଆ କାବ୍ୟ-ନାୟିକାର ଚରଣ ଶୋଭା ବର୍ଣ୍ଣନାରେ ସ୍ଥଳ କମଳ ²⁷² , କିଶଳୟ ²⁷³ , ରକ୍ତପଦ୍ମ ²⁷⁴ , ଚରୁଣ ଅରୁଣ ²⁷⁵ , ତାମରସ ²⁷⁶ ଆଦିର ପରିକଳ୍ପନା ଦୃଷ୍ଟି ଗୋଚର ହୁଏ । ନାୟିକା ପ୍ରେମ-ଲେଚନାର ଚରଣ ସଂଗ ଲଭ କରିବା ପାଇଁ ମଦନ ହିମାଳୟକୁ ଯାଇ ଭସ୍ମହେବା ବିଷୟ କବି ବିଷ୍ଣୁଦାସ ଭଲେଖ କରିଛନ୍ତି ²⁷⁷ । ନବ ପୁଷ୍ପବତୀ କୋଟି ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ସୁନ୍ଦରୀର ପଦ ପାତରେ ବସୁଧା ସ୍ଥଳ କମଳ ବତୀ ହେବା ଏବଂ ତୁମ୍ଭନାଭିଳାଷୀ ଭ୍ରମରକୁଳ ଏକତ୍ରିତ ହେବା ବର୍ଣ୍ଣନା ଅଧିକ ମନୋରମ ²⁷⁸ । ନାୟିକା ଚରଣ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟର ଅନନ୍ୟ ମହିମା ଏଥିରେ ଉଦ୍ଘୋଷିତ ।

ଅଳ୍ପ କେତେକ ସ୍ଥଳରେ ଚରଣାଙ୍ଗୁଳିକୁ ଅଶୋକ କଳିକା ସହ ତୁଳନା କରାଯାଇଛି ²⁷⁹ ଓ ଚରଣମଣ୍ଡଳରେ ଦିବ୍ୟ ମଣିଗଣ ⁹³⁰ , ଦର୍ପଣ ²⁸¹ , ଚନ୍ଦ୍ରକଳା ²⁸² , ଆଦିର ଶୋଭା ଆରେପିତ ହୋଇଅଛି ।

ସୂରପଦ୍ମ-ନାୟିକାର ସୁରପଦ୍ମ ବା ଗୋପନାଙ୍ଗ ବର୍ଣ୍ଣନା ନୀତି ସମର୍ପିତ ନହେଲେ ହେଁ କାବ୍ୟ ପରଂପରାରେ ନିଶ୍ଚୟତ ହୋଇନାହିଁ । ଶ୍ରୀହର୍ଷ ତାଙ୍କର ନୈଷଧରେ ଏଥିପାଇଁ ମାର୍ଗ ପ୍ରସ୍ତୁତ କରିଯାଇଛନ୍ତି । ଦମୟନ୍ତୀଙ୍କ କୌଣସି ଅଙ୍ଗଠାରୁ ପରଜୟ ଜୟରେ ଅଶ୍ଵତ୍ଥ, ପତ୍ର ପ୍ରକଂପିତ ହେବା ବିଷୟ ସେଥିରେ ଉଲ୍ଲିଖିତ ²⁸³ ।

‘ପ୍ରେମଲେଚନା’ରେ ଏହି ଅଙ୍ଗ ଉତ୍କୃଷ୍ଟ ହେମପାତ୍ର, କଦନ ମନ୍ଦରଗିରି କନ୍ଦରା ରୂପେ ପରିକଳ୍ପିତ ²⁸⁴ । ରଘୁନାଥ ହରିଚନ୍ଦନ ତାଙ୍କର ‘ଲୀଳାବତୀ’ରେ ନାୟିକାର ପୁଷ୍ପୋଦ୍ଗମ ବର୍ଣ୍ଣନାକ୍ରମେ ସୁରପଦ୍ମର

ଚିତ୍ର ପ୍ରଦାନ କରିବାକୁ ଯାଇ ବହୁଳ ଉପମା ପ୍ରୟୋଗ କରିଛନ୍ତି; ଯଥା—
ତମାପାତ୍ରୀ, କନକାଚଳ କନ୍ଦର, ହେମପଦ୍ମ, କନ୍ଦର୍ପ, କନକ ମୁକୁର,
ନାଗବଲ୍ଲୀତଳ, ବୃକ୍ଷଗଜ ପଲ୍ଲବ, କାମହେମସିନ୍ଧୁ ଇତ୍ୟାଦି,²⁸⁵ ।
ଉପେନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ‘ଲବଣ୍ୟବତୀ’ର ପୁଷ୍ପୋଦ୍ଗମ ବର୍ଣ୍ଣନା ‘ଲୀଳାବତୀ’କୁ
ଧନୁସରଣ କରିଛି । କବି ଏ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ କାମ ବଣିକର ହେମପଦକ,
ପାତ୍ରୀ, ଦିବ୍ୟ କମ୍ବୁର ଉଲ୍ଲେଖ କରିଛନ୍ତି²⁸⁶ । ‘ସୁବର୍ଣ୍ଣରେଖା’ରେ
ଦେହିପରି ତମ୍ବୁଳ ଓ ନୀପପୁଷ୍ପର ଉପମା ପ୍ରଦତ୍ତ²⁸⁷ । ବ୍ରଜନାଥଙ୍କ ‘କେଳି
କଳାନିଧି’ରେ ଏହା ହୋମକୁଣ୍ଡ ଓ ମାର ବଣିଆର କୁହ୍ନି ରୂପେ ବର୍ଣ୍ଣିତ²⁸⁸ ।
କବିସୂର୍ଯ୍ୟଙ୍କ ‘ଚନ୍ଦ୍ରକଳା’ରେ ଏଥି ନିର୍ମିତ ସୁବର୍ଣ୍ଣପାତ୍ର, ହେମ ପ୍ରାଣଶ,
ହେମ ତ୍ରିକୋଣ ଯଦି, ପରିଣତତର ପକ୍ୱ ତାମ୍ବୁଳ ଓ ଚଳଦଳର ପରିକଳ୍ପନା
କରାଯାଇଛି²⁸⁹ । ବହୁ କାବ୍ୟରେ ଏହି ଅଂଶର ନିରତ୍ନମୟ ବର୍ଣ୍ଣନା
(ମାର ମନ୍ଦିର, କାମ ସଦନ ଇତ୍ୟାଦି) ମଧ୍ୟ ପରିଲକ୍ଷିତ । କିନ୍ତୁ ମାନି
ନେବାକୁ ହେବ ଯେ ଓଡ଼ିଆ କବି ରୂପ ଓ ଦେହ ଲେଲୁପ
ଦୃଷ୍ଟି ନାୟିକା ଗୋପନ ଅଙ୍ଗର ଶୋଭା କଳନା କରିବାକୁ ଯାଇ ପ୍ରଗଲ୍ଭତା
ଅଶ୍ରୁଳତା ଓ ସଙ୍କୋଚହୀନତା ନିକଟରେ ଆତ୍ମ ସମର୍ପଣ କରିଅଛନ୍ତି ।

ଚନ୍ଦ୍ରକାନ୍ତ—ନାୟିକା ଶୁଭଦ୍ରାର ଦେହ କାନ୍ତି ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ସୁବର୍ଣ୍ଣ
ଚମ୍ପା, ଶମ୍ପା, କେତକୀ, ହଳଦୀ, ଷଣ, ଗୌରୀ, ହରିତାଳ ଆଦି ଉପମା
ସମୂହ ଉଲ୍ଲିଖିତ²⁹⁰ । ଏଥି ମଧ୍ୟରୁ ଏକ ବା ଏକାର୍ଥକ ଉପମାର
ପ୍ରୟୋଗ ପ୍ରାୟ ସକଳ କାବ୍ୟରେ ପରିଦୃଷ୍ଟ ।

(ଖ) ଗୁଣ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ

ନାୟିକାର ଗୁଣ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟକୁ ଦୁଇ ଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ କରାଯାଇପାରେ;
ଯଥା—ଅସନ୍ନ ଓ ସନ୍ନ ।

ଅସନ୍ନ—ନାୟିକାର ସ୍ୱର, ବଚନ, ଗତି ଆଦି ପ୍ରକୃତିଗତ ତଥା
ଆତ୍ମୀୟତା ଓ ପ୍ରୀତିମୟତା ଆଦି ଚରିତ୍ରଗତ ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ ଅସନ୍ନ ଗୁଣର
ଅନ୍ତର୍ଗତ । ଓଡ଼ିଆ କାବ୍ୟ-ନାୟିକାଠାରେ ଏ ସର୍ବଳ ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ ପାରମ୍ପରିକ

ରୀତିରେ ଆଗେପିତ । ସ୍ୱର ଓ ବଚନ ସହ କୋକିଳ ବାଣୀର ତୁଳନା ସର୍ବତ୍ର ପରିଲକ୍ଷିତ²⁹¹ । ସ୍ଥଳ ବିଶେଷରେ ବାଣୀ ଓ ପଢ଼ାଶାଳାର ଉଲ୍ଲେଖ ମଧ୍ୟ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ²⁹² । ଗତି ମନ୍ଦିରତାରେ ଗଜ ଓ ହଂସର ଗୌରବ ସକଳ ନାୟିକାର ଏକାନ୍ତ ପ୍ରାପ୍ୟ । ନିଃଶ୍ୱାସରେ ପୁରୁଷ ପବନ, ପଦ୍ମଗନ୍ଧ, ଚନ୍ଦନବନ-ମୟ ଚାତ²⁹³ ଏବଂ ମୁଖରେ ନବ ମଲ୍ଲିକାର ସୁଗନ୍ଧ, କର୍ପୁର ସୁବାସର²⁹⁴ ସୌଭାଗ୍ୟ ଘେନି ସେମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ଅନେକ ଆମ ନିକଟରେ ସୁପରିଚିତ । କାବ୍ୟ-ନାୟିକାମାନଙ୍କ ସର୍ବବିଧି ଗୁଣାବଳୀର ପରିଚୟ ଦେବା ଏଠାରେ ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ । ଉଦାହରଣ ସ୍ୱରୂପ କେଉଁ ଜଣକୁ ମାତ୍ର ଏଠାରେ ଉଲ୍ଲେଖ କରାଯାଇପାରେ; ଯଥା-ଅର୍ଜୁନ ଦାସଙ୍କ କାବ୍ୟନାୟିକା କଳ୍ପଲତା ଜଗତ ମୋହିନୀ, ସର୍ବସୁଲକ୍ଷଣୀ ଓ ସକଳ ଗୁଣନିଧି²⁹⁵ । ଉପେନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ‘କୋଟି ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ସୁନ୍ଦରୀ’ର ନାୟିକା ହାବ, ଉବ ଓ ଲୀଳା ବିଳାସମୟୀ²⁹⁶ । ଅଭିମନ୍ୟୁଙ୍କ ‘ବିଦଗ୍ଧ ଚିନ୍ତାମଣି’ର ଶ୍ରୀରାଧା ସଜନ ବସନ୍ତା, ଗନ୍ଧାରୀ ଓ ମୃଦୁଭାଷିଣୀ²⁹⁷ । ଲୋକନାଥଙ୍କ ‘ଚିତ୍ରକଳା’ର ନାୟିକା କାମ ହାତୀ ଚଞ୍ଚଳା, ସୁଲକ୍ଷଣୀ, ରସବତୀ ଓ ସୁନିର୍ମଳା²⁹⁸ । ଏହିପରି ଭାବରେ ବିଭିନ୍ନ କଲେ ଜଣାଯାଏ ଯେ ରୀତି-ଯୁଗର ପ୍ରତ୍ୟେକ କବି ନିଜ ନିଜର ଶକ୍ତି ଓ ସାମର୍ଥ୍ୟର ସୀମା ମଧ୍ୟରେ ତା’ର କାବ୍ୟ-ନାୟିକାକୁ ସର୍ବଗୁଣାତ୍ମକୃତା କରିବାକୁ ଆପ୍ରାଣ ଉଦ୍ୟମ କରିଯାଇଛନ୍ତି ।

ସପଦ୍ମ-ନାୟିକାର ନୃତ୍ୟ, ନାଟକ, ସଂଗୀତ, ସାହିତ୍ୟ ତଥା କାମଶାସ୍ତ୍ରାଦିରେ କୃଷକତା ସନ୍ଦର୍ଭିତ ଗୁଣର ଅଭିଭୂତ । ଓଡ଼ିଆ କାବ୍ୟର ପ୍ରାୟ ସକଳ ନାୟିକା ଚରିତ୍ରରେ ଏହି ସବୁ ଗୁଣର ଉଲ୍ଲେଖ ଦେଖାଯାଏ²⁹⁹ । ଅଧିକାଂଶ ସ୍ଥଳରେ ସକଳ ବିଦ୍ୟା ସେମାନଙ୍କର ଅନାୟାସ ବା ସ୍ୱାଭାବିକତା ଲକ୍ଷ୍ୟ । ନାୟିକାର ରତି ଶାସ୍ତ୍ରପାଠ ଉପରେ କବିଗଣ ବିଶେଷ ଗୁରୁତ୍ୱ ଆଗେପ କରିଥିବାର ମନେହୁଏ³⁰⁰ । ନବ ଯୌବନବତୀର ରତି ଲଜସା ଓ ସଂକ୍ଷେପବତୀର କଥର୍ପ-କଳା କୃଷକତା ସମଗ୍ର ରୀତି କାବ୍ୟର ଏକ ଉଲ୍ଲେଖଯୋଗ୍ୟ ବିଭବ³⁰¹ । ନାୟିକାର ବଚନ ଶୁଭ୍ରୀ, ପଶା-ଖେଳରେ ପାରଦର୍ଶିତାଦି ବହୁ ସ୍ଥଳରେ ସୂଚିତ । କିନ୍ତୁ ପ୍ରତାପ ଗୟଳ

କାବ୍ୟ-ନାୟିକା ଶକ୍ତିସେଣାର ଅଶ୍ରୁରେହଣ ପଟୁତା, ସତ୍ୟରକ୍ଷା, ଶିକାର କୌଶଳ ଆଦି ଗୁଣାବଳୀ ରୀତି କାବ୍ୟ ପରଂପରାରେ ଏକ ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ ବ୍ୟତିକ୍ରମ ।

(ଗ) ଭୂଷଣ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ

ଭରତୀୟ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ଭବନରେ ନିରଙ୍ଗୁଣ ରୂପର ଗୌରବ ଉଦ୍‌ଘୋଷିତ । କାଳିଦାସ ଦୁଷ୍ୟତଙ୍କ ମୁଖରେ ବଲ୍‌କଳିନୀ ତନ୍ମୁ ଶବ୍ଦଚକ୍ରାଳ୍ପ ରୂପରସର ପରିଚୟ ଦେବାକୁ ଯାଇ କହିଛନ୍ତି—‘କିମିବ ହି ମଧୁରଣାଂ ମଣ୍ଡନଂ ନାକୃତାନାମ୍’ ³⁰² । କିନ୍ତୁ ଭୂଷଣ କେବେହେଲେ ପରିତ୍ୟାଜ୍ୟ ନୁହେଁ । ତେଣୁ ‘କୁମାରସମ୍ଭବ’ରେ ନାୟିକା ଓ ଭୂଷଣ ମଧ୍ୟରେ ପରସ୍ପର ଭୂଷଣ-ଭୂଷ୍ୟ ଭାବର ପରିକଳ୍ପନା କରାଯାଇଛି ³⁰³ । ଉପେନ୍ଦ୍ର ଭଞ୍ଜ ‘କୋଟି ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ସୁନ୍ଦରୀ’ରେ ସେଥିପାଇଁ କହିଛନ୍ତି—‘ତଥାପି ଭୂଷଣ ନୁହେଁ ଦୃଷଣ’ ³⁰⁴ ।

ନାୟିକାର ଭୂଷଣ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟକୁ ତିନି ଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ କରାଯାଇପାରେ; ଯଥା—ପ୍ରସାଧନ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ, ପରିଧାନ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ, ଅଙ୍ଗକାର ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ।

ପ୍ରସାଧନ-ନାୟିକାର ପ୍ରସାଧନ ଚିତ୍ର ବହୁ କାବ୍ୟରେ ପ୍ରଦତ୍ତ । କେଶ ବିନ୍ୟାସ ଅର୍ଥାତ୍ ବେଣୀ ବା କୁଡ଼ା ରଚନା ସହ ସୀମାନ୍ତରେ ସିନ୍ଦୂରଗାର, ନୟନରେ କଙ୍କୁଳ, ଲଲଟରେ ମୁଗମଦ ଚିକ୍କଳ, ଗଣ୍ଡରେ ମକରୀ, ଚିବୁକରେ ଭ୍ରମରୀ, ସ୍ତନରେ କସ୍ତୁରୀ ଚିତ୍ର, ପାଦରେ ଅଳତା ଆଦି ପରିପାଟି ବିଧାନ କାବ୍ୟରୀତି ସମର୍ଥିତ । ଗୁରୁଣ୍ୟବତୀର କୁଡ଼ା ବନ୍ଧନ ଦୃଶ୍ୟରେ ଉପେନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ଶୃଙ୍ଗାର ସାପେକ୍ଷ ରୂପଦୃଷ୍ଟି ଅତ୍ୟନ୍ତ ମନୋରମ ³⁰⁵ ।

ପରିଧାନ-ନାୟିକାର ବେଶ ପରିଚୟ। ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ଶାଢ଼ୀ, କାଞ୍ଚଲ ଓ ଉତ୍ତରୀର ଉଲ୍ଲେଖ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ଦୁର୍ବାଦଳ-ନୀଳଚେଳ ଓ ସର୍ବ ଜରୀୟୁକ୍ତ ନୀଳଚେଳି ପରିହିତା ସୀତାଙ୍କର ସ୍ବୟଂବର-ବେଶ ବିଧାନ; ଅଙ୍ଗୁନକୁ ଅର୍ଦ୍ଧ୍ୟଦାନ ‘କାଳୀନ ସିନ୍ଦୂରୀ ଶାଢ଼ୀ, ନୀଳ ଶ୍ରେଳ ଓ ସୁବର୍ଣ୍ଣ-ଜରୀୟୁକ୍ତ ଉତ୍ତରୀ ପରିହିତା’ ସୁଭଦ୍ରାଙ୍କ ଶୋଭା; ଫୁଲ ଧଡ଼ିୟୁକ୍ତ ନୀଳଶାଢ଼ୀ

ଓ ଶ୍ରେଳ ପରିହିତା ନବ ଯୌବନବତୀ ଲବଣ୍ୟବତୀର ଭୂଷଣ ଗୌରବ ଏବଂ 'ବିଦଗ୍ଧ ଚିନ୍ତାମଣି'ର ସ୍ୱପ୍ନ ଦୃଶ୍ୟ ଅନ୍ତର୍ଗତ ଉତ୍କଳ ବେଶ ବସନ ଓ ନୀଳଶ୍ରେଳ ପରିହିତା ଶ୍ରୀରାଧାଙ୍କ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ବର୍ଣ୍ଣନାରେ କବିଗଣ ଯଥେଷ୍ଟ କୃତିତ୍ୱ ପ୍ରଦର୍ଶନ କରିଯାଇଛନ୍ତି³⁰⁶ । ଉତ୍କଳୀୟ ସଂସ୍କୃତିର ମର୍ଯ୍ୟାଦା ଓ ବୟନ ଶିଳ୍ପର ପରକାଷ୍ଠା ଏସବୁ କ୍ଷେତ୍ରରେ ସୁଶୁଭ୍ର ରୂପେ ପ୍ରତିଫଳିତ । ନାୟିକା କୋଟି ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ସୁନ୍ଦରୀର ପର୍ଯ୍ୟାୟ ବେଶ, ଚନ୍ଦ୍ରକଳା, ଶ୍ରୀରାଧା ଓ ଲବଣ୍ୟବତୀର ତୈଳିଙ୍ଗ ବେଶ ମଧ୍ୟଯୁଗୀୟ ପରିଧାନ ବିକାସର ସୂଚନା ବହନ କରେ³⁰⁷ ।

ଅଳଂକାର-ଓଡ଼ିଆ ରୀତି କାବ୍ୟରେ ନାୟିକାର ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ବିଧାୟିନୀ ଯେଉଁ ସମସ୍ତ ଅଳଂକାର ମଣ୍ଡନର ବିଧି ବିଧାନ ଦେଖାଯାଏ, ସେଗୁଡ଼ିକ ମଧ୍ୟରୁ ଏଇ କେତେଗୋଟି ବହୁଳ ଭାବେ ଉଲ୍ଲିଖିତ; ଯଥା- ନାସାମୋତି, ମାଣିକ୍ୟଗୁଣା, ମାଣିକ୍ୟ ମଥାମଣି, ହୀରା ପିହାଣିଆ, ମୋତି ସୀମନ୍ତି, ରତ୍ନ ମୁଦ୍ରିକା, ଝିଲିମିଲି ମାଳି, କିଆପତ୍ର ମୋତିଜାଲି, ଝରକାଠି, ଚନ୍ଦ୍ରଝୁମା, ପ୍ରବାଳମାଳା, ସୁବର୍ଣ୍ଣହାର, ହୀରାବତୀସ, ଭରଂସ, ତାଟଙ୍କ, ବାହୁଡ଼ି, କଟକ (କେଙ୍କଣ), ଡାଡ଼କ, ମର୍ଜିତ ଚୁଡ଼ି, ନବରତ୍ନ ଚୁଡ଼ି, ମୋତି ଗୁପ ସରି, ହଂସକ, ଝୁଝିଆ, ମଞ୍ଜୀର, କିଂକିଣୀ, ନୂପୁର ଇତ୍ୟାଦି³⁰⁸ । ଅଳଂକାର ମଣ୍ଡିତ ନାୟିକାର ଶୋଭା କିପରି ଶୁଙ୍ଗାର ଭବନାକୁ ଉଦ୍ଦୀପିତ କରିପାରେ ତା'ର ସୂଚନା ବହୁ ସ୍ଥଳରେ ପ୍ରଦତ୍ତ³⁰⁹ ।

କେ) ସାମଗ୍ରିକ

କାଳିଦାସ ପାର୍ବତୀଙ୍କ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟର ସାମଗ୍ରିକ ମୂଲ୍ୟାଙ୍କନ କରିବାକୁ ଯାଇ କହିଛନ୍ତି- 'ପର୍ଯ୍ୟାସ ପୁଷ୍ପସ୍ତବକାବନମ୍ନା ସଂରୁଚିଣୀ ପଲ୍ଲବିନୀ ଲତେରା'³¹⁰ । ଏଥିରେ ନବ ଯୌବନୀ ନାରୀର କୋମଳତା, ନମ୍ରତା ଓ ସୁଗନ୍ଧତା ଅପୂର୍ବ କବିତ୍ୱମୟ ଭଙ୍ଗୀରେ ପ୍ରକାଶିତ । 'ଶୁଙ୍ଗାର ତିଳକ'ରେ କୁହାଯାଇଛି-ନାରୀ ହେଉଛି ବିଧି ନିର୍ମିତ ଏକ ରମ୍ୟ ସରେବର³¹¹ । 'ନୈଷଧ'ରେ ଦମୟନ୍ତୀ କନ୍ଦର୍ପ ଦେବତାଙ୍କ ପୂଜା ନିମନ୍ତେ ଏକ ସୁମନମାଳା

ରୂପେ ପରିକଳ୍ପିତ । ତାଙ୍କର ମୁଖ, ହସ୍ତ, ପାଦ ଓ ନେତ୍ର କମଳପୁଷ୍ପତୁଲ୍ୟ ଏବଂ ଅପର ଅଙ୍ଗ ସମୂହ ଚମକ ପୁଷ୍ପତୁଲ୍ୟ³¹² । ଅନ୍ୟତ୍ର ତାଙ୍କୁ କୁହାଯାଇଛି—ମନୁଅରଥ³¹³ ।

ସଂସ୍କୃତ ସାହିତ୍ୟର ନାରୀ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ନିରୂପଣ ପରଂପର ଦ୍ଵାରା ଓଡ଼ିଆ ରୀତି କାବ୍ୟ ବହୁଳ ଭାବେ ପ୍ରଭବିତ । ଉପେନ୍ଦ୍ରଭଞ୍ଜ ଗୋଟିଏ ସ୍ଥଳରେ ନାୟିକା ଲବଣ୍ୟବତୀକୁ ଅପୂର୍ବ ପୁଷ୍ପଲତା ରୂପେ ପରିକଳ୍ପନା କରିଛନ୍ତି । ଏହି ଲତା ଷୋଡ଼ଶବିଧ ଫୁଲ ଧାରଣ କରି ଶୋଭାମୟୀ³¹⁴ । ‘ସୁଭଦ୍ରା ପରିଣୟ’ରେ ନାୟିକାକୁ ସପ୍ତଜାତି ଫୁଲ, ଫଳ, ବିହଙ୍ଗମସ୍ଥିତା ମହାଜାତ ହେମ ମଞ୍ଜରୀ ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି³¹⁵ । ‘ଲବଣ୍ୟବତୀ’ ଓ ‘ରସକଲ୍ଲୋଳ’ରେ ନାରୀ ଓ ସରୋବରର ଅଭେଦ ପରିକଳ୍ପନା ସଂସ୍କୃତ-ନୂସାରୀ³¹⁶ । ଏହିପରି ଭାବେ ନାୟିକା ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ରୂପାୟନରେ କବିର ପ୍ରଗାଢ଼ ଶ୍ରମ ଓ ଅଶେଷ ମମତା ସର୍ବତ୍ର ସ୍ଵାକ୍ଷରିତ । ଅନେକ କ୍ଷେତ୍ରରେ କଳ୍ପନାର ବାସ୍ତବ ଓ ଅବାସ୍ତବ ଉଚ୍ଚକର୍ଷ ଓ ଅପକର୍ଷ ଦିଗ ପ୍ରତି କୌଣସି ଦୃଷ୍ଟି ଦିଆଯାଇନାହିଁ । କେବଳ ମଧ୍ୟଯୁଗୀୟ ଶୃଙ୍ଗାରସତ୍ତ୍ଵ ଓ ଉପମା-ଆସନ୍ନାଦ ଅଭିନବ ବିନ୍ୟାସ ଏଥିରେ ପରିଷ୍କୃତ । ଏଠାରେ ସକଳ କବିଙ୍କ ନାୟିକା-ପରିକଳ୍ପନା ବୈଚିତ୍ର୍ୟର ଉଲ୍ଲେଖ ସମ୍ଭବପର ହେଉ ନଥିବାରୁ ସ୍ଵେଚ୍ଛୁର ସକ୍ଷିପ୍ତ ସୂଚନାମାତ୍ର ପ୍ରଦତ୍ତ; ଯଥା— ତୀର୍ଥ³¹⁷, ଶିବ ଓ ବିଷ୍ଣୁ³¹⁸, ସୁତର୍ଶନ³¹⁹, କୁସୁମହତତୀ³²⁰, ରତ୍ନ ସକଳ³²¹, କୁରୁକ୍ଷେତ୍ର³²², ଅମରପୁର³²³, ଚିତ୍ରରଥ³²⁴, ନାଗଲେକ³²⁵, ଶୁକ୍କରଜନୀ³²⁶, ରମାଭମା³²⁷, ଜାନକୀ ଓ ଶତୀ³²⁸, ରେହିଣୀ, ଛାୟାଦେବୀ ଓ ସାବିତ୍ରୀ³²⁹, ମହେଷ ମହିଷୀ³³⁰, ଲତା ଓ ପର୍ବତ³³¹, ଦେବାଦେବୀ³³², ଅଷ୍ଟ ଐଶ୍ଵର୍ଯ୍ୟ³³³, କାମ-ସମୁଦ୍ର ନୌକା³³⁴, ହରିଲୀଳା³³⁵, ଲବଣ୍ୟସିନ୍ଧୁ³³⁶, ହେମ କରିଣୀ³³⁷, ନର୍କଜୀ³³⁸, କନକଲତା³³⁹, ମଦନରଥ³⁴⁰, ସୁବର୍ଣ୍ଣରଥ³⁴¹, କାମଦିଗ୍‌ବିଜୟ ରଥ³⁴², ସୂର୍ଯ୍ୟରଥ³⁴³, ବିଷ୍ଣୁରଥ³⁴⁴, ଶିବରଥ³⁴⁵, ସଜୀବ ସୁବର୍ଣ୍ଣ ପିତୁଳା³⁴⁶, ପଦ୍ମଫୁଲ³⁴⁷, ଗଙ୍ଗା³⁴⁸, ଲବଣ୍ୟ ସରସୀ³⁴⁹,

ସଂସାର ଚକ୍ରବର୍ତ୍ତୀ ³⁵⁰ , କାଣ୍ଡଗୁହ ³⁵¹ , ନରେନ୍ଦ୍ର ³⁵² , ରମ୍ୟମୟ ³⁵³ ,
 ପ୍ରାୟନ-ମୋହନ-ବଶ୍ୟ-ଉଚ୍ଚାଟନର ମୂର୍ତ୍ତିମତ ବିଗ୍ରହ ³⁵⁴ , ମୂର୍ତ୍ତିମତ ସ୍ତ୍ରୀ ³⁵⁵ ,
 ଦେଶଭାଗ ³⁵⁶ , ବସନ୍ତ ପୁଷ୍ପୋଦ୍ୟାନ ³⁵⁷ , ରମ୍ୟକର ³⁻⁸ ଇତ୍ୟାଦି ।
 ଶୂଙ୍ଗାର ସଂବ୍ୟାୟ ଉପମାଗୁଡ଼ିକରୁ ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶମ ନାରୀ କୈନ୍ଦ୍ରିକ
 ଭବନାର ସ୍ୱରୂପ ସହଜରେ ଅନୁମେୟ ।

ନାୟିକା ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ନିରୂପଣର ଅନ୍ୟ ଏକ ଦିଗ ହେଉଛି ଅଧିକାଂଶ
 ସ୍ଥଳରେ ରୀତି କବିର ସ୍ୱର ସାମ୍ୟ । ପ୍ରଥମତଃ ନାରୀ ରୂପର କାଳାତୀତ
 ସୃଷ୍ଟି (ନାହିଁ ନଥିଲା ନୋହିବ) ³⁵⁹ । ଦ୍ୱିତୀୟତଃ କାବ୍ୟ-ନାୟିକାର 'ଚରଣ
 ଘଷା ପଥର' ରୂପେ ଉପର୍ଜିତ ହେବା ପାଇଁ ସକଳ ଶ୍ରେଷ୍ଠ ସୁନ୍ଦରୀଙ୍କ
 ଅଯୋଗ୍ୟତା ³⁶⁰ । ତତୀୟତଃ 'ଗର୍ବ ଶିର' ବିବର୍ଜିତ' ନାୟିକା ଅଙ୍ଗ
 ଶୋଭାର ପରିକଳ୍ପନା ³⁶¹ ।

ଶେଷକଥା

ନାୟିକାର ଅଙ୍ଗ ଓ ପ୍ରତିଅଙ୍ଗ ବର୍ଣ୍ଣନାରେ କବିର ବିପୁଳ ଆଗ୍ରହ ଓ
 ଆକର୍ଷକତା ଓଡ଼ିଆ ରୀତି କାବ୍ୟରେ ସର୍ବତ୍ର ପରିଲକ୍ଷିତ । ନାରୀ ଅଙ୍ଗରେ
 ଫୁଲ, ଫଳ, ପକ୍ଷୀ, ନଦୀ, ସାଗର, ପର୍ବତ, ମନ୍ଦିର, ନଗର, ତୀର୍ଥ ଆଦି
 ସଂସାରର ସକଳ ବୈଚିତ୍ର୍ୟ ସଂଧାନ କରିବା ଯେପରି ତା'ର ଏକମାତ୍ର
 ପରମ ପବିତ୍ର କର୍ତ୍ତବ୍ୟ । ଶବ୍ଦ କାରିଗରୀ ଓ ଅଳଂକାର କୌଶଳ ପ୍ରତି
 ସେ ଅଧିକ ଧ୍ୟାନଶୀଳ ହୋଇଥିବାରୁ ନାରୀ-ରୂପ ଗୌରବର ସ୍ୱାଭାବିକତା
 ବହୁ କ୍ଷେତ୍ରରେ ବ୍ୟାହତ ହେବା ବିଚିତ୍ର ନୁହେଁ ।

ନାୟୁକ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ

ନାୟକ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ନିରୂପଣ ପ୍ରସଂଗରେ ରୀତି କବି ସୀମିତ କୃତିତ୍ୱର
 ଅଧିକାରୀ । ସକଳ କାବ୍ୟରେ ଏହା ଯଥୋଚିତ ସ୍ଥାନ ଲଭ କରିପାରି
 ନାହିଁ । ଯେଉଁ କେତେକ ସ୍ଥଳରେ ଏହାର ଅବତାରଣା କରାଯାଇଛି ତାହା
 ପ୍ରାୟଶଃ ନାୟିକା-ବର୍ଣ୍ଣନା ବିଚଳାସ ସମ୍ପର୍କୀ । ପୌରୁଷର ଦୀପ୍ତିରେ
 ଅଳ୍ପ କେତୋଟି ସ୍ଥଳ ମାତ୍ର ଗୌରବାନ୍ୱିତ ।

(କ) ରୂପ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ

ଓଡ଼ିଆ ରୀତି କାବ୍ୟରେ ପୁରୁଷ-ରୂପ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ପରିକଳ୍ପନା ଏକ ଅନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ବ୍ୟାପାର । ଉପମା ପ୍ରୟୋଗ କ୍ଷେତ୍ରରେ କବିଗଣ ସାଧାରଣତଃ ପରଂପରାକୁ ସୀକୃତି ଜଣାଇଛନ୍ତି ³⁶² । କେବଳ ବକ୍ଷ ଦେଶର ବର୍ଣ୍ଣନା ବେଳେ ପୌରୁଷର କିଛିତ୍ ସୂଚନା ପ୍ରଦତ୍ତ ³⁶³ । ଅନେକ ସ୍ଥଳରେ ରୀତି କବି ନାୟକ-ଅଙ୍ଗ ଶୋଭା ନିରୂପଣ କରିବାକୁ ଯାତା ଶୃଙ୍ଗାରମୟ ପରିକଳ୍ପନାର ଆଶ୍ରୟ ଗ୍ରହଣ କରିଅଛନ୍ତି ³⁶⁴ ।

(ଖ) ଗୁଣ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ

ଅଳଙ୍କାର ଶାସ୍ତ୍ରରେ କାବ୍ୟ ନାୟକର ଗୁଣାବଳୀ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟଭାବେ ଉଲ୍ଲିଖିତ । ‘ସାହିତ୍ୟ ଦର୍ପଣ’ରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଅଛି ଯେ କେଣେ ଦେବ ପୁରୁଷ ଅଥବା ଧୀରେଦାରଗୁଣଯୁକ୍ତ କୃତ୍ତୀନ କ୍ଷତ୍ରିୟ ଅଥବା ସଦ୍‌ବଂଶଜ ରଜା ହେବା ବାଞ୍ଛନୀୟ ³⁶⁵ ।

ଓଡ଼ିଆ କବିଗଣ ଉକ୍ତ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ପ୍ରତି ଶାସ୍ତ୍ରୀୟ ସମ୍ମାନ ପ୍ରଦର୍ଶନ କରିଥିଲେ ହେଁ ସେମାନଙ୍କ କାବ୍ୟ ନାୟକ ମୁଖ୍ୟତଃ ମଧ୍ୟ ଯୁଗୀୟ ପୌରୁଷ-ଧର୍ମରେ ଦୀକ୍ଷିତ । ‘ରସ କଲୋଳ’ରେ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ କନ୍ଦର୍ପ-କଳା-ବିଶାରଦ ରୂପେ ଚିତ୍ରିତ ³⁶⁶ । ‘ବିଦଗ୍ଧ ଚିନ୍ତାମଣି’ର ନାୟକ ଗର୍ବ ରହିତ, ଧୀର, ଧୀବନ୍ତ, ଶାନ୍ତ, ଗୋରୁ-ବିପ୍ର-ପ୍ରିୟ, ଧର୍ମୀ, ସତ୍ୟବନ୍ତ ଆଦି ସକଳ ପୁରୁଷୋଚିତ ଗୁଣଗୁଣରେ ଅଳଂକୃତ ³⁶⁷ । ଉପେନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ‘ଲବଣ୍ୟବତୀ’ର ନାୟକ ଚନ୍ଦ୍ରଭାନ୍ତି ତଥା ‘କୋଟି ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ସୁନ୍ଦରୀ’ର ନାୟକ ପୁଷ୍କେତୁ ଉଭୟେ ବେଦ, ବେଦାନ୍ତ, ବ୍ୟାକରଣ, ଜ୍ୟୋତିଷ, ସଂଗୀତ, ଧନୁର୍ବିଦ୍ୟା, ଅଶ୍ୱାରୋହଣ ଆଦି ସକଳ ବିଦ୍ୟାରେ ସମର୍ଥ ³⁶⁸ । ସମସ୍ତ କାବ୍ୟିକ ଯୋଗ୍ୟତା ସବୁ ଶୌର୍ଯ୍ୟ ଓ ବୀର୍ଯ୍ୟର ଐଶ୍ୱର୍ଯ୍ୟମୟ ଦିଗନ୍ତ ଚରିତ୍ର ସମୂହରେ ଉପେକ୍ଷିତ । ଶୃଙ୍ଗାର ଚର୍ଯ୍ୟାହିଁ ସେମାନଙ୍କ ସ୍ୱପ୍ନ ଓ ସାଧନାର ମୂଳମତ ରୂପେ ଗୃହୀତ ହୋଇଥିବାରୁ ଜୀବନର ସାଫଲ୍ୟବିକାଶ ସକଳ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଖଣ୍ଡିତ ।

୧) ଭୂଷଣ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ

ନାୟକଗତ ଭୂଷଣ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟର ବିପୁଳ ଚର୍ଚ୍ଚା ଓଡ଼ିଆ ରୀତି କାବ୍ୟରେ ପରିଦୃଷ୍ଟ ହୁଏ ନାହିଁ । 'ରମ ବିଭା'ରେ କୋଟି ବସନ, ବସନ୍ତ ପତନୀ ନେତ, ଛୁରୀ, ବୀରନେତ, କନକ କଦମ୍ବମାଳ ଭୂଷିତ ନାୟକର ଜଗମୋହନ ବେଶ ପ୍ରସଙ୍ଗ ଉଲ୍ଲିଖିତ ³⁶⁹ । 'ରସ କଲୋଜ'ରେ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କ ମୟୁଚୂଳ ମୁକୁଟ, କସ୍ତୁରୀ ତିଳକ, ଗୁଞ୍ଜରମାଳ, ମକର କୁଣ୍ଡଳ, ନାସାମୋତି, ପୀତ ବସନ, କିଂକିଣି, କନ୍ୟା ଉରରୀ, ବନମାଳା ଆଦିର ମନୋହର ବର୍ଣ୍ଣନା ପ୍ରଦତ୍ତ ³⁷⁰ । ବହୁ କାବ୍ୟରେ ଏହି ବିଷୟଟି ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ଉପେକ୍ଷିତ କିମ୍ବା ଅତ୍ୟନ୍ତ ସକ୍ଷିପ୍ତ ।

୨) ସାମଗ୍ରିକ

ସାମଗ୍ରିକ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ପରିକଳ୍ପନାରେ ସାଧାରଣତଃ ନାୟକ ସହ କାମଦେବର ତୁଳନା ବହୁ ସ୍ଥାନରେ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । କେତେକ କ୍ଷେତ୍ରରେ କାମଦେବର ନ୍ୟୁନତା ମଧ୍ୟ ଏ ପ୍ରସଂଗରେ ଉଲ୍ଲିଖିତ । 'କୋଟି ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ସୁନ୍ଦରୀ'ର ନାୟକ ଚନ୍ଦ୍ରଭାଗୁଠାରେ ଦଶାବତାରର ଆଗେପ ଶବ୍ଦ-ବିଜାୟ ଆଧାରିତ ³⁷¹ । ସ୍ଥାନ ବିଶେଷରେ ଏପରି ବୈଚିତ୍ର୍ୟ ପରିଦୃଷ୍ଟ ହେଲେ ହେଁ ଏ କ୍ଷେତ୍ରରେ ନାୟିକା-ଚିତ୍ରଣର ପ୍ରଭୁତ୍ତ୍ୱ ପରଂପରା ପରିହୃତ ।

ଶେଷକଥା

ପୌରାଣିକ ଆଖ୍ୟାନ ବ୍ୟତୀତ ରୀତି କାବ୍ୟର ନାୟକଗଣ ପ୍ରାୟତଃ ଗଜପୁତ୍ର । ଏତଦ୍ଭିନ୍ନ ମନ୍ଦାପୁତ୍ର (ଶଶିସେଣା), ଗ୍ରାମ୍ୟ ଯୁବକ (ହାତବତୀ), ସାଧବପୁତ୍ର (ଅନୁରଗବତୀ) ମଧ୍ୟ କାବ୍ୟ-ନାୟକର ଭୂମିକାରେ ଅବତୀର୍ଣ୍ଣ । ଆଜଂକାରିକ ନିର୍ଦ୍ଦେଶର ବ୍ୟତିକ୍ରମ ସତ୍ତ୍ୱେ କାବ୍ୟ ପରଂପରାକୁ ଏମାନେ ଯେ କ୍ରମେଣେରେ ପୁଣି କରିଅଛନ୍ତି; ଏହା ନିଃସନ୍ଦେହ ।

ଅନ୍ୟାନ୍ୟ-

ନାୟିକା ଭିନ୍ନ ନାରୀ-ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟର ଚିତ୍ର ରୀତି କାବ୍ୟରେ ଇତସ୍ତତଃ ବିଚ୍ଛୁରିତ । ମାଲୁଣୀ, ଗଣିକା, ନଟୀ, ଅସୁରୀ (ସୂର୍ଯ୍ୟଶା), ଗନ୍ଧସୀ (ପୂତନା), ପୁରନାରୀ ପ୍ରଭୃତିଙ୍କ ରୂପ ଶୋଭା ବର୍ଣ୍ଣନା ସ୍ଥାନ ବିଶେଷରେ ରୁଚି ସମ୍ମତ ଓ ହୃଦୟଗ୍ରାହୀ ³⁷² । କିନ୍ତୁ ନାୟିକା ଓ ଇତର ନାରୀମଧ୍ୟରେ ଥିବା ପାର୍ଥକ୍ୟ ପ୍ରତି କବିଗଣ ସ୍ମରୁଚିତ ଦୃଷ୍ଟି ଦେଇପାରିନାହାନ୍ତି । ଫଳତଃ ଯୌବନ ସାଗରର ତରଙ୍ଗମାଳା ପରି ସମସ୍ତେ ଚଞ୍ଚଳ । ଅନ୍ୟ ପକ୍ଷରେ ନାୟକ ଭିନ୍ନ ପୁରୁଷ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ପ୍ରତି କବିମାନଙ୍କର ଅନାଗ୍ରହ ସର୍ବଦା ପରିଲକ୍ଷିତ ।

-ପାଦଟୀକା-

୧। ବିଦ୍ୟୁତ୍ତ ଯା ପତତୀ ...

ଗଗ୍‌ବେଦ ୧୦/୯୫/୧୦

୨। ଗୋଟିଏ ଉଦାହରଣ—

ତନ୍ମୁ ଶ୍ୟାମା ଶିଖରୀ ଦଶନା ପକ୍ତ ବିନ୍ଦାଧରାଣ୍ୟ

ମଧ୍ୟେ କ୍ଷାମା କୈତ-ହରିଣୀ-ପ୍ରେକ୍ଷଣା ନିମ୍ନନାଭିଃ

ଶ୍ରୋଣୀଭରଦଳସଗମନା ସ୍ତୋକନମ୍ରା ସୁନାଭ୍ୟଂ

ଯା ତତ୍ର ସ୍ୟାଦ୍ୟୁବତି ବିଷୟେ ମୃଷ୍ଟିରଦ୍ୟେବ ଧାତୁଃ ।

ମେଘଦୂତ-ଉତ୍ତର '୧୯

୩। ସତ୍ୟେବ ସାମ୍ୟେ ସଦୃଶାଦଶେଷାତ୍ ଗୁଣାତରେଣୋଜକୃଷ୍ଣେ

ଯଦକୌଃ

ଅସ୍ୟାସ୍ତତଃ ସ୍ୟାତୁଜନାପି ନାମ ବସ୍ତୁତ୍‌ମୀକ୍ଷା ମୁପମାବମାନଃ ॥

ନୈଷଧ୍ୟ-୨/୧୪

୪। ଭଲ ଯୌବନ ସୃଷ୍ଟି ସଜାଡ଼ିଲ । ଆଗ ଉପମା ସୃଷ୍ଟି ଉଜାଡ଼ିଲ ॥

କୋଟି ବ୍ରହ୍ମାନ୍ତ ସୁନ୍ଦରୀ-୩/୨୦

୫। କବି ବଚନେ ରଚନେ ପଢ଼ିଗଲ ଉପମାବୁଦ୍ଧଙ୍କ ଚହଳ ।

କଳା କଉତୁକ-୩/୨

୬। ଅଳଂକାରକୁ ଅଳଂକାର । ନିଷୟ ସେହି ରମାବର ।

ଭବାଦି ଯେତେ ଅଳଂକାର । ସେମାନେ ତା'ର ଅଳଂକାର ।

ଲବଣ୍ୟବତୀ-୧୭/୬

୭। ଉପମା ସେ ଅନାଦର ଅତ୍ୟାଦର ପାତ୍ର
ଉପମେୟ ପାଇଁ ଲେଡ଼ା କରି ଏତେ ମାତ୍ର ।
କେଉଁଠାରେ ଦୂଷଣ ଭୂଷଣ କାହିଁ ହୁଏ
କାବ୍ୟର ସ୍ୱଭାବ ଏହା ନକର ସଂଶୟେ ।

ଚିତ୍ରକଳା : ୨/୩-୪

୮। ମର୍ଳିନ ଅଂଜନ ଯେହେ । ଋକ୍ତିଜେ ନାରୀ ନୟନେ ।
ନ ହରଇ କାହା ମନ । ସେ ରୂପେ ମୋର ବଚନ ।
ସେ ଚରିତେ ହୋଇ ମେଳ । ହେବ ଉଜ୍ଜଳ ଏ ।

ସର୍ବାଙ୍ଗ ସୁନ୍ଦରୀ : ୩/୩

୯। ପ୍ରେମ ଲେଚନା-୨/୧-୧୩

୧୦। ନୀଳ କୃତ୍ତିଳ କୃତଳ କବେରୀ ଇକ୍ଷ୍ୟ
ଦେଖି ଅଧୋମୁଖୀ ହୁଏ ଗୁମରୀ ପୁଛ ।

ପ୍ରେମ ଲେଚନା-୨/୪ (ଇତ୍ୟାଦି)

୧୧। ପୁଣ ପୁଣ ବେଶ ବାସ ଫେଡ଼ିଣ ପିନ୍ଧି
ଶରଧା କରିଣ ଶତ ବସନ ପିନ୍ଧି ।

ରକ୍ତିଣୀ ବିଭା : ୩/୭ (ଇତ୍ୟାଦି)

୧୨। ଅଜ୍ଞୁରିତ କୃତ ଯୁଗ ହୋଇଲ ପ୍ରଦେଶ ।

x x x

ଦିନୁ ଦିନୁ ବେନି କୃତ ଉତ୍ତର ଗୁହିଁ ।

x x x

ଉରଜଯୁଗ ବଢ଼ିଣ ଦିଶିଲ ସୁନ୍ଦର ।

ଅନଙ୍ଗରେଖା-୩/୧, ୧୪, ୧୭

୧୩। ବିକଳନା କରି ସଞ୍ଚି ମଧୁ କଳ ହୁମରେ

ବିକଳ ପକ୍ଷ ଅକ୍ଷୁର ଉଜ୍ଜେ ବୃଦ୍ଧି କ୍ରମରେ ।

ବୈଦେହୀଶ ବିଳାସ-୩/୩୮

୧୪। କୋଟିବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ସୁନ୍ଦରୀ-ମାୟା

୧୫। ପାତ୍ର ଭର ନିତମ ଜନ୍ମନ ଉରୁ ସତ
ଶାନ୍ତୀ ପାଇ ଏମାନେ ହୋଇଲେ କୃତ୍ୟକୃତ୍ୟ ।
କୁଚ ଅକୁରିବାରେ ବସନ ଉଚ୍ଚ ଦିଶେ
ହୃଦୟ ବେଦୀରେ ଅଭିଷେକ କୁମ୍ଭ କି ସେ ।

ଲବଣ୍ୟବତୀ-୨/୭୦-୭୧

୧୬। ସୁବର୍ଣ୍ଣପାତକ ବୟଃ ସନ୍ଧିକାଳ ବିଧିବଶେ ହେଉ ମେଳ
ସୁତନୁ ହେମତନୁକୁ ଦିନୁ ଦିନୁ ବିଶେଷେ କଲ ଉଜ୍ଜ୍ୱଳ ।

ସୁଭଦ୍ରା ପରିଣୟ-୨/୧୩

୧୭। ପ୍ରେମ ଲେଚନା : ୨/୧ (ଦଶମ ଶେଷ), ଅନଙ୍ଗରେଖା :

୨/୬୭ (ଦଶମ,)

ବୈଦେହୀଶ ବିଜାୟ : ୩/୩୬ (ନବମ), ବିଦଗ୍ଧ ଚିନ୍ତାମଣି :

୪/୧୦ (ଦଶମ)

ସୁଭଦ୍ରା ପରିଣୟ : ୧/୫୫ (ନବମ)

୧୮। ଶରଣବ ସଂଧିକାଳ ଯେତେ ବିଧାନ
କହିବାକୁ ବାଧିଲ ତା' ରୂପ ଯୌବନ ।

ଚିତ୍ରକଳା : ୧/୪

୧୯। ସପ୍ତେମ ବଡ଼ଇ ଯେବେ ସାହିତ୍ୟର ରସେ

ପୁଲକ କୁଶଳ ତନୁ ପ୍ରବଳ ଉଲ୍ଲାସେ ।

ପୁଲକଲ ଉଚ୍ଚ ସଞ୍ଚ ଘନ କୁଚ ତା'ର

ହୁଅଇ ସଧାର ମନ କି କିଏ ପ୍ରକାର ।

ପ୍ରେମ ଲେଚନା : ୩/୪-୫

୨୦। ଅନଙ୍ଗରେଖା : ୩/୩୧-୩୪

୨୧। ଅତିଶୟ ଶୋଭା ତୁମ୍ଭ ହୋଇଲି ଯୁବତୀ
ପୁଷ୍ପବତୀ ହୋଇଲି କି କାଞ୍ଚନ ବ୍ରତତୀ ।

ସର୍ବାଙ୍ଗ ସୁନ୍ଦରୀ : ୨, ୩୩

୨୨। ଅଭିନବ ରବି ସ୍ଥିତ ଜ୍ୟୋତିତ
ଗୁରି ମନ୍ଦାର ନୂତନ ପୁଷ୍ପିତ ।
ଉଦୟାଦ୍ରୁ ଶିଖକଳ ନିରତ
ପୁଷ୍ପସ୍ତବକ ରବିକର ଦେଖାତ ।
ଶୁଭ ସାତକୁମ୍ଭ ପାତ୍ରୀ ଅନଙ୍ଗ
ଅନୁରାଗରେ କରନ୍ତି କି ରଂଗ ।
ଯୁବା ଜୀବ ବିଧି କି ରଣରଣ
ଆଜ କରୁଛି ରୂପର ତପଣ ।

ଲୀଳାବତୀ : ୩/୨୮ ୩୧ (ଇତ୍ୟାଦି)

୨୩। ଲବଣ୍ୟବତୀ (ପ୍ରାଚୀ) : ମୁଖବଂଧ/ପୃ ୧୨୩

୨୪। ଯଥା—

ବାଳଭନ୍ତ ଜାନୁ ଗିରି ଗୁହାରେ । ସ୍ଥିତ ତା' ଭନ୍ତ କି ଆଗ ବାହାରେ
ଅଧୋ ମୁଖରୁ ଶୋଣିତ ବମନ । କଳପ କି କରଇ ମନେ ଘେନ ।

ଲବଣ୍ୟବତୀ : ୩/୩୦

୨୫। ମୀନକେତନ ନିଜ ନିକେତନେ । ରଙ୍ଗ କେତନ ବାଧିଲ ଯତନେ ।

କୋଟିବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ସୁନ୍ଦରୀ : ୩/୨୫

କିମ୍ବା

× × ରଙ୍ଗ କେତନ । ନି କେତନ କଲ ବଂଧନ ।

ପ୍ରେମ ସୁଧାନିଧି : ୪/୧

୨୬। ସରିବାର ନୋହେ କଥନ କୁହୁମ ସମୟ ଉତ୍ସବ ତା'ର

ସାତଦିନ ଦଂଡ଼ୀ ମଣ୍ଡିରେ ରହିଲ ଘେନି ସେ କୁଳ ବେଭର ।

ସୁଭଦ୍ରା ପରିଣୟ : ୨/୨୪

୨୭। ଚନ୍ଦ୍ରକଳା : ୮/୨୭-୩୭

୨୮। ହେମଲତା ପଲ୍ଲବମୟ ହେଲ
ପରି ଦିଶିଲ ସେ ବର ମହିଳା ।

x x x

ନିଜ କର ଶେପିତ ସୁନାଲତା
ସତେ ହୋଇଲ ମଣି କୃତ୍ତମିତା ।

ଚନ୍ଦ୍ରକଳା : ୮/୪୦, ୬୨

୨୯। ଚନ୍ଦ୍ରଗତା ପଦ୍ମ ଗୁଣାନୁକୂଳେ ପଦ୍ମାଶ୍ରିତା ଶୁଦ୍ରମସୀମଭିଖ୍ୟାମ୍
ଉମା ମୁଖେ ତୁ ପ୍ରତିପଦ୍ୟ ଲେଳା ଦ୍ଵିସଂଶୟୀ ପ୍ରୀତି ମବାପ ଲକ୍ଷ୍ମୀଃ ।

କୁମାରସମ୍ଭବ : ୧/୪୩

୩୦। ଚଦପି ସଦଳଂ ଶୁଭ୍ର ପ୍ରୀଣାଂ ମୁଖେଷୁ ବିଭବ୍ୟତେ ।

ସୂକ୍ତି ମୁଦ୍ରାବଳୀ (୧୯୩୮)-ପୃ ୧୮୨

୩୧। ସୁଷମା ବିଷୟେ ପରୀକ୍ଷଣେ ନିଖିଳଂ ପଦ୍ମମଭଜି ତନୁଖାତ୍
ଅଧୁନାପି ନ ଭଜ ଲକ୍ଷଣଂ ସଲିଳୋନ୍ମୁଜନ ମୁକ୍ତଝଟି ସ୍ଫୁଟମ୍ ।

ନୈଷଧ : ୨/୨୭

୩୨। There is a garden in her face
where roses and white lilies bloom

ଇଂରଜୀ ସାହିତ୍ୟର ଇତିବୃତ୍ତ ଓ ମୂଲ୍ୟାୟନ-ପୃ ୧୧୫

୩୩। ମୁଖ ଭୟ ଶୁଦ୍ଧ ଆକାସେ ।

ବିଦ୍ୟାପତି ପଦ୍ୟାବଳୀ-ପୃ ୩

୩୪। କଳ୍ପଲତା : ୩/୫

୩୫। ଉଷାଭିଜାଷ : ୨/୩

୩୬। ରକ୍ତିଣୀ ବିଭା : ୩/୨୪

୩୭। ଶଶିସେଣା : ୨/୪

୩୮। ଚିତ୍ରକଳା : ୨/୧୨

୩୯। ତତ୍ତ୍ୱେବ : ୨/୧୨

୪୦। ଭଷାଭିଜ୍ଞାଷ : ୯/୮

୪୧। ରସଲେଖା : ୫/୪

୪୨। ଚିତ୍ରକଳା : ୨/୧୨

୪୩। କେଳି କଳାନିଧି : ୨/୫-୬

୪୪। ଶରଦ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଅକଳଙ୍କ ହରିଶାଙ୍କ
ଲପନ ଲବଣ୍ୟ ଦେଖି ରୁହିଣୀ ଆତଙ୍କ । ଭଷାଭିଜ୍ଞାଷ : ୨/୩

୪୫। ଶରଦ ଚନ୍ଦ୍ରମା ଆନନ ବେନି ଚକୋର କି ସେ ?
ଫୁଲାରବିନ୍ଦ ସୁଗନ୍ଧେ କି ଅଳି ଲଳସେ ବସେ ?

ଶଶିସେଣା : ୨/୪

୪୬। ମୁଖ ଛବି ଧ୍ୟାନରେ ଲୀନ । ସଂକୋଚେ ନଳିନ ମଳିନ
ଦିନୀତେ ଜନ୍ମିଲୁ ସେ ଭୀତି । ନିତି ନିତି ଭଜେ ସେ ଭୀତି ।
କୋଟିବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ସୁନ୍ଦରୀ : ୫/୧୦

୪୭। ପ୍ରବାତ ନୀଳୋତ୍ପଳ ନିର୍ବିଶେଷମ୍
ଅଧୀର ବିପ୍ରକ୍ଷିତ ମାୟତାକ୍ଷୟା । କୁମାର ସଂଭବ : ୧/୪୭

୪୮। ଇଷ୍ଟଦେଶେବ ଜଗନ୍ନାଥସ୍ୟ

ବିନିର୍ଜୟାତ୍ ପୁଷ୍ପମୟାଶ୍ରୟେନ

ଶେଷା ଦ୍ୱିବାଣୀ ସଫଳାକୃତେୟଂ

ପ୍ରିୟା ଦୃଗ୍‌ମୋହ ପଦେଽଭିଷିତ୍ୟ

ନୈଷଧ : ୭/୨୭

୪୯। ନଳିନୀ ଚକୋର ସଫରୀ ସଦ ମଧୁକର

ମୃଗୀ ଖଞ୍ଜନ ଜିନି ଆଖି ।

ବିଦ୍ୟାପତି ପଦ୍ୟାବଳୀ : ପୃ ୬୮

୫୦। ରକ୍ତିଶା ବିଭା : ୩/୨୭

୫୧। ଚିତ୍ରକଳା : ୨/୧୯

୫୨। ରସଲେଖା : ୫/୫୮

୫୩। ତୁଳନିୟ-ନୈଷଧ : ୭/୨୯ (ଶ୍ରୀହର୍ଷ ଦୁଇଟି ବର୍ଣ୍ଣର ଭଲେଖ
କରିଛନ୍ତି; ଯଥା-ଶ୍ରେତ ଓ ଇନ୍ଦ୍ରନୀଳ)

୫୪। ପ୍ରେମ ସୁଧାନିଧି : ୨ୟ

୫୫। ନେତ୍ରେ ସୁଧରତ ହେବା କହୁଛି । କୃଷ ଅର୍ଜୁନ ରଂଗ କରଯାଇଛି ।
ରୁଣ ଅଞ୍ଜନ କପାଳ କମାଣ । ବାଣ ପ୍ରୟୋଗ କଟାକ୍ଷ ପ୍ରମାଣ ।
କୋଟି ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ସୁନ୍ଦରୀ : ୩/୧୮

୫୬। ସେ ନେତ୍ରେ ସଂଗ କୃଷରମ ବେନି । ରଜସଭା ଅନ୍ତେ ପ୍ରକଟ ଘେନି
କୁବଳୟ ଦର୍ପ ପକାଇ ନାଶି । କାଣ୍ଡ ଗୁଳିକାଣ୍ଡ ପରୟ ଦିଶି ସେ ।...
କୋଟିବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ସୁନ୍ଦରୀ : ୭୮

୫୭। ଅର୍ଜୁନ ପଦବୀ ତହିଁ ପ୍ରସିଦ୍ଧ । କାଣ୍ଡ ଗୁଳି କାଣ୍ଡ ତାଙ୍କ ଆସ୍ତ୍ରଧ
କି କପାଳ ଧନୁ ଏ ଦୁଇଗୁଣ । କଞ୍ଚଳ ଭ୍ରମରୀ ହୋଇ ପ୍ରମାଣ ସେ ।
କୋଟି ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ସୁନ୍ଦରୀ : ୭/୯

୫୮। ଅସ୍ୟାଂ ମୁନିନାମପି ମୋହମୁହେ ଭଗୁର୍ମହାନଯତ୍ କୃତଶୈଳଶୀଳୀ
ନାନାରଦାହାଦି ମୁଖଂ ଶ୍ରୀତୋରୁର୍ବ୍ୟାସୋ ମହାଭରତ ସର୍ଗଯୋଗ୍ୟଃ ।
ନୈଷଧ : ୭/୯୫

୫୯। ଲବଣ୍ୟବତୀ : ୧୧/୧୩

୬୦। ସୁଦାନେନ୍ଦ୍ର କି ଶୋଭା ଦିଶେ । ପକ୍ଷ୍ମଲୋକେ ସୁରୀମୁନ ଲଂକା ଆଭସେ
ବିଦଗ୍ଧ ଚିତ୍ରାମଣି : ୩୦/୨୯

୬୧। ଚନ୍ଦ୍ରକଳା : ୧୨/୧୧

୬୨। କୋଟି ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ସୁନ୍ଦରୀ : ୭/୭

୬୩। ଭଦ୍ରା ପରିଣୟ : ୬/୨୫

୬୪। ରସକଲ୍ଲୋଳ : ୧୦/୫

୬୫। ଲବଣ୍ୟବତୀ : ୧୧/୨୭

୬୬। ସୁଭଦ୍ରା ପରିଣୟ : ୩/୧୪

୬୭। ଗମବିଭା : ୧୦/୨୫

୬୮। ସୁଭଦ୍ରା ପରିଣୟ : ୩/୧୫

୬୯। ଉତ୍ପତ୍ୟାମି ପ୍ରତନୁଷ୍ଠ ନଦୀ ବୀତିଷ୍ଠ ଭୁବିଳାସୀନ ।

ମେଘଦୂତ : ଉତ୍ତର/୪୧

୭୦। ଧନୁଷୀ ରତି ପଞ୍ଚବାଣୟୋରଦିତେ ବିଶ୍ଵକ୍ଷୟାୟ ତଦ୍ଭୁବୋ ।

ନୈଷଧ : ୨/୨୮

୭୧। ଭଡ଼ଂଭତା ଧନୁ, ଭମର, ଭୁକର୍ଜିନୀ ଜିନି ଆଧ ବିଧୁବର ଭଲେ ।

ବିଦ୍ୟାପତି ପଦ୍ୟାବଳୀ : ପୃ ୬୮

୭୨। ଲବଣ୍ୟବତୀ : ୪/୨୦ (କମାଣ), ବିଦଗ୍ଧ ଚିତ୍ରାମଣି ୪/୨୨(କୋମଳକ)

୭୩। ରକ୍ତିଣୀ ବିଭା : ୩/୨୬

୭୪। ଶଶିସେଣା : ୨/୫

୭୫। ଚିତ୍ରକଳା : ୨/୧୭

୭୬। ପୁନରପି ହରଜପ ଇଂଗିତ ଅନଂଗ

ଭୁଲତା ଗୁଣ ସାଦିଲ କପାଳ ସାରଂଗ ।

ଉଷାଭିଳାଷ : ୨/୧୩

୭୭। ସୁଗନ୍ଧ ମଧୁର ଲୁବୁଧେଶ ଭୂଲତା ମଧୁପପତି ।

କଳ୍ପଲତା : ୩/୫

୭୮। ସିନ୍ଧାଣୀ ଗୁହାଣୀ ମନୋରମା ଭୁରୁ ଚିତ୍ରଲେଖା ଯାୟ ଦିଶେ ।

ସୁଭଦ୍ରା ପରିଣୟ : ୨/୩

୭୯। ଭୁରୁ ଯେତେବେଳେ ନାଚେ । ଦେଖି ମୁଁ ଏମନ୍ତ ପାଶେ

ଯୋଗୀ ଯୌର୍ଯ୍ୟତରୁ ଛେଦିବା ପାଇଁକି ସୁତୀକ୍ଷଣ ପରଶୁ ଆଶେ ।

ରସିକ ହାରବଳୀ : ୯/୮

୮୦। ବିଦଗ୍ଧ ଚିତାମଣି : ୪୨ ୩୮

୮୧। ପୀୟୂଷ ରସକ କୁବଳୟ ଦଳ ଚିଥିଲୁ ଅପାଙ୍ଗଘାତେ ।

ଉଷାଭିଜାଷ : ୯/୫

୮୨। ପ୍ରମୋଦ ମୋଦ ଦାୟକ ବିଶ୍ୱ ସୁଧାବୃଷ୍ଟି ।

ଚିତ୍ରକଳା : ୨/୧୧

୮୩। ତାହାର ଦୁହିତା ନାମ ସର୍ବାଙ୍ଗ ସୁନ୍ଦରୀ

ଚତୁର୍ବର୍ଗ ଅଛି ଯା ଅପାଙ୍ଗ ଆଶେ କରା ।

ସର୍ବାଙ୍ଗ ସୁନ୍ଦରୀ : ୧୦/୫

୮୪। କୋଟିବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ସୁନ୍ଦରୀ : ୧୫/୨୫

୮୫। ବିଦଗ୍ଧ ଚିତାମଣି : ୧୫/୧୪

୮୬। କୋଟି ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ସୁନ୍ଦରୀ : ୪/୨୨

୮୭। ଉଷାଭିଜାଷ : ୯/୧୭

୮୮। ଲବଣ୍ୟବତୀ : ୧୯/୭

୮୯। ରକ୍ତିଣୀ ବିଭା : ୩/୨୮

୯୦। ସେୟଂ ମୃଦୁଃ କୌସୁମଗୁପ ଯଷ୍ଟିଃ ସୁରସ୍ୟା ମୃଷ୍ଟି ଗୁହଣାର୍ହମଧ୍ୟା

ତନୋତି ନଃ ଶ୍ରୀମଦ୍‌ପଞ୍ଚାଙ୍ଗ ମୁକ୍ତାଂ ମୋହାୟ ଯା ଦୃଷ୍ଟି ଶରୌଘ ବୃଷ୍ଟିମ୍

ନୈଷ ଧୂ : ୭/୨୮

୯୨। ଆକୃଳ ଅଳକ ବେଢ଼ଲ ମୁଖଶୋଭ

ରହୁ କୟଲ ସସି ମଣ୍ଡଳ ଲେଖ ।

ବିଦ୍ୟାପତି ପଦ୍ୟାବଳୀ : ପୃ ୧୮୦

୯୨। ସୁଭଦ୍ରା ପରିଣୟ : ୨/୭ (ରହୁ', ୩/୮ (ଅନ୍ୟାନ୍ୟ) ।

୯୩। ଉଷାଭିଳାଷ : ୨/୧୦

୯୪। ସେମଲେଚନା : ୨/୧୮

୯୫। ମଥୁରାମଙ୍ଗଳ : ୧୩/୪ (ବାଳଅଳି), ଚିତ୍ରକଳା :

୨/୧୧ (ଶିଶୁ ଭୃଙ୍ଗପତି),

ରସକଲ୍ଲୋଚ : ୧୯/୪ (ଭ୍ରମର)

୯୬। ଅଧରଃ କିଶକୟ ରଗଃ.....ଶକୁତଳା : ୧/୨୦

୯୭। ସର୍ବାଙ୍ଗ ସୁନ୍ଦରୀ : ୩/୧୯

୯୮। ଚିତ୍ରକଳା : ୨/୨୫

୯୯। ମଥୁରାମଙ୍ଗଳ : ୧୩/୬

୧୦୦। ଶଶିସେଣା : ୨/୬

୧୦୧। ସେମଲେଚନା : ୨/୩୦

୧୦୨। ଉଷାଭିଳାଷ : ୨/୧୧

୧୦୩। ମହେନ୍ଦ୍ର କାଷ୍ଠାଗତ ରଗଚକ୍ରବର୍ତ୍ତୀ ଦ୍ଵିଜୈରମିତିଃ ସମୁପାସ୍ୟମାନା ।

ନୈଷଧ : ୭/୪୫

୧୦୪। ଦସନ ମୁକୁତା ଜିନି କୁନ୍ଦ କରଗ ବୀଜ.....

ବିଦ୍ୟାପତି ପଦ୍ୟାବଳୀ : ପୃ ୬୮

୧୦୫। ସର୍ବାଙ୍ଗ ସୁନ୍ଦରୀ : ୩/୨୨-୨୩,

ଚିତ୍ରକଳା : ୨/୨୭-୩୧

୧୦୬। କଳ୍ପଲତା : ୩/୭

୧୦୭। ପୁଷ୍ପଂ ପ୍ରବାଳୋପହିତଂ ଯଦିସ୍ୟାନୁଭାଫଳଂ ବା ସ୍ଫୁଟ ବିଦୁମ୍ଭଗ୍ନ
ତତୋନୁକର୍ମାଦ ବିଶଦସ୍ୟ ନିସ୍ୟାସ୍ତାମ୍ନୈଷ ପର୍ଯ୍ୟସ୍ତରୁଚଃ ସ୍ଥିତସ୍ୟ ।
କୁମାର ସଂଭବ : ୧/୪୪

୧୦୮। ଯଦି ପ୍ରସାଦୀ କୁରୁତେ ସୁଧାଂଶୁରେଷା ସହସ୍ରାଂଶମପି ସ୍ଥିତସ୍ୟ
ତତ୍ କୌମୁଦୀନାଂ କୁରୁତେ ତମେବ ନିମିତ୍ତ୍ୟ ଦେବଃ ସଫଳଂ ସ ଜନ୍ମ ।
ନୈଷଧ : ୭/୪୭

୧୦୯। ହାସ ଅଧର ଋହିଲେ ଏ ସଂଶୟ
କରିଅଛି କାହା ଶୋଭ କେ ଉଦୟ
ବାଳ ଅରୁଣ କି ସୁଧାମ୍ଳାନ କରି
ଅନୁରଗ ହରଷ ମିଶିଲ ପରି ।
ଲବଣ୍ୟବତୀ : ୭/୭୭-୭୩

୧୧୦। ଉଷାଭିଜାଷ : ୨/୪, ସର୍ବାଙ୍ଗ ସୁନ୍ଦରୀ : ୩/୨୫

୧୧୧। ନାସାଦସୀୟା ତିଳପୁଷ୍ପତ୍ ତାଂ ଜଗତ୍ତ୍ରୟନ୍ୟସ୍ତ ଶରସ୍ତ୍ରୟସ୍ୟ
ଶ୍ଵାସାନିଜାମୋଦ ଭରଂନୁମେୟାଂ ଦଧର୍ଯ୍ୟବାଣୀ କୁସୁମାୟସ୍ୟ ।
ନୈଷଧ : ୭/୩୭

୧୧୨। ନାସାତିଳପୂଜ ଗରୁଡ଼ ଚଞ୍ଚୁ ଜିନି ।
ବିଦ୍ୟାପତି ପଦ୍ୟାବଳୀ-ପୃ ୬୮

୧୧୩। ଉଷାଭିଜାଷ : ୯/୧୧

୧୧୪। ସର୍ବାଙ୍ଗ ସୁନ୍ଦରୀ : ୩/୧୮, ଚିତ୍ରକଳା : ୨/୨୨

୧୧୫। ମଳୟ-ସମୀର-ମନ୍ଦିର ନାସା ଅଟଇ ତା'ର
ବସତ ଆଶେ ବିଦ୍ୟସିତ ହୋଏ ନିଂଶୁକ ଧର ।
ଶଶିସେଣା : ୨/୭

୧୧୬। ନୈଷଧ : ୭/୩୧-୩୫

୧୧୭। ଚଣ୍ଡୀଦାସ ଓ ବିଦ୍ୟାପତି (ବଙ୍ଗଳା)-ପୃ ୪୮୪

୧୧୮। ବିଦ୍ୟାପତି ପଦ୍ୟାବଳୀ : ପୃ ୬୮

୧୧୯। ସୁଭଦ୍ରା ପରିଣୟ : ୩/୧୯

୧୨୦। ଉଷାଭିଜାଷ : ୨/୧୨, ରସକଲ୍ଲୋଳ : ୧୦/୬

୧୨୧। ଚିତ୍ରକଳା : ୨/୩୩

୧୨୨। କେଶାନ୍ଧକାରଦଥ ଦୃଶ୍ୟପାଳ ସ୍ଥଳାର୍ଚ୍ଚିତସ୍ତୁ ସ୍ତୁତମଣିମାୟମ୍
ଏଣଂ ଯଦାସାଦ୍ୟ ଜଗଜ୍ଜୟାୟ ମନୋଭୁବା ସିଦ୍ଧିପ୍ରାପ୍ତିସାଧୁ ।
ନୈଷଧ : ୭/୨୩

୧୨୩। ଉଷାଭିଜାଷ : ୨/୧୩

୧୨୪। ଲଳିତ ପଟ କି ତା'ର ରୂପ ଅର୍ଦ୍ଧଶଶି ।
ଚିତ୍ରକଳା : ୨/୧୭

୧୨୫। ସର୍ବାଙ୍ଗ ସୁନ୍ଦରୀ : ୩/୧୭

୧୨୬। ଅନଙ୍ଗରେଖା : ୩/୯

୧୨୭। ଚିତ୍ରକଳା : ୨/୩୪

୧୨୮। ଲୋକି କଳାନିଧି : ୨/୫

୧୨୯। ଲବଣ୍ୟବତୀ : ୧୦/୧୯

୧୩୦। ସୁଭଦ୍ରା ପରିଣୟ : ୩/୨୬

୧୩୧। ଲଜ୍ଜା ତିରଷ୍ଣା ଯଦି ଚେତସିସ୍ୟା ଦସଂସ୍ତୟଂ ପର୍ବତରଜପୁରୁଷାଃ ।
ତଂ କେଶପାଶଂ ପ୍ରସମାଷ୍ୟ କୁର୍ମୁର୍ବାଳ ସ୍ତ୍ରୀୟ ତ୍ଵଂ ଶିଥିଳଂ ଚମର୍ଯ୍ୟଃ ॥
କୁମାର ସମ୍ଭବ : ୧/୪୮

୧୩୨। ଚିତ୍ରର ପ୍ରକର ଜୟନ୍ତୀ ତେ ବିଦୁଷୀ ମୂର୍ଖନି ସା ବିର୍ଭରାୟାନ ।
ପଶୁନାପ୍ୟ ପୁରସ୍ତେନ ତରୁଲନା ମିଳତ୍ ସ୍ଵମରେଣ ଚଃ ॥
ନୈଷଧ : ୨/୨୦

୧୩୩। ନୈଷଧ : ୭/୨୦-୨୨

୧୩୪। ଜଳଧର, ତିମିର, ଗୁମର ଜିନି କୁତଳ ।

ବିଦ୍ୟାପତି ପଦ୍ୟାବଳୀ : ପୃ ୬୮

୧୩୫। କାର୍ଯ୍ୟ ସଂବାଦ-ପୃ ୧୦୧, ୧୦୨, ୧୦୭

୧୩୬। ସଜଳ ଜଳଧର କହୁଳ ଭୂଜା ତମାଳ କାଳିନ୍ଦୀଜଳ ବରହୀପୁଞ୍ଜ ଗୁମର ନୀଳମଣି ସୁକେଶୀ ଯେ ।

ସୁଭଦ୍ରା ପରିଣୟ : ୬/୨୫

୧୩୭। ଉଷାଭିଳାଷ : ୨/୮, ରସକଲ୍ଲୋଳ : ୮/୨୦

୧୩୮। ଚିତ୍ରକଳା : ୨/୫-୧୦

୧୩୯। ଚିତ୍ରକଳା : ୯/୨୦

୧୪୦। ବିଦଗ୍ଧ ଚିନ୍ତାମଣି : ୩୦/୨୨

୧୪୧। ବୈଦେହୀଶ ବିଳାସ : ୨୯, ୨୧

୧୪୨। ରସକଲ୍ଲୋଳ : ୧୮/୯

୧୪୩। ଉଷାଭିଳାଷ : ୨/୯, କଳ୍ପଲତା : ୩/୭

୧୪୪। ବୈଦେହୀଶ ବିଳାସ : ୧୦/୪

୧୪୫। ଚିକୁରରେ ବିନ୍ଦୁ ବିନ୍ଦୁ ହୋଇ ଜଳମାନ

କିବା ନୀଳ ଗୁମରେ ଗୁଞ୍ଜିଲ ମୋତି ଘେନ ଯେ ।

ପ୍ରେମଲେଚନା : ୪/୪୪

୧୪୬। ବିନ୍ଦୁ ବିନ୍ଦୁ ଜଳ ଗହ୍ୱିଛି ଗୁରୁ କୁଟିଳ ବାଳେ

ତୁଷାର ବୃଷ୍ଟି କି ହୋଇଛି ନବ ତମାଳ ଦୂଳେ ।

ଲବଣ୍ୟବତୀ : ୬/୪୨

୧୪୭। ଇନ୍ଦ୍ରନୀଳ ଛାୟା ଶୂନ୍ୟ ନିତୟ ପ୍ରଳୟ କୃତକ କୁଳ ସେ ।

ଚନ୍ଦ୍ରକଳା : ୧୧/୩୫

୧୪୮। ଚଣ୍ଡୀଦାସ ଓ ବିଦ୍ୟାପତି (ବଂଶଜା) - ପୃ. ୪୫୯-୪୬୦

୧୪୯। ପର୍ଯ୍ୟାପ୍ତ ପୁଷ୍ପସ୍ତବକାବନମ୍ବା (କୁମାର ସଂଭବ), ସ୍ତୋକନମ୍ବା ସ୍ତନାଭ୍ୟାଂ
(ମେଘଦୂତ), ପାନୋନିତ ସ୍ତନଭରନତ ଗାତ୍ର (ରତ୍ନ ସଂହାର) ଇତ୍ୟାଦି ।

୧୫୦। ଅନ୍ୟୋନ୍ୟ ମୁତ୍ତପୀତସଦୃଶପଳାକ୍ଷାଃ ସ୍ତନଦୃଶଂ ପାଣ୍ଡୁ ତଥା ପ୍ରବୃଷ୍ଣମ୍
ମଧ୍ୟେ ଯଥା ଶ୍ୟାମ ମୁଖସ୍ୟ ତସ୍ୟ ମୁଣ୍ଡାଳ-ସୂତ୍ରାଭରମପ୍ୟଲଭ୍ୟମ୍ ।
କୁମାର ସଂଭବ : ୧/୪୦

୧୫୧। ଅପି ତଦ୍ ବପୁଷି ପ୍ରସପ୍ତତୋର୍ଗମିତେ କାନ୍ତିଝରୈରଗାଧତାମ୍
ସୁର ଯୌବନଯୋଃ ଖଲୁଦୟୋଃ ପୁରୁଷୌ ଉବତଃ କୁରୁବୁଝୌ ।
ନୈଷଧ : ୨/୩୧

୧୫୨। ନୈଷଧ : ୭/୭୩-୮୦

୧୫୩। Ancient Indian Erotics and Erotic
Literature — P-57

୧୫୪। ବେଲ, ତାଲପୁର, ହେମ କଲସ, ଗିରି,
କଟରି ଜିନିୟା କୃତ ସାକ ।
ବିଦ୍ୟାପତି ପଦ୍ୟାବଳୀ : ପୃ. ୬୯

୧୫୫। ବିଦ୍ୟାପତି ପଦ୍ୟାବଳୀ : ପୃ. ୪

୧୫୬। ସରସୀ କ୍ଷୀଣ ଉଦର ପୂରିତ ଲବଣ୍ୟନୀର
ଉପସ୍ଥିତ ବେନି କୁଣ୍ଡ ଘେନି ମଦନ
ସଖାଳିତ ପଦ ହୋଇ ପଡ଼ି ବୁଡ଼ିଗଲା ତହିଁ
କୁଳେ ଲୁଚିଲେ କି ଘଟି କରି ପ୍ରାବନ ।
ସୁଭଦ୍ରା ପରିଣୟ : ୩/୩୧

୧୫୭। ଉପକଲୋଳ : ୭/୨୨-୨୬

୧୫୮। ବିଦଗ୍ଧ ଚିତାମଣି : ୩୭ଶ

୧୫୯। ଉପଲେଖା : ୫/୧୦-୧୬

୧୬୦। ସର୍ବାଙ୍ଗ ସୁନ୍ଦରୀ : ୩/୨୬-୩୨

୧୬୧। ଶଶିସେଣା : ୨/୧୨-୧୩

୧୬୨। ଶୁଚ ଇଚ୍ଛାବତୀ : ୨/୬୫

୧୬୩। ପରିମଳା : ୨/୫୧

୧୬୪। ଅନଙ୍ଗ ରେଖା : ୩/୨୮

୧୬୫। କୋଟିବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ସୁନ୍ଦରୀ : ୮/୧୧ (କ); ୭/୧୮ (ଖ), ୭/୨୦ (ଗ)
୭/୨୧ (ଘ)

୧୬୬। କିଶୋର ଚନ୍ଦ୍ରାନନ୍ଦ ଚମ୍ପୂ : 'ଯ'ଗୀତ/ପଦ

୧୬୭। ଚନ୍ଦ୍ରକଳା : ୧୨/୨୩ (କ), ୧୨/୧୩ (ଖ)

୧୬୮। କଳାକଉତୁକ : ୫/୩ (କ), ୫/୪ (ଖ)

୧୬୯। ବିଦଗ୍ଧ ଚିତାମଣି : ୩୭/୫

୧୭୦। ବେନି ନାଗିକେରୁ ପୁର ଜନମିଛି ..।

କୋଟି ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ସୁନ୍ଦରୀ : ୭/୧୭

୧୭୧। ବଳି ବାଟୁଳି କି ସୁନାଗୁ ରୂପେ ସେ ମନୋହର ।

ବୈଦେହୀଶ ବିଳାସ : ୩/୪୦

୧୭୨। ଅଗ୍ରଭାଗେ ନୀଳ ଚୁର୍ଚ୍ଚିକ କମଳ-କୋରକ' ପରେ କି ହସଳ ।

ଅସିକା ବିଳାସ : ୧୭/୧୩

୧୭୩। କଳ୍ପଲତା : ୯/୫୧

୧୭୪। ପ୍ରେମ ଲେଚନା : ୨/୩୩

୧୭୫। ସୁଭଦ୍ରା ପରିଣୟ : ୩/୨୮

୧୭୬। ଅନ୍ଧିକା ବିଳାସ : ୧୭, ୧୨

୧୭୭। ଉଷାଭିଳାଷ : ୨/୧୦

୧୭୮। ପୁଷ୍ପସ୍ଥଳୀ ହାଟକ ପଟ୍ଟିକାୟମ୍ । ନୈଷଧ : ୭/୮୭

୧୭୯। ଚରମ ହେମ ସୁସମ ପତ୍ର ଭୂତିର । ପ୍ରେମଲେଚନା : ୨/୪୭ ।

୧୮୦। ସୁଭଦ୍ରା ପରିଣୟ : ୩/୪୦

୧୮୧। ଚିତ୍ରକଳା : ୨/୪୬

୧୮୨। ତୁଳନା-ଶଶିସେଣା : ୨/୯, ଉଷାଭିଳାଷ ୨/୧୫ ଇତ୍ୟାଦି;
ନିନ୍ଦା-ଚିତ୍ରକଳା ୨/୩୫, କୋଟି ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ସୁନ୍ଦରୀ : ୭/୪ ।

୧୮୩। ସୁଭଦ୍ରା ପରିଣୟ : ୩/୨୭

୧୮୪। ଶଶିସେଣା : ୨/୧୧, ଉଷାଭିଳାଷ : ୯/୧୫, ରମଚିତ୍ର : ୧୦/୨୫ ।

୧୮୫। ଚିତ୍ରକଳା : ୨/୩୯

୧୮୬। କଳ୍ପଲତା : ୩/୯

୧୮୭। ସୁଭଦ୍ରା ପରିଣୟ : ୩/୩୪

୧୮୮। ଉଷାଭିଳାଷ : ୨/୧୮

୧୮୯। କୋଟିବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ସୁନ୍ଦରୀ : ୧୪/୨୬

୧୯୦। ବାହୁ ମୃଣାଳ ପାଶ ଚଳରୀ ଜିନି ।

ବିଦ୍ୟାପତି ପଦ୍ୟାବଳୀ : ପୃ ୬୯

୧୯୧। ପ୍ରେମ ଲେଚନା : ୨/୪୧, ଉଷାଭିଜାଷ : ୨/୧୮,

- ବିଦଗ୍ଧ ଚିତାମଣି : ୩୦/୧୯ ।

୧୯୨। ଉଷାଭିଜାଷ : ୯/୧୪

୧୯୩। ଲବଣ୍ୟବତୀ : ୧୧/୧୨

୧୯୪। ଚିତ୍ରକଳା : ୨/୪୦ (ଚମ୍ପାକୋରକ), ସୁଭଦ୍ରା ପରିଣୟ : ୩/୩୩

(ଶୁଭ୍ର ଚମ୍ପକ କଳିକା), ରସ କଲୋଚ : ୮/୧୬ (ଗୋଧପଂକ୍ତି) ।

୧୯୫। ପ୍ରେମ ଲେଚନା : ୨/୪୨, ସର୍ବାଙ୍ଗ ସୁନ୍ଦରୀ : ୩/୩୭ ।

୧୯୬। ସୁଭଦ୍ରା ପରିଣୟ : ୩/୩୩

୧୯୭। ଗନ୍ଧାର ମାସାଦ୍ୟ ଚ ନାଭି କୃପନ୍ । ନୈଷଧ : ୭/୮୪

ଓ

ଉନ୍ମୁଳ୍ଲିତାଲନ ବିଳାଭନାଭି । ନୈଷଧ : ୭/୮୫

୧୯୮। ତସ୍ୟାଃ ପ୍ରବିଷ୍ଟା ନତ ନାଭି ରକ୍ତଂ.....। କୁମାରସଂଭବ : ୧/୩୮

୧୯୯। ନାଭି ସରେବର ସରେରୁହ ଦଳ ଜିନି । ବିଦ୍ୟାପତି ପଦ୍ୟାବଳୀ-ପୃଷ୍ଠ

୨୦୦। ରକ୍ତିଶ୍ରୀ ବିଭା : ୩/୫୦

୨୦୧। କୋଟିବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ସୁନ୍ଦରୀ : ୩/୮

୨୦୨। ଉଷାଭିଜାଷ : ୭/୭

୨୦୩। ଶଶିସେଣା : ୨/୧୫

୨୦୪। କଳା କଉତୁକ : ୩/୧୯

୨୦୫। ଚତ୍ରେବ : ୫/୮

୨୦୬। ଚିତ୍ରକଳା : ୨/୪୨

୨୦୭। ଚନ୍ଦ୍ରକଳା : ୧୨/୧୨

୨୦୮। ଲବଣ୍ୟବତୀ : ୩/୧୦୯

୨୦୯। ତସ୍ୟାଃ ପ୍ରବିଷ୍ଟା ନତନାଭି ରକ୍ତଂରରଜ ତନ୍ମୁ ନବରୋମରଜି
ନୀବାମତିକ୍ରମସ୍ୟ ସିତେତରସ୍ୟ ତନ୍ମୁଖଳା ମଧ୍ୟ ମଣେରିବାର୍ତ୍ତି ।
କୁମାରସମ୍ଭବ : ୧/୩୮

୨୧୦। ନୈଷଧ—

ରୋମାବଳୀ ମେରକସୂତ୍ରମସ୍ୟା । ୭/୮୩
ରୋମାବଳୀ ରଜ୍ଜୁମୁରେଜ କୁସ୍ମୈ । ୭/୮୪
ହିନସ୍ତକ ଛଞ୍ଜଳ ରୋମଦାମା । ୭/୮୫

୨୧୧। ରୋମଲତାବଳୀ ଶୈବଲ କଞ୍ଜଳ ।

ବିଦ୍ୟାପତି ପଦ୍ୟାବଳୀ : ପୃ ୬୯

୨୧୨। ଉଷାଭିଜାଷ : ୨/୭

୨୧୩। ତତ୍ତ୍ୱେବ : ୭/୭

୨୧୪। ପ୍ରେମଲେଚନା : ୨/୩୮

୨୧୫। ତତ୍ତ୍ୱେବ : ୪/୩୫

୨୧୬। ତତ୍ତ୍ୱେବ : ୪/୩୬

୨୧୭। ତତ୍ତ୍ୱେବ : ୪/୩୭

୨୧୮। ତତ୍ତ୍ୱେବ : ୪/୩୯

୨୧୯। ତତ୍ତ୍ୱେବ : ୪/୪୦

୨୨୦। ପ୍ରେମ ଲେଚନା : ୪/୪୦

୨୨୧। ସୁଭଦ୍ରା ପରିଣୟ : ୨/୭

୨୨୨। ସର୍ବାଙ୍ଗ ସୁଦରୀ : ୩/୩୭

୨୨୩। କଳ୍ପା କରୁଣୀ : ୩/୧୮

୨୨୪। ତତ୍ତ୍ୱେବ : ୩/୧୮

୨୨୫। ଚିତ୍ରକଳା : ୨/୪୨

୨୨୬। ସୁଭଦ୍ରା ପରିଣୟ : ୨/୨୬

୨୨୭। ରସକଲ୍ଲୋଳ : ୧୦/୧୪

୨୨୮। ରସଲେଖା : ୨/୯

୨୨୯। କୋଟିବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ସୁନ୍ଦରୀ : ୩/୮

୨୩୦। କଳା କଉତୁକ : ୬/୬

୨୩୧। ରସିକ ହାସବଳୀ : ୨/୩

୨୩୨। ତତ୍ତ୍ୱେବ : ୯/୧୬

୨୩୩। ବିଦଗ୍ଧ ଚିନ୍ତାମଣି : ୪/୧୪

୨୩୪। ତତ୍ତ୍ୱେବ : ୪/୧୪

୨୩୫। ଚନ୍ଦ୍ରକଳା : ୧୨/୧୩

୨୩୬। ରେମାବଳୀ ଶୁଦ୍ଧି ଜନେ ଭ୍ରମ ଉପକ୍ରମ

ସ୍ତନ ପେଟୀରୁ କି କାଳ ବ୍ୟାଳ ବାହାରଇ ।

ଲବଣ୍ୟବତୀ : ୧୫/୧୪

୨୩୭। ସାଦୃଶ୍ୟ-କଳ୍ପଲତା : ୩/୯, ଶଶିସେଣା : ୨/୧୬ ଇତ୍ୟାଦି

ନିନ୍ଦା-ରକ୍ତିଣୀ ବିଭା ୩/୫୧, ଚିତ୍ରକଳା : ୨/୪୪ ଇତ୍ୟାଦି

୨୩୮। ସୁଭଦ୍ରା ପରିଣୟ : ୩, ୩୧

୨୩୯। ଚିତ୍ରକଳା : ୨/୪୧

୨୪୦। ଲବଣ୍ୟବତୀ : ୬/୩୬

୨୪୧। ଚନ୍ଦ୍ରକଳା : ୬/୧୭

୨୪୨। ଚନ୍ଦ୍ରକଳା : ୧୨/୧୨

୨୪୩। ମଧ୍ୟେନ ସା ବେଦି ବିଲଗ୍ନ ମଧ୍ୟା ବଳିଭ୍ରୟଂ ଶୁକ୍ଳ ବଭର ବାଳା
ଆଗ୍ନେହଶୀର୍ଥଂ ନବ ଯୌବନେନ କାମସ୍ୟ ସୋପାନମିବ ପ୍ରଯୁକ୍ତମ୍ ।
କୁମାର ସ୍ତବ : ୧/୩୯

୨୪୪। ଉଷାଭିଳାଷ : ୭/୭, ପ୍ରେମଲେଚନା : ୨/୩୯,
ଚିତ୍ରକଳା : ୨/୪୧ ଇତ୍ୟାଦି

୨୪୫। ଶଶିସେଣା : ୨/୧୭

୨୪୬। ଉଷାଭିଳାଷ : ୨/୨୭

୨୪୭। କୋଟିବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ସୁନ୍ଦରୀ : ୩/୭

୨୪୮। ସୁଭଦ୍ରା ପରିଣୟ : ୩/୩୯

୨୪୯। ଶ୍ରୋଣୀ ଭଗବତ୍ ସ ଗମନା-ମେଘଦୂତ : ଉତ୍ତର/୧୯, ଏତା ଶୁକ୍ଳ
ଶ୍ରୋଣୀ-ରଘୁବଂଶ : ୧୭/୩୦ ଇତ୍ୟାଦି

୨୫୦। ଚକ୍ରେଶ ଯଦି ମହ୍ୟକେତୁଃ ପିତୃର୍ଜିତଂ ବିଷ୍ୟ ସୁଦର୍ଶନେନ
ଜଗନ୍ନାଥତ୍ୟମୁନା ନିତୟଦ୍ଵୟେନ କିଂ ଦୁର୍ଲଭ ଦର୍ଶନେନ ।
ନୈଷଧ : ୭/୮୮

୨୫୧। କଳ୍ପଲତା : ୩/୯, ଉଷାଭିଳାଷ : ୨/୨୮, ପ୍ରେମ ଲେଚନା : ୨/୪୭

୨୫୨। ଉଷାଭିଳାଷ : ୭/୮, ସୁଭଦ୍ରା ପରିଣୟ : ୩/୪୧

୨୫୩। ଶଶିସେଣା : ୨/୧୭

୨୫୪। ଚିତ୍ରକଳା : ୨/୪୫

୨୫୫। ରସିକ ହାତବଳୀ : ୨/୪

୨୫୬। କୋଟିବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ସୁନ୍ଦରୀ : ୩/୧୦

୨୫୭। ବୃତ୍ତାନ୍ତପୁର୍ବେ ତ ନ ଗୁଡ଼ିଦୀର୍ଘେ କଂସେ ଶୁଭେ ସୃଷ୍ଟବତ ସ୍ତ୍ରୀୟେ
ଶେଷାଙ୍ଗ ନିର୍ମାଣ ବିଧୌ ବିଧାତୁର୍ଲାବଣ୍ୟ ଉତ୍ପାଦ୍ୟଇବାସ ଯନ୍ତୁ ।

କୁମାରସଂଭବ : ୧/୩୫

୨୫୮। ନୈଷଧ : ୭/୯୨-୯୩ (ରମା), ୭/୯୪ (ହସ୍ତୀ), ୭/୯୫ (ମହାଭରତ)

୨୫୯। ରସଲେଖା : ୫/୧୭-୨୦

୨୬୦। କଳ୍ପଲତା : ୩/୧୦ (ଓଲଟ କନକ କଦଳୀ), ଉଷାଭିଜାଷ : ୨/୩୯
(ବିପରୀତ କନକ କଦଳୀ), ଚିତ୍ରକଳା : ୨/୪୯ (ଓଲଟରମା),
ଲବଣ୍ୟବତୀ : ୩/୧୧୯ କଦଳୀ)

୨୬୧। କଳ୍ପଲତା : ୩/୧୦

୨୬୨। ଲବଣ୍ୟବତୀ : ୩/୧୦୮

୨୬୩। ପ୍ରେମଲେଚନା : ୨/୪୫

୨୬୪। ଶଶିସେଣା ୨/୧୭

୨୬୫। ଚିତ୍ରକଳା : ୨/୪୭

୨୬୬। ତତ୍ତ୍ୱେବ : ୨/୪୮

୨୬୭। ତତ୍ତ୍ୱେବ : ୨/୪୯

୨୬୮। ଅନ୍ଧିକା ବିଜ୍ଞାସ : ୨୯/୧୮

୨୬୯। ପ୍ରେମଲେଚନା : ୧୦/୯୪

୨୭୦। ଲବଣ୍ୟବତୀ : ୩/୧୦୮-୧୦୯, ରସିକ ହାରବଳୀ : ୨/୧୭-୧୮,
କଳ୍ପଲତା : ୩/୧୦

୨୭୧। ନୈଷଧ : ୭ ୯୮-୯୯

୨୭୨। କଳ୍ପଲତା : ୩/୧୦, ଉଷାଭିଜାଷ : ୨ ୩୧, ଚିତ୍ରକଳା : ୨/୫୦

୨୭୩। ଉଷାଭିକାଷ : ୯/୧୪

୨୭୪। ପରିମଳା : ୨/୪୭ (ସୁରଙ୍ଗ ଜଳବୁଝ), ରକ୍ତିଶୀବିରା : ୨/୫୭
(କୋକନଦ), ଶଶିସେଣା : ୨/୧୮ (ଶୋଣ ପଦ୍ମ)

୨୭୫। ବିଦଗ୍ଧ ଚିନ୍ତାମଣି : ୪/୧୪

୨୭୬। ଅନଙ୍ଗରେଖା : ୩/୧୯

୨୭୭। ପ୍ରେମଲେଚନା : ୨/୪୯

୨୭୮। ତହୁଁ ସ୍ଥଳ କମଳ ଉକୁଟିଲେ
ଚୁମ୍ବ ଦେବାକୁ ଶେରମ ଘୋଟିଲେ ।

କୋଟି ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ସୁନ୍ଦରୀ : ୩/୪୪

୨୭୯। ବିଦଗ୍ଧ ଚିନ୍ତାମଣି : ୩୦/୨୦

୨୮୦। ଉଷାଭିକାଷ : ୨/୩୧

୨୮୧। ରକ୍ତିଶୀ ବିରା : ୨/୫୮

୨୮୨। ବିଦଗ୍ଧ ଚିନ୍ତାମଣି : ୪/୧୮

୨୮୩। ଅଙ୍ଗେନ କେନାପି ବିଜେତୁମସ୍ୟା ଗବେଷ୍ୟତେ କିଞ୍ଚିଦପତ୍ର ପତ୍ରମ୍
. ନୋ ବେଦ୍ୱିଶେଷାଦିତରଞ୍ଜଦେଭ୍ୟ ସ୍ତସ୍ୟାସ୍ତୁ କମସ୍ତୁ କୃତୋଭୟେନ ।
ନୈଷଧ : ୭/୯୦

୨୮୪। ପ୍ରେମଲେଚନା : ୧୦/୮୧, ୧୦/୯୪

୨୮୫। ଲୀଳାବତୀ : ୩/୩୨-୪୦

୨୮୬। ଲବଣ୍ୟବତୀ : ୩/୨୮-୨୯

୨୮୭। ସୁବର୍ଣ୍ଣରେଖା : ୨/୧୦

୨୮୮। କେଳି କଳାନିଧି : ୪/୩-୪

୨୮୯। ଚନ୍ଦ୍ରକଳା : ୮/୩୦-୩୩

୨୯୦। ସୁଭଦ୍ରା ପରିଶୟ : ୬/୨୫

୨୯୧। ଉଷାଭିଜାଷ : ୯/୧୫, ଶଶିସେଣା : ୨/୯, କଳ୍ପଲତା : ୩/୮,
ଲବଣ୍ୟବତୀ : ୩/୭ ଇତ୍ୟାଦି ।

୨୯୨। ରସକଲୋଳ : ୧୦/୧୧, ସର୍ବାଙ୍ଗସୁନ୍ଦରୀ : ୩/୨୫

୨୯୩। ଉଷାଭିଜାଷ : ୯/୧୪, କଳାବତୀ : ୪/୨୧, ପ୍ରେମଲେଚନା : ୨/୨୭

୨୯୪। ଉଷାଭିଜାଷ : ୯/୧୧, କଳାବତୀ ୪/୨୧

୨୯୫। କଳ୍ପଲତା : ୩/୪

୨୯୬। କୋଟି ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ସୁନ୍ଦରୀ : ୫/୫

୨୯୭। ବିଦଗ୍ଧ୍ୟ ଚିନ୍ତାମଣି : ୨୭/୯

୨୯୮। ଚିତ୍ରକଳା : ୭/୪୦

୨୯୯। (କ) ନୃତ୍ୟ ଗୀତ ବାଦ୍ୟ କାବ୍ୟରସରେ କୁଶଳ । ଉଷାଭିଜାଷ ୨/୩୮

(ଖ) ସଂଗୀତ ସାହିତ୍ୟରସେ ଏକଲ ପଣ୍ଡିତା

ବିଶେଷେ ପ୍ରାପତ ତାକୁ ହୋଇଛି କବିତା ।

ଚିତ୍ରକଳା : ୨ ୫୨

(ଗ) ସଂଗୀତ ବିଦ୍ୟା ଆଦି ଦେଇ ସେନେହୀ ଶାରଦା ସୁବୁଦ୍ଧି ବଳେ ।

ସୁଭଦ୍ରା ପରିଶୟ : ୨/୧୪

(ଘ) ବିଦ୍ୟା କି ? ସ୍ୱୟଂସିଦ୍ଧା ମହାବିଦ୍ୟା ସେ ।

ବିଦଗ୍ଧ୍ୟ ଚିନ୍ତାମଣି : ୪/୯

(ଙ) ସର୍ବବିଦ୍ୟା ଜାଣିଲ ଶ୍ରବଣ ମାତ୍ରକରେ ।

ସର୍ବାଙ୍ଗ ସୁନ୍ଦରୀ : ୨/୩୧

(ଚ) ନାଟକ ପଠନୀ ଶୁଭେ ପୋତୁ ଲପନ ।

ବିଦଗ୍ଧ୍ୟ ଚିନ୍ତାମଣି : ୩୦/୫୦

୩୦୦। କ) ସାହିତ୍ୟ ପଢ଼ଇ କୁଟେ ସଖୀଙ୍କ ମେଳେ

ଉତ୍ସୁକ ହୁଅଇ ଶୁଣି ରତି ରସ ଭେଳେ ।

ଉଷାଭିଳାଷ : ୩/୬

(ଖ) କାମ ସାହିତ୍ୟ ପଠନେ ମନ ବଳାଇଲ ।

ପ୍ରେମଲେଚନା : ୩/୩

(ଗ) ରତି ସାହିତ୍ୟ ରୀତି ସେହୁ ଜାଣଇ ।

ଅନଙ୍ଗରେଖା : ୫/୨୧

(ଘ) ଅନଙ୍ଗ ଶାସ ପୋଥି ନ ଛାଡ଼େ କହୁ ।

ରସଲେଖା : ୨/୨୨

(ଙ) ଗତିଶାସ ପଠନେ ପ୍ରବେଶ ହେଲ ମନ ।

ସର୍ବାଙ୍ଗ ସୁନ୍ଦରୀ : ୨/୩୭

୩୦୧। କ) ଭୂଷଣେ ଭୂଷିତ ରତି ଲଳସେ ଯୁବତୀ ।

ଉଷାଭିଳାଷ : ୩/୮

(ଖ) ବାସଅଙ୍ଗୀ ସୁର ଭୟରୁ ରତି ସେବନେ ସ୍ନେହୀ ।

ବୈଦେହୀଶ ବିଜାସ : ୩/୪୧

(ଗ) ବଳିଲ ସବୁ ପ୍ରକାରେ ସୁରତିରେ ମତି ।

ଚିତ୍ରକଳା : ୩/୨

(ଘ) କରୁଥାଇ ନିରତେ ବଲ୍ଲଭ ପ୍ରତି ଆଶା ।

ସର୍ବାଙ୍ଗ ସୁନ୍ଦରୀ : ୨/୪୧

(ଙ) କନ୍ଦର୍ପ କେଳି କୁଶଳା ହୋଇଥିବ ବାଳା ।

ରସକଲୋଚ : ୭/୩୭

୩୦୨। ଅଭିଜ୍ଞାନ ଶବ୍ଦତ୍ତା : ୧/୧୯

୩୦୩। ଅନନ୍ୟ ଶୋଭା ଜନନୀତ୍ ବହୁବ ସାଧାରଣୋ ଭୂଷଣ ଭୂଷ୍ୟଭବ ।

କୁମାର ସମ୍ଭବ : ୧/୪୨

୩୦୪। କୋଟିବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ସୁନ୍ଦରୀ : ୧୨/୭

୩୦୫। ସୁବୁଦ୍ଧି କାଳିନ୍ଦୀ ଦ୍ରବୁଦ୍ଧି ଶୃଙ୍ଗାର ହା ହା ସେ ଅତ୍ୟନ୍ତ ଗୁରୁ ଯେ ।

ଲବଣ୍ୟବତୀ : ୪/୯

୩୦୬। ବୈଦେହୀଶ ବିଜାୟ : ୧୦ମ, ସୁଭଦ୍ରା ପରିଣୟ : ୭ମ,

ଲବଣ୍ୟବତୀ : ୪ର୍ଥ, ବିଦଗ୍ଧ ଚିତାମଣି : ୩୦ଶ ।

୩୦୭। କୋଟି ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ସୁନ୍ଦରୀ : ୧୨/୨୨, ଚନ୍ଦ୍ରକଳା : ୯/୧୩,

ବିଦଗ୍ଧ ଚିତାମଣି : ୩୦ ୩୬, ଲବଣ୍ୟବତୀ : ୩୧/୨୩

୩୦୮। ଲବଣ୍ୟବତୀ : ୪ର୍ଥ, କୋଟି ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ସୁନ୍ଦରୀ : ୧୨ ଶ.

ରସକଲ୍ଲୋଳ : ୧୮ଶ ଚିତ୍ରକଳା : ୩ୟ ।

୩୦୯। ଗୋଟିର ଉଦାହରଣ—

ଦେଉ କହେ ଏ ମୁଦିର ନାଦେ । ନୀଳକଣ୍ଠ ବଶ ହେବେ ପ୍ରମୋଦେ ।

ଯୋଗ ବିନା ଭୋଗ କରିବେ ମତି । ଭଦ୍ରାପନକାରୀ କାଳର ରାତି ।

ଆଲମନ ଇବ । ଛୁଟୁଛି କେମତେ ଦମ୍ଭ ରହିବ ।

କୋଟିବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ସୁନ୍ଦରୀ : ୧୨/୨୧

୩୧୦। କୁମାର ସଭବ : ୩/୫୪

୩୧୧। ବାହୁଦୌତ ମୁଣାଳମାସ୍ୟ କମଳଂ ଲବଣ୍ୟ ଲୀଳାକଳମ୍

ଶ୍ରୋଣୀ ତୀର୍ଥ ଶିଳାତ ନେତ୍ର ଶଫରୀ ଧମିଲ୍ଲ ଶୈବାଳକମ୍

କାତାୟାଃ ସ୍ତନ ଚକ୍ରବାକ ଯୁଗଳଂ କନ୍ଦର୍ପ ବାଣାନଳେ-

ଦ୍ବିଧାମାନ ବରାହନାୟ ବିଧିନାଂ ରମ୍ୟଂ ସରେ ନିର୍ମିତମ ।

(ଉଦ୍ବୃତ୍ତି) ରସକଲ୍ଲୋଳ ସମୀକ୍ଷା : ପୃ ୧୨୪

୩୧୨। ମୁଖ ପାଦି ପଦ୍ମାକ୍ଷି ପଙ୍କଜୈ ରଚିତାଃ ଶ୍ରେଷ୍ଠପରଷୁ ଚମକୈଃ

ସ୍ବୟମାଦିତ ଯତ୍ର ଭୀମକା ସ୍ବରପୁଞ୍ଜା କୁସୁମସୁକ୍ତଃ ଶ୍ରିୟମ ।

ନୈଷଧ : ୨/୯୭

୩୧୩। ନୈଷଧ : ୨/୩୭

୩୧୪। ନବ ବନିତା ଅପୂର୍ବ ପୁଷ୍ପଲତା ପ୍ରକାଶ ଶୋକ କାନ୍ତି ପୂଜ୍ଞ ।

ଲବଣ୍ୟବତୀ : ୧୯/୧୪

୩୧୫। ସର୍ପପୁରେ ଯାଇ ପର୍ବତ କହିଲେ ମହୀ ଜାତ ହେମ ମଂଜରୀ ।

ସୁଭଦ୍ରା ପରିଣୟ : ୪'୭-୮

୩୧୬। ନାରୀ ବାରି ବାରି ନୋହିଲୁ ତହିଁ ଘଡ଼ିଏ କ୍ଷାଏ ।

ଲବଣ୍ୟବତୀ : ୬'୩୪

କିମ୍ବା

କେଉଁ ଗୋପୀ ମୂର୍ତ୍ତି ଅନାଇ ବୋଲନ୍ତି ତୋ ଅଂଗ କାମ ସରେବର ।

ରସକଲୋଚ : ୮/୨୦

୩୧୭। ଶଶିସେଣା : ୨/୧୫, ଚନ୍ଦ୍ରକଳା : ୧୨/୨୫

୩୧୮। ପରିମଳା : ୨/୪୮

୩୧୯। ଚିତ୍ରକଳା : ୩/୨୭

୩୨୦। ସର୍ବାଙ୍ଗ ସୁନ୍ଦରୀ : ୧୧/୧୮

୩୨୧। ଚିତ୍ରକଳା : ୯/୨୧-୨୭

୩୨୨। ଚିତ୍ରକଳା : ୯/୧୭ ଓ ସର୍ବାଙ୍ଗସୁନ୍ଦରୀ : ୧୧/୨୦

୩୨୩।

୩୨୪। } ଚିତ୍ରକଳା : ୬/୩୧

୩୨୫।

୩୨୬। ଚନ୍ଦ୍ରୋଦୟ : ୯/୧୭

୩୨୭। ଚନ୍ଦ୍ରୋଦୟ : ୯/୧୮

- ୩୨୮। ତତ୍ତ୍ୱେବ : ୯/୧୯
 ୩୨୯। ତତ୍ତ୍ୱେବ : ୯/୨୦
 ୩୩୦। ସର୍ବାଙ୍ଗ ସୁନ୍ଦରୀ : ୧୧/୧୯
 ୩୩୧। ପ୍ରେମ ସୁଧାନିଧି : ୪/୨, ପ୍ରେମଲେଚନା : ୪/୩୦
 ୩୩୨। ପ୍ରେମ ସୁଧାନିଧି : ୫/୩୦-୩୫
 ୩୩୩। ପ୍ରେମ ସୁଧାନିଧି : ୧୩/୩, ଲବଣ୍ୟବତୀ : ୧୧/୧୨
 ୩୩୪। ପ୍ରେମ ସୁଧାନିଧି : ୧୫/୧୯
 ୩୩୫। କୋଟି ଚୁକ୍ତାଶ୍ରୟ ସୁନ୍ଦରୀ : ୩/୧୫
 ୩୩୬। ତତ୍ତ୍ୱେବ : ୧୨/୧୮
 ୩୩୭। ତତ୍ତ୍ୱେବ : ୧୨/୨୦
 ୩୩୮। ତତ୍ତ୍ୱେବ : ୧୨/୨୩
 ୩୩୯। ରସକଲ୍ଲୋଳ : ୮/୧୭, ପ୍ରେମଲେଚନା : ୪/୨୯
 ୩୪୦। ଲବଣ୍ୟବତୀ : ୫/୮, ସୁଭଦ୍ରା ପରିଣୟ : ୪/୧-୨
 ୩୪୧। ରସକଲ୍ଲୋଳ : ୧୭/୧୮
 ୩୪୨। ରସକଲ୍ଲୋଳ : ୮/୧୭
 ୩୪୩। ସୁଭଦ୍ରା ପରିଣୟ : ୪/୩
 ୩୪୪। ତତ୍ତ୍ୱେବ : ୪/୩
 ୩୪୫। ତତ୍ତ୍ୱେବ : ୪/୪
 ୩୪୬। ତତ୍ତ୍ୱେବ : ୪/୧୦

୩୪୭। ତତ୍ତ୍ୱେବ : ୪/୧୯

୩୪୮। ତତ୍ତ୍ୱେବ : ୪/୨୧

୩୪୯। ରସିକ ହାରବଳୀ : ୨/୯

୩୫୦। ଲବଣ୍ୟବତୀ : ୨/୭୫

୩୫୧। ତତ୍ତ୍ୱେବ : ୩/୧୦୭

୩୫୨। ତତ୍ତ୍ୱେବ : ୩୮/୭

୩୫୩। ତତ୍ତ୍ୱେବ : ୩୮/୮

୩୫୪। ତତ୍ତ୍ୱେବ : ୯/୭

୩୫୫। ବିଦଗ୍ଧ ଚିନ୍ତାମଣି : ୩୦/୧୯

୩୫୬। ବିଦଗ୍ଧ ଚିନ୍ତାମଣି : ୫୪/୩୮, ଚନ୍ଦ୍ରକଳା : ୧୨/୨୩

୩୫୭। ଚନ୍ଦ୍ରକଳା : ୧୨/୨୭

୩୫୮। ଚନ୍ଦ୍ରକଳା : ୧୨/୨୫

୩୫୯। ବୈଦେହୀଶ ବିଜାୟ : ୮/୧, ଲବଣ୍ୟବତୀ : ୭/୭୭,

ସୁଭଦ୍ରା ପରିଣୟ : ୪/୧୪, ସୁବର୍ଣ୍ଣରେଖା : ୧/୧୭

୩୬୦। ବୈଦେହୀଶ ବିଜାୟ : ୭/୫୭, ଲବଣ୍ୟବତୀ ୯/୨୩,

ସୁଭଦ୍ରା ପରିଣୟ : ୩/୨, କୋଟି ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ସୁନ୍ଦରୀ : ୭/୨

୩୬୧। ଉଷାଭିଜାୟ : ୨/୩୨, ଅନଙ୍ଗରେଖା : ୩/୧୯,

କୋଟିବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ସୁନ୍ଦରୀ : ୧୪/୪, ରସିକ ହାରବଳୀ : ୪/୯,

କଳାକରବୃତ୍ତ : ୧୦/୭

୩୬୨। ଅନଙ୍ଗରେଖା : ୭/୨୨-୩୪, ସର୍ବାଙ୍ଗ ସୁନ୍ଦରୀ : ୮/୫୦-୭୨,

ମଥୁରାମଙ୍ଗଳ : ୨୪ଶ ଇତ୍ୟାଦି

୩୬୩। ବିସ୍ତାର ତା' ବକ୍ଷ ପର ବାରଣ କବାଟ । ଅନଙ୍ଗରେଖା : ୬/୩୧
କିମ୍ବା

ବିସ୍ତାର ଭର କି ଦ୍ଵିପୁଟ କପାଟ ଗମାଟିର ବନ୍ଦୀ ଦୁର୍ଗ ।

କୋଟି ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ସୁନ୍ଦରୀ : ୧୬/୧୪

୩୬୪। ଗୋଟିଏ ଭଦ୍ରାହରଣ—

—ବକ୍ଷ ଯେତେ ମନୋରମ

ହେବ ତା' କୁଚ ଆଶ୍ରମ । —ସର୍ବାଙ୍ଗସୁନ୍ଦରୀ : ୮/୫୯

୩୬୫। ସାହିତ୍ୟ ଦର୍ପଣ : ୬ଷ୍ଠ-ପୃ ୫୮୩

୩୬୬। କନ୍ଦର୍ପ କରତୁଳକ ଦିନ ହରତି ।

କିମ୍ବା

ରସକଲ୍ଲୋଳ : ୮/୩୦

କେଶବ କାମଶାସ୍ତ୍ରରେ କୋବିଦ ।

ରସକଲ୍ଲୋଳ : ୨୩/୧୯ (ଇତ୍ୟାଦି)

୩୬୭। ବିଦଗ୍ଧ ଚିନ୍ତାମଣି : ୪୦/୧୨ (ଇତ୍ୟାଦି)

୩୬୮। ଲବଣ୍ୟବତୀ : ୧/୬୫-୬୮, କୋଟି ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ସୁନ୍ଦରୀ : ୪/୨୬-୩୮

୩୬୯। ରମବିଭା : ୭/୫୩-୫୫

୩୭୦। ରସକଲ୍ଲୋଳ : ୬/୧୯-୨୩

୩୭୧। କଣ୍ଠ ଶଙ୍ଖଜିତ ମନ୍ଦର ତାଡ଼ନ ବରହବର ଅଭୀତ

× × × ବିଷ୍ଣୁ ଦଶରୂପ ଏକେ ବହି ।

କୋଟି ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ସୁନ୍ଦରୀ : ୧୬/୧୮

୩୭୨। ମାଲୁଣୀ (ଲବଣ୍ୟବତୀ : ୧୩ ଶ), ଗଣିକା (ଲବଣ୍ୟବତୀ : ୯ମ,
ବୈଦେହୀଶ ବିଜାୟ-୪ର୍ଥ), ନଟୀ (ଲବଣ୍ୟବତୀ : ୧୫ଶ)
ଅସୁରୀ (ବୈଦେହୀଶ ବିଜାୟ : ୨୩/୧୯-୨୬), ରକ୍ଷସୀ

(ରସ କଲ୍ଲୋଳ : ୪ର୍ଥ), ପୁରନାରୀ

(କୋଟି ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ସୁନ୍ଦରୀ : ୩୦ଶ) ଇତ୍ୟାଦି ।

ସପ୍ତମ ଅଧ୍ୟାୟ

ବିବିଧ ପ୍ରସଙ୍ଗ

ବିବିଧ ପ୍ରସଂଗ

ଓଡ଼ିଆ ରୀତି କାବ୍ୟରେ ଶୃଙ୍ଗାର ଚେତନାର ଅଭିବ୍ୟକ୍ତି ଚସବିନ୍ୟାସ, ଚସ୍ତୁଚର୍ଚ୍ଚନା, ଯୌତୁକ ନିରୂପଣ ଭିନ୍ନ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ବିଭବରେ ମଧ୍ୟ ପ୍ରତିଫଳିତ । କଥାବସ୍ତୁର ମୁଖ୍ୟ ପ୍ରବାହରେ ଏସବୁର ଭୂମିକା ଗୌଣ ହେଲେ ହେଁ ଆଲୋଚନାର ବିସ୍ତୃତ ପରିପ୍ରେକ୍ଷାରେ ଏହାର ଉପାଦେୟତା ସ୍ୱୀକାର୍ଯ୍ୟ ।

ନାମକରଣ

କାବ୍ୟ-ଅଳଂକାର ଶାସ୍ତ୍ରରେ କାବ୍ୟର ନାମକରଣ ସଂପର୍କିତ ସ୍ୱଳ୍ପ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ‘ସାହିତ୍ୟ ଦର୍ପଣ’ରେ କୁହାଯାଇଛି ଯେ କବି, କଥାବସ୍ତୁ, ନାୟକ ଅଥବା ଅନ୍ୟ କୌଣସି ବିଷୟକୁ ଆଧାର କରି କାବ୍ୟର ନାମକରଣ କର ଯାଇପାରେ ^୧ ।

ଓଡ଼ିଆ କାବ୍ୟ ସମୂହର ^୨ ନାମକରଣରେ ବିବିଧ ଧାରା ଅନୁସୂତ । ପୌରାଣିକ କାବ୍ୟ କ୍ଷେତ୍ରରେ ବିଭା, କେଳି, ରସ, ରସ, ପରିଣୟ, ବିଳାସ, ପ୍ରେମ ଇତ୍ୟାଦିର ଉଲ୍ଲେଖ ଏହାର ଶୃଙ୍ଗାର କୈନ୍ଦ୍ରିକତା ସୂଚିତ କରେ । ଏଠାରେ ଭକ୍ତି ଓ ପ୍ରୀତି ଅବିଚ୍ଛିନ୍ନ । ଉଦାହରଣ ସ୍ୱରୂପ-ରମବିଭା (ଅଙ୍ଗୁନ ଦାସ), ରମକୃଷ୍ଣ କେଳି କଲୋକ (ତ୍ରିପୁରାରି ଦାସ), ରସ ବାରିଧି (ବୃନ୍ଦାବନ ଦାସ), ସୁଭଦ୍ରା ପରିଣୟ (ଉପେନ୍ଦ୍ର ଭଞ୍ଜ), ବ୍ରଜ ବିଳାସ (କୃଷ୍ଣଚନ୍ଦ୍ର ବଳଧର ନରେନ୍ଦ୍ର) ପ୍ରେମ ତରଙ୍ଗିଣୀ (ସେଦାନନ୍ଦ କବିସୂର୍ଯ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମା) ଇତ୍ୟାଦି । କାଳ୍ପନିକ କାବ୍ୟର ନାମକରଣରେ ଏହି ଚେତନା ସୁପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ; ଯଥା-ମଦାଳସା (ହରିହର ନରେନ୍ଦ୍ର), ଲୀଳାବତୀ (ରଘୁନାଥ ହରିଚନ୍ଦନ), ଧନଞ୍ଜୟରେଖା, ମଦନ ମଞ୍ଜରୀ, ତ୍ରିପୁର ସୁନ୍ଦରୀ

(ଧନଞ୍ଜୟ ଭଞ୍ଜ), କୋଟି ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ସୁନ୍ଦରୀ, ଲବଣ୍ୟବତୀ, ରବିକ ହାରବତୀ, ପ୍ରେମ ସୁଧାନିଧି (ଉପେନ୍ଦ୍ର ଭଞ୍ଜ , ସର୍ବାଙ୍ଗ ସୁନ୍ଦରୀ (ଲେଖନୀୟ ବିଦ୍ୟାଧର), ତୈଲୋକ୍ୟ ମୋହିନୀ (ସନ ଭଞ୍ଜ), ଲବଣ୍ୟ ଚରଂଗିଣୀ (ଧର୍ମଦେବ), ଲବଣ୍ୟଭତୀ (ବଳଭଦ୍ର ପଟ୍ଟନାୟକ), କେଳି କଳାନିଧି (ବ୍ରଜନାଥ ବଡ଼ଜେନା) ଅନୁଗଣବତୀ (ରମଚନ୍ଦ୍ର ପଟ୍ଟନାୟକ) ଇତ୍ୟାଦି । ଏହି ଜାତୀୟ ନାମକରଣ ସକଳ କାଳାନୁସାରେ ଏବଂ ଶୃଙ୍ଗାର ଭବନା ଉଦ୍‌ବୋଧକ ।

ଚରନ୍ତ-ଅଧିକାଂଶ କାବ୍ଧନିକ କାବ୍ୟରେ ନାୟିକାମାନଙ୍କର ନାମକରଣ ଶୃଙ୍ଗାର ଚେତନା ଆଧାରିତ; ଯଥା— ମଦନ ମଂଚରୀ, ଲବଣ୍ୟବତୀ, ଅନଙ୍ଗରେଖା ଇତ୍ୟାଦି । ସେସବୁର ବିସ୍ତୃତ ଉଲ୍ଲେଖ ଅନାବଶ୍ୟକ । କେତେକ ନାୟକଙ୍କ ନାମକରଣରେ ମଧ୍ୟ ଏହି ଧାରା ପରିଲକ୍ଷିତ; ଯଥା—ମକରକେତୁ (ପରିମଳା), କୁସୁମକେତୁ (ଅନଙ୍ଗରେଖା), ପୁଷ୍ପକେତୁ (କୋଟିବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ସୁନ୍ଦରୀ), ଅନଙ୍ଗସୁନ୍ଦର (ଚନ୍ଦ୍ରକଳା), ପଞ୍ଚବାଣ (ତୈଲୋକ୍ୟ ମୋହିନୀ) ଇତ୍ୟାଦି । ଗଜା ଓ ଗଣୀଙ୍କ ନାମକରଣ ମଧ୍ୟ ଏହି ଦୃଷ୍ଟିରୁ ବିଶଦ୍ଧ; ଯଥା—ସୁନ୍ଦର ଶିରେମଣି ଓ ଲବଣ୍ୟନିଧି ଏବଂ ପୁଷ୍ପଧନୁ ଓ ରସବତୀ (ସର୍ବାଙ୍ଗ ସୁନ୍ଦରୀ), ବିଶ୍ୱାନୟକ ଓ ବିଚିତ୍ରକଳା (କୋଟି ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ସୁନ୍ଦରୀ) ଗଣୀକେଳିକଲୋଳା (ଚନ୍ଦ୍ରକଳା) ଇତ୍ୟାଦି ।

ଏ ପ୍ରସଂଗରେ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ନାମକରଣ ମଧ୍ୟ ଉଲ୍ଲେଖଯୋଗ୍ୟ । ଉଦାହରଣ ସ୍ୱରୂପ ଶଶିସେଣା (ପ୍ରତାପ ରାୟ) କାବ୍ୟରେ ମନ୍ତ୍ରୀ ଓ ମନ୍ତ୍ରୀ ପତ୍ନୀଙ୍କ ନାମ ଯଥାକ୍ରମେ କୁଶଳ ରମଣ ଓ ଲୀଳାବତୀ । ଏତଦ୍ଭିନ୍ନ ବିଭିନ୍ନ କାବ୍ୟରେ ଉଲ୍ଲିଖିତ ଗନ୍ଧର୍ବ (ଯଥା—‘ଇଚ୍ଛାବତୀ’ କାବ୍ୟର କଳାବତ, ‘ଅନଙ୍ଗରେଖା’ କାବ୍ୟର ପୁଷ୍ପଦନ୍ତ, ‘ଚନ୍ଦ୍ରକଳା’ କାବ୍ୟର ଲବଣ୍ୟଧୂଜ) ଓ ଅପ୍ସରୀ (ଯଥା— ‘ଇଚ୍ଛାବତୀ’ କାବ୍ୟର କଳାବତୀ, ଅନଙ୍ଗରେଖା କାବ୍ୟର ମଦାଳସୀ, ‘କୋଟିବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ସୁନ୍ଦରୀ’ କାବ୍ୟର ରତିମର୍ଦ୍ଦି ଏବଂ ‘ଚନ୍ଦ୍ରକଳା’ କାବ୍ୟର କେଳିମଂଜୁଳା) କ ନାମରେ ଶୃଙ୍ଗାର ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ସୁସ୍ପଷ୍ଟ ।

ନଗର ଓ ଅରଣ୍ୟ-ନଗରମାନଙ୍କର ନାମକରଣରେ ପୁରଣପ୍ରୀତି ବିଶେଷ ଭାବେ ପରିଲକ୍ଷିତ । ଅଳଙ୍କାରତତ୍ତ୍ୱ ଛନ୍ଦରେ ଏହା ଶୃଙ୍ଗାରଧର୍ମୀ ଓ କାଳ୍ପନିକ; ଯଥା— ରସ ତରଙ୍ଗ (ସର୍ବାଙ୍ଗସୁନ୍ଦରୀ), ‘ଉଷାଭିଳାଷ’, ‘ପ୍ରେମଲେଚନା’ ଓ ‘ରସଲେଖା’ କାବ୍ୟରେ ରସୋଦୟ ଅରଣ୍ୟର ବର୍ଣ୍ଣନା ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ପ୍ରତ୍ୟେକ କ୍ଷେତ୍ରରେ ନାମକରଣ ସହ ଶୃଙ୍ଗାରୋଦ୍ଧାପକ ବିଷୟବସ୍ତୁର ଗଭୀର ସଂପର୍କ ବିଦ୍ୟମାନ ^୩ ।

ଚରିତ୍ର—

ଦେବତା—କେତେକ କାଳ୍ପନିକ କାବ୍ୟ ପରିକଳ୍ପନାରେ ଦେବତା-ମାନଙ୍କ ଚରିତ୍ରକୁ କାମାନୁରକ୍ତ କରାଯାଇଥିବାର ଦେଖି ଯାଏ । ଅଙ୍ଗୁଳ ଦାସଙ୍କ ‘କଳ୍ପଲତା’ରେ ଅପ୍ସରୀ ସୁରେଶ୍ୱରୀ ନୃତ୍ୟ ଉପଭୋଗ କରୁଥିବା ଦେବତାମାନଙ୍କର କାମପୀଡ଼ା ବର୍ଣ୍ଣନା ସତତ ଓ ସ୍ୱଭାବସୁନ୍ଦର ^୪ । ନରସିଂହ ସେଣଙ୍କ ‘ପରିମଳା’ରେ ସେହିପରି ଅନ୍ୟ ଏକ ଚିତ୍ର ପ୍ରଦତ୍ତ । ସ୍ୱର୍ଗ ସୁନ୍ଦରୀ ପରିବୃତ୍ତା ଇନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ନୃତ୍ୟ ସଭାରେ ଦେବଗଣଙ୍କ ଯୁଗ୍ମତୀ-କୁଚ ଦର୍ଶନ ଲଳସା କବି ଅତ୍ୟନ୍ତ ଚତୁରତାର ସହ ଉଲ୍ଲେଖ କରିଛନ୍ତି ^୫ । ଏତଦ୍ଭିନ୍ନ ନୃତ୍ୟରତା ତିଳୋତ୍ତମାର ରୂପରେ ସମସ୍ତେ ମଦନମୋହାଭିଭୂତ ହେବା ଏବଂ ମିଥ୍ୟା ଦମ୍ଭ ପୋଷଣ ପୂର୍ବକ ବନ୍ଧ ନୟନରେ ତା’ର ସ୍ତନ ଯୁଗଳ ପ୍ରତି ଦୃଷ୍ଟିପାତ କରିବା ପ୍ରସଂଗ ଏଠାରେ ଏକାନ୍ତ ରହିଯିବ ^୬ । ରଘୁନାଥ ହରିଦେନଙ୍କ ‘ଲୀଳାବତୀ’ କାବ୍ୟରେ ରଣୀଙ୍କର ଚନ୍ଦ୍ରୋପାସନା ଓ ପରେ ଦୁହିଁଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ମିଳନ ରୀତି କାବ୍ୟିକ ଶୃଙ୍ଗାର ଚେତନାର ଅନ୍ୟତମ ଦିଗ ^୭ । କବିସୂର୍ଯ୍ୟଙ୍କ ‘ଚନ୍ଦ୍ରକଳା’ କାବ୍ୟର ମହାଶବ୍ଦସାଧନ ନଗର ବର୍ଣ୍ଣନା ପ୍ରସଙ୍ଗରେ କାମ ପୀଡ଼ିତ ବୃହସ୍ପତିଙ୍କ ଶତୀବ-ମହିଷୀ ରମଣ ବ୍ଯାନ୍ତ ଏ କ୍ଷେତ୍ରରେ ସୁରଣୀୟ ^୮ । ଏ ସମସ୍ତ କଳ୍ପନା କିନ୍ତୁ ପୁରଣ ପରଂପରାରୁ ଆହୁତ ।

ରାସି—ଆଜନ୍ମ ବ୍ରହ୍ମରାଜୀ ରାସ୍ୟଶୃଙ୍ଗଙ୍କ କରତା ସଂଭୋଗ ପୁରଣ ପ୍ରସିଦ୍ଧ । ଉପେନ୍ଦ୍ର ଭଞ୍ଜଙ୍କ ‘ବୈଦେହୀଶ ବିଳାସ’ରେ ଭକ୍ତ ପ୍ରସଂଗ କାବ୍ୟରସ-ସମୃଦ୍ଧ ^୯ । ‘ରସଲେଖା’ ବର୍ଣ୍ଣିତ ରସୋଦୟ ଅରଣ୍ୟରେ

କପିହାଳ ରଷି ଓ ତାଙ୍କ ଶିଷ୍ୟଗଣଙ୍କ ବ୍ରହ୍ମଚର୍ଯ୍ୟ ପରିତ୍ୟାଗ ପୂର୍ବକ ଗାହ୍ମନ୍ୟ ଧର୍ମ ପାଳନ ଶୃଙ୍ଖାର ଜର୍ଜରିତ ରଷି-ଜୀବନ-ଚିତ୍ରର ଅନ୍ୟତମ ଉଦାହରଣ ^{୧୦} । ନରସିଂହ ସେଣଙ୍କ 'ପରିମଳା' କାବ୍ୟରେ ଅପ୍ସରା ତିଳୋତ୍ତମାର ନୃତ୍ୟ ଓ ମୁନିମାନଙ୍କ ମଦନ ପୀଡ଼ାର ରମଣୀୟ ଦୃଶ୍ୟ ଅଙ୍କିତ ^{୧୧} । ନାରୀ ରୂପର ଉଦ୍ଭିଦ ମହିମା କିପରି ସମୟ ସମୟରେ କଠିନ ତପସ୍ବିୟାକୁ ମଧ୍ୟ ବିଚଳିତ କରିଦେଉପାରେ ପୁରାଣରେ ତା'ର ବହୁଳ ପ୍ରମାଣ ଲିପିବଦ୍ଧ ।

ନାଗକନ୍ୟା-'କଳ୍ପଲତା' କାବ୍ୟର ନାୟକ ନାୟିକାଙ୍କ ଜଳକେଳି ଦୃଶ୍ୟରେ ପ୍ରଭୁଷ ରୂପ ମୁଗଧା ଦୁଇ ନାଗ ଚରୁଣୀଙ୍କ କାମଚିକାର ଓ ନାୟକ ଅପହରଣ ପ୍ରସଂଗ ଉଲ୍ଲିଖିତ ^{୧୨} ।

ପୁରନାରୀ-କାବ୍ୟ-ନାୟକର ରୂପ ଓ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ମୋହିତା ପୁରନାରୀମାନଙ୍କର ବିଭ୍ରମ ଓ କାମ ଉଦ୍ଭିଦ ଚିତ୍ରଣ ପରଂପରସିଦ୍ଧ । ବରବେଶୀ ଶିବଙ୍କର ଓଷଧିପ୍ରସ୍ଥ ନଗରୀରେ ପ୍ରବେଶ ହମେ ଦର୍ଶନା-ଭିଳାଷିଣୀ ରମଣୀଗଣଙ୍କ ସ୍ବକାର୍ଯ୍ୟ ପରିତ୍ୟାଗ ପୂର୍ବକ ବ୍ୟାପାର ସକଳ କାର୍ଯ୍ୟଦାୟୀ ଲେଖନୀରେ ରୁଚିମନ୍ତ ^{୧୩} ।

'ଉମବିଭା' ବର୍ଣ୍ଣିତ ଶ୍ରୀରାମ-ଦର୍ଶନ ହେତୁକ ମିଥିଳା ପୁରନାତୀମାନଙ୍କ କାମପୀଡ଼ା ଓ କାମନୀମାନଙ୍କ ସାତ୍ତ୍ବିକ ବିକାରର ଚିତ୍ର ସରଳ ଓ ସଂକ୍ଷିପ୍ତ ^{୧୪} । 'ପରିମଳା'ରେ ବରଗମନ ଦୃଶ୍ୟ ସମ୍ବୋଧିତା କାଞ୍ଚିନଗରୀ ନାରୀମାନଙ୍କ ବିଶୁଦ୍ଧ ବେଶବାସ, ଭବ ଓ ଭବନାର ବିବରଣ ସୁଦୀର୍ଘ ^{୧୫} । ନିଜ ନିଜ ପତିମାନଙ୍କର ରୂପ, ଗୁଣ ଓ ଋତି ପ୍ରତି ଧିକ୍କାର ତଥା ସର୍ବାଙ୍ଗରେ କାମନା-ଅଧୀରତା ସେମାନଙ୍କ ଋଗ୍ବିଦିକ ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟର ସୂଚନା ଦିଏ । ସୁପୁରୁଷ-ଭବନା ପୀଡ଼ିତ ନାରୀ ମାନସିକତାର ଅନ୍ତଃପୁର ଉଦ୍‌ଘାଟନ କରିବାରେ କବିଙ୍କ କୃତିତ୍ବ ବାସ୍ତବିକ ପ୍ରଶଂସନୀୟ । ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କ ବେଶୁନାଦ ଶ୍ରବଣରେ ଗୋପାଙ୍ଗନାମାନଙ୍କର ବିଭ୍ରମ ଏବଂ ମଥୁରା ପ୍ରବେଶରେ ନାରୀମାନଙ୍କର ରୂପ-ଦର୍ଶନ-ଆତୁରତା'ର ସ୍ବ କଲ୍ୟାଣ'ର ଦୁଇଟି ଉଲ୍ଲେଖଯୋଗ୍ୟ

ଅଧ୍ୟାୟ ୧୭ । ଅଧ୍ୟାପକ ଆର୍ତ୍ତବଲ୍ଲଭ ମହାତିକ ମତରେ— “ସପ୍ତଦଶ
 ଶାସ୍ତ୍ରରେ କୃଷକ ଦର୍ଶନରେ ଗୋପୀମାନଙ୍କର ବିଭିନ୍ନ ବର୍ଣ୍ଣନା ବଲ୍ଲଭମ
 ମାସକ କୃତ ଗମାୟଣରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଗମଦର୍ଶନରେ ମିଥିଳା ନାରୀଙ୍କର
 ନାଦମରୀ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଚନ୍ଦ୍ରାପାତ୍ର ଦର୍ଶନେହି ପୁରସ୍କାମାନଙ୍କର ସେହି ବର୍ଣ୍ଣନାର
 ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ଅନୁରୂପ । ଭଗବତରେ ମଧ୍ୟ ଏ ରୂପ ବର୍ଣ୍ଣନା ଅଛି ୧୭ ।”

ବିଦେହ ମଣ୍ଡଳର ରମଣୀମାନଙ୍କ ଶ୍ରୀରମ ଦର୍ଶନାକାଂକ୍ଷା ଜନିତ
 ଆତୁର ଅବସ୍ଥା ‘ବୈଦେହୀଶ ବିଳାସ’ରେ ସୁପରିକଳ୍ପିତ ୧୮ । ବିଭିନ୍ନ
 ବର୍ଣ୍ଣତଃ ସେମାନଙ୍କର ନୟନରେ କଞ୍ଜୁଳ ପରିବର୍ତ୍ତେ କଷ୍ଟୁରୀ, ବକ୍ଷ ସ୍ଥଳରେ
 ଗୁପସରି ପରିବର୍ତ୍ତେ କିଂକିଣୀ, ଲଳଟରେ ସିନ୍ଦୂର ପରିବର୍ତ୍ତେ ଲକ୍ଷ୍ମୀରସ
 ଇତ୍ୟାଦି ଉପଯୋଗ କାବ୍ୟିକ ସରସତା ସମୃଦ୍ଧ । ‘କୋଟି ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ
 ସୁନ୍ଦରୀ’ର ନାୟକ ପୁଷ୍କକେତୁର ବର ବେଶ ଦେଖି ତରୁଣୀଗଣ ତାଙ୍କୁ
 ବଲ୍ଲଭ ରୂପେ କାମନା କରିବା ଯେପରି ବାସ୍ତବ ସେହିପରି ଶୃଙ୍ଗାର
 ଚେତନା ସମର୍ପିତ ୧୯ । ‘ମଥୁର ମଙ୍ଗଳ’ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କ ରୂପ ଶୋଭା
 ବିହ୍ୱଳିତା ମଥୁର ନାରୀଙ୍କର କାମବିକାର ଓ ବାକ୍ସ୍ମତୁରୀ ମଧ୍ୟ ପ୍ରୀତି
 ରସ ଜର୍ଜରିତ ୨୦ ।

କୃଷ୍ଣା-ବୃନ୍ଦା ଚରିତ୍ରରେ ଶୃଙ୍ଗାର ଚେତନାର ଅଭିବ୍ୟକ୍ତି ନୀତି ଓ
 ଶାସ୍ତ୍ର ବିରୁଦ୍ଧ ହେଲେ ହେଁ କେତେକ ସ୍ଥଳରେ ଏହାର ସଂକ୍ଷିପ୍ତ ସୂଚନା
 ପ୍ରଦତ୍ତ । ‘ପରିମଳା’ କାବ୍ୟର ବରଗମନ ଦର୍ଶନାଭିଳାଷିଣୀ ପୁରନାରୀ-
 ମାନଙ୍କ କାମାତୁରତା ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ବୃନ୍ଦାର ଅନୁଭବ ମଧ୍ୟ ଉଲ୍ଲିଖିତ ୨୧ ।
 ‘ମଥୁର ମଙ୍ଗଳ’ରେ ବୃନ୍ଦାର ଶରୀର ଶୁଥରା ଓ ଶୃଙ୍ଗାର ପୀଡ଼ିତ ଭବନାର
 ଚିତ୍ର ବିସ୍ତୃତକର ୨୨ । ନାୟକ ଚରିତ୍ରକୁ କାମମୟ ଓ ସୌଦର୍ଯ୍ୟମୟ
 କରି ଗଢିବା ଏହାର ଏକମାତ୍ର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ।

ଶାଳୀ-ବିବାହ ବେଦୀରେ କୋଶଳ ଗଜ କୁମାରକୁ ଦେଖି
 କନ୍ୟାର କନିଷ୍ଠା ଭଗ୍ନୀ ଶୃଙ୍ଗାର ଭବନରେ ଅଧୀର ହେବା ‘ରସିକ ହାର-
 ବଜୀ’ରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ୨୩ । ଓଡ଼ିଆ ରୀତି କାବ୍ୟରେ ଶାଳୀ ଚରିତ୍ରର
 ଉଲ୍ଲେଖ ଏକାନ୍ତ ବିରଳ ।

ଦାସୀ-‘କଳ୍ପତା’ ଚର୍ଚ୍ଚିତ ନାୟକ ନାୟିକାଙ୍କ ଜଳକେଳି ଦୃଶ୍ୟରେ ସରେଚର କୂଳସ୍ଥ ଜୟୀମାନଙ୍କ ଅନଙ୍ଗ ବିକାରର ସଂକ୍ଷିପ୍ତ ସୂଚନା ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ ^{୨୪} । ମାନବିକ ଚରିତ୍ରର ସ୍ୱାଭାବିକତା ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଏହା ଯଥାର୍ଥ । ସୀକାର କରିବାକୁ ହେବ ଯେ ଗୌଣଚରିତ୍ର ପ୍ରତି ରୀତି କବିର ଧ୍ୟାନ ଆଦୌ ଅନୁକୂଳ ନୁହେଁ ।

ଖଳ ଚରଣ-ଚିତ୍ରରଥ (ପରିମଳା), କଳାବନ୍ଧ (ପ୍ରେମ ଲେଚନା) ଓ ପୁଷ୍ପଦନ୍ତ (ଅନଙ୍ଗରେଖା) ପ୍ରଭୃତି ଗନ୍ଧର୍ବଗଣ ଖଳ ଚରିତ୍ର ରୂପେ ଓଡ଼ିଆ ରୀତି କାବ୍ୟରେ ସୁପରିଚିତ । ନାୟିକା ପରିମଳାର ପ୍ରୀତି ଲତରେ ସଫଳତା ଓ ବିଫଳତା ତଥା ନାୟକର ବିରୁଦ୍ଧାଚରଣ ଚିତ୍ରରଥ ଚରିତ୍ରର ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ । କିନ୍ତୁ କଳାବନ୍ଧ ଓ ପୁଷ୍ପଦନ୍ତ ଚରିତ୍ରରେ ଖଳବୃତ୍ତି ଓ ଅସଫଳତାହିଁ ମୂର୍ତ୍ତିମତ୍ତ ।

ପକ୍ଷୀ (ହଂସ ଓ ହଂସୀ)-ନାୟକ ନିକଟରେ ନାୟିକାର ଓ ନାୟିକା ନିକଟରେ ନାୟକର ରୂପ ଗୁଣ ବର୍ଣ୍ଣନା ପୂର୍ବକ ପରସ୍ପରର ମିଳନରେ ସହାୟତା କରିବା ହଂସ/ହଂସୀ ଚରିତ୍ରର ରୀତି କାବ୍ୟିକ କର୍ତ୍ତବ୍ୟ ରୂପେ ଗୃହୀତ । କିନ୍ତୁ ଦୁଇଟି ସ୍ଥଳରେ ଏହାର ରୂମିକା ଉଲ୍ଲେଖଯୋଗ୍ୟ । ଲେକନାଥଙ୍କ ‘ସର୍ବାଙ୍ଗ ସୁନ୍ଦରୀ’ରେ ବ୍ରହ୍ମାଙ୍କ ବାହନ ହଂସ ପଦ୍ମଦଳ ଅନ୍ତରାଳରେ ନିଜ ଶରୀରକୁ ଗ୍ରୋପନ କରି ସ୍ନାନରତା ନାୟିକାର ରୂପଶୋଭା ଅବଲୋକନ କରିବା ଏକ ଚିତ୍ରିତ ପରିକଳ୍ପନା ^{୨୫} । ସେହିପରି ରମଣ ଅଭାବରେ ନାୟିକା ଚିତ୍ରକଳାର ଗର୍ଭିୟାପନ ପ୍ରତି ହଂସୀର ଆକ୍ଷେପ ଅତ୍ୟନ୍ତ ଶୃଙ୍ଖଳାଗେଦୀପକ ^{୨୬} ।

ଅନ୍ୟାନ୍ୟ-ଗନ୍ଧର୍ବ, ଅପ୍ସରୀ, ଗଣିକା ଚରିତ୍ର ମୁଖ୍ୟତଃ ଶୃଙ୍ଗାର ବିଳାସମୟ । ସେ ସବୁର ଉଲ୍ଲେଖ ଅନାବଶ୍ୟକ । ଅସୁରୀ ସୂର୍ଯ୍ୟଶା (ବୈଦେହୀଶ ବିଜାୟ)ର ପ୍ରୀତି-କାମନା ପୂରଣ ସମ୍ପତ । ନାୟକ ନାୟିକାଙ୍କ ମିଳନ ଓ ବିରହ ସଂବର୍ଧିତ ଆୟୋଜନ, ଆକୃଳତା, ସଂବେଦନା ଓ ପରିହାସରେ ସଖୀମାନଙ୍କର ରୂମିକା ରୀତିବଦ୍ଧ । ଏଥିରେ ଗୁରୁତ୍ୱିକ ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟର ସୂଚନା ପ୍ରାୟ ନାହିଁ କହିଲେ ଠିକ୍ ।

କାବ୍ୟ ଗୌରବ

କାବ୍ୟ ଗୌରବ ଘୋଷଣା କଲବେଳେ କବିଗଣ ବହୁ ସ୍ଥଳରେ ଶୃଙ୍ଗାର ଭବନାଶ୍ରିତ ହୋଇଥିବାର ଦେଖାଯାଏ । ଏ ପ୍ରସଂଗରେ ଏକ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ସଂସ୍କୃତ ଶ୍ଳୋକ ଆମର ସ୍ମରଣୀୟ । ସେଥିରେ କାବ୍ୟକୁ ଆନ୍ଧ୍ର, ଗୁର୍ଜର ଓ ମରହଟ୍ଟ ଦେଶୀୟ ନାରୀର ସ୍ତନ ସହ ତୁଳନା କରାଯାଇଛି ^{୧୭} । ମନନ ଏହାକୁ 'କାବ୍ୟାପନ୍ନିତ ତୟୋପଦେଶ ଯୁକ୍ତେ' ବୋଲି କହିଛନ୍ତି । ବାଣଭଟ୍ଟ 'କାଦମ୍ବରୀ'ରେ କବିତା ସୁନ୍ଦରୀକୁ ସ୍ୱୟଂଶଯ୍ୟା ସମୁପସ୍ଥିତା ଅନୁଗ୍ରହ ରସ ପରିପୂର୍ଣ୍ଣା ନବ ବଧୂ ରୂପେ ପରିକଳ୍ପନା କରିଛନ୍ତି ^{୧୮} । ଜୟଦେବଙ୍କ ଉଷାରେ କାବ୍ୟ ହେଉଛି କୋମଳ କଳାବତୀ ଯୁବତୀ ସ୍ୱରୂପା ^{୧୯} ।

'ରସ କଲ୍ଲୋଳ'କାର ଏହି ରୀତିରେ କବିତ୍ୱର ସ୍ୱରୂପ ଦର୍ଶାଇବାକୁ ଯାଇ 'ବନିତା' ଓ 'କାମିନୀ ବିଭବ'ର ଉଲ୍ଲେଖ କରିଛନ୍ତି ^{୨୦} । ସେହିପରି ଅଭିମନ୍ୟୁ 'ବିଦଗ୍ଧ ଚିନ୍ତାମଣି'କୁ ନବ ଗୁଣବତୀ ଯୁବତୀ ^{୨୧}, ସଦାନନ୍ଦ କବିସୂର୍ଯ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମା 'ଲଳିତ ଲେଚନା'କୁ ନାଗରୀ ନାରୀ ^{୨୨}, ଭବିକ୍ତମ ଭଞ୍ଜ 'ଜନକଭାତା'କୁ ବର ବନିତା ^{୨୩}, ନଳିନୀକ୍ଷ ମର୍ଦ୍ଦରାଜ 'ଲବଣ୍ୟନିଧି'କୁ ନାଗରୀ ^{୨୪}, ପଦ୍ମନାଭ ଦେବ 'ଭବବତୀ'କୁ ବୃତ୍ତିବାମା ^{୨୫}, ଲକ୍ଷ୍ମଣ ମିଶ୍ର 'ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ଲୀଳାମୃତ'କୁ ମରହଟ୍ଟପୁର ନାରୀ ଭରଜ ^{୨୬} ରୂପେ ପରିକଳ୍ପନା କରିଛନ୍ତି ।

ପୂର୍ବଜନ୍ମ

ପୂର୍ବଜନ୍ମ ପ୍ରସଂଗ ଭରତୀୟ ପୁରାଣ ପରଂପରାରେ ସୁପ୍ରତିଷ୍ଠିତ । ଓଡ଼ିଆ ରୀତି କାବ୍ୟର ନାୟକ ନାୟିକାଙ୍କ ପୂର୍ବଜନ୍ମ ବ୍ୟାପାର ସେହି ପରଂପରାର ଫଳଶ୍ରୁତି । ଏହାର ରୂପ ଦ୍ୱିବିଧ । ପ୍ରଥମତଃ ଅଭିଶପ୍ତ ସିଦ୍ଧ, ରକ୍ଷି ତଥା ଅପ୍ସର/ଅପ୍ସରୀଙ୍କ ମର୍ତ୍ତ୍ୟରେ ଜନ୍ମଲଭ । ଦ୍ୱିତୀୟତଃ ଦେବ ଦେବୀଙ୍କ ମାନସ ସନ୍ତାନର ମାନବ ଦେହ ଧାରଣା ।

ଅଭିଶାପ-କନ୍ଦୁକ ଅଭିଶାପରୁ ଅପ୍ସରୀ ତିଳୋରମା ଏନ୍ ଅପ୍ସରୀ ମଦାଳସୀର ନାୟିକା ରୂପେ ଜନ୍ମଲଭ 'ପରିମଳା' ଓ 'ଅନଙ୍ଗରେଖା' କାବ୍ୟରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ୩୭ । ଦୃଷ୍ଟିପଥରେ ପ୍ରିୟତମର ଆବିର୍ଭାବ ହେତୁ ନୃତ୍ୟରେ ଶିଥିଳତା ଏବଂ ସ୍ତରପତିଙ୍କ କ୍ରୋଧ ସେମାନଙ୍କ ମର୍ତ୍ତ୍ୟ ଜନ୍ମର କାରଣ ।

କେତେକ କାବ୍ୟରେ ନାୟକ ନାୟିକା ଉଭୟଙ୍କ ପୂର୍ବଜନ୍ମ ବିବରଣ ପ୍ରଦତ୍ତ । 'କଳଲତା' କାବ୍ୟର ବସନ୍ତକ ଓ ସୁଲେଖା, 'ରତ୍ନମଂଜରୀ' କାବ୍ୟର କଳାକର ଓ ମନୋରମା, 'ଇଚ୍ଛାବତୀ' କାବ୍ୟର କଳାବତ ଓ କଳାବତୀ, 'ରସିକ ହାରବଳୀ' କାବ୍ୟର ବିଦ୍ୟାଧର ଦମ୍ପତି ପ୍ରେମାସକ୍ତି ଜନିତ ନୃତ୍ୟ-ବିଶୃଙ୍ଖଳା ହେତୁ ଇନ୍ଦ୍ରଜ ଦ୍ଵାର ଅଭିଶପ୍ତ ୩୮ ।

ସ୍ନାନରତା ଯକ୍ଷ ନର୍ଦ୍ଦିନୀ ସୁଲେଚନୀ ଓ ଯୋଗୀ ଜ୍ଞାନପୂଞ୍ଜଙ୍କ ସଂଭୋଗ ପ୍ରମତ୍ତତା ହେତୁ ଶିବଙ୍କଠାରୁ ଅଭିଶାପ ଲଭ ଏବଂ ଜନକଲତା ଓ ରସଞ୍ଜନ ରୂପେ ସେମାନଙ୍କର ମର୍ତ୍ତ୍ୟରେ ଜନ୍ମଲଭ ତ୍ରିବିକ୍ରମ ଭଞ୍ଜଙ୍କ 'ଜନକ ଲତା' କାବ୍ୟରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ୩୯ ।

ମାନସ ସନ୍ତାନ-ସିଦ୍ଧ ଯୋଗୀମାନଙ୍କର ଯୋଗ ପରୀକ୍ଷା ନିମିତ୍ତ ଦେବ' ଦେବୀଙ୍କର ମାନସ କନ୍ୟା ସୃଷ୍ଟି 'ରୁଦ୍ର ସୁଧାନିଧି' ଓ 'ଗୋରେଖ ସଂହିତା' ଭଳି ପ୍ରାକ୍ ରୀତି କାବ୍ୟ ଧାରାରେ ପରିଦୃଷ୍ଟ ୪୦ । ଲେକନାଥ ବିଦ୍ୟାଧରଙ୍କ କାବ୍ୟ-ନାୟିକା ସର୍ବାଙ୍ଗସୁନ୍ଦରୀର ପୂର୍ବଜନ୍ମ ବିଧାନରେ ସେହି ଆଦର୍ଶର ଅନୁସରଣ କରଯାଇଛି । ପାର୍ବତୀଙ୍କ ଅପାଙ୍ଗରୁ ସ୍ତରଅପାଙ୍ଗୀର ଆବିର୍ଭାବ, ଯୋଗୀ ଜ୍ଞାନାକ୍ତରର ଯୋଗଭ୍ରଷ୍ଟ ଏବଂ ଶିବପାର୍ବତୀଙ୍କ ନିର୍ଦ୍ଦେଶରେ ସେମାନଙ୍କର ମର୍ତ୍ତ୍ୟରେ ଜନ୍ମଲଭ ବୃତ୍ତାନ୍ତ ଏଠାରେ ଉଲ୍ଲେଖଯୋଗ୍ୟ ୪୧ ।

ନରେନ୍ଦ୍ର ଯୁବତୀଙ୍କ 'ଶଶିସେଣା'ରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଧର୍ମ ଧ୍ଵଂସିନୀ କନ୍ୟାର ଆବିର୍ଭାବ ଓଡ଼ିଆ ରୀତି-କାବ୍ୟରେ ଏକ ବ୍ୟତିକ୍ରମ । ପିମ୍ପୋଇ ନଗରର ରାଜା ମଧୁକରଙ୍କ ପୁଣ୍ୟମୟ ବିଗ୍ରହକୁ କଳଙ୍କିତ କରିବା ନିମିତ୍ତ ବିଧାତାଙ୍କର

ଏହି କନ୍ୟାପ୍ରତି ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଏବଂ କନ୍ୟାର କୁପ୍ରଭବରେ ଗଜାଙ୍କର ସକଳ ଧର୍ମତ୍ୟାଗ ତଥା ସ୍ୱକନ୍ୟା ସଂଭେଗ ଅଭିଳାଷ ଭଳି ନିନ୍ଦନୀୟ ପ୍ରସଂଗ ଆଲୋଚ୍ୟ କାବ୍ୟରେ ପରିଲକ୍ଷିତ ^{୦୭} ।

ଉପେନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ‘ଲବଣ୍ୟବତୀ’ କାବ୍ୟରେ ମାନସ-କନ୍ୟା ବାଞ୍ଛାବତୀର ଆବିର୍ଭାବ ପାର୍ବତୀଙ୍କ ଅବସର ବିନୋଦନ ନିମନ୍ତେ ଉଦ୍ଦିଷ୍ଟ ^{୦୮} । ଶିବଙ୍କ ଉପସ୍ଥିତିଜମ୍ବେ ଏହି କନ୍ୟାର ଅରଣ୍ୟ ନିର୍ବାସନ, ପ୍ରଭାକର ଓ ବାଞ୍ଛାବତୀଙ୍କ ସାକ୍ଷାତ ତଥା ସେମାନଙ୍କ ମର୍ତ୍ତ୍ୟଜନ୍ମ ଆଦି କଳ୍ପନାର ମନୋରମ ବିଳାସରେ ସମୃଦ୍ଧ ।

ପ୍ରବଳ ପ୍ରତାପୀ ସୁନ୍ଦ ଓ ଉପସୁନ୍ଦଙ୍କ ବିନାଶ ନିମନ୍ତେ ଲକ୍ଷ୍ମୀଙ୍କ ମାନସ-କନ୍ୟାର ଆବିର୍ଭାବ ରଘୁନାଥ ହରିଚନ୍ଦନଙ୍କ ‘ଲୀଳାବତୀ’ କାବ୍ୟରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ^{୦୯} । କନ୍ୟାକୁ ଦେଖି ଦୁଇଭାଇ ମୋହିତ ହେବା ଏବଂ ପରସ୍ପର ଯୁଦ୍ଧରେ ପ୍ରବ୍ରାଜ ହୋଇ ମୃତ୍ୟୁ ବରଣ କରିବା ତଥା ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କ ଆଖି ମଳିବୁ କନ୍ୟା ପାଇଁ ଉପଯୁକ୍ତ ପୁରୁଷ ସୃଷ୍ଟି ଓ ଉଭୟଙ୍କ ମର୍ତ୍ତ୍ୟଜନ୍ମ ବ୍ୟବସ୍ଥା ଆଦି କାଳ୍ପନିକ ବସ୍ତୁ ଗୁଂଘନ ଏଠାରେ ବିଶେଷ କୌତୂହଳପ୍ରଦ ।

ଏକଦା ନାରାୟଣଙ୍କ କାମ ଭବନାର ପରିତୁଷ୍ଟି ପାଇଁ ସ୍ୱାଧୀନଭର୍ତ୍ତୃକା ଲକ୍ଷ୍ମୀଙ୍କର ମନୋଜ୍ଞା ନାମ୍ନୀ ମାନସ କନ୍ୟା ସୃଷ୍ଟି ଏବଂ ଏହାର ପ୍ରତିସ୍ପର୍ଷାରେ ନାରାୟଣଙ୍କ ନିଃଶ୍ୱାସରୁ ଶାସୋଭବ ନାମକ ପୁରୁଷର ଆବିର୍ଭାବ ସଦାନନ୍ଦ କରିପୂର୍ଣ୍ଣ ବ୍ରହ୍ମାଙ୍କ ‘ଜଳିତ ଲେଚନା’ର ନାୟକ ନାୟିକାଙ୍କ ପୂର୍ବଜନ୍ମ ପ୍ରସଂଗରେ ଉଲ୍ଲିଖିତ ^{୧୦} । ଉଭୟଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରେମ, ଅଂଗ ସ୍ପର୍ଶମାତ୍ରେ ନାରୀର ସ୍ରାଗନାଶ ଏବଂ ପୁରୁଷର ବିରହ ବ୍ୟାକୁଳତା ତଥା ଲକ୍ଷ୍ମୀ ନାରାୟଣଙ୍କ ଠାରୁ ଦୁର୍ଝିଙ୍କର ମର୍ତ୍ତ୍ୟଜନ୍ମ ବରଘର ଇତ୍ୟାଦି ରୀତି କାଳ୍ପନିକତାର ଅନ୍ୟତମ ବୈଚିତ୍ର୍ୟ ।

ଅନ୍ଧେ ଜଳକେଳି କାକରେ କୌତୁକ ବଶତଃ ଶିବ ଓ ପାର୍ବତୀଙ୍କର ଦୁଇ ମାନସ ସନ୍ତାନ ସୃଷ୍ଟି ପୁରୁଷ କଂଜାନନ ଓ କନ୍ୟା ଚନ୍ଦ୍ରକାନ୍ତି,

ଉତ୍ତମଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରବଳ ପ୍ରେମାକର୍ଷଣ ଏବଂ ଦୁହିଁଙ୍କର ନାୟକ ନାୟିକା ରୂପେ ମର୍ତ୍ତ୍ୟରେ ଜନ୍ମଲାଭ ନିମିତ୍ତ ଆଶୀର୍ବାଦ ଲାଭ ପଦ୍ମନାଭ ଶ୍ରୀଚନ୍ଦନଙ୍କ ‘ଶଶିରେଖା’ କାବ୍ୟରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ୧୭ । ସଦାନନ୍ଦ କବିସୂର୍ଯ୍ୟଙ୍କ ‘ମୋହନ କଳ୍ପଲତା’ କାବ୍ୟର ନାୟକ ନାୟିକାଙ୍କ ପୂର୍ବଜନ୍ମ ବୃନ୍ଦାବନରେ ବୃନ୍ଦାଙ୍କର ନାରୀ ପ୍ରତିମା ନିର୍ମାଣ, ଏକାକ୍ଷର ମନ୍ତ୍ରରେ ରାଧାଙ୍କର ସେହି ପ୍ରତିମାକୁ ଜୀବନଯାଏ ଦାନ, ସ୍ୱକନିଷ୍ଠାଙ୍ଗୁଳିରୁ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କର ପୁରୁଷ ସୃଷ୍ଟି ଏବଂ ନାରୀପୁରୁଷର ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ ମିଳନ ସୁଖ ନିମିତ୍ତ ମର୍ତ୍ତ୍ୟରେ ଦେହ ଧାରଣ ଲାଭ ଦୁହିଁଙ୍କୁ ବର ପ୍ରଦାନର ଦୀର୍ଘ ବିବରଣ ପ୍ରଦତ୍ତ ୧୮ ।

ସୁତରାଂ ଅଭିଶାପଗ୍ରସ୍ତ ସିଦ୍ଧ, ମୁନି, ଗନ୍ଧର୍ବ, ଅପ୍ସରୀ ହୁଅନ୍ତୁ କି ବିବିଧ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ସୃଷ୍ଟ ମାନସ ସନ୍ତାନ ହୁଅନ୍ତୁ ସକଳ କ୍ଷେତ୍ରରେ ପ୍ରେମର ଉଲ୍ଲେଖଯୋଗ୍ୟ ଭୂମିକା କାବ୍ୟିକ ସ୍ୱୀକୃତି ଲାଭ କରିଛି । ସେମାନଙ୍କ ମର୍ତ୍ତ୍ୟ ଜନ୍ମରେ ଶୃଙ୍ଗାର ଲୀଳାର ଉଦ୍ଦାମତା ଯେପରି ପୂର୍ବଜନ୍ମ ପ୍ରସଂଗରେ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ କରି ଦିଆଯାଇଛି, ତାହା ଅନାୟସରେ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ସମୂହରୁ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରାଯାଇପାରେ ।

ସତ୍ୟରକ୍ଷା

ସକଳ ଦେଶର ଲୋକ କାହାଣୀରେ ସତ୍ୟରକ୍ଷାର ବହୁଳ ଉଦାହରଣ ଦୃଷ୍ଟି ଗୋଚର ହୁଏ । ଓଡ଼ିଆ ‘ବଉଳା ଗାଈ’ ଗପରେ ନିଜର ସନ୍ତାନଠାରୁ ବିଦାୟ ଘେନି ବଉଳା ବାଘ ମୁହଁକୁ ଫେରି ଆସିବା ପାଇଁ କୁଣ୍ଡା ପ୍ରକାଶ କରିନାହିଁ । ନ୍ୟାୟ ଅନ୍ୟାୟର ପ୍ରଶ୍ନ ସତ୍ୟରକ୍ଷାର ଦୃଢ଼ତା ନିକଟରେ ଗୌଣ । ପୁରାଣ ବର୍ଣ୍ଣିତ ‘ରଜା ହରିଷ୍ଚନ୍ଦ୍ର’, ‘ଦାନବୀର କର୍ଣ୍ଣ’ ଉପାଖ୍ୟାନ ଆଦି ଏ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଅତ୍ୟନ୍ତ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ।

‘ଓଡ଼ିଆ ରୀତି-କାବ୍ୟରେ ସତ୍ୟରକ୍ଷା ପ୍ରସଂଗ ନାୟକ ନାୟିକାଙ୍କ ମିଳନର ଅନୁକୂଳ ବା ପ୍ରତିକୂଳ ଲକ୍ଷ୍ୟରେ’ ଅଭିପ୍ରେତ । ପ୍ରତାପ ରାୟଙ୍କ ‘ଶଶିସେଖା’, ବନମାଳୀ ଦାସଙ୍କ ‘ରାତ୍ର ଜଙ୍ଗାବତୀ,’ ଧନଂଜୟଙ୍କ

‘ଭବାବତୀ’, ରମଚନ୍ଦ୍ର ପଟ୍ଟନାୟକଙ୍କ ‘ଅନୁରାଗବତୀ’ କାବ୍ୟର ନାୟକ ନାୟିକା ପ୍ରଥମ ଦର୍ଶନରେ ପରସ୍ପର ବିବାହ କରିବାକୁ ସତ୍ୟାନୁବନ୍ଧ । ଜୀବନ ପଥରେ ସକଳ ବାଧାବିଘ୍ନ ଅତିକ୍ରମ କରି ସେମାନେ ଅସାଧାରଣ ଧୈର୍ଯ୍ୟ ଓ ସାହସିକତାର ପରିଚୟ ଦେଇଛନ୍ତି । ରମଚନ୍ଦ୍ର ପଟ୍ଟନାୟକଙ୍କ ‘ହାରାବତୀ’ କାବ୍ୟରେ ଏହା ନାୟକ (ପରପୁରୁଷ) ନାୟିକାଙ୍କ ଗୋପନ ପ୍ରୀତିର ସହାୟକ । ଏହି ସଂଭେଗ ଲୀଳା ନାୟିକାର ବିବାହ ପୂର୍ବ ଓ ପର ଜୀବନବ୍ୟାପୀ ଆଦର୍ଶ ପ୍ରେମେଷା ଦେହ କାମନାହିଁ ଏଠାରେ ମୁଖ୍ୟ । ‘ପରିମଳା’ କାବ୍ୟରେ ସତ୍ୟାନୁବନ୍ଧା ନାୟିକା ସହ ପ୍ରେମିକ ଗଂଧର୍ବ ଚିତ୍ରରଥ ଗୋପନ ସଂଭେଗ ବ୍ୟାପାର ବଞ୍ଚିତ । ବିବାହ ପରେ ନାୟକ ନାୟିକାଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଏହା ମିଳନ-ପ୍ରତିକୂଳତା ସୃଷ୍ଟି କରିଛି । କିନ୍ତୁ ନାୟକର ଅଲୌକିକ ପ୍ରଚେଷ୍ଟା ଜ୍ଞାନେ ଯଥା ସମୟରେ ଏହି ସଂକଟର ସମାଧାନ ସଂଭବ ହୋଇଅଛି । ସୁତରାଂ ରୀତିକାବ୍ୟର ସତ୍ୟରକ୍ଷା ପ୍ରସଂଗ ପ୍ରଧାନତଃ ଶୃଙ୍ଗାରକୈନ୍ଦ୍ରିକ । ଏ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଅନ୍ୟ କୌଣସି ଉଚ୍ଚତମ ଆଦର୍ଶର ପ୍ରତିଷ୍ଠା କରଯାଇ ନାହିଁ କହିଲେ ଚଳେ ।

ମନ୍ତ୍ର ସାଧନା—

ମନ୍ତ୍ର ଶକ୍ତି ବଳରେ ଅସାଧ୍ୟ ସାଧନ ଭରତୀୟ ବିଶ୍ୱାସରେ ସୁପ୍ରତିଷ୍ଠିତ । ଓଡ଼ିଆ ରୀତି କାବ୍ୟରେ ଏହାର ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ସବୁର । ବିଷପାନ ହେତୁ ମୃତ ନାୟିକାର ମୃତ୍ୟୁଞ୍ଜୟ ମନ୍ତ୍ର ବଳରେ ପୁନର୍ଜୀବନ ଲାଭ ‘କଳ୍ପଲତା’ କାବ୍ୟରେ ଉଲ୍ଲିଖିତ ^{୫୮} । ‘ପରିମଳା’ କାବ୍ୟର ନାୟକ ମକରକେତୁର ମନ୍ତ୍ର ବଳରେ ଭ୍ରମର ରୂପ ଧାରଣ କରି ସ୍ୱର୍ଗପୁର ଯାତ୍ରା ପାରିଜାତ ପୁଷ୍ପ ଆହରଣ ତଥା ଗୋପାଳ ମନ୍ତ୍ର ସାଧନା ପୂର୍ବକ ନାୟିକା ସହ ମିଳନ ଆଦି ଏଠାରେ ଆମର ସ୍ମରଣୀୟ ^{୫୯} ।

ମହାଧାରଣ ପର୍ବତରେ ପ୍ରବାସୀ ନାୟକ ସୁଧାକରର ଉଦ୍ଧୂନାଫ ମନ୍ତ୍ର ଜପ ଏବଂ ବିଜ୍ଞେଦ୍ୱୟର ଅବସାନ ‘ପ୍ରେମ ଲେଚନା’ରେ ବଞ୍ଚିତ ^{୬୦} । ନବ ବିରହିଣୀ ଉଷାଙ୍କର କାମପୀଡ଼ା ଲଘବ କରିବା ପାଇଁ

ସଖୀ ଚିତ୍ରଲେଖାର ନାରଦଙ୍କଠାରୁ ମନ୍ତ୍ର ଶିକ୍ଷା ଓ ମନ୍ତ୍ର ବଳରେ ଅନିରୁଦ୍ଧକୁ ପଲ୍ୟଙ୍କ ସହ ଶୋଣିତଯୁର ଆନୟନ ‘ଉଷାଭିଜାଷ’ରେ ପରିକଳ୍ପିତ ^{୫୧} । ‘ଚନ୍ଦ୍ରକଳା’ କାବ୍ୟରେ ନାୟକ ଅନଙ୍ଗସୁନ୍ଦରର ନାୟିକା ନିକଟକୁ ଚିତାଉ ପ୍ରସଂଗରେ ବାଳାମନ୍ତ୍ର କପର ଉଲ୍ଲେଖ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ ^{୫୨} ।

ଏହିପରି ଭାବରେ ମନ୍ତ୍ର ସାଧନାର ସକଳ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ନାୟକ ନାୟିକାଙ୍କ ମିଳନ/ବିରହ ଭାବନା ବିଜଡ଼ିତ । କାବନର ଅନ୍ୟ କୌଣସି ଦିଗ ପ୍ରତି ରୀତି କବି ଏ ପ୍ରସଂଗରେ ଶ୍ରଦ୍ଧା ପ୍ରଜାଣ କରିନାହିଁ ।

ତାନ୍ତ୍ରିକତା—

ତନ୍ତ୍ରବିଦ୍ୟା ଗୁହ୍ୟାଗୁରୁ ଭିତ୍ତିକ । ସ୍ତମ୍ଭନ, ମୋହନ, ବଶ୍ୟ, ଭଜାଟନ ଆଦି ଆଭିଷ୍ଟରିକ କୌଶଳ ବଳରେ ଲକ୍ଷ୍ୟ ବସ୍ତୁ ହାସଲ କରିବା ଏହାର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ । ‘ଶଶିସେଣା’ରେ ଉଲ୍ଲିଖିତ ତାରକ୍ଷୀ ରକ୍ଷସୀର ଅଗ୍ନି ସ୍ତମ୍ଭନ, ଜ୍ଞାନଦେଇ ମାଲୁଣୀର ଅହିମାଣିକ୍ୟକୁ ମେଷ୍ଟାରେ ରୂପାନ୍ତରୀକରଣ ଇତ୍ୟାଦି ଏହି ଆଗୁରର ଅନ୍ତର୍ଗତ ^{୫୩} । ‘ସୁଭଦ୍ରା ପରିଣୟ’ କାବ୍ୟରେ ମନ୍ତ୍ର ଧୂଳି ପ୍ରୟୋଗ ପୂର୍ବକ ଭବିତ ଅଙ୍ଗୁନକୁ ନାୟିକାର ବଶୀକରଣ ଦୃଶ୍ୟ ଅତ୍ୟନ୍ତ ଉପଭୋଗ୍ୟ ^{୫୪} । ମଧ୍ୟଯୁଗୀୟ ହିନ୍ଦୀ କବି ଗଣପତିଙ୍କ ରଚିତ ‘ମାଧବାନଳ କାମକନ୍ଦଳା’ କାବ୍ୟରେ ମାଧବକୁ ବଶ କରିବା ନିମିତ୍ତ ତାତ୍ତ୍ୱିକ ପ୍ରୟୋଗର ଚିତ୍ର ଅଙ୍କିତ ^{୫୫} । ‘ରହସ୍ୟମଂଜରୀ’ ବର୍ଣ୍ଣିତ କୃଷ୍ଣ ବୀଜ ମନ୍ତ୍ର ଓ ଅଷ୍ଟାକ୍ଷର ମନ୍ତ୍ର ବଳରେ ଗୋପାଙ୍ଗନାମାନଙ୍କ ଅଂଗଜାତ ମାୟା କୁମାରୀ ମାନଙ୍କର କାବନ୍ୟାସ କଳ୍ପନା ସାରଳାଙ୍କ ଚଣ୍ଡୀ ପୂରଣ, ରାଧାତନ୍ତ୍ର ଓ ହରିବଂଶାଦି ଗ୍ରନ୍ଥ ଦ୍ୱାରା ପ୍ରଭାବିତ ^{୫୬} । ଉପରେକ୍ତ ଉଦାହରଣ ସମୂହରୁ ଦେଖାଯାଏ ଯେ ତାରକ୍ଷୀର ଅଗ୍ନି ସ୍ତମ୍ଭନ ବ୍ୟତୀତ ସମସ୍ତ ତାତ୍ତ୍ୱିକ ବ୍ୟାପାରରେ ଶୃଙ୍ଗାର ଚେତନାର ବୀଜ ନିହିତ ।

ବ୍ରତାଚରଣ—

ଉପସ୍ଥିତ ବିପଦରୁ ରକ୍ଷା ପାଇବା ଲାଗି ସମୟ ସମୟରେ ନାୟିକା ବ୍ରତାଚରଣର ଛକନା କରେ । ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ସମୟ ମଧ୍ୟରେ ନାୟକ ସହ ମିଳିତ

ହେବାର ଦୃଢ଼ ବିଶ୍ୱାସ ସେ ଯୋଷଣ କରିଥାଏ । ସର୍ବନାଶ ଭୟରେ କେହି ନାରୀର ବ୍ରତ ଲଂଘନ କରିବାକୁ ସାହସ କରନ୍ତି ନାହିଁ । ଈରତର ସବୁ ପ୍ରଦେଶର ଗାଉଁଲୀ ଗଳ୍ପରେ ଏହି ପ୍ରକାର ଧର୍ମ ନିଷ୍ଠା ପ୍ରତି ସମ୍ମାନ ପ୍ରଦର୍ଶନ କରାଯାଇଛି ୫୭ । ଓଡ଼ିଆ ରୀତି କାବ୍ୟରେ ବ୍ରତାଚରଣର ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ସ୍ବଳ୍ପ । ପୁରୁଷ ବେଶଧାରିଣୀ ଶଶିସେଣା ରଜଜେମା ଚନ୍ଦ୍ରାବଳୀକୁ ବିବାହ କରି ମଧୁଶଯ୍ୟା ରଜନୀରେ ଏକ ବର୍ଷ ବ୍ୟାପୀ କାନ୍ତ ବିଚ୍ଛେଦ ବ୍ରତ ଗ୍ରହଣର ଯୋଜନା ପ୍ରସ୍ତୁତ କରିଛି ୫୮ । ଏହା ଦ୍ୱାରା ତା'ର ଦୁଇଟି ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ସାଧିତ । ପ୍ରଥମତଃ ମଧୁଶଯ୍ୟା ଅଳଂକୃତା ଚନ୍ଦ୍ରାବଳୀକୁ ଯଥେଷ୍ଟ ମାନସିକ ସାନ୍ତ୍ୱନା ପ୍ରଦାନ । ଦ୍ୱିତୀୟତଃ ପ୍ରିୟତମ ଅହିମାଣିକ୍ୟର ସଂଧାନ । ବ୍ରତ ଭଙ୍ଗପାପନ ସହିତ ନାୟକ ନାୟିକାଙ୍କ ମିଳନ ଯଥାରୀତି ସମାହିତ । ସେହିପରି 'ଅନୁରଗବତୀ' କାବ୍ୟର ନାୟିକା ଶ୍ରେଳ ଦେଶର ରଜାଙ୍କ ଦ୍ୱାର ବଳପୂର୍ବକ ଅପହୃତା ହୋଇ ସତୀତ୍ୱ ରକ୍ଷା ଲାଗି ବ୍ରତାଚରଣର କୌଶଳ ଗ୍ରହଣ କରିଛି ଏବଂ ଯଥା ସମୟରେ ନାୟକ ସହ ତା'ର ପୁନର୍ମିଳନ ସଂଭବ ହୋଇଛି ୫୯ ।

ଛଦ୍ମବେଶ

ଗାଉଁଲୀ ଗଳ୍ପର ନାୟକ ବା ନାୟିକା କୌଣସି ବିଶେଷ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ସାଧନ ଲାଗି ସଂକଳ୍ପିତ ବା ଅଭିଶାପଗ୍ରସ୍ତ ହୋଇ ଛଦ୍ମବେଶ ଧାରଣ କରନ୍ତି ୬୦ । ଅଧିକାଂଶ ଲୋକ କାହାଣୀର ଏହା ଅଂଶ ବିଶେଷ । ସେକ୍ସପିଅରଙ୍କ ନାଟକାବଳୀରେ କେତେକ ଚରିତ୍ର ଛଦ୍ମବେଶ ଧାରଣ ପୂର୍ବକ ଅଭିଳାଷିତ କାର୍ଯ୍ୟ ସାଧନ କରିଥିବା ଉଲ୍ଲିଖିତ । 'ଟ୍ୱେଲ୍‌ଫ୍‌ଥ୍ ନାଇଟ୍' (Twelfth Night)ର ଇୟୋଲ୍ କିମ୍ବା 'ଦି ମର୍ଚେଣ୍ଟ୍ ଅଫ୍ ଭେନିସ୍' (The Merchant of Venice)ର ପ୍ରୁସିଆକୁ ଏହାର ଉଦାହରଣ ରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରାଯାଇପାରେ ।

ଓଡ଼ିଆ ରୀତି କାବ୍ୟର କେତେକ ସ୍ଥଳରେ ଏହି ପ୍ରସଂଗ ପରିଲକ୍ଷିତ । ପ୍ରତାପ ରାୟଙ୍କ 'ଶଶିସେଣା' ତଥା ନରେନ୍ଦ୍ର ମୁଦ୍ରାଂକ୍ଷର 'ଶଶିସେଣା'

ଅପ୍ରକାଶିତ କାବ୍ୟରେ ଦେବୀ କୃପାରୁ ଉଦୟ ନାୟିକାଙ୍କ ପୁରୁଷ ବେଶ ଧାରଣ ଓ କାର୍ଯ୍ୟସିଦ୍ଧି ଯଥାରୀତି ବର୍ଣ୍ଣିତ ^{୨୧} । ବନମାଳୀ ଦାସଙ୍କ ‘ଶୁଚ ଇଚ୍ଛାବତୀ’ କାବ୍ୟରେ ନାରୀବେଶୀ ନାୟକର ନାୟିକା-ଅନ୍ତଃପୁର ପ୍ରବେଶ ଓ ଗୋପନ ସଂଭେଗ ଚିତ୍ରଣ ସରସ ହୋଇଥିଲା ହେଁ ପୁରୁଷୋଚିତ ହୋଇନାହିଁ ^{୨୨} । ଉପେନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ‘ଲବଣ୍ୟବତୀ’ରେ ନାୟକ ଚନ୍ଦ୍ରକନ୍ଦୁର ନାୟିକା ସହ ସାକ୍ଷାତ ଲଗି ନାରୀବେଶ ଧାରଣ ମଧ୍ୟ ପୌରୁଷବାସ୍ତବ ମର୍ଯ୍ୟାଦାର ପରିପତ୍ନୀ ^{୨୩} ।

ଏଥିରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ ନାୟକ ଓ ନାୟିକା ପ୍ରତ୍ୟେକ ଚରିତ୍ରର ଛଦ୍ମବେଶ ଧାରଣ ଶୃଙ୍ଖାର ଭବନା ଦ୍ଵାରା ପରିରୁଦ୍ଧିତ । କିନ୍ତୁ ଭରିତ୍ରିକ ଗୌରବ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ପୁରୁଷ ଅପେକ୍ଷା ନାରୀ ଉଚ୍ଚସମ୍ମାନର ଅଧିକାରିଣୀ ।

କାନ୍ଥଲେଖା-

ନାୟକ ବା ନାୟିକା ବିପଦ ମୁହୂର୍ତ୍ତରେ କାନ୍ଥଲେଖା ମାଧ୍ୟମରେ ଅନ୍ୟ ପାଇଁ ସନ୍ଦେଶ ଛାଡ଼ିଯିବା ଭରତୀୟ ପ୍ରେମାଖ୍ୟାନ ପରିକଳ୍ପନାରେ ବିଶେଷ ରୂପେ ଆଦୃତ । ଲେଖ ସାହିତ୍ୟରୁ ଏହି ଧାରଣା ବିଦଗ୍ଧ ସାହିତ୍ୟକୁ ସଜ୍ଜମଣ କରିଅଛି । ‘ମାଧବାନନ୍ଦ କାମଳହଳା’ ଉପାଖ୍ୟାନ ଅନ୍ତର୍ଗତ ବିକ୍ରମାଦିତ୍ୟଙ୍କ ଶିବ ମନ୍ଦିରରେ କନ୍ଦଳାର ‘ମାଧବ ଲିଖିତ ଗାଥା ପାଠ ପ୍ରସଙ୍ଗ ଏଠାରେ ଉଲ୍ଲେଖନୀୟ ^{୨୪} ।

ଓଡ଼ିଆ କାବ୍ୟଧାରରେ ମଧ୍ୟ ଏପରି କାହାଣୀ କୌଶଳର ସୂଚନା ପରିଦୃଷ୍ଟ । ‘ଶଶିସେଣା’ କାବ୍ୟରେ ନାୟକ ଅହିମାଣିକ୍ୟର ମନ୍ଦିର କାନ୍ଥରେ ଅଙ୍ଗାର ଲିଖିତ ଗାଥା, ^{୨୫} ‘ପରିମଳା କାବ୍ୟରେ ନାୟିକା କର୍ତ୍ତୃକ ନବର ବାଡ଼ରେ ଗେରୁଖଣ୍ଡ) ଲିଖିତ ଶାପମୁକ୍ତି ହେତୁକ ତାହାର ସ୍ଵର୍ଗଯାତ୍ରା ଓ ମୁକ୍ତି ସନ୍ଦେଶ ^{୨୬}, ‘ଅନୁରାଗବତୀ’ କାବ୍ୟରେ ନାୟିକାର ମଣ୍ଡପ ଗାତ୍ରରେ ଲିଖିତ ରେଲଗଜା କର୍ତ୍ତୃକ ଅପହରଣକାଳୀନ ଦୁର୍ଦ୍ଦଶାବାର୍ତ୍ତା ^{୨୭} ଆଦି କେତେଗୋଟି ଏ ସଂବନ୍ଧିତ ଉଦ୍ଦୃଷ୍ଟ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ । ସକଳ କ୍ଷେତ୍ରରେ ନାୟକ ନାୟିକାଙ୍କ ବିଚ୍ଛେଦର କାରଣ ଓ ମିଳନର ପନ୍ଥା ଏଥିରେ ନିର୍ଦ୍ଦେଶିତ ।

ନାରୀ ସମକାମିତା (Lesbianism)

ସମକାମିତା ଅଳଂକାର ଶାସ୍ତ୍ରର ସମର୍ଥନ ଲଭ କରି ନଥିଲେ ହେଁ ଏହା ମନୋବିଜ୍ଞାନ ସମ୍ମତ । ଏହା ଶୃଙ୍ଗାର ନୁହେଁ; କାମ ପ୍ରବୃତ୍ତିର ଅଭିବ୍ୟକ୍ତି ନାହିଁ । ଓଡ଼ିଆ ରୀତି କାବ୍ୟରେ ନାରୀ ସମକାମିତାର ଚିତ୍ର ସୀମିତ । ଏ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ‘ପରିମଳା’ ବର୍ଣ୍ଣିତ ବିଦ୍ୟାଜନାମାନଙ୍କର ଜଳକେଳି କାଳୀନ ପରସ୍ପର ଆଲିଙ୍ଗନ, ଚୁମ୍ବନ ଓ କୁଟ ମର୍ଦ୍ଦନ ଆଦିର ଉପାଳ ଓ କାମୋଦ୍ଦୀପକ ଦୃଶ୍ୟ ଏକାନ୍ତ ଉପଭୋଗ୍ୟ ^{୨୮} ।

Erotic Zoophilia—

ପଶୁପକ୍ଷୀଙ୍କ ପ୍ରୀତିଲୀଳା ଦେଖି ସମୟ ସମୟରେ ନର/ନାରୀଗଣ କାମପୀଡ଼ିତ ହୋଇ ପଡ଼ିଥାନ୍ତି । ମନୋବିଜ୍ଞାନରେ ଏହା Erotic Zoophilia ନାମରେ ଅଭିହିତ ^{୨୯} । ଓଡ଼ିଆ କାବ୍ୟଧାରାରେ ଏହି ଜାତୀୟ ଭବନାର ଉଲ୍ଲେଖ କେତେକ ସ୍ଥଳରେ ପରିଦୃଷ୍ଟ । ହୋଇପାରେ ଏସବୁ ସାଂସ୍କୃତିକ ବର୍ଣ୍ଣନାରୀତିର ପରିଣତି । ହରିଶ ଓ ହରିଶୀକୁ ଦେଖି ନାୟିକାର ଅବର୍ତ୍ତମାନ ହେତୁ ନାୟକର ରୋଦନ ବିଷୟ ‘ଉଷାଭିଳାଷ’ରେ ଉଲ୍ଲିଖିତ ^{୩୦} । ଉପବନ ପୁରରେ ବସନ୍ତ ବିଳାସୀ ନାୟିକା ଅନଙ୍ଗରେଖାର ବିରହକୁଳା ବର୍ଣ୍ଣନାରେ ମଧ୍ୟ ଏହା ଲକ୍ଷ୍ୟଶୀୟ ^{୩୧} । ‘ବୈଦେହୀଶ ବିଳାସ’ର ସୀତା-ବିରହ-ବିଧୁର ରମଚନ୍ଦ୍ର ଚକ୍ରବାକ ଦମ୍ପତିଙ୍କ ସ୍ମରଣ ବିଳାପ ଦେଖି ଅଧୀର ହେବା ^{୩୨} ଓ ‘ପ୍ରବନ୍ଧ ପୂର୍ଣ୍ଣଚନ୍ଦ୍ର’ର ଗଜା ଭୀଷ୍ମଙ୍କ ପୁଷ୍ପ ପରାଗ ଲୁବ୍ଧ ଭ୍ରମର ଶ୍ରେଣୀ ଦେଖି କାମାନଳରେ ଦଗ୍ଧ ହେବା ^{୩୩} erotic zoophiliaର ସୂକ୍ଷ୍ମ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତି ରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରାଯାଇପାରେ ।

ପିତୃଦ୍ରୋହ—

ଓଡ଼ିଆ ରୀତି କାବ୍ୟରେ ନାୟକ ନାୟିକାଙ୍କ ପ୍ରଣୟ ଘଟିତ ପିତୃଦ୍ରୋହର କିଂଚିତ୍ ସୂଚନା ପରିଲକ୍ଷିତ । ‘ଉଷାଭିଳାଷ’ କାବ୍ୟର ବିରହ ବିଧୁରା ନାୟିକା ପ୍ରିୟତମ ବିନିମୟରେ ପିତୃ-ବିନାଶର ପକ୍ଷ ସମର୍ଥନ କରିବାକୁ କୁଣ୍ଠିତା ନୁହେଁ ^{୩୪} । ସେହିପରି ନାୟିକା, ପ୍ରଭବତୀ ତା’ର

ମିତା ମାତା ଜାତି ବଂଶୁକ ବିରୁଦ୍ଧରେ ପ୍ରତ୍ୟୁତ୍ପନ୍ନ ଯୁଦ୍ଧ ଆନ୍ଦୋଳନକୁ ସାଗତ
 ଛଣାଇଛି ୧୫ । ଆଦର୍ଶ ଅନୁରୋଧରେ ଏଭଳି ବିରୁଦ୍ଧ ଅନୁଚିତ ହେଲେ
 ହେଁ ଯୌବନର ଉଦ୍‌ବେଳିତ ପ୍ରେମାକାଂକ୍ଷାରେ ଏହା ବରଣୀୟ ।

ଜ୍ୟୋତିଷ-

ନାୟକ ନାୟିକାଙ୍କ ଜନ୍ମ, ବିବାହ, ଅଭିଷେକ, ଯୁଦ୍ଧଯାତ୍ରା, ପୁଷ୍ପଭେଦ
 ଆଦିର ଶୁଭଶୁଭ ସଂବଧିତ ଜ୍ୟୋତିଷ ଶାସ୍ତ୍ରୀୟ ଉଲ୍ଲେଖ ଓଡ଼ିଆ କାବ୍ୟ
 ଧାରାରେ ବହୁଳ ପରିଲକ୍ଷିତ । କିନ୍ତୁ ସ୍ଥାନ ବିଶେଷରେ ଶୃଙ୍ଗାର ଧର୍ମୀ
 ଅଭିବ୍ୟକ୍ତି ମଧ୍ୟ ଜ୍ୟୋତିଷ ଶାସ୍ତ୍ରୀୟ ବର୍ଣ୍ଣନା ସମୃଦ୍ଧ । ‘ଲବଣ୍ୟବତୀ’
 ଜାବ୍ୟ-ନାୟକର ଗମେଶ୍ୱର ଯାତ୍ରାକାଳୀନ ଜାର ପୁରୁଷ ଓ କୁଜଟା ପ୍ରୀତି
 ପ୍ରସଂଗ ଏଠାରେ ସ୍ମରଣୀୟ ୧୬ । ଗଣିମାନଙ୍କର କାବ୍ୟିକ ସଂଯୋଜନାରେ
 ନାରୀ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ଓ ପ୍ରେମ ଭବନାର ଯେଉଁ ରମଣୀୟ ଚିତ୍ରଟି କବି ଅଙ୍କନ
 କରିଛନ୍ତି ତାହା ବାସ୍ତବିକ କୃତିତ୍ୱପୂର୍ଣ୍ଣ । ‘କୋଟି ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ସୁନ୍ଦରୀ’ର
 ନାୟିକା-ପୁଷ୍ପୋଦ୍ଗମ ପ୍ରସଂଗରେ କନ୍ୟା ଓ ତୁଳାରଶିର ସଂବଧ
 ପରିକଳ୍ପନା ୧୭, ସ୍ତନ ଚିତ୍ରଣରେ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ରତ୍ୱର ସମାବେଶ ୧୮ ଆଦି
 ଉଚ୍ଚାୟ ଶବ୍ଦ-ବିଳାସ ଓ କାବ୍ୟ-କୌଶଳ ଅନୁରଂଜିତ । ଗୋଟିଏ ସ୍ୱଳର
 ତନ୍ଦ୍ରୋଦୟ ବର୍ଣ୍ଣନା ତୀବ୍ର ଶୃଙ୍ଗାରିକତା ଓ କ୍ରିଷ୍ଣ ଶାସ୍ତ୍ରୀୟ କଳନାରେ
 ଭରଜ୍ଜାତ ୧୯ । ରୀତି କବି କିପରି ଜ୍ୟୋତିଷ ଓ ଶୃଙ୍ଗାର ମଧ୍ୟରେ
 ସମନ୍ୱୟ ସଂଧାନ କରିପାରେ ଉପଲେଖ କେତୋଟି ଉଦାହରଣରୁ ତାହା
 ସୁସ୍ପଷ୍ଟ ।

ସଂଗୀତ-

ସାମ୍ପ୍ରାତିକତା ରୀତି କାବ୍ୟର ଏକ ବିଶିଷ୍ଟ ବିଭବ । କିନ୍ତୁ ସଙ୍ଗୀତର
 ଗୁଣ ସଂଭରରେ କିପରି ନାୟିକାର ବିରହ-ଚିତ୍ତୁ ଅଙ୍କନ କରଯାଇପାରେ
 ତାହାର ଗୋଟିଏ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ଆମେ ‘ସୁବଧ ପୂର୍ଣ୍ଣବହୁ’ରେ ଦେଖୁ ୨୦ ।

ଆୟୁବେଦ-

‘ପ୍ରବଂଧ ପୂର୍ଣ୍ଣଚନ୍ଦ୍ର’ ଉଲ୍ଲିଖିତ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ-ପ୍ରତୀକ୍ଷମାଣା ନାୟିକାର ଚେତନାହୀନ ଅବସ୍ଥା ପ୍ରସଂଗରେ ବୈଦ୍ୟକନ୍ୟାର ଉଚ୍ଛି ଅତ୍ୟନ୍ତ ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟପୂର୍ଣ୍ଣ । ଏକ ପକ୍ଷରେ ଏହା ଯେପରି ଆୟୁର୍ବେଦୀୟ ଔଷଧାବଳୀର ଦୀର୍ଘ ସୂଚନା ଦିଏ, ଅନ୍ୟ ପକ୍ଷରେ ସେହିପରି ରକ୍ତିଶୀଳ ପ୍ରିୟତମ-ଅଭବର ଇଂଶିତ ବହନ କରେ ।^{୧୧}

ଯାତ୍ରାନୁକୂଳ-

ଭରତୀୟ ଶବ୍ଦ ନ ଶାସ୍ତ୍ରରେ ଯାତ୍ରାନୁକୂଳ ବିଧି ବିଧାନର ବହୁବିଧ ସୂଚନା ପ୍ରଦତ୍ତ । ଏହାର ଶୁଭଶୁଭ ଉପରେ କାର୍ଯ୍ୟର ସଫଳତା ବା ବିଫଳତା ନିର୍ଭର କରେ । ରୀତି କାବ୍ୟର କେତେକ ସ୍ଥଳରେ ଏଭଳି ପ୍ରସଂଗର ବର୍ଣ୍ଣନା ମଧ୍ୟ ଶୁଦ୍ଧାରସିକ । ନାୟିକାର ଅଧର, ସ୍ତନ, ନୟନ, ଗତି, ଗଳ, ଚରନ, ଜଘନ, ଉରୁ, ମୃଦୁହାସ ଓ ଚୁଚୁକକୁ ଯଥାକ୍ରମେ ପଲ୍ଲବ, ପୂର୍ଣ୍ଣକୂନ୍ଦ, ମୀନ, ହଂସ, ପାଗବତ, ମଂଗଳଅଷ୍ଟକ, ଭଦ୍ରାସନ, କଦଳୀ, ଶଂଖ ଓ ଜମ୍ବୁକ ରୂପେ କଳ୍ପନା କରି ସର୍ବମଙ୍ଗଳ ହେବା ଚିନ୍ତାରେ ନାୟକର ଗମେଶ୍ୱର ଯାତ୍ରା ‘ଲବଣ୍ୟବତୀ’ରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ^{୧୨} । ସେହିପରି ନାୟିକା ସର୍ବାଙ୍ଗସୁନ୍ଦରୀର ହସ, ନେତ୍ର, ସ୍ତନ ଦର୍ଶନ କରି ନାୟକ ନିଜରୁ ହଂସର ଯାତ୍ରାନୁକୂଳ ପରିକଳ୍ପନା ଅତ୍ୟନ୍ତ ସରସ ଓ ଶୁଦ୍ଧାରଥୀ^{୧୩} । ନାୟିକାର ସ୍ତନ ଯୁଗଳକୁ ପୂର୍ଣ୍ଣ କୂନ୍ଦ, ନୟନକୁ ନବ ପଦ୍ମପୁଷ୍ପର ତୋରଣ ସହ ତୁଳନା ସଂସ୍କୃତ ସାହିତ୍ୟ-ପରମ୍ପରାସିଦ୍ଧ^{୧୪} ।

ଅଲୌକିକତା-

ପୁରାଣର ଅଲୌକିକତା ଦ୍ୱାରା ରୀତିକାବ୍ୟ ବିଶେଷ ଭାବେ ପ୍ରଭାବିତ । ପ୍ରାୟ ସକଳ କାବ୍ୟରେ ଏହା ପରିଦୃଷ୍ଟ । ପୂର୍ବଜନ୍ମ, ଅଭିଶାପ, ମାନସ ସନ୍ତାନ, ଚାନ୍ଦିକତା, ମଦାଗୁରୁଦି ସ୍ତବ୍ଧରେ ବହୁ ଅଲୌକିକ

ଘଟଣାବଳୀର ଚିତ୍ର ପ୍ରଦତ୍ତ । ‘ଶୁଣ ଇଚ୍ଛାବତୀ’ରେ ବେତାଳ ିତଥା ‘ଅନଙ୍ଗରେଖା’ ଓ ‘ଇଚ୍ଛାବତୀ’ରେ ନାରଦଙ୍କ ିଆବିର୍ଭାବ, ‘ଲବଣ୍ୟବତୀ’ରେ ଚଣ୍ଡୀଙ୍କ ଦ୍ଵାର ରଜପୁତ୍ରର ଅପହରଣ ି, ‘କୋଟି ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ସୁନ୍ଦରୀ’ରେ ରତିମର୍ଦ୍ଦା ସଞ୍ଜେ, ଅବଧୂତୀ ଓ ଉପାଧ୍ୟାୟୀଙ୍କର ମାୟାବଳରେ ପୁଷ୍ପପୁର ଯାତ୍ରା, ଚିତ୍ରମୁଗର ବିଚରଣ ି, ‘ପରିମଳା’ରେ ଘୋଟକୀ ବୃତ୍ତାନ୍ତ ି, ‘ପ୍ରେମଲେଚନା’ରେ ନାୟକର ରଥ ଅନ୍ତର୍ଦ୍ଧାନ ଘଟଣା ି, ‘ଶଶିସେଣା’ରେ ନାୟକର ସର୍ପ ରୂପରେ ପାତାଳପୁର ଯାତ୍ରା ି, ‘କଳ୍ପଲତା’ରେ ନାଗକନ୍ୟା କର୍ତ୍ତୃକ ନାୟକ ଅପହରଣ ି ଇତ୍ୟାଦି ନାନାବିଧ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ଏହି ପ୍ରସଙ୍ଗର ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ । ପୌରାଣିକ କାବ୍ୟର ଏହା ଅଙ୍ଗ ବିଶେଷ । ନାୟକ ନାୟିକାଙ୍କ ମିଳନ ଓ ବିରହର ସଫଳ ରୂପାୟନ ପାଇଁ କାଳ୍ପନିକ କାବ୍ୟରେ ମଧ୍ୟ ଏହି ସକଳ ଅଲୌକିକ ଚରିତ୍ର, ଘଟଣା ଓ ସମସ୍ୟାବଳୀ ସନ୍ନିବେଶିତ । ମଧ୍ୟଯୁଗୀୟ ବିଶ୍ଵାସ ଓ କାବ୍ୟ କୌଶଳ ଏଥିସହ ଓତଃପ୍ରୋତ ଭାବେ ଜଡ଼ିତ ।

ଦେବ ଦେବୀ-

ରାତି କାବ୍ୟର ନାୟକ ନାୟିକାଙ୍କ ପ୍ରଣୟ ଲୀଳାରେ ଦେବ ଦେବୀଙ୍କ ଭୂମିକା ଅନୁପେକ୍ଷଣୀୟ । ସୁମ୍ନାଦେଶ, ଅଭିଶାପ, ଆଶୀର୍ବାଦ, ବରଦାନ, ମାନସ ସନ୍ତାନ ସୃଷ୍ଟି-ଏହିପରି ବହୁବିଧ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ସେମାନଙ୍କର ଅଂଶ ଗ୍ରହଣ ତଥା ପ୍ରେମର ଗତିଧାରକୁ ମାର୍ଗ ପ୍ରଦର୍ଶନ- ଅଲୌକିକ ହେଲେ ହେଁ ସାଂସ୍କୃତିକ ବିଶ୍ଵାସ ସମ୍ବଳିତ । ବିଶ୍ଵ ସାହିତ୍ୟରେ ଏହାର ଉଦାହରଣ ପ୍ରଚୁର । ଆମ ସାହିତ୍ୟରେ ନାରାୟଣ ି, ଶିବ ି, ରଘୁନାଥ ି, ସୂର୍ଯ୍ୟ ି, ଗୋପାଳ ି, ଇନ୍ଦ୍ର ି, ବ୍ରହ୍ମା ି, ଗୋରେଖ ି, ମାହେଶ୍ଵରୀ ି, ଭକ୍ତେଶ୍ଵରୀ ି, ମାୟାଦେବୀ ି, ଚଣ୍ଡୀ ି ପ୍ରଭୃତିଙ୍କ ମହିମା ବିଶେଷ ଭାବେ ସ୍ଵୀକୃତ । କେତେକ ସ୍ଥଳରେ ମଦନ, ପୂଜା ବା ମଦନୋତ୍ସବର ବର୍ଣ୍ଣନା ଅତ୍ୟନ୍ତ ରସୋତ୍ତମ ି ଶିବ ଓ ପାର୍ବତୀଙ୍କ ଏକତ୍ର ଉଲ୍ଲେଖ ମଧ୍ୟ ବହୁ କାବ୍ୟରେ ପରିଦୃଷ୍ଟ । ଧାର୍ମିକ ସଂସ୍କୃତିରେ ଲିଙ୍ଗ ଓ ଯୋନିର ପ୍ରତୀକ ରୂପେ ଏ ଦୁହିଙ୍କର

ଆରମ୍ଭନା ବହୁ କାଳବ୍ୟାପୀ । ସୁତରାଂ ଶୂଦ୍ରାଃ କାବ୍ୟରେ ଶିବଙ୍କର
ପ୍ରତିଷ୍ଠା ଘନିଷ୍ଠ ସଂଧ୍ୟାୟୁକ୍ତ ବୋଲି ଅନୁମାନ କରାଯାଇପାରେ ।

ମାନସିକ ଦୃଶ୍ୟ—

ମାନସିକ ଦୃଶ୍ୟ ଯଥାର୍ଥ ପରିପ୍ରକାଶ ରୀତି କାବ୍ୟରେ କୃତ୍ରି
ଉପଲବ୍ଧ । ତାହାର ମୁଖ୍ୟ କାରଣ ହେଉଛି ଏକ ଧାରବାହିକ ରୀତିରେ
ଚରିତ୍ରମାନଙ୍କର ଜିନ୍ଦାଗୀଲତା । ପୂର୍ବକଳ୍ପ ବିଶ୍ୱାସ ଓ ଦାମ୍ଭିକତା ପ୍ରେମର
ଆଦର୍ଶ ବିଶ୍ୱରରେ ନାୟକ ନାୟିକାଙ୍କ ମାନସଲୋକ କେବଳ ଦେହକାମନାରେ
ବିଚଳିତ ହେବା ବ୍ୟତୀତ ଜୀବନର ବିକଳ ସମ୍ଭାବନାକୁ ସ୍ୱାଗତ ଜଣାଇବା
ପାଇଁ ଅବସର ପାଇ ନାହିଁ । ଯେଉଁ କେତେକ ସ୍ଥଳରେ ଗତାନୁ-
ଗତିକତା ପରିହାର କରି କବି ମାନସିକ ବୈଚିତ୍ର୍ୟ ସଂଧାନରେ ଅନୁରଗୀ,
ସେଠାରେ ଭବନାର ନୂତନ ସୂର୍ଯ୍ୟଲୋକ ବିଚ୍ଛୁରିତ । କାମତାପୁରରେ
ମଣୋହିସିକା, କୁସୁମ ଓ ତାମ୍ବୁଳ ଆୟୋଜନ ଲାଗି ନଗର ମଧ୍ୟକୁ
ଯାଇଥିବା ନାୟକ ଅହିମାଣିକ୍ୟର ଅପ୍ରତ୍ୟାବର୍ତ୍ତନ ହେତୁ ନାୟିକା
ଶଶିସେଣାର ବ୍ୟାକୁଳତା ଓ ଆଶଙ୍କା ଏକାନ୍ତ ନାରୀସୁଲଭ^{୧୦୬} । ସାମାଜିକ
ନାମ ଜାଣିବା ପାଇଁ ଗାୟେଣୀମାନଙ୍କ ପ୍ରରେଚନା ହେତୁ ତା'ର
ଚିନ୍ତାଭଙ୍ଗ୍ୟରେ ଦେଖା ଦେଇଥିବା ତୁମ୍ବୁଳ ଆଲୋଚନ ମଧ୍ୟ ଅତ୍ୟନ୍ତ
ସ୍ୱାଭାବିକ^{୧୦୭} । ‘ପରିମଳା’ କାବ୍ୟରେ ନାୟକ ନାୟିକାଙ୍କ ମାନସିକ
ଦୃଶ୍ୟ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟମୟ ଚିତ୍ର ପ୍ରଦତ୍ତ । ସତ୍ୟରକ୍ଷା ହେତୁ ମଧୁଶଯ୍ୟାପୁରରେ
ସହବାସ ବଞ୍ଚିତ ପ୍ରଣୟାୟୁଗଳର ଆକୃଳତା, ନାୟକ ସହ ସ୍ୱଭେଗରତ
ନାୟିକାର ପ୍ରେମିକ ପ୍ରତି ବିରଗଭବନା, ଶାପମୁକ୍ତ ହେତୁ ନାୟିକାର ସ୍ୱର୍ଗ
ଗମନରେ ନାୟକର ସନ୍ଦେହ (ପରିମଳା ଓ ଚିତ୍ରରଥର ମିଳନ ସଂଭବନା)
ତଥା ସ୍ୱର୍ଗପୁରରେ ଗନ୍ଧର୍ବ ସହ କପଟ ସଂଭେଗରତ ନାୟିକାର ପ୍ରିୟଚିତ୍ତା
ଆଦି ବିଦଗ୍ଧ ପ୍ରାଣରସରେ ଜର୍ଜରିତ^{୧୦୮} । ସମଗ୍ର ଓଡ଼ିଆ ରୀତି
କାବ୍ୟରେ ଏହା ଅତୁଳନୀୟ । ଉପେନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ‘ରସିକ ହାରାବଳୀ’ରେ
ବିରହ ପାଡ଼ିତା ନାୟିକାର ନାୟକ-ଭବନା ଅର୍ଥାତ୍ ଅନ୍ୟ ଯୁବତୀ ସହ
ପ୍ରିୟତମର ପ୍ରଣୟ ସପର୍ଶ ପିରିକଳ୍ପନା କିଛିତ୍ ସ୍ୱାଭାବିକ । କିନ୍ତୁ ଅବୈଧ

ପ୍ରେମର ପୁଷ୍ପଭୂମିରେ ପତିପୁରସ୍ଥିତା ନାୟିକା ହାରବଳାର ପ୍ରତ୍ୟାବର୍ତ୍ତନ
ବିଳମ୍ବ ହେତୁ ବିରହ ବିଧୂର ନାୟକର ଅନୁଚିତା ଅତ୍ୟନ୍ତ ବାସ୍ତବ୍ୟମୀ¹¹⁰ ।

ଅବୈଧ ଭବନା-

କନ୍ୟାର ସୁନୋଳି ଲକ୍ଷ୍ୟ କରି ତା'ର ବିବାହ ଚିତାରେ ଗଜା
ପ୍ରଭକର ବର୍ଦ୍ଧନଙ୍କ ହୃଦୟ ଅନ୍ଧକାରଜ୍ଞ ହୋଇ ଉଠିଥିବା କଥା ହର୍ଷ ଚରିତ୍ରରେ
ବର୍ଣ୍ଣିତ¹¹¹ । ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ଯାହା ହେଉନା କାହିଁକି ଏପରି ଭବନା ପିତା
ପକ୍ଷରେ ଅଶୋଭନୀୟ । ନରେନ୍ଦ୍ର ଯୁବତୀଙ୍କ 'ଶଶିସେଣା' କାବ୍ୟରେ
ବିଧାତା ପ୍ରେରିତ ଧର୍ମଧ୍ଵଂସିନୀ କନ୍ୟାର ମସ୍ତକାନ୍ତମେ ଗଜା ମଧୁକର
ସକନ୍ୟାର ରୂପ ଓ ଉନ୍ନତ ସ୍ତନ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ଦେଖି ଅଭିଭୂତ ହୋଇଥିବା ବିଷୟ
ବର୍ଣ୍ଣିତ¹¹² । ପରବର୍ତ୍ତୀ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ପିତାର ପାପ ସଂଭୋଗ ଅଭିଳାଷ
ମଧ୍ୟ ଉଲ୍ଲିଖିତ । ଓଡ଼ିଆ ଗୀତି କାବ୍ୟରେ ଏଭଳି ଅବୈଧ ଭବନା ଅନ୍ୟତ୍ର
ଦୁର୍ଲଭ ।

ଆମ୍ବୋହର୍ଗ-

ପ୍ରିୟ ବା ପ୍ରିୟା ପାଇଁ ଜୀବନ ତ୍ୟାଗରେ ପ୍ରଣୟର ଆଦର୍ଶ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ।
ବିଶ୍ଵ ସାହିତ୍ୟରେ ଏହାର ବହୁଳ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ପରିଲକ୍ଷିତ । ଗ୍ରୀକ୍ ପୁରାଣର
ନାୟିକା ସିଲ୍ଲା (Scylla) କିମ୍ବା ସେକ୍ସପିଅରଙ୍କ ରୋମିଓ ଓ ଜୁଲିଏଟ୍
ଚରିତ୍ରର ସଫଳତା ଏ ପ୍ରସଂଗରେ ଉଲ୍ଲେଖଯୋଗ୍ୟ ।

ଓଡ଼ିଆ ଗୀତି କାବ୍ୟରେ ଏହି ଜାତୀୟ ଚରିତ୍ର ଅସ୍ପଷ୍ଟ । 'କଳ୍ପଲତା'
କାବ୍ୟରେ ନାୟିକାର ବିଷପାନ ଘଟଣା ଆଦର୍ଶ ସ୍ଥାନୀୟ¹¹³ । କିନ୍ତୁ
କାବ୍ୟଟି ଅଲୌକିକତା ଆଜ୍ଞନ ହୋଇଥିବାରୁ ଏହା ମାନବିକ ମୂଲ୍ୟବୋଧର
ଅସୀମ ଶ୍ରଦ୍ଧା ଲଭ କରିବାରେ ଅସମର୍ଥ । ବହୁ କାବ୍ୟରେ ନାୟିକାର
ଆମ୍ବୋହର୍ଗ ଭବନା ନାୟକ ବିଚ୍ଛେଦ କୈନ୍ଦ୍ରିକ । ଅଗ୍ନିଧାସ ପାଇଁ ପ୍ରସ୍ତୁତି ହୁଁ
ଏହାର ସହଜ ସମାଧାନ¹¹⁴ । 'ଅନଙ୍ଗରେଖା'ରେ ଛଦ୍ମବେଶୀ ଗନ୍ଧର୍ବର

କପଟ ଆଚରଣ ବିରୁଦ୍ଧରେ ନାୟିକାର ଅଗ୍ନିଝାସ ଧମକ ତା'ର ଗୁରିତ୍ରିକ ମୁହଁ ପ୍ରଖ୍ୟାପନ କରେ¹¹⁵ । ନାୟିକା ଗୁରୁଭାବତୀର ନାୟକ ସହ ବଧୂମିରେ ମୃତ୍ୟୁ ବରଣ ଅଭିଳାଷ ସେହିପରି ଉଚ୍ଚ ଆଦର୍ଶ ଆଧାରିତ¹¹⁶ । 'ମଥୁରା ମଙ୍ଗଳ'ରେ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ବିଚ୍ଛେଦ ଜନିତ ବିରହିଣୀ ଗୋପାଙ୍ଗନାମାନଙ୍କର ଗଣ୍ଡ ଜଳରେ ଲଂଘନ, ଅଗ୍ନିଝାସ, ଛୁରିକା ସାହାଯ୍ୟରେ କଣ୍ଠଛେଦ ଆଦି ଚିନ୍ତା ଅତ୍ୟନ୍ତ ହୃଦୟସ୍ପର୍ଶୀ¹¹⁷ । ଏହି ସକଳ ବର୍ଣ୍ଣନାରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ ନାରୀର ଅଗ୍ନି ପ୍ରବେଶ ସେ କାଳରେ ପବିତ୍ର ସାମାଜିକ ଗୌରବ ଲଭ କରିଥିଲା ।

ନାୟକ ଚରିତ୍ରରେ ଆମ୍ବୋହରର ଚିତ୍ର ସୀମିତ । ନାୟିକା ବିରହରେ ନାୟକର ପର୍ବତ ଉପରୁ ଲମ୍ଫଦାନ ପୂର୍ବକ ଆତ୍ମ ବିସର୍ଜନ ଭବନା 'ପରିମଳା'ରେ ଉଲ୍ଲିଖିତ¹¹⁸ । ଲବଣ୍ୟବତୀ¹¹⁹ ରେ ପ୍ରଭାକରର ଗଙ୍ଗାସାଗର ଝାସ ଦୈବବାଣୀ ନିର୍ଦ୍ଦେଶିତ । ସେହିପରି ବିରହ ବିଧୂର ଚନ୍ଦ୍ରଭାଗୁର ତନୁଦହନ କାମନା କାବ୍ୟିକ ଭବ ପ୍ରବଣତା ସମୃଦ୍ଧ । ସୁତରାଂ ଚରିତ୍ର ଦୁଇଟିରେ ବାସ୍ତବମୁଖୀ ଜୀବନାଦର୍ଶର ପରିଚୟ ସ୍ପଷ୍ଟ ।

ଦୁସ୍ତର ସାଧନା-

ନାୟକ ବା ନାୟିକାକୁ ପ୍ରଣୟୀ ବା ପ୍ରଣୟିନୀ ରୂପେ ଲଭି କରିବା ଦୁସ୍ତର ସାଧନାର ଫଳଶ୍ରୁତି ରୂପେ କାବ୍ୟ ପରମ୍ପରାରେ ଗୃହୀତ । 'ରମବିଭା'ର କାବ୍ୟ-ନାୟିକା ସଖୀମାନଙ୍କ ନିକଟରେ ପ୍ରକାଶ କରିଛି ଯେ ଯେଉଁ ନାରୀ ଶତବାର ସାଗରଝାସର ପୂଣ୍ୟ ଅର୍ଜନ କରିଥିବ ତାହା ପକ୍ଷରେ ହିଁ ରମଚନ୍ଦ୍ରକୁ ପତି ରୂପେ ପାଇବା ସମ୍ଭବ¹²⁰ । ସେହିପରି ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ-ପ୍ରୀତି ଅଭିଳାଷିଣୀ ଶ୍ରୀରାଧାଙ୍କର କଳ୍ପତରୁ ତଳେ ଶତ ଜନ୍ମ ତପଃ ସାଧନା ଚିନ୍ତା 'ବିଦଗ୍ଧ ଚିନ୍ତାମଣି'ରେ ଉଲ୍ଲିଖିତ¹²¹ ।

ନାୟକ ଚରିତ୍ରରେ ଏପରି ସାଧନା ବା ସାଧନା ପ୍ରତି ଆସକ୍ତିର ଚିତ୍ର ବ୍ୟାପକ । ପାର୍ଥ ଶ୍ରୀଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କ 'କର୍ଜାବତୀ'ରେ ନାୟିକା ପାଇଁ ନାୟକର

ସାଗର ଝାସ ଭବନା ପରିଲକ୍ଷିତ ¹²² । ‘ଗ୍ଳୋର ପଞ୍ଚାଶିକା’ ଅନୁସୂତ ଧନଞ୍ଜୟଙ୍କ ‘ଇଚ୍ଛାବତୀ’ କାବ୍ୟର ନାୟିକାନୂତିତାରେ ପୁରୁଷର କନ୍ୟାଞ୍ଜର ଜୀବନ ଚିତ୍ର ଉଦ୍‌ଘାଟିତ । ପୂର୍ବ ଜନ୍ମର ଦୁଷ୍ଟର ତପସ୍ୟା ହେତୁ ଇହ ଜନ୍ମର ନାୟିକାର ଅଙ୍ଗଲଭ ଯେପରି ସୁବାଂଛିତ ସେହିପରି ଗଙ୍ଗାରେ ତନୁତ୍ୟାଗ ପୂର୍ବକ ତା’ ସହିତ ନାୟକର ପୁନର୍ମିଳନ କାମନା ପରଜନ୍ମ ଆକାଂକ୍ଷିତ ¹²³ । ‘ଲବଣ୍ୟବତୀ’ରେ ପ୍ରଭାକରର ଅକଥନୀୟ ପଞ୍ଚାଶି ସାଧନା ଓ ଗଙ୍ଗା ସାଗର ଝାସ ପ୍ରସଙ୍ଗ ‘ଗ୍ଳୋର ପଞ୍ଚାଶିକା’/‘ଇଚ୍ଛାବତୀ’ ଦ୍ଵାରା ପ୍ରଭାବିତ ହେବା ଅସମ୍ଭବ ନୁହେଁ ¹²⁴ । ‘ରସିକ ହାଗବଳୀ’ରେ ମଧ୍ୟ ବାଞ୍ଛାତତ୍ତ୍ଵ ତଳେ ତପ ସାଧନା ଓ ଗଙ୍ଗାସାଗର ଝାସ ଭରମ ରମା ଲଭର ଅନନ୍ୟ ପକ୍ଷା ରୂପେ କାର୍ଯ୍ୟିତ ¹²⁵ । ବିଦଗ୍ଧ ଚିନ୍ତାମଣି’ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କ ରଥା-ଭବନା (ଯଥା-ପ୍ରୟାଗ, କାଶୀ ଅଥବା ଗଙ୍ଗା-ସାଗରରେ ପ୍ରାଣ ବିସର୍ଜନ, ଯୋଗୀତ୍ଵ ବରଣ, ପଞ୍ଚାଶି ସାଧନା, ଶଙ୍କର ପୂଜା ଇତ୍ୟାଦି) ଉପେନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ‘ଲବଣ୍ୟବତୀ’ (ପ୍ରଭାକରର ତପସ୍ୟା ଓ ଚନ୍ଦ୍ରଭାଗୁର ବିରହ ଭବନା) ଛାୟାରେ ପରିକଳ୍ପିତ ¹²⁶ ।

ପେଉଁ ସକଳ ସାଧନାର ଚିତ୍ର କାବ୍ୟମାନଙ୍କରେ ପ୍ରଦର, ତାହା ମଧ୍ୟଯୁଗୀୟ ଜୀବନ-ଦର୍ଶନ ସଂପର୍କହୀନ । ସାମନ୍ତୀୟ ବିକାସ ବିଭବ ପରିପଲ୍ଲିତ ନାରୀ ବା ପୁରୁଷ ଚରିତ୍ରରେ ଏହା ସ୍ପଷ୍ଟ ମାତ୍ର ।

ମୋକ୍ଷ ଭାବନା—

ଓଡ଼ିଆ ରୀତି କାବ୍ୟରେ ମୋକ୍ଷ ଭାବନା ପ୍ରାୟତଃ ନାରୀ ହିଁ ଭେଗ କୈନ୍ଦ୍ରିକ । ସ୍ଵର୍ଗଭୋଗ, ଇନ୍ଦ୍ର ପଦବୀ, କୁବେର ବିଭବ ସବୁ କିଛି ତାହା ନିକଟରେ ତୁଚ୍ଛ । ‘ପରିମଳା’ କାବ୍ୟର ନାୟକ ପକ୍ଷରେ ଭଜ ପୃଥୁଳ ସ୍ତନର ହୃଦୟ-ସ୍ପର୍ଶ ସୁଖ ସର୍ବାଦି ମୋକ୍ଷଠାରୁ ଅଧିକ ଗୌରବସ୍ଥୁ ¹²⁷ । ନାୟିକାଙ୍କ ନୀତୀ ମୋକ୍ଷଶାହିଁ ମୋକ୍ଷଲଭର ଏକମାତ୍ର ପକ୍ଷା ବୋଲି ଉପେନ୍ଦ୍ରଙ୍କ କାବ୍ୟ-ନାୟକଙ୍କ ଦୃଷ୍ଟ ଘୋଷଣା ବହୁ ସ୍ଥଳରେ ପରିଲକ୍ଷିତ ¹²⁸ ।

‘ପ୍ରବନ୍ଧ ପୂର୍ଣ୍ଣଚନ୍ଦ୍ର’ ଏ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ଉଂଜୀୟ ଆଦର୍ଶ ଅନୁସରଣ କରିଛି^{୧୯୯} । ‘ବିଦଗ୍ଧ ଚିନ୍ତାମଣି’ରେ ନାୟିକା ଶ୍ରୀରାଧାଙ୍କ କବରୀ ମୋକ୍ଷଣ ମାତ୍ରେ ମୋକ୍ଷ ଲୁକ୍ଷିତ ହେଉଥିବା ବିଷୟ ପରିକଳ୍ପିତ^{୧୩୦} । ଏଥିରେ ଜୀବନର ଉଚ୍ଚତମ ଆକାଂକ୍ଷା ନାହିଁ । ଅଛି କେବଳ ଦେହ ଭୋଗର ଅକୃତ୍ରିମ ବାସନା ।

ଦାମ୍ପତ୍ୟ ପ୍ରେମ-

କୃଷ୍ଣ-କାବ୍ୟ ଭିନ୍ନ ପ୍ରାୟ ସକଳ କାବ୍ୟରେ ଦାମ୍ପତ୍ୟ ପ୍ରେମର ଗୌରବ ଉଦ୍‌ଘୋଷିତ । ଶ୍ରୀ ବିଜୟ ଚରଣ ପଟ୍ଟନାୟକ ଉଂଜୀୟ କାବ୍ୟର ସମୀକ୍ଷା କରିବାକୁ ଯାଇ କହିଛନ୍ତି—“ଯୌନ ଆକର୍ଷଣ ମାନବର ସହଜାତ ପ୍ରବୃତ୍ତି । ବିବାହ ଦ୍ଵାରା ଏହି ଆକର୍ଷଣକୁ ନିୟମିତ କରି ଉଚ୍ଚତର ମାନସିକ ବୃତ୍ତିମାନଙ୍କୁ ବିକର୍ଷିତ କରିବା ଓ ଶେଷରେ ଚିନ୍ତା ଗତ୍ୟରେ ପ୍ରବେଶ କରିବାର ଅର୍ଥକାର ହିଁ ଆର୍ଯ୍ୟ ମାନବର ଲକ୍ଷ୍ୟ । ରସ କାବ୍ୟମାନ ଦମ୍ପତିଙ୍କ ଯୌନ ଆକର୍ଷଣକୁ ନିୟମିତ କରିବାରେ ଅତ୍ୟନ୍ତ ସହାୟକ^{୧୩୧} ।” ପଣ୍ଡିତ ନୀଳକଣ୍ଠ ଦାସ, ଅଧ୍ୟାପକ ଆର୍ତ୍ତ ବଲ୍ଲଭ ମହାନ୍ତି ଓ ସମଧର୍ମା ସମାଲୋଚକଗଣ ଏହି ଦାମ୍ପତ୍ୟ ପ୍ରେମର ପ୍ରଶଂସାରେ ଶତମୁଖ । ଏକ ଜାତୀୟ ସାମ୍ବୃତିକ ଆଦର୍ଶ ଏହାର ଭିତ୍ତି ।

କିନ୍ତୁ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରିବାର କଥା ଯେ ଓଡ଼ିଆ କାବ୍ୟର ଏହି ଆଦର୍ଶ ରୀତି ଧାରରେ ଅନୁବର୍ତ୍ତିତ । ଜୀବନର ସକଳ ବିପର୍ଯ୍ୟୟ ମଧ୍ୟରେ ପତି ପତ୍ନୀଙ୍କ ପ୍ରେମାନୁରକ୍ତି ଯେଉଁ ଆଲୋକୋଜ୍ଞାନ ଭବରଣୀ ବିଚ୍ଛୁରିତ କରେ ମଧ୍ୟଯୁଗୀୟ ଦାମ୍ପତ୍ୟ ପ୍ରେମ ଚିତ୍ରରେ ତାହା ଦୁର୍ଲଭ ଶୃଙ୍ଗାରିକତା ବା ଦେହୋପାସନା ହିଁ ଏଠାରେ ମୁଖ୍ୟ । ବିଜ୍ଞେଦ ପ୍ରସଂଗ ଅଲୌକିକତା ଓ ସହଜ କାଳ୍ପନିକତା ଆଶ୍ରିତ । ବିରହ ଭବନାରେ କାବ୍ୟିକ ସରସତା ପରିଲକ୍ଷିତ ହେଲେ ହେଁ ପ୍ରଣୟର ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ରତିବିଜାସର ସୀମିତ ପରିସର ମଧ୍ୟରେ କେବଳ ଓତପୁତ । ସ୍ଵର୍ଗ ସ୍ଵପଦ^{୧୩୨}, କୁବେର ସ୍ଵପତ୍ନି^{୧୩୩}, ବୈକୁଣ୍ଠ ଭୋଗ^{୧୩୪}, ଇନ୍ଦ୍ର ଶିଶୁର୍ଯ୍ୟ^{୧୩୫} ଆଦି ସକଳ ପୁରୁଷାର୍ଥ ନାୟକ ନାୟିକାଙ୍କ

ସଢେଗ ଲୀଳା ନିକଟରେ ତୁଳାତିରୁଛ । ‘ଲବଣ୍ୟବତୀ’ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ପଞ୍ଜିତ ନୀଳକଣ୍ଠଙ୍କ ମତବ୍ୟ ଏଠାରେ ପ୍ରଣିଧାନ ଯୋଗ୍ୟ । “ଚନ୍ଦ୍ରଭାଗୁରେ ଏକପନ୍ନିବ୍ରତ ଓ ଲବଣ୍ୟବତୀଠାରେ ଅକାଟ୍ୟ ପତିପ୍ରାଣତା କାବ୍ୟର ମୋଟାମୋଟି ଆଦର୍ଶ କହିଲେ ଚଳେ । କିନ୍ତୁ ଏ ଆଦର୍ଶ ପୁରାଣକାବ୍ୟରେ ଏ କ୍ଷେତ୍ରରେ କବି ଯେଉଁ ପଛା ଅବଲମ୍ବନ କରିଛନ୍ତି ତାହା ବେଳେ ବେଳେ ସାଧାରଣ ପାଠକର ରୁଚିରେ ଆଘାତ ଦିଏ ୧୩୭ ।” ସୁତରାଂ ଆମ ରୀତି କାବ୍ୟରେ ଦାମ୍ବତ୍ୟ ପ୍ରେମର ଚନ୍ଦ୍ରିୟାତିରିକ୍ତ ବିଭବ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ଅବହେଳିତ ଯେକଥା କୁହାଯାଇ ନପାରେ । ପକ୍ଷାନ୍ତରେ କେବଳ ବୈଧୀ ବୋଲି ଯେ ଏହା ଶ୍ରେଷ୍ଠ ଓ ଆଦର୍ଶ ସ୍ଥାନୀୟ ହେବ, ତାହା ମଧ୍ୟ ଯଥାର୍ଥ ନୁହେଁ ।

ବହୁ ପତ୍ନୀକତା-

ଶ୍ରୀହର୍ଷଙ୍କ ‘ନୈଷଧ’ରେ ଗଜା ନଳ ବହୁପତ୍ନୀକ ରୂପେ ଚିତ୍ରିତ । ନାୟିକା ଦମୟନ୍ତୀଙ୍କଠାରେ ଏଥିପାଇଁ କ୍ଷୋଭ ବା ଘୃଣାର ସ୍ଥାନ ନାହିଁ । ବରଂ ଏହା ତାଙ୍କର ସହଜ ସମର୍ଥନ ଲଭ କରିଛି ।

ଏ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଓଡ଼ିଆ ରୀତି କାବ୍ୟରେ ‘ଶଶିସେଣା’ (ପ୍ରତାପରାୟ)ର ସ୍ଥାନ ସ୍ପଷ୍ଟ । ନାୟିକା ଅତିରିକ୍ତ ଚନ୍ଦ୍ରାବଳୀ ଓ ନାଗ ରମଣୀୟ ନାୟକ ଅହିମାଣିକ୍ୟର ପତ୍ନୀ-ମର୍ଯ୍ୟାଦାରେ ସମ୍ମାନିତ । ଅନ୍ୟତ୍ର କାବ୍ୟ-ନାୟକ ବହୁ ପତ୍ନୀକ ଥିବାର ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ମିଳେ ନାହିଁ । ‘କୋଟି ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ସୁନ୍ଦରୀ’ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଗଜା ବିଶ୍ଵାନନ୍ଦଙ୍କ ରତିମର୍ଦ୍ଦା ସଢେଗ ଏକ ଉଲ୍ଲେଖଯୋଗ୍ୟ ପ୍ରସଙ୍ଗ । ଏଠାରେ ବହୁପତ୍ନୀକତା ନିହିତ ନୁହେଁ, ବରଂ ସମର୍ଥିତ । ଏତଦ୍ଭିନ୍ନ ଗଜାଙ୍କର ବହୁଗଣୀ ଥିବାର ସ୍ପଷ୍ଟ ସୂଚନା କାବ୍ୟରେ ନିହିତ ୧୩୮ । ସେହିପରି ‘ଲବଣ୍ୟବତୀ’ରେ କର୍ଣ୍ଣାଟ ଦେଶର ଗଜା ଶଶି ଶେଖର ଓ ସ୍ଵିହଜର ଗଜା ରତ୍ନେଶ୍ଵରଙ୍କ ଅତଃପୁର ବହୁଗଣୀଙ୍କ ଦ୍ଵାର ଅଳଂକୃତ ଥିବା ୧୩୯ ତଥା ‘ଅନଙ୍ଗରେଖା’ରେ କର୍ଣ୍ଣାଟ ଦେଶର ଗଜା ବିଜୟବାହୁ ସାତଶ ପଞ୍ଚାଶ ଯୁବତୀଙ୍କ ଗହଣରେ କାଜାକିବାହିତ କରୁଥିବା ୧୪୦ କଥା ଉଲ୍ଲିଖିତ । ମଧ୍ୟଯଗୀୟ ଗଜ ପରିବାରରେ ଏଭଳି ପ୍ରଥା ଆଦୌ

ଅସ୍ତ୍ରାସଂଗିକ ନୁହେଁ । ପଣ୍ଡିତ ନୀଳକଣ୍ଠଙ୍କ ଉଷାରେ—“ରଜାମାନେ ପାଞ୍ଜିଆ, ଛାମୁଆ, ମନ୍ତ୍ରୀ, କଟୁଆଳ ପ୍ରଭୃତି ଖୋସାମଦିଆ ପଦବୀଧାରୀଙ୍କ ସାହ ଚର୍ଯ୍ୟରେ ରହି କାମିନୀବିଜାୟକୁ ଜୀବନର ସର୍ବଶ୍ରେଷ୍ଠ ସଂଭୋଗ ଓ ସପଦ ବୋଲି ବିଶ୍ୱାସ କରନ୍ତି । × × ପତ୍ନୀ ଆଉ ପୂର୍ବପରି ରଜାଙ୍କର ସହଧର୍ମିଣୀ ନଥିଲେ । ପତ୍ନୀ ବା ପତ୍ନୀମାନେ ଭତର ସାଧାରଣ ରମଣୀ ପରି ବିଜାୟର ଭୋଗ୍ୟବସ୍ତୁ ¹⁴¹ ।” ରଜାମାନଙ୍କ ଚରିତ୍ରରେ ବହୁପତ୍ନୀକତା ବରଣୀୟ ହୋଇଥିଲାବେଳେ କାବ୍ୟ-ନାୟକ (ଅର୍ଥାତ୍ ରଜକୁମାର) ଚରିତ୍ରରେ ଏହା ପରିତ୍ୟାଜ୍ୟ ହେବାର କାରଣ କ’ଣ ହୋଇପାରେ ? ମନେହୁଏ କବିଗଣ କେବଳ ସାମାଜିକ ଓ ସାଂସ୍କୃତିକ ଆଦର୍ଶର ଅନୁରୋଧରେ ନାୟକ ଚରିତ୍ରକୁ ଏକପତ୍ନୀକ କରିଯାଇଛନ୍ତି ।

ବେଶ୍ୟା ବିଳାସ—

ଓଡ଼ିଶାର ମଧ୍ୟଯୁଗୀୟ ସାମନ୍ତୀୟ ରଜପରିବାର ସଂପର୍କରେ ପଣ୍ଡିତ ନୀଳକଣ୍ଠ କହନ୍ତି—“ପରସ୍ତେଶତା ଓ ବେଶ୍ୟାସକ୍ତି ଯେପରି କି ରଜକୁଳର ଭୂଷଣ ହୋଇ ସାରିଥିଲା ¹⁴² ।” ଓଡ଼ିଆ ରୀତି କାବ୍ୟରେ ଏହାର କିଛିତ୍ ସୂଚନା ପ୍ରଦତ୍ତ । ‘ଲବଣ୍ୟବତୀ’ ବର୍ଣ୍ଣିତ କର୍ମୀଟ ରଜ-ଦରବାରରେ ଗଣିକାନୃତ୍ୟ ବିଧାନ ¹⁴³ ଓ ମିତ୍ର ମଣ୍ଡଳୀ ପରିବେଷିତ ରଜକୁମାର ଚନ୍ଦ୍ରଭାନୁଙ୍କ ମହାରବାସିନୀ ଗଣିକା ମଦନିକାର ରୂପ ପ୍ରଶଂସା ¹⁴⁴ , ଏ କ୍ଷେତ୍ରରେ ବିଶ୍ୱାସ୍ୟ । ଉପେନ୍ଦ୍ର ଭଞ୍ଜଙ୍କ ବର୍ଣ୍ଣନା (ମଦନିକା) ରଘୁନାଥ ହରିଚନ୍ଦନଙ୍କ ‘ଲୀଳାବତୀ’ କାବ୍ୟର ଗଣିକା ବସନ୍ତସେନା ପ୍ରସଂଗର ଅନୁରୂପ ¹⁴⁵ । ‘ସୁବର୍ଣ୍ଣରେଖା’ରେ ମଧ୍ୟ କୋଶଳ ରଜକୁମାରଙ୍କ ଆଜାପ ପୀଠରେ ରୂପଜୀବାର ଉପସ୍ଥିତି ବର୍ଣ୍ଣିତ ¹⁴⁶ । ଘନ ଭଞ୍ଜଙ୍କ ‘ତ୍ରୈଲୋକ୍ୟ ମୋହିନୀ’ରେ ଭଲ୍ଲିଖିତ ରଜପୁତ୍ର ପଞ୍ଚିବାଣଙ୍କ ଦରବାରରେ ମନୋରମା ବେଶ୍ୟାର ନୃତ୍ୟ ପ୍ରସଙ୍ଗ ଏଠାରେ ମଧ୍ୟ ସ୍ୱରଣ କରାଯାଇପାରେ ¹⁴⁷ । ନାୟିକା ରୂପର ଉତ୍କର୍ଷ ପ୍ରତିପାଦନ କରିବା ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ରୂପବିଜାସିନୀ ଗଣିକା ଚରିତ୍ରର ସଂଯୋଜନା ହୁଏତ କବିର

ଲକ୍ଷ୍ୟ ହୋଇପାରେ କିନ୍ତୁ ଦରବାରୀ ଶଶିକା ବିଜାସର ପ୍ରାସରିକତା ଏ କ୍ଷେତ୍ରରେ ସ୍ୱୀକୃତ । ପୁନଶ୍ଚ ନାୟକର ନାୟିକା-ଭବନା ସହ ଏହା କିପରି ଓଡ଼ିଆପ୍ରୋତ ଭବରେ ଜଡ଼ିତ ତା'ର ନିରପେକ୍ଷ ସମୀକ୍ଷା ଏକାନ୍ତ ଆବଶ୍ୟକ ।

ସମର ଚିତ୍ର-

ରୀତି ଯୁଗୀୟ ସାହିତ୍ୟରେ ସମର ଚିତ୍ରର ଅଭାବ ନଥିଲେ ହେଁ ତାହା ଯଥାର୍ଥ ଗୌରବ ଲାଭ କରିପାରିନାହିଁ । ପ୍ରାୟ ସକଳ କ୍ଷେତ୍ରରେ କାବ୍ୟ ନାୟକର ଅପରକ୍ଷେୟ ଶକ୍ତି ଓ ଅଲୌକିକ କାର୍ଯ୍ୟସାଧନର ବିବରଣ ପ୍ରଦତ୍ତ ^{୧୫୮} । ସମର ବର୍ଣ୍ଣନାରେ ପୌରାଣିକ ଓ କାଳ୍ପନିକ ଅତିରଞ୍ଜନ ତଥା ଆଳଂକାରିକ ପରକାଷ୍ଠା ଦର୍ଶାଇବାରେ କବିଗଣ ସମନ୍ୱିତ ପ୍ରୟାସ କରିଯାଇଛନ୍ତି । ଯୁଦ୍ଧର ଭୟାବହତା ଓ ବାସ୍ତବତା ପ୍ରତି ଏମାନଙ୍କ ଧ୍ୟାନ ଆକର୍ଷିତ ହୋଇନାହିଁ । ଐତିହାସିକ ଡକ୍ଟର କୃଷ୍ଣଚନ୍ଦ୍ର ପାଣିଗ୍ରାହୀ ଏହାର କାରଣ ନିରୂପଣ କରିବାକୁ ଯାଇ କହିଛନ୍ତି—“ଓଡ଼ିଶାର ସାଧାରଣ ନରପତି-ମାନଙ୍କ ଅମଳରେ ଯୁଦ୍ଧବିଗ୍ରହ ଯେପରି ରଜନୀବର୍ଣ୍ଣକୁ ସଜାଗ କରି ରଖୁଥିଲେ ମୁସଲମାନ, ମରହଟ୍ଟା ଓ ବ୍ରିଟିଶ ରାଜତ୍ୱରେ ସେମାନେ ସେପରି ସଜାଗ ରହିବାରେ ଆବଶ୍ୟକତା ନଥିଲା । ଯୁଦ୍ଧ କିଂବଦନ୍ତୀରେ ପରିଣତ ହୋଇ ସାରିଥିଲା । x x ଓଡ଼ିଆମାନେ କେବେସିନା ସମରପ୍ରିୟ ଜାତି ଥିଲେ; କିନ୍ତୁ ଏ ସାହିତ୍ୟ ଯେତେବେଳେ ରଚିତ ହୋଇଥିଲା ସେତେବେଳେ ଏମାନଙ୍କ ସମରପ୍ରିୟତା ସ୍ୱପୂର୍ଣ୍ଣ ରୂପେ ଲୁପ୍ତ ହୋଇ ସାରିଥିଲା ^{୧୫୯} ।” ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଭେଗ ବିଜାସରେ ପ୍ରତିପାଳିତ ସାମନ୍ତୀୟ ସ୍ୱପ୍ନ କାବ୍ୟ ସୃଷ୍ଟିକୁ ଆକଳନ କରି ରଖିବା ସାଧବିକ । ଏ କ୍ଷେତ୍ରରେ ବୀରତ୍ୱ ଅସ୍ତ ପରୀକ୍ଷାର ସମ୍ମୁଖୀନ ହୋଇନାହିଁ କେବଳ ବାଣୀ ବିଜାସରେ ତା'ର ମହିମା ଭଦ୍ରଦୋଷିତ ଯେଥା—ସମର ଆରମ୍ଭ ପଚାଇଲେ ଦଇତ ^{୧୬୦} ।)

ପ୍ରଫୁଲ୍ଲକମ୍ପେ ବ୍ରଜନାଥଙ୍କ ‘ସମରତରଙ୍ଗ’ର ସଫଳତା ବିରୁଦ୍ଧ । ଦେବୀନାଥ ଯୁଦ୍ଧ, ୧୯୭୮-୧୯୮୦ର ଐତିହାସିକ ପୁସ୍ତକଟ, ସାମରିକ ଆକ୍ରମଣ ଓ ପ୍ରତିଆକ୍ରମଣର ଶୀର ରସାଶ୍ରୟୀ ବର୍ଣ୍ଣନା, ବ୍ୟବହୃତ ଅସ୍ତ୍ର ଶସ୍ତ୍ରାଦିର

ବିଶଦ ଉଲ୍ଲେଖ, ବୈଦେଶିକ ଶବ୍ଦର ଯଥାର୍ଥ ପ୍ରୟୋଗ ଉକ୍ତ କାବ୍ୟର ବିଶିଷ୍ଟ ସ୍ୱପଦ । ଦ୍ୱିତୀୟ ଛାନ୍ଦରେ ଯୁକ୍ତାଭିଯାନର ଯେଉଁ ସାଫବିକ ଓ ଜୀବନ୍ତ ବର୍ଣ୍ଣନା ପ୍ରଦତ୍ତ ତାହା ସମଗ୍ର ଓଡ଼ିଆ କାବ୍ୟ ସାହିତ୍ୟରେ ଦୁର୍ଲ୍ଲଭ ^{୧୫୨} ।

ଅନ୍ୟପକ୍ଷରେ ରୀତିକବିଗଣ ରତି-ସମରର ନିପୁଣ ବର୍ଣ୍ଣନା ପ୍ରଦାନ କରିଯାଇଛନ୍ତି । ଉତ୍କଳ ‘ପ୍ରେମ ସୁଧାନିଧି’ ଓ ଅଭିମନ୍ୟୁଙ୍କ ‘ବିଦଗ୍ଧ ଚିନ୍ତାମଣି’ରେ ନାୟକ ନାୟିକାଙ୍କ ସଂଭୋଗଲୀଳାକୁ ମଲ୍ଲଯୁଦ୍ଧ ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି ^{୧୫୩} । ‘ରସକଲ୍ଲୋଳ’ ଓ ‘ପ୍ରେମପଞ୍ଚାମୃତ’ରେ ମଧ୍ୟ ଉକ୍ତ ପ୍ରସଂଗ ବିସ୍ତୃତ ଭାବେ ଉଲ୍ଲିଖିତ ^{୧୫୩} । ‘ବିଦଗ୍ଧ ଚିନ୍ତାମଣି’ର କାବ୍ୟ ନାୟିକା ଅଭିସାରିକା ଶ୍ରୀରାଧାଙ୍କ ବେଶ ପରିପାଟିରେ ରତି-ରତା-ସେନାନୀତ୍ୱର ଆରେପ ଏକ ଉଲ୍ଲେଖଯୋଗ୍ୟ ପରିକଳ୍ପନା ^{୧୫୪} । ଓଡ଼ିଆ ରୀତି କାବ୍ୟର ବିଭିନ୍ନ ସ୍ଥଳରେ ଏପରି ଚିତ୍ର ବହୁଳ ଭାବେ ପରିଦୃଷ୍ଟ । ସମ୍ଭବତଃ ମଧ୍ୟଯୁଗୀୟ ଯୁଦ୍ଧଲିପ୍ସା ଓ ପ୍ରେମଲିପ୍ସା ସେକାଳର ଶୃଙ୍ଗାର ବର୍ଣ୍ଣନାରେ ମୂର୍ଚ୍ଛିମତ ହୋଇଉଠିଥିଲା ।

ଅଶ୍ରୁଲତା-

ଓଡ଼ିଆ ରୀତି କାବ୍ୟର ଅଶ୍ରୁଲତା ଏକ ବିଚର୍ଚ୍ଚିତ ସ୍ୱପ୍ନ । ଉନବିଂଶ ଶତାବ୍ଦୀର ଶେଷଆଡ଼କୁ ‘ଇନ୍ଦ୍ରଧନୁ’ ଓ ‘ବିକୁଳି’ (୧୮୯୩-୯୪) ପତ୍ରିକାକୁ ଆଶ୍ରୟ କରି ଏହାର ସପକ୍ଷରେ ଓ ବିପକ୍ଷରେ ବହୁଳ ଚର୍ଚ୍ଚା ହୋଇଥିଲା । ଯେତେଦୂର ମନେହୁଏ ଦୂରତ ଗୋଷ୍ଠୀ ମଧ୍ୟରେ ଏକଦିଗ-ଦର୍ଶିତାର ମାତ୍ରା ଥିଲା ଅତ୍ୟଧିକ । ପରଂପରାବାଦୀ ସ୍ତ୍ରୀତାନ ପଲ୍ଲୀ ଓ ନବଜାଗରଣବାଦୀ ଆଧୁନିକପଲ୍ଲୀ ଆଲୋଚକଗଣ ନିରପେକ୍ଷ ଓ ସତ୍ୟାନୁସନ୍ଧିଷ୍ଠ ହେବା ପରିବର୍ତ୍ତେ ଆଦର୍ଶଗତ ବିସଂବାଦରେ ଜଡ଼ିତ ହୋଇ ପଡ଼ିଥିଲେ ।

ପରବର୍ତ୍ତୀକାଳରେ ବିଶ୍ୱନାଥ କର ଓ ବିଜୟ ଚନ୍ଦ୍ର ମଜୁମ୍ଦାର ପ୍ରଭୃତିଙ୍କ ନୀତିବାଦୀ ସମୀକ୍ଷା ଓଡ଼ିଆ ବୁଦ୍ଧିଜୀବୀ ମହଲରେ ଘୋର

ଆଲୋଚନା ସୃଷ୍ଟି କରିଥିଲା । ବିଜୟ ଚନ୍ଦ୍ର ଦୁଡ଼ କଣ୍ଠରେ କହିଥିଲେ—
 “I cannot resist the temptation of saying that all that Upendra Bhanja has composed in the name of sentiment of love or ଶୃଙ୍ଗାର ରସ is ବୀଭତ୍ସ or ugly and mauseating.”^{୧୫୫} ପଣ୍ଡିତ ନୀଳକଣ୍ଠ ଓ ଅଧ୍ୟାପକ ଆର୍ତ୍ତବଲ୍ଲଭଙ୍କ ପରି ସମ୍ପର୍କୀ ସାହିତ୍ୟିକ ଗଣ କୃଷ୍ଣ ଓ ଜାତୀୟତା ଭିତ୍ତିକ ପରଂପରାଦର ପୁନରୁତ୍ଥାନ ସପକ୍ଷରେ ସ୍ୱର ଉଠାଇଥିଲେ । ସେମାନଙ୍କ ମତରେ ଅଶୁଣୀଳତା ଭରତୀୟ କାବ୍ୟ ଓ ଅଳଂକାର ସାହିତ୍ୟର ଏକ ଲୋକପ୍ରସିଦ୍ଧ ବିଭବ^{୧୫୬} । ଏ ପ୍ରସଂଗରେ ଶ୍ରୀ ଲକ୍ଷ୍ମୀ ନାରାୟଣ ସାହୁ ଉପେନ୍ଦ୍ର ଭଞ୍ଜଙ୍କୁ ସଂସ୍କୃତ କବିମାନଙ୍କ ତୁଳନାରେ ଉଚ୍ଚ ସମ୍ମାନ ପ୍ରଦର୍ଶନ କରିଛନ୍ତି^{୧୫୭} ।

କାଳିଦାସଙ୍କ ‘କୁମାର ସଭବ’, ଶ୍ରୀହର୍ଷଙ୍କ ‘ନୈଷଧ’ ଓ ଜୟଦେବଙ୍କ ‘ଗୀତ ଗୋବିନ୍ଦ’ରେ ଅଶୁଣୀଳତା ସୀମା ଅତିକ୍ରମ କରିଛି । ମଧ୍ୟଯୁଗୀୟ ଓଡ଼ିଆ କାବ୍ୟଧାରା ଏହି ତିନିଜଣ ପ୍ରମୁଖ କବିଙ୍କ ନିକଟରେ ବିଶେଷ ଭାବେ ରଣୀ । ପୂର୍ବସୂରିଙ୍କ ରଚନା ଅଶୁଣୀଳତା ଦୋଷଯୁକ୍ତ ହୋଇଥିବା ଦ୍ୱାହି ଦେଇ ଆମର କବିମାନଙ୍କୁ ଦୋଷଯୁକ୍ତ କରିଦେବା ଯୁକ୍ତି ଆଦୌ ଗ୍ରହଣୀୟ ନୁହେଁ । ପୁନଶ୍ଚ କାଳର କଷଟିରେ ସେସବୁର ପରୀକ୍ଷା ନିରୀକ୍ଷା ହେବା ଏକାନ୍ତ ଆବଶ୍ୟକ । ଗୋଟିଏ ଯୁଗର ସାମାଜିକ, ରାଜନୈତିକ ଓ ସାମ୍ପ୍ରତିକ ଆଦର୍ଶ ଯାହା ହୋଇଥାଉନା କାହିଁକି ସାହିତ୍ୟ ସମୀକ୍ଷା କ୍ଷେତ୍ରରେ କବିପ୍ରତିଭାର ଉତ୍କର୍ଷ ଓ ଅପକର୍ଷକୁ ମଧ୍ୟ ଉପେକ୍ଷା କରପାର ନପାରେ । ଶୃଙ୍ଗାର ନାମରେ କେବଳ ଯୌନବିଳାସ ଆଦୌ ବରଣୀୟ ନୁହେଁ । କାରଣ ଜୀବନ ଓ ସାହିତ୍ୟରେ ଏସବୁର ସୀମା ସୁନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ।

ଏହି ପରିପ୍ରେକ୍ଷାରେ ଓଡ଼ିଆ ରୀତି କାବ୍ୟର ବିଭିନ୍ନ ସ୍ଥଳ^{୧୫୮} ଯେ ଅଶୁଣୀଳତା ଓ ସୁଳତା ଧର୍ମରେ ଦୀକ୍ଷିତ ଏହା ନିଃସନ୍ଦେହ ।

ଭକ୍ତି ଭାବନା—

‘ମଧ୍ୟଯୁଗୀୟ ଭକ୍ତିଭାବନା ସହ ଶୃଙ୍ଗାର ଚେତନାର ସଂବନ୍ଧ ସାଧାରଣ ଦୃଷ୍ଟିରେ ଅତ୍ୟନ୍ତ ଚହସ୍ୟମୟ । ଏହି କାଳରେ ଭରତର

ରାଜନୈତିକ ଓ ସାମାଜିକ ଅବସ୍ଥା ଯାହା ଥିଲା ସେଥିରୁ ଉଦ୍‌ଘାଟନା ଯାହା ଶ୍ରେଷ୍ଠ ଶକ୍ତି ସଂପର୍କରେ ସମ୍ବେଦନା ଉପୁଜିବା ଆରମ୍ଭିକ । ଦରବାର ଆଶ୍ରିତ କରି ଜୀବନ ରହିବା ଓ ବିକାସିତା ବଂଚିତ ହୋଇ ରହିବା ଏକ ଅସଂଭବ ବ୍ୟାପାର । ଉଦ୍‌ଘାଟନା କାର୍ଯ୍ୟରେ ରହିବା ଓ ଶୃଙ୍ଖଳାବଦ୍ଧତାରେ ଉଦ୍‌ବେଳ ପ୍ରବାହ ଦେଖିଲେ ମନେହୁଏ ଏଥିରେ ଦେହ ଗନ୍ଧର ମାତ୍ରା ଅଧିକ । ଐତିହାସିକ ତତ୍ତ୍ୱର କୃଷ୍ଣଚନ୍ଦ୍ର ପାଣିଗ୍ରାହୀ ଏ ସଂପର୍କରେ କହନ୍ତି— “ଧର୍ମ ଏ ସାହିତ୍ୟରେ ଓଡ଼ିଆପ୍ରାନ୍ତ ଭାବରେ ଜଡ଼ିତ ହୋଇ ରହିଥିଲା । ମାତ୍ର ମଦ ସାଜରେ ଦୁଧ ମିଶାଇ ଦେଲେ ଦୁଧ ଯେପରି ମଦର ଉତ୍ତମ ପ୍ରତିରୋଧୀ ଦୂର କରିପାରେ ନାହିଁ, ସେହିପରି ଧର୍ମ ଏ ସାହିତ୍ୟରେ ମିଶ୍ରିତ ହୋଇଥିଲେ ହେଁ ତାହା ପ୍ରମୋଦ ଉତ୍ତମ ପ୍ରତିରୋଧୀ ଦୂର କରିନଥିଲା^{୧୭୯} ।” ହିନ୍ଦୀ ରୀତି ସାହିତ୍ୟର ସମୀକ୍ଷକ ତତ୍ତ୍ୱର ନଗେନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ମତରେ ସେ ଯୁଗର ଧର୍ମଭାରୀ କବିମାନ ରାମ ଭକ୍ତ ବା କୃଷ୍ଣ ଭକ୍ତ ସଂବଳିତ ରଚନା ମଧ୍ୟରେ ଆଶ୍ୱାସନା ଲାଭ କରୁଥିଲା । ଏହା ଥିଲା ତା’ର ସାମାଜିକ ରକ୍ଷା କରତ ଓ ମାନସିକ ଶରଣାର୍ଥୀ^{୧୮୦} । ଏହାକୁ ଆଶ୍ରୟ କରି ହୁଏତ ଜୀବନର ପୂର୍ଣ୍ଣାବୃତ୍ତ ଗୁଣି ଓ ଅବସାଦକୁ ସହଜରେ ପାଶୋରିଦେବା କବି/ଭକ୍ତ/ରାଜକ ପକ୍ଷରେ ସଂଭବ ହେଉଥିଲା ।

ପ୍ରେମ ପଦ୍ଧତି ବା ଚିନ୍ତାଧାରା—

ଓଡ଼ିଆ ରୀତି କାର୍ଯ୍ୟର ନାୟକ ନାୟିକାଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଚିନ୍ତାଧାରା ଆଦାନପ୍ରଦାନ ଏକ ରଚିତ ବ୍ୟାପାର । ସାଧାରଣତଃ ସାକ୍ଷାତ ଦର୍ଶନ ବା ସ୍ୱପ୍ନ ଦର୍ଶନ ଅନନ୍ତର ରୂପତନ୍ମୟତା ଓ ପ୍ରଣୟାକୁଳତା ଏଥିରେ ସ୍ଥାନ ପାଇଥାଏ^{୧୮୧} । କୋଟିବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ସୁନ୍ଦରୀ, ଲବଣ୍ୟବତୀ, ରସଲେଖା, ବିଦଗ୍ଧ ଚିନ୍ତାମଣି, ଚନ୍ଦ୍ରକଳା ପ୍ରଭୃତି କାର୍ଯ୍ୟରେ ପ୍ରଥମେ ନାୟକ ଓ ପରେ ନାୟିକା ଚିନ୍ତାଧାରା ବିନିମୟରେ ଅଂଶଗ୍ରହଣ କରିଛନ୍ତି । କେତେକ ସ୍ଥଳରେ ପ୍ରବାସରୁ ବିରହଦଗ୍ଧ ନାୟକର ନାୟିକା ନିକଟକୁ ଚିନ୍ତାଧାରା ପ୍ରେରଣ ଉଦ୍‌ଘାଟିତ^{୧୮୨} । ଏଥିରେ ପ୍ରିୟତମାର ରୂପ ପ୍ରଶଂସା, ସଂଭୋଗ

ସ୍ୱରଣାଦି ଯଥାରୀତି ଅଙ୍କିତ । ଅଭିମନ୍ୟୁ, ବ୍ରଜନାଥ ଓ କବିସୂର୍ଯ୍ୟଙ୍କ
ଉପରେ ଉପେନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ‘ପ୍ରେମ ସୁଧାନିଧି’ର ପ୍ରଭବ ଅପ୍ରତିହତ । ଯଥା—

ରବିକର ନ ଛାଡ଼ିଲ ପରସ୍ତେ ମେରୁକୁ

ମୋ ମନ ନଛାଡ଼େ ତୋ ପୃଥୁକ ଉରଜକୁ ।

ପ୍ରେମ ସୁଧାନିଧି : ୧୪/୭

ରମ୍ୟ ସ୍ତନ ସୁରବାସ

ରବି କର ମୋ ମାନସ x x

ବିଦଗ୍ଧ ଚିନ୍ତାମଣି : ୧୫/୧୭

କିମା—

ନୀବୀ ବନ୍ଧ ପ୍ରାୟେ କରି

ପେଡ଼ି ପତି ଆରମ୍ଭିଲ ବିରୁରି ବିରୁରି ।

ପ୍ରେମ ସୁଧାନିଧି : ୧୪/୨୦

ମହା କାମୁକ ନବବଧୂ ନୀବୀ

ବିଗତ ପାଇଁ ଯଥାତୁରେ ଭବି x x

ମୁଦ ବିଭଙ୍ଗ ରସ ଲେଖେ କରି ।

ବିଦଗ୍ଧ ଚିନ୍ତାମଣି : ୫୫/୯

ଚିନ୍ତାଭର ବିଷୟବସ୍ତୁ, ଗୁଣା ଓ ପଠନ ରୀତି କିପରି ଶୁଦ୍ଧାରମ୍ଭୀ
ତାହା ଉପରେ ଉଦାହରଣ ଗୁଡ଼ିକରୁ ସହଜରେ ଅନୁମେୟ । ମଧ୍ୟଯୁଗୀୟ
ଓଡ଼ିଆ ଚିନ୍ତା ଯାହାତ୍ୟ ବିଷୟକ ବିଶଦ ଆଲୋଚନା ପାଇଁ ଡକ୍ଟର
ଜାନକୀ ବଲ୍ଲଭ ମହାନ୍ତି (ଭରଦ୍ୱାଜ)ଙ୍କ ‘ଓଡ଼ିଆ ଗୀତି କାବ୍ୟ’ ଗ୍ରନ୍ଥ
ଦୃଷ୍ଟବ୍ୟ ^{୧୭୩} ।

ଦୋଷ ବିଚାର—

ଓଡ଼ିଆ ରୀତି କାବ୍ୟଧାରାରେ ରସାଭାସ ଓ ରସଦୋଷର ବହୁଳ
ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ପରିଲକ୍ଷିତ । ରସ ପରିବେଷଣରେ ଔଚିତ୍ୟ ଅପେକ୍ଷା ଅନୌଚିତ୍ୟର
ମାତ୍ରା ମଧ୍ୟ ଅଧିକ (ଅର୍ଥାତ୍ ଅଧିକାଂଶ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଶୁଦ୍ଧାର ବର୍ଣ୍ଣନା ସୁକ୍ଷ୍ମତା

ଓ ଅଶ୍ରୁକଳା ଦୋଷଯୁକ୍ତ । ସଂଭୋଗ ଓ ବିପ୍ରଳମ୍ବ ଅଧ୍ୟାୟରେ ଏହାର ସୂଚନା ପ୍ରଦତ୍ତ ।) । ଏଠାରେ ଉଦାହରଣ ସହ ଶାସ୍ତ୍ର ସମ୍ମତ କେତେଗୋଟି ଦୋଷର ଉଲ୍ଲେଖ କରାଯାଇଛି ।

ରସାଭାସ-

ନରସିଂହ ସେଣଙ୍କ ‘ପରିମଳା’ ଓ ରାମଚନ୍ଦ୍ର ପଟ୍ଟନାୟକଙ୍କ ‘ହାରବତୀ’ କାବ୍ୟରେ ନାୟିକାର ପରପୁରୁଷ ପ୍ରୀତି, କୃଷ୍ଣ-କାବ୍ୟରେ ଚଣ୍ଡିତ ପରକାୟା ପ୍ରୀତି ଏବଂ ‘ଶଶିସେଣା’ କାବ୍ୟରେ ନାୟକର ବହୁ ନାୟିକାପ୍ରୀତି ଇତ୍ୟାଦି ରସାଭାସ ପର୍ଯ୍ୟାୟଭୁକ୍ତ ।

ରସ ଦୋଷ-

(କ) ରସର ସ୍ୱଶବ୍ଦ ବାଚ୍ୟତା-ଶୃଙ୍ଗାର ସମ୍ପର୍କେ ନେତ୍ର ଜୁମିତ ତା’ର ।

ଶିଥିଳ ବସନ କେଶ ବେଶ ଭୂତିର ॥

ଭଟ୍ଟାବତୀ : ୯/୧୭

କିଂବା

ବିବିଧ ବଂଧେ ପରିରମ୍ଭ ଲୀଳା ।

ଶୃଙ୍ଗାର ରସେ ଗୋପୀ କୃଷ୍ଣ ଭେଦା ॥

ରହସ୍ୟ ମଂଜରୀ : ୧୯/୧୮

ଶୃଙ୍ଗାର ରସ ବର୍ଣ୍ଣନାରେ ‘ଶୃଙ୍ଗାର’ ଶବ୍ଦର ପ୍ରୟୋଗ ଦୋଷାବହ ।

(ଖ) ସ୍ଥାୟୀ ଭବର ସ୍ୱଶବ୍ଦ ବାଚ୍ୟତା-କ୍ରମେ କ୍ରମେ ପୁଣି ବସନ ଫିଟାଇ

ଆରମ୍ଭ କଲ ସୁରତି ।

ରକ୍ତି ପଡ଼ି ଦୁଃଖ ବେଶେ ପାଶୋରିଲ

ଲଭିଲ ଇନ୍ଦ୍ର ସଂପତ୍ତି ।

ସୁବର୍ଣ୍ଣରେଖା : ୫/୧୪

କିମ୍ବା

ନିତ୍ୟେ ହାମୋଳି ଠୁକୁ ଚେତନା ପଶିଲା
ଭିଡ଼ି ମହାମରେ ଗମା ସୁରତେ ରସିଲ

ଲବଣ୍ୟବତୀ : ୩୩/୨୦

ଶୃଙ୍ଗାର ରସର ସ୍ବାୟାଭବ ହେଉଛି 'ରତି' । ଏଠାରେ 'ସୁରତ' ଶବ୍ଦ
'ପ୍ରୟୋଗ ଚେଷ୍ଟା ଦୋଷାବହ ।

(ଗ) ବ୍ୟଭିଚାରୀ ଭବର ସ୍ବଶବ୍ଦବାଚ୍ୟତା—

ଅସ୍ଥଳ ଧରିଣ କୁମର ମଣି
କୋଳରେ ଧରି ବସାଇଲେ ଆଣି 1
ଆରତେ ଅଧର ମଧୁପାନ
କୁମାରୀ ଲଜେ ବୁଜିଲ ନୟନ ।

କବିଲତା : ୧୦/୩୧

କିମ୍ବା

ମହାସ୍ବ ତୁଟିଲ ମନୁ ମୋହ ପରସ୍ତେ ସୁତନୁ
ମାର ମୂର୍ଚ୍ଛା ଶାନ୍ତିମତ ମୋହନ କୃତ ସେ ।

ବିଦଗ୍ଧ ଚିନ୍ତାମଣି : ୨୧/୧୦

ଲଜ୍ଜା ଓ ମୋହ ଆଦି ଶୃଙ୍ଗାରୀ ରସର ବ୍ୟଭିଚାରୀ ଭବ । ଏଠାରେ
ନାୟକ ନାୟିକାଙ୍କ ସଂଭୋଗ ବିଧି ବର୍ଣ୍ଣନାରେ ସେହି ସବୁ ଶବ୍ଦର ପ୍ରୟୋଗ
ଦୁଷଣୀୟ ।

ଅନ୍ୟାନ୍ୟ—

ଗ୍ରାମ୍ୟତା—ଯେସନେ ରମିଲ ତାକୁ ରମଣୀ ମଣି
ଅନିରୁଦ୍ଧ ଚେସନେ ରମିଲ ତରୁଣୀ

କିମ୍ବା

ଉଷାଭିଜାଷ : ୪/୪୯

ଗୋକୁଳ ଲଗି ରସ ମନେ ଭବି
ପଛୁ କୋଳକରି ଧରତେ ନୀବୀ ।

ଲବଣ୍ୟବତୀ : ୪୧/୩୩

ଏଠାରେ ଅର୍ଥର ଗାୟାର୍ ନାହିଁ । ଏହା ମନ ମଧ୍ୟରେ ଗ୍ରାମ୍ୟଭାବ
ଭିତ୍ତିକ କରେ ।

କୁଷ୍ଠତା-ଜଳସ୍ନତ ସ୍ନତ ତା ସ୍ନତ ତାସ୍ନତ ତାସ୍ନତ ସ୍ନତ
ତାସ୍ନତ ସ୍ନତା ସ୍ନତ ଦେଲ ଜୀବିତ ନାରୀ ସ୍ନେହେ ବିରୁଚିତ
ହେ ବୀର ।
ବିଦଗ୍ଧ ଚିନ୍ତାମଣି : ୭୭/୪

କିମ୍ବା

ଚାରିଜ ଅଜରି ବଜରୀ ଧୂଜର ପତିଙ୍କି ସେବି ପାଇଥିଲୁ
ଛାଡ଼ିଲ ଦଇବ କହିଲେ କିହେବ ମଧୁରକ୍ଷକ ପ୍ରାୟେ ହେଲୁ ।
ମଥୁର ମଙ୍ଗଳ-୭ମ

ସ୍ବତ୍ବ ଅର୍ଥ ପାଇଁ ବହୁ ଶବ୍ଦର ପ୍ରୟୋଗ ହେତୁ ଏହା କୁଷ୍ଠତା
ଦୋଷଯୁକ୍ତ ।

ଅନୁଚିତତା-ବୃନ୍ଦକଧେନୁରେ ଏକ ଷଷ୍ଠ ପରି ବିଭେଗେ ହୋଇଛି ମତ ଯେ
ବୈଦେହ୍ୟ ଶ ବିଜାୟ : ୩୪/୩୩

କିମ୍ବା

ମଞ୍ଜିଯିବି କି ଉତ୍ତରତିରେ ।

କିଶୋର ଚନ୍ଦ୍ରାନନ୍ଦ ଚମ୍ପୂ 'କ' ଗୀତ/୨

ଏଠାରେ 'ଷଷ୍ଠ' ଓ 'ଉତ୍ତରତି' ଶବ୍ଦ ବର୍ଣ୍ଣନାୟ ବିଷୟର ଅପକର୍ଷ ବ୍ୟଞ୍ଜକ ।
ସୂଚକ ଏହା ଅନୁଚିତତା ଦୋଷଯୁକ୍ତ ।

କୀବ ବିଜ୍ଞାନୀ ଦୃଷ୍ଟି-

ଶରୀରର ଗଠନ ଓ ବିକାଶ କେତେଗୁଡ଼ିଏ ଗ୍ରନ୍ଥି ଉପରେ ନିର୍ଭର
କରେ । ସେଗୁଡ଼ିକ ମଧ୍ୟରେ ଯୌନ ଗ୍ରନ୍ଥି (Gonad or sex glands)
ଅନ୍ୟତମ । ଶ୍ଳେଶ୍ମିକରେ ଏଗୁଡ଼ିକ ନିଷ୍କ୍ରିୟ ଥାଆନ୍ତି ଏବଂ ବୟସସନ୍ଧିକାଳରେ
ସକ୍ରିୟ ହୋଇ ଦୁଇ ପ୍ରକାର କାର୍ଯ୍ୟରେ ଅଂଶ ଗ୍ରହଣ କରନ୍ତି; ଯଥା-
ପ୍ରଜନନ କୋଷ ଉତ୍ପାଦନ ଓ ହରମୋନ୍ ରସ କ୍ଷରଣୀକରଣ । ଯୌନ
ଜୀବନରେ ଏହି ସବୁର ଭୂମିକା ଅତ୍ୟନ୍ତ ଗୁରୁତ୍ବପୂର୍ଣ୍ଣ ।

ଯୌନ କାମନା ସହ ପ୍ରଜନନର ନିବିଡ଼ ସଂବନ୍ଧ ହେତୁ ଯୌବନରେ ପ୍ରତ୍ୟେକ ନାରୀ ଓ ପୁରୁଷ ପରସ୍ପର ପ୍ରତି ଦୁର୍ନିର୍ବାର ଆକର୍ଷଣ ଅନୁଭବ କରନ୍ତି । ଯୌନ ମିଳନ ହିଁ ଏହାର ଅନ୍ତିମ ଲକ୍ଷ୍ୟ ।

ସଂଏଡ଼୍‌ଙ୍କ ମତରେ—Popular conception makes definite assumptions concerning the nature and qualities of this sexual impulse. X X X its aim is sexual union or atleast such actions as would lead to union.”^{୧୭୪}

ଯୌନ ମିଳନ କାଳରେ ଦେହର ବିଭିନ୍ନ ଅଂଶରେ ପ୍ରଭୃତ ଉତ୍ତେଜନା ଅନୁଭୂତ ହୁଏ । ଶରୀରର ଜୈବିକ ଗଠନ ସହିତ ଏହାର ସଂବନ୍ଧ ଥିବାରୁ ଗୋଟିଏ ଅଂଶ ଉତ୍ତେଜିତ ହେଲେ ତାହାର ପ୍ରତିକ୍ରିୟା ଅନ୍ୟତ୍ର ଦେଖାଯାଇଥାଏ । ହ୍ୟାଉଲକ୍ ଏଲିସ୍ କହନ୍ତି—“This is the name now given to regions of body which in the process of tumescence are found to be sexually hyper-esthetic”.^{୧୭୫} । ଜନନେନ୍ଦ୍ରିୟ ଅଞ୍ଚଳ, ମୁଖ ଓ ନାରୀର ଷ୍ଟନବୁଟ୍ଟ ସାଧାରଣତଃ ପ୍ରଧାନ ଯୌନ ଉତ୍ତେଜକ ଅଂଶ ରୂପେ ସ୍ୱୀକୃତ । ଏତଦ୍‌ବ୍ୟତୀତ କାନ, ବେକର ପଛଭାଗ, ମଳଦ୍ୱାର, କର୍ଣ୍ଣ ମଧ୍ୟ ସମୟ କ୍ରମେ ଉତ୍ତେଜିତ ହୋଇଥାନ୍ତି । ପ୍ରେମ ସୁଖଭୋଗ ନିମିତ୍ତ ଏଗୁଡ଼ିକ ସାମୁହିକ ଅବଦାନ ଅପରିସୀମ । ପ୍ରତ୍ୟେକ ନାରୀର ସୁଖଭୋଗ ପଦ୍ଧତି ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ହୋଇଥିବାରୁ ତା’ର ଯୌନାତ୍ମର ଅଂଶଗୁଡ଼ିକୁ (Erogenic zones) ଯଥାବୀତି ପରିଚିତ କରିବା ପୁରୁଷର କର୍ତ୍ତବ୍ୟ ।

ନାରୀ ପୁରୁଷର ପ୍ରଣୟ ବା ଯୌନ ମିଳନ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଆଉ କେତେକ ଉପାଦାନ ଜୀବବିଜ୍ଞାନବିତ୍‌ମାନଙ୍କ ଦୃଷ୍ଟିରେ ମଧ୍ୟ ଗୁରୁତ୍ୱପୂର୍ଣ୍ଣ । ସେଗୁଡ଼ିକ ହେଲା—ଦର୍ଶନ (vision) ସ୍ପର୍ଶନ (touching), ଶ୍ରବଣ (hearing), ଆଲିଙ୍ଗନ (embrace), ଚୁମ୍ବନ (kissing), ସୁଗନ୍ଧ (perfumes),

ଚିତ୍ର (pictures), ମାରୀ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ (beauty of women) ଇତ୍ୟାଦି^{୧୨୨} । ଉପରେକ୍ତ ସକଳ ବିଷୟ ସାହିତ୍ୟ ଶାସ୍ତ୍ରୀୟ ପୂର୍ବାନୁରାଗ ଓ ସଂଭୋଗ ପ୍ରସଂଗର ଅଂଶୀଭୂତ । ଶୃଙ୍ଗାର ଲୀଳା ବର୍ଣ୍ଣନାରେ ରୀତି କବିର ବିପୁଳ ପ୍ରୟାସ ଅନେକ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଅତିରଂଜିତ ହୋଇଥିଲେ ହେଁ ସେଗୁଡ଼ିକ ନିଜେ କଳନା ନୁହେଁ । ସେସବୁ ବିଜ୍ଞାନସିଦ୍ଧ ଜୈବିକ ବିଭବର କାବ୍ୟରୂପ । ସେହି କାବ୍ୟଧାରାର ସାହିତ୍ୟିକ ସଫଳତା ଓ ବିଫଳତା ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର କଥା ।

ଶେଷକଥା-

ଓଡ଼ିଆ ରୀତି କାବ୍ୟର ବିବିଧ ବିଭବ ଉପରେ ବିଭିନ୍ନ ଦୃଷ୍ଟିକୋଣରୁ ଆଲୋଚନା କରାଯାଇପାରେ । ବହୁ ଅଜ୍ଞାତ ତଥ୍ୟ ଏହାର ଅନ୍ତରାଳରେ ଲୁଚିକାନ୍ତି । ଭରତର ସ୍ରାବ୍ୟ ରୀତି ସାହିତ୍ୟର ସମତାଳରେ ଏସବୁର ବ୍ୟାପକ ସମୀକ୍ଷା ଏକାନ୍ତ ଆବଶ୍ୟକ ।

ପାଦଟୀକା-

- ୧। କବେର୍ଭୁରସ୍ୟ ବା ନାମ୍ନା ନାୟକସ୍ୟେତରସ୍ୟ ବା ।
-ସାହିତ୍ୟ ଦର୍ପଣ (ଓଡ଼ିଶା ସାହିତ୍ୟ ଏକାଡେମୀ) : ପୃ ୫୮୫
- ୨। ଓଡ଼ିଆ କାବ୍ୟ କୌଶଳ(ଅପ୍ରକାଶିତ ସଦର୍ଭ)-ବ୍ରହ୍ମପୁର ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟ
ପୃ : ୮୭୦-୮୭୭ (ଓଡ଼ିଆ କାବ୍ୟସୂଚୀ)
- ୩। ଉଷାଭିଜ୍ଞାଷ : ୩/୧୩, ପ୍ରେମ ଲେଚନା : ୧୫/୪୯,
ରସଲେଖା : ୧/୧୦
- ୪। ଦେବତାମାନେ ଦେଖନ୍ତି
କାମେଶ କୌପୁନୀ ତିତନ୍ତି ।
କଳ୍ପଲତା : ୧/୫୨
- ୫। ଯୁବତୀଙ୍କ କୁଚରୁ ଶସଲ ଝାନବାସ
ତାହା ଦେଖି ଦେବତାଙ୍କ ହୃଦୟ ଉଲ୍ଲାସ ।
ପରିମଳା : ୨୪/୨୧
- ୬। ପରିମଳା : ୨୪/୧୩୧-୧୩୫
- ୭। ଯେସନ ଶୁଣି ଚନ୍ଦ୍ରମା କହନ୍ତି ଶୁଣରେ ବାମା
ଆମ ସଙ୍ଗେ ବ୍ୟଭିଚାର ନିର୍ଦ୍ଦୋଷ ତୋର ଯେ ।
ଲୀଳାବତୀ : ୭/୨୭
- ୮। ଚନ୍ଦ୍ରକଳା : ୩/୨୯
- ୯। ବୈଦେହୀଶ ବିଳାସ : ୪ର୍ଥ
- ୧୦। ରସଲେଖା : ୧ମ
- ୧୧। ପରିମଳା : ୨୪/୧୩୭-୧୪୨
- ୧୨। କଳ୍ପଲତା : ୧୧/୭
- ୧୩। କୁମାର ସଭବ : ୭/୫୭-୬୪

୧୪। ବହିଦେଇ ପୁର ନାରୀ । ଜଣେ ଜଣେ ଆଗସରି
 ଦେଖନ୍ତି ଶ୍ରାବଣ ମୁଖ । ମଦନ ଦୁଃଖ ଯେ ।
 କାମିନୀ ସମ୍ମୁଖେ ମିଳି । ସାର୍ବତ୍ରିକେ ନପାରେ ଚଳି
 ବିଜେ କି ନୂଆ ମଦନ । ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ କାମ ଯେ ।

ରାମବିଜୟ : ୬/୬୦-୬୧

୧୫। ପରିମଳା : ୭ମ
 ଭେଦାହରଣ—ମୋହର ନିଜ ପତି ଗୋ ସଖି ନ ଜାଣେ ସୁରତି ରସ
 ତାହାରେ ଯାହା ମୁଁ ସମର୍ପି ହୋଇବି ଖାଇ ମରିବି
 ବିଷ । ୭/୨୫)

୧୬। ରସକଲୋଚନ : ୧୭ଶ ଓ ୨୭ଶ

୧୭। ତତ୍ତ୍ୱେବ/ମୁଖବ୍ୟ—ପ୍ରୋତୀ)

୧୮। ବିଷୟ କରି ଅନ୍ତର ସେ ପ୍ରାନ୍ତ ହୃଦ ପ୍ରକାର ମଣି
 ଉପଶୀ ବାହାର ଛଳ ଦୁଃଶ୍ରୁଣ ।
 —ବୈଦେହୀଶ ବିଜାସ : ୯/୯ (ଇତ୍ୟାଦି)

୧୯। କଥା ହୋଇଲେ ତରୁଣୀଗଣ ଆସ ବଲ୍ଲଭ ଏ ହେଲେ ଜାଣ
 ହୁଅନ୍ତା ଦୀନ କ୍ଷଣଦା କ୍ଷଣ ପରରେ ସହିରେ ।
 —କୋଟି ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ସୁନ୍ଦରୀ : ୨୭/୨୧

୨୦। କାହାର ନାରୀ କାହାର ନୟନୀ । କାହାର ଭଗ୍ନୀ କାହାର ଜନନୀ ।
 କାହାର ଖୁଡ଼ି କାହା ମଉକାଶୀ । ଏହି ପ୍ରକାରେ ଅନେକ ରମଣୀ ।
 କରନ୍ତି ଗମନ । ରତି କି ଧାଏଁ ଦେଖିବ ମଦନ ।
 ମଥୁରା ମଙ୍ଗଳ : ୨୦/୪ (ଇତ୍ୟାଦି)

୨୧। ଆସର ବଞ୍ଚକାଳ ଆସି ହୋଇଲୁ
 ଦେଖି ହୋଇଲୁ ଅଧୀର ।
 —ପରିମଳା : ୭/୪୧

୨୨। ବୟସ ଗଲଣି ଜିରିବି କିସ । ଅଜ୍ଞ ଥର ଥର ଶୁକଳ କେଶ
 × × × ଏକାକେ ଯାହା ହେଉଅଛି ମନ । ତାହା ଜାଣଇ ମଦନ
 ରଜନ ।

ମଥୁରା ମଙ୍ଗଳ : ୨୦, ୨୩-୨୪

୨୩। କନ୍ୟା ସାନ ଭଗିନୀ କୁମାର ଶୋଭା ଗୁହିଁ
 ବିରାଜନ୍ତି ଆମର ଏମନ୍ତ କର୍ମ ନାହିଁ ।
 ଏ ପୁରୁଷ ହୋଇଥାନ୍ତା ଯେବେ ଆମ ବର
 ଦିବା ନିଶି ହୋଇବାର ନୁହଁନ୍ତା ଗୋଚର ।

ରସିକ ହାରବଜା : ୫/୧୮-୧୯

୨୪। କୃତ୍ତରେ ଯେତେକ ଦାସୀ ଅନଙ୍ଗେଶ ଅଙ୍ଗନାଶି
 ଦେହ କଂପି ସାରୁକ୍ୟରେ ବିକାର ହୋଇ ।

କବିଲତା : ୧୧/୧୨

୨୫। ପଦ୍ମ ପତ୍ରେ ଲୁଗୁଇ ଶରୀରକୁ । ସ୍ନାନ କାଳେ ଦେଖିଲ ପ୍ରମଦାକୁ ।
 × × ତା'ର ଦେଖିବା ବଦନ ମଣ୍ଡଳ । ପକ୍ଷୀ ଜନ୍ମକୁ କରିବା ସଫଳ ।
 ସର୍ବାଙ୍ଗ ସୁନ୍ଦରୀ : ୪/୪୨-୪୮

୨୬। ଡୋହର ପର ରମଣୀ ରମଣ ବିନୁ ରଜନୀ

କେମନ୍ତ ପ୍ରକାରେ ହସ୍ତ

ହା ହା ରମୋତ୍ସବ । ଚିତ୍ରକଳା : ୬/୧୧

୨୭। ନାନ୍ତ୍ରୀ ପୟୋଧର ଇବାଚିତର ପ୍ରକାଶାଃ

ନୋ ଗୁର୍ଜରୀସ୍ତନଇବା ତିତରଂ ନିଗୁଡ଼ାଃ

ଅଥୌଗିରମପିହିତଃ ପିହିତଃ କର୍ଣ୍ଣିତ୍

ସୌଭାଗ୍ୟମେତି ମରହତ ବଧୂ କୁରୁଭଃ ।

କାବ୍ୟ ସଂବାଦ : ପୃ ୬୭ (ଭବତ୍)

୨୮। ସ୍ଫୁରତ୍ କଳାକାପ ବିକାସ କୋମଳା
କରେତି ଗଗଂ ହୃଦି କୌତୁକାର୍ଯ୍ୟକମ୍
ରସେନ ଶଯ୍ୟା ସ୍ଵୟମଭ୍ୟୁପାଗତା
କଥା ଜନସ୍ୟାଭିନବା ବଧୂରିବ ।

କାବ୍ୟ ସଂବାଦ : ପୃ ୩୮ (ଉତ୍କୃଷ୍ଟ)

୨୯। ହରି ଚରଣ ଶରଣ ଜୟଦେବ କବି ଭରତୀ
ବସତୁ ହୃଦି ଧ୍ରୁବତିରିବ କୋମଳ କଳାବତୀ ।

ଗୀତ ଗୋବିନ୍ଦ : ୭/୧୦

୩୦। କବିତ୍ଵ ବନିତା କବିତା ପିତା—
କିମା

କାମିନୀ ବିଭବ । କରଇ ନିଜି ନଂପୁସକ ଦ୍ରବ ।

ରସକଲ୍ଲୋଳ : ୩୪/୨୭-୨୮

୩୧। ଛଇକ ଲେକର ନବ ଗୁଣବତୀ ଛବି ।

ବିଦଗ୍ଧ ଚିନ୍ତାମଣି : ୧/୨୩

୩୨। ନାଗରୀ ନାରୀ ପ୍ରକାରେ ଏ ଗୀତ ହୋଇବ

ଅଳଂକାରେ ଯୁକ୍ତ ବଜ୍ର ଉଚ୍ଛି ଯେଣୁ ଥିବ । (ଇଚ୍ଛିତ ଲେଖନୀ : ୧୩)

ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ—ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ଇତିହାସ ୩ୟ—[ସୂର୍ଯ୍ୟନାରାୟଣ ଦାସ]

(୧୯୧୯) : ପୃ ୨୫୭

୩୩। କବିତା ମୋ ହେଉ ବର ବନିତା ସଦୃଶ ।

କନକଲତା : ୧/୧୦

୩୪। ଦୃଷ୍ଟିରେ ନାଗରୀ ପରି ଏ ଗୀତ ହୋଇବ ।

ଲବଣ୍ୟନିଧି : ୧/୧୦

୩୫। ଏ ପ୍ରବଂଧ ବୃତ୍ତିବାମ୍ନା ପର ରସିକରେ ।

ଲବବତୀ : ୧/୭

୩୬। ମୋହିବ ଅତି ଗୁପ୍ତ ମୋହିବ ପ୍ରକାଶ
ମହାରାଷ୍ଟ୍ର ପୁର ନାରୀ ଭରଜ ସଦୃଶ ।

ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ଲୀଳାମୃତ : ୧ମ

୩୭। ପରିମଳା : ୪ର୍ଥ, ଅନଙ୍ଗରେଖା : ୧ମ

୩୮। କଳ୍ପଲତା : ୧ମ, ରତ୍ନମଂଜରୀ : ୩ୟ, ଲଙ୍କାବତୀ : ୧ମ,
ରସିକ ହାରବଳୀ : ୧ମ

୩୯। କଳ୍ପଲତା : ୧ମ ଦ୍ରୈଷ୍ଟବ୍ୟ : ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ଇତିହାସ ୩ୟ—
ସୂର୍ଯ୍ୟନାରାୟଣ ଦାସ-୧୯୭୯ : ପୃ ୫୧୯)

୪୦। ଭୃତ୍ରୁ ସୁଧାନିଧି : ପୃ ୪, ଓଡ଼ିଶାର ନାଥ ସଂପ୍ରଦାୟ ଓ ନାଥ
ସାହିତ୍ୟ : ପୃ ୫୧୯

୪୧। ସର୍ବାଙ୍ଗ ସୁନ୍ଦରୀ : ୧ମ

୪୨। ଶଶିସେଣା ନେରେନ୍ଦ୍ର ସୁବତୀ : ୪ର୍ଥ, ୫ମ

୪୩। ଲବଣ୍ୟବତୀ : ୧ମ

୪୪। ଲୀଳାବତୀ : ୧ମଶ୍ଳ, ୧୪ଶ୍ଳ

୪୫। ଲଳିତ ଲେଚନା ଦ୍ରୈଷ୍ଟବ୍ୟ : ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ଇତିହାସ ୩ୟ—
ସୁ. ନା. ଦାଶ (୧୯୭୯): ପୃ-୨୫୮

୪୬। ଶଶିରେଖା : ୧

୪୭। ମୋହନ କଳ୍ପଲତା ଦ୍ରୈଷ୍ଟବ୍ୟ : ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ଇତିହାସ ୩ୟ—
ସୁ. ନା. ଦାଶ, (୧୯୭୯) : ପୃ-୨୮୫

୪୮। କଳ୍ପଲତା : ୨ମ

୪୯। ପରିମଳା : ୧୦ମ, ୨୨ଶ

୫୦। ପ୍ରେମ ଲେଚନା : ୧୮ଶ

୫୧। ମନ୍ଦବଳେ ପଲଙ୍କ ସହିତ ଘେନି ଶିରେ
ଦିବସ ଶେଷେ ମିଳେ ଶୋଣିତ ନବରେ ଗୋ ।

ଉଷାଭିଜାଷ : ୬/୩୨

୫୨। ନିତି କରନ୍ତି ବାଳା ମନ୍ଦ ଜପ ।

ଚନ୍ଦ୍ରକଳା : ୧୨/୨୧

୫୩। ଶଶିସେଣା : ୬ଷ୍ଠ, ୮ମ

୫୪। ସୁଭଦ୍ରା ପରିଣୟ : ୧୦ମ

୫୫। ଭରତୀୟ ପ୍ରେମାଖ୍ୟାନ କାବ୍ୟ (ହିନ୍ଦୀ) : ପୃ-୮୩

୫୬। ରହସ୍ୟ ମଂଜରୀ : ୯ମ ଓ ମୁଖବନ୍ଧ : ପୃ-୧

୫୭। ଓଡ଼ିଆ ଲେକନୀତ ଓ କାହାଣୀ : ପୃ-୪୯୪

୫୮। ଶଶିସେଣା : ୧୦ମ

୫୯। ଅନୁରାଗବତୀ (ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ-ଓଡ଼ିଆ କାବ୍ୟ କୌଶଳ [ଅପ୍ରକାଶିତ ସନ୍ଦର୍ଭ]
-ବ୍ରହ୍ମପୁର ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟ] ପରିଶିଷ୍ଟ : ପୃ-୭୭୧)

୬୦। ଓଡ଼ିଆ ଲେକନୀତ ଓ କାହାଣୀ : ପୃ-୪୮୧

୬୧। ଶଶିସେଣା (ପ୍ରତାପ ରୟ) : ୯ମ, ଶଶିସେଣା (ନରେନ୍ଦ୍ର ମୁରତୀ) : ୮ମ

୬୨। ଶୁଚ ଇଚ୍ଛାବତୀ : ୩ୟ

୬୩। ଲବଣ୍ୟବତୀ : ୨୬ଶ

୬୪। ଭରତୀୟ ପ୍ରେମାଖ୍ୟାନ କାବ୍ୟ (ହିନ୍ଦୀ) : ପୃ-୨୨୬

୬୫। ଶଶିସେଣା : ୧୦/୫୭-୬୦

୬୬। ପରିମଳା : ୧୨/୪୦-୫୮

୬୭। ଅନୁରାଗବତୀ ଦ୍ଵେଷବ୍ୟ : ଓଡ଼ିଆ କାବ୍ୟ କୌଶଳ [(ଅପ୍ରକାଶିତ
'ସନ୍ଦର୍ଭ')-ବ୍ରହ୍ମପୁର ବିଶ୍ଵବିଦ୍ୟାଳୟ] ପରିଶିଷ୍ଟ)

୬୮। କେନ୍ଦୁ ସଖୀ କି କରନ୍ତି ଆଲିଙ୍ଗନ
ନାରୀ ନାରୀ ମଉ ହୋଇ ଦିଅନ୍ତି ରୁମ୍ଭନ ।
ଯେକ ଯୁବତୀର କୃତ ବେନି ବଡ଼ ଦେଖି
ଗାଡ଼େ ମରଦଲ ପୁଣ କେବଣ ସେ ସଖୀ ।
ଯେକକୁ ଆରେକ ଯେ ମାଗନ୍ତି ରତିଦାନ
ଭୁକେ ଭୁକ ଭିଡ଼ି କରନ୍ତି ଆଲିଙ୍ଗନ ।
କାମ ବଶ୍ୟ ହୋଇଣ କାହାରି ମାହିଁ ଗ୍ୟାଂନ
ବୃକ୍ଷମାନେ ତାକୁ ଦିଶନ୍ତି ପୁରୁଷ ଜନ ।

ପରିମଳା : ୧୯/୧୯ ୨୦

୬୯। Psychology of Sex (Havelock Ellis) : P. 175

୭୦। ହରିଣ ହରିଣୀ ଦେଖି ରୋଦନ କଲୁ
ମୁଁ ଯାଇଁ ପାଦ ପଡ଼ିଲେ ତୋଳି ଧଇଲୁ ।

ଉଷାଭିଜାଷ : ୧୧/୧୫

୭୧। ମୃଗ ପତନ ମିଥୁନ ଅନୁରାଗ କେବଳ ହୃଦେ ଅଛି ଘେନି ।

ଅନଙ୍ଗରେଖା : ୫/୧

୭୨। ବୈଦେହୀଶ ବିଳାସ : ୨୬/୫୪-୫୫

୭୩। କୃଷ୍ଣମତେଶୁ ଲମ୍ପଟ ...କାମାନଳ ମରମ ଛଳରେ ବାଜିଲୁ ।

ସ୍ରବନ୍ଧ ପୂର୍ଣ୍ଣଚନ୍ଦ୍ର : ୫/୩

୭୪। ପାପିଷ୍ଠ ପିଅର ମୋର ଜରନ୍ତ ନାଶ
ପ୍ରାଣନାଥ ଦାନ ଦ୍ୟନ୍ତ ଅର୍ଜଳବାସଃ ।

ଉଷାଭିଜାଷ : ୧୧/୩୫

୭୫। ପ୍ରଭବତୀ ଶୋକ ଅସମ୍ଭାଳେ
ବୋଲେ ପଡ଼ି କାନ୍ତ ପାଦତଳେ
ବଂଧୁ ଦୋଷ ନାଶ ମନେ ନ ବିରୁର
ମାର ରଣ ରଙ୍ଗ କୃତୁହଳେ ହୋ ପ୍ରହର ।

ପ୍ରଭବତୀ ପରିଣୟ : ୧୨/୧୨

୭୬। କେ ଜ ର ଉଷି ସ୍ନେହେ ଭବି ରଣିକି ରଣି କଳନା ତୋତେ କରି
କନୟା ତୁଳାଧିକୀ ସିଂହକଟୀ ମୀନ ନୟନା କୁମ୍ଭସ୍ତନା ଭାରି ।

ଭୂଲତା, ଧନୁରେ ପୁଣି ମନୋହର

ମକର-କେତୁ ତାପେ ତୋ ପ୍ରେମ ଜଳେ ମନ-କକଡ଼ା ମଗ୍ନ ମୋର ।

ଲବଣ୍ୟବତୀ : ୨୩/୧୩

୭୭। ନବଚଣ୍ଡୀ ଅର୍ଚ୍ଚନ ଆରମ୍ଭରେ । ପଶୁଭବନା କରିଛି ଆମ୍ଭରେ ।

କନୟା ସମୟ-ହେଲ କି ସଂଶୟ । ତୁଳା ହେବାରୁ ଦୂର ଅତିଶୟ ।

କୋଟି ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ସୁନ୍ଦରୀ : ୮/୧୧

୭୮। ସ୍ୱଭାବ ଗୁରୁଭବ ଅଂଶୀକାରୀ । ×× ଷଡ଼ଗ୍ରହ ମହାବିଗ୍ରହ ଭାବେ ।

କୋଟି ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ସୁନ୍ଦରୀ : ୮/୧୧

୭୯। କୋଟି ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ସୁନ୍ଦରୀ : ୨୬/୯ ୧୧

୮୦। ଶଙ୍କର ପରଜରେ ପତି ରହିଲେ ରଗ ଆଶାବରୀ ଗଉରୀ

ଲଳିତ ବସନ୍ତ ଭୈରବ ହେବାରୁ ରହିବ କୋଳାହଳ ପୂରି

ମାଳବରେ ଯେ

ହୋଇବ ଶଙ୍କରଭରଣ

ବିଷ ଆହାରି ହୋଇବୁ ନ ଭେଟିଲେ ମୋହନ ମଙ୍ଗଳ କଲ୍ୟାଣ ।

ପ୍ରବଂଧ ପୂର୍ଣ୍ଣଚନ୍ଦ୍ର : ୩/୨୫

୮୧। ଲକ୍ଷ୍ମୀ ବିଜାୟ ବି-ମ୍ୟାୟ ବିନା ଲେଖ

କସିବ ନାହିଁ ଏ ମାରକ । × ×

ପ୍ରବଂଧ ପୂର୍ଣ୍ଣଚନ୍ଦ୍ର : ୮/୬

୮୨। ପଲବ ତ୍ରୋଣ ଅଧର ପୟୋଧର ପୂର୍ଣ୍ଣକୁମ୍ଭ ମୀନ ନୟନ ।

ଗତି ହଂସ ପାରବତ ଗଜ ମଂଗଳ ଅଷ୍ଟକ ବଚନ ।

କଘନ । ଭଦ୍ରାସନ ଉନ୍ନ କଦଳୀ ।

ଶଂଖ ମୁଦୁହାସ ରୁଚକ କ୍ରମୁକ ସର୍ବମଙ୍ଗଳସ୍ତବ ଭକ୍ତି ।

ଲବଣ୍ୟବତୀ : ୨୩/୩୬

୩୩ ହାସ ଦଧି ନେତ୍ରି ମୀନ । ପୁଧାପୂର୍ଣ୍ଣ କୁମ୍ଭ ସ୍ତନ ।
ରୁହିଣ କଲ ଗମନ । ପକ୍ଷୀ ଗଜନ ଯେ ।

ସର୍ବାଙ୍ଗ ସୁନ୍ଦରୀ : ୮/୭୯

୮୪ ଅତ୍ୟୁକ୍ତ ସ୍ତନଯୁଗା ତରଳାୟତାକ୍ଷୀ ଦ୍ଵାରିକ୍ଷିତାପମାନ ମହୋତ୍ସବାୟ
ସା ପୂର୍ଣ୍ଣକୁମ୍ଭ ନବ ନୀରଜ ତୋରଣସ୍ତକ୍ ସଂଭର ମଙ୍ଗଳମୟନ-

କୃତଂ ବିଧରେ ।

—ସାହିତ୍ୟ ଦର୍ପଣ (ଓଡ଼ିଶା ସାହିତ୍ୟ ଏକାଡେମୀ) : ପୃ ୩୨୯

୮୫ ରାଟ ଇଚ୍ଛାବତୀ : ୪ର୍ଥ

୮୬ ଅନଙ୍ଗରେଖା : ୨୧ଶ, ଇଚ୍ଛାବତୀ : ୧୦ମ

୮୭ ଲବଣ୍ୟବତୀ : ୩୯ଶ

୮୮ କୋଟି ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ସୁନ୍ଦରୀ : ୧ମ, ୨୩ଶ, ୩୦ଶ

୮୯ ପରିମଳା : ୧୯ଶ

୯୦ ପ୍ରେମ ଲେଚନା : ୧୬ଶ

୯୧ ଶୁଶିସେଣା : ୧୨ଶ

୯୨ କଳଲତା : ୧୧ଶ

୯୩ ଲଳିତ ଲେଚନା (ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ—ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ଇତିହାସ-୩ୟ

[ସୂ.ନା. ଦାଲ] ୧୯୭୯) : ପୃ ୨୫୮

୯୪ କଳଲତା : ୩/୧୩, ୭/୩୧, ୭/୪୧, ପ୍ରେମଲେଚନା : ୧୧/୬୬,

ଅନଙ୍ଗରେଖା : ୧୫/୫୧, ସର୍ବାଙ୍ଗ ସୁନ୍ଦରୀ ୨/୫୨

୯୫ ପ୍ରେମଲେଚନା : ୧୮ଶ

୯୬ ବିଦଗ୍ଧ ଚିତ୍ତାମଣି : ୬୧ ଶ

୯୭। ପରିମଳା : ୨୨ଶ

୯୮। ଅନଙ୍ଗରେଖା ୧ମ, ୨୪ଶ, ପରିମଳା : ୨୪ଶ

୯୯। କୋଟି ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ସୁନ୍ଦରୀ : ୧ମ

୧୦୦। କଳ୍ପଲତା : ୩/୩୩

୧୦୧। ଅନଙ୍ଗରେଖା : ୬/୧୬

୧୦୨। ଶଶିସେଣା : ୮ମ

୧୦୩। ଶଶିସେଣା : ୧୨ଶ

୧୦୪। ଲବଣ୍ୟବତୀ : ୩୯ଶ

୧୦୫। ପରିମଳା : ୧୯/୧୦, ଶ୍ରେମ ଲେଚନା : ୭/୭୨-୭୮,
ରହସ୍ୟମଞ୍ଜରୀ : ୧୩/୧୦

୧୦୬। କଟକେ ଛଟକ ନାରୀ ଅଛନ୍ତି ନାନା ଗୁରୁରୀ
କେ ଅବା କୁମରମନ ଚଖିଲ ମୋହି ।
ମନ୍ଦ ବଶ କଲେ ଯହୁଁ ମୋତେ ପାଶୋରିଲେ ତହୁଁ
ଆୟତ ହୋଇଲେ କି ସେ ଅଛନ୍ତି ରହି ।
ନିମିଷେ ଯେ ନପାରେ ମୁଁଛି
ଏତେ ବିଳମ୍ବକୁ କି ସେ ରହିଣ ଅଛି ।

ଶଶିସେଣା : ୮/୧୪

୧୦୭। ବୋଇଲ ପୁରୁଷ ଜାତି ଏତେକ ନିର୍ଦୟା
ଯେତେ ଯେତେ ଭଜିଲେ ମୁଁ ନ ପାଇଲି ମାୟା ।
ଶଶିସେଣା : ୧୨/୧

୧୦୮। ପରିମଳା : ୮ମ, ୧୦ମ, ୧୪ଶ, ୧୭ଶ,

୧୦୯। କେତେ ଯୁବତୀ ସୁରସବତୀ ତାକୁ ନ ମିଳୁଥିବେ
ମଦନ ମରେ କାହିଁକି ମତେ ମରେ ସେ ଯୁମ୍ଭରିବେ ।.....
ରସିକ ହାରବଳୀ : ୧୩/୩

୧୧୦। ମନେକରେ ଦିୟାଶୀଳା ଅଟଇ ମୋହର ସିନା

ଥାଉଁ ଥାଉଁ ଆୟତ କି ଛାଡ଼ିବ ମୋତେ ।

ମାସକେ ଆସିବ ବୋଲି କହି ଯେ ଥିଲ ସୁନ୍ଦରୀ

ପାସୋରିଲ ପଡ଼ି ଅବା କାତ ସଂଗତେ ।

ସ୍ଥିରୀ ଜାତି କାମରେ ବଶ

ଅନ୍ତର ହେଲେ ଲଜନ୍ତି ଆନ ପୁରୁଷ ।

ହାରବତୀ : ୬/୨୫

୧୧୧। ହୃଦୟମହକାରୟତି ମେ ଦିବସମିବ ପଯୋଧରେନତିରସ୍ୟା ।

ହର୍ଷ ଚରିତ

୧୧୨। ଧନ୍ୟ ଧନ୍ୟ ଏ ନବୀନ ନାରୀ

ଧନ୍ୟ ଧନ୍ୟ ଏ କନକ ଗୋରୀ

ଧନ୍ୟ ଧନ୍ୟ ଉଚ୍ଚ କୃତ ଦିଶେ ଲରି ଧାତା ଢେଲ ଯତନ କରି ।

ଶଶିଶେଖା (ନରେନ୍ଦ୍ରଯୁବତୀ) : ୫/୮

୧୧୩। କଳ୍ପଲତା—୫ମ

୧୧୪। କଳ୍ପଲତା : ୧୧/୨୫, ଶଶିସେଖା : ୭/୧୦, ପରିମଳା : ୨୧, ୧୭,

ସ୍ତେମଲେଚନା : ୧୧/୫୮, ରକ୍ତିଶା ବିଭ : ୫/୬

୧୧୫। ଅନଙ୍ଗ ରେଖା : ୧୬/୨୪

୧୧୬। ଗୁଡ଼ ଇଚ୍ଛାବତୀ : ୪/୯୯

୧୧୭। ମଥୁରାମଙ୍ଗଳ : ୯/୪

୧୧୮। ପରିମଳା : ୧୮/୯

୧୧୯। ଲବଣ୍ୟବତୀ : ୧/୬୦, ୪୨/୫୨-୫୭

୧୨୦। ସାଗରେ ଶତେକ ବାର ଶରୀର ଝାସିବ ତା'ର

ସେ ଅବା ଛୁଇଁଲୁ ଦେହ ଯେଥୁ ସନ୍ଦେହ ଯେ ।

ଗମବିଭ : ୬/୭୩

୧୨୧। ଶତେକନୁ ଯାଏ ସକଳ

କଳତରୁ ତଳେ ବସି ସାଧିବି ଯୋଗ ।

ବିଦଗ୍ଧ ଚିନ୍ତାମଣି : ୫୧/୧୫

୧୨୨। ତୋହପର କରି

ପାଇବି ସାଗରେ ଜୀବନ ହାରି ।

କଳାବତୀ : ୬/୧୫

୧୨୩। ଇଚ୍ଛାବତୀ : ୬/୧୭, ୬/୨୦

୧୨୪। ତପ ତା' ଅକଥନୀୟ ଦିବ୍ୟ ନାରୀ ଶ୍ରବେ x x

ବଂଶ ଦେଶେ ଯାଇ ଗଂଗା ସାଗରେ ଝାସିଲ ଯେ ।

ଲବଣ୍ୟବତୀ : ୧/୨୮, ୧/୬୦

୧୨୫। ବାଞ୍ଛା ତରୁ ତଳେ ବସି । ଉଜ୍ଜାଗରେ ନେଇ ଅର୍ହନଶି

ଯେ ଗଂଗା ସାଗରେ ଝାସିଥାଇ ତା'ର ଉତ୍ତମ ରମା ଅଙ୍କରେ ବସି ।

ରସିକ ହାଗବତୀ : ୮/୧୯

୧୨୬। ପ୍ରାଣ ପ୍ରୟାଗରେ କି ଶିବ ନଗରେ କି ଗଙ୍ଗା ସାଗରେ ଦେବି ବଳେ ।

x x x

କି ଯୋଗୀ ହୋଇବି ତୋ ଗୁଣ ଗାଇବି ଏ ଦେହ ଥୋଇବି ମହାପେରି

x x x .

ପଞ୍ଚାତପ ଥାପି ହୋଇବି ସଦାପି ମଦନ ପ୍ରତାପୀ ଯିବ ହଟି ।

x x x

ପୂଜିବି ଶଂକର ବୋଲିବି ଶଂକର କରିବି କିଂକର ସେ ସୁତନୁ ।

ବିଦଗ୍ଧ ଚିନ୍ତାମଣି : ୧୨/୧୨, ୧୨/୧୩, ୧୨.୧୬, ୧୨/୧୭

୧୨୭। ପୃଥୁକ ଉଚ୍ଚ କଠିନ ସ୍ତନ ବେନି

ହୃଦେ ମୋର ଲଗିଥାଇ

ମନେ ମଣୁଥାଇ ସ୍ବର୍ଗୀଣି ମୋକ୍ଷକୁ

ଚିତ୍ତଟି ଜନେ କିପାଇଁ ।

ପରିମଳା : ୧୭/୩୮

୧୨୮। ସର୍ଗ ଯାଇ କେଉଁ ଭେଗ ହେବ
ନୀରୀରେ ମୋକ୍ଷଣ ଅଛି ଉବ ।

ତଥା

ରସିକ ହାରବଳୀ : ୮/୧୫

ଲବଣ୍ୟବତୀ : ୩୬/୧୦, ପ୍ରେମ ସୁଧାନିଧି : ୧୩/୧୯,

ରସିକ ହାରବଳୀ : ୬/୧୭

୧୨୯। ମୋକ୍ଷ କରିଦଏ ବେନି ଶରୀର

ମୋକ୍ଷ ଏ ନିବିଡ଼େ ଭମିନୀକର, (ପାଣିନୀୟ ସୂତ୍ରରେ 'ତ' ଓ 'ର'

ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରଭେଦ ନାହିଁ ।)

ପ୍ରବନ୍ଧ ପୂର୍ଣ୍ଣଚନ୍ଦ୍ର : ୧/୩୦

୧୩୦। ବର କବରୀ ଆଶ୍ୱାସି ଯେ

ମୋକ୍ଷ କଲକ୍ଷଣି ମୋକ୍ଷକୁ ଦେକ୍ଷଣି ଲୁଚାଇବାର ଆଭାସି ଯେ ।

ବିଦଗ୍ଧ ଚିନ୍ତାମଣି : ୫୯/୮

୧୩୧। ଉଞ୍ଜପ୍ରଭ (୧୯୭୫) : ପୃ ୩

୧୩୨। ସର୍ଗ ସପଦରୁ ଅଧିକ ପ୍ରୀତି । ସୁରସିକ ଗଣେ ଘେନି ଅଛନ୍ତି ।

ସୁଖୀରେ ସେ ସାର । ସଙ୍ଗେ ମନୋହାରୀ ଥାଇ ଯାହାର ।

ସୁଭଦ୍ରାପରିଣୟ : ୧୭/୨୨

୧୩୩। ମହାପ୍ରାଣ ନାହିଁ ଦମ୍ପତିରୁ । କି କାର୍ଯ୍ୟ କୁବେର ସଂପତ୍ତିରୁ

ଜୀବନ ଯିବାର ବଡ଼ତ ନୁହଇ ଯୁବାକୁ ଯୁବତୀ ବିଚ୍ଛେଦରୁ ।

ରସିକ ହାରବଳୀ : ୮/୨

୧୩୪। କବାଧରୀ ଦେହ ଇତର ନୁହଇ ଯୁବା ବଇକୁଣ୍ଠ ପୁର ।

ଲବଣ୍ୟବତୀ : ୪୪/୧୧

୧୩୫। ଜମେ ଜମେ ପୁଣି ବସନ ପିଟାଇ ଆରମ୍ଭ କଲ ସୁରତି

ରତି ଯୁତି ଦୁଃଖ ବେଗେ ପାସୋରିଲ ଲଭିଲ ଇନ୍ଦ୍ର ସପରି ।

ସୁବର୍ଣ୍ଣରେଖା : ୫/୧୪

୧୩୬। ଓଡ଼ିଆ ଭାଷା ଓ ସାହିତ୍ୟ : ପୃ ୧୩୨-୩୩

୧୩୭। କୋଟି ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ସୁନ୍ଦରୀ : ୨/୫୩-୬୦

୧୩୮। ପାଟ ମହାଦେବୀ ବିଚିତ୍ରକଳା

x x ଦେବୀ ବୃନ୍ଦରେ ତ ସହଜେ ସାର ।

କୋଟି ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ସୁନ୍ଦରୀ : ୨/୬୨

୧୩୯। ଲବଣ୍ୟବତୀ : ୧/୬୨, ୨/୨୫

(‘ପାଟ ମହିଷୀ’ ଉଲ୍ଲେଖରୁ ରଜାଙ୍କର ବହୁରାଣୀ ଥିବା ସ୍ପଷ୍ଟ)

୧୪୦। ତା’ର ସାତଶ ପକ୍ଷୀଶ ଯୁବତୀ

ତହିଁ ପ୍ରିୟତମା ସେ ରତ୍ନାବତୀ ।

ଅନଙ୍ଗରେଖା : ୨/୩୦

୧୪୧। ଓଡ଼ିଆ ଭାଷା ଓ ସାହିତ୍ୟ : ପୃ ୧୩୩

୧୪୨। ତତ୍ତ୍ୱେବ : ପୃ ୧୩୩

୧୪୩। ନାଟ କରୁଛନ୍ତି ଗଣିକା ଆଳୀ

ଗୀତ ଗାଉଛନ୍ତି ଗୁଣି କେ ମିଳି ।

ଲବଣ୍ୟବତୀ : ୭/୧୧

୧୪୪। ଲବଣ୍ୟବତୀ : ୯ମ

୧୪୫। ଲବଣ୍ୟବତୀ (ସ୍ରୋତା) : ମୁଖବନ୍ଧ-ପୃ ୧୨୪

୧୪୬। ରୂପାଙ୍କାବା ଜଣେ ତହିଁ ଆଗେ ଥିଲ ଉଭ ହୋଇ

ସୁବର୍ଣ୍ଣରେଖା : ୧/୭

୧୪୭। ତ୍ରୈଲୋକ୍ୟ ମୋହିନୀ : ୫/୧-୨

୧୪୮। ବୈଦେହୀଶ ବିଜାୟ : ୪୧ଶ-୪୫ଶ, ଲବଣ୍ୟବତୀ : ୪୫ଶ

୧୪୯। ଝଙ୍କାର (ଅଗଷ୍ଟ, ୧୯୭୬) : ପୃ ୩୭୩

୧୫୦। ରସିକ ହାରବଳୀ : ୭/୪

୧୫୧। ସାର ପଢ଼କ ହେଲେ ତିଆର ମୁସଦିମୁଷା ହେଲେ ବାହାର
ପାଗାସୁଆର କି ସରଦାର କି ଜମାଦାର ସେ । x x

ସମର ତରଂଗ : ୨/୧

୧୫୨। ପ୍ରେମ ସୁଧାନିଧି : ୬/୬, ବିଦଗ୍ଧ ଚିତାମଣି : ୮୩/୮

୧୫୩। ରସ କଲୋଳ : ୨୩/୨୬ ଇତ୍ୟାଦି, ପ୍ରେମ ପଞ୍ଚାମୃତ : ୯/୩୮୦-୪୧୦

୧୫୪। ବିଦଗ୍ଧ ଚିତାମଣି : ୮୧/୧୩-୧୪

୧୫୫। Typical Selection From Oriya Literature
Vol II p. xxiii

୧୫୬। ଲବଣ୍ୟବତୀ (ପ୍ରାଚୀନ) : ମୁଖ୍ୟପାଠ ୯୫

୧୫୭। କୋଣାର୍କ-୧ମ ବର୍ଷ, ତୃତୀୟ ସଖ୍ୟା ପୃ ୫୮-୫୯

୧୫୮। ପରିମଳା : ୧୦/୬୧-୧୧୭, ଅନଙ୍ଗରେଖା : ୧୨/୧୬-୩୩,
ଲୀଳାବତୀ : ୩/୨୨-୪୨, ଲବଣ୍ୟବତୀ-୩/୨୪-୩୪,
ସୁବର୍ଣ୍ଣରେଖା: ୨/୬, ୪/୧୨ ଇତ୍ୟାଦି

୧୫୯। ଝଙ୍କାର (ଅଗଷ୍ଟ, ୧୯୭୬) : ପୃ ୩୭୩

୧୬୦। ରୀତିକାବ୍ୟ କି ଭୂମିକା : ପୃ ୧୭୫

୧୬୧। ଜ୍ୟୋତି ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ସୁନ୍ଦରୀ : ୨୨ଶ, ୨୪ଶ, ଲବଣ୍ୟବତୀ : ୧୯ଶ, ୨୦ଶ,
ଉସଲେଖା : ୭ମ, ୧୦ମ; ବିଦଗ୍ଧ ଚିତାମଣି ୧୫ଶ, ୧୬ଶ,
(ଚନ୍ଦ୍ରାବଳୀ ପ୍ରସଂଗ) ୫୪ଶ, ୫୫ଶ ଘେନା ପ୍ରସଂଗ),
ଚନ୍ଦ୍ରକଳା : ୧୨ଶ, ୧୩ଶ,

୧୬୨। ପ୍ରେମ ସୁଧାନିଧି : ୧୪ଶ, କେଳିକଳାନିଧି : ୧୧ଶ, ମଥୁରାମଙ୍ଗଳ : ୨୮ଶ

୧୬୩। ଓଡ଼ିଆ ଗୀତି କାବ୍ୟ : ପୃ ୧୫୧

୧୬୪। Three Contributions to The Theory of Sex-p.1

୧୬୫। Psychology of Sex-p.29

୧୬୬। Three Contributions to The Theory of
Sex-p.66-69

ଉପସଂହାର

ଉପସଂହାର

ଓଡ଼ିଆ ରୀତି କାବ୍ୟ ଦୀର୍ଘ ତିନିଶହ ବର୍ଷ ବ୍ୟାପୀ ଉତ୍କଳ-ବାଣୀ ସାଧନାର ବିପ୍ଳବ ପରିପ୍ରକାଶ । ତାହାର ପୃଷ୍ଠଭୂମିରେ ଲୁଚି ରହିଛି କେତେ ଅତ୍ୟାଶ୍ରୟ, ନିର୍ଯ୍ୟାତନା, ଶୋଷଣ, ଅଶାନ୍ତି ଓ ଉପଦ୍ରବର କଳଙ୍କିତ ଅଧ୍ୟାୟ । ଶାସନ ଶକ୍ତିର ଦୁର୍ବଳତା, ଗଜ୍ୟ ଗଜ୍ୟ ମଧ୍ୟରେ କଳହ, ସିଂହାସନ ପାଇଁ ପ୍ରତ୍ୟେକ ଦରବାରରେ ଅବିରାମ ଷଡ଼ଯନ୍ତ୍ର, ସାମନ୍ତବର୍ଗଙ୍କ ସୀମାହୀନ ବିକାସିତା ଏବଂ ପ୍ରଜାକୁଳର ନିଃସହାୟ ଅବସ୍ଥାଦିର ଐତିହାସିକ ପରିଣତି ଏହି କାବ୍ୟ ସୃଷ୍ଟିକୁ ଜୀବନର ବୃହତ୍ତର ସର୍ଗ ଦେଇପାରିନାହିଁ । ଫଳତଃ ଏହା ଶୂଙ୍ଗାର ପ୍ରଧାନ ସାହିତ୍ୟର ସକଳ ଐଶ୍ବର୍ଯ୍ୟରେ ଗୌରବାନ୍ବିତ ।

ଶୂଙ୍ଗାର ଚର୍ଯ୍ୟା ଓଡ଼ିଆ ରୀତି କାବ୍ୟର ମୁଖ୍ୟ ବିଭବ ରୂପେ ଗୃହୀତ ହୋଇଥିଲେ ହେଁ ଆଦି ପର୍ଯ୍ୟାୟର କବି ଗୋଷ୍ଠୀଙ୍କ ନିକଟରେ ଏହାର ରୂପ ଯଥେଷ୍ଟ ମାର୍ଜିତ ଓ କଳା ସଫଳ । ଅର୍ଜୁନ ଦାସଙ୍କ ଠାରୁ ଦେବ ଦୁର୍ଲ୍ଲଭଙ୍କ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଏହି ଧାର ପ୍ରାୟ ଅବ୍ୟାହତ । ମଧ୍ୟ ପର୍ଯ୍ୟାୟରେ କବିଗୋଷ୍ଠୀଙ୍କ ଯଥା-ଧନଂଜୟ, ଦୀନକୃଷ୍ଣ, ଉପେନ୍ଦ୍ର, ସଦାନନ୍ଦ ଓ ଅଭିମନ୍ୟୁ) ରଚନାରେ ଅଳଂକାର ପ୍ରାଧାନ୍ୟ, ଦୀର୍ଘାୟିତ ପ୍ରଣୟ ବ୍ୟାପାର ଓ ଅନାବୃତ ସ୍ଥରତ ଲୀଳା ବିଶେଷ ଭାବେ ସ୍ଥାନ ଅଧିକାର କଲା । ଅତିମ ପର୍ଯ୍ୟାୟର କବିଗଣଙ୍କ ସୃଷ୍ଟି ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ଭାବେ ଇଂଜ୍ଞାୟ କାବ୍ୟର ଅନୁସରଣ ପ୍ରତ୍ୟେକ ଉପରେ ଆଧାରିତ । ଏଥିରେ କ୍ଷୟିଷ୍ଠ ପ୍ରତିଭାର ସାକ୍ଷର ଲିପିବଦ୍ଧ । ବ୍ରଜନାଥ, କବି ସୂର୍ଯ୍ୟ ଓ ଯଦୁମଣି ଏହି କାଳର କବି । (କିନ୍ତୁ ‘ସମର ତରଂଗ’ ଏହି ଯୁଗର ଆଖ୍ୟାୟ ବ୍ୟତିକ୍ରମ ।) ..

ଓଡ଼ିଆ ରୀତି କାବ୍ୟର ପ୍ରକୃତି/ସ୍ୱତନ୍ତ୍ରତା ଚିତ୍ରଣରେ ଶୃଙ୍ଗାର ଆଭିମୁଖ୍ୟ ବହୁଳ ଭାବେ ପ୍ରତିଫଳିତ । ନାୟକ/ନାୟିକାର ପୂର୍ବଗଣ ଓ ବିପ୍ରଲମ୍ବର ପୃଷ୍ଠଭୂମି ରୂପେ ଏହାକୁ ସର୍ବତ୍ର ଉପସ୍ଥାପନ କରାଯାଇଛି । ପ୍ରୀତି ଭବନକୁ ଗଭୀର ଓ ବଳିଷ୍ଠ କରିବା ନିମନ୍ତେ ରତ୍ନ ପର୍ଯ୍ୟାୟକ୍ରମେ ପ୍ରକୃତିର ସୁନ୍ଦର/ବିଧୁର ରୂପ ଗଣ ଏଥିରେ ଅଙ୍କିତ । କିନ୍ତୁ ଯେଉଁଠାରେ ଏହା ରୀତିବଦ୍ଧ ଓ ଆର୍ତ୍ତନୀତି ସର୍ବସ୍ୱ ସେଠାରେ ସଫଳତାର ମାତ୍ରା ଏକାନ୍ତ ସ୍ୱଳ୍ପ ।

ଶୃଙ୍ଗାର ଚେତନା ସହ ନାରୀ କୈତ୍ସିକ ଦୃଷ୍ଟି ଅଂଗାଂଗୀ ଭାବେ ଜଡ଼ିତ । ଧନଞ୍ଜୟ ଓ ତାଙ୍କ ପରବର୍ତ୍ତୀ କବିଗୋଷ୍ଠୀ ନାରୀକୁ ଆଳଙ୍କାରିକ ରୀତିରେ ଜୀବନର ଐହିକ ଓ ପାରତ୍ରିକ ସକଳ ଐଶ୍ୱର୍ଯ୍ୟର ଆଧାର ରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରିଛନ୍ତି । ଫଳତଃ ରୀତି କାବ୍ୟରେ ତାହାର ମର୍ଯ୍ୟାଦା ଓ ଗୌରବ ବିଳାସିତା ଓ ରସିକତାର ସ୍ୱର୍ଣ୍ଣ ସିଂହାସନାସୀନ । ମାତ୍ର ଏହା ସାମାଜିକ ଭେଦ ଲିପ୍ସାର ଅକପଟ ପ୍ରତିବିମ୍ବ କହିଲେ ଅତ୍ୟୁକ୍ତି ହେବନାହିଁ ।

କୃଷ୍ଣଭକ୍ତି ପରମ୍ପରା ଅତିରିକ୍ତ ପ୍ରାୟ ସକଳ ରୀତି କାବ୍ୟରେ ଶୃଙ୍ଗାର ଚେତନା ଗାହ୍ୟଭିକ୍ତ ଜଳବାୟୁର ସ୍ୱେଦ ସର୍ଗ ଲଭ କରିଛି । ବହୁ ପନ୍ଥାକତା ସାମାଜିକ ସ୍ୱୀକୃତି ଲଭ କରିଥିଲେ ହେଁ କାବ୍ୟ ସ୍ୱୀକୃତିରୁ ବଞ୍ଚିତ । ଏହା ମୂଳରେ ରହିଛି ପ୍ରାଚୀନ ଭାରତର ଦାମ୍ପତ୍ୟ ପ୍ରେମାଦର୍ଶ ଓ ସଂସ୍କୃତ କାବ୍ୟଧାରାର ପ୍ରେରଣା ସ୍ରୋତ ।

ରୀତିଯୁଗୀୟ ଶୃଙ୍ଗାର ଚେତନା ଏକ ମହାତ୍ମ୍ୟମୟ ଗୌରବ ଲଭ କଲେ, ଧାର୍ମିକତା ତାହାର ଛାୟାଶ୍ରୀତ ଏକ ଗୁଣ୍ଠିତ ତରୁ । ରମଣଭକ୍ତି, କୃଷ୍ଣଭକ୍ତି ଓ ଜଗନ୍ନାଥ ଭକ୍ତି—ଏହି ସକଳ ଧାରା ନିଜ ନିଜର ଜୀବନୀ ଶକ୍ତି ଓ ଚମତ୍କାରିତା ହରାଇ ନିର୍ବୀର୍ଯ୍ୟ କାଳର ପ୍ରତିନିଧିତ୍ୱ କରିଛନ୍ତି ମାତ୍ର । ଏ ସମସ୍ତ ଆଳଙ୍କାରିକ ଆବଶ୍ୟକତା ଓ ଭକ୍ତି ଆଶ୍ରୟ ସେ ଯୁଗର କବି ପକ୍ଷରେ ଥିଲା ବୌଦ୍ଧିକ/ସାମାଜିକ ସମ୍ମାନର ପରିଚୟ ପତ୍ର ।

ମୋଟ ଉପରେ ଏ ଯୁଗର ଶୃଙ୍ଗାର ଚେତନାରେ କାମବୃତ୍ତି
ନିରକ୍ରମ ଆଧିପତ୍ୟ ଲାଭ କରିଥିଲା । ଧର୍ମ, ପ୍ରେମ ଓ ଭକ୍ତିଥିଲେ ଏହାର
ଅନୁଗତ ପାରିଷଦ ବର୍ଗ । ଆତ୍ମାର ଉତ୍ତରଣ କିମ୍ବା ସମାଜର ବିକାଶ ସାଧନ
ନିମନ୍ତେ ରୀତି କାବ୍ୟର ସଂବଳ ଅତ୍ୟନ୍ତ ସୀମିତ । ଭୋଗ ଯଦି ଜୀବନର
ଏକମାତ୍ର ଆଦର୍ଶ ହୁଏ ତାହେଲେ ମାନବ ଜାତିର ଇତିହାସକୁ ଏହି
କାବ୍ୟଧାରାର ଦାନ ଅତୁଳନୀୟ ।

ଗ୍ରନ୍ଥ ସୂଚୀ

ଓଡ଼ିଆ

ଆଧାର ପ୍ରଚ୍ଛ

କ) ପ୍ରକାଶିତ କାବ୍ୟ

ପ୍ରକାଶ କାଳ

୧। ରମ ବିଜ-ଅର୍ଜୁନ ଦାସ	ସଃ ଆର୍ତ୍ତବଲ୍ଲଭ ମହାନ୍ତି	୧୯୫୩
୨। କଳ୍ପଲତା-ଅର୍ଜୁନ ଦାସ	ସଃ କେଦାରନାଥ ମହାପାତ୍ର	୧୯୬୧
୩। ରହସ୍ୟ ମଞ୍ଜରୀ-ଦେବଦୁର୍ଲ୍ଲଭ ଦାସ	ସଃ ଆର୍ତ୍ତବଲ୍ଲଭ ମହାନ୍ତି	୧୯୬୫
୪। ଗୋପୀ ଚନ୍ଦନ-ରାସ ଦାସ	ସଃ ନୀଳମଣି ମିଶ୍ର	୧୯୬୦
୫। ଉଷାଭିଳାଷ-ଶିଶୁଶଙ୍କର ଦାସ	ସଃ ଆର୍ତ୍ତବଲ୍ଲଭ ମହାନ୍ତି	୧୯୭୯
୬। କଂକ୍ଷି କାବେରୀ-ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ଦାସ	ସଃ ସୁକୁମାର ସେନ୍	୧୯୫୮
୭। ପରିମଳା-ନରସିଂହ ସେଣ	ସଃ କେଦାରନାଥ ମହାପାତ୍ର	୧୯୬୧
୮। ପ୍ରେମଲେଚନା-ବିଷ୍ଣୁ ଦାସ	ସଃ କେଦାରନାଥ ମହାପାତ୍ର	୧୯୬୧
୯। ଶଶିସେଣା-ପ୍ରତାପ ରାୟ	ସଃ ଆର୍ତ୍ତବଲ୍ଲଭ ମହାନ୍ତି	୧୯୭୧
୧୦। ଭୂତ ଉଚ୍ଛାବତୀ-ବନମାଳୀ ଦାସ	ସଃ କେଦାରନାଥ ମହାପାତ୍ର	୧୯୬୧
୧୧। କଳାବତୀ-ପାର୍ଥ ଶ୍ରୀଚନ୍ଦନ	ସଃ କେଦାରନାଥ ମହାପାତ୍ର	୧୯୬୧
୧୨। ରକ୍ତିଣୀ ବିଭ-କାର୍ତ୍ତିକ ଦାସ	ସଃ ଆର୍ତ୍ତବଲ୍ଲଭ ମହାନ୍ତି	

୧୩। ଗୋପୀଭଷା-ଦନାଞ୍ଜ ଦାସ	ଦାଶରଥୀ ପୁସ୍ତକାଳୟ	୧୯୫୯
୧୪। ଇଚ୍ଛାବତୀ-ଧନଞ୍ଜୟ ଭଞ୍ଜ	ସଃଗୌରୀକୁମାର ବ୍ରହ୍ମା	୧୯୬୦
୧୫। ଅନଙ୍ଗରେଖା-ଧନଞ୍ଜୟ ଭଞ୍ଜ	ସଃଗୌରୀକୁମାର ବ୍ରହ୍ମା	୧୯୬୦
୧୬। ସର୍ବାଙ୍ଗସୁନ୍ଦରୀ-ଲେକନାଥ ବିଦ୍ୟାଧର (ଦାଶରଥୀ ପୁସ୍ତକାଳୟ)		୧୯୫୯
୧୭। ଚିତ୍ରକଳା-ଲେକନାଥ ବିଦ୍ୟାଧର	ସଃ ଭଗବନ୍ନ ପଣ୍ଡା	୧୯୬୩
୧୮। ରସକଲ୍ଲୋଳ-ଦୀନକୃଷ୍ଣ ଦାସ	ସଃ ଆର୍ତ୍ତବଲ୍ଲଭ ମହାନ୍ତି	୧୯୬୩
୧୯। ପ୍ରେମ ପଞ୍ଚାମୃତ-ଭୂପତି ପଣ୍ଡିତ	ସଃ ଇନ୍ଦ୍ରାକାନ୍ତ ଗୌଧୁରୀ ପ୍ରଥମ ମୁଦ୍ରଣ	
୨୦। ବୈଦେହୀଶ ବିଜାୟ-ଉପେନ୍ଦ୍ର ଭଞ୍ଜ	(ଉପେନ୍ଦ୍ରଭଞ୍ଜ ଗ୍ରନ୍ଥାବଳୀ ଧର୍ମଗ୍ରନ୍ଥ ଷୋର)	୧୯୭୫
୨୧। ଚୋଟି ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ସୁନ୍ଦରୀ ଉପେନ୍ଦ୍ର ଭଞ୍ଜ	„	୧୯୭୫
୨୨। ଲବଣ୍ୟବତୀ	ଉପେନ୍ଦ୍ର ଭଞ୍ଜ	୧୯୭୫
୨୩। ପ୍ରେମ ସୁଧାନିଧି	ଉପେନ୍ଦ୍ର ଭଞ୍ଜ	୧୯୭୫
୨୪। ସୁବର୍ଣ୍ଣରେଖା	ଉପେନ୍ଦ୍ର ଭଞ୍ଜ	୧୯୭୫
୨୫। ରସିକ ହାରବଳୀ	ଉପେନ୍ଦ୍ର ଭଞ୍ଜ	୧୯୭୫
୨୬। ରସଲେଖା	ଉପେନ୍ଦ୍ର ଭଞ୍ଜ	୧୯୭୫
୨୭। କଳା କଉତୁକ	ଉପେନ୍ଦ୍ର ଭଞ୍ଜ	୧୯୭୫
୨୮। ଛାନ୍ଦ ଭୂଷଣ	ଉପେନ୍ଦ୍ର ଭଞ୍ଜ	୧୯୭୫
୨୯। ବିଦଗ୍ଧ ଚିନ୍ତାମଣି-ଅଭିମନ୍ୟୁ ସାମନ୍ତ ସିଂହାର	ସଃ ଆର୍ତ୍ତବଲ୍ଲଭ ମହାନ୍ତି	୧୯୬୫
୩୦। ଶ୍ୟାମ ଗିରୋହାସ-ବ୍ରଜନାଥ ବଡ଼ଜେନୁ	ସଃ ପ୍ରଧାନର ପଟ୍ଟନାୟକ (ବ୍ରଜନାଥ ଗ୍ରନ୍ଥାବଳୀ)	୧୯୬୫

୩୧। ଅଧିକା ବିଜାସ-ବ୍ରଜନାଥ ବଡ଼ଜେନା ସଃସ୍ଥାପକର ପଟନାୟକ
(ବ୍ରଜନାଥ ଗୁରୁବଳୀ) ୧୯୬୫

୩୨। କେଳିକଳାନିଧି-ବ୍ରଜନାଥ ବଡ଼ଜେନା ,, ୧୯୬୫

୩୩। ସମର ଚରଣ-ବ୍ରଜନାଥ ବଡ଼ଜେନା ,, ୧୯୬୫

୩୪। ଶଶିରେଖା-ପଦ୍ମନାଭ ଶ୍ରୀଚନ୍ଦନ ସଃବିଜୟ ଚରଣ ପଟନାୟକ ୧୯୩୨

୩୫। ମଥୁରା ମଙ୍ଗଳ-ଭକ୍ତଚରଣ ଦାସ ଭକ୍ତ ବିଶ୍ଵବିଦ୍ୟାଳୟ ୧୯୫୧

୩୬। ଚନ୍ଦ୍ରକଳା-କବିସୂର୍ଯ୍ୟ ବଳଦେବ ରଥ କବିସୂର୍ଯ୍ୟ ଗୁରୁବଳୀ
(କଟକ ପବ୍ଲିଶିଂ ହାଉସ) ୧୯୭୭

୩୭। କିଶୋର ଚନ୍ଦ୍ରାନନ୍ଦ ଚମ୍ପୂ ,, ୧୯୭୭

୩୮। ପ୍ରବନ୍ଧ ପୂର୍ଣ୍ଣଚନ୍ଦ୍ର-ଯଦୁମଣି ମହାପାତ୍ର ଯଦୁମଣି ଗୁରୁବଳୀ ୧୯୬୫
(ଦାସବ୍ରହ୍ମଣ)

୩୯। ଗନ୍ଧବ ବିଜାସ- ,, ,,

୪୦। ପ୍ରଭାବତୀ ପରିଣୟ-ଜଗନ୍ନାଥ ନୃପ ସଃପ୍ରମିଳା ମିଶ୍ର ୧୯୭୨

୪୧। ରସକାନ୍ତସିଂହଦାସନ ଦାସ ସଃଆର୍ତ୍ତବଲ୍ଲଭ ମହାନ୍ତି ୧୯୭୯

ଖ) ଅପ୍ରକାଶିତ କାବ୍ୟ

୪୨। ଲୀଳାବତୀ-ରଘୁନାଥ ହରିଚନ୍ଦନ ବ୍ରହ୍ମପୁର ବିଶ୍ଵ ବିଦ୍ୟାଳୟ ସମ୍ପ୍ରଦାୟ

୪୩। ସୁକୁନ୍ତଳା-ରଘୁନାଥ ହରିଚନ୍ଦନ ,,

୪୪। ଋତୁମଞ୍ଜରୀ-ଧନଞ୍ଜୟ ଭଞ୍ଜ ,,

୪୫। ଶଶିସେଣା-ନରେନ୍ଦ୍ର ଯୁବତୀ ,,

୪୬। ରସକଳା-ବାମଦେବ ପଟ୍ଟନାୟକ ବ୍ରହ୍ମପୁର ବିଶ୍ୱ ବିଦ୍ୟାଳୟ ସମ୍ବ୍ରହାଳୟ

୪୭। ମଦାଳସା-ହରିହର ନରେନ୍ଦ୍ର ଓଡ଼ିଶା ରାଜ୍ୟ ସମ୍ବ୍ରହାଳୟ Cy/94

୪୮। ହାରବତୀ-ରମଚନ୍ଦ୍ର ପଟ୍ଟନାୟକ ,, Cy/362

୪୯। ପ୍ରେମ କଳ୍ପଲତା -ହରିବଂଶ ରୟ ,, Cy/45

୫୦। ତ୍ରୈଲୋକ୍ୟମୋହିନୀ-ଘନ ଭଞ୍ଜ ,, Cy/46

୫୧। ରଘୁନାଥ ବିଳାସ-ଧନଞ୍ଜୟ ଭଞ୍ଜ ,, Cy/8

୫୨। ଯୁଗଳ ରସାମୃତ ଭଞ୍ଜରୀ-ସଦାନନ୍ଦ କବିସୂର୍ଯ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମା ,, Cy/1006

୫୩। ପ୍ରେମ ତରଙ୍ଗିଣୀ ,, ,, Cy/1128

ଗ) ସହାୟକ କାବ୍ୟ (ଦୃଷ୍ଟାପ୍ୟ)

୫୪। ଜନକଲତା-ତ୍ରିବିକ୍ରମ ଭଞ୍ଜ ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ-ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ଇତିହାସ
ମାୟ ଭଗ (ସୂର୍ଯ୍ୟନାରାୟଣ ଦାସ)

୫୫। ଲଳିତ ଲେଚନା-ସଦାନନ୍ଦ କବିସୂର୍ଯ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମା ,,

୫୬। ମୋହନ କଳ୍ପଲତା-ସଦାନନ୍ଦ କବିସୂର୍ଯ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମା ,,

୫୭। ଅନୁରାଗବତୀ-ରମଚନ୍ଦ୍ର ପଟ୍ଟନାୟକ ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ-ଓଡ଼ିଆ କାବ୍ୟ କୌଶଳ
(ଅଧ୍ୟାପକ ସୁଦର୍ଶନ ଆଶ୍ୱର୍ଯ୍ୟଙ୍କ ଅପ୍ରକାଶିତ ସନ୍ଦର୍ଭ)

୫୮। ଲବଣ୍ୟନିଧି-ନଳିନୀକ୍ଷ ମଦନକ ,, ବ୍ରହ୍ମପୁର ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟ

୫୯। ଭବବତୀ-ପଦ୍ମନାଭ ଦେବ ,,

୬୦। ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ଲୀଳାମୃତ-ଲକ୍ଷ୍ମଣ ମିଶ୍ର ,,

ସହାୟକ ଗ୍ରନ୍ଥ

କ) କାବ୍ୟ କବିତା

୧। ବିଦ୍ୟାପତି ପଦ୍ୟାବଳୀ (ଓଡ଼ିଶା ସାହିତ୍ୟ ଏକାଡେମୀ) ୧୯୭୫

୨। ରୁଦ୍ରସୁଧାନିଧି-ନାରାୟଣାନନ୍ଦ ଅବଧୂତ ସ୍ଥାନୀ ,, ୧୯୭୫

୩। ସଂଚୟନ	ସଃ ବସତ କୁମାର ଶତପଥୀ	୧୯୭୪
୪। ସାରଳା ମହାଭରତ	ସଃ ଆର୍ତ୍ତବଲ୍ଲଭ ମହାନ୍ତି	୧୯୭୫
୫। ଦାଣ୍ଡୀ ରମାୟଣ	ସଃ ଗୋବିନ୍ଦ ରଥ ପ୍ରଥମ ରଜ ସଂସରଣ	
୬। ଭଞ୍ଜବଂଶାନୁଚରିତ-	ମାଗୁଣି ଦାଶ ୨ୟ ସଂସରଣ: ୧୯୭୭	
୭। ଘୁମୁସର ଭଞ୍ଜ ବଂଶାବଳୀ	ସୂର୍ଯ୍ୟମଣି ଚ୍ୟାନ୍ଦପଟ୍ଟନାୟକ ସଃ ଦୁର୍ଗାମାଧବ ନନ୍ଦ	୧୯୭୩
୮। ରସ ପଞ୍ଚକ-ଉପେନ୍ଦ୍ର ଭଞ୍ଜ	ଉପେନ୍ଦ୍ର ଭଞ୍ଜ ଗୁରୁାବଳୀ (ଧର୍ମଗ୍ରନ୍ଥ ଷୋର)	
୯। ଗୀତାଭିଧାନ	,,	୧୯୭୫
୧୦। ଚନ୍ଦ୍ରଭାଗା-ରାଧାନାଥ ରାୟ	ରାଧାନାଥ ଗୁରୁାବଳୀ (କେତକ ଚେଡ଼ିଂ କଂପାନୀ)	୧୯୭୭
୧୧। ଗୋବିନ୍ଦଚନ୍ଦ୍ର-ଯଶୋବନ୍ତ ଦାସ	ଓଡ଼ିଶାର ନାଥ ସମ୍ପ୍ରଦାୟ ଓ ନାଥ ସାହିତ୍ୟ ସଃ ତକ୍ତର ବଂଶୀଧର ମହାନ୍ତି	୧୯୭୮
୧୨। ଗୋରେଶ ସଂହିତା-ଚନ୍ଦ୍ରଶେଖର ନାଥ	,,	୧୯୭୮
୧୩। ଚର୍ଯା ଗୀତିକା	ସଃ ତକ୍ତର ଖଗେଶ୍ବର ମହାପାତ୍ର	୧୯୭୭
୧୪। ପଲ୍ଲୀଗୀତି ସଚୟନ	ସଃ ତକ୍ତର କୁଞ୍ଜବିହାରୀ ଦାଶ	୧୯୫୪
୧୫। ଶ୍ରୀମଦ୍ଭଗବତ	ରଜକିଶୋର ଦାସଙ୍କ ଦ୍ଵାରା ସଙ୍କଳିତ -	
୧୬। ଲବଣ୍ୟବତୀ	ସଃ ଆର୍ତ୍ତବଲ୍ଲଭ ମହାନ୍ତି	୧୯୫୨

ଖ) ସମାଲୋଚନା

୧। ବଜ୍ରମ ଦାସ ଓ ଓଡ଼ିଆ ରମାୟଣ-ତଃ ନରେନ୍ଦ୍ରନାଥ ମିଶ୍ର	୧୯୫୫
୨। ଅତ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ଓ ପଞ୍ଚସଖା ଧର୍ମ-ଚିରଞ୍ଜନ ଦାସ	୧୯୫୧
୩। ଭଞ୍ଜପ୍ରଭ	ସଃ କଳିଙ୍ଗ ଭରତୀ (ପରିବର୍ଦ୍ଧିତ ୨ୟ ସଂସରଣ) ୧୯୭୫
୪। ଆଲୋଚନାମାଳା	ତକ୍ତର କାହ୍ନୁଚରଣ ମିଶ୍ର ୧୯୭୭
୫। କାବ୍ୟ ସବାଦ	ଦାଶରଥୀ ଦାସ ୧୯୭୩

୬। ରସକଲ୍ଲୋଳ ଯମୀଷା-ଗୌରୀକୁମାର ବ୍ରହ୍ମା	୧୯୭୭
୭। ଓଡ଼ିଶାର ନାଥ ସମ୍ପ୍ରଦାୟ ଓ ନାଥ ସାହିତ୍ୟ ଡକ୍ଟର ବଂଶୀଧର ମହାନ୍ତି	୧୯୭୮
୮। ଓଡ଼ିଆ ଲେକନୀତ ଓ କାହାଣୀ-ଡକ୍ଟର କୁଞ୍ଜବିହାରୀ ଦାଶ	୧୯୮୮
୯। ଓଡ଼ିଆ ଇଷା ଓ ସାହିତ୍ୟ-ପଣ୍ଡିତ ନୀଳକଣ୍ଠ ଦାସ	୧୯୫୮
୧୦। ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ଇତିହାସ-ପଣ୍ଡିତ ବିନାୟକ ମିଶ୍ର	୧୯୭୨
୧୧। ବୈଦିକ ସାହିତ୍ୟ ଓ ସମ୍ବୃତି-ଅଭିଳାଷ ଚନ୍ଦ୍ର ଦାଶ	୧୯୭୨
୧୨। ଓଡ଼ିଆ ପଲ୍ଲୀ ସାହିତ୍ୟ-ଡକ୍ଟର ନଟବର ସାମନ୍ତରାୟ	୧୯୭୦
୧୩। ସାହିତ୍ୟ ଓ ସାହିତ୍ୟିକ-ସୁଦର୍ଶନ ଆଶ୍ୱର୍ଯ୍ୟ	୧୯୭୮
୧୪। ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ଇତିହାସ-ଡକ୍ଟର ମାୟାଧର ମାନସିଂହ	୧୯୭୬
୧୫। ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ଆଦିପର୍ବ-ସୁରେନ୍ଦ୍ର ମହାନ୍ତି	୧୯୭୩
୧୬। ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ମଧ୍ୟପର୍ବ ..	୧୯୭୭
୧୭। ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ଛମବିକାଶ ..	୧୯୭୮
୧୮। ଓଡ଼ିଆ ଉପନ୍ୟାସ-ଡକ୍ଟର କୃଷ୍ଣ ଚରଣ ବେହେରା	୧୯୭୮
୧୯। ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ଛମପରିଣାମ-ପଣ୍ଡିତ ନୀଳକଣ୍ଠ ଦାସ	୧ ୭୭
୨୦। ଓଡ଼ିଶୀ ବୈଷବ ଧର୍ମ-ଡକ୍ଟର କାହ୍ନୁଚରଣ ମିଶ୍ର	୧୯୭୧
୨୧। ଭକ୍ତ ଚରଣ ଓ ମଥୁରା ମଂଗଳ-ଗୌରୀ କୁମାର ବ୍ରହ୍ମା	୧୯୭୭
୨୨। ସାହିତ୍ୟାଦର୍ଶ-ଡକ୍ଟର ନଟବର ସାମନ୍ତରାୟ	୧୯୭୦
୨୩। ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ସମ୍ବନ୍ଧ ପରିଚୟ-ଡଃ ବୃନ୍ଦାବନ ଚନ୍ଦ୍ର ଆଶ୍ୱର୍ଯ୍ୟ	୧୯୭୫
୨୪। ବିଦଗ୍ଧ ଚିନ୍ତାମଣି ପରିଚୟ-ଡକ୍ଟର ବଂଶୀଧର ମହାନ୍ତି	୧୯୭୭

- ୨୫। ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ଇତିହାସ-ପଣ୍ଡିତ ସ୍ୱର୍ଣ୍ଣନାରାୟଣ ଦାଶ(୨ୟ ଭାଗ) ୧୯୭୮
(୩ୟ ଭାଗ) ୧୯୭୯
(୪ର୍ଥ ଭାଗ) ୧୯୮୧
- ୨୬। ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ଇତିହାସ-ପଠାଣି ପଟ୍ଟନାୟକ ୧୯୭୮
- ୨୭। ଚଳିତ ଶତାବ୍ଦୀର ଭାରତୀୟ ସାହିତ୍ୟ-ଡକ୍ଟର ଗୋପାଳ ଚନ୍ଦ୍ର ମିଶ୍ର ୧୯୭୪
- ୨୮। ଭଞ୍ଜ ଭୂମିକା (୧ମ ଖଣ୍ଡ -ଗୌରୀ କୁମାର ବ୍ରହ୍ମା ୧୯୭୫
- ୨୯। ସାହିତ୍ୟ ଦାକ୍ଷୀ-ଡକ୍ଟର ଦେବୀ ପ୍ରସନ୍ନ ପଟ୍ଟନାୟକ ୧୯୭୫
- ୩୦। କାବ୍ୟ ଓ କଳାକାର-ଚିନ୍ତାମଣି ବେହେରା ୧୯୭୭
- ୩୧। ଦେଶ, କାଳ, ପାତ୍ର ଓ ପ୍ରକାରମୋହନ-ଡକ୍ଟର ଜେ. ଭି. ବୋଲଟନ୍ ୧୯୭୭
- ୩୨। ଓଡ଼ିଶା ଇତିହାସ-ଡକ୍ଟର ହରେକୃଷ୍ଣ ମହତାବ (ଅଭିନବ ୨ୟ ସଂସ୍କରଣ) ୧୯୭୪
- ୩୩। ଓଡ଼ିଶାର ଇତିହାସ-ପ୍ୟାରୀ ମୋହନ ଆର୍ତ୍ତୁର୍ ୧୯୭୫
- ୩୪। ମୋ ସମୟର ଓଡ଼ିଶା-ଡକ୍ଟର କୃଷ୍ଣଚନ୍ଦ୍ର ପାଣିଗ୍ରାହୀ ୧୯୭୮
- ୩୫। ଭଜନ ଇତିହାସ-କୃପାସିନ୍ଧୁ ମିଶ୍ର ୧୯୩୩
- ୩୬। ଓଡ଼ିଆ ରୀତିକାବ୍ୟ-ଡକ୍ଟର ଜାନକୀ ବଲ୍ଲଭ ମହାନ୍ତି (୨ୟ ମୁଦ୍ରଣ) ୧୯୭୭

ଗ) ଅଭିଧାନ

୧। ପୂର୍ଣ୍ଣଚନ୍ଦ୍ର ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାକୋଷ ସ. ଗୋପାଳ ଚନ୍ଦ୍ର ପ୍ରହରାଜ ୧୯୩୭

ଘ) ପତ୍ର ପତ୍ରିକା

୧। ଝଙ୍କାର

୨। କୋଶାଳି

-ବିଜ୍ଞାନୀ-

କ) ଆଲୋଚନା ଗ୍ରନ୍ଥ

- ୧। ଇଂରାଜୀ ସାହିତ୍ୟର ଇତିବୃତ୍ତ ଓ ମୂଲ୍ୟାୟନ-
ବିମଲ କୃଷ୍ଣ ସରକାର ୧୩୭୪ ସା
- ୨। ଚଣ୍ଡୀଦାସ ଓ ବିଦ୍ୟାପତି-ଶଂକରୀ ପ୍ରସାଦ ବସୁ ପରିବର୍ତ୍ତିତ ଓ
ସଂଶୋଧିତ ସଂସ୍କରଣ
- ୩। ହାଜାର ବଛରେଇ ପ୍ରେମେଇ କବିତା-ସଃ-ଅବତୀ ସାମ୍ୟାଲ
(୨ୟ ସଂସ୍କରଣ) ୧୩୬୮ ସା
- ୪। ଭରତୀୟ ସାହିତ୍ୟର ଇତିହାସ-ସୁକୁମାର ସେନ ୧୩୬୮ ସା
- ୫। ବୈଷ୍ଣବ ସାହିତ୍ୟ ପ୍ରବେଶିକା-ହିମାଂଶୁ ଚନ୍ଦ୍ର ଗୌଧୁରୀ . ୧୩୫୮ ସା
- ୬। ମନୋବିଦ୍ୟା-ପ୍ରମୋଦ ବନ୍ଧୁ ଦାଶଗୁପ୍ତ ୧୯୬୩
- ୭। ପ୍ରବଚନର ଉତ୍ତରାସାନୁପେନ୍ଦ୍ର କୁମାର ବସୁ ୧୯୫୯
- ୮। ପଦାବଳୀ ସାହିତ୍ୟ-କାଳିଦାସ ଗନ୍ଧ ତୃତୀୟ ସଂସ୍କରଣ-୧୩୮୩ ସା

ଖ) ପଦ୍ୟ ଗ୍ରନ୍ଥ

- ୧। ବୌଦ୍ଧଭାଜନ ଓ ଦୋହା-ସଃ ହରପ୍ରସାଦ ଶାସ୍ତ୍ରୀ ୧୩୬୬
- ୨। ଶ୍ରୀ ଚୈତନ୍ୟ ଚରିତାମୃତ (Bhakti Vedanta Book Trust) ୧୯୭୪

ଗ) ଚଳାଷ ଗ୍ରନ୍ଥ

- ୧। ବିଶ୍ୱକୋଷ ନଗେନ୍ଦ୍ର ନାଥ ବସୁ

ଘ) ପତ୍ର ପତ୍ରିକା

- ୧। ଦେଶ ୧୪ ଏପ୍ରିଲ ୧୯୭୯
- ୨। ରହସ୍ୟ ଭବନ ୨ୟ ପର୍ବ/୧୫ଶ ଖଣ୍ଡ
,, ୨ୟ ପର୍ବ/୧୬ଶ ଖଣ୍ଡ

-ହିନ୍ଦୀ-

କ) ଆଲୋଚନା ଗ୍ରନ୍ଥ

୧। ମହାକବି କାଳିଦାସ-ଡକ୍ଟର ଜମାଶଙ୍କର ତିପ୍ପୁରୀ ୧୯୭୨

୨। ଭରତୀୟ ପ୍ରେମାଖ୍ୟାନ କାବ୍ୟ-ଶ୍ରୀ ହରିକାନ୍ତ ଶ୍ରୀବାସ୍ତବ ୧୯୬୧

୩। ଅପଭ୍ରଂଶ ସାହିତ୍ୟ-ହରିବଂଶ କଛୋଡ଼ (ଭରତୀ ସାହିତ୍ୟ ମନ୍ଦିର)

୪। ହିନ୍ଦୀ ରୀତି ସାହିତ୍ୟ-ଡକ୍ଟର ଜଗୀରଥ ମିଶ୍ର, ଦ୍ଵିତୀୟା ବୃତ୍ତ ୧୯୬୩

୫। ରୀତିକାବ୍ୟ ସଂଗ୍ରହ-ଡକ୍ଟର ଜଗଦୀଶ ଗୁପ୍ତ, ୨ୟ ସଂସ୍କରଣ ୧୯୭୦

୬। ରୀତି କାବ୍ୟ କି ଭୂମିକା-ଡଃ ନଗେନ୍ଦ୍ର ୬ଷ୍ଠ ସଂସ୍କରଣ

୭। ହିନ୍ଦୁ-ରମଦାସ ଗୌଡ଼ ୧୯୩୮

୮। ଭରତୀୟ ସାହିତ୍ୟ ମେ ଶୃଙ୍ଗାର ରସ-ଡଃ ଗଣପତି ଗୁପ୍ତ ୧୯୭୨

୯। ଆଧୁନିକ ହିନ୍ଦୀ କବିତା ମୈ ପ୍ରେମ ଔର ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ-

ଡଃ ରମେଶ୍ଵରଲାଲ ଖଣ୍ଡେଲପୁରୀ ୧୯୫୮

୧୦। ଶୃଙ୍ଗାର ରସ କା ଶାସ୍ତ୍ରୀୟ ବିବେଚନ-ଡଃ ଇନ୍ଦ୍ରପାଲ ସିଂ ୧୮୬୭

୧୧। ଭରତୀୟ ସ୍ଥାପତ୍ୟ ଡଃ ଦ୍ଵିଜେନ୍ଦ୍ର ନାଥ ଶୁକୁ ୧୯୬୮

ଖ) କୋଷ ଗ୍ରନ୍ଥ

୧। ହିନ୍ଦୀ ଶବ୍ଦ ସାଗର (କାଶୀ ନଗରୀ ପ୍ରଗୁଣିଣୀ ସଭା) ୧୯୨୮

-ସଂସ୍କୃତ-

୧। କୁମାର ସଂଭବନ୍-କାଳିଦାସ ଗ୍ରନ୍ଥାବଳୀ

(ପ୍ର. ଆରୁର୍ଯ୍ୟ ସୀତାରମ ଚତୁର୍ବେଦୀ)

ସ. ୨୦୦୭

୨। ରଘୁବଂଶମ୍

ଗା. ଅଭିଜ୍ଞାନ ଶାବ୍ଦିକଲ୍ପ କାଳିଦାସ ଗ୍ରନ୍ଥାବଳୀ
 (ପ୍ର: ଅକ୍ଷର ସାତାରମ୍ଭ ଚତୁର୍ବେଦୀ) •

୪। ରତ୍ନ ସହାରମ୍

୫। ନେତୃଦତ୍ତମ (ଲେଖନୀ ସଂସ୍ଥା ଦ୍ଵାରା) ୧୯୭୭

୬। ଶିଶୁପାଳ ବଧନ-ମାଘ (ଭୂଷଣା ବିଦ୍ୟାଭବନ) ୧୯୭୧

୭। କାଗଜାଳୁ ନାୟକ-ଭରଣୀ (ବୈଶ୍ୟା ସ୍ୱସ୍ତ ଶିଳ୍ପ) ହରିଦାସ
ସ୍ୱସ୍ତ ଗଉମାଳା

୮। ଉତ୍ତର ରାମ ଚରିତମ-ଉଚ୍ଛୁତି ,, ୧୯୭୬

୯। କାବ୍ୟ ପ୍ରକାଶ ମନ୍ତବ୍ୟ (ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟ ଏକାଡେମୀ) ୧୯୭୪

୧୦। ସାହିତ୍ୟ ଦର୍ପଣ-ବିଶ୍ଵନାଥ (ଓଡ଼ିଶା ସାହିତ୍ୟ ଏକାଡେମୀ) ୧୯୭୫

୧୧। ଜାମ ସତ୍ତମ୍-ବାସାୟନ ସଃଥନକ୍ତ ତ୍ରିପାଠୀ ଶର୍ମା ୧୯୭୭

୧୨। ଦଶରୂପ-ଧନଞ୍ଜୟ Ed by George C.O. HAAS 1972

୧ମା ନାଟ୍ୟଶାସ୍ତ୍ର-ଭରତ Vol I & Vol II, Ed. by 1956
Manomohan Ghosh 1967

୧୪। ତୈଚରୀୟ ଉପନିଷଦ (ଏକାଦଶୋପନିଷଦ-ପ୍ରକାଶକ
ମୋତିଲାଲ ବାମନରାୟ ଦାସ) ୧୯୭୭

୧୫। ଛାତ୍ରୋପାଧ୍ୟକ୍ଷ ଉପନିଷଦ

୧୭। ବହୁରାଶ୍ୟକ ଉପନିଷଦ

[illegible]

୧୮। ମହାଭାରତ ଚେତ୍ୟାନୁବାଦ—
ଓଡ଼ିଶା ସାହିତ୍ୟ ଏକାଡେମୀ)

୧୯। ଶିବ ପ୍ରଭାଣ ସ: ପଣ୍ଡିତ ପଞ୍ଚାନନ ଚକ୍ରବର୍ତ୍ତୀ ୧୩୮୮ ସା.ର

୨୦। 'ଲିଙ୍ଗ ପ୍ରସାଶନ' , ଶବ୍ଦ ୧୮୧୭ ବାଉ

୨୧। କାବିକା ପ୍ରସଣ , , ୧୩୮୪ ସାଲ

- ୨୨। ସୌଦର ନନ୍ଦ-ଅଶ୍ୱଘୋଷ ସଃ ସୂର୍ଯ୍ୟନାରାୟଣ ଟ୍ରଷ୍ଟିଧାରୀ ୨୦୧୬ ସ
- ୨୩। ବୁଦ୍ଧଚରିତ-ଅଶ୍ୱଘୋଷ (ଭୌଷମା ବିଦ୍ୟାଭବନ) ୧୯୬୬
- ୨୪। ମାଳତୀ ମାଧବ-ଭବଭୂତି (ମୋତିଲାଲ ବାନାରସୀ ଦାସ) ୧୯୬୮
- ୨୫। ଅମର ଶତକ (ଭୌଷମା ସମ୍ପତ ସିରିଜ୍) ୧୯୬୬
- ୨୬। କାଦମ୍ବରୀ-ବାଣଭଟ୍ଟ (ଭୌଷମା ସମ୍ପତ ସିରିଜ୍) ୧୯୬୧
- ୨୭। ଶୃଙ୍ଗାରଶତକ-ଭଦ୍ରହରି (ଭୌଷମା ବିଦ୍ୟାଭବନ) ୧୯୬୭
- ୨୮। ଭୌର ପଞ୍ଚାଶିକା-ବିହୁଣ (ଓରିଏଣ୍ଟାଲ୍ ବୁକ୍ ଏଜେନ୍ସିଜ୍) ୧୯୪୬
- ୨୯। କପୂର ମଞ୍ଜରୀ-ରାଜଶେଖର ସ ଧନେଶ୍ୱର ମହାପାତ୍ର ୧୯୬୩
- ୩୦। ଗାଥା ସଂଗ୍ରହ-ହାଳ (ଭୌଷମା ସମ୍ପତ ସିରିଜ୍) ୧୯୬୯
- ୩୧। ନୈଷଧ ମହାକାବ୍ୟମ୍-ଶ୍ରୀହର୍ଷ (ଭୌଷମା) ୧୯୬୧
- ୩୨। ଉତ୍କଳ ନୀଳଗଣି-ରୂପ ଗୋସ୍ୱାମୀ (ପ୍ରକାଶକ-ରାମଦେବ ମିଶ୍ର
ମାୟ ସଂସରଣ (ବଂଶଜା) ୧୩୨୫ ସାଲ
- ୩୩। ଭକ୍ତିରସ ଚରଣିଣୀ-ନାରାୟଣ ଭଟ୍ଟ (ପ୍ରକାଶକ-କୃଷ୍ଣଦାସ) ସଃ ୨୦୦୪
- ୩୪। ରସ ଗଙ୍ଗାଧର-କଗଳାଥ (ଭୌଷମା ବିଦ୍ୟାଭବନ) ୧୯୭୦
- ୩୫। ଶୃଙ୍ଗାର ପ୍ରକାଶ ଭେଦରାଜ Ed. by V.Raghavan ୧୯୬୩
- ୩୬। ସରସ୍ୱତୀ କଣ୍ଠାଭରଣ ,, (ନିର୍ଣ୍ଣୟ ସାମର ପ୍ରେସ) ୧୯୩୪
- ୩୭। ଅଗ୍ନି ପୁରାଣ (The Alankar Section of the Agni
Puran-Ed by Suresh Mohan Bhattacharya) ୧୯୭୬
- ୩୮। ଧୂନ୍ୟାଲୋକ ଆନନ୍ଦ ବର୍ଦ୍ଧନ (ଓଡ଼ିଶା ସାହିତ୍ୟ ଏକାଡେମୀ) ୧୯୬୪
- ୩୯। ଅଧର୍ବ ବେଦ Visheswarananda Vedic
Research Institute)
- ୪୦। ଋଗ୍ବେଦ-ବୈଦିକ ସଂଶୋଧନ ମଣ୍ଡଳ ଶକ ୧୮୫୮
- ୪୧। ଅମରକୋଷ-ସେଧାରମଣ ପୁସ୍ତକାଳୟ) ୧୯୭୦
- ୪୨। କାବ୍ୟାଦର୍ଶ-ଦକ୍ଷୀ (ଭୌଷମା ବିଦ୍ୟାଭବନ) ୧୯୫୮

- ୪୩। କାବ୍ୟାଳଙ୍କାର ସୁତ୍ରବୃତ୍ତି-ବାମନ (ଆମ୍ଭାରମ୍ଭ
ଏଣୁ ସମ୍ଭବ) ପ୍ରଥମ ସଂସ୍କରଣ
- ୪୪। ଐତିହ୍ୟ ବିଶ୍ଵର ଚର୍ଚ୍ଚା-କ୍ଷେମେନ୍ଦ୍ର (ଭୌଷ୍ଠ୍ୟା ବିଦ୍ୟାଭବନ) ୧୯୭୪
- ୪୫। ଗୀତ ଗୋବିନ୍ଦ ରେଧାରମଣ ପୁସ୍ତକାଳୟ) ପ୍ରଥମ ସଂସ୍କରଣ
- ୪୬। ସ୍ଵର୍ଣ୍ଣ ମୁଦ୍ରାବଳୀ (ଓରିଏଣ୍ଟାଲ ଇନ୍‌ଷ୍ଟିଚ୍ୟୁଟ୍, ବରୋଦା) ୧୯୩୮
- ୪୭। କାମକଳା ବିଳାସ (J & K State) ୧୯୧୮
- ୪୮। ହରିବଂଶ ପୁରଣ ସ: ଶ୍ରୀରାମ ନାରାୟଣ ଆର୍ଯ୍ୟ ୧୯୭୮
- ୪୯। ଶ୍ରୀମଦ୍ଭଗବତ (ପ୍ରକାଶକ-ରାମନାରାୟଣ
ବିଦ୍ୟାଭବନ) ୧୯୮୩ ସାଲ
- ୫୦। ଚିଷ୍ଟ ପୁରଣ —
- ୫୧। ବାୟୁ ପୁରଣ ସ: ପଞ୍ଚାନନ ଚର୍ଚ୍ଚିତ ୧୩୧୭ ସ ଲ
- ୫୨। ବ୍ରହ୍ମପୁରଣ ,, ୧୩୧୭ ସାଲ
- ୫୩। ଚିଷ୍ଟଧର୍ମୋତ୍ତର ମହାପୁରଣ-(କ୍ଷେମରାଜ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ଦାସ ପ୍ରକାଶିତ)
- ୫୪। ଗୀତା (Divine Life Society) ୧୯୭୯
- ୫୫। ମନୁସ୍ମୃତି (Ed. by Mahamahopadhyaya ୧୯୩୨
Ganganath Jha)
- ୫୬। ନାରଦ ଭକ୍ତିସୂତ୍ର (Indian Renaissance Library)
୧୯୨୪
- ୫୭। ମୈତ୍ରାୟଣୀ ସହିତା
- ୫୮। ଶତପଥ ବ୍ରାହ୍ମଣ (Ed. by Max Muller) ୧୯୭୭

୪୯।	କାବ୍ୟାଳଂକାର	ରୁଦ୍ରତ	.
୬୦।	ବାଚସ୍ପତ୍ୟମ୍	(ଭୌଷମା ସମ୍ବତ୍ ସିରିଜ)	୧୯୬୭
୬୧।	ଶବ୍ଦ କଳ୍ପଦ୍ରୁମ	,,	(ମାୟ ସମ୍ବରଣ) ୧୯୬୭

ଇଂରାଜୀ

1. History of Sanskrit Literature (A.B.Keith) 1920
2. Anciennt Indian Erotics And Erotic Literature-
by S K Dey 1969
3. Psychology of Sex-by Havelock Ellis 1933
4. The Erotic Motive in Literature-
by Albert Mordell 1962
5. The Erotic In Literature-by David Loth 1961
6. Encyclopaedia of Religion And Ethics Vol III 1930
7. The Readers' Companion to World Literature-
(New American Library, New York 1956
8. Rubaiyat of Omar Khayyam-
(Ed. Edward Fitzgerald) Rupa & Co 1979
9. The Cruelst Month-by James J. Wilhelm 1965
10. The Story of Women of India-
by Padmini Sengupta 1974
11. Anthropology-by A. I. Kroeber 1976

12. Psychological Studies of Rasa-by Rakesh Gupta
1950
13. The Wonder That was India-by A. L. Basham
1974
- 14 Sex In Civilisation-Ed by V. F. Calverton 1929
15. Eros Kalos-by Jean Marcade 1962
- 16 Sacrifice to Attis by William A. Brend 1936
17. Sex In History-by G. Rettray Jaylor 1953
18. Ratilila-by Giuseppe Tussi • 1969
19. Eros and Evil-by R. E. Masters 1962
20. The Cult of Jagannath-by K. C. Mishra 1971
21. Eros and Civilisation-by Herbert Marcuse —
22. Erotic Sculpture of India-by Max Pol Fouchest
1957
- •
23. Ananga Ranga-by Kalyan Malla
Tr. by F. F. Arbuthnot & others 1964
24. Archaeological Remains of Bhubaneswar-
by K. C. Panigrahi 1961
25. The Characters of Love-by Jhon Baley 1960
-
26. The Eros And The Romantic-by Gerald Enscoe
• • 1967

27. The Cult of Jagannath and Regional Traditions-
by A. Eschmann and Others 1978
28. Collected Essays In Literary Criticism-
by Herbert Read 1950
29. Complete Works of Shakespear-
(Oxford University Press) 1977
30. Typical Selection From Oriya Literature
Ed. by B. C. Majumdar 1923
31. Three Contributions to the Theory of Sex-
Tr. by A. A. Brill 1930
32. Studies in Nayak Nayikabheda-
by Rakesh Gupta 1967
33. Indian Painting-by C. Sivaram Murty 1970
34. Inscriptions of Orissa, Vol IV-Ed. S. N Rajguru
1966
35. The Holy Bible (American Bible Society) 1974

କବି ଓ ସମାଜ୍ଞେତକ ଡକ୍ଟର ବନମାଳୀ
ବାର୍ଦ୍ଧକ(୧୯୪୭)ଙ୍କ ଜନ୍ମ ବାଲେଶ୍ଵର ଜିଲ୍ଲାର
ସିଂଲଥାନା ଅନ୍ତର୍ଗତ ଇଡ଼ିଦା ଗ୍ରାମରେ । ଫକୀର
ମୋହନ କଲେଜରୁ ଅର୍ଥନୀତିରେ ଅନର୍ସ,
ବିଶ୍ଵବିଦ୍ୟାଳୟ ବିଶ୍ଵବିଦ୍ୟାଳୟରୁ ଡିଡ଼ିଆ ଏମ୍. ଏ
(ପ୍ରଥମ ଶ୍ରେଣୀରେ ପ୍ରଥମ) ଓ ବ୍ରହ୍ମପୁର
ବିଶ୍ଵବିଦ୍ୟାଳୟରୁ ପିଏଚ୍. ଡି ଉପାଧି ଲାଭ ।
୧୯୭୨ ମସିହାରୁ ବିଭିନ୍ନ ସରକାରୀ କଲେଜରେ
ଅଧ୍ୟାପନା । ସଂପ୍ରତି ଡାହାଣ କବି ସାହିତ୍ୟାକାଶର

କଲେଜର ଡିଡ଼ିଆ ବିଭାଗର ପ୍ରାଧ୍ୟାପକ ଓ ମୁଖ୍ୟ । ଅଦ୍ୟାବଧି ତିନିଗୋଟି
କାବ୍ୟଗ୍ରନ୍ଥ ପ୍ରକାଶିତ କସ୍ତୁରୀ ନଦୀର ଗନ୍ଧ (୧୯୮୦), ଅନ୍ୟ
ଅଙ୍ଗୀକାର (୧୯୮୮), ରାଗର ନାମ ଅନୁରାଗ (୧୯୮୮) ।

କେଦାରନାଥ ଗବେଷଣା ପରିଷଦ, ଫୋକ୍ଲୋର ଏକାଡେମୀ,
ଭୁବନେଶ୍ଵର, ଡିଡ଼ିଆ ଗବେଷଣା ପରିଷଦ, ପଣ୍ଡିତ ମାଳକଣ୍ଠ ସ୍ମୃତିସମିତି,
ଅଙ୍କୁର ସାହିତ୍ୟ ଓ ସଂସ୍କୃତି ପ୍ରତିଷ୍ଠାନ, ବସନ୍ତ ମୁଦ୍ରଣ ସ୍ମୃତି ସଂପଦ
ପ୍ରଭୃତିର ସେ ଜଣେ ଆଜ୍ଞାବନ ଓ ସହୀସ୍ ସଭ୍ୟ ।

ଡାକ୍ତର ରଚିତ ଓଡ଼ିଶା ଓ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟ (ଅନୁବାଦ ଓ
ସଂପାଦନା) ଓ ଭଞ୍ଜୀୟ କାବ୍ୟ : ଏକ ଅନ୍ତରଙ୍ଗ ଅନୁଶୀଳନ,
ଏବେ ପ୍ରକାଶୋନ୍ମୁଖୀ ।